

नेपालका सरकारी वकीलहरूको
प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन, २०७३
सम्मेलन विशेषाङ्क

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल
रामशाहपथ, काठमाडौं

प्रभावकारी अभियोजन, सुदृढ प्रतिरक्षा
व्यावसायिक सरकारी वकील, हाम्रो प्रतिबद्धता ।

नेपालका सरकारी वकीलहरूको
प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन, २०७३
सम्मेलन विशेषाङ्क

प्रकाशक

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल

रामशाहपथ, काठमाडौं

संरक्षक

माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री रमन कुमार श्रेष्ठ

सल्लाहकार

नायब महान्यायाधिवक्ता श्री दुर्गाबन्धु पोखरेल
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्र सुवेदी
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री बद्री प्रसाद गौतम
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री खगराज पौडेल

सम्पादन समिति

सहान्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल
सहान्यायाधिवक्ता श्री राजनप्रसाद भट्टराई
सहान्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराई
सहान्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठी
सहान्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेग्मी
उपन्यायाधिवक्ता श्री कोषहरि निरौला
उपन्यायाधिवक्ता श्री सोमकान्ता भण्डारी
शाखा अधिकृत श्री रमेश भट्टराई
शाखा अधिकृत श्री उर्मिला जि. सी.

प्रकाशक	: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल
प्रकाशन सहयोग/व्यवस्थापन	: सरकारी वकील समाज
प्रकाशित मिति	: २०७३ पौष
प्रकाशन संख्या	: १००० (एक हजार) प्रति
मुद्रण	: गणपति अफसेट प्रेस, काठमाडौं

माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री रमन कुमार श्रेष्ठज्यू

नायब महान्यायाधिवक्ताज्यूहरु

नायब महान्यायाधिवक्ता श्री दुर्गाबन्धु पोखरेल

नायब महान्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्र सुवेदी

नायब महान्यायाधिवक्ता श्री बट्टीप्रसाद गौतम

नायब महान्यायाधिवक्ता श्री खगराज पौडेल

मन्त्रालय

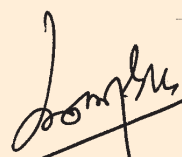
महान्यायाधिवक्ताको पदमा बहाली हुने वित्तिकै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको बस्तुगत अवस्थालाई नजिकबाट नियाल्ने अवसर प्राप्त भयो । हुनत व्यावसायिक जीवनमा क्रियाशील रहँदा पनि सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्यप्रणालीसँग म धेरथोर परिचित नै थिएँ । फौजदारी न्याय प्रशासनको अभिन्न अंग एवम् कानूनको शासनको स्थापनाका लागि महत्वपूर्ण अवयवको रूपमा रहेको सरकारी वकीलहरूको संगठनलाई संवैधानिक र कानूनी रूपमा जुन भूमिका र जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ सो अनुसार कार्य सञ्चालन गर्ने अवस्थामा पुर्याउनका लागि यो संस्थालाई सुदृढ गर्न थप प्रयत्न गर्नु पर्ने आवश्यकता देखियो । सोही आवश्यकता परिपूर्तिका लागि **"प्रभावकारी अभियोजन, सुदृढ प्रतिरक्षा, व्यावसायिक सरकारी वकील, हाम्रो प्रतिबद्धता"** विषय मूल नाराका साथ सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत विकासका लागि आधार तयार गर्न, सरकारी वकीलको वृत्ति विकास र व्यावसायिक क्षमता विस्तार गर्न तथा सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनको क्रममा देखिएका समस्या समाधानका लागि सामूहिक प्रयास गर्नका लागि नेपाल भरका सरकारी वकीलहरूको पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलन आयोजना गरिएको हो । यो सम्मेलनमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत विकास र सरकारी वकीलको व्यावसायिकता प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न विषयमा छलफल गरिने कार्यक्रम रहेको छ । खास गरी परिवर्तित सन्दर्भमा सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्यप्रणालीमा सुधारको विषयलाई प्राथमिकतामा राखिएको छ ।

सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत विकासका लागि अवलम्बन गर्नु पर्ने उपायहरू प्रक्षेपण गर्न यो सम्मेलन राम्रो माध्यम हुन सक्ने ठानिएको छ । सरकारी मुद्दाको सफलताको प्रतिशतमा सुधार ल्याई मुलुकमा कानूनको शासन कायम राख्नका लागि सरकारी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र सरकारको सरोकारका मुद्दाको प्रतिरक्षामा सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गर्न सम्मेलन क्रियाशील हुनेछ । कमजोर पूर्वाधार र भौतिक अवस्था रहेका सरकारी वकील कार्यालयहरूको पूर्वाधार विकास र संस्थागत सुदृढीकरणका लागि यो सम्मेलनले नीतिगत आधार प्रदान गर्ने अपेक्षा राखिएको छ । पछिल्लो समयमा फौजदारी न्याय प्रशासन सम्बन्धी नयाँ कानूनहरू जारी भई कार्यान्वयनको क्रममा रहेका छन् । ती विषयमा सरकारी वकीलहरूलाई परिचित गराउनु र आइ परेका समस्याहरूको समाधानका लागि साभ्ता दृष्टिकोण विकास गर्ने माध्यमको रूपमा सम्मेलनलाई लिइएको छ । नयाँ संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयनको क्रममा सरकारी वकीलहरू अझ बढी मजबुत र व्यावसायिक रूपमा प्रस्तुत हुनु पर्ने आवश्यकता देखिएकोले सरकारी वकीलको वृत्ति विकास तथा सेवा, शर्त र सुविधामा प्रत्यक्ष देखिने सारभूत परिवर्तन आवश्यक देखिएको छ । त्यसैगरी सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वको भावसमेत साथ साथै विकास हुनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

फौजदारी न्याय प्रशासनका अन्य सरोकारवाला निकायहरूको संस्थागत विकाससँग मेल खाने गरी सरकारी वकीलहरूको संगठनलाई सुदृढ तुल्याउनु राज्यको दायित्वको विषय हो । सबल भौतिक संरचना र पूर्वाधार, व्यवस्थित कार्यालय, कार्यबोझ र जनशक्तिको समानुपातिक व्यवस्था, उत्प्रेरित जनशक्ति कुनै पनि संगठनको नतिजामुखी कार्य सम्पादन गर्नका लागि अपरिहार्य हुन्छन् । सूचना प्रविधि पद्धतिको अवलम्बन अव अनिवार्य नै भइसकेको अवस्था छ । कार्य सम्पादनको दृष्टिले सरकारी वकीलको पद आफैमा व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धी पद हो । यसका लागि योग्य, दक्ष र समर्पित जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । निश्चय नै यो निजामती कर्मचारीमा मात्र सीमित रहने स्वभावको पद होइन । अव सरकारी वकीलको संगठनलाई एउटा गतिशील र नेतृत्वदायी संगठनको रूपमा रूपान्तरण गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । सरकारी वकीलको वृत्ति विकास र

व्यावसायिकता प्रवर्द्धन गरी आकर्षक र प्रतिस्पर्धी पदको रूपमा सरकारी वकीलको पदलाई विकास गर्नु अपरिहार्य छ । सरकारी वकीलले सम्पादन गर्नु पर्ने काम कारवाहीलाई सूचना प्रविधि पद्धतिमा आबद्ध गरी संस्थागत गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ । यसका लागि आवश्यक स्रोत साधन र अवसरको उपलब्धता पहिलो शर्त हो । सरकारबाट यो विषयमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई प्राथमिकतापूर्वक सम्बोधन गरिनु पर्ने अवस्था छ । आफ्नो संगठनलाई सुदृढ र व्यवस्थित बनाउनु पर्ने जिम्मा स्वयं सरकारी वकीलहरूको हो । यसका लागि सरकारी वकीलहरूको संस्थागत सुधार र व्यावसायिकता विकास तर्फ सक्रिय क्रियाशीलता आवश्यक छ । अपराध अनुसन्धानको विषयमा सरकारी वकीलले मार्गदर्शक भूमिका निर्वाह गर्न सक्नु पर्दछ । बस्तुगत आधारमा अभियोजन गर्ने क्षमता विकास गर्नु पर्दछ । सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षामा बलियो वकीलको रूपमा उपस्थित गराउनु पर्ने हुन्छ । पीडित र साक्षीको सहायता र संरक्षणमा अभिभावकीय भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने हुन्छ । निरन्तर सिकाइको अवधारणालाई व्यवहारमा अंगिकार नगरेसम्म र व्यावसायिक चरित्र ग्रहण नगरेसम्म उक्त कार्य प्रभावकारी रूपमा गर्न सकिदैन । सरकारी पक्षको प्रभावकारी प्रतिनिधित्वका लागि सरकारका निर्णय र काम कारवाहीहरू पनि संविधान र कानूनले निर्धारण गरेको अधिकार र प्रक्रियाबाट सञ्चालन भएको हुनु पर्दछ । यसका लागि कानूनी राय लिने र निर्णय प्रक्रियामा त्यसलाई अवलम्बन गर्ने परिपाटी विकास हुनु पर्दछ । सरकारी निर्णयको प्रतिरक्षा गर्दा सरकारी वकीललाई आवश्यक सूचना र जानकारी उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने दायित्व सम्बद्ध सरोकारवाला निकायहरूले पनि निर्वाह गर्नु पर्ने हुन्छ ।

संस्थागत सुदृढीकरण र व्यावसायिकता विकासमा केन्द्रित भई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीति योजना जारी भएको छ । सो योजनाले व्यावसायिक, प्रभावकारी र जनविश्वास प्राप्त संस्थाको रूपमा स्थापित भई कानूनको शासन प्रवर्द्धन गर्नु महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको परिदृश्य हुने व्यवस्था गरेको छ । त्यसै गरी योजनाले फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा नेतृत्वदायी भूमिका, स्वच्छ र प्रभावकारी अभियोजन तथा सुदृढ प्रतिरक्षा प्रणाली एवम् व्यावसायिक कानूनी राय प्रदान गर्ने संस्थाको रूपमा विकास गर्नु महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको परिलक्ष्य किटान गरेको छ । उल्लिखित परिदृश्य र परिलक्ष्य हासिल गर्न कसैको एकल प्रयासबाट मात्र सम्भव हुदैन । सम्बद्ध सबैको साभा प्रतिबद्धता र रचनात्मक क्रियाशीलता आवश्यक पर्दछ । सोही उद्देश्य पूरा गर्नका लागि सरकारी वकीलहरूको कार्य सञ्चालनलाई प्रभावकारी बनाउन, सरकारी वकीलको वृत्ति विकास र सेवाका शर्त तथा सुविधाहरूको पुनरावलोकन गर्न एवम् सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत सुदृढीकरण गर्नका लागि साभा दृष्टिकोण विकास गर्ने ध्येयका साथ आयोजना गरिएको यो सम्मेलन सफल बनाउन सहयोग गर्नु हुने सम्बद्ध सबैमा हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । सम्मेलनका सहभागी एवम् पर्यवेक्षकहरूले सक्रियतापूर्वक सहभागी भई उल्लिखित उद्देश्य हासिल गर्न सहयोग पुर्याउनु हुनेछ भन्ने अपेक्षा समेत राखेको छु । सम्मेलनमा सघन छलफल पछि पारित हुने प्रस्तावहरूले सरकारी वकील र सरकारी वकीलको संगठन संरचना तथा कार्यप्रणालीमा सुधारका लागि मार्गदर्शन गर्ने र पारित प्रस्ताव कार्यान्वयनमा सबै पक्षबाट सहयोग प्राप्त हुने विश्वास प्रकट गर्दछु ।

रमन कुमार श्रेष्ठ
महान्यायाधिवक्ता

नेपालका सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन, २०७३

(पौष ८, १२१० काठमाडौं)

सम्मेलन मूल आयोजक समिति तथा उपसमितिहरू

मूल आयोजक समिति	१.	सवै पूर्व महान्यायाधिवक्ताहरू - सल्लाहकार	
	२.	महान्यायाधिवक्ता -संयोजक	
	३.	नायब महान्यायाधिवक्ता- श्री दुर्गाबन्धु पोखरेल सह संयोजक	
	४.	नायब महान्यायाधिवक्ता सवै - सदस्य	
	५.	सह न्यायाधिवक्ताहरू- सवै	
	६.	उप-न्यायाधिवक्ताहरू- सवै	
	७.	शाखा अधिकृतहरू मध्येबाट ७ क्षेत्रबाट २ जनाको दरले जम्मा १४ जना	
	८.	आधिकारिक ट्रेड युनियन अध्यक्ष श्री गजराज घिमिरे शाखा अधिकृत	
	९.	सह न्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठी - सदस्य सचिव	

उप-समितिहरू

१	स्वागत तथा अतिथि सत्कार उपसमिति	१.	नायब महान्यायाधिवक्ता श्री दुर्गाबन्धु पोखरेल संयोजक	
		२.	सह न्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरे- सदस्य	
		३.	सह न्यायाधिवक्ता श्री रमा पराजुली	
		४.	सह न्यायाधिवक्ता श्री सुरेन्द्रजंग शाही	
		५.	उप न्यायाधिवक्ता श्री पुण्यप्रसाद पाठक	
		६.	उप न्यायाधिवक्ता श्री राम घिमिरे-सदस्य सचिव	
		७.	उप न्यायाधिवक्ता श्री दुर्गा खड्का	
		८.	शाखा अधिकृत श्री प्रेममाया राना	
		९.	शाखा अधिकृत श्री मुना भट्टराई	
		१०.	शाखा अधिकृत श्री रमेश भट्टराई	
		११.	शाखा अधिकृत श्री बिना खड्का	
		१२.	शाखा अधिकृत श्री उर्मिला जि.सी.	
		१३.	शाखा अधिकृत श्री विन्दु धामी	
		१४.	शाखा अधिकृत श्री भिमसेन काफ्ले	
		१५.	शाखा अधिकृत श्री रुकमिणा पोखरेल	
		१६.	नायब सुब्बा श्री पार्वती तामाङ्ग	
		१७.	चालक श्री विज्ञान तामाङ्ग	
		१८.	कार्यालय सहयोगी श्री प्रदिप दाहाल	

२	खानपीन तथा बसोवास व्यवस्थापन उपसमिति	१.	नायब महान्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्र सुवेदी - संयोजक	
		२.	सह न्यायाधिवक्ता श्री नारायणप्रसाद पौडेल - सदस्य	
		३.	सह न्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराई	
		४.	सह न्यायाधिवक्ता श्री चन्द्र बहादुर सापकोटा	
		५.	उप न्यायाधिवक्ता श्री रामकुमार थापा	
		६.	उप न्यायाधिवक्ता श्री इश्वरी ढकाल	
		७.	उप न्यायाधिवक्ता श्री चन्द्र पोखरेल- सदस्य सचिव	
		८.	जिल्ला न्यायाधिवक्ता श्री प्रकाश कोईराला	भक्तपुर
		९.	उप न्यायाधिवक्ता श्री अर्जुन कोईराला	
		१०.	उप न्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्रसिंह भण्डारी	
		११.	शाखा अधिकृत श्री शान्तिप्रसाद लुईटेल	
		१२.	शाखा अधिकृत श्री नारायणप्रसाद शर्मा	
		१३.	शाखा अधिकृत श्री प्रतिमा दाहाल	
		१४.	शाखा अधिकृत श्री ओमप्रकाश बराल	
		१५.	नायब सुब्बा श्री गजेन्द्र के.सी.	
		१६.	नायब सुब्बा श्री कौशल दुङ्गना	
		१७.	चालक श्री टेकबहादुर तामाङ्ग	
		१८.	कार्यालय सहयोगी श्री दिपक पुडासैनी	

३	सवारी तथा भौतिक व्यवस्थापन उपसमिति	१.	नायब महान्यायाधिवक्ता श्री बन्दीप्रसाद गौतम- संयोजक	
		२.	सह न्यायाधिवक्ता श्री टेकबहादुर घिमिरे - सदस्य	काठमाडौं
		३.	सह न्यायाधिवक्ता श्री खेमराज ज्ञवाली	
		४.	उप न्यायाधिवक्ता श्री हरिशंकर ज्ञवाली - सदस्य सचिव	
		५.	उप न्यायाधिवक्ता श्री गोविन्दप्रसाद उपाध्याय	
		६.	उप न्यायाधिवक्ता श्री नारायण रिमाल	
		७.	उप न्यायाधिवक्ता श्री ज्ञान प्रसाद भुसाल	
		८.	शाखा अधिकृत श्री भिम प्रसाद भुर्तेल	
		९.	शाखा अधिकृत श्री महेन्द्रप्रसाद पौडेल	
		१०.	शाखा अधिकृत श्री सविता शर्मा	
		११.	शाखा अधिकृत श्री जीतप्रसाद लुइटेल्	
		१२.	शाखा अधिकृत श्री राजेन्द्र रेग्मी	
		१३.	कार्यालय सहयोगी श्री आत्माराम भण्डारी	
		१४.	चालक श्री ज्ञानु श्रेष्ठ	

४	प्रचार प्रसार व्यवस्थापन उपसमिति	१.	नायब महान्यायाधिवक्ता श्री खगराज पौडेल- संयोजक	
		२.	सह न्यायाधिवक्ता श्री राजन भट्टराई - सदस्य	
		३.	सह न्यायाधिवक्ता श्री गणेशबाबु अर्याल	बि.स.व.का.
		४.	सह न्यायाधिवक्ता श्री गीताप्रसाद तिमिसिना	
		५.	सह न्यायाधिवक्ता श्री सुर्यराज दाहाल	
		६.	सह न्यायाधिवक्ता श्री उद्दव पुडासैनी	
		७.	उप न्यायाधिवक्ता श्री सुरेन्द्र बहादुर थापा	
		८.	उपन्यायाधिवक्ता श्री भरतलाल शर्मा - सदस्य सचिव	
		९.	जिल्ला न्यायाधिवक्ता श्री ईश्वरी बन्जाडे	ललितपुर
		१०.	उप न्यायाधिवक्ता श्री टिकेन्द्र दाहाल	
		११.	शाखा अधिकृत श्री विना खड्का(थापा)	
		१२.	शाखा अधिकृत श्री श्रीराम खनाल	
		१३.	शाखा अधिकृत श्री सरिता कट्टेल	
		१४.	शाखा अधिकृत श्री नगेन्द्र लमसाल	
		१५.	नायब सुब्बा श्री भरत मैनाली	
		१६.	कार्यालय सहयोगी श्री स्वस्थानी चौलागाई	
		१७.	चालक श्री बुद्धबहादुर घिमिरे	

५	कार्यक्रम संचालन, प्रतिवेदन तयारी तथा प्रकाशन उपसमिति	१.	सह न्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल संयोजक	
		२.	सह न्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराई सदस्य	
		३.	सह न्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठी	
		४.	सह न्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेग्मी	
		५.	उप न्यायाधिवक्ता श्री कोषहरि निरौला	आ.रा.वि.
		६.	उप न्यायाधिवक्ता श्री सोमकान्त भण्डारी- सदस्य सचिव	
		७.	शाखा अधिकृत श्री कल्पना राई	
		८.	शाखा अधिकृत श्री रमेश भट्टराई	
		९.	कम्प्युटर अपरेटर श्री सुनम गौतम	
		१०.	कार्यालय सहयोगी श्री रण बहादुर श्रेष्ठ	
		११.	चालक श्री रामकृष्ण घिमिरे	

६	सम्मेलन तयारी सचिवालय	१.	नायव महान्यायाधिवक्ता श्री दुर्गाबन्धु पोखरेल	संयोजक
		२.	सह न्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल	सदस्य
		३.	सह न्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरे	सदस्य
		४.	उप न्यायाधिवक्ता श्री टिकेन्द्र दाहाल	सदस्य
		५.	उप न्यायाधिवक्ता श्री चन्द्र कुमार पोखरेल	सदस्य
		६.	उप न्यायाधिवक्ता श्री पदम कार्की -	सदस्य सचिव
		७.	सबै उपसमितिका सदस्य सचिव	सदस्य
		८.	शाखा अधिकृत श्री निराजन पाण्डे	सदस्य
		९.	शाखा अधिकृत श्री घनश्याम घिमिरे	सदस्य
		१०.	शाखा अधिकृत श्री ललिता श्रेष्ठ	सदस्य
		११.	शाखा अधिकृत श्री बाबुराम भट्टराई	सदस्य
		१२.	नायव सुब्बा श्री प्रकाश सुवेदी	सदस्य
		१३.	कार्यालय सहयोगी श्री आत्मराम भण्डारी	सदस्य
		१४.	चालक श्री सुदर्शन श्रेष्ठ	सदस्य

७	अर्थ उपसमिति	१.	नायव महान्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्र सुवेदी	संयोजक
		२.	सह न्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल	सदस्य
		३.	उपन्यायाधिवक्ता श्री ध्रुवमणि ज्ञवाली	सदस्य
		४.	लेखा प्रमुख श्री मोहनशरण भण्डारी	सदस्य सचिव
		५.	उप न्यायाधिवक्ता श्री पुष्कर सापकोटा	सदस्य
		६.	उप न्यायाधिवक्ता श्री गोपाल लामिछाने	सदस्य
		७.	उप न्यायाधिवक्ता श्री दशरथ पंगेनी	सदस्य
		८.	लेखा अधिकृत लक्ष्मी शर्मा	सदस्य
		९.	शाखा अधिकृत श्री निराजन पाण्डे	सदस्य
		१०.	शाखा अधिकृत श्री श्याम प्रसाद दाहाल	सदस्य
		११.	नायव सुब्बा श्री हरिहर तिमिल्सिना	सदस्य
		१२.	लेखापाल श्री टेकनाथ हुमागाई	सदस्य
		१३.	लेखापाल श्री रविन पोखरेल	सदस्य
		१४.	कार्यालय सहयोगी श्री कुमलाल अवाल	सदस्य
		१५.	चालक श्री टेकवहादुर तामाङ	सदस्य

नेपालका सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन

२०७३

अवधारणा पत्र

परिचय

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट विगत केही वर्षदेखि सरकारी वकीलहरूको क्षेत्रीय तथा केन्द्रीयस्तरमा वार्षिक कार्य समिक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम सम्पन्न हुँदै आएकोमा यस वर्ष नेपाल भरका सरकारी वकीलको पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलनको आयोजना गरिने उद्देश्य लिइएको छ । आगामी २०७३ पुष ८, ९, १० मा काठमाडौँको कमलादीमा स्थित नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा उक्त सम्मेलन आयोजना हुदैछ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको व्यवस्थापन समितिबाट सम्मेलनका लागि देहाय बमोजिमको नारा समेत स्वीकृत भएको छ :

प्रभावकारी अभियोजन, सुदृढ प्रतिरक्षा,
व्यावसायिक सरकारी वकील, हाम्रो प्रतिबद्धता ॥

सम्मेलन आयोजना गर्नुको उद्देश्य

नेपालको संविधानले न्यायपालिकाको संगठन संरचना र अधिकारक्षेत्रमा परिवर्तन गर्नुका अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संगठन संरचना र कार्य क्षेत्रमा समेत पुनरावलोकन गरेको र फौजदारी न्याय प्रशासन र फौजदारी कानूनहरूमा भएको नयाँ व्यवस्था समेतका सन्दर्भमा सरकारी वकीलहरू बीच छलफल गरी साझा दृष्टिकोण विकास गर्न तथा सरकारी वकीलहरूको व्यावसायिक हक हित र सरोकारका विषय तथा संविधानले प्रत्याभूत गरेको मानव अधिकारको संरक्षणका सवालमा साझा धारणा तयार गर्न एवम् सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत विकास गर्नका लागि यो सम्मेलनको आयोजना गरिएको हो । मूलभूत रूपमा सम्मेलन आयोजना गर्नुका उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- क. नयाँ संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थाका बारेमा सरकारी वकीलहरूलाई अभिमुखीकरण गर्नु र साझा धारणा विकास गर्नु,
- ख. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संगठन संरचना र कार्यप्रणालीमा गर्नु पर्ने सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गर्नु,
- ग. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भौतिक पूर्वाधार तथा संस्थागत सुदृढीकरणका लागि आधार निर्माण गर्नु,
- घ. सरकारी वकीलहरूको व्यावसायिकता विकास तथा सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत क्षमता विकास गर्नका लागि साझा धारणा विकास गर्नु,
- ङ.. मानव अधिकारको संरक्षण र जनताको न्यायमा सहज पहुँचलाई प्रत्याभूति प्रदान गर्न सरकारी वकीललाई क्रियाशील तुल्याउनु ।
- च. सरकारवादी मुद्दा र अदालतमा सरकारको तर्फबाट गरिने प्रतिनिधित्वलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक रणनीतिहरू तयार गर्नु, कानूनी सहायतालाई समेत लक्षित वर्ग केन्द्रित बनाउन सरकारी वकीलहरूलाई उत्प्रेरित गर्नु,
- छ. सरकारी वकील कार्यालयबाट सम्पादन गरिने काम कारवाही र वितरण गरिने सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाई जनविश्वासिलो र भरोषायुक्त संस्थाको रूपमा विकास गर्न आवश्यक उपायहरू पहिचान गर्ने,
- ज. न्यायमा सहज पहुँचको अवस्थाको समीक्षा गर्दै पहुँच अभिवृद्धिका लागि अपनाउनु पर्ने उपायहरू पहिचान गर्ने,
- झ. सरकारी वकीलको संगठनलाई लैंगिक मैत्री र सामाजिक समावेशीकरणको अभ्यासका गर्ने संस्थाको रूपमा स्थापित गर्न सरकारी वकीलहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने र सो सम्बन्धी नीतिगत सुधारका प्रस्तावहरू पहिचान गर्ने,

सम्मेलन सञ्चालनको प्रारूप

तीन दिन सम्म सञ्चालन गरिने उक्त कार्यक्रमको पहिलो दिन नेपालका सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट सम्मेलनको समुद्घाटन हुनेछ । उद्घाटन कार्यक्रममा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू, सम्माननीय प्रधानन्यायाधीशज्यू, सम्माननीय सभामुखज्यू समेतका अतिविशिष्ट पदाधिकारी सहितको समुस्थिति हुनेछ । सम्मेलनमा सहभागी र पर्यवेक्षकहरूलाई विभिन्न ५ समूहमा विभाजन गरिने र प्रत्येक समूहमा ६ वटा विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत गरिने उद्देश्य रहेको छ तर कुनै सहभागीले सरकारी वकील वा फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सरोकार राख्ने विषयलाई कार्यपत्रको रूपमा प्रस्तुत गर्न चाहेमा सम्बन्धित उपसमितिको सहमतिबाट कुनै समूहमा पेश गर्न सक्नेछ । सम्मेलनको अन्तिम दिन पूर्ण सत्रमा सम्मेलनमा छलफल गरिएका कार्यपत्रको सारसंक्षेप र छलफलमा उठेका विषयहरू समावेश गरी एकिकृत प्रस्तुति पेश गरिनेछ । सम्मेलनको पूर्ण सत्रमा वातावरण विरुद्ध हुने अपराधको नियन्त्रणका लागि अपनाउनु पर्ने उपायहरूको बारेमा समेत विशेष छलफल गरिने छ । सम्पूर्ण कार्यपत्र, छलफल र अति विशिष्ट व्यक्तित्वहरूको संवोधन समेतलाई आधार मानी सरकारी वकीलको व्यवसाय एवं संगठन तथा समग्र फौजदारी न्याय प्रशासनको विकासका लागि विभिन्न प्रस्तावहरू पारित गरिनेछन् भने अन्त्यमा समापन सत्र सञ्चालन हुनेछ ।

समूहगत छलफलका विषयहरू

विशिष्टीकृत विषयका आधारमा सम्मेलनका सहभागीहरूलाई विभिन्न पाँच समूहमा विभाजन गरी छलफल गरिने छ । ती विषयहरू यसप्रकार हुनेछन् :

समूह क : सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्यप्रणाली

समूह ख : सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत विकास

समूह ग : सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र सरकारको सरोकारका मुद्दामा प्रतिरक्षा

समूह घ : सरकारी वकील कार्यालयको पूर्वाधार विकास र संस्थागत सुदृढीकरण

समूह ङ : फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनहरू

सम्मेलनमा प्रस्तुत गरिने कार्यपत्रहरू

सम्मेलनलाई सहभागितामूलक बनाउनका लागि सम्मेलनमा प्रस्तुत गरिने कार्यपत्रहरू मुलत सरकारी वकीलहरूबाट नै तयार गरिने छ । केही विषयमा विज्ञहरूबाट समेत कार्यपत्र प्रस्तुत गरी छलफल गरिने छ । प्रत्येक सत्रको अध्यक्षता महान्यायाधिवक्ता, नायब महान्यायाधिवक्ता तथा पूर्व महान्यायाधिवक्ता, नायब महान्यायाधिवक्ता एवम् विशिष्ट प्रदाधिकारीबाट हुनेछ । सम्मेलन अगावै प्रस्तुत हुने कार्यपत्रहरूलाई सम्पादन गरी पुस्तिकाको रूपमा प्रकाशन गरिएको छ ।

कार्यपत्रहरूको सार संक्षेप र छलफलमा उठेका विषयहरू सम्मेलनको पूर्ण सत्रमा प्रस्तुत गरिने छ । त्यसै गरी सम्मेलनको पूर्ण सत्रमा वातावरण विरुद्धको अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादनको विद्यमान अवस्था, यसले पारेको प्रभाव र सुधारका क्षेत्रहरूका र दूर सञ्चार सम्बन्धी अपराध नियन्त्रणका बारेमा विशेष छलफल गरिने छ ।

सम्मेलनका सहभागीहरू

सम्मेलनमा माननीय महान्यायाधिवक्ताज्यू, चार जना नायब महान्यायाधिवक्ताज्यूहरू, ३१ जना सहन्यायाधिवक्ता, १३१ जना उपन्यायाधिवक्ता, १८५ जना शाखा अधिकृतहरू समेत जम्मा ३५२ जना सरकारी वकीलहरूको सहभागिता रहनेछ । सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनसँग सम्बन्धित सरोकारवाला निकायका ४० जनाभन्दा बढी प्रतिनिधिहरू पर्यवेक्षकको रूपमा रहनेछन् । कार्यक्रमका सहभागीहरूलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट खानपिन तथा बसोबासको व्यवस्था गरिएको छ ।

सम्मेलनका अपेक्षित उपलब्धि

यो सम्मेलनबाट देहाय बमोजिमका उपलब्धि हुने अपेक्षा राखिएको छ :

- क. नयाँ संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्यप्रणालीका बारेमा सरकारी वकीलहरूको साझा धारणा विकास हुनेछ । नयाँ संवैधानिक मूल्य र जिम्मेवारी प्रति सरकारी वकीलहरूलाई अभिमुखीकरण गर्न सहयोग पुग्नेछ ।
- ख. सरकारी वकीलहरूको कार्य सम्पादनको अवस्थाको समीक्षा गरी समस्याहरू पहिचान गर्न र सुधारका उपायहरू प्रस्ताव गर्न सकिनेछ । सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनसँग सम्बन्धित सरोकारवाला निकायहरूसँगको समन्वय र सहयोग विस्तार गर्न सहयोग पुग्नेछ ।
- ग. सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकास र संस्थागत सुदृढीकरणका लागि सहभागितामूलक रूपमा नीतिगत आधारहरू चयन गरिनेछ । सुधारका कार्यक्रमहरू प्रति सरकारी वकीलहरू जानकारी हुनेछन् । सुधारलाई संस्थागत गर्न सबैको साझा क्रियाशीलताको आवश्यकताबोध हुनेछ ।
- घ. सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा एकरूपता कायम गर्न सहज हुनेछ ।
- ङ. पीडित र साक्षीको संरक्षण एवम् स्वच्छ अभियोजन र प्रभावकारी प्रतिरक्षाको माध्यमबाट सरकारी वकीललाई विश्वासिलो संस्थाको रूपमा विकास गर्न आवश्यक पर्ने नीतिहरू तय गरिनेछ । सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा लैंगिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणको अवधारणा महत्वपूर्ण मूल्यको रूपमा स्थापित हुन सहयोग पुग्नेछ ।
- च. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रारम्भ गरिएका सुधारका प्रयासहरूलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि साझा प्रतिबद्धता प्रकट हुनेछ । सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनमा सुधार गर्न र त्यस्ता मुद्दामा प्रभावकारी रूपमा प्रतिनिधित्व गर्न आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ । यसबाट समग्र फौजदारी न्याय प्रणालीलाई जनविश्वासिलो र भरोषायोग्य बनाउन सहयोग पुग्नेछ ।
- छ. देशभरका सरकारी वकीलहरूको अनुभव आदानप्रदान भई सरकारी वकीलको कार्य सञ्चालनमा देखिएका समस्या पहिचान गरी समाधानका उपायहरूको खोजी गर्न र राम्रा अभ्यासहरूको अनुकरण गर्नका लागि साझा थलो उपलब्ध भई कार्य सम्पादनमा गुणात्मक प्रभाव पर्नेछ ।
- ज. हिरासत तथा कारागारमा रहेका थुनुवा तथा वन्दीहरूको अवस्थाको अनुगमन गरी मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा जोड दिइनेछ । कानूनी सहायता समितिलाई प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकीलहरू उत्प्रेरित हुनेछन् । असहाय र कमजोर पक्षको प्रतिनिधित्वका लागि उत्प्रेरित गर्न सहयोग पुग्ने हुनेछ ।
- झ. थुनुवा तथा वन्दीहरूले कानून व्यवसायीसँग नियमित भेटघाट गर्न पाउने वातावरणलाई व्यवस्थित गरी न्यायमा सहज पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न सहयोग पुग्नेछ ।
- ञ. कल वाइपास र वातावरण विरुद्ध हुने अपराध समेतका नयाँ प्रकृतिका कसूरहरूको अनुसन्धान र अभियोजनका सम्बन्धमा सरकारी वकीलहरूलाई अभिमुखीकरण गर्न सहयोग पुग्नेछ र त्यस्ता मुद्दामा सरकारी वकीलको प्रतिनिधित्व प्रभावकारी हुनेछ ।

कार्यक्रम तालिका

मिति : २०७३।०९।०८
स्थान : राष्ट्रिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी

उद्घाटन समारोह

(विहान ८:०० बजेदेखि १२:३० बजेसम्म)

७:३० देखि ८:०० बजेसम्म प्रभातफेरी (महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादीसम्म)

८:०० - ९:०० : नाम दर्ता र ब्रेकफास्ट

९:०० - ९:१५ : आशन ग्रहण

सभापतित्व : माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री रमन कुमार श्रेष्ठज्यू

प्रमुख अतिथि : सम्माननीय राष्ट्रपति श्री विद्यादेवी भण्डारीज्यू

विशिष्ट अतिथि : सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री पुष्पकमल दाहालज्यू

: सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री सुशीला कार्कीज्यू

: सम्माननीय सभामुख श्री ओनसरी घर्तीमगरज्यू

अतिथिहरु : माननीय उप प्रधानमन्त्रीज्यूहरु

: माननीय कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रीज्यू

: राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय उपाध्यक्षज्यू

: सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशज्यूहरु, न्याय परिषदका माननीय सदस्यज्यूहरु

: संवैधानिक निकायका प्रमुखज्यूहरु (अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग,
महालेखा परीक्षक, निर्वाचन आयोग, लोक सेवा आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग)

: मुख्य सचिवज्यू

: प्रधान सेनापतिज्यू

: संसदका महासचिवज्यू

: माननीय मुख्य न्यायाधीशज्यू, माननीय आयुक्त ज्यू

: नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नरज्यू

: सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप र बेपत्ता व्यक्ति छानविन आयोगका अध्यक्षज्यूहरु

: नेपाल कानून आयोगका अध्यक्ष तथा उपाध्यक्षज्यू

: राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानका कार्यकारी निर्देशकज्यू

: पूर्व महान्यायाधिवक्ताज्यूहरु

: नेपाल सरकारका सचिव र तथा विशिष्ट श्रेणीका पदाधिकारीहरु, नेपाल स्थित विदेशी राजदूतहरु

: प्रशासकीय अदालतका अध्यक्षज्यू, विशेष अदालतका अध्यक्षज्यू, राजस्व न्यायाधिकरणका
अध्यक्षज्यू, वैदेशिक रोजगार न्यायाधिकरणका अध्यक्षज्यू, माननीय न्यायाधीशज्यूहरु

: प्रहरी महानिरीक्षकज्यू, सशस्त्र प्रहरी महानिरीक्षकज्यू, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागका मुख्य
अनुसन्धान निर्देशकज्यू, उच्च पदस्थ प्रहरी अधिकृतज्यूहरु

- : पूर्व नायब महान्यायाधिवक्ताज्यूहरु
- : नेपाल बार एसोसिएसनका अध्यक्ष तथा पदाधिकारीज्यूहरु
- : नेपाल सरकारका सहसचिवज्यूहरु, माननीय जिल्ला न्यायाधीशज्यूहरु
- : प्रमुख जिल्ला अधिकारी तथा प्रहरी अधिकृतज्यूहरु,
- : कानून संकायका डीन तथा कानून क्याम्पस प्रमुखहरु, विधि विज्ञान विज्ञहरु, विकास साभेदार संस्थाका प्रतिनिधिहरु, पत्रकारहरु आमन्त्रित अतिथिज्यूहरु
- : दातृ निकायका प्रतिनिधिहरु, आमन्त्रित अतिथिज्यूहरु
- ९:१५ - ९:२० : प्रमुख अतिथिज्यू, विशिष्ट अतिथिज्यूहरुमा व्याज वितरण
- ९:२० - ९:२५ : राष्ट्रिय गान
- ९:२५ - ९:३० : स्वागत मन्तव्य : वरिष्ठतम् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री दुर्गाबन्धु पोखरेलज्यू
- ९:३० - ९:३५ : **प्रमुख अतिथिबाट दीप प्रज्वलन गरी कार्यक्रमको समुद्घाटन**
- ९:३५ - १०:०० : शुभकामना मन्तव्य
- : नेपाल बार एसोसिएसनका अध्यक्षज्यू
- : प्रहरी महानिरीक्षकज्यू, नेपाल प्रहरी

पूर्वमहान्यायाधिवक्ताज्यूहरुलाई सम्मान : प्रमुख अतिथि सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट

मन्तव्य : सम्मानीत पूर्व महान्यायाधिवक्ताहरु मध्येबाट श्रीमान सर्वज्ञरत्न तुलाधरज्यू

माननीय कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रीज्यू

- १०:०० - ११:१५ : विशिष्ट अतिथिको मन्तव्य : सम्माननीय सभामुखज्यू
- : सम्माननीय प्रधानन्यायाधीशज्यू
- : सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू
- : प्रमुख अतिथिको मन्तव्य सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू
- ११:१५ - ११:३० : माननीय महान्यायाधिवक्ताज्यूबाट कार्यक्रमको समापन

विहानको खाना (लञ्च) ११: ३० देखि १२: ३० बजेसम्म

कार्यक्रम सञ्चालन : सहन्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेग्मी

समूह विभाजन

उद्घाटन कार्यक्रम पछि सहभागीहरू पाँच समूहमा विभाजन गरी देहायका विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुति र छलफल कार्यक्रममा सहभागी हुनेछन्

- समूह क : सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्यप्रणाली
 समूह ख : सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत विकास
 समूह ग : सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र सरकारको सरोकारका मुद्दामा प्रतिरक्षा
 समूह घ : सरकारी वकील कार्यालयको पूर्वाधार विकास र संस्थागत सुदृढीकरण
 समूह ड : फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनहरू

कार्यपत्र प्रस्तुति र छलफल

मिति : २०७३।०९।०८

समय : १:०० बजेदेखि ४:०० बजेसम्म

समूह क: सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्यप्रणाली

	कार्यपत्रको विषय	कार्यपत्र प्रस्तुति	अध्यक्षता
कार्यपत्र १ :	संघीय व्यवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संगठन संरचना र कार्यप्रणाली	सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल । उपन्यायाधिवक्ता श्री टिकेन्द्र दाहाल	माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री रमन कुमार श्रेष्ठ
कार्यपत्र २ :	सरकारी वकीलको जनशक्ति विकास र विशिष्टीकरणका लागि अवलम्बन गर्नु पर्ने उपायहरू	सहन्यायाधिवक्ता श्री उद्धव पुडासैनी । शाखा अधिकृत श्री बाबुराम भट्टराई	माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउत सर्वोच्च अदालत

समूह ख : सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत विकास

कार्यपत्र १ :	सरकारी वकीलको व्यावसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्तिको सन्दर्भमा सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी कानूनमा समावेश हुनु पर्ने विषयहरू	पूर्व नायब महान्यायाधिवक्ता श्री चेतनाथ घिमिरे	पूर्व न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
कार्यपत्र २ :	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत सुधारका लागि भावी रणनीति	सहान्यायाधिवक्ता श्री पदम प्रसाद पाण्डेय ।	माननीय न्यायाधीश श्री हरिकृष्ण कार्की सर्वोच्च अदालत

समूह ग : सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र सरकारको सरोकारका मुद्दाको प्रतिरक्षा

कार्यपत्र १ :	सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरू	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री युवराज संग्रौला	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री राघवलाल वैद्य
कार्यपत्र २ :	न्यायमा सहज पहुँचको दृष्टिले अपराध पीडित र साक्षी संरक्षणमा सरकारी वकीलको भूमिका	सहन्यायाधिवक्ता श्री रमा पराजुली र उपन्यायाधिवक्ता श्री दुर्गा खड्का	माननीय न्यायाधीश श्री सपना मल्ल प्रधान सर्वोच्च अदालत

समूह घ : सरकारी वकील कार्यालयको पूर्वाधार विकास

कार्यपत्र १ :	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधारको अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू	सहन्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराई र शाखा अधिकृत श्री उर्मिला जि.सी.	अध्यक्ष श्री शेरबहादुर के.सी.
कार्यपत्र २:	Brief Overview on International Call Bypass	श्री डिल्लिराम अधिकारी इन्जिनियर, नेपाल टेलिकम	
कार्यपत्र ३:	सरकारी वकीलको काम कारवाहीमा सूचना र सञ्चार प्रविधिको अवलम्बन	जिल्ला न्यायाधिवक्ता श्री कुलप्रसाद पाण्डे	पूर्व रजिष्ट्रार डा. श्री रामकृष्ण तिमल्सेना

समूह ड : फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनहरू

कार्यपत्र १ :	अदालतको अधिकारक्षेत्रमा भएको परिवर्तन र सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा पर्ने प्रभाव	सहन्यायाधिवक्ता श्री चन्द्रबहादुर सापकोटा र सहन्यायाधिवक्ता श्री शंकर खत्री	पूर्व नायब महान्यायाधिवक्ता श्री नरेन्द्रप्रसाद पाठक
कार्यपत्र २ :	पारस्परिक कानूनी सहायता र सपुर्दगी सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका	कानून सचिव श्री टेकप्रसाद ढुंगाना	उपाध्यक्ष श्री भेषराज शर्मा

मिति : २०७३।०९।०९ गते
विहान ८:०० देखि बेलुका ४:०० बजे सम्म

समूह क : सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्यप्रणाली

कार्यपत्र १ :	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयहरूको कार्यालय व्यवस्थापन तथा अनुगमन र सुपरिवेक्षणको वर्तमान अवस्था एवम् सुधारका क्षेत्रहरू	सहन्यायाधिवक्ता श्री खेमराज ज्ञवाली । उपन्यायाधिवक्ता श्री हरिशंकर ज्ञवाली	नायब महान्यायाधिवक्ता श्री बद्रीप्रसाद गौतम
कार्यपत्र २ :	सरकारी वकीलको उत्तरदायित्व, गुनासो तथा उजुरी व्यवस्थापनका लागि अपनाउनु पर्ने उपायहरू	सहन्यायाधिवक्ता श्री मुरारी प्रसाद पौडेल	नायब महान्यायाधिवक्ता श्री खगराज पौडेल
कार्यपत्र ३ :	रिट निवेदनमा प्रतिरक्षा गर्दा देखिएका समस्याहरू र समाधानका लागि अपनाउनु पर्ने उपायहरू	सहन्यायाधिवक्ता श्री विश्वराज कोइराला । उपन्यायाधिवक्ता श्री चन्द्रकुमार पोखरेल	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री सुशिलकुमार पन्त
कार्यपत्र ४ :	अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना र यसले अवलम्बन गर्नु पर्ने रणनीतिहरू	सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरे । उपन्यायाधिवक्ता श्री सोमकान्त भण्डारी	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री बाबुराम कुँवर

समूह ख : सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत विकास

कार्यपत्र १ :	सरकारी वकीलको सेवा प्रभावकारी बनाउन अपनाउनु पर्ने उपायहरू	सहन्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद जोशी र जिल्ला न्यायाधिवक्ता श्री सुशिल देवकोटा	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री द्रोणराज रेग्मी
कार्यपत्र २ :	अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा समन्वयको अवस्था र सहकार्यका लागि गर्नु पर्ने प्रयासहरू	नेपाल प्रहरी	पूर्व नायब महान्यायाधिवक्ता श्री सूर्यप्रसाद कोइराला
कार्यपत्र ३ :	कानूनी रायको सम्बन्धमा देखिएका समस्या र समाधानका उपायहरू	सहन्यायाधिवक्ता श्री राजन प्रसाद भट्टराई र उपन्यायाधिवक्ता श्री अर्जुन कोइराला	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री लक्ष्मीबहादुर निराला
कार्यपत्र ४ :	संक्रमणकालीन न्यायमा सरकारी वकीलको भूमिका	सचिव श्री महेश शर्मा पौडेल र सहन्यायाधिवक्ता श्री गोपाल प्रसाद रिजाल	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री हरि फुयाल

समूह ग : सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र सरकारको सरोकारका मुद्दामा प्रतिरक्षा

कार्यपत्र १ :	सार्वजनिक सरोकारको विवादको अवधारणा र फैसला कार्यान्वयनको स्थिति	सहसचिव श्री रमेश ढकाल	पूर्व सचिव श्री मोहनप्रसाद बज्जाडे
कार्यपत्र २ :	अभियोजनको विद्यमान अवस्था र अभियोगपत्र लेखनमा गर्नु पर्ने सुधार	सहन्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेग्मी र उपन्यायाधिवक्ता श्री भरतलाल शर्मा	माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई
कार्यपत्र ३ :	वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन सम्बन्धी समस्या र सुधारका क्षेत्रहरू	उपन्यायाधिवक्ता श्री सोमकान्त भण्डारी र शाखा अधिकृत रमेश भट्टराई	
कार्यपत्र ४ :	Importance of forensic Evidences in Prosecution of Criminal Cases.	डा. श्री हरिहर वस्ती	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री महादेवप्रसाद यादव
कार्यपत्र ५ :	अभियोजन सम्बन्धी नीति र अभियोजन मार्गदर्शन	सहन्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठी र उपन्यायाधिवक्ता श्री पुण्य पाठक	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री युवराज संग्रौला

समूह घ : सरकारी वकील कार्यालयको पूर्वाधार विकास र संस्थागत सुदृढीकरण

कार्यपत्र १ :	समुदायमा सरकारी वकीलको अवधारणा र कार्यान्वयनको अवस्था	सहन्यायाधिवक्ता श्री गिताप्रसाद तिम्सिना	कार्यकारी निर्देशक श्री केशरीराज पण्डित
कार्यपत्र २ :	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको निर्णय प्रक्रिया, अभिलेख व्यवस्थापन र सुधारका क्षेत्रहरू	सहन्यायाधिवक्ता श्री लोकराज पराजुली र जिल्ला न्यायाधिवक्ता श्री राजेश कटुवाल	नायब महान्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्र सुवेदी
कार्यपत्र ३ :	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयहरूको आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी विद्यमान अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू	प्रमुख लेखा नियन्त्रक श्री मोहनशरण भण्डारी र लेखा अधिकृत श्री लक्ष्मी शर्मा	नायब महान्यायाधिवक्ता श्री दुर्गाबन्धु पोखरेल
कार्यपत्र ४ :	महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक भूमिका निर्वाह गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधिगत निर्देशिका	सहन्यायाधिवक्ता श्री सूर्यराज दाहाल उपन्यायाधिवक्ता श्री ईश्वरी प्रसाद ढकाल	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री पवनकुमार ओझा

समूह ड : फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनहरू

कार्यपत्र १ :	प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ को संरचना र तिनको सफल कार्यान्वयनमा गर्नु पर्ने पूर्व तयारी	प्रा.डा. श्री रजितभक्त प्रधानाङ्ग	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री बर्दीबहादुर कार्की
कार्यपत्र २ :	प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि संहिता र त्यसको कार्यान्वयनमा गर्नु पर्ने तयारी	अध्यक्ष श्री माधव पौडेल, नेपाल कानून आयोग	माननीय न्यायाधीश श्री इश्वरप्रसाद खतिवडा सर्वोच्च अदालत
कार्यपत्र ३ :	सरकारी वकीलको संवैधानिक एवं कानूनी दायित्वका सन्दर्भमा वर्तमान कानून पुनरावलोकनका क्षेत्रहरू	पूर्व नायब महान्यायाधिवक्ता श्री नरेन्द्रप्रसाद पाठक	पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री मुक्तिकारायण प्रधान
कार्यपत्र ४ :	बैकिंग कसूर सम्बन्धी कानून तथा मुद्दाको विद्यमान अवस्था, अनुसन्धान र अभियोजनमा गर्नु पर्ने सुधारका उपायहरू	सहन्यायाधिवक्ता श्री नारायण पौडेल । उपन्यायाधिवक्ता श्री राम घिमिरे	माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हा सर्वोच्च अदालत

मिति : २०७३।०९।१०

पूर्ण सत्रमा कार्यपत्र प्रस्तुति र छलफलको सारसंक्षेप प्रस्तुति र छलफल

समय : विहान ८:०० बजेदेखि १२:०० बजेसम्म

अध्यक्षता : माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री रमन कुमार श्रेष्ठ

कार्यपत्र प्रस्तुति: वातावरण विरुद्धको अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय सम्पादनमा विचार गर्नु पर्ने कुराहरु: WWF बाट

कार्यपत्र प्रस्तुति: दूर सञ्चार अपराधको अभियोजनको विद्यमान अवस्था र सो अपराध नियन्त्रणका लागि चाल्नु पर्ने कदमहरु : नेपाल दूर सञ्चार प्राधिकरणको तर्फबाट

सम्मेलनमा प्रस्तुत भएका कार्यपत्र र भएका छलफलको सार संक्षेप प्रस्तुति

- समूह क : सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्यप्रणाली: प्रस्तोता सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल
- समूह ख : सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत विकास : प्रस्तोता सहन्यायाधिवक्ता श्री राजनप्रसाद भट्टराई
- समूह ग : सरकारी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र सरकारको सरोकारका मुद्दाको प्रतिरक्षा : प्रस्तोता सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरे
- समूह घ : सरकारी वकील कार्यालयहरुको पूर्वाधार विकास र संस्थागत सुदृढीकरण : प्रस्तोता सहन्यायाधिवक्ता श्री गणेशबाबु अर्याल
- समूह ङ : फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनहरु : प्रस्तोता सहन्यायाधिवक्ता श्री पद्मप्रसाद पाण्डेय

समय १:०० देखि ३:०० बजेसम्म

प्रस्तावको तयारी, छलफल र पारित

समापन समारोह

२०७३।०९।१० गते

दिउँसो ३:०० बजेदेखि ४: ०० बजेसम्म

अध्यक्षता : माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री रमनकुमार श्रेष्ठज्यू
प्रमुख अतिथि : सम्माननीय उपराष्ट्रपति श्री नन्दबहादुर पुनज्यू
विशेष अतिथि : माननीय कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्री श्री अजय शंकर नायकज्यू
विशेष अतिथि : माननीय न्यायाधीश श्री बैद्यनाथ उपाध्यायज्यू
विशेष अतिथि : माननीय उपसभामुख श्री गंगाप्रसाद यादवज्यू
अतिथि : प्रहरी महानिरीक्षकज्यू, नेपाल प्रहरी
अतिथि : नेपाल बार एसोसिएसनका अध्यक्षज्यू

सम्मेलनमा पारित भएका प्रस्तावहरूको बारेमा जानकारी : नायब महान्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्र सुवेदीज्यूबाट

विशेष योगदान गर्ने सरकारी वकील र कर्मचारीहरूलाई सम्मान पत्र वितरण : सम्माननीय उपराष्ट्रपतिज्यूबाट

मन्तव्य : पुरस्कृत मध्येबाट एक जना
सहभागीहरूमध्येबाट दुई जना
पर्यवेक्षकहरू मध्येबाट एक जना
नेपाल बार एसोसिएसनका अध्यक्षज्यू
प्रहरी महानिरीक्षकज्यू, नेपाल प्रहरी
माननीय उप सभामुखज्यू
माननीय न्यायाधीश श्री बैद्यनाथ उपाध्यायज्यू
माननीय कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्री श्री अजय शंकर नायकज्यू
प्रमुख अतिथिज्यूको मन्तव्य : सम्माननीय उपराष्ट्रपति श्री नन्दबहादुर पुनज्यू
समापन : माननीय महान्यायाधिवक्ताज्यूबाट

कार्यक्रम सञ्चालन : सहन्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेग्मी

नोट : कार्यक्रमको समापन पछि रात्री खानाको व्यवस्था रहेको छ ।

सम्मेलनका सहभागी तथा पर्यवेक्षकहरूले पालन गर्नु पर्ने नियमहरू

१. **समयपालन** : सम्मेलनका सहभागीहरू तोकिएको समयमा सम्मेलन स्थलमा उपस्थित हुनु हुनेछ । निर्धारित समय भन्दा कम्तीमा ५ मिनेट अगावै कार्यक्रमस्थलमा आइपुग्नु हुनेछ । कार्यक्रमको प्रारम्भ राष्ट्रिय गानबाट हुनेछ । राष्ट्रिय गान बजा आफ्नो स्थानमा उभिनु हुनेछ । निर्धारित कार्यक्रम सम्पन्न नभई कार्यक्रम स्थलबाट बाहिर जानु हुने छैन ।
२. **पोशाक** : सम्मेलन अवधिभर सम्मेलनमा सहभागी राजपत्रांकित प्रथम श्रेणी र सो भन्दा माथिका सरकारी वकीलहरूले राष्ट्रिय पोशाक र अन्य सरकारी वकीलहरूले कोट सहितको निजामती पोशाक लगाउनु हुनेछ । सबै सहभागीहरूले सम्मेलनमा वितरित लोगो लगाउनु हुनेछ ।
३. **मोवाइल** : सम्मेलनको कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको समयमा मोवाइल फोन स्विच अफ वा साइलेन्स मोडमा राख्नु हुनेछ । अनावश्यक रुपमा मोवाइललाई हातमा राखी खेलाउनु हुनेछैन । उद्घाटन र समापन समारोहमा तस्वीर खिच्न तोकिएका व्यक्ति बाहेक अरु सहभागीहरू सो कार्यमा संलग्न हुनु हुने छैन ।
४. **अनुमति लिनु पर्ने** : अत्यावश्यक अवस्था परेमा कार्यक्रमको अध्यक्षता वा संयोजन समूहको अनुमति लिएर मात्र कार्यक्रमस्थलबाट बाहिर निस्कनु हुनेछ । अनावश्यकरुपमा कार्यक्रम स्थलमा भित्र बाहिर गर्नु हुनेछैन ।
५. **शिष्ट व्यवहार**: कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको समयमा आपसमा कुराकानी वा कानेखुशी गर्ने जस्ता कार्य सहभागीहरूबाट हुनेछैनन् । सबैसँग शिष्टतापूर्वक व्यवहार गर्नु हुनेछ ।
६. **सक्रिय सहभागिता**: कार्यक्रममा प्रस्तुत गरिएका विषयहरूमा सहभागीहरूले छलफलमा सक्रिय सहभागिता जनाउनु हुनेछ । समय लिएर कार्यपत्र उपर आफ्नो विचार बुँदागत रुपमा राख्नुहुनेछ ।
७. **अनुमति लिई अर्को समूहमा जान सकिने**: सहभागीहरूले आफू तोकिएको समूह भन्दा बाहेकको समूहमा भएको कुनै निश्चित विषयमा छलफल कार्यक्रममा छलफलमा भाग लिन चाहेमा आफ्नो समूहको संयोजक मार्फत समन्वय गरी मात्र जानु हुनेछ ।
८. **विषय केन्द्रित**: सहभागीहरूले छलफलमा भाग लिँदा समय व्यवस्थापनमा सहयोग पुग्ने कुरालाई विशेष ध्यान दिनु हुनेछ । छलफललाई विषय केन्द्रित र सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा सुधार ल्याउने दिशामा केन्द्रित गर्नु हुनेछ ।
९. **तत्काल समस्या परे निकासालिने**: सम्मेलनका सहभागीहरूलाई तत्काल कुनै समस्या परेमा संयोजन समूह मार्फत निकासालिई आवश्यक निर्णय लिनु हुनेछ । सामान्य अवस्थामा कुनै पनि कारणले आफूलाई तोकिएका कार्यक्रम स्थलबाट बाहिरिनु हुनेछैन ।
१०. **अनुशासन र आचरण**: सम्मेलनका सहभागीहरूले अनुशासन र आचरणका आधारभूत नियमहरूको पालना गर्नु हुनेछ । शिष्ट र मर्यादित व्यवहार गर्नु हुनेछ । सम्मेलनलाई सफल बनाउन रचनात्मक सहयोग गर्नु हुनेछ । कार्यक्रममा चिया, खाजा तथा खाना लिने समयमा अनावश्यक भिडभाड नगरी लाईनमा बसी लिनुहुनेछ । प्लेट, कप, पानी पिउने गिलास तथा अन्य वस्तु निश्चित स्थानमा मात्र राख्नुहुनेछ । सम्मेलन कक्षमा धुमपान निषेध छ । सम्मेलनलाई सफल बनाउन रचनात्मक सहयोग गर्नु हुनेछ ।

समूह विभाजन

समूह क : सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्य प्रणाली

१. श्री किरण पौडेल	३८. श्री श्यामसुन्दर चौधरी
२. श्री नारायणप्रसाद पौडेल	३९. श्री एकराज अधिकारी
३. श्री नरेन्द्रबहादुर चन्द	४०. श्री शान्ति न्यौपाने
४. डा. गोपीचन्द्र भट्टराई	४१. श्री शान्तिप्रसाद लुइटेल्
५. श्री रमादेवी पराजुली	४२. श्री शान्तिप्रसाद शर्मा
६. श्री शंकर खत्री	४३. श्री लालप्रसाद लामिछाने
७. श्री ईश्वरीप्रसाद बन्जाडे	४४. श्री कमला काफ्ले
८. श्री कोषहरि निरौला	४५. श्री मनोजप्रसाद गुप्ता
९. श्री पुष्कर सापकोटा	४६. श्री नरेन्द्रकुमार देवकोटा
१०. श्री दमनसिंह विष्ट	४७. श्री कलाधर शर्मा भण्डारी
११. श्री कृष्णमोहन कोइराला	४८. श्री बिना खड्का थापा
१२. श्री परमेश्वर पराजुली	४९. श्री निराजन पाण्डे
१३. श्री नारायणबहादुर थापा	५०. श्री सविता शर्मा
१४. श्री कृष्णराज पन्त	५१. श्री टेकनाथ अधिकारी
१५. श्री एकनारायण लम्साल	५२. श्री जगतबहादुर बोहरा
१६. श्री बाबुराम अधिकारी	५३. श्री कर्णबहादुर महत
१७. श्री केशवप्रसाद पन्त	५४. श्री रामकुमार प्याकुरेल
१८. श्री उमाकान्त पौडेल	५५. श्री केदारनाथ उपाध्याय
१९. श्री रामहरि शर्मा काफ्ले	५६. श्री जयन्ती अवस्थी भट्ट
२०. श्री राजेन्द्र सिंह भण्डारी	५७. श्री विनोदलाल श्रेष्ठ
२१. श्री ईश्वरीप्रसाद ठकाल	५८. श्री ओमप्रकाश वराल
२२. श्री रामचन्द्र शर्मा	५९. श्री विन्दु धामी रावल
२३. श्री यादवप्रसाद पौडेल	६०. श्री बिना दाहाल
२४. श्री चन्द्रकुमार पोखरेल	६१. श्री तिलकराम लम्साल
२५. श्री रुद्रप्रसाद सुवेदी	६२. श्री निरञ्जन स्थापित
२६. श्री महेशकुमार खत्री	६३. श्री धर्मराज जोशी
२७. श्री सन्तोषकुमार गिरी	६४. श्री बाबुराम भट्टराई
२८. श्री बुद्धिलाल श्रेष्ठ	६५. श्री हरीसप्रसाद भट्ट
२९. श्री प्रकाशबहादुर भण्डारी	६६. श्री रुक्मेणा पोखरेल
३०. श्री सुरेन्द्रराज काले	६७. श्री पुष्पराज बाँस्तोला
३१. श्री चन्द्रबहादुर सिन्जाली	६८. श्री राजन खनाल
३२. श्री लोकबहादुर कटुवाल	पर्यवेक्षकहरु
३३. श्री जयप्रसाद श्रेष्ठ	६९. सर्वोच्च अदालत
३४. श्री प्रतिमाकुमारी भट्टराई (पोखरेल)	७०. कानून मन्त्रालयका सहसचिव श्री धनराज ज्ञवाली
३५. श्री बट्टीप्रसाद नेपाल	७१. अपराध अनुसन्धान विभाग
३६. श्री रामईश्वर राय यादव	७२. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद कार्यालय
३७. श्री विष्णुप्रसाद पौडेल	७३. नायब सुब्बा- श्री खिलराज खतिवडा

समूह ख : सरकारी वकीलको संस्थागत विकास

१. श्री राजनप्रसाद भट्टराई	४०. श्री भोलानाथ निरौला
२. श्री डा. टेकबहादुर घिमिरे	४१. श्री मुहम्मद मुन्ना
३. श्री भानुभक्त काफ्ले	४२. श्री तारासिंह धामी
४. श्री गोपालप्रसाद रिजाल	४३. श्री प्रेममाया राना
५. श्री गीताप्रसाद तिमिसिना	४४. श्री प्रकाश गौतम
६. श्री चिरञ्जिवी पराजुली	४५. श्री सुवासकुमार भट्टराई
७. श्री सुरेन्द्रजंग शाही	४६. श्री रत्ना श्रेष्ठ
८. श्री सुदर्शन लामिछाने	४७. श्री कृष्णबहादुर ओली
९. श्री टेकेन्द्रप्रसाद सुवेदी	४८. श्री सानोबाबु श्रेष्ठ
१०. श्री भुवनेश्वर पौडेल	४९. श्री नारायणप्रसाद शर्मा
११. श्री घनश्याम ओझा	५०. श्री श्यामहरि अधिकारी
१२. श्री कृष्णप्रसाद पुडासैनी	५१. श्री लेखनाथ ढकाल
१३. श्री राजेशकुमार कटुवाल	५२. श्री निमा घिमिरे
१४. श्री टेकबहादुर कार्की	५३. श्री सचितकुमार वाइबा
१५. श्री अच्युतमणि न्यौपाने	५४. श्री भीमबहादुर श्रेष्ठ
१६. श्री महेन्द्रबहादुर थापा क्षेत्री	५५. श्री गणेशजी शाह
१७. श्री राम घिमिरे	५६. श्री देवकुमार तामाङ्ग
१८. श्री रुद्रप्रसाद पन्थी	५७. श्री नारायणप्रसाद दाहाल
१९. श्री नारायण रिमाल	५८. श्री मोहनीप्रसाद जोशी
२०. श्री लक्ष्मण उपाध्याय घिमिरे	५९. श्री बिनोद पौडेल
२१. श्री अर्जुनप्रसाद कोइराला	६०. श्री गंगा न्यौपाने
२२. श्री हरिकुमार पोखरेल	६१. श्री प्रतिमा दाहाल
२३. श्री कुलप्रसाद पाण्डे	६२. श्री प्रकाश शर्मा पौडेल
२४. श्री गोविन्द उपाध्याय	६३. श्री धिरेन्द्रप्रसाद पुडासैनी
२५. श्री उर्मिला दाहाल	६४. श्री ललिता श्रेष्ठ
२६. श्री प्रमेश पोखरेल	६५. श्री जिवनाथ सुवेदी
२७. श्री सुदीपकुमार दङ्गाल	६६. श्री रविन सापकोटा
२८. श्री हरिप्रसाद ज्ञवाली	६७. श्री नवराज रेग्मी
२९. श्री प्रकाश घिमिरे	६८. श्री भक्कलबहादुर थापा
३०. श्री टीकाभूषण घिमिरे	६९. श्री राजेन्द्र रेग्मी
३१. श्री देवेन्द्रराज आचार्य	७०. श्री रोपी भण्डारी
३२. श्री पदमबहादुर कार्की	७१. श्री लक्ष्मीकिशोर शर्मा
३३. श्री दशरथ पंगेनी	७२. श्री दीपक बस्याल
३४. श्री रामहरि भट्टराई	पर्यवेक्षकहरु
३५. श्री कृष्णचन्द्र पाण्डे	७३. केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरो
३६. श्री चपला पोखरेल (सेढाई)	७४. गृह मन्त्रालय
३७. श्री वासुदेव लम्साल	७५. UNDP/ROLHR
३८. श्री खिमानन्द गौतम	७६. नायब सुब्बा श्री सुरेन्द्र यादव
३९. श्री तारानाथ शर्मा	७७. नायब सुब्बा श्री कमल सुनार
	७८. कानून संकाय

समूह ग : सरकावादी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र सरकारको सरोकारका मुद्दामा प्रतिरक्षा

१. श्री कृष्णजीवी घिमिरे	४५. श्री रोहितकुमार पोखरेल
२. श्री विश्वराज कोइराला	४६. श्री अविकेश्वर कट्टेल
३. श्री कुमुदप्रसाद शर्मा	४७. श्री योगेन्द्रप्रसाद ढुङ्गेल
४. श्री मुरारीप्रसाद पौडेल	४८. श्री भुमिनन्द खनाल
५. श्री खड्गबहादुर खड्का	४९. श्री अञ्जन भट्टराई
६. श्री चन्द्रबहादुर सापकोटा	५०. श्री बन्नीकुमार काकी
७. श्री ध्रुवमणि ज्ञवाली	५१. श्री घनश्याम घिमिरे
८. श्री मुकुन्दप्रसाद अधिकारी	५२. श्री नवीनकुमार भट्ट
९. श्री चन्द्रकान्त खनाल	५३. श्री गणेशजी शाह
१०. श्री राजनराज घिमिरे	५४. श्री भीमराज गौली
११. श्री यदुनाथ शर्मा	५५. श्री मन्मथकुमार उपाध्याय
१२. श्री गोविन्दप्रसाद उपाध्याय	५६. श्री उत्तम श्रेष्ठ
१३. श्री प्रकाश कोइराला	५७. श्री अजीतकुमार लाल कर्ण
१४. श्री योगनाथ ढकाल	५८. श्री दिपेन्द्र दनुवार
१५. श्री दयाशंकर अधिकारी	५९. श्री स्वतन्त्र न्यौपाने
१६. श्री कमलराज पन्थी	६०. श्री नगेन्द्र लम्साल
१७. श्री रामप्रसाद अधिकारी	६१. श्री चुरामणी पराजुली
१८. श्री अशोकराज रेग्मी	६२. श्री शान्ता के.सी.
१९. श्री दिनानाथ अधिकारी	६३. श्री लक्ष्मण खनाल
२०. श्री रोमनाथ अधिकारी	६४. श्री भक्ति उपाध्याय
२१. श्री धर्मअवतार कोइराला	६५. श्री मुकुन्दकुमार रेग्मी
२२. श्री बालकृष्ण वाग्ले	६६. श्री हरीबहादुर पुन मगर
२३. श्री गोपाल लामिछाने	६७. श्री पूर्णप्रसाद शर्मा
२४. श्री उत्तमबहादुर थापा	६८. श्री विजयराज घिमिरे
२५. श्री मुकुन्दहरि पौडेल	पर्यवेक्षकहरु
२६. श्री निर्मला शर्मा सुवेदी	६९. प्रहरी प्रयोगशाला
२७. श्री देवराज भारती	७०. वन मन्त्रालय
२८. श्री सोमकान्ता भण्डारी	७१. वैदेशिक रोजगार विभाग
२९. श्री सुवर्णमान बनेपाली	७२. विधि विज्ञान विशेषज्ञ-१
३०. श्री टेकबहादुर थापा	७३. उपत्यका अपराध अनुसन्धान महाशाखा
३१. श्री जुद्धबहादुर आलेमगर	७४. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग उप-महानिर्देशक श्री शेरसिंह ठगुन्ना
३२. श्री विमला रेग्मी	७५. स्वास्थ्य मन्त्रालय
३३. श्री रमेशकुमार कटुवाल	७६. आन्तरिक राजस्व विभाग
३४. श्री रोमाकान्त ज्ञवाली	७७. सम्पत्ति सुद्वीकरण अनुसन्धान विभाग
३५. श्री नवराज पराजुली	७८. राजस्व अनुसन्धान विभाग
३६. श्री सन्तोषप्रसाद भण्डारी	७९. औषधि व्यवस्था विभाग
३७. श्री पर्शुराम पहारी	८०. भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय
३८. श्री कैलाश खत्री क्षेत्री	८१. भन्सार विभाग
३९. श्री केशवप्रसाद गौतम	८२. प्रहरी प्रयोगशाला
४०. श्री दिनेशकुमार रेग्मी	८३. कारागार व्यवस्थापन विभाग
४१. श्री मुना भट्टराई	८४. खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग
४२. श्री सीतादेवी सुवेदी	८५. WWF नेपाल
४३. श्री कैलाश दाहाल	८६. खरिदार - श्री मनीषा आचार्य
४४. श्री रमेश भट्टराई	

समूह घ : सरकारी वकील कार्यालयको पूर्वाधार विकास र संस्थागत सुदृढीकरण

१. श्री गणेशबाबु अर्याल	४०. श्री कृष्णबटु भण्डारी
२. श्री श्यामकुमार भट्टराई	४१. श्री डम्बरप्रसाद काफ्ले
३. श्री धर्मानन्द नाथ	४२. श्री गोपाल ठकाल
४. श्री चिरञ्जीवी पराजुली	४३. श्री राजन हमाल
५. श्री संजीवराज रेग्मी	४४. श्री पदमप्रसाद वस्ती
६. श्री सूर्यराज दाहाल	४५. श्री राजेन्द्र भट्टराई
७. श्री सुरेन्द्रबहादुर थापा	४६. श्री कल्पना राई
८. श्री रामकुमार थापा	४७. श्री गजराज घिमिरे
९. श्री चक्रदेव आचार्य	४८. श्री ढकबहादुर राउत
१०. श्री गंगाप्रसाद पौडेल	४९. श्री महेन्द्रप्रसाद पौडेल
११. श्री गोविन्दराज गौली	५०. श्री सन्तोषराज कटुवाल
१२. श्री मोहनसागर बस्याल	५१. श्री भगवती देवी गौतम
१३. श्री पुण्यप्रसाद पाठक	५२. श्री पारसमणि पोखरेल
१४. श्री हिमालयकुमार त्रिताल	५३. श्री प्रयागदत्त जैसी
१५. श्री भरतमणि रिजाल	५४. श्री रामदत्त भट्ट
१६. श्री शम्भु गौतम	५५. श्री इन्दु बसेल
१७. श्री मणिराम न्यौपाने	५६. श्री राजकुमार राउत
१८. श्री मनोजकुमार आचार्य	५७. श्री जनकप्रसाद घिमिरे
१९. श्री सुशिल देवकोटा	५८. श्री केदारकुमार अधिकारी
२०. श्री अच्युत कुइकेल	५९. श्री गोविन्दप्रसाद हुमागाई
२१. श्री अविकेश्वर पोखरेल	६०. श्री श्यामप्रसाद दाहाल
२२. श्री पदमराज पाण्डेय	६१. श्री भीमसेन काफ्ले
२३. श्री भीमप्रसाद भुर्तेल	६२. श्री सुरेश कुमार बि. सी.
२४. श्री लक्ष्मीनारायण दाहाल	६३. श्री उमेश अधिकारी
२५. श्री रेशम आचार्य	६४. श्री जयप्रकाश रेग्मी
२६. श्री जीवनिधि पौडेल	६५. श्री खुमबहादुर कुँवर
२७. श्री हरिप्रसाद भट्ट	६६. श्री निराजन शर्मा
२८. श्री ज्ञानप्रसाद भुपाल	६७. श्री मदन शर्मा
२९. श्री कृष्णप्रसाद बराल	६८. श्री पूर्णबहादुर के.सी.
३०. श्री निर्मला योङ्या	६९. श्री नुमराज खनाल शर्मा
३१. श्री बिमल थापा	७०. श्री रेनुका राई
३२. श्री गोकुलबहादुर निरौला	
३३. श्री मोना सिंह	पर्यवेक्षकहरु
३४. श्री आनन्दप्रसाद शर्मा	७१. श्री मोहनशरण भण्डारी प्र.ले.नि.
३५. श्री सीताराम अर्याल	७२. श्री लक्ष्मी शर्मा लेखा अधिकृत
३६. श्री रुद्रप्रसाद आचार्य	७३. प्रहरी प्रशिक्षण प्रतिष्ठान
३७. श्री युवराज महत	७४. अर्थ मन्त्रालय
३८. श्री राजेन्द्रबहादुर बस्नेत	७५. नेपाल राष्ट्र बैंक
३९. श्री संगिता न्यौपाने (हुङ्गेल)	७६. नेपाल टेलिकम व.प्र. अ. श्री रामकुमार के.सी.
	७७. नेपाल टेलिकम प्र.अ.(कानून) श्री पिताम्बर भण्डारी
	७८. नायब सुब्बा - श्री धर्मराज थापा

समूह ड : फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनहरु

१. श्री पदमप्रसाद पाण्डेय	३९. श्री ऋषिकेशव बस्याल
२. श्री रेवतीराज त्रिपाठी	४०. श्री वासुदेव शर्मा
३. श्री लोकराज पराजुली	४१. श्री खेमराज पाठक
४. श्री ध्रुवकुमार भट्टराई	४२. श्री सुशिला ज्ञवाली
५. श्री खेमराज ज्ञवाली	४३. श्री मुक्तिराम सुवेदी
६. श्री उद्धवप्रसाद पुडासैनी	४४. श्री पूर्णबहादुर थापामगर
७. श्री भरतलाल शर्मा भट्टराई	४५. श्री प्रमोद भट्टराई
८. श्री खडानन्द गौतम	४६. श्री उदयचन्द्र अधिकारी
९. श्री हरिप्रसाद रेग्मी	४७. श्री भानदेव जोशी
१०. श्री टिकेन्द्र दाहाल	४८. श्री कर्णबहादुर बुढाक्षेत्री
११. श्री गोविन्दराज गौली	४९. श्री शिवप्रसाद आचार्य
१२. श्री ध्रुवकुमार चौहान	५०. श्री तुलसा भण्डारी
१३. श्री हरिशंकर ज्ञवाली	५१. श्री सुधा योगी के.सी.
१४. श्री रमेशकुमार सुवेदी	५२. श्री उर्मिला जि.सी.
१५. श्री राजेश्वर अर्याल	५३. श्री जयप्रसाद धिताल
१६. श्री शिवशंकरप्रसाद चौधरी	५४. श्री ईश्वरीदत्त जोशी
१७. श्री गोविन्द गिरी	५५. श्री हेमचन्द्र रेग्मी
१८. श्री तिलकबहादुर कार्की	५६. श्री श्रीकला पौडेल
१९. श्री यामबहादुर बानियाँ	५७. श्री श्रीराम खनाल
२०. श्री यामबहादुर बानियाँ	५८. श्री हरिप्रसाद घिमिरे
२१. श्री गुरुप्रसाद वाग्ले	५९. श्री विन्दुकुमारी धामी रावल
२२. श्री केशवराज चपाई	६०. श्री सरिता कट्टेल
२३. श्री खेमराज भट्ट	६१. श्री रामप्रसाद पन्थी
२४. श्री माधवप्रसाद घिमिरे	६२. श्री जीतप्रसाद लुइटेल
२५. श्री ऋद्धिनाथ निरौला	६३. श्री सीताराम राउत
२६. श्री दुर्गा खड्का	६४. श्री श्रीधर अर्याल
२७. श्री दशरथ गौतम	६५. श्री प्रकाश थापा
२८. श्री धर्मराज पौडेल	६६. श्री लक्ष्मी भण्डारी
२९. श्री विदुरकुमार कार्की	६७. श्री गोविन्दबहादुर चन्द
३०. श्री पुण्यप्रसाद सापकोटा	६८. श्री शिव वाग्ले
३१. श्री द्रोणदत्त पौडेल	६९. श्री बिमला गौतम
३२. श्री शम्भुकुमार बस्नेत	७०. श्री ठाकुर प्रसाद बास्ताकोटी
३३. श्री खडिन्द्रराज कटुवाल	पर्यवेक्षकहरु
३४. श्री रामईश्वर राय यादव	७१. कानून मन्त्रालय सहसचिव श्री तोयानाथ अधिकारी
३५. श्री पुरुषोत्तम खतिवडा	७२. नेपाल बार एसोसिएसनका प्रतिनिधि-१ जना
३६. श्री फटिकराज मुडभरी	७३. नायब सुब्बा - श्री उमापति गैरे
३७. श्री टेकराज भुसाल	७४. नायब सुब्बा - श्री छत्रबहादुर डेगा मगर
३८. श्री गोपिकृष्ण श्रेष्ठ	

समूहगत छलफलको संयोजन र व्यवस्थापन समूह

समूह क : सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्यप्रणाली

संयोजक

सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल

सह संयोजकहरु

सहन्यायाधिवक्ता श्री नारायणप्रसाद पौडेल

सहन्यायाधिवक्ता श्री रमादेवी पराजुली

प्रतिवेदन तयारी

उपन्यायाधिवक्ता श्री कोषहरि निरौला

शाखा अधिकृत श्री बिना खड्का (थापा)

शाखा अधिकृत श्री सविता शर्मा

शाखा अधिकृत श्री ओमप्रकाश बराल

शाखा अधिकृत श्री बाबुराम भट्टराई

शाखा अधिकृत श्री विन्दु कुमारी धामी रावल

नायब सुब्बा श्री कौशल ढुंगाना

कम्प्युटर अपरेटर श्री करण खत्री

कार्यालय सहयोगी श्री समर नगरकोटी

समूह ख : सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत विकास

संयोजक

सहन्यायाधिवक्ता श्री राजनप्रसाद भट्टराई

सह संयोजकहरु

सहन्यायाधिवक्ता डा. श्री टेकबहादुर घिमिरे

सहन्यायाधिवक्ता श्री गिताप्रसाद तिमिसिना

प्रतिवेदन तयारी

उपन्यायाधिवक्ता श्री राम घिमिरे

उपन्यायाधिवक्ता श्री अर्जुनप्रसाद कोइराला

शाखा अधिकृत श्री नारायणप्रसाद शर्मा

शाखा अधिकृत श्री ललिता श्रेष्ठ

ना. सु. श्री दधिराम बराल

कम्प्युटर अपरेटर श्री शर्मिला ढुंगोल

कार्यालय सहयोगी श्री स्वस्थानी चौलागाई

समूह ग : सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र सरकारको सरोकारका मुद्दामा प्रतिरक्षा

संयोजक

सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरे

सह संयोजकहरु

सहन्यायाधिवक्ता श्री विश्वराज कोइराला

सहन्यायाधिवक्ता श्री मुरारीप्रसाद पौडेल

प्रतिवेदन तयारी

उपन्यायाधिवक्ता श्री ध्रुवमणि ज्ञवाली

उपन्यायाधिवक्ता श्री गोपाल लामिछाने

शाखा अधिकृत श्री मुना भट्टराई

शाखा अधिकृत श्री घनश्याम घिमिरे

शाखा अधिकृत श्री नगेन्द्र लमसाल

नायब सुब्बा श्री भरत मैनाली

कम्प्युटर अपरेटर श्री बन्दना भट्टराई

कार्यालय सहयोगी श्री बुद्धकाजी महर्जन

समूह घ : सरकारी वकील कार्यालयको पूर्वाधार विकास र संस्थागत सुदृढीकरण

संयोजक

सहन्यायाधिवक्ता श्री गणेशबाबु अर्याल

सहसंयोजकहरु

सहन्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद जोशी

सहन्यायाधिवक्ता श्री सूर्यराज दाहाल

प्रतिवेदन तयारी

उपन्यायाधिवक्ता श्री सुरेन्द्रबहादुर थापा

उपन्यायाधिवक्ता श्री पुण्यप्रसाद पाठक

शाखा अधिकृत श्री भीमप्रसाद भूतेल

शाखा अधिकृत श्री कल्पना राई

शाखा अधिकृत श्री भीमसेन काफ्ले

लेखापाल श्री टेकनाथ हुमागाई

कम्प्युटर अपरेटर श्री सुनम गौतम

कार्यालय सहयोगी प्रदिप दाहाल

समूह ड : फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनहरू

संयोजक

सहन्यायाधिवक्ता श्री पद्मप्रसाद पाण्डेय

सहसंयोजकहरू

सहन्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठी

सहन्यायाधिवक्ता श्री लोकराज पराजुली

प्रतिवेदन तयारी

उपन्यायाधिवक्ता श्री भरतलाल शर्मा

उपन्यायाधिवक्ता श्री दुर्गा खड्का

शाखा अधिकृत श्री प्रेममाया राना

शाखा अधिकृत श्री श्रीराम खनाल

नायब सुब्बा श्री हरिहर तिमिसना

कम्प्युटर अपरेटर श्री विजय रम्तेल

कार्यालय सहयोगी श्री आत्माराम भण्डारी

सम्मेलनबाट पारित हुने प्रस्ताव तयारी समिति

संयोजक : नायब महान्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्र सुवेदी

सहसंयोजक : सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल

सदस्य : सहन्यायाधिवक्ता श्री नारायण पौडेल

सदस्य : सहन्यायाधिवक्ता श्री पद्मप्रसाद पाण्डेय

सदस्य : सहन्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराई

सदस्य : सहन्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठी

सदस्य : सहन्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेग्मी

सदस्य : सहन्यायाधिवक्ता श्री रमा पराजुली

सदस्य : उपन्यायाधिवक्ता श्री सुरेन्द्र बहादुर थापा

सदस्य : उपन्यायाधिवक्ता श्री पद्मबहादुर कार्की

सदस्य : शाखा अधिकृत श्री गजराज घिमिरे

कम्प्युटर अपरेटर : श्री विमला लामा

सबै समूहको प्रतिवेदनलाई एकीकृत गर्ने समिति

संयोजक :- नायब महान्यायाधिवक्ता श्री खगराज पौडेल

सहसंयोजक :-सहन्यायाधिवक्ता श्री खेमराज ज्ञवाली

सहन्यायाधिवक्ता श्री उद्धवप्रसाद पुडासैनी

सदस्यहरू:-

उपन्यायाधिवक्ता श्री ज्ञानप्रसाद भुषाल

उपन्यायाधिवक्ता श्री पुस्कर सापकोटा

शाखा अधिकृत श्री कल्पना राई

शाखा अधिकृत श्री नारायण शर्मा

शाखा अधिकृत श्री शान्तिप्रसाद लुइटेल

शाखा अधिकृत श्री ओमप्रकाश बराल

शाखा अधिकृत श्री श्रीराम खनाल

शाखा अधिकृत श्री नगेन्द्र लम्साल

नायब सुब्बा श्री प्रकाश सुवेदी

कम्प्युटर अपरेटर श्री शोभा पनेरु

दोश्रो खण्डः कार्यपत्रहरू

कार्यपत्र नं. १

संघीय व्यवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संगठन संरचना र कार्यप्रणाली

किरण पौडेल, सहन्यायाधिवक्ता

टिकेन्द्र दहाल, उपन्यायाधिवक्ता

१. विषय प्रवेश

एकात्मक शासन प्रणालीमा अभ्यस्त रहेको नेपालले आफूलाई संघात्मक शासन प्रणालीमा परिवर्तन गर्ने गरी २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी गरे पछि राज्यका अन्य संयन्त्रको संघीयकरण आवश्यक भएको छ। राज्यशक्तिको केन्द्रबिन्दुमा रहेको देशभित्रको एउटा मात्र सरकारले आफूमा रहेका अधिकार मध्ये आफ्नो चाहानामा केही अधिकार आफू मातहत निकाय स्थापना गरेर ती निकायलाई प्रत्यायोजन गरी राज्यसंचालन गरिने एकात्मक प्रणालीबाट केन्द्रीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारको स्थापना गरी^१ राज्यसंचालनको अधिकार विभिन्न तहमा विभाजन गरी कुन तहका अधिकार के के हुन्छन् निश्चित गरी^२ संघीयताको खाका तयार गरेको नेपाललाई त्यस खाकालाई सहज प्रक्रियाबाट व्यवहारमा लागू गर्नु पर्ने चुनौति रहेको छ। नेपालको संविधान (संविधान) ले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सरकारका साथै व्यवस्थापिकाको परिकल्पना गरेको छ। यी तीनवटै तहको अन्तरसम्बन्धको व्यवस्थापनको सम्बन्धमा पनि संविधानमा उल्लेख गरिएको छ^३।

महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको देशमा यी सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारका हैसियतमा रहन्छन्। महान्यायाधिवक्तालाई सरकारको सरोकार रहने मुद्दा मामिलाका सन्दर्भमा देशका कुनै पनि तहका अदालत तथा न्यायिक अधिकारी समक्ष उपस्थित हुने अधिकार हुन्छ। महान्यायाधिवक्ताले व्यवस्थापिका वा त्यसका समितिका बैठकमा उपस्थित भई त्यहाँ उठेका कानूनी प्रश्नमा राय व्यक्त गर्न सक्दछन्। यसका साथै कतिपय देशमा महान्यायाधिवक्तालाई सार्वजनिक अभियोजनकर्ताको प्रमुखको जिम्मेवारी पनि दिइएको पाइन्छ। नेपाल कानूनले साविक देखि नै सरकारी वकील कार्यालयको परिभाषामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई समेत र सरकारी वकीलको परिभाषामा महान्यायाधिवक्तालाई समेत राख्दै आएको छ^४। सरकारी वकील कार्यालयहरूको स्थापना गरिँदा साविक देखि नै सबै तहका अदालतका सन्दर्भमा तहगत रूपमा सामञ्जस्य रहने गरी अदालत रहेको मुकाममा सरकारी वकील कार्यालय स्थापना हुँदै आएको छ^५।

संविधानले नेपालमा विभिन्न तहका सरकारको व्यवस्था र विभिन्न तहका व्यवस्थापिकाको व्यवस्था गरे जस्तै व्यवस्था न्यायपालिकाका सम्बन्धमा गरेको देखिँदैन। व्यवस्थापिका र कार्यपालिका संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा निर्माण गरिए जस्तो न्यायपालिका सोही अनुरूप तीनवटै तहमा निर्माण गरिने व्यवस्था संविधानले गरेको छैन। संविधान बमोजिम गठन गरिएका तीन तहका अदालतहरू: सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालत समेतको अन्तर सम्बन्ध धेरै हदसम्म यस पूर्वका संविधानले गरे सरह रहेको छ। यस आधारमा हेर्दा न्यायापालिका सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था संघीय प्रकृतिको छैन।

संघीयता अन्तरगत विभिन्न तहका सरकारको व्यवस्था हुने हुँदा ती सबै तहका सरकारका लागि सल्लाहकारको आवश्यकता पर्ने हुन्छ। नेपालमा प्रदेशमा प्रदेश सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारका रूपमा मुख्य न्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको छ

^१ नेपालको संविधान, भाग ७, १३ र १७

^२ नेपालको संविधान, अनुसूची ५, ६, ७, ८, र ९

^३ नेपालको संविधान, भाग २०

^४ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा २ (सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ को दफा २ मा रहेको सरकारी वकीलको परिभाषामा महान्यायाधिवक्तालाई समेत राखिएको थियो।)

^५ सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ नियम ४ (सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०२८ को नियम ६ मा यस्तै व्यवस्था रहेको थियो।)

^६ नेपालको संविधान, भाग ११

१^७ संघीय व्यवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संगठन संरचना र कार्यप्रणालीका बारेमा छलफल हुँदा उपरोक्त दुवै अवस्थालाई ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ ।

२. संघीय शासन व्यवस्था अवलम्बन गरेका केही देशहरूमा महान्यायाधिवक्ता र अभियोजन प्रक्रिया सम्बन्धी अभ्यास

महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था तथा अभियोजन प्रणाली विभिन्न देशमा विभिन्न प्रकारको पाइन्छ । एकात्मक शासन प्रणाली रहेको संयुक्त अधिराज्यको कानून एवं शासन प्रणालीबाट प्रभावित मानिने संघीय शासन व्यवस्था रहेका देशहरूमा समेत यससम्बन्धी फरक प्रचलन रहेको छ । प्रचलित नेपालको कानून प्रणाली बेलायतीले भारतमा छाडेको कानून प्रणालीबाट अलि बढी नै प्रभावित रहेको भनिने यथार्थलाई आधार मानी यहाँ बेलायती कानून प्रणालीबाट प्रभावित मानिने तर संघीय शासन प्रणाली अपनाएका केही प्रतिनिधि देशमा गरिँदै आएको महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था तथा अभियोजन प्रणाली बारे संक्षेपमा उल्लेख गरिएको छ ।

क) **भारत:** भारतमा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था संविधानमा रहेको छ^{१५} । यी भारतका कानूनी सल्लाहकारका हैसियतमा रहेका छन् । भारतका महान्यायाधिवक्ता त्यहाँको अभियोजन प्रणालीसँग सम्बन्धित रहेको देखिँदैन । यद्यपि उनलाई भारतका कुनै पनि अदालतमा उपस्थित हुने अधिकार संविधानले दिएको छ । केन्द्र लगायत विभिन्न तहका सार्वजनिक अभियोजनकर्ताका सम्बन्धमा भारतको अपराध कार्यविधि संहिताको दफा २४, २५ मा व्यवस्था गरिएको छ^{१६} । भारतमा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था संविधानले गरे जस्तै राज्यका Advocate General को व्यवस्था पनि संविधानबाटै गरिएको छ^{१७} । भारतीय संविधानले भारतको केन्द्रिय सरकारमा महान्यायाधिवक्तालाई जुन हैसियत दिएको छ प्रान्तीय सरकारमा Advocate General लाई सोही हैसियत दिएको छ । भारतको अपराध कार्यविधि संहिताको दफा २५A^{१८}ले प्रान्तमा अभियोजनकर्ता नियुक्तिको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यो कानूनी व्यवस्था राज्यको लागि सार्वजनिक अभियोजनकर्ताको काम गर्दा Advocate General का हकमा लागू नहुने भनिएको छ । तर यो व्यवस्था पूर्णरूपमा कार्यान्वयनमा आएको पाइँदैन^{१९} । सार्वजनिक अभियोजनका सन्दर्भमा भारतका राज्यहरूले अपनाएको अभ्यासमा एकरूपता छैन ।

ख) **अष्ट्रेलिया:** अष्ट्रेलियामा केन्द्रिय महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एउटा विभागको रूपमा रहेको छ । यसले कानून र न्यायका क्षेत्रका लागि आवश्यक नीति बनाउने र कार्यक्रम दिने काम गर्छ । यसका साथै यसले Australian Government Solicitor को मार्फत केन्द्रलाई कानूनी सल्लाह दिने तथा प्रतिनिधित्व गर्ने काम समेत गर्छ^{२०} । अभियोजनका सन्दर्भमा अष्ट्रेलियामा केन्द्रमा ऐन^{२१}बाट स्थापित The Office of the Commonwealth Director of Public Prosecutions छ^{२२} । यो कार्यालय महान्यायाधिवक्ताको अन्तरगत रहेको छ । यस कार्यालयलाई स्थापना गर्ने ऐनको व्यवस्था अनुसार यस कार्यालयलाई महान्यायाधिवक्ताले निर्देशन गर्न, मार्गदर्शन गर्न पाउँछन् ।

^{१५} नेपालको संविधान, धारा १६०

^{१६} भारतको संविधान, धारा ७६ http://india.gov.in/sites/upload_files/npi/files/coi_part_full.pdf हेरिएको मिति २०७३। ८। ७

^{१७} <http://www.lawyersclubindia.com/articles/The-Prosecution-in-India-neglected-and-avoided-limb-of-judiciary-5875.asp#.VjItONirLIU> हेरिएको मिति २०७३। ८। ७

^{१८} भारतको संविधान, धारा १६५ http://india.gov.in/sites/upload_files/npi/files/coi_part_full.pdf हेरिएको मिति २०७३। ८। ७

^{१९} <https://www.kaanoon.com/indian-law/crpc-25a/> हेरिएको मिति २०७३। ८। ८

^{२०} पूर्व पादटिप्पणी संख्या ९

^{२१} <http://www.ag.gov.au/About/Pages/default.aspx> हेरिएको मिति २०७३। ८। ८

^{२२} Director of Public Prosecutions Act 1983; <https://www.cdpp.gov.au/about-us> हेरिएको मिति २०७३। ८। ८

^{२३} <https://www.cdpp.gov.au/about-us> हेरिएको मिति २०७३। ८। ८

महान्यायाधिवक्ताबाट यस कार्यालयका निर्देशकका नाममा जारी गरिने ती निर्देशन/मार्गदर्शनहरू निर्देशकसँग पूर्व सल्लाह गरेर लिखित रूपमा जारी हुनु पर्छ र तिनीहरू संसदमा पेश गरिनु पर्छ । यस कार्यालयले महान्यायाधिवक्ता तथा राजनीतिक प्रक्रियाबाट स्वतन्त्र रहेर आफ्नो कार्यसम्पादन गर्न पाउने हैसियत राख्छ ।

अष्ट्रेलियामा संघमा र राज्यमा आ-आफ्ना व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका रहेका छन्^{१६} । अष्ट्रेलियामा संघमा संघीय महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था रहे भैं राज्यमा राज्यका महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था रहेको छ । यसैगरी प्रत्येक राज्यको आ-आफ्नै अभियोजन सम्बन्धी निकायहरू रहेका छन् ।^{१७}

ग) **संयुक्त राज्य अमेरिका:** अमेरिकी इतिहासमा न्यायालय ऐन (The Judiciary Act of 1789) व्यवस्थापिकाबाट पारित भई त्यहाँको न्यायपालिकी अंगको स्थापना भए देखि नै संघीय अमेरिकी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय स्थापना भई कानून अध्ययन गरेको व्यक्ति महान्यायाधिवक्ता हुने परिपाटी रहेको छ ।

संघीय अमेरिकी महान्यायाधिवक्ताले अमेरिकी राष्ट्रपति तथा कार्यकारी विभागका प्रमुखहरूलाई कानूनी विषयमा सल्लाह र सुझाव दिने काम गर्छन् । १८७० मा Department of Justice को स्थापना भएपछि महान्यायाधिवक्ता संघीय कानून कार्यान्वयन गर्ने केन्द्रीय संस्थाको रूपमा रहेको छन्^{१८} । अमेरिकाको संघीय कानून अनुसारको अभियोजन गर्ने जिम्मा U.S. Attorney सँग रहेको छ । यिनीहरू अमेरिकी महान्यायाधिवक्ता मातहत रही काम गर्छन्^{१९} । यिनीहरूले अदालतमा मुद्दा मामिलाका सन्दर्भमा सरकारको प्रतिनिधित्व समेत गर्छन्^{२०} ।

अमेरिकी संघीयताले अमेरिकाका प्रत्येक राज्यमा आफ्नो छुट्टै व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाको व्यवस्था गरेको छ^{२१} । यस व्यवस्थासँग मेल खाने गरी अमेरिकामा संघमा संघीय महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था भए जस्तै प्रत्येक राज्यमा राज्यका महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था रहेको छ^{२२} ।

घ) **क्यानडा:** संघीय राज्य व्यवस्था रहेको क्यानडामा न्याय विभागले न्याय मन्त्री र महान्यायाधिवक्ताको दोहोरो भूमिका निर्वाह गर्छ^{२३} । यहाँ महान्यायाधिवक्ताले सरकारी विभागका प्रमुखलाई कानूनी सल्लाह दिने तथा सरकारी विभागका विरुद्ध दायर हुने वा सरकारी विभागले दायर गर्ने मुद्दा हेर्ने काम गर्दछन् । यसका साथै विभिन्न संघीय कानूनले महान्यायाधिवक्तालाई अभियोजनसम्बन्धी अधिकार र कर्तव्य दिन्छन्^{२४} । संघीय कानून अनुसारको अभियोजनको जिम्मा क्यानडामा Public Prosecution Service of Canada (PPSC) मा रहेको छ । PPSC ले गर्ने काम उसले महान्यायाधिवक्ताको जिम्मेवारी पूरा गरेको भन्ने मानिन्छ तर यसले एउटा स्वतन्त्र संस्थाको रूपमा काम गर्छ र आफ्नो कामको प्रतिवेदन महान्यायाधिवक्ता मार्फत संसदमा दिन्छ । यो व्यवस्था क्यानडामा सन् २००६ देखि गरिएको हो । यो व्यवस्था भन्दा पहिलेको न्याय विभाग भित्रको Federal Prosecution Service ले अभियोजनको काम गर्ने गरेको

^{१६} <http://www.australia.gov.au/>; <https://www.ag.gov.au/legalsystem/courts/Pages/default.aspx> हेरिएको मिति २०७३।८।८

^{१७} John Broome, COMMONWEALTH/STATE BOUNDARIES IN CRIME AND JUSTICE; http://www.aic.gov.au/media_library/conferences/outlook99/broome.pdf हेरिएको मिति २०७३।८।८

^{१८} <http://www.justice.gov/ag/about-office> हेरिएको मिति २०७३।८।९

^{१९} https://www.oas.org/juridico/mla/en/usa/en_usa-int-desc-guide.html हेरिएको मिति २०७३।८।९

^{२०} <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/547> हेरिएको मिति २०७३।८।९

^{२१} <http://judiciallearningcenter.org/state-courts-vs-federal-courts/> हेरिएको मिति २०७३।८।९

^{२२} <http://www.criminaldefenselawyer.com/resources/criminal-defense/federal-crime/state-vs-federal-crimes.htm>
http://www.naag.org/naag/about_naag.php हेरिएको मिति २०७३।८।९

^{२३} <https://www.canada.ca/en/departement-justice/index.html> हेरिएको मिति २०७३।८।१०

^{२४} <http://www.ppsc-sppc.gc.ca/eng/pub/fpsd-sfpd/fps-sfpd/fpd/ch03.html> हेरिएको मिति २०७३।८।१०

थियो^{२५} । क्यानडामा संघमा संघीय महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था भए जस्तै हरेक प्रान्तमा प्रान्तीय महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था रहेको छ^{२६} ।

- ड) **दक्षिण अफ्रिका:** दक्षिण अफ्रिकामा राष्ट्रिय, प्रान्तीय र स्थानीय तहमा स्वतन्त्र र अन्तरसम्बन्धित सरकारको व्यवस्था गरिएको छ^{२७} । यहाँ प्रान्तलाई आ-आफ्ना संविधान बनाउने अधिकार समेत दिइएको छ^{२८} । राष्ट्रिय र प्रान्तीय तहमा कानून बनाउने क्षेत्र स्पष्ट रूपमा संविधानले छुट्याइदिएको छ^{२९} । अदालत र न्याय प्रशासनलाई भने यहाँ राष्ट्रिय र प्रान्तीय तहमा छुट्याइएको छैन^{३०} ।

दक्षिण अफ्रिकाको संविधानमा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था छैन । यहाँ A Single National Prosecuting Authority को व्यवस्था रहेको छ । जसलाई राज्यका तर्फबाट अभियोजन गर्ने तथा कुनै फौजदारी मुद्दाको कारवाहीलाई रोक्ने समेतको अधिकार छ^{३१} । यो संस्था साविकको महान्यायाधिवक्ताको ठाउँमा ल्याइएको हो । दक्षिण अफ्रिकामा संविधानमा नै राखिएको a single National Prosecuting Authority ले नै देश भरको अभियोजनका सम्बन्धमा हेर्ने गरेको देखिन्छ ।

- च) **नेपालको अभ्याससँग तुलना:** उपरोक्त पाँचवटा देशहरूको महान्यायाधिवक्ता तथा अभियोजन सम्बन्धी व्यवस्था फरक फरक प्रकारको देखिएको छ । ती देशहरूका महान्यायाधिवक्ता तथा अभियोजनका सम्बन्धमा रहेका व्यवस्थामा केन्द्रित रही ती देशहरूका व्यवस्था तथा ती व्यवस्थासँग नेपालले अपनाएको व्यवस्थाको तुलना निम्न बूँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- अ) अमेरिका, अष्ट्रेलिया र क्यानडामा संघ तथा राज्य/प्रान्तमा संघीय र प्रान्तीय महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था छ । भारतमा केन्द्रमा र राज्यमा महान्यायाधिवक्ता भए पनि फरक नाम दिइएको छ । दक्षिण अफ्रिकामा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था नै छैन । नेपालमा संघका लागि महान्यायाधिवक्ताको र प्रदेशका लागि मुख्य न्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको छ ।
- आ) अमेरिका, अष्ट्रेलिया र क्यानडामा संघ तथा राज्य/प्रान्तमा रहेका संघीय तथा प्रान्तीय महान्यायाधिवक्ता संघ र राज्य/प्रान्तका लागि अभियोजनकर्ता पनि हुन् । तर, अष्ट्रेलिया र क्यानडामा अभियोजनको जिम्मा दिइएको छुट्टै अभियोजन विभाग पनि रहेका छन् भने अमेरिकामा अभियोजनका लागि छुट्टै निकाय रहेको पाइदैन । यता भारतमा अभियोजनका सम्बन्धमा Attorney General र Advocate General को कुनै भूमिका रहेको पाइदैन । नेपालमा महान्यायाधिवक्तालाई नै प्रमुख अभियोजनकर्ताको अधिकार संविधानले नै दिएको छ । तर, मुख्य न्यायाधिवक्तालाई अभियोजनको कामसँग संविधानले जोडेको छैन ।

^{२५} <http://www.ppsc-sppc.gc.ca/eng/bas/index.html> हेरिएको मिति २०७३।८।१०

^{२६} <http://www.justice.gc.ca/eng/contact/link-lien.html> हेरिएको मिति २०७३।८।१०

^{२७} गणतन्त्र दक्षिण अफ्रिकाको संविधान, १९९६, दफा ४०, <http://www.justice.gov.za/legislation/constitution/saconstitution-web-eng.pdf> हेरिएको मिति २०७३।८।१०

^{२८} गणतन्त्र दक्षिण अफ्रिकाको संविधान, १९९६, परिच्छेद ६, दफा १४१ र १४२, <http://www.justice.gov.za/legislation/constitution/saconstitution-web-eng.pdf> हेरिएको मिति २०७३।८।१०

^{२९} गणतन्त्र दक्षिण अफ्रिकाको संविधान, १९९६, अनुसूची ४ र ५, <http://www.justice.gov.za/legislation/constitution/saconstitution-web-eng.pdf> हेरिएको मिति २०७३।८।१०

^{३०} गणतन्त्र दक्षिण अफ्रिकाको संविधान, १९९६, परिच्छेद ८, दफा १६६, <http://www.justice.gov.za/legislation/constitution/saconstitution-web-eng.pdf> हेरिएको मिति २०७३।८।१०

^{३१} गणतन्त्र दक्षिण अफ्रिकाको संविधान, १९९६, दफा १७९, <http://www.justice.gov.za/legislation/constitution/saconstitution-web-eng.pdf> हेरिएको मिति २०७३।८।१०

- इ) भारत बाहेकका सबै देशहरूमा सरकारी वकीलको तहगत कार्यालयको संरचना रहेको पाइन्छ । जुन नेपालमा पनि पहिलेदेखि रहेको छ ।
- ई) सबै देशहरूमा दुई तहका व्यवस्थापिका र सरकारको व्यवस्था गरिएको छ । तर अदालतको संरचना सबै देशहरूमा एकै छैन । अमेरिका, अष्ट्रेलिया र क्यानडामा संघ तथा राज्य/प्रान्त तहमा अदालतको फरक संरचना रहेको छ । तर, भारत र दक्षिण अफ्रिकामा प्रान्त तहमा फरक अदालतको संरचना छैन । नेपालमा पनि प्रान्तीय स्तरमा अदालतको फरक संरचना गरिएको छैन ।

३. नेपालको वर्तमान संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई दिएको जिम्मेवारी

नेपालको संविधानमा महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी प्रावधान राखिँदा विगतका संविधानमा भएका व्यवस्थालाई निम्नरता दिँदै केही थप व्यवस्था गरिएकोछ^{३२} । यस संविधानमा महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले गर्ने र निज प्रधानमन्त्रीले चाहेको अवधिसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहने व्यवस्था रहेको छ । यस पूर्वका संविधानले जस्तै यस संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार मानेकोछ र संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिनु निजको कर्तव्य हुने भनी तोकेकोछ ।

यस संविधानले नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने र आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना गर्दा नेपालको जुनसुकै अदालत, कार्यालय र पदाधिकारी समक्ष उपस्थित हुने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई दिएकोछ । यस संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई आफ्नो कर्तव्य पालन गर्दा देहायको काम गर्ने अधिकार दिएकोछ, यी व्यवस्था यो संविधानभन्दा तत्काल पूर्व कायम रहेको संविधानमा पनि रहेका थिए:

- नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने,
- मुद्दा मामिलाका रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने वा गराउने,
- हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यस संविधानको अधीनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तसँग वा कानून व्यवसायी मार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानवीन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने ।

यस संविधानको तत्काल पूर्वको संविधानमा रहेको “संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार” यस संविधानले पनि त्यसै रूपमा महान्यायाधिवक्तालाई दिएकोछ । यसैगरी संघीय संसद वा त्यसको कुनै समितिले गरेको आमन्त्रण बमोजिम त्यस्तो बैठकमा उपस्थित भई कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्न सक्ने व्यवस्था पनि महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत राखिएकोछ ।

यस संविधानले नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर भएको मुद्दा फिर्ता लिँदा महान्यायाधिवक्ताको राय लिनु पर्ने थप व्यवस्था गरेकोछ ।

४. रणनीतिक योजनाले सम्बोधन गरेका विषयहरू

आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ को अन्त्यमा पहिलो पञ्चवर्षीय योजनाको अवधि समाप्त भए पछि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको निरन्तरताको उद्देश्य राखी आर्थिक वर्ष २०७३/०७४-२०७७/०७८ का लागि दोस्रो पञ्चवर्षीय

^{३२} नेपालको संविधान भाग १२

रणनीतिक योजना (योजना) तर्जुमा गरियो । २०७३ साल साउन १ गते देखि लागू हुने गरी महान्यायाधिवक्ताज्यूबाट मिति २०७३।०२।०३ मा यो योजना स्वीकृत भई हाल चालु रहेको छ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संगठन संरचना र कार्यप्रणालीका सम्बन्धमा पनि योजनाले सम्बोधन गरेको छ । योजनामा निर्धारण गरिएका चारवटा लक्ष्यलाई आधार बनाएर हेर्दा संगठन संरचनाका सम्बन्धमा भन्दा कार्यप्रणालीका सम्बन्धमा बढी केन्द्रित रहेको देखिन्छ । योजनाले राखेका चारवटा लक्ष्य निम्न अनुसार रहेका छन्^{३३} :

लक्ष्य १: सरकार वादी मुद्दाको अभियोजनलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने,

लक्ष्य २: सरकार वादी मुद्दा र रिटको प्रतिरक्षामा प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्ने,

लक्ष्य ३: सरकारी वकीलको पेशालाई व्यावसायिक (Professional) बनाउने,

लक्ष्य ४: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने ।

उपरोक्त चारवटै लक्ष्य कुनै न कुनै रूपमा कार्यप्रणालीसँग सम्बन्धित छन् ।

उक्त लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि योजनामा २९ वटा रणनीतिहरू निर्धारण गरिएको छ । निर्धारित रणनीति मध्ये निम्न रणनीतिहरू संगठन संरचनासँग सम्बन्धित छन्:

क) सरकारी वकीललाई व्यावसायिक बनाउने तेश्रो लक्ष्यका लागि निर्धारण गरिएका सातवटा रणनीति मध्ये निम्न रणनीतिहरू संगठन संरचनासँग सम्बन्धित छन्:

१. सरकारी वकीलहरूलाई विषयगत विशिष्टीकरण गर्ने,
२. कार्यबोझका आधारमा जनशक्ति व्यवस्थापन गर्ने,

ख) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने चौथो लक्ष्य प्राप्तिका निर्धारित बाह्रवटा रणनीतिहरू मध्ये निम्न रणनीतिहरू संगठन संरचनासँग सम्बन्धित देखिन्छन्:

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको संगठनात्मक संरचना पुनरावलोकन गर्ने
२. अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रको संस्थागत विकास गर्ने,
३. अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गरी संस्थागत गर्ने,
४. अनुसन्धान तथा प्रकाशन महाशाखाको स्थापना र सुदृढीकरण गर्ने,

ग, निम्न रणनीतिहरू कार्यप्रणालीसँग सम्बन्धित छन्:

क) सरकार वादी मुद्दाको अभियोजनलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने भन्ने पहिलो लक्ष्य प्राप्तिका लागि निर्धारण गरिएका निम्न सबै रणनीतिहरू कार्यप्रणालीसँग देखिन्छन्:

१. स्वच्छ सुनुवाइका आधारभूत मान्यता अनुरूप सरकारी वकीलको भूमिका प्रभावकारी बनाउने,
२. शंकित (suspect) का आधारभूत अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने,
३. सरकार वादी मुद्दाको अनुसन्धानलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकीलको नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्ने,
४. वस्तुगत प्रमाणका आधारमा अभियोजन गर्ने,

^{३३} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३।०७।४- २०७८।०७।९), पृष्ठ ८१, <http://www.attorneygeneral.gov.np/> हेरिएको मिति २०७३।८।१३

५. न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न पीडित र साक्षीको संरक्षण गर्ने,
६. अभियोजन कार्यको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने ।

ख) सरकार वादी मुद्दा र रिटको प्रतिरक्षामा प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्ने भन्ने दोश्रो लक्ष्यका लागि निर्धारित निम्न सबै रणनीतिहरू महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय समेतका कार्यप्रणालीसँग सम्बन्धित छन्:

१. मुद्दासँग सम्बन्धित साक्षी, प्रमाणको प्रस्तुति र परीक्षण प्रभावकारी रूपमा गर्ने,
२. मुद्दाको मिसिल अद्यावधिक गर्ने,
३. पुनरावेदन तथा निवेदन गर्ने नगर्ने सम्बन्धी प्रस्तावको सञ्चार एवं निर्णय प्रक्रिया स्वचालित बनाउने,
४. सरकार वादी र सरकारको हक, हित र सरोकार रहेका मुद्दा र रिटमा प्रतिनिधित्व प्रभावकारी रूपमा गर्ने,

ग) सरकारी वकीललाई व्यावसायिक बनाउने तेश्रो लक्ष्यका लागि निर्धारण गरिएका सातवटा रणनीति मध्ये निम्न रणनीतिहरू कार्यप्रणालीसँग सम्बन्धित छन्:

१. क्षमता विकासका लागि निरन्तर सिकाइ विधि अवलम्बन गर्ने,

घ) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने चौथो लक्ष्य प्राप्तिका निर्धारित बाह्रवटा रणनीतिहरू मध्ये निम्न रणनीतिहरू कार्यप्रणालीसँग सम्बन्धित देखिन्छन्:

१. सरकारी वकील कार्यालयहरूको कार्यसम्पादनलाई सूचना तथा सञ्चार प्रविधि पद्धतिमा आवद्ध गर्ने,
२. सरोकारवालाहरूसँगको समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउने,
३. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय बनाउने,
४. योजना कार्यान्वयन संयन्त्र निर्माण र कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली सुदृढ बनाउने,

५. मुख्य न्यायाधिवक्ताको व्यवस्था र महान्यायाधिवक्तासँगको सम्बन्ध:

नेपालको संविधानले नेपालमा एकजना महान्यायाधिवक्ता रहने^{३४} र प्रत्येक प्रदेशमा एक-एकजना मुख्य न्यायाधिवक्ता रहने^{३५} व्यवस्था गरेको छ । संवैधानिक व्यवस्था अनुसार महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको र मुख्य न्यायाधिवक्ता प्रदेश सरकारको मुख्य कानुनी सल्लाहकार हुन्छन्^{३६} ।

मुख्य न्यायाधिवक्ता नेपालको संविधानमा संघीयताको व्यवस्थापनको सन्दर्भमा श्रृजना भएको पद हो । सम्बन्धित मुख्यमन्त्रीको सिफारिसमा प्रदेश प्रमुखबाट नियुक्ति हुने र मुख्यमन्त्रीले चाहेको अवधिसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहने संवैधानिक व्यवस्था भएको यस पदका लागि चाहिने योग्यतामा उच्च अदालतको न्यायाधीश हुने योग्यता राखिएको छ ।

संविधानले मुख्य न्यायाधिवक्ता महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने र मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तरगतका कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्ने^{३७} भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यस आधारमा हेर्दा यी दुई निकायका बीचमा सम्बन्ध रहने व्यवस्था संविधानले गरेको देखिन्छ । मुख्य कानुनी सल्लाहकारको हैसियतमा संवैधानिक एवं कानुनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिनु महान्यायाधिवक्ताको कर्तव्य हुने र सोही हैसियतमा तिनै विषयमा प्रदेश सरकार वा प्रदेश सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह

^{३४} धारा १५७

^{३५} धारा १६०

^{३६} धारा १५८ र धारा १६०

^{३७} धारा १६०

दिनु मुख्य न्यायाधिवक्ताको कर्तव्य हुने भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरिएकोले यी दुई पदाधिकारीको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको हैसियतमा प्रादेशिक क्षेत्रको अन्तरसम्म रहने देखिन्छ ।

यी दुवै पदहरू देशको राजनीतिसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छन् । दुवै पदमा हुने नियुक्ति र नियुक्त पदाधिकारीको सेवा अवधि देश तथा प्रदेशका सरकार प्रमुखको पदसँग जोडिएको छ । मुख्य कानूनी सल्लाहकारको हैसियतमा काम गर्दा केन्द्रमा होस् चाहे प्रदेशमा कानूनी सल्लाहकारबाट दिइने राय सल्लाह अन्य कसैबाट निर्देशित हुन सक्ने अवस्था हुँदैन । यस अर्थबाट हेर्दा मुख्य न्यायाधिवक्तालाई महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने गरी गरिएको संवैधानिक व्यवस्थाको व्याख्या तथा अभ्यास होसियारीपूर्वक गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

संविधानले संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ भनेर महान्यायाधिवक्तालाई प्रमुख अभियोजनकर्ताको जिम्मेवारी पनि दिएको छ । अभियोजनको सन्दर्भमा मुख्य न्यायाधिवक्तालाई संविधानले कुनै जिम्मेवारी दिएको छैन । महान्यायाधिवक्ताका संविधानमा उल्लेख भए बाहेकका काम, कर्तव्य र अधिकार संघीय कानून बमोजिम हुने संवैधानिक व्यवस्था छ भने मुख्य न्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार लगायतका अन्य व्यवस्था प्रांतीय कानून बमोजिम हुने संवैधानिक व्यवस्था छ ।

महान्यायाधिवक्ता तथा मुख्य न्यायाधिवक्ता दुवै पद न्यायिक राजनीतिक प्रकृतिका पद हुन् । अदालतमा दायर मुद्दा मामिलामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई छ । यस्तै जिम्मेवारी प्रदेश कानूनले आफ्ना मुख्य न्यायाधिवक्तालाई दिन सक्छ । प्रदेश सरकारका काम कारवाही विरुद्ध मुद्दा दायर भएका अवस्थामा त्यसको प्रतिरक्षा गर्नु पर्ने हुन्छ । केन्द्र र प्रदेश वा दुई प्रदेशका बीचमा पनि विवाद उठ्ने अदालतमा आउन सक्छन् । यस अवस्थामा छुट्टाछुट्टै निकायबाट प्रतिरक्षा गर्नु पर्ने हुन्छ । यस अवस्थामा पनि महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा राखिएका मुख्य न्यायाधिवक्ताको महान्यायाधिवक्तासँगको सम्बन्धलाई विचार पुर्‍याएर व्यवस्थित गर्नु पर्ने हुन्छ ।

संविधानले मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तरगतका कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्ने व्यवस्था गरेको छ । संविधानले मुख्य न्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार लगायतका अन्य व्यवस्था प्रांतीय कानून बमोजिम हुने भनेको छ भने सरकारी वकील र महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने अन्य कर्मचारीको पारिश्रमिक, सुविधा र सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्था संघीय ऐन बमोजिम हुने भनेको छ । संविधानका यी प्रावधानले मुख्य न्यायाधिवक्तालाई व्यवस्थित गर्ने कानून प्रदेश कानून हुने तर उनको कार्यालय अन्तरगतका कर्मचारीलाई व्यवस्थित गर्ने कानून संघीय ऐन हुने देखियो । प्रदेश सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार मातहतका कर्मचारी संघीय सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको कार्यालयले व्यवस्थापन गर्ने संविधानको यस व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्दाका समयमा पनि विचार पुर्‍याउनु पर्ने देखिन्छ ।

६. नयाँ संवैधानिक व्यवस्था अनुसार महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतको संगठन संरचनामा गर्नु पर्ने पुनरावलोकन:

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयको संगठन संरचना अदालतको संगठन संरचनामा आधारित भएर निर्धारित हुँदै आएको छ । पछिल्लो समयमा जिल्ला अदालत रहेको स्थानमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, पुनरावेदन अदालत रहेको स्थानमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय र सर्वोच्च अदालत रहेको स्थानमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय रही आएकोमा विशेष अदालत लगायतका अदालतमा दायर मुद्दामा सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने समेतका काम गर्ने गरी नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) को मिति २०७०। ७। २५ को निर्णय अनुसार काठमाडौँमा विशेष सरकारी वकील कार्यालय स्थापना गरिएको छ ।

उपरोक्त पृष्ठभूमिमा नेपालको संविधान लागू भए पछि सरकारी वकील कार्यालयको संगठन संरचनामा गर्नु पर्ने पुनरावलोकनलाई हेर्नु पर्ने हुन्छ । संविधानले तीन तहको अदालत रहने साविकको व्यवस्थालाई कायम राखेको छ^{३८} । पुनरावेदन अदालत विघटन गरी गठन गरिने व्यवस्था रहेको^{३९} उच्च अदालतको गठन भए पछि पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयको संरचनामा पुनरावलोकन गर्नु पर्ने आवश्यकता रह्यो । उच्च अदालतका इजलास तथा अस्थायी इजलासको स्थापना हुने गरी बनेको न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को कार्यान्वयन हुँदा^{४०} स्थापना भएका उच्च अदालत, तिनका इजलास तथा अस्थायी इजलास समेत प्रत्येकका स्थानमा उच्च सरकारी वकील कार्यालय स्थापना गरी सकिएको छ ।^{४१} यसबाहेक सर्वोच्च अदालत र जिल्ला अदालतको व्यवस्था र स्थानहरूमा हाल कुनै परिवर्तन हुने अवस्था नरहेकोले सरकारी वकील कार्यालयको संरचना पुनरावलोकन गर्नु पर्ने अवस्था छैन ।

सरकारी वकील कार्यालयको आन्तरिक संरचनामा भने केही पुनरावलोकन आवश्यक रहेको छ । वर्तमानमा रहेको मानवीय संसाधनले अबको बढ्दो कामको चापलाई धान्न गाह्रो हुने देखिन्छ । खास गरी सर्वोच्च अदालतमा थपिएको संवैधानिक इजलास^{४२}को कार्यबोभले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा, उच्च अदालतमा थपिएको रिटसम्बन्धी अधिकारको कार्यबोभले उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा र जिल्ला अदालतलाई दिइएको पुनरावेदन सुन्ने अधिकारको कार्यबोभले जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा थपिन जाने कार्यबोभलाई सम्बोधन गर्न सवै तहका सरकारी वकील कार्यालयको मानव संसाधनको आन्तरिक संरचना पुनरावलोकनको गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

७. कार्यप्रणालीमा गर्नु पर्ने पुनरावलोकन

सरकारी वकीलको कार्यप्रणालीमा पुनरावलोकनको विषय संघीय व्यवस्था भएको कारणले आवश्यक हुनु पर्ने भन्ने देखिदैन । सरकारी वकीलको प्रमुख काम सार्वजनिक अभियोजन र अदालतमा दायर मुद्दामा ठीक पैरवी तथा प्रतिरक्षा गर्नु हो । यी कामका सन्दर्भमा सरकारी वकीलको कार्यप्रणालीमा पुनर्जागरण हुनु पर्ने आवश्यकता छ । सरकारी वकील कार्यालयको अभिलेख प्रणालीको सुधार गर्नु पर्ने कार्यप्रणालीमा पुनरावलोकन गर्नु पर्ने अर्को पक्ष हो । समय सापेक्ष प्रविधिको प्रयोग गर्न सक्ने र पछिल्लो पुस्ताका कानूनका विषयमा जानकारी राखी काम गर्न सक्ने सरकारी वकील वर्तमानको आवश्यकता हो । निर्णय प्रक्रियामा सुधार र सरलीकरण सूचना प्रविधिसँग आवद्ध गरी कार्य सम्पादन गर्ने पद्धति विकास, निरन्तर सिकाई

^{३८} नेपालको संविधान, धारा १२७

^{३९} नेपालको संविधान, धारा ३०० (३)

^{४०} न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ दफा ५ (५)

^{४१} नेपाल सरकारको मिति २०७३।६।६ को निर्णयानुसार स्थापना भएका उच्च सरकारी वकील कार्यालय, वीरगञ्ज र ओखलढुंगाको दरबन्दी संरचना व्यवस्थापनका लागि संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षणको कार्य भै रहेको छ ।

^{४२} नेपालको संविधान, धारा १३७ मा संवैधानिक इजलासको गठनको व्यवस्था रहेको छ । यो इजलास सर्वोच्च अदालतमा रहने व्यवस्था छ । यस इजलासमा प्रधान न्यायाधीश र न्याय परिषदको सिफारिसमा प्रधान न्यायाधीशले तोकेका अन्य चार जना न्यायाधीश रहने व्यवस्था छ ।

यस इजलासले संविधानको धारा १३३ को उपधारा (१) बमोजिम परेका निवेदनको सुनुवाइ गर्छ । ...

(संविधानको धारा १३३ को उपधारा (१) को व्यवस्था यसप्रकार छ: यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाइएको वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाभिएको हुँदा त्यस्तो कानून वा त्यसको कुनै भाग वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानून संघीय संसदले बनाएको कुनै कानूनसँग बाभिएको वा नगर सभा वा गाउँ सभाले बनाएको कुनै कानून संघीय संसद वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानूनसँग बाभिएको हुँदा त्यस्तो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सो अनुसार कुनै कानून बाभिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ ।)

त्यस अतिरिक्त यस इजलासले देहायका मुद्दाको शुरू कारवाही र किनारा गर्छ:

(क) संघ र प्रदेश, प्रदेश र प्रदेश, प्रदेश र स्थानीय तह तथा स्थानीय तहहरू बीचको अधिकार क्षेत्रको बारेमा भएको विवाद सम्बन्धी,

(ख) संघीय संसद वा प्रदेश सभा सदस्यको निर्वाचन सम्बन्धी विवाद र संघीय संसदका सदस्य वा प्रदेश सभाका सदस्यको अयोग्यता सम्बन्धी ।

सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन कुनै मुद्दामा गम्भीर संवैधानिक व्याख्याको प्रश्न समावेश भएको देखिएमा त्यस्तो मुद्दा संवैधानिक इजलासबाट हेर्ने गरी प्रधान न्यायाधीशले तोक्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

संगठनको रूपमा सरकारी वकीलहरूको व्यावसायिकता विकास जस्ता विषय कार्य प्रणालीमा गरिने सुधारका अन्य क्षेत्रहरू हुन् । रणनीतिक योजनामा सरकारी वकील र सरकारी वकील कार्यालयको कार्यप्रणालीमा पुनरावलोकन हुन पर्ने विषयलाई स्पष्ट चित्रण गरिएको छ । त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न सकिने अवस्थामा ल्याइयो भने धेरै हदसम्म कार्यप्रणालीमा सुधार आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

८. सो सम्बन्धमा संशोधन तथा नयाँ निर्माण गर्नु पर्ने कानूनहरू

सरकारी वकील र महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने अन्य कर्मचारीको पारिश्रमिक, सुविधा र सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्था संघीय ऐन बमोजिम हुने भन्ने प्रावधान संविधानमा रहेको^{४३} ले यस सम्बन्धमा नयाँ कानून बनाउनु पर्ने देखिन्छ । यसबाहेक पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयको नाम परिवर्तन गरिएको कारणले त्यस अनुरूप प्रचलित सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ मा संशोधन गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । यसैगरी जिल्ला अदालतलाई पुनरावेदन हेर्ने अधिकार प्राप्त भएको^{४४} सन्दर्भमा सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावलीमा उक्त कामलाई सम्बोधन गर्ने गरी संशोधन गर्नु पर्ने देखिन्छ । उपरोक्त ऐन नियममा संशोधनका लागि प्रस्ताव कानून, न्याय तथा संसदीय मामला मन्त्रालयमा पठाइएको छ । संविधानले देशको फौजदारी कानूनका सम्बन्धका फरक व्यवस्था गरेको नहुँदा प्रचलित सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ तथा त्यस अन्तर्गत बनेका नियमावलीमा महत्वपूर्ण संशोधन गर्नु पर्ने आवश्यकता हाललाई रहेको देखिदैन ।

९. निष्कर्ष

संघीय व्यवस्थाको व्यवस्थाको प्रारम्भिक चरणलाई हेर्दा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संगठन संरचनामा व्यापक हेरफेर गर्नु पर्ने देखिदैन । कार्यबोझ हुने विस्तारलाई सम्बोधन गर्न दरबन्दीको पुनरावलोकन गर्नुपर्ने अवस्था हुन्छ । तीन तहका अदालतहरू, फौजदारी र देवानी कानूनको निर्माण^{४५} को अधिकार संघलाई दिएको अवस्थालाई विचार गर्दा यस कार्यालयको जिम्मेवारीमा व्यापक हेरफेर हुने अवस्था देखिदैन । कार्यप्रणालीमा गर्नु पर्ने परिमार्जन संघीय व्यवस्था नहुँदा पनि अति आवश्यक छ ।

संघ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूचीमा रहेका फौजदारी तथा देवानी कार्यविधि र प्रमाणको विषय^{४६}लाई कसरी व्यवस्थापन गरिन्छ त्यस कुराले यस कार्यालयको संगठन संरचनामा प्रभाव पार्न सक्छ । तर, हालसम्ममा त्यो विषय अनुमान गर्न सकिने अवस्थामा पुगेको देखिदैन ।

^{४३} नेपालको संविधान, धारा १६१

^{४४} नेपालको संविधान, धारा १५१

^{४५} नेपालको संविधान, अनुसूची ५

^{४६} नेपालको संविधान, अनुसूची ७

कार्यपत्र नं. २

सरकारी वकीलको जनशक्ति विकास र विशिष्टीकरणका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू

उद्धवप्रसाद पुडासैनी, सहन्यायाधिवक्ता
बाबुराम भट्टराई, शाखा अधिकृत

परिचय

जनशक्ति भनेको संगठनको सक्रिय साधन हो । सक्षम जनशक्तिले परिचालन नगरेसम्म संगठनका अन्य श्रोत र साधनहरू सक्रिय र परिचालन हुदैनन् । तसर्थ सक्रिय र सक्षम जनशक्ति कुनै पनि संगठनको सफलताको लागि अपरिहार्य तत्व हो । जनशक्तिलाई संगठनको आवश्यकता अनुसार विकास गरिनु पर्दछ अन्यथा परिवर्तित समय र वातावरणमा संगठनले प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दैन त्यसैले जनशक्ति विकास गतिशिल संगठनको लागि अपरिहार्य छ ।

मानव संसाधन वा जनशक्ति विकास भनेको संगठनमा रहेका जनशक्तिको शिप, क्षमता, ज्ञान र प्रवृत्तिको विकास गर्नु हो । संगठनमा रहेका व्यक्तिहरू यसको लक्ष्य प्राप्तिका लागि काम गर्न सक्षम नभएसम्म तिनीहरू जनशक्ति हुदैनन् । जनशक्ति विकासले संस्थाको उद्देश्य र लक्ष्य प्राप्तिका लागि काम गर्न सक्षम मानव साधनको सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ । जनशक्ति विकास भन्नाले कर्मचारीहरूमा तालीम र प्रशिक्षणको माध्यमद्वारा आवश्यक ज्ञान र शीपको विकास गर्नु भन्ने बुझिन्छ । कुनै पनि संगठनले आफ्नो जनशक्तिको गतिशिलता पहिचान गरी परिवर्तित परिस्थितिमा सक्षम र प्रभावकारी ढंगले जनशक्तिलाई परिचालन गर्न सक्नु पर्दछ । जनशक्ति विकास भनेको निरन्तर प्रक्रिया हो । यो जनशक्तिको क्षमता र प्रवृत्तिसँग सम्बन्धित छ । संगठनको कार्य विविधता अनुसार विभिन्न क्षेत्रमा कार्य सम्पादन गर्न विभिन्न किसिमको जनशक्ति आवश्यक पर्दछ । संगठन भित्रको कार्य विभाजन अनुसार संगठनको कुनै खास क्षेत्र वा विषयको कार्य सम्पादन गर्न विशेष किसिमको अनुभव, ज्ञान वा क्षमता भएको जनशक्ति आवश्यक पर्दछ । यसरी विशेष ज्ञान भएको जनशक्तिलाई संगठनको कामको जिम्मेवारी दिने र सो अनुसार कार्य सम्पादन गराउने कार्यलाई कार्यविशिष्टीकरण भनिन्छ ।

संगठनमा आएका सबै जनशक्तिले संगठनका सबै प्रकृतीका कार्य सम्पादन गर्न सक्दैनन् । त्यसकारण उनीहरूको ज्ञान, रुची, क्षमता र अनुभवका आधारमा उनीहरूलाई उपयुक्त स्थापनमा उपयुक्त जिम्मेवारी दिनु पर्दछ । यसरी क्षमता अनुसारको जिम्मेवारीले जनशक्तिलाई व्यवसायीक बनाउँछ । व्यवसायिकताको विकास बिना प्रभावकारी कार्य सम्पादनको आशा गर्न सकिदैन । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको जनशक्तिको विशिष्टीकरणले सरकारी वकीलहरूको व्यवसायिकता र विधागत विशिष्टतालाई संबोधन गर्नु पर्दछ । प्रस्तुत आलेखमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सिंगो सरकारी वकीलको संगठनको व्यवसायिकताको लागि गरिएका प्रयासहरू, विद्यमान अवस्था र चालिनु पर्ने कदमका सन्दर्भमा चर्चा गरिएको छ ।

सरकारी वकीलमा विशिष्टीकरणको अवधारणा

नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ मा प्रधान कानूनी सल्लाहकारको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको परिकल्पना गरिएको थियो भने नेपालको पहिलो महान्यायाधिवक्ताको रूपमा वि. सं. २००८ सालमा कालीप्रसाद उपाध्यायलाई नियुक्ति गरिएको थियो । नेपालको संविधान, २०१९ ले पहिलो पटक महान्यायाधिवक्ताको पदलाई संवैधानिक पदको रूपमा स्थापित गरेको पाईन्छ । सो पश्चात् जारी भएका सबै संविधानहरूले सो पदलाई संवैधानिक पदको रूपमा राखेको पाईन्छ । अन्य सरकारी वकीलको पदलाई निजामती सेवाको पदको रूपमा स्थापित गरिएको छ ।

वर्तमान संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार र अभियोजनकर्ताको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । नेपाल सरकारको हक हीत र सरोकार निहित रहेको मुद्दामा सरकारको तर्फबाट मुद्दा दायर गर्ने, वहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने साथै नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको निर्णय

अन्तिम हुने हाम्रो संवैधानिक व्यवस्था रहेको पाईन्छ । यस्तै महान्यायाधिवक्तालाई कार्यगत स्वतन्त्रता र व्यावसायिक उन्मुक्तिको प्रत्याभुती गरीएको छ । महान्यायाधिवक्ताले आफूलाई प्राप्त नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने, नेपाल सरकारको हक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा अड्डा अदालतमा उपस्थित भै नेपाल सरकारको तर्फबाट बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण अधिकारहरु आफू मातहतका नायब महान्यायाधिवक्ता, सहन्यायाधिवक्ता, उप न्यायाधिवक्ता र शाखा अधिकृतसम्मलाई नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी प्रत्यायोजन गरेको पाईन्छ । पीडितलाई न्याय र पिडकलाई सजाय दिलाई कानूनी राज्यको स्थापनाका लागि सरकारी वकीलहरूको अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । समाज विकाससँगै अपराधका प्रकृति र स्वरूपमा पनि परिवर्तन हुदै आएको पाईन्छ । तिब्र गतिमा विकास भएका नविनतम प्रविधिहरूका कारण अपराधहरूलाई अपराध गरी उन्मुक्ति पाउँन सहज भएको छ । भनिन्छ अपराधहरू राज्य संयन्त्रभन्दा अगाडि हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा फौजदारी न्याय प्रणालीको आधारस्तम्भको रूपमा रहेको सरकारी वकील समयानुसार अध्यनशील, निष्ठावान, प्रविधिप्रति जानकार हुनै पर्दछ । सरकारी वकीलको कार्य प्रकृती हेर्दा उसले समाजमा घटेका घटनाहरूमा (विशेष गरी फौजदारी प्रकृतीका) सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्नुपर्दछ । व्यक्तिको अध्ययन, अनुभव, क्षमता, रुची पेशाप्रतिको ईमान्दारीता आदिका आधारमा विषयगत रूपमा विशिष्टीकरण गरी सोही अनुरूप कामको जिम्मेवारी दिनुपर्दछ भन्ने मान्यतासँगै सरकारी वकीलमा विशिष्टीकरणको अवधारणाको विकास भएको पाईन्छ ।

नेपालको संविधानको भाग १२ मा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरेको छ । सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार, सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने, सरकारको हक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व एवं प्रतिरक्षा गर्ने, संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिने, मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने वा गराउने, हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार एवं आफन्त वा कानून व्यवसायी मार्फत भेटघाट गर्न पाउने सुविधाको संरक्षण गर्ने जस्ता जिम्मेवारी संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पिएको पाईन्छ । महान्यायाधिवक्तालाई संविधानले सुम्पिएको ती जिम्मेवारी पूरा गर्नका लागि निजको मातहतमा रहने गरी अन्य सरकारी वकीलहरु नियुक्त भएका हुन्छन् ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धि ऐन, २०४९ को दफा २ (क) ले महान्यायाधिवक्ता, नायबमहान्यायाधिवक्ता, सहन्यायाधिवक्ता, उपन्यायाधिवक्ता, जिल्ला न्यायाधिवक्ता, सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्ता र महान्यायाधिवक्ताले सरकारी वकील भै काम गर्न तोकेको कुनै कर्मचारी समेतलाई सरकारी वकीलको परिभाषा भित्र समेटेको छ । तथापी सरकारी वकील सम्बन्धि नियमावली, २०५५ को नियम ३ मा महान्यायाधिवक्ताको पद संवैधानिक पद र सो बाहेकका अन्य सरकारी वकीलको पद निजामती सेवाको नेपाल न्याय सेवा सरकारी वकील समूहको राजपत्रांकित पद हो भनी स्पष्ट पारेकाले यस पृष्ठभूमिमा सरकारी वकीलको विशिष्टीकरणले निजामती सेवाको नेपाल न्याय सेवा सरकारी वकील समूहको राजपत्रांकित पदको विशिष्टीकरणलाई ईङ्गित गर्न खोजिएको छ ।

काम सम्बन्धमा निर्धारण गरिएको व्यक्तिगत विवरणलाई कार्य विशिष्टीकरण भनिन्छ । सरकारी वकीलको विशिष्टीकरण भन्नारले सरकारी वकीललाई संविधान एवं कानूनले सुम्पिएको जिम्मेवारी पूरा गर्न आवश्यक पर्ने मानवीय गुणहरूको पहिचान गर्नु हो । यसमा सरकारी वकीललाई सुम्पिएको काम प्रभावकारी ढंगले सम्पादन गर्न निजलाई आवश्यक पर्ने शारीरिक एवं मानसिक योग्यताको पहिचान गरिन्छ । शैक्षिक योग्यता, कार्य अनुभव, तालिम, निर्णय क्षमता वा विवेक प्रयोग गर्न सक्ने क्षमता, तत्परता, संवेदनशीलता, संचार गर्न सक्ने सीप वा क्षमता, परिपक्वता लगायतका विषयहरु योग्यतामा पर्दछन् ।

सरकारी वकीलको विशिष्टीकरणले सरकारी वकीललाई आफ्नो विषय क्षेत्रको पूर्ण ज्ञान हुन्छ, पेशागत विशेषज्ञता र विज्ञता रहन्छ, व्यावसायिक नैतिकता उच्च हुन्छ । कार्य विवरण तालिका जस्ता कुरा सहज हुन्छन् । स्पष्ट जिम्मेवारी

भएकोले मूल्याङ्कन गर्न सजिलो हुन्छ । एउटै विषय क्षेत्रमा विज्ञता हुने भएकाले उपादकत्व बढि हुन्छ । तापनि सरकारी वकीलमा खास विषयहरु क्षेत्रमा माग सीप विकास हुने जोखिम भने रहिरहन्छ ।

नेपालको संविधानको धारा २८५ मा नेपाल सरकारले देशको प्रशासन संचालन गर्न संघीय निजामती सेवा र आवश्यकता अनुसार अन्य संघीय सरकारी सेवाहरुको गठन गर्ने व्यवस्था अनुसार निजामती सेवा ऐन, २०४९ (संशोधन सहित) को दफा ३ मा नेपाल न्याय सेवा लगायत विभिन्न १० वटा सेवाहरुमा विभाजन गरी निजामती सेवाको गठन गरेको छ । निजामती सेवाको न्याय सेवा अन्तर्गतका सरकारी वकील समूह, कानून समूह र न्याय समूहमध्ये यो एक समूहका रुपमा रहेको छ ।

जनशक्ति योजना

संगठनको लक्ष्य प्राप्तिका लागि मानव श्रोतको समूचित उपयोग गर्ने संयन्त्र वा विधिलाई जनशक्ति योजना भनिन्छ । संगठनका लागि आवश्यक तत्व मध्ये जनशक्ति साधन तथा साध्य दुवै हो । संगठनलाई आवश्यक पर्ने जनशक्तिको पुर्वानुमान गर्न छनौट गरी नियुक्त गर्ने, तिनीहरुको विकास गर्ने, उपयोग गर्ने तथा संगठन भित्र टिकाई राख्नको लागि गरिने सम्पूर्ण कार्यहरुलाई जनशक्ति योजना भनिन्छ । यो संगठन र राष्ट्रिय गरी दुई तहमा गरिन्छ ।

जनशक्ति योजनाका दुईवटा प्रमुख पक्षहरु रहेका छन् ।

१. जनशक्ति योजनाको संरचनात्मक विकास पक्ष:-

- हाल मौजुदा जनशक्तिको विश्लेषण गर्ने,
- आवश्यक जनशक्तिको संख्या किटान गर्ने,
- विद्यमान जनशक्ति र भविष्यमा आवश्यक पर्ने जनशक्ति विच तुलना गर्ने,
- कार्य विश्लेषण (वर्गिकरण र व्याख्या) गर्ने,
- जनशक्तिको प्राप्ति गर्ने ।

२. जनशक्ति योजनाका बिकासात्मक पक्ष:-

- कार्यरत जनशक्तिको मनोबल उच्च बनाउने,
- जनशक्तिको विकास गर्ने,
- जनशक्तिको बिकास सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने,
- जनशक्तिको लागि कल्याणकारी व्यवस्थाहरु गर्ने,
- जनशक्तिको सेवा शर्त सुविधा आदिको बारेमा कार्य गर्ने,
- जनशक्तिलाई बृत्तिविकासको अवस्था प्रदान गर्ने,
- जनशक्तिको अधिकतम प्रयोग गर्ने ।

जनशक्ति योजनाको प्रकृया

- जनशक्ति योजनाको उद्देश्य निर्धारण गर्नु,
- जनशक्तिको पुर्वानुमान गर्नु,
- जनशक्तिको परिक्षण गर्नु,
- कार्य विश्लेषण गर्नु,
- जनशक्ति योजनाको कार्यान्वयन गर्नु,

- अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्नु ।

कार्य विशिष्टीकरणको अध्ययन गर्दा कार्य विश्लेषणको चर्चा गर्न आवश्यक हुन्छ । कार्यविश्लेषण कर्मचारी व्यवस्थापनका महत्वपूर्ण कार्यहरू मध्ये एउटा प्रमुख कार्य हो ।

- कामको प्रकृति निक्यौल गर्न, सो अनुसार कामको वर्गीकरण गर्न, कामको प्रकृति अनुरूपको योग्यता, अनुभव, ज्ञान र सीप भएको व्यक्ति छनौट गरी संगठनमा नियुक्ति गर्न समेत कार्यविश्लेषण एक महत्वपूर्ण आधारशिला (Foundation) मानिन्छ ।
- कार्यविश्लेषणले संगठनको उद्देश्य र कर्मचारीको आवश्यकता बीच सामञ्जस्यता ल्याई समग्र रूपमा संगठनको प्रभावकारितामा सहयोगी भूमिका खेलेको पाइन्छ ।
- कार्यमूल्यांकनको जगको रूपमा कार्यविश्लेषणलाई लिने गरिएको छ ।
- कार्यविश्लेषणको अभावमा कार्यमूल्याङ्कन हुन सक्दैन फलस्वरूप कर्मचारीको तलबको निर्धारण बैज्ञानिक तवरले गर्न सकिदैन ।
- कर्मचारीको बृत्तिविकास, व्यावसायिक सुरक्षा र स्वास्थ्यको लागि समेत कार्यविश्लेषणले सहयोग पुर्याउँछ ।

कार्यविश्लेषण

- कार्यविश्लेषण संगठनभित्रको एउटा नियमित प्रक्रिया हो ।
- सामान्य अर्थमा कुनै पनि संगठनको काम, जिम्मेवारी र भूमिका (Task, Responsibility and Role) को लेखाजोखा गर्ने प्रक्रियालाई कार्यविश्लेषणको रूपमा चिनिन्छ ।
- कुनैपनि कामको बारेमा विभिन्न किसिमका सूचना संकलन गर्ने, संकलित सूचनाको विश्लेषण गर्ने, कामका प्रकृति अनुसार तिनलाई समूहिकृत गर्ने जस्तो समुच्च प्रक्रिया नै कार्यविश्लेषण हो ।
- कार्यविश्लेषणको सहायताबाट संगठनको कार्यहरूलाई विभिन्न समूहमा समूहितकृत तथा वर्गीकृत गर्ने, ती काम गर्न आवश्यक पर्ने साधनहरूको पहिचान गर्ने, जनशक्तिको योग्यता, अनुभव, ज्ञान र सीप जस्ता आवश्यकताहरूको पहिचान गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्न सकिन्छ ।
- कार्यविश्लेषण आफैमा पूर्ण होइन । यसको अध्ययन तथा प्रयोग गर्दा कार्य वर्गीकरण (Job Description), कार्य वा व्यक्ति विशिष्टीकरण (Job and Person specification), कार्य विस्तृतीकरण (Job Enlargement), कार्यमूल्यांकन (Job Evaluation) लाई सँगसँगै हेर्नु पर्ने हुन्छ । यी सबैको सामूहिक नाम नै कार्यविश्लेषण हो ।
- संक्षेपमा कार्यविश्लेषण त्यस्तो प्रक्रिया हो जसले कुनै संगठनले गर्ने कुनै पनि कार्यविश्लेषणको बारेमा उपयुक्त सूचना दिन्छ ।

कार्य विश्लेषणका तहहरू (Steps in Job Analysis)

- कार्यविश्लेषणका तहहरू संगठनको कामको प्रकृति र कार्यबोझको आधारमा फरक हुन सक्छन् ।
 - सामान्य रूपमा प्रचलनमा रहेका कार्यविश्लेषणका तहहरूलाई ५ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।
- (क) आधारभूत सूचनाको संकलन गर्ने:- यस अन्तर्गत संगठन चार्ट तथा कर्मचारीको विवरण, विश्लेषण गर्ने विशेष कामहरूको सूची र कार्य वर्गीकरण जस्ता आधारभूत सूचनाहरू संकलन गरिन्छ । यी सूचनाहरू कर्मचारी सम्बन्धी युनिटबाट वा अन्य line Unit हरूबाट पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- (ख) प्रतिनिधिमूलक अवस्थाको छनौट गर्ने:- विश्लेषण गर्नुपर्ने कामहरू मध्ये महत्वपूर्ण कामहरू छनौट गर्ने जसबाट समग्र कामहरूको प्रतिनिधित्व हुन सकोस् । सबै कामलाई एकै साथ विश्लेषण गर्न सम्भव नहुने हुँदा एकै प्रकृतिका मुख्य कामहरूको छनौट गरेर अन्य काम समेतको विश्लेषण गरिन्छ । उदाहरणको रूपमा कर्मचारी प्रशासनको कामलाई

लिन सकिन्छ । सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको कर्मचारी प्रशासन शाखाको काम र अर्थ मन्त्रालयको कर्मचारी प्रशासन शाखाको काम एउटै प्रकृतिको हुने हुँदा कुनै एकको कामलाई प्रतिनिधिमूलक कामको रूपमा लिई विश्लेषण गर्दा अर्कोलाई पनि समेटेको मानिन्छ ।

- (ग) कार्यविश्लेषण सम्बन्धी तथ्याङ्क एकिकृत गर्ने:- यो तहमा आएर कार्यविश्लेषण गर्न आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क संकलन गरी एकिकृत गरिन्छ । यसको लागि कामको प्रकृति अनुसारका कामहरूलाई समूहिकृत गरी तथ्यांक एकिकृत गरिन्छ ।
- (घ) कार्यविवरण तयार गर्ने:- संगठनको आधारभूत सूचना, विशेष कार्यहरूको छनौट र सम्बन्धित अन्य तथ्यांक संकलन गरिसकेपछि कार्यविवरण तयार गरिन्छ । यसमा मुख्य कामहरूको मुख्य अंशहरूलाई समावेश गरिएको हुन्छ ।
- (ङ) कार्य विशिष्टीकरण गर्ने:- कार्यविवरणको आधारमा कार्यविशिष्टीकरण गरिन्छ । कार्यविशिष्टीकरण गर्दा त्यसमा काम गर्ने कर्मचारीको योग्यता, अनुभव र सीपको आधारमा गरिन्छ । कार्यविशिष्टीकरणबाट कार्यसम्पादन गर्न आवश्यक सीप वा गुणसम्बन्धी सूचना प्राप्त हुन्छ । यसलाई मानव विशिष्टीकरण समेत भनिन्छ । कार्य विवरणका आधारमा कार्यविशिष्टीकरणको खाका तयार हुन्छ ।

वस्तुतः कार्यविशिष्टीकरणले कुनै तोकिएको कार्य सम्पन्न गर्न न्यूनतम स्वीकार्य दक्षताका बारेमा प्रकाश पार्दछ । यसले कार्य विवरणलाई मानव योग्यतामा रूपान्तर गर्दछ, ताकि कामलाई अबै राम्रो ढंगले सम्पादन गर्न सकियोस् । कार्य विशिष्टीकरणले सही पदमा सही व्यक्तिको छनौट गर्न सघाउँदछ । यसका विषयवस्तुभित्र निम्न कुराहरू पर्दछन्:-

१. काम (नोकरी) को शीर्षक र तह,
२. उक्त तह वा पदका लागि आवश्यक शैक्षिक योग्यता,
३. शारीरिक र अन्य सम्बन्धित विशेषता,
४. शरीरको बनौट र मानसिक स्वास्थ्य,
५. विशेष गुण र दक्षता,
६. परिपक्वता र भरोसा गर्न सकिने गुण,
७. कुनै कार्यस्थलका अन्य कामसँग उक्त कामको सम्बन्ध ।

अतः कार्यविशिष्टीकरणले कुनै काम निर्वाह गर्न आवश्यक शैक्षिक योग्यता, खास गुणहरू, अनुभवको स्तर, शारीरिक, संवेगात्मक, प्राविधिक एवं संचार सीपहरू, काममा निहित जिम्मेवारीहरू तथा अन्य विशिष्ट ज्ञानचक्षुका बारे लिखित विवरण उपलब्ध गराउँदछ । साथै यसमा उम्मेदवार वा कर्मचारीको सामान्य स्वास्थ्य, मानसिक स्वास्थ्य, बुद्धि, कौशल, स्मृति, निर्णय, नेतृत्वकला, संवेगात्मक क्षमता, अनुकूलनता, लचकता, मूल्यमान्यता, शैली र रचनाशिल्प सम्बन्धी जानकारी समेत समावेश हुन्छन् ।

कार्य विशिष्टीकरणको प्रयोजन:-

कर्मचारीलाई उसको ज्ञान, सीप, अनुभव र रुचीका आधारमा कामको क्षेत्र तोकि आफूलाई तोकिएको क्षेत्रमा दक्षतापूर्वक कार्य सम्पादन गर्न सक्ने अवस्थाको सिर्जना गर्नु विशिष्टीकरण हो । सूचना र संचारको क्षेत्रमा आएको आमूल परिवर्तनले विश्ववलाईनै एउटा Global Village का रूपमा सीमित गरिदिएको छ । समाजमा अपराधका शैली र प्रकृतिहरूमा परिवर्तन हुदै आएको छ । अपराधको प्रकृति र यसमा संलग्न व्यक्तिहरूको अवस्था हेर्दा आज कतिपय अपराधहरू एउटा राज्यको मात्र सरोकार नभएर विश्वव्यापी रूपमा साझा समस्याको रूपमा रहन गएका छन् ।

१. कार्य विशिष्टीकरणले कुनै रिक्त पदमा आफू आवेदन गर्न योग्य छु वा छैन भन्ने विवेचना गर्न उम्मेदवारहरूलाई सघाउँदछ ।
२. यसले संगठनको भर्ना टोलीलाई कुनै रिक्त पद पूर्ति गर्न उम्मेदवारमा कुन स्तरको योग्यता, गुण र विशेषताहरूको संयोजन हुनुपर्छ भन्ने बुझ्न मद्दत गर्दछ ।

३. यसबाट कामको जिम्मेवारी, अपेक्षित प्राविधिक र शारीरिक सीप, संवाद क्षमता जस्ता काम सम्बन्धी विस्तृत विवरण प्राप्त हुन्छ ।

कार्य विशिष्टीकरणका लाभहरु:-

१. भर्ना छनौट प्रकृत्यामा प्रारम्भिक छानवीन गर्न कार्य विशिष्टीकरण उपयोगी हुन्छ ।
२. प्रत्येक काममा उचित सन्तुष्टि दिलाउन यसले मद्दत गर्दछ ।
३. प्रशिक्षण र विकास कार्यक्रमहरु तर्जुमा गर्न सहयोग पुग्छ ।
४. यसबाट सुपरिवेक्षकहरुलाई कर्मचारीको कार्यसम्पादनका बारेमा उनीहरुलाई परामर्श दिन र अनुगमन गर्न सहज हुन्छ ।

विद्यमान कार्य प्रकृति र कार्यबोझ

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरुको गत दुई आर्थिक वर्षको कार्य प्रकृति र कार्यबोझका अवस्था यस प्रकार रहेको छ ।

आ.व. २०७०/०७१

१. मुद्दा, रिट तथा निवेदनहरुको विवरण:

कार्यालय	बहस पैरवी र प्रतिरक्षा	लगत		
		गतवर्ष	यसवर्ष	जम्मा
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय		१७९५	९९४	२७८९
	मुद्दामा	३२६४	९३९	४२०३
	रिट निवेदनमा प्रतिरक्षा	१३३१	११५२	२४८३
	अन्य निवेदनहरु	६३९०	३०८५	९४७५
जम्मा उच्च सरकारी वकील कार्यालय		३९४९	४६०५	८५५४
	मुद्दामा बहस पैरवी	८१०	२७२५	३५३५
	रिट निवेदनमा प्रतिरक्षा	४२७	१६३३	२०६०
	अन्य निवेदनहरु	५१८६	८९६३	१४१४९
जम्मा विशेष सरकारी वकील कार्यालय		१८२७	८५५	२६८२
	मुद्दामा बहस पैरवी	२४	२७	५१
	रिट निवेदनमा प्रतिरक्षा	०	०	०
	रिट निवेदनहरु	१८५१	८८२	२७३३
जम्मा		१५५६३	२१७१३	३७२७६
	मुद्दामा बहस पैरवी	१६७	४३२	५९९
जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय	रिट निवेदनमा प्रतिरक्षा	१५७३०	२२१४५	३७८७५
कुल जम्मा		२३१३४	२८१६७	५१३०१
	मुद्दा	४२६५	४१२३	८३८८
	रिट निवेदन	१७५८	२७८५	४५४३
	निवेदन	२९१५७	३५०७५	६४२३२

आ.व.२०७१/०७२

२. मुद्दा, रिट तथा निवेदनहरूको विवरणः

कार्यालय	बहस पैरवी/प्रतिरक्षा	लगत		
		गतवर्ष	यसवर्ष	जम्मा
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	मुद्दामा	२८१३	८१०	३६२३
	रिट निवेदनमा प्रतिरक्षा	३४३६	१०७७	४५१३
	अन्य निवेदनहरू	१४४६	१२३७	२६८३
जम्मा		७६९५	३१२४	१०८१९
उच्च सरकारी वकील कार्यालय	मुद्दामा बहस पैरवी	४१६९	६९२७	११०९६
	रिट निवेदनमा प्रतिरक्षा	८८६	२५२५	३४११
	अन्य निवेदनहरू	१४९	१९०९	२०५८
जम्मा		५२०४	११३६१	१६५६५
विशेष सरकारी वकील कार्यालय	मुद्दामा बहस पैरवी	१७१८	१११७	२८३५
	रिट निवेदनमा प्रतिरक्षा	४	१०२	१०६
	अन्य निवेदनहरू	०	०	०
जम्मा		१७२२	१२१९	२९४१
जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय	मुद्दामा बहस पैरवी	१७४५९	२२९२९	४०३८८
	रिट निवेदनमा प्रतिरक्षा	१७४	५६७	७४१
जम्मा		१७६३३	२३४९६	४११२९
कुल जम्मा	मुद्दा	२६१५९	३१७८३	५७९४२
	रिट	४५००	४२७१	८७७१
	निवेदन	१५९५	३१४६	४७४१
	कुल जम्मा	३२२५४	३९२००	७१४५४

सरकारी वकीलको कार्य अनुभवलाई हेर्दा रा.प. प्रथम श्रेणीका सरकारी वकील मध्ये एकजना १० वर्ष भन्दा बढी एउटै पदमा रहि विशिष्ट कार्य अनुभव गरेको देखिन्छ भने रा.प. द्वितीय श्रेणीका १३१ मध्ये १२ जना सरकारी वकीलसँग १० वर्षभन्दा बढी को कार्य अनुभव रहेको छ । हाल कार्यरत ३५० सरकारी वकील मध्ये २७६ अर्थात ७८% सरकारी वकीलसँग हाल कार्यरत रहेको पदमा छ वर्ष भन्दा कमको कार्य अनुभव रहेको देखिन्छ ।

१. सरकारी वकीलको शैक्षिक योग्यता:-

पद	योग्यता			जम्मा	कैफियत
	पि.एच.डी.	एल.एल.एम.	वि.एल./एल.एल.बि.		
नायव महान्यायाधिवक्ता	०	२	२	४	
सहन्यायाधिवक्ता	२	१९	१०	३१	
उपन्यायाधिवक्ता	०	६४	६७	१३१	
शाखा अधिकृत	०	१७	१३२	१८४	वि.एल. नगरेको ३५ जना

पि.एच. डी.	२
एलएल. एम.	१०२
बि.एल. /एलएल.बी.	२११
वि.एल. नभएकाहरु	३५
जम्मा	३५०

सरकारी वकीलको शैक्षिक योग्यता हेर्दा कुल ३५० सरकारी वकील मध्ये २ जना पि.एच डि के उपाधि प्राप्त गरेको र १०२ जना अर्थात २९% सरकारी वकीलले कानूनमा स्नानकेत्तर हासिल गरेको र ६०% ले स्नातक मात्र गरेको अवस्था छ । १०% सरकारी वकीलले कानूनमा स्नातक नगरेको अवस्था हुँदा ती सरकारी वकीलको लागि उच्च शिक्षा हासिल गर्न गराउनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

सरकारी वकीलको उमेर

उमेर समूह	संख्या	कैफियत
३० वर्ष भन्दा कम	९	शाखा अधिकृत
३०-४० वर्ष	८०	
४०-५० वर्ष	१७६	
५० वर्ष भन्दा माथि	८५	
जम्मा	३५०	

उमेरको आधारमा सरकारी वकील मध्ये ३० वर्ष भित्रका ९ जना (जसमा शाखा अधिकृत मात्र) रहेको, ३०-४० वर्ष भित्रका सरकारी वकील ८० रहेकोमा (उपन्यायाधिवक्ता ३ र शाखा अधिकृत ७०) ४०-५० वर्ष भित्रका सरकारी वकील १७६ (सहन्यायाधिवक्ता १४, उपन्यायाधिवक्ता ९०, शाखा अधिकृत ७२) ५० वर्ष भन्दा माथिका सरकारी वकील ८५ (सहन्यायाधिवक्ता १७, उपन्यायाधिवक्ता ३८, शाखा अधिकृत २६) रहेको देखिन्छ । यसरी उमेर समूहलाई हेर्दा सहन्यायाधिवक्ता ५० वर्ष भन्दा बढी उमेरका, ५४% उपन्यायाधिवक्ता ४० देखि ५० वर्ष भित्रमा ६८% र शाखा अधिकृत ३० देखि ४० वर्ष भित्रका ६८% र शाखा अधिकृत ३० देखि ४० वर्ष भित्रका ४१% रहेको देखिन्छ। ३० वर्ष भन्दा कम उमेरका शाखा अधिकृत ४.८९% रहेको छ ।

हाल ठूले संख्यामा सरकारी वकीलको पद रिक्त रहेको छ । समयानुकूल दरबन्दीको पुनरावलोक र संरचनागत सुधार गर्नु अपरिहार्य भएको छ । विगत केही वर्षयता नेपाल न्याय सेवाका राजपत्रांकित तृतीय श्रेणीका पदहरूमा लोकसेवा आयोगद्वारा

गरिएको बिज्ञापनमा पदपूर्ती हुन सकिरहेको छैन । यस आर्थिक वर्षमा ६७ पदहरू पूर्ती हुन बाँकी रहेको तथ्याङ्कबाट देखिन्छ ।

कार्य प्रकृति र कार्यबैझको विश्लेषण:

सरकारी वकीलको विद्यमान अवस्था:-

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयको मैजुदा जनशक्ति विवरण

सरकारी वकीलको मैजुदा दरवन्दी			
कार्यालय	पद	संख्या	कैफियत
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	नायब महान्यायाधिवक्ता	४	
	सहन्यायाधिवक्ता	९	
	उपन्यायाधिवक्ता	१२	लेखा १
	शाखा अधिकृत	२७	लेखा १
उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू	सहन्यायाधिवक्ता	१६	
	उपन्यायाधिवक्ता	३१	
	शाखा अधिकृत	५१	
विशेष सरकारी वकील कार्यालय	सहन्यायाधिवक्ता	१	
	उपन्यायाधिवक्ता	९	
	शाखा अधिकृत	६	
जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय	सहन्यायाधिवक्ता	०	काज १
	उपन्यायाधिवक्ता	७५	
	शाखा अधिकृत	१०५	
अन्य निकाय	सहन्यायाधिवक्ता	४	
	उपन्यायाधिवक्ता	१२	
	शाखा अधिकृत	४३	
जम्मा		४०५	

हाल कार्यरत सरकारी वकीलहरू			
कार्यरत निकाय	पद	संख्या	कैफियत
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	नायब महान्यायाधिवक्ता	४	
	सहन्यायाधिवक्ता	११	
	उपन्यायाधिवक्ता	१९	
	शाखा अधिकृत	२७	
उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू	सहन्यायाधिवक्ता	१२	
	उपन्यायाधिवक्ता	३०	
	शाखा अधिकृत	३६	
जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय	सहन्यायाधिवक्ता	१	
	उपन्यायाधिवक्ता	५०	
	शाखा अधिकृत	७८	
विशेष सरकारी वकील कार्यालय	सहन्यायाधिवक्ता	१	
	उपन्यायाधिवक्ता	१३	
	शाखा अधिकृत	५	
अन्य निकाय	सहन्यायाधिवक्ता	६	
	उपन्यायाधिवक्ता	१९	
	शाखा अधिकृत	३४	
जम्मा		३५०	

१. सरकारी वकीलको कार्य अनुभव

पद	सेवा अवधि	संख्या	कैफियत
सहन्यायाधिवक्ता	१० वर्ष वा से भन्दा माथि	५	नायब महान्यायाधिवक्ता - ४ सहन्यायाधिवक्ता - १
	५-१० वर्ष	४	
	५ वर्ष भन्दा कम	२६	
उपन्यायाधिवक्ता	१० वर्ष वा से भन्दा माथि	१२	
	५-१० वर्ष	१६	
	५ वर्ष भन्दा कम	१०३	
शाखा अधिकृत	१० वर्ष वा से भन्दा माथि	०	
	५-१० वर्ष	३७	
	५ वर्ष भन्दा कम	१४७	
जम्मा		३५०	

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयमा रहने सरकारी वकीलको कार्य प्रकृति अन्य सरकारी कार्यालयहरूका सरकारी कर्मचारीहरूको कार्य प्रकृतिभन्दा भिन्न न्यायिक एवं विशुद्ध वयावसायिक प्रकृतिको कार्य हो । यी कार्यालयहरूबाट प्रभावकारी फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्ने, कानूनको शासन कायम गर्ने, हिरासतमा रहेका र आरोपित व्यक्तिहरूको मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने, नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय, विभाग, कार्यालय र संवैधानिक

निकायहरूलाई कानूनी राय दिने, सर्वोच्च अदालतले प्रतिपादन गरेका कानूनी सिद्धान्तहरूको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने, नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दामा अभियोजन गर्ने, विभिन्न अदालत, न्यायिक निकायहरूमा दायर रहेका रिट तथा मुद्दाहरूमा बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने, ती मुद्दाहरूमा पुनरावेदन गर्ने, मुद्दा दोहोर्‍याउने निवेदन एवं पुनरावलोकन गर्ने, वयान र वकपत्र गराउने, बहस नोट प्रस्तुत गर्ने, नेपाल सरकारको निर्णय बमोजिम मुद्दा फिर्ता लिने र मिलापत्र गर्ने लागायतका कार्यहरू सम्पादन हुन्छन् ।

उल्लेखित कार्यहरू गर्दा सरकारी वकीलले मुद्दाको जाँचबुझ तथा अनुसन्धान सम्बन्धी कार्य गर्ने प्रहरी संगठन, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, भूमि सुधार कार्यालय, मालपोत कार्यालय, आन्तरिक राजश्व विभाग, राजश्व अनुसन्धान विभाग लगायतका अन्य सरकारी निकायहरूका अनुसन्धान अधिकारीसँग अन्तरसम्बन्ध राखी जाँचबुझ र अनुसन्धानमा सहयोग गर्दै व्यावसायिक सीप र आधारमा मुद्दाको अभियोजन गरी विभिन्न अदालत, न्यायिक निकायहरूमा मुद्दा दर्ता एवं बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने व्यावसायिक प्रकृतिको कार्य गर्दछन् ।

उल्लेखित जाँचबुझ, अनुसन्धान गर्ने निकाय एवं न्याय निरूपण गर्ने अदालत, न्यायिक र अर्ध न्यायिक निकायहरूमा कार्यबोझसँगै जनशक्ति थप भए अनुरूप महान्यायाधिवक्ता तथा मातहतका कार्यालयहरूको जनशक्तिमा वृद्धि हुन नसकी दुई दशक पहिलेको कार्यबोझको आधारमा सिर्जना गरिएको दरबन्दीले हाल कार्य सञ्चालन गरिरहेको हुँदा काममा प्रभावकारिता हुन नसकी कार्य सम्पादनमा प्रभावकारिता आउन नसकेकाले विद्यमान जनशक्ति थप गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

कार्य विशिष्टीकरणका आधारमा बैकिङ्ग कसूर, वाणिज्य विवाद सम्पत्ति शुद्धीकरण, भ्रष्टाचार, बिद्युतीय अपराध, जग्गा सम्बन्धी, राजश्व सम्बन्धी, रिट निवेदन सार्वजनिक सरोकारका विवाद आदि विषयमा बहस पैरवी गर्न सो विषयमा अध्ययन गरेका सरकारी वकील तयार गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान रहेको हुँदा छुट्टै महाशाखा बनाई तालिम, अध्ययन गराई विशेषज्ञ बनाउनु जरुरी देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतमा संवैधानिक इजलासको व्यवस्था भएको सन्दर्भमा सोहीअनुसार संवैधानिक विषयमा सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने विशिष्टीकृत सरकारी वकीलको विकास गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । यसै गरी मुद्दाको प्रकृतिका आधारमा विशेष अदालत, वाणिज्य इजलास, विभिन्न न्यायाधीकरणहरू स्थापना भई सकेका हुँदा सोही अनुसारको विशिष्टीकृत सरकारी वकीलको विकास गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । विश्वव्यापार संगठनको सदस्यता प्राप्त गरेपछि राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थामा समेत नयाँ नयाँ कानूनहरू थप भई रहेका छन् । नेपाल पक्ष बनेका सन्धी सम्झौताको कार्यान्वयनको क्रममा पनि अन्तरराष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्न नयाँ नयाँ कानूनहरू तर्जुमा भई रहेका छन् । मुद्दाका स्वरूप र प्रवृत्तिमा पनि परिवर्तन आई रहेको अवस्था छ । यस्तो अवस्थालाई सम्बोधन गर्न सरकारी वकीलहरूलाई विषयगत रुपमा विज्ञता हासिल गर्दै विशिष्टीकरणतर्फ ध्यान जानु पर्ने अनिवार्यता रहेको छ ।

कार्यसम्पादनसँग सम्बन्धित विशिष्टीकरणका क्षेत्रहरू

सरकारको तर्फबाट मुद्दा दायर गर्ने, प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा गर्ने सरकारी वकीलको कार्यसम्पादनसँग सम्बन्धित देहायका क्षेत्रहरूलाई विशिष्टीकरणका क्षेत्रका रुपमा लिन सकिन्छः

- संवैधानिक विवादका विषयहरू र सार्वजनिक सरोकारका विषयहरू
- फौजदारी कानूनका विषयहरू (परम्परागत फौजदारी कानूनका विषयहरू)
- आधुनिक फौजदारी कानूनका विषयहरू (संगठित अपराध सम्बन्धि विषयहरूः आतंकवाद, लागू औषध कारोबार, मानव तस्करी आदि) ।
- वाणिज्य सम्बन्धि विषयहरू (बैकिङ्ग कसूर, ठगी, कित्ते, मध्यस्थता, दामासाही, करार, क्षतिपूर्ति, आदी)
- सार्वजनिक सरोकारका विषयहरू,

- पारस्परिक कानूनी सहायता र सुपदगीका विषयहरु,
- सन्धी, सम्झौताको कार्यान्वयन सम्बन्धी विषयहरु ।

रणनीतिक योजनाले सम्बोधन गरेका विषयहरु:

विशिष्टीकरण आजको आवश्यकता हो । मानव संसाधन नीति तथा रणनीतिको अभावको कारणले गर्दा उत्पादनशील जनशक्तिको उचित व्यवस्थापन हुन सकेको छैन । यसै तथ्यलाई आत्मसात गरी कर्मचारीको विशिष्टीकरणमा जोड दिदै तीनवर्ष भित्र सबैका लागि तालिम कार्यक्रम संचालन गर्ने, सूचना प्रविधिको विकास र विस्तार गरी सार्वजनिक प्रशासनलाई विद्युतीय शासन प्रणालीको रुपमा अघि बढाई सबै सरकारी कार्यालयहरूलाई स्वचालित कार्य प्रणालीको विस्तार गर्दै लैजाने रणनीति तेह्रौँ राष्ट्रिय योजनाले लिएको देखिन्छ । यस्तै न्याय प्रशासनलाई स्वच्छ, निष्पक्ष एवं प्रभावकारी बनाई दण्डहीनताको अन्त्य गर्न भौतिक प्रमाणमुखी वैज्ञानिक अनुसन्धान र वस्तुनिष्ठ आधारयुक्त अभियोजन प्रणालीको स्थापना र विकास गर्ने, कानून तथा न्याय क्षेत्रमा संलग्न जनशक्तिको क्षमता बृद्धि गर्ने, सरकारी वकीलहरूमा व्यवसायीकताको विकास र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य पनि सो योजनाले लिएको देखिन्छ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई व्यवसायीक, प्रभावकारी र जनविश्वासप्राप्त संस्थाको रुपमा स्थापना गर्ने परिदृश्य लिई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३।०७४-२०७७।०७८) तर्जुमा गरिएको छ । सो योजनाले सरकारी वकीलको पेशालाई व्यावसायिक बनाउने लक्ष्य अन्तर्गत सरकारी वकीलहरूलाई विषयगत विशिष्टीकरण गर्ने देहाय बमोजिमका रणनीति लिएको छ ।

१. सरकारी वकीलहरूको अध्ययन, अनुभव र रुची समेतका आधारमा विषयगत विशिष्टीकरण गर्नका लागि अध्ययन कार्यदल गठन गर्ने
२. कार्यदलको प्रतिवेदनका आधारमा सरकारी वकीलहरूलाई विषय विज्ञको रूपमा विकास गर्न मापदण्ड निर्धारण गर्ने
३. मापदण्डबमोजिम विभिन्न विषयमा उत्तराधिकार योजना सहित विशिष्टीकृत जनशक्तिको वर्गीकरण गर्ने
४. कार्यबोझ र मुद्दाको प्रकृतिका आधारमा विशिष्टीकृत जनशक्ति परिचालन गर्ने
५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा गम्भीर र विशेष प्रकृतिका मुद्दामा विशिष्टीकृत जनशक्ति सहितको एकाई निर्माण गर्ने
६. विद्यमान जनशक्तिको आँकलन गरी आवश्यक विषयहरूमा उच्च अध्ययनका लागि अध्ययन विदाको मापदण्ड तयार गर्ने
७. प्रति वर्ष कार्य सम्पादनसँग सम्बन्धित विषयमा कम्तीमा ५ जना सरकारी वकीलहरूलाई विदेशमा कानूनको उच्च शिक्षाका लागि पठाउने व्यवस्था गर्ने

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सम्पादन हुने बहस पैरवीको कार्यलाई प्रभावकारी रुपमा सम्पादन गर्न मुद्दाको प्रकृति अनुरूप चार वटा महाशाखाहरूको स्थापना भई कार्यसम्पादन भई आएको छ । ती महाशाखाहरू मुद्दाको विषयगत प्रकृति अनुसार विशिष्टीकृत रुपमा संवैधानिक तथा फौजदारी मुद्दा महाशाखा, राजश्व, भ्रष्टाचार तथा फौजदारी मुद्दा महाशाखा, भूमि सम्बन्धी तथा फौजदारी मुद्दा महाशाखा, कर्मचारी, वन तथा फौजदारी मुद्दा महाशाखाहरू स्थापना गरी बहस पैरवी र प्रतिरक्षाको कार्य हुँदै आएको छ । यस्तै सरकारी वकीलहरूलाई विषयगत विशिष्टीकरण गर्न उनीहरूको अध्ययन, अनुभव र रुचि समेतका आधारमा विषयगत विशिष्टीकरण गर्नका लागि अध्ययन कार्यदल गठन भै काम गरिरहेको छ ।

विशिष्टीकरणका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्थाहरू:

- संघीय न्याय सेवाको कानून निर्माणको क्रममा सरकारी वकीलको विशिष्टीकरणको विषय सम्बोधन हुनुपर्ने ।
- सरकारी वकीलको शैक्षिक योग्यता (विषय स्पष्ट छुट्टिने गरी) विशेष योग्यता कार्य अनुभव, सीप समेत छुट्टाछुट्टै रूपमा प्रष्ट देखिने गरी विवरण तयार गर्नुपर्ने ।
- नेपाल न्याय सेवा, सरकारी वकील समूहमा सेवा प्रवेशको निमित्त बार काउन्सिल परिक्षा उत्तीर्ण अधिवक्ता हुनुपर्ने गरी कानूनी व्यवस्था गर्ने ।
- अनुसन्धान, अभियोजन, बहस पैरवी र प्रतिरक्षा सम्बन्धमा न्यूनतम ३ महिनाको व्यवहारिक अभ्यास पश्चात मात्र सरकारी वकीलको रूपमा पदस्थापन गर्नु उपयुक्त हुने र नियमित पुर्नताजगी तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- नयाँ नियुक्त भै आउने सरकारी वकीललाई कम्तीमा १ वर्ष सम्म समूहमा कार्य गर्ने जिम्मेवारी दिने, कार्यालय प्रमुख र विभागीय प्रमुखको जिम्मेवारी नदिने ।
- रुची, योग्यता, अनुभव, निष्ठा र सीपको आधारमा पदस्थापन गर्नु पर्ने ।
- कानूनमा स्नातक नभएका अधिकृतहरूलाई कानूनी उच्च शिक्षा (LLB/LLM) अध्ययनको लागि महान्यायाधिवक्ता कार्यालयले प्रोत्साहन गर्न प्रथम वर्ष ७ जनाको दरले अनिवार्य उच्च शिक्षा दिलाउन कार्यक्रम तय गर्ने ।
- वैदेशिक तालिम र अवलोकन भ्रमणमा सम्बन्धित विषय र क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी वकीललाई मनोनयन गर्ने ।
- प्रत्येक वर्ष १५ जना सम्म सरकारी वकीललाई अध्ययन भत्ता सहितको अध्ययन विदा दिने व्यवस्था गर्ने ।
- बहस पैरवीको लागि सम्बन्धीत विषयको जानकारी सरकारी वकीलको समूह निर्माण गर्ने, समूहको नेतृत्व वरिष्ठ सरकारी वकीलले गर्ने ।
- विशेष प्रकारका मुद्दामा विशिष्टीकृत सरकारी वकीलको संलग्नतामा अभियोजन र प्रतिरक्षा गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- अनुसन्धान, अभियोजन र बहस पैरवी हुदै आएका मुद्दाहरूको वर्गिकरण गरी प्रत्येक समूहमा सम्बन्धित विषयमा स्नातकोत्तर गरेका सरकारी वकीललाई रुची अनुसार पदस्थापन सुरुवा र जिम्मेवारी तोक्ने । सुरुवा गर्दा विशेषज्ञतालाई ध्यान दिने ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा विशिष्टीकृत सेल निर्माण गरी सरकारी वकीलहरूलाई समाहित गर्ने ।
- सबै सरकारी वकीलको कार्य विवरण तयार गरी जिम्मेवारी तोक्ने ।
- अनुगमन र मूल्याङ्कन संयन्त्र निर्माण गरी सरकारी वकीलको कामको नियमित अनुगमन मूल्याङ्कन गर्ने, कार्य सम्पादनका आधारमा दण्ड र पुरस्कारको नीति लागु गर्ने ।
- प्रशासन, अनुसन्धान, योजना र सूचना प्रविधि शाखामा कार्यरत सरकारी वकीललाई तोकिएको कार्य बाहेकका मुद्दाको जिम्मेवारी नदिने । ती शाखामा कार्यरत कर्मचारीलाई निश्चित अवधिसम्म सुरुवा नगर्ने ।
- सरकारी वकीललाई संस्थामा टिकाई राख्नाको लागि विशिष्टीकृत सरकारी वकीलहरूलाई कार्य सम्पादनमा आधारित विशेष प्रोत्साहन भत्ताको कानूनी सुनिश्चितता गर्ने ।
- संस्थागत आवश्यकताका आधारमा अध्ययन विदामा पठाउने सरकारी वकीलहरूको अध्ययनको विषय चयन गरिनु पर्ने ।

- “पेशाप्रति निष्ठा, व्यावसायिक आचरण र उच्च मनोबलयुक्त सरकारी वकील आजको आवश्यकता हो” यस सिद्धान्तलाई दृष्टिगत गरी कार्यबोझ र मुद्दाको प्रकृतिका आधारमा उत्तराधिकार योजना सहित सरकारी वकीलका विशिष्टीकरण गर्नु पर्ने ।

निष्कर्ष

विज्ञान र प्रविधिको विकाससँगै अपराधको प्रकृति र अपराधिक कार्यशैलीमा अएको परिवर्तनले फौजदारी न्यायप्रशासनलाई थप जटिल बनाएको छ । फलस्वरूप: फौजदारी न्यायप्रशासनको एक प्रमुख अंगको रूपमा रहेको सरकारी वकीलको कार्यमा समेत दिनानुदिन चुनौतीहरू थपिदै गएका छन् । यस परिप्रेक्ष्यमा सरकारी वकीलको विशिष्टीकरणले सहि ठाउँमा सहि व्यक्तिको छनौट गर्न मद्दत पुऱ्याउने हुँदा आगामी दिनमा सरकारी वकीलको कार्यविशिष्टीकरण गर्न सकिएमा अपराधीलाई दण्ड र पीडितलाई न्याय दिलाउने फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य प्राप्त गर्न र मुलुकमा कानूनी शासनलाई सवल बनाउन मद्दत पुग्नेछ ।

कार्यपत्र नं. ३

सरकारी वकीलको व्यवसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्तिको सन्दर्भमा सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी कानूनमा समावेश हुनुपर्ने विषयहरु

चेतनाथ घिमिरे

पूर्व नायब महान्यायाधिवक्ता

भूमिका

नेपालमा आधुनिक न्याय प्रणाली विकास भएको इतिहास धेरै लामो छैन । यद्यपि हाम्रो मुलुक एकीकरण भन्दा धेरै अघिदेखि न्यायका प्रसंगमा विविध इतिहास र किम्बदन्ती छन् । तर त्यस समयमा विवादका पक्षहरूको तर्फबाट वहस पैरवी आदि गरिदिने व्यवसायिक व्यक्तिहरू को कस्ता थिए वा थिएनन् भन्ने कुराको यथार्थ चित्रण इतिहासमै पनि यथार्थरूपमा पाइन्छ । प्रजातन्त्रको उदय पछिको आधुनिक राज्य प्रणालीमा नेपालमा अन्य विकसित मुलुकहरूमा जस्तै विभिन्न विषयमा कानून निर्माण हुँदै गए । त्यस अधिसम्म तत्कालिन शासकहरूले जारी गरेका सनद, सवाल ऐन, नियम आदि जे भएपनि तिनीहरूको कार्यान्वयन सरकारी स्तरमा रहेका कर्मचारीहरूद्वारा आफ्नो ज्ञान वृद्धि र विवेकको आधारमा हुने गर्थ्यो । तर आधुनिक न्याय प्रणालीको विकाससँगै राज्यले न्याय दिने वा राज्यले निर्णय गर्नुपर्ने कुराको विस्तार हुनगयो । फलस्वरूप न्यायाधीश मात्र नियुक्त गरेर वा अदालत मात्र स्थापना गरेका भरले आधुनिक न्याय प्रणालीको काम सम्पन्न नहुने अवस्था पर्न आयो । नेपालको न्यायिक इतिहासमा २०१७ सालको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन त्यसैको द्योतक हो । सो अवधि अधिसम्म सरकारको हक हित सरोकार रहेको मुद्दा भएपनि त्यसलाई आजको जस्तो रूपमा हेरिने प्रचलन तथा कानून थिएन । सो ऐन जन्मनाको कारण स्वरूप नै त्यसको प्रस्तावनामा “नेपाल अधिराज्यको हाल प्रचलनमा रहेको नेपाल कानून वमोजिम नेपाल सरकार (साविक श्री ५ को सरकार) वादी हुने भनी कानूनमा किटी लेखिएका ठूला ठूला मुद्दामा समेत सर्वसाधारण जनता आफैले नै धेरै जसो सवुद प्रमाण जुटाउन परिरहेको र पर्याप्त सवुद प्रमाणका अभावमा मुद्दा हारेमा समेत भुठाना पोल्न उजुर गरेवापत नेपाल सरकार वादी मानिएतापनि अन्य मुद्दाका हार्ने वादी जस्तै सजाय भागी भई रहेको र त्यसले नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा सकभर कार्यापालिका तर्फका अधिकारीहरूबाट प्रारम्भिक तहकिकात जाँचवुझ्न र अदालतमा मुद्दा चल्दा यथोचित प्रतिनिधित्व भई दिएमा भुठाना मुद्दा जानेको संख्या कम हुँदै जाने र क्षतिवाला व्यक्तिलाई मुद्दाको पैरवी र अदालतमा न्याय सम्पादन सहज तरिकाले गर्न सहायता समेत हुन जाने ..” भन्ने उल्लेख हुनुले राज्यले सो समयमा पुरातनताबाट आधुनिकतातिर फड्को मार्न थालेको स्पष्ट हुन्छ । राज्यले आधुनिक न्याय प्रणालीमा पाइलो सार्दा अदालत गठन गरेर मात्र राज्यको दायित्व पुरा नहुने भएपछि मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र वहस पैरवीका लागि छुट्टै संयन्त्रको आवश्यकता परेको र सो को परिपूर्ती हेतु सरकारी वकीलको सिर्जना हुन पुगेको कुरा माथिको उद्धरणबाट प्रष्ट हुन्छ । सो पछि सरकारको हक हित र सरोकार रहेको विषय (मुद्दा)मा अनुसन्धान, अभियोजन र वहस पैरवीमा सरकारी वकील समयानुसार प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा संलग्न हुँदै आएको अवस्था छ ।

व्यावसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्तिको आवश्यकता

कानून व्यवसायीले पनि अन्य व्यवसायी जतिकै मुलुकको कानूनको अधिनमा रही आफ्नो व्यवसाय संचालन गर्ने गर्छन् । हरेक व्यवसायले सो विषयको विज्ञताको माग गर्छ, यदि व्यवसाय गरिने विषयको विज्ञता नभै कसैले कुनै व्यवसाय सन्चालन गर्दछ भने त्यो व्यवसायमा ऊ असफल हुने निश्चित छ । तर विषयको विज्ञताले मात्र पनि कुनै व्यक्तिको व्यवसाय पूर्ण सफल हुन सक्दैन । सो व्यवसायमा पूर्णरूपमा सफल हुनका लागि उसको विज्ञता सँगै व्यवसाय सन्चालन गर्ने स्वतन्त्रताको पनि आवश्यकता रहन्छ । कुनै व्यवसायको विज्ञता प्राप्त गरेको वा नगरेको अर्को कुनै व्यक्तिले व्यवसाय गर्ने व्यक्तिलाई कुनै कुरा गर्न वा नगर्न आदेश वा निर्देश गर्दै जान्छ र सो व्यवसायीले सो कुरा मान्दै जान्छ भने उसको व्यवसाय धरापमा पर्न सक्छ । त्यसैले व्यवसायीले आफ्नो व्यवसायका लागि पूर्णरूपमा आफ्नो स्वतन्त्र विचार, ज्ञान वा सिपवाटै

सन्चालन गरेको हुनुपर्छ । कानुन व्यवसायी वा वकीलको हकमा पनि सो सिद्धान्त अन्य व्यवसायी भन्दा अझ कठोर रूपमा लागू हुन्छ । जहाँसम्म सरकारी वकीलको प्रश्न छ, वकील एउटा पेशेवर व्यक्ति वा व्यवसायी हो र सो शब्दको अगाडि सरकारी जोडिनु एउटा विशेषता हो । सो विशेषताले निजलाई सरकारको हक हित र सरोकार रहेको मुद्दामा केन्द्रीत रहनु पर्छ भन्ने सम्म बुझाएपनि सो सरकारी भन्ने विशेषण नबोकेको कानुन व्यवसायीले पनि अरु कानुन व्यवसायीले भै आफ्नो पेशाको मर्यादा राख्दै कानुनले तोकेको सिमा भित्र रही स्वतन्त्ररूपमा आफ्नो काम कर्तव्य र अधिकारको निर्वाह गर्ने सामर्थ्यता राख्नुपर्छ ।

यद्यपि सरकारी वकीलले आफ्नो जिम्मेवारीको काम स्वतन्त्र रूपले गर्न पाउनु पर्छ भन्ने कुरामा संभवतः दुईमत हुन सक्दैन । तर सैद्धान्तिकरूपमा सवै सरकारी वकील स्वतन्त्र भएर काम गर्नुपर्छ भनौला, त्यसलाई व्यवहारमा उतार्न निक्कै कठिन छ । कतिपय प्रशासनिक अधिकारी र राजनैतिक व्यक्तिहरुबाट समेत यदाकदा सरकारी वकीललाई आफ्नो इच्छा वमोजिमको काम गर्न दवाव दिने वा त्यसमा खोट देखाई निज विरुद्ध मुद्दा नै हाली हाल्ने गरेको कुरा हाम्रा सामु प्रत्यक्ष उदाहरणहरु छन् । त्यसको ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले महान्यायधिवक्ता स्वयंलाई निजले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरे उपर कारवाही अघि बढाएको र अर्को एक मुद्दामा सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउँदा लगाएको कानुन भन्दा वेग्लै कानुन लगाएर अभियुक्तलाई मुद्दा चलाउनु पथ्र्यो भनी निज सरकारी वकील उपर अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले नै भ्रष्टाचार मुद्दा लगाएको कुरालाई लिन सकिन्छ ।

सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने नचलाउने वा को को व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउने र को कसलाई नचलाउने अथवा कुन मुद्दामा पुनरावेदन गर्ने र कुन मुद्दामा पुनरावेदन नगर्ने भन्ने जस्ता कुरामा पूर्णतः स्वतन्त्रता पूर्वक काम गर्न सक्ने वातावरण हुन जरुरी छ । यस्तो वातावरण सिर्जना गर्न सरकारी वकीलको छुट्टै सेवाशर्त सम्बन्धी कानुन हुन जरुरी देखिन्छ ।

यसरी सरकारको हक हित र सरोकार रहेको विषयमा मुद्दा चलाउने नचलाउने विषयमा निर्णय गर्ने, पुनरावेदन गर्ने, नगर्ने विषयमा निर्णय गर्ने सवै दायित्व निर्वाह गर्ने सरकारी वकीलले आफ्नो व्यवसायिकताको विकास गर्नका लागि निजले आफ्नो ज्ञान सीपमा अभिवृद्धि समेत गर्नुपर्ने र तिनको प्रयोगमा वा कार्य सम्पादनका क्रममा निम्न कुरा निजमा रहन आवश्यक देखिन्छ :-

१. **जनविश्वास:-** हरेक व्यवसायीले आफ्नो व्यवसाय सन्चालन र अभिवृद्धि गर्न जनविश्वास जित्नु जरुरी छ । यदि व्यवसायीमा जनविश्वास भएन भने निजले गरेका हरेक काम कारवाहीमा शंका गर्ने अवस्था पर्न जान्छ । त्यसैले सरकारी वकीलले पनि एउटा सक्षम व्यवसायीको भूमिका निर्वाह गर्न जनविश्वास प्राप्त गर्न जरुरी छ ।
२. **जनहितको काम :-** सरकारी वकीलले पनि अन्य व्यवसायीले भै आफूले गर्न लागेको काममा जनताले दुःख नपाउनु, कानुनको वर्खिलाप नहोस, आफ्नो काम पारदर्शी रूपमा सवैले मूल्याङ्कन गर्न पाउनु भन्ने भावनाबाट आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गरेको देखिनु पर्छ ।
३. **निष्पक्षता:-** जन चासोको रूपमा रहने सरकार वादी हुने मुद्दा चलाउने, नचलाउने अथवा पुनरावेदन गर्ने नगर्ने, निवेदन गर्ने नगर्ने काम गर्दा एउटा सरकारी वकीलले पूर्णरूपमा एउटा न्यायाधीशको भूमिका निर्वाह गरीरहेको हुन्छ । त्यस अवस्थामा निजको निष्पक्षता नै निजलाई संरक्षण गर्ने कवच हो भने जन विश्वास जित्ने वलियो आधार हो । त्यस अवस्थामा जात, धर्म, रीति, परंपरा आदि सवै कुरा भन्दा माथि उठेर निर्णयमा पुग्नु जरुरी छ ।
४. **प्रभावकारीता :-** हरेक सरकारी वकीलले आफू गरेको काम पूर्ण प्रभावकारीताका साथ होओस भनेर ध्यान दिनुपर्छ । त्यसका लागि आफ्नो ज्ञान, सीप र क्षमताको विकास गरी आफूलाई पूर्ण क्षमतावान बनाउनु पनि आवश्यक छ ।

व्यवसायिक जीवनका सात सिद्धान्त :-

जनताका बीचमा वसेर सेवा प्रदान गर्ने खालका हरेक व्यवसायीमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सुनिश्चित रहेका निम्न ७ प्रकारका सिद्धान्तमा आधारित भई आफ्नो व्यवसाय सन्चालन गर्नु जरुरी छ । जो निम्न बमोजिम छन् :-

- **स्वार्थ हीनता (Selflessness):-** सवै व्यवसायी खास गरी सेवा प्रदान गर्ने व्यवसायीले आफ्नो काम कर्तव्य र अधिकारको निर्वाह गर्दा कुनै निर्णयमा पनि आफ्नो स्वार्थ गाँसिएको छैन भनी प्रष्ट पार्न सक्नुपर्छ ।
- **सदाचार (Integrity) :-** हरेक व्यवसायीले कसैको कुनै प्रकारको प्रभावमा नपरीकन आफ्नो व्यवसाय सन्चालन गर्नुपर्छ । जसबाट उसको जीवन सदाचारयुक्त छ भन्ने देखिन सकोस ।
- **वस्तुपरकता (Objectivity):-** हरेक व्यवसायीले निजले गरेको काम वा निर्णय वस्तुपरकरूपमा गर्न सक्नुपर्छ । जुन काम गरिन्छ त्यसको सकारात्मक परिणामको सोच राखेर कार्यगर्न सक्नु नै उसको व्यवसायिक जीवनको वस्तुपरकताको कसी हो ।
- **जवाफदेहीता (Accountability):-** हरेक व्यक्तिले आफूले गरेको काम प्रति पूर्ण जवाफदेहीता निर्वाह गर्नुपर्छ । आफूले गरेको काम वा निर्णय मैले यसरी ठीक गरेकोछु भन्न सक्ने अवस्थामा हुन सक्नु नै व्यवसायिक व्यक्तिको कर्तव्य हो ।
- **खुल्लापन (Openness):-** हरेक काम खुल्ला र पारदर्शी वन्न सके मात्र मानिसले सम्बन्धित व्यक्तिले गरेको ठीक छ भनी विश्वास गर्न सक्ने वातावरण वन्न जान्छ ।
- **इमान्दारीता (Honesty):-** हरेक व्यवसायीका लागि इमान्दारीता उसको सचाईको महत्वपूर्ण पक्ष हो । गरिएको काममा इमान्दारीता रहेन भने त्यसले सफलता समेत हासिल गर्न सक्तैन ।
- **नेतृत्व (Leadership) :-** निर्णय गर्ने अवस्था वा तहमा रहेको हरेक मानिसले आफ्नो नेतृत्वको पनि विकास गर्न सक्नुपर्छ । यो नै उसको व्यवसायिकताको परिचायक वन्न जान्छ ।

व्यावसायिकताका पूर्वशर्तहरू

- सरकारी वकीलको सेवालाई व्यावसायिक बनाउनका लागि देहायका पूर्वशर्तहरू आवश्यक पर्दछन् :-
- **विशिष्ट ज्ञान (Specialized Knowledge),** सम्बन्धित कानून प्रणाली र कानूनी सिद्धान्त एवम् कार्यविधिको विशेष ज्ञान हुनुपर्छ ।
- **कार्य स्वतन्त्रता (Autonomy in Their Activities)** कार्य सम्पादनमा स्वायत्तता आवश्यक छ ।
- **कुशलता (Competencies),** सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्व र प्रतिनिधित्वका लागि कार्य कुशलता अनिवार्य विषय हो ।
- **परिणाममाथि जेड (Focus on Outcomes),** अभियोजन तथा प्रतिनिधित्वमा नतिजामुखी कार्य शैली रहेको हुनुपर्छ ।
- **कार्यसँग सम्बन्धित नैतिक मानकहरू (Work Related Ethical Norms),** कार्य सम्पादनको क्रममा आचरण र अनुशासनका नैतिक मानकको अवलम्बन गरिएको हुनुपर्छ ।
- **आत्म नियन्त्रण (Self- Regulation),** प्रतिद्वन्द्वीसँगको व्यावसायिक सम्बन्ध र आलोचना उपरको आत्म नियन्त्रण आवश्यक छ ।
- **जनताको विश्वास (Public Trust),** व्यावसायिक ज्ञान भएको वकीलको रूपमा जनविश्वास कायम राख्न सक्नुपर्छ ।

संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था :-

(क) संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा १५८ मा भएको व्यवस्था बमोजिम महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको मुख्य कानुनी सल्लाहकार हुने र संवैधानिक एवं कानुनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकी दिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिने व्यक्तित्वको रूपमा निजलाई राखिएको पाइन्छ ।

नेपाल सरकारको हक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका सरकारी वकीलबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिने व्यवस्था रहेको र संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक नेपालका कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गरी सो मुद्दा दायर गर्ने वा दायर गर्न लगाउन सक्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई रहेको पाइन्छ । यसका साथै नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने गराउने, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानुनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने र हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई निजको आफन्त वा कानुन व्यवसायीसँग भेट नदिएको वा निजलाई मानोवोचित व्यवहार नभएको भन्ने उजुरी आएमा छानविन गरी त्यसको उचित व्यवस्थापन गर्न सम्बन्धित अधिकारीलाई निर्देशन दिन सक्ने प्रावधान पनि संविधानमा रहेको पाइन्छ । यस अतिरिक्त आफ्नो कर्तव्य पालनाको सिलसिलामा जुनसुकै अड्डा अदालत वा पदाधिकारी समक्ष उपस्थित हुने सक्ने अधिकार समेत महान्यायाधिवक्तालाई हुने समेत प्रावधान रहेको पाइन्छ ।

संविधानको धारा १५४ बमोजिम नेपाल सरकारले संघीय न्याय सेवाको राजपत्रांकित पदमा नियुक्ति, सरुवा, वढुवा गर्दा अथवा न्याय सेवाको राजपत्रांकित पदमा बहाल रहेको कुनै कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्दा न्याय सेवा आयोगको सिफारिस बमोजिम गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । यस प्रावधानले गर्दा न्याय सेवामा कार्यरत सरकारी वकील समेतका सबै कर्मचारीले कसैको डर त्रासमा नपरी कसैलाई कुनै मोलाहिजा नगरी प्रचलित कानुनले तोकेको जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सक्ने वातावरण रहेको पाइन्छ ।

(ख) कानुनी व्यवस्था:-

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९को प्रावधान :-

सरकारी वकीलले गर्नु पर्ने कामका प्रसंगमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को दफा ६ मा अपराध सम्बन्धमा प्रहरीले जानकारी पाएपछि सो जानकारीका आधारमा निजले अनुसन्धान तहकिकात गर्ने कुरा खुलाई सम्बन्धित सरकारी वकील समक्ष प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने र त्यस्तो प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सम्बन्धित सरकारी वकीलले अपराधको तहकिकातको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

सोही ऐनको दफा ९ मा ऐनको अनुसूची १ को मुद्दाको अभियुक्त पक्राउ भइ आएपछि तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले सरकारी वकील समक्ष वयान गराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस व्यवस्थाले सरकारी वकीलको अनुसन्धान तहकिकातमा कुनै खास संलग्नता नभए पनि अभियुक्तले वयान गर्दा एकातिर घटनाको सम्बन्धमा प्रहरीको त्रासबाट मुक्त भएर निर्भिकतापूर्वक आफ्नो कुरा भन्न सकोस भन्ने हो भने अर्कोतर्फ निजको वयानमा खुलाउनु पर्ने कुरा कानुनी दृष्टिकोणबाट हेरी आवश्यक कुरा वयान गराईने अवस्था होस भन्ने रहेको देखिन्छ । यसबाट सरकारी वकीलको व्यवसायिक ज्ञानको उपयोग गर्न खोजिएको र अनुसन्धानको अवस्था देखिनै निजलाई जिम्मेवार बनाउन खोजिएको पाइन्छ ।

त्यसैगरी ऐनको दफा १७ मा प्रहरीले अनुसन्धान पुरा गरी सकेपछि मुद्दामा आफ्नो रायसाथ सम्बन्धित सरकारी वकील समक्ष मुद्दाको सम्पूर्ण कागजात सहितको फाइल पठाउने र त्यसप्रकार फाइल प्राप्त भएपछि प्राप्त हुन आएका फाइल संलग्न कागजात हेरी मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने सिलसिलामा मिसिल अध्ययन गर्दा सरकारी वकीलले थप सबुद प्रमाण संकलन गर्न वा कुनै व्यक्तिसँग सोधपुछ गर्न आवश्यक देखेमा त्यस्तो सबुद प्रमाण संकलन गरी पठाउन वा सोधपुछ गरी पठाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था छ । यसरी मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्नुभन्दा अघि सरकारी वकीलले मुद्दाका आवश्यक सम्पूर्ण साक्षी प्रमाण संकलन गराउने र मुद्दालाई

चाहिने सम्पूर्ण सबुद प्रमाणको यथेष्टता माथि विचार पुर्‍याई सक्नका लागि र सबुद प्रमाणको आधारमा अपराध भएको देखिएमा संलग्न व्यक्तिहरु विरुद्ध मुद्दा चलाउने निर्णय गरी ऐनको दफा १८ बमोजिम सजायको दावी गर्न सक्ने र सबुद प्रमाणको अभाव भए मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्न सक्ने व्यवस्था छ । यस अवस्थामा निजले निष्पक्षता पूर्वक आफ्नो ज्ञान सीप र क्षमताको प्रदर्शन गर्न सक्नुपर्ने हुन्छ । यही प्रकृतीको व्यवस्था ऐनको दफा २२ बमोजिम ऐनको अनुसूची २ मा उल्लेख भएका देवानी मुद्दाको जाँचबुझ र दायरीको सरकारी वकीलमा रहेको पाइन्छ ।

ऐनको दफा २४ मा अनुसूची १ वा २ मा उल्लेख भएका मुद्दा र नेपाल सरकार वादी हुने कुनै ऐनले उल्लेख गरेका मुद्दामा पुनरावेदन वा पुनरावलोकन गर्नु पर्ने अवस्था आएमा सरकारी वकीलले नै गर्नुपर्ने उल्लेख रहेको पाइन्छ । ऐनको दफा ३१ मा अनुसूची १ वा २ मा उल्लेख भए वाहेकका नेपाल सरकारको तर्फबाट चलाइने अन्य मुद्दाका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न तोकिएको अधिकृतले अनसन्धान तहकिकातको कार्य पुरा गरी सरकारी वकील समक्ष फाइल कागजात मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णयार्थ पठाउने र सरकारी वकीलले पनि सबुद प्रमाण हेरी आवश्यक निर्णय लिन सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसरी सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने आवश्यक निर्णय गर्ने देखि मुद्दा तह तह फैसला हुँदै जाने क्रममा एउटा व्यवसायिक व्यक्तिको रुपमा मुद्दासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न गर्नु पर्छ । यस क्रममा कंही कतैबाट निज प्रभावित र त्रसित हुन नपरोस भन्ने अवस्थाको सृजना हुन आवश्यक छ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५ :-

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५ को नियम ११ बमोजिम यदि कुनै व्यक्तिलाई अनुसन्धान तहकिकातको लागि प्रहरी हिरासतमा राखेको रहेछ र निजलाई सोपछि हिरासतमा राखीरहन आवश्यक छैन भन्ने अवस्था पर्न गएमा सो व्यक्तिलाई हिरासतबाट मुक्त गर्नुपर्ने कारण सहितको पर्चा खडा गरी प्रहरीले सम्बन्धित सरकारी वकीलको सहमतिको लागि लेखि पठाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । यदि प्राप्त कागजातको अध्ययनबाट त्यस्तो व्यक्तिलाई प्रहरी हिरासतमा राखी रहन आवश्यक नदेखिएको अवस्थामा सरकारी वकीलले मानिसलाई हिरासत मुक्त गर्न सहमति दिई पठाउन सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

त्यसै गरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएका सरकार वादी हुने मुद्दा दायर गर्नु गराउनु सरकारी साक्षी सबुद प्रमाण समयमा अदालतमा उपस्थित गराउनु र समयमा प्राप्त हुन नसकेको फौजदारी मुद्दाका सबुद प्रमाण फेला पर्नासाथ प्रहरीले कब्जामा लिई सम्बन्धित सरकारी वकील कहाँ पठाउने र सरकारी वकीलले पनि त्यस्ता सबुद प्रमाण तुरुन्त अदालतमा दाखिल गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत देखिन्छ ।

नियम २२ मा सरकार वादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकात एवं अभियोजनमा संलग्न निकायहरुका विचमा आवश्यकता अनुसार समन्वय कायम गर्न महान्यायधिवक्ताको अध्यक्षतामा एउटा समन्वय समिति रहने व्यवस्थाले गर्दा समग्र मुलुक र जनता प्रति सरकारी वकीलको जिम्मेवारी र दायित्व ज्यादै ठूलो रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली २०५५

यस नियमावलीमा नेपाल सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दाको परिभाषा, कार्यालयको स्थापना, आन्तरिक प्रशासन सन्चालनका नियम, सरकारी वकीलको काम कर्तव्य र अधिकारको विवेचना, पुनरावेदन, पुनरावलोकन वा मुद्दा दोहोर्‍याउन दिइने निवेदनको कार्यविधिको विवेचना गर्दै मुद्दाको वहसको अवसरमा सरकारी वकीलले आफ्ना तजविजले वहस गर्न सक्ने प्रावधानको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । नेपाल सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दाको कार्य सन्चालन गर्ने विषयमा वनेका नियमहरु सामान्य रुपमा कार्यालय सन्चालनका कार्यविधि मात्र छन् । यस नियमावलीको नियम ३५ मा रहेको व्यवस्था भने एउटा व्यवसायीले स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो कार्य सन्चालन गर्न “....सरकारी वकीलले व्यवसायिक आचरणको पालना गरी आफ्नो तजविज अनुसार मुद्दामा वहस गर्नेछ । सरकारी

वकीलले सो वमोजिम वहस पैरवी गरेको कारणलाई मात्र आधार लिई निज उपर कुनै कारवाही गरिने वा गाली वेइज्जती मुद्दा चलाईने छैन" भनी उल्लेख रहेको पाइन्छ । प्रचलित कानूनको यस प्रावधानले सरकारी वकीललाई व्यवसायिक व्यक्तिको रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ ।

उक्त प्रावधानको अतिरिक्त सो नियमावलीको नियम ३७ ले सरकारी वकीललाई कानून व्यवसाय गर्न सक्ने सीमित दायरामा अख्तियारी प्रदान गरेको छ ।

सरकारी वकिल सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरू सरकारी वकिलको नियुक्ति, सेवा, शर्त, सुविधार व्यावसायिक उन्मुक्ति जस्ता केही महत्त्वपूर्ण व्यवस्था यसप्रकार रहेका छन् :

Guidelines on the Role of Prosecutors:, 1990

अभियोजनकर्ताको भूमिकासम्बन्धी मार्गदर्शन क्युवाको हवानामा १९९० अगष्ट २७ देखि सेप्टेम्बर ७ सम्म सम्पन्न अपराधको रेकथाम तथा कसुरदार उपरको व्यवहार सम्बन्धी आठौँ राष्ट्रसङ्घीय कांग्रेसद्वारा जारी गरिएको हे । ये मार्गदर्शनले अभियोजनकर्तालाई न्याय प्रशासनको अत्यावश्यक व्यक्तिका रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ । ये मार्गदर्शनले अभियोजनकर्ताहरूको योग्यता, छनौट र तालिम, सेवाको हैसियत र शर्त, अभिव्यक्ति र सङ्गठन स्वतन्त्रता, फैजदारी कारवाही प्रक्रियामा अभियोजनकर्ताको भूमिका जस्ता विषयमा व्यापक मार्गदर्शन गरेको छ । ती व्यवस्था निम्न वमोजिम छन् :

- अभियोजनकर्ताहरू स्वतन्त्र र निष्पक्ष निकायद्वारा नियुक्ति हुनुपर्ने,
- सेवाका शर्तहरू उच्च हैसियतलाई सम्बोधन हुने गरी व्यवस्था गर्नुपर्ने र मर्का पर्ने गरी कुनै कानून बनाईनु नहुने,
- व्यक्तिगत र संस्थागत स्वतन्त्रता हुनुपर्ने,
- अभिव्यक्ति र सङ्गठनको स्वतन्त्रता हुनुपर्ने,
- फैजदारी कारवाहीमा स्वविवेकीय अधिकार हुनुपर्ने,
- अभियोजनको वैकल्पिक उपायसमेत राखिनु पर्ने, भनिएको पाइन्छ ।

International Association of Prosecutors, IAP

International Association of Prosecutors, IAP (अभियोजनकर्ताहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन)ले अभियोजनकर्ताको व्यावसायिक अधिकार र जिम्मेवारी सम्बन्धी IAP मापदण्ड १९९९ (The IAP Standards of Professional Responsibility and Statement of the Essential Duties and Rights of Prosecutors, 1999) तयार पारी जारी गरेको छ ।

अभियोजनकर्ताहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनको स्थापना सन् १९९५ मा भएको छ । ये सङ्गठनले अभियोजनकर्ताको व्यावसायिक अधिकार र जिम्मेवारी सम्बन्धी मापदण्ड सन् १९९९ मा जारी भये । अपराध विरुद्ध स्वतन्त्रतापूर्वक र उपयुक्त किसिमले अभियोजन गर्न आवश्यक अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्वीकार गरिएका मान्यताहरूलाई संहिताकरण गरी ये मापदण्डको निर्माण गरिएको छ । ये मापदण्डमा अभियोजनकर्ताका व्यावसायिक आचरण, व्यावसायिक स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र फैजदारी कारवाहीमा भूमिका, अन्य निकायहरूसँगको सम्बन्ध र समन्वय तथा सरकारी वकिलको नियुक्ति सेवाको सुरक्षा र उनीहरूलाई सशक्त बनाउने जस्ता विषयमा मापदण्डहरू केन्द्रीत रहेका छन् । यसका महत्त्वपूर्ण व्यवस्थाहरू निम्न वमोजिम छन् :

सरकारी वकिलको छनौट र योग्यता सम्बन्धमा

अभियोजनकर्ताका रूपमा छनौट हुने व्यक्तिहरू उचित तालिम र योग्यता प्राप्त, निष्ठावान् र क्षमतायुक्त व्यक्ति हुनुपर्ने, नियुक्तिमा जाति, वर्ण, लिङ्ग, जातीय उत्पत्ति, धर्म, राजनीतिक वा अन्य अभिमत, राष्ट्रियता वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म, आर्थिक वा अन्य हैसियतका आधारमा केही कसैलाई पनि पक्षपात गर्न नपाइने ।

सेवाको शर्तसम्बन्धमा

अभियोजनकर्ताले कुनै डरत्रास, बाधा व्यवधान, हैरानी, अनुचित हस्तक्षेप वा देवानी, दण्डपूर्ण वा अन्य दायित्वको अनुपयुक्त भेगाइ बिना व्यावसायिक कार्य गर्नमा योग्य हुने गरी राज्यले व्यवस्था गर्नुपर्ने

- अभियोजनकर्ता र तिनका परिवारको भैतिक संरक्षण हुनुपर्ने,
- अभियोजनकर्ताको मुनासिव सेवा शर्त, पारिश्रमिक कानूनद्वारा निर्धारित हुनुपर्ने,
- पदावधि, निवृत्तिभरण र सेवा निवृत्त हुने उमेर समेत कानूनद्वारा व्यवस्थित गरिनुपर्ने,
- व्यावसायिक योग्यता, क्षमता, निष्ठा र अनुभव जस्ता वस्तुगत तत्त्वमा आधारित र स्वच्छ एवं निष्पक्ष विधि अनुसार पदेन्नति प्रणाली लागु गर्नुपर्ने,

फौजदारी कारबाही प्रक्रियामा अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धमा

अभियोजनकर्ताले फौजदारी न्याय प्रणालीको सुचारु सञ्चालन र उचित प्रक्रियालाई सुनिश्चित गर्न टेवा पुग्ने गरी कानून बमोजिम आफ्नो कर्तव्यको स्वच्छता, इमान्दारीता साथ पालना गर्नुपर्ने

- मानव अधिकारको परिपालना गर्नु पर्ने तथा आफ्ना कार्य निष्पक्षतापूर्वक सम्पादन गर्नु पर्ने
- सबै राजनीतिक समाजिक, धार्मिक, जातीय, सांस्कृतिक, लैङ्गिक वा अन्य कुनै किसिमको भेदभाव गर्न नहुने,
- सार्वजनिक हितको रक्षा गर्नु पर्ने,
- वस्तुगत कार्यपद्धति अवलम्बन गर्नु पर्ने,
- शान्तिकता निम्ति अनुकूल वा प्रतिकूल जेसुकै हुने भए तापनि सान्दर्भिक सबै परिस्थितिप्रति ध्यान दिनु पर्ने,
- पीडितका व्यक्तिगत हितमा असर पर्ने कुनै कुरा भएमा त्यसमा उनीहरूको दृष्टिकोण र सरोकार उपर विचार पुऱ्याउनु पर्ने
- पीडितका लागि न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घेष्णा पत्र अनुसारका अधिकारबारे पीडितहरू सुसूचित रहेको कुरा निश्चित पार्नुपर्ने

अनुशासनसम्बन्धी कारबाही प्रक्रिया र सेवाको सुरक्षा सम्बन्धमा

- अभियोजनकर्ताको अनुशासन सम्बन्धी कसुर कानूनद्वारा निर्धारित हुनुपर्ने,
- अभियोजनकर्ताले पेशागत मापदण्डको दायरा नाघी काम गरेको भन्ने आरोपको हकमा उपयुक्त कार्यविधि अन्तर्गत तदारुखता र स्वच्छतापूर्वक कारबाही चलाइनु पर्ने र निजलाई स्वच्छ सुनुवाइको हक हुनुपर्ने,
- त्यस्तो निर्णय स्वतन्त्र पुनरावलोकनको विषय हुनुपर्ने
- अभियोजनकर्ता विरुद्धको अनुशासन सम्बन्धी कारबाही प्रक्रियामा वस्तुनिष्ठ मूल्याङ्कन र स्वच्छ एवं निष्पक्ष निर्णयको प्रत्याभूति गर्नु पर्ने,

Council of Europe Committee of Ministers Recommendation, 2000

युरोपेली परिषद्को मन्त्रीस्तरीय समितिका सदस्य राष्ट्रहरूलाई अभियोजनकर्ताको फौजदारी न्याय प्रणाली सम्बन्धमा दिइएको सुझावलाई युरोपेली परिषद्को मन्त्रीस्तरीय समितिको बैठकले ६ अक्टोबर २००० मा स्वीकार गरेको पाइन्छ। फौजदारी न्याय प्रणालीमा सरकारी वकिल (Public Prosecutor) को महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने तथ्यलाई आत्मसात् गर्दै सरकारी वकिलको परिभाषा, कार्य, उनीहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक कार्य गर्न पाउने आवश्यक वातावरणको सुनिश्चितता, सरकारी वकिल र अन्य निकायबिचको सम्बन्ध र समन्वय, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध जस्ता विषयमा यस सुझावमा मापदण्डहरू व्यवस्थित गरिएको।

The Farquharson Guidelines: The Role and Responsibilities of the Prosecution Advocate, 2002

बेलायतको सरकारी अभियोजन प्रणालीमा देखिएका समस्याहरू पहिचान गरी तिनको निराकरण गर्नका लागि त्यहाँको सरकारले कानूनविद् फाक्वार्सन एल १५मा एक उच्चस्तरीय समिति गठन गरेको थियो। उक्त समिति १९८६को अध्यक्षतामा सन् .जे. (२०००अर्थात् सन्) वर्षसम्मसम्म क्रियाशील रही यसले फौजदारी न्याय प्रणाली र सेभिन्न पनि सरकारी अभियोजनको पाटेमा कैयौँ सुझावहरू दिएको थियो। यसले दिएका अधिकांश सुझावहरू लागु गरी बेलायती न्याय प्रणाली र यसलाई

अवलम्बन गर्ने देशहरूमा अझै त्रुटिरहित र सबलीकृत बनाउन खोजिएका छन्। फाक्टर्सन समितिले सरकारी वकिल वा अभियोजकका सम्बन्धमा गरेका मुख्य सिफारिसहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- राजकीय अभियोजन सेवा (Crown Prosecution Service) बाट आफुलाई प्राप्त निर्देशनहरू अध्ययन गरी मुद्दा थाल्नुपूर्व मुद्दाका सबै पक्षसँग परामर्श गर्ने।
- यदि सरकारी वकिलले कुनै कारणवश आफैले मुद्दा चलाउन नसक्ने अवस्था परेमा निर्देशन पाएको ५ दिनभित्र राजकीय अभियोजन सेवालाई जानकारी गराउने।
- राजकीय अभियोजन सेवाले मुद्दाको सारांश तयार गरेकामा सरकारी वकिलले सेको अध्ययन गरी त्यसमा सहमति जनाउने वा संशोधन प्रस्ताव गर्ने। मुद्दा व्यवस्थापन योजना (Case Management Plan) प्राप्त गरेको ७ दिनभित्र सरकारी वकिलले मुद्दाका तथ्यहरू गहन र अभियोजन गर्न लायकका छन् वा छैनन् निक्कैल गरी योजनामा सहमति जनाउने वा सुझाव पेस गर्ने।
- मुद्दाको दायरी र नतिजामा फरक पार्ने खालका कुनै तथ्य फेला परेकामा राजकीय अभियोजन सेवाले सेको जानकारी तुरुन्त सरकारी वकिललाई दिने।
- यदि बचाउ पक्षले सरकारी वकिललाई कुनै मुद्दा विशेषमा प्रमाण पेस गर्नु उपयुक्त नरहेको जानकारी गराइएमा सेउपर विमर्श र निर्णय गर्ने।
- यदि जनहित (Public Interest) को दृष्टिमा कुनै मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्नु पर्ने भएमा मुद्दा नचलेका कारणबाट पीडितलाई पर्नसक्ने प्रभावलाई विचार गरी से सम्बन्धमा पीडित वा निजको परिवारको धारणा बुझ्ने।
- यदि मुद्दाको सुनुवाइका क्रममा नीतिगत कुराहरू उठ्नसक्ने भएमा सरकारी वकिलले राजकीय अभियोजन सेवालाई अग्रिम जानकारी गराउनुपर्ने।
- राजकीय अभियोजन सेवासँग परामर्श नगरीकन सरकारी वकिलले आफैलाई पछि विबन्धन लाग्ने कुराहरू गर्नु गराउनु हुँदैन।
- मुद्दाको सञ्चालनका क्रममा अदालतमा उठ्ने कुनै पनि विषय प्रस्ट पार्नका लागि एक अनुभवी सरकारी वकिल अदालतमा उपस्थित रहिरहने।
- यदि अपवादजन्य परिस्थितिहरूमा सरकारी वकिलले न्यायाधीशलाई भेटेर कुनै कुराको सल्लाह गर्नुपरेमा राजकीय अभियोजन सेवाको पूर्वस्वीकृति लिनुपर्नेछ।
- यदि न्यायाधीशले प्रमाण वा जनहितमा आधारित भई कुनै विचार व्यक्त गर्दछ भने राजकीय अभियोजन सेवाले उक्त मुद्दाको पुनर्समीक्षा गर्ने छ।
- यदि न्यायाधीशले कुनै मुद्दाका सन्दर्भमा फरक मत व्यक्त गरेमा सरकारी वकिलले राजकीय अभियोजन सेवासँग सम्पर्क गरी आगामी कदमका बारेमा सहमति जुटाउनेछ।
- यदि कुनै मुद्दामा सरकारी वकिलको सुझाव मान्दा गम्भीर अन्याय हुन्छ भन्ने न्यायाधीशलाई लागेमा सरकारी वकिलले राजकीय अभियोजन सेवाका निर्देशक वा महान्यायाधिवक्तासँग परामर्श नगर्दासम्म मुद्दा दर्ता गर्न रेक्न सक्ने छ।

The Budapest Guidelines adopted by the Conference of Prosecutors General of Europe, 2005

हङ्गेरीको राजधानी बुडापेस्टमा २९ देखि ३१ मई, २००५ सम्म सम्पन्न युरोपकामहाभियोजकहरू (Prosecutors General) को सम्मेलनले सरकारी वकिलहरू (Public Prosecutors) को आचार र व्यवहारका बारेमा जारी गरेको निर्देशिकालाई Budapest Guidelines २००५ भनिन्छ। युरोपेली परिषद्द्वारा आयोजित उक्त सम्मेलनबाट पारित उक्त निर्देशिकालाई सरकारी वकिलहरूको पेशागत आचरण र व्यावसायिकताका लागि विश्वका अन्य मुलुकहरूमा समेत मार्गदर्शनका रूपमा लिएका छन्। यस निर्देशिकामा सरकारी वकिलहरूको व्यवसायिकआचरण र निजहरूको निजी आचरणका सम्बन्धमा नै केन्द्रित रहेको पाइन्छ, ती निम्न बमोजिम छन्:

सरकारी वकिलहरूको व्यावसायिक आचरण

सरकारी वकिलहरू सदैव उच्चतम पेशागत मापदण्डहरूमा अडिग रही देहायका कार्यहरू गर्ने छन् :

- सदैव आफ्नै पेशाको सम्मान र मर्यादा कायम राख्ने।
- आफुलाई जहिले पनि व्यावसायिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने।
- इमानदारी र हेशियारीका उच्चतम मानकहरू सदैव अभ्यास गर्ने।
- कुनै पनि अनुचित प्रभावबाट मुक्त रही कानुनबमोजिम आफ्नै कार्यसम्पादन गर्ने।
- सान्दर्भिक कानुनी र सामाजिक विकासक्रमसँग आफुलाई सदैव अद्यावधिक गरिराख्ने।
- आफुलाई निष्पक्ष र एकनासको बनाउन एवं देखाउनका लागि समेत प्रयासरत रहने।
- भय, मेलहिजा वा पूर्वाग्रहबाट मुक्त रही स्वच्छ कार्यसम्पादन गर्ने।
- निजी र गुटगत हित एवं सार्वजनिक र मिडियाको दबावबाट मुक्त रहने।
- कानुनको अगाडि सबै व्यक्तिहरू समान रहने अधिकारको सम्मान गर्दै कुनै पनि व्यक्तिउपर लिङ्ग, वर्ण, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य आस्था, यैतिक झुकाव, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, अल्पसङ्ख्यक, जन्म, स्वास्थ्य, विकलाङ्गता वा अन्य कुनै पनि हैसियतका आधारमा विभेद नगर्ने।
- व्यावसायिक हैसियतमा आफूले भेट्ने व्यक्तिहरूका विचार, जायज स्वार्थ, गोपनीयता र सम्भाव्य चासोहरूलाई मनन गर्ने।
- आफूले सक्दासम्म व्यक्तिहरूका आफ्नै अधिकार र कानुनी अवस्थाका बारेमा सुसूचित छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने।
- अदालत, प्रहरी, अन्य सार्वजनिक निकाय र न्याय क्षेत्रका अन्य सदस्यहरू प्रतिको कर्तव्यसमेत सम्मानसूचक रूपमा निर्वाह गर्ने।
- अन्य मुलुकका सरकारी वकिल एवं निकायहरू समेतलाई कानुन बमोजिम सहायता गर्ने ताकि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई यथासम्भव माथिल्लो हदसम्मै बढाउने।
- सरकारी वकिलको व्यक्तिगत वा आर्थिक स्वार्थ वा निजको पारिवारिक, सामाजिक वा अन्य सम्बन्धहरूले निजको पेशागत हैसियतमा गर्ने कार्यलाई अनुचित प्रभाव पार्न नदिने।

सरकारी वकिलहरूको निजी आचरण

- आफ्नै निजी जीवनका क्रियाकलापहरूले सरकारी वकिल सेवाको इमानदारी, स्वच्छता र निष्पक्षतामा सम्झौता गर्ने खालका कार्यहरू सरकारी वकिलहरूले गर्नहुने,
- सरकारी वकिलहरूले कानुनलाई सम्मानसहित सदैव परिपालना गर्नुपर्ने,
- आफ्नै पेशाप्रति जनआस्था बढाउने र कायम राख्ने किसिमले सरकारी वकिलहरू प्रस्तुत हुनुपर्ने,
- आफ्ना वा अरूका निजी स्वार्थहरू अनुचित तरिकाले सिद्ध गर्ने किसिमले सरकारी वकिलहरूले नेकरीका सिलसिलामा आफुलाई जानकारी हुन आएका सूचनाहरूको उपयोग गर्नहुने,
- आफ्नै इमानदारी, स्वच्छता र निष्पक्षतामा सम्झौता हुने गरी सरकारी वकिलहरूले कुनै उपहार, नजराना, लाभ वा आतिथ्य स्वीकार गर्न वा अन्य त्यस्तै खालका कार्यहरू गर्न नहुने।

अन्य मुलुकहरूले अवलम्बन गरेको अभ्यास

व्यावसायिकताको दृष्टिले सरकारी वकिलले सम्पादन गर्ने कार्य अन्य कुनै पनि पेशा, सेवाभन्दा फरक रहेकाले नै विश्वव्यापी रूपमा सरकारी वकिलको सेवा, पेशालाई अति महत्त्वका साथ हेरिने गरेको पाइएको छ। ती मुलुकले अवलम्बन गरेको पद्धतिलाई छोटकरीमा निम्न बमोजिम विवेचना गरिएको छ :

बेलायत

सन् २००० को दशकका सुरुवाती वर्षहरूमा बेलायती अभियोजकहरूले ऐतिहासिक अधिकार प्राप्त गरे। उनीहरूलाई व्यक्तिमाथि अनुसन्धान गराउने, साक्षी र अभियुक्तहरूलाई उन्मुक्ति दिने र प्रतिवादीसँग अभियोगमा सौदाबाजी गर्न पाउने गरी व्यवस्था गरियो। से अघि नै बेलायतको न्याय प्रशासनमा स्वतन्त्र र व्यावसायिक अभियोजकको परिकल्पना गरिएको पाइन्छ।

बेलायतमा १ अक्टोबर, १९८६मा राजकीय अभियोजन सेवाको गठन गरिँदा सेवाका निम्न उद्देश्य तोकिएका थिए, जुन अद्यापि बहाल छन्

- आफैले प्रहरीबाट स्वतन्त्र रहने र देखिने।
- आफैले निर्णय प्रक्रियाको सामान्य गुणस्तर उच्च तहको रहेको र अनुचित प्रभावका आधारमा निर्णय नगरिने सुनिश्चितता गर्ने।
- आफैले स्थानीय परिवेशका आधारमा लचकता समेत अपनाउने।
- आफैले जनहितमा रहेर मात्र अभियोजनमा अघि बढ्ने।
- आफैले मुद्दामा लगनशील भई अविलम्ब सक्रिय हुने।
- अभियोजन कार्य प्रभावकारी, दक्षतापूर्वक र मितव्ययी ढङ्गले सम्पादन गर्ने।
- समग्र फैजदारी न्याय प्रणालीको सम्पादनमा सुधार ल्याउने।
- बेलायतको राजकीय अभियोजन सेवाको संहिता १९९० बमोजिम अभियोजन गर्ने नगर्ने २ वटा निर्णयाधार रहेका छन् :
(क) प्रमाणले खामे नखामेको (Evidential Test) र (ख) उक्त मुद्दा चलाउनु सार्वजनिक हितमा (Public Interest Test) छ वा छैन परीक्षण गर्ने।
- त्यसपछि बनेका फैजदारी कानूनहरूले पनि बेलायतमा सरकारी वकीलहरूलाई माथिल्लो बरियता दिँदै व्यावसायिकताको विकासमा टेवा पुऱ्याएका छन्।

संयुक्त राज्य अमेरिका

अमेरिकामा सङ्घीय देवानी कानून बमोजिम सरकारी वकीलहरूलाई २ किसिमका उन्मुक्तिहरू प्रदान गरिएको पाइन्छ : निरपेक्ष उन्मुक्ति र सशर्त उन्मुक्ति । निरपेक्ष उन्मुक्ति सरकारी वकीलहरूले (१) कुनै मुद्दा विशेषमा सरकारको तर्फबाट बहस पैरवी गर्दा प्राप्त हुन्छ। यहाँसम्म कि बहस गर्दा सरकारी वकीलले दुराशय राखेर बेलेको तथ्य जाहेरवालाको पुष्टि गर्दासमेत सरकारी वकीललाई कुनै पनि दायित्व बहन गर्नु नपर्ने गरी निरपेक्ष उन्मुक्ति रहन्छ। (२) सशर्त उन्मुक्ति अन्तर्गत निजहरूले अनुसन्धानकर्मी वा प्रशासक भएर काम गर्दा लागु हुन्छ साथै यदि कुनै सरकारी वकीलले कुनै कार्य गरी निजलाई थाहा हुनु पर्ने कानूनको जानाजान उल्लङ्घन गरेको पुष्टि भएमा निज दायित्वभागी हुन सक्छ।

३. जापान

जापानमा सरकारी वकीलको योग्यता र नियुक्तिका शर्तहरू न्यायाधीशसहित हुने, सरकारी वकीलको हैसियत, योग्यता र तलब सुविधा न्यायाधीशसहित हुने व्यवस्था रहेको छ। सरकारी वकीलले स्वतन्त्र र स्वच्छ रूपमा काम गर्न सक्नु भनी न्यायाधीशसहित नियुक्ति र सुविधाको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। यस प्रावधानले सरकारी वकीलको पेशा र प्रतिष्ठालाई न्यायाधीशसहित सम्मानजनक बनाएको पाइन्छ।

४. केरिया

केरियामा समेत, जापानमा जस्तै सरकारी वकीलको पदलाई न्यायाधीशको समकक्षी बनाइएको छ। महाभियोग लागेको, कैदयोग्य अपराधमा कसुरदार ठहरिएको वा सम्बद्ध ेन नियमबमोजिम अनुशासनात्मक कारबाही भएका अवस्थामा बाहेक सरकारी वकीललाई बर्खास्त गरिने, अधिकारको प्रयोग गर्नबाट रोकिने वा पारिश्रमिकमा कटौती गरिनेछैन भन्ने पेशागत प्रत्याभूति कानूनमै व्यवस्था गरिएको छ। यसरी केरियामा सरकारी वकीललाई न्यायाधीशको समानान्तर हैसियतमा राखिएको छ। साथै सरकारी वकीलको सेवा शर्तको सुरक्षामा पनि उच्च सतर्कता अपनाइएको पाइन्छ।

५. नामिबिया

सन् १९९० अघि नामिबिया दक्षिण अफ्रिकाको उपनिवेशमा भएपनि १९९० मा स्वतन्त्र भएपछि बनेको संविधानमा महान्यायाधिवक्ता (Attorney General) र महाभियोजक (Prosecutor General) दुवैको व्यवस्था गरी सरकारवादी मुद्दामा मिलाको काम तिनीहरूकै जिम्मामा राखिएको छ। महान्यायाधिवक्ताले नामिबियाको संविधानको संरक्षण गर्ने, राष्ट्रपति एवं सरकारको

मुख्य कानुनी सल्लाहकारका रूपमा कार्य गर्दछन् र निजको राजनीतिक रूपमा नियुक्ति हुने गर्दछ । महाभियेजकको नियुक्ति भने राष्ट्रपतिबाट न्याय सेवा आयोगको सिफारिसमा न्याय क्षेत्रका कर्मचारीहरू (Cadre) मध्येबाट गरिने व्यवस्था छ ।

अस्ट्रेलिया

सरकारी वकिलहरूको पेशागत स्वतन्त्रता र व्यावसायिकताका सन्दर्भमा अस्ट्रेलिया र बेलायतका कानुनी व्यवस्थाहरू मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् । सन् १९८३ देखि अस्ट्रेलियाभर लागु हुने एउटै Director of Public Prosecutions Act लागु भएको छ । से कानुन अनुसार अभियेजकहरूको कार्यालय सरकार वा राजनीतिक प्रक्रियाबाट मुक्त रहने अभ्यासको थालनी भएको छ ।

श्रीलङ्का

श्रीलङ्कामा राज्यको मुख्य कानुन अधिकारी नै महान्यायाधिवक्ता हुन्छन् र फैजदारी मुद्दामामिला सम्बन्धी सबै अधिकार र कर्तव्यहरू निजमानै निहित हुन्छन् । देवानी कानुनको क्षेत्रमा समेत निजको धेरै भूमिका रहन्छ । आफ्नो कर्तव्य पालनाका सिलसिलामा महान्यायाधिवक्ताले गरेका निर्णयउपर श्रीलङ्काको कुनै पनि अदालतमा प्रश्न उठाउन पाइँदैन ।

हङकङ

सन् १९९८ मा हङकङ बेलायती उपनिवेशबाट स्वतन्त्र भई चीन अधिनस्थ भएतापनि एक मुलुक, दुई शासनप्रणाली रहेको हुँदा सेही व्यवस्था नै हालसम्म लागु छ । हङकङमा फैजदारी अभियेजकको कार्यसम्पादनका क्रममा उक्त विभागलाई हुने कार्यात्मक स्वतन्त्रताको उल्लेख संविधानमै गरिएको छ । हङकङको आधारभूत कानुनको धारा ६३ मा न्याय विभागले बिना कुनै हस्तक्षेप फैजदारी अभियेजकको नियन्त्रण गर्ने कुरा व्यवस्थित छ । अतः हङकङमा सरकारी वकिलहरूले राजनीतिक हस्तक्षेप वा अन्य अनुचित प्रभावमा नपरीकन भयरहित ढङ्गले काम गर्नसक्ने अवस्था छ ।

सरकारी वकिलहरूको आचारसंहिता,

सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३८ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी जारी गरिएको सरकारी वकिलहरूको आचारसंहिता, २०७३ मा सरकारी वकिलहरूको पेशागत, स्वतन्त्रतासम्बन्धी, निष्पक्षता र सहयोगात्मक आचरणहरूको व्यवस्था गरिएको छ ।^{४७} तीमध्ये केही निम्न वमोजिम रहेका छन् :

प्रतिपादित सिद्धान्तहरू

नेपालमा सरकारी वकिलको व्यावसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्ति सम्बन्धी कानुनले खास व्यवस्था गरेको पाइँदैन । तापनि सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तले सरकारी वकिलको कार्यगत स्वतन्त्रता र व्यावसायिक उन्मुक्ति बारेमा व्याख्या नेपाल अधिराज्यको संविधान वनी जारी भएको एक दशक पछिमात्र आधार स्तम्भको रूपमा उभिन पुगेको छ । महान्यायाधिवक्ता लगायतका सरकारी वकीलहरूको व्यावसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्ति कति हुने भन्ने विषयमा उठेको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दामा व्याख्या हुँदै सिद्धान्तहरू प्रतिपादन हुँदै आएका छन् । यस सन्दर्भमा बद्रीबहादुर कार्की विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, नरेन्द्रबहादुर चन्द विरुद्ध मधुसुदन भट्टराईसमेत, सुन्तली धामी विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, रेक्साना खातुन विमहान्यायाधिवक्ताको कार्यालय . समेत रहेका विभिन्न रिट निवेदन र मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता र मातहतका सरकारी वकिलहरूबाट मुद्दा चलाउने विषयमा सरकारी वकिलको व्यावसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्ति सम्बन्धमा व्याख्या गर्दै विभिन्न सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको पाइन्छ ती मध्ये केही मुख्य मुख्य निम्न वमोजिम रहेका छन् :

बद्रीबहादुर कार्की विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग समेत (ने.का.प.२०५८ नि.नं. ७००१, अंक ५,६, पृष्ठ २३९) भएको उत्प्रेषण मिश्रित प्रतिषेध समेत जारी गरी पाउँ भन्ने रिट निवेदनमा विशेष इजलासबाट महान्यायाधिकाालाई प्राप्त राय दिने अधिकार, श्री ५को सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकार, जुनसुकै अदालत कार्यालय वा पदाधिकारी समक्ष उपस्थित हुने

^{४७} सरकारी वकीलको आचार संहिताको पूर्णपाठ सहितको विवरण छुट्टै कार्यपत्रमा उल्लेख गरिएको छ ।

अधिकार, संसदामा उपस्थित हुन पाउने अधिकार, अभियोजन वा प्रतिरक्षाको अधिकार लगायत संविधान र कानून बमोजिम प्राप्त अधिकार प्रयोग गर्दा एउटा व्यावसायिक व्यक्ति वा निकायले प्राप्त गर्ने अधिकार, सुविधा वा उन्मुक्ति सबै प्राप्त हुन्छन्। महान्यायाधिवक्ताले सदासयता पूर्वक आफ्नो विवेक प्रयोग गरी गरेका त्यस्ता कार्य उपर प्रश्न गर्ने कसैको अधिकार रहँदैन। त्यस सम्बन्धमा निजलाई व्यावसायिक उन्मुक्ति प्रदान गरिएको हुन्छ भन्ने आदेश भएको पाइन्छ। कुनै अधिकृतले आफ्नो तजबिजी अधिकार प्रयोग गरेकामा बदनियत वा स्वेच्छाचारिता देखिएको छैन भने आये गले यस ेन अन्तर्गत कारबाही चलाउन मिल्दैन। ... महान्यायाधिवक्ताले सदाशयपूर्वक आफ्नो विवेक प्रयोग गरी गरेका त्यस्ता कार्य उपर प्रश्न गर्ने कसैको अधिकार रहँदैन। त्यस सम्बन्धमा निजलाई व्यावसायिक उन्मुक्ति प्रदान गरिएको हुन्छ।

तर सेही रिटमा कुनै अधिकृतले आफ्नो तजबिजी अधिकार प्रयोग गरेकोमा वद्वियत वा स्वेच्छाचारिता देखिएको छैन भने यस ेन अन्तर्गत कारबाही चलाउन मिल्दैन। तर कसुरजन्य कार्यबाट कसैले उन्मुक्ति नपाउने हुँदा सम्पादित कार्यमा भ्रष्टाचारजन्य कार्य भएको छ भन्ने अभियोगका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताद्वारा सम्पादित कार्यका विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आये गले अनुसन्धान र तहकिकात गर्न नपाउने भन्न मिल्ने अवस्था हुँदैन।

नेरेन्द्रबहादुर चन्द विरुद्ध अ.दु.अ.आ.को तर्फबाट अनुसन्धान अधिकृत मधुसुदन भट्टराई (ने.का.प. २०५९ नि.नं. ७०८२ पृष्ठ २१०) भएको भ्रष्टाचार मुद्दामा संविधानको धारा ११० के उपधारा (२) तथा उपधारा (५) अन्तर्गत महान्यायाधिवक्ता लगायतका सरकारी वकिलहरूले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र रही सम्पादन गरेको अभियोजन प्रतिरक्षा तथा कानुनी परामर्श सम्बन्धि कुनै निर्णय तथा कारवाही नै कानुनी वा गैहकानुनी, सही वा गलत भएको भनी पुनरावेदन हेरे सरह वा पुनरावलेकन गरे सरह जाँचबुझ गर्न र सेही कुरालाई आधार मानी अनुचित कार्य गरी वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियार दुरुपयोग गरेको भनी कसुर ठहर गर्ने अधिकार अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आये गलाई प्राप्त नहुने भनी फैसला भएको पाइन्छ।

प्रस्तुत मुद्दामा संविधान तथा प्रचलित कानूनद्वारा तेकिएको उल्लिखित काम कारबाही सम्पादन गर्दा सरकारी वकिलले एउटा व्यावसायिक व्यक्तिले झैँ मुद्दा चलाउने नचलाउने र चलाउँदा के कसरी कुन कानुनी आधार बुँदामा चलाउने भन्ने निर्णय गर्नु पर्ने स्थिति देखिन्छ। तसर्थ सरकारी वकिलको त्यस्ता व्यावसायिक कार्यहरूमा निजलाई अधिकार प्रत्यायेजन गर्न ... महान्यायाधिवक्ता र सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली, २०५५ बमोजिमका विभागीय प्रमुखहरू बाहेक अरू कसैको नियन्त्रण र निर्देशन रहन सक्ने पनि देखिन आउँदैन। व्यावसायिक आचरणको परिधिभित्र रही असल नियतबाट गरिएको त्यस्ता कार्यहरूमा सरकारी वकिललाई व्यावसायिक उन्मुक्ति प्राप्त नहुने भन्ने अर्थ गर्न न्याय तथा कानूनसम्मत हुने देखिँदैन भन्ने समेतको व्याख्या भएको पाइन्छ।

देव शाक्य वि.का.जि.अ. समेत, (स.अ.बु. २०५४, पूर्णाङ्क १२१, पृ. ३९) भएको मुद्दामा स.मु.स. ेन, २०४९ के अनुसूची १ मा उल्लिखित अपराधको अनुसन्धान तहकिकात भइसकेपछि नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ के धारा ११० र स.मु.स. ेन, २०४९ के दफा १७ बमोजिम सरकारका तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार प्राप्त सरकारी वकिलबाट निर्णय भई मैकामा दायर भई विचाराधीन रहेका अवस्थामा से मुद्दा त्रुटिपूर्ण वा अपर्याप्त भएको भनी ये यस्तो अपराधमा अमूक ेन अन्तर्गत दावी लिई ये यस्तो मुद्दा दायर गर्नु भन्न कानूनतः मिल्ने अवस्था नदेखिने।

सुन्तली धामी (शाह) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (ने.का.प २०६८ नि.नं. ८५४१ अंक १ पृष्ठ ११२) भएको परमादेश जारी गरी पाउँ भन्ने रिट निवेदनमा अन्तिम अवस्थासम्म सरकारबाटै पीडितको तर्फबाट मुद्दामा प्रतिरक्षा लगायतको काम गरिन्छ। पीडितको हैसियत गवाहमा सीमित हुन्छ। हाम्रो प्रणालीमा पीडितले आफैँ मुद्दा चलाउन सक्तैन। पीडित राज्यबाट व्यवस्थित अपराध अनुसन्धान प्रहरी र सरकारी वकिलमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ। पीडितले आफुपीडित भएको व्यहेराको आफुमा भएको प्रमाण सहित प्रहरीमा उजुर गर्दा प्रहरी र सरकारी वकिलले मुद्दा नचलाउँदा त्ये अवस्थामा पीडितले न्याय पाउने मौलिक हकबाट वञ्चित हुन पुग्ने भन्दै महान्यायाधिवक्ताले गरेको निर्णय सरकारी निकायका लागि मात्र अन्तिम हुन सक्दछ। धारा १३५ ले महान्यायाधिवक्तालाई उल्लिखित अधिकार, दिएको भए तापनि धारा १३५ ले धारा १०७ के यस अदालतको असाधारण अधिकारलाई सीमित गर्न वा कटौती गर्न वा नियन्त्रण गर्न नसक्ने। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ के धारा १०७ ले यस अदालतलाई (२)"यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि से उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै

कानुनी हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विषय समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक र उपर्युक्त आदेश जारी गरी त्यस्तै हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गे लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ" भन्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको देखिन्छ। उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्था अन्तर्गत पूर्ण न्यायको निमित्त यस अदालतले कुनै निकाय वा पदाधिकारीले गरेको निर्णयलाई Judicial Review गर्नसक्ने भनी आदेश जारी भएको पाइन्छ।

रेक्साना खातुन विरुद्ध महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय (२०६५ सालको WO ००३८ निर्णय मिति २०६९/२/१६) भएको रिट निवेदनमा अपराध गर्नेलाई सजाय गर्ने र अन्यायमा परेकालाई न्याय दिलाउनु राज्य व्यवस्थाको मुख्य कार्य हे। धारा १३५(२)मा भएको व्यवस्थाले यस अदालतको धारा १०७(२) को असाधारण अधिकार क्षेत्रलाई सीमित वा नियन्त्रण गर्न सक्दैन। सुन्तली धामीको मुद्दामा धारा १३५(२) ले महान्यायाधिवक्तालाई कसै उपर सरकार वादी भई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार दिएको पाइन्छ तापनि यो अधिकारले धारा १०७ र ३२ बमोजिम महान्यायाधिवक्तालाई भएको अधिकार र से बमोजिम भएको निर्णयको Review हुन सक्ने र धारा १३५(२) ले सम्मानित सर्वोच्च अदालतको Jurisdiction लाई Exiled गर्न नसक्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको समेतबाट निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार रहेको भए पनि से अधिकारको प्रयोग त्यस्तै अधिकारकर्ताको स्वेच्छा (Pleasure) मा निर्भर नभई निष्पक्ष अनुसन्धानबाट देखिएको निष्कर्षमा आधारित हुनु पर्दछ। अनुसन्धानबाट शंकित देषी देखिएका अवस्थामा केवल महान्यायाधिवक्ताको चाहनाका कारणबाट मात्र मुद्दा नचल्ने निर्णय हुन सक्छ भनी उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको अर्थ गर्नु मनासिब नहुने भनी व्याख्या भएको पाइन्छ।

अधिवक्ता ेमप्रकाश अर्याल समेत वि. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन समेत (ने.का.प.२०७० नि.नं. ९०२९ अङ्क ७ पृष्ठ ८४३) भएको उत्प्रेषण समेतको रिट निवेदनमा आयेगले बिना आधार र कारण हचुवाको भरमा कसैका विरुद्ध मुद्दा चलाउन सिफारिस गर्ने पनि हेइन। त्यसैले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयेगको सिफारिसलाई कार्यान्वयन गर्ने वा नगर्ने भन्ने स्वविवेक त्यस्तै सिफारिस प्राप्त गर्ने निकाय वा पदाधिकारीलाई रहन्छ भनी सम्झन मिल्दैन। त्यस्तै स्वविवेक प्रदान गर्ने खालका कानुनी व्यवस्थाहरू संविधानको प्रावधान र त्यसको मनसाय अनुकूल हुन्छन् भनी अर्थ गर्न पनि नमिल्ने।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ेन, २०४९ बमोजिम प्रहरीले पेस गरेको मिसिलबाट कुन कागजात राख्ने र कुन झिक्ने भन्ने तजविजी अधिकार सरकारी वकिललाई नहुने भन्दैनेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्ताको हुने हे। तर मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहन गर्ने व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन आवश्यक भएमा मुद्दा दायर गर्न मानव अधिकार आयेगले सिफारिस गरी पठाएपछि महान्यायाधिवक्ताले से विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्न पाउने भन्ने हेइन। संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) को मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने आयेगको अधिकारलाई निष्प्रभावी हुने गरी धारा १३५ को उपधारा (२) द्वारा महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्ने अधिकारको प्रयोग हुन सक्छ भनी व्याख्या गर्ने हे भने धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) अन्तर्गत मानव अधिकार आयेगलाई प्राप्त अधिकारको ैचित्यनै नरहने।

प्रधानमन्त्रीले महान्यायाधिवक्ताको काम कारबाही वा निर्णयबाट असजिले महसुस गरेमा निजलाई जुनसुकै बखत पनि पदमुक्त गर्न सक्ने भएकाले आफ्नै पदलाई खतरामा राखी महान्यायाधिवक्ताले मानव अधिकार आयेगको सिफारिसलाई स्वतः कार्यान्वयन गर्न सक्तछन् भनी अनुमान गर्न पनि नमिल्ने।

मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनको घटनामा देषी व्यक्तिउपर आयेगले प्रचलित कानुन बमोजिम मुद्दा चलाउन आवश्यक देखी मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गरेपछि से विषयमा महान्यायाधिवक्ता वा निज मातहतको कुनै सरकारी वकिल कार्यालयले अन्य अपराधमा जस्तै मुद्दा चलाउन आवश्यक छुवा छैन भनी आयेगको सिफारिसको ैचित्यमाथि अन्यथा प्रश्न गर्न मिल्ने अवस्था संविधानतः नदेखिने।

पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालय, नेपालगञ्ज वि. राजु थापा भएको प्रहरीबाट अनुसन्धानका सिलसिलामा प्राप्त सबै कागजातहरू मुद्दासँग सान्दर्भिक भए वा नभए तापनि सरकारी वकिलले मिसिल संलग्न गर्नु पर्ने।

दिलिपकुमार यादव वि. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग (ने.का.प. २०६७ नि.नं. ८४८४ अङ्क १० पृष्ठ १७३५ मुद्दा उत्प्रेषण)भएको रिट निवेदनमा अख्तियार दुरुपयोग सम्बन्धी प्रश्नको अनुसन्धान र अभियोजनको लागि संविधानले नै विशेष व्यवस्था गरेको अवस्थामा से सम्बन्धी अन्तिम निर्णय लिने अधिकार तत् तत् निकायमा नै रहेको मान्नु पर्ने अदालतले अभियोजनकर्ताजस्तै भई अभियोजन सम्बन्धी अमूक निर्देशन वा आदेश जारी गरेमा से न्यायिक निर्णय सरह भई पछि मुद्दा चलाउँदा सम्बन्धित पक्षाले निष्पक्ष सुनुवाइ नपाउने सम्भावना रहने र निष्पक्ष न्याय पाउन बाधा पर्न सक्ने भनी रिट निवेदन खारेज गरीएको पाइन्छ।

यसप्रकार सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल सरकारको कानुनी सल्लाहकार र सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन सक्ने योग्यता पुगेको व्यक्ति महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्ति हुने एवं कानूनको ज्ञाताका रूपमा संविधानले स्वीकार गरेको छ। महान्यायाधिवक्तालाई नेपाल सरकारका वा निकायबाट सेधनी भएका कानुनी राय सल्लाह दिने अधिकार, संसदमा उपस्थित हुने अधिकार, अभियोजन वा प्रतिरक्षाको अधिकार लगायत संविधान र कानूनबमोजिम प्राप्त अधिकार प्रयोग गर्दा एउटा व्यावसायिक व्यक्ति (Professional) वा निकायले प्राप्त गर्ने अधिकार, सुविधा वा उन्मुक्ति सबै प्राप्त हुन्छन् भन्ने व्याख्या गर्दै महान्यायाधिवक्ताले आफ्नै विवेक प्रयोग गरी गरेका त्यस्ता कार्य उपर कुनै निकायबाट प्रश्न उठाउन अधिकार नहुने, त्यस सम्बन्धमा निजलाई व्यावसायिक उन्मुक्ति प्रदान गरिएको हुन्छ भनी बढीबहादुर कार्की तथा नरेन्द्रबहादुर चन्दको मुद्दामा व्याख्या गरी महान्यायाधिवक्ताको व्यावसायिक स्वतन्त्रता र कार्यगत उन्मुक्तिका सम्बन्धमा व्याख्या भएको थियो।

तर सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित उल्लिखित सिद्धान्तलाई पछि आएर सुन्तली धामी वि. नेपाल सरकार भएको मुद्दामा अस्वीकार गरी पूर्ण न्यायका लागि अदालतले कुनै निकाय वा पदाधिकारीले गरेको निर्णयलाई Judicial Review गर्न सक्ने भन्दै सरकारी वकिलले मुद्दा नचलाउने गरी गरेको निर्णयका प्रतिवादीहरूका हकमा समेत मुद्दा चलाउन आदेश गरेको छ। यद्यपि यस्तै प्रकृतिको दिलिपकुमार यादव वि. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग भएको मुद्दामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले मुद्दा नचलाएका अवस्थामा संविधानले स्वतन्त्र रूपमा स्थापना गरेको निकायलाई मुद्दा चलाउन नचलाउन अन्तिम अधिकार दिएकामा अदालतले अभियोजनकर्ताजस्तै भई अभियोजन सम्बन्धी अमूक निर्देशन वा आदेश जारी गर्दा निष्पक्ष सुनुवाइ हुन नसक्ने भन्दै मुद्दा चलाउनु भन्न नमिल्ने भन्ने Principle लाई पुनः स्थापित गरेको छ। संविधानको धारा १५८ मा महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुने छ भन्ने किटानी व्यवस्था भए रहेको भएतापनि सुन्तली धामी र रेक्साना खातुन भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको व्याख्याबाट महान्यायाधिवक्ताको अभियोजन सम्बन्धी अधिकार स्वतन्त्र हुन्छ। तरपनि त्यस्तै निर्णय निर्णयकर्ताको स्वेच्छा (Pleasure) मा निर्भर नभई निष्पक्ष अनुसन्धानबाट देखिएको निष्कर्षमा आधारित हुनुपर्छ, से नभएको अवस्थामान्यायिक पुनरावलोकन(Judicial Review)को विषय बन्न सक्छ भन्ने व्याख्या भएको पाइन्छ।

सरकारी वकिलको सेवा शर्त सम्बन्धी कानूनमा समावेश हुनुपर्ने विषय

विश्वव्यापी रूपमा अधिकांश देशले अपनाएको सरकारकै अङ्गले, गहन र सङ्गीन अपराधमा राज्यको तर्फबाट अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने, सरकार संलग्न रहेको मुद्दाहरूमा सरकारकै वकिलहरूले प्रतिरक्षा गर्ने व्यवस्थालाई नेपालले पनि अवलम्बन गरेको पनि झण्डै आधा दशक भइसकेको छ। विशुद्ध व्यावसायिक कार्य गर्ने सरकारी वकिललाई गैर व्यावसायिक कर्मचारी सरहको स्थितिमा राखिनुनै समस्याको मुख्य जड रहेकाले व्यावसायिक कार्यलाई यसै प्रकृतिका कार्य गर्ने व्यवसाय सरहको व्यावसायिक स्वतन्त्रता, उन्मुक्ति, सेवा, शर्त, सुविधा, सेवा सुरक्षा, सेवा अवधि प्रदान गरिएमा मात्र यसको कार्यमा प्रभावकारिता आई अपराधीलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गरी स्वच्छ, शान्त, भयमुक्त समाज कायम गर्ने राज्यको पुनीत उद्देश्य हासिल हुन सक्छ। सरकारी वकिलको पेशा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमानै व्यावसायिक सेवाका रूपमा मान्यता प्राप्त सेवा हे। तर एउटा व्यावसायिक व्यक्तिले जति व्यावसायिक उन्मुक्ति र स्वतन्त्रता प्राप्त गर्नु पर्ने हे त्यति व्यावसायिक उन्मुक्ति र स्वतन्त्रता हालसम्म सरकारी वकिललाई प्राप्त छैन।

व्यावसायिक कार्य गर्ने सेवाको हैसियतमा सरकारी वकिलले निर्वाह गर्नु पर्ने विशिष्ट प्रकृतिको जिम्मेवारी निर्वाह गर्दा उसले प्रतिस्पर्धामा खरे उत्रन पर्ने हुन्छ। यस्तै प्रतिस्पर्धात्मक कार्य गर्न उसले प्रशस्त ज्ञान, सीप, हासिल गर्न परिश्रम गर्नु पर्ने हुन्छ।

से कार्य गर्दा उसलाई से अनुसारका स्रोत, साधन, सुविधाहरू, निश्चित पदावधि सहितको सेवा सुरक्षा प्राप्त हुनु पर्ने हुन्छ। तर हालसम्म राज्यबाट गैह्र व्यवसायिक कर्मचारीको रूपमा मात्र व्यवहार गरिएको छ ।

यसरी राज्यबाट उचित सुविधा र स्वतन्त्रता प्राप्त गर्न नसकेको कारणले केही पनि इच्छापूर्वक यस सेवामा बस्न भन्दा न्यायाधीशमा जानेतर्फ आकर्षणवढेको छ र से पनि नपाएको खण्डमा सरकारी वकिलको पद त्याग गरी निजी वकिलको पेशातर्फ आकर्षित हुने गरेको पाइएको छ । मुलुकका लागि ये सकारात्मक संकेत हेइन्। परिणामतः सरकारी वकिलको कार्य प्रभावकारिता घट्दै देखिएको छ । यसको ज्वलन्त उदाहरणमा हाल विश्वविद्यालयबाट उत्पादित सेवा बजारका अधिकांश नवेदित र उत्कृष्ट जनशक्ति तथा कानून व्यावसायी परीक्षा उत्तीर्ण गरेका कानून व्यावसायीहरूको यस सेवाप्रति आकर्षण नै नरहेको कुरा लेक सेवा आयेगमा परीक्षामा फर्म भनेको सङ्ख्या, परीक्षामा सम्मिलित सङ्ख्या र उत्तीर्ण हुने संख्याले देखाई रहेको छ यी सबै समस्या समाधानका लागि आवश्यक प्रावधान समावेश गरिएको छुट्टै ेनको निर्माण हुनुपर्ने देखिन्छ। से ेनमा देहायका विषयहरू समावेश हुनु उपयुक्त हुन्छ :

- क. सरकारी वकिलसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय घेषणापत्र र लिखतहरूमा तिनीहरूको बेग्लै सङ्गठन संरचना, सेवा शर्तका सुरक्षा, सुविधा र पेशागत उन्मुक्तिका कुराहरू उल्लेख गरिए तापनि नेपालका हकमा उनीहरू समेत सबै आम कर्मचारीहरूलाई लागु हुने निजामती सेवा ेन, नियमअन्तर्गत प्रशासित गरिएबाट उनीहरूमा पेशागत विशिष्टताको विकास हुन सकेको पाइदैन । त्यसका लागि न्यायाधीश सरहको सेवा सुविधा र स्वतन्त्रता हुने प्रावधान सहितको छुट्टै ेनको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- ख. महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको मुख्य कानुनी सल्लाहकार र प्रमुख अभियोजक भए तापनि निज आफैले वा मातहतको अधिकृतले चलाएको मुद्दा सरकारले फिर्ता गर्ने क्रममा निजलाई भूमिकाविहीन गराइएका सन्दर्भमा से विषयमा निजलाई अभियोजनमा जस्तै निर्णायक अधिकार दिइनुपर्ने ।
- ग. नेपालको संविधानको धारा १५८ मा महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी छुट्टै ेन बनाइनुपर्ने उल्लेख भएकामा महान्यायाधिवक्ता जस्तै संवैधानिक पदाधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार नियमद्वारा व्यवस्थित हुनु स्वाभाविक देखिदैन तसर्थ छुट्टै ेन बनाई कार्यसञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- घ. सरकारी वकील तथा महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने अन्य कर्मचारीहरूको नियुक्ति, सेवाका शर्त तथा सुविधाका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बन्ने ऐनमा समावेश गर्नु पर्ने मुख्य प्रावधानहरू निम्न बमोजिम छन् :-
 - सरकारी वकील कार्यालयको स्थापना, सरकारी वकील तथा कर्मचारी सम्बन्धी व्यवस्था गर्नका लागि ऐनमा बेग्लै परिच्छेदको व्यवस्था गरी सो परिच्छेदमा कार्यालय स्थापना, कर्मचारी र सरकारी वकीलको दरबन्दी योग्यता र अयोग्यता सम्बन्धी प्रावधान राखिनु पर्ने देखिन्छ ।
 - मातहतका कर्मचारीहरूको नियुक्तिका सम्बन्धमा कर्मचारीहरूको छनौट निष्पक्ष र स्वतन्त्ररूपले गर्न सक्ने गरी विभागीय प्रमुखलाई नै अख्तियारवालाको रूपमा अख्तियारी प्रदान गर्नेगरी ऐनको प्रावधानमा समावेश गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
 - यसै परिच्छेदमा सरकारी वकीलको सेवा व्यवसायिक सेवाको रूपमा रहने गरी स्पष्ट प्रावधान रहनु पर्ने र सो प्रावधान अन्तर्गत सरकारी वकीलको सेवाको सुरक्षा व्यावसायिक उन्मुक्ति र स्वतन्त्रताका लागि महान्यायाधिवक्ताद्वारा प्रचलित कानून बमोजिम नेपाल सरकारको हक हित र सरोकार निहित रहेको मुद्दामा अभियोजन, बहस पैरवी, प्रतिरक्षा तथा कानुनी सल्लाह समेतका काम गर्ने गरी प्रत्यायोजित अधिकार अन्तर्गत काम गर्ने सरकारी वकीलको सेवा व्यावसायिक सेवा हुने प्रावधान रहनु पर्छ ।
 - साथै सरकारी वकीलले संविधान, तथा अन्य प्रचलित कानून बमोजिम आफूलाई प्राप्त अधिकार प्रयोग गर्दा व्यावसायिक व्यक्ति वा निकायले प्राप्त गर्ने सुविधा, स्वतन्त्रता, कार्यगत स्वायत्तता र उन्मुक्ति प्राप्त हुने र निजले सदासयतापूर्वक गरेको कार्य उपर कुनै कारवाही नगरिने प्रावधान हुनुपर्ने ।
 - हाल सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली २०५५ को नियम ३५ मा रहेको सरकारी वकीलले व्यवसायिक आचरणको पालन गरी, फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम आफ्नो तजवीज अनुसार मुद्दामा बहस पैरवी गर्नसक्ने र सो बमोजिम बहस पैरवी गरेको आधारमा मात्र निजउपर कुनै कारवाही गरिने वा गाली बेइज्जती मुद्दा चलाईने छैन भन्ने व्यवस्थालाई समय सापेक्ष हुने गरी आवश्यक परिमार्जन सहित ऐनमा समावेश गरिनु पर्ने ।

- सरकारी वकील तथा सरकारी वकील सेवाका कर्मचारीको सरुवा तथा काज खटाउने कुराले कर्मचारी वा सरकारी वकीलले निष्पक्षता, स्वतन्त्रता र निष्ठा पूर्वक काम गर्ने कुरामा प्रभाव पार्ने हुँदा त्यसका लागि छुट्टै परिच्छेद बनाई माथि उल्लेख गरिए वमोजिमको परिषदको सिफारिसमा महान्यायाधिवक्ताले गर्न सक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- सरकारी वकील र मातहतका कर्मचारीहरूको वहुवाले निजहरूको वृत्ति विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने हुँदा वहुवा, निष्पक्ष र पारदर्शीरूपमा गर्न परिषद अन्तर्गत रहने गरी वहुवा समितिको व्यवस्था गरिनु पर्ने देखिन्छ । त्यस्तो समिति बनाउँदा लोक सेवा आयोगको अध्यक्षको संयोजकत्वमा, महान्यायाधिवक्ता र सरकारी वकील सेवाको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको अधिकृत सदस्य रहने गरी समिति बनाउन उचित हुने देखिन्छ । सरकारी कार्यालयमा काम गर्ने अन्य कर्मचारीहरूको वहुवाका लागि आवश्यकता अनुसार विभिन्न तहका सरकारी वकीलको अध्यक्षतामा समिति रहने गरी ऐनमा व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- वहुवामा चित्त नवुझ्ने सरकारी वकीलले लोकसेवा आयोगमा उजुरी दिन सक्ने र अन्य वहुवा समितिले गरेको वहुवामा चित्त नवुझ्ने कर्मचारीले सरकारी वकीलको सेवा शर्त सुविधा सम्बन्धि ऐनमा व्यवस्था गरिएको लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष संयोजक रहेको समितिमा उजुरी दिन सक्ने प्रावधान सहितको व्यवस्था हुनु पर्ने देखिन्छ ।
- वहुवाका लागि चाहिने कार्य सम्पादनको अंक, जेष्ठता, शैक्षिक योग्यता, भौगोलिक क्षेत्रमा काम गरेको अंक राख्ने समेतका कुरा निजामति सेवा ऐनमा भएको प्रावधानलाई आवश्यक परिमार्जन गरी सोही वमोजिम राख्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- वहुवाका लागि संभाव्य उम्मेदवार हुन चाहिने सेवा अवधी शैक्षिक योग्यता आदि कुरा सरकारी वकील वा कर्मचारीको स्तर वा श्रेणी विचार गरी आवश्यकता अनुसार समावेश गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- माथि उल्लेख गरिएको परिषदका सम्बन्धमा सरकारी वकीलको नियुक्ति, सरुवा, अनुशासन सम्बन्धी कारबाही, बर्खासीको सिफारिश गर्न र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूको परामर्श दिन निम्न पदाधिकारी रहने गरी एक सरकारी वकील परिषद् गठन हुनु पर्ने । यो परिषद प्रधान न्यायाधीशको अध्यक्षतामा लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष, महान्यायाधिवक्ता, अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताले तोकेको वरिष्ठ न्यायाधिवक्ता सदस्य रहने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- कोही कसैले सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीको विरुद्ध परिषदमा उजुरी दिएमा परिषद आफैले तथा परिषदको कुनै सदस्यको संयोजकत्वमा वा परिषदले उचित संझेको सरकारी वकीलको संयोजकत्वमा एउटा छानविन समिति गठन गरी जाँचबुच गर्न गराउन सक्ने त्यस्तो जाँचबुझ तथा अनुसन्धानबाट कुनै सरकारी वकीलको कार्य क्षमताको अभाव वा खराब आचरण भएमा वा आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन इमान्दारीपूर्वक नगरेको देखिएमा त्यस्तो सरकारी वकीललाई कसूरको गाम्भीर्यता अनुसार निजलाई परिषदले पदबाट बर्खास्त गर्न वा नसिहत दिनसक्ने प्रावधान राखिनु पर्ने ।

निष्कर्ष

हाल निजामती कर्मचारीको रूपमा रहेका सरकारी वकीलहरू कार्य सम्पादनको दृष्टिले व्यावसायिक जिम्मेवारीमा रहेका छन् । उनीहरूलाई सेवा, शर्त, सुविधा, स्वतन्त्रता र उन्मुक्तिका व्यवस्थाहरू कानूनमा स्पष्ट गरी व्यावसायिक पदको रूपमा रूपान्तरण गर्न सक्नु पर्दछ । यो आवाज उठेको धेरै वर्ष भए पनि छुट्टै ऐनद्वारा व्यावसायिकता सम्बर्द्धन गर्न नसक्दा यो सेवाको अवस्था झन कमजोर हुने हो कि भन्ने शंका पैदा भएको छ । न्यायप्रशासनमा पनि विशिष्टीकरण प्रारम्भ भएको सन्दर्भमा सोही अनुरूप सरकारी वकीलको पदलाई पनि विशिष्टीकृत र व्यावसायिक बनाउन अब ढिलो गर्नु हुँदैन । यो दिशामा परिवर्तन प्रतिको यात्रा प्रारम्भ गरिहाल्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- सरकारी वकील दिग्दर्शन २०६३ परिमार्जित संस्करण, २०७०
- महान्यायाधिवक्ताको दोश्रो रणनीतिक योजना, २०७३।७४- २०७८।७९
- सरकारी वकील आचार संहिता, २०७३
- कृष्णजीवी घिमिरे, सरकारी वकीलको व्यवसायिकता एन जे ए ल जर्नल २०७...

कार्यपत्र नं. ८

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत सुधारका लागि भावी रणनीति

पद्मप्रसाद पाण्डेय

सहन्यायाधिवक्ता

१. परिचय

कुनै पनि संस्थाको संस्थागत सुधार भन्नासाथ दुईवटा पक्षको सुधारलाई बुझिन्छ। पहिले भैतिक पूर्वाधारहरूको विकास र दोस्रो मानव संसाधनको विकास। त्यस्तै संस्थाको लागि आवश्यक पर्ने जग्गा, भवन, फर्निचर, सवारी साधन, पुस्तकालय लगायतका भैतिक सामग्रीहरूको उपलब्धता र व्यवस्थापन जस्ता विषयहरू भैतिक पूर्वाधार अन्तर्गत पर्दछन्। त्यस्तैगरी, योग्यतम कर्मचारीहरूको प्राप्ति एवं उनिहरूको लागि उच्च शिक्षा, तालिम प्राप्त गर्ने अवसर तथा वृत्तिविकासका अवसरहरूको उपलब्धता जस्ता कुराहरू मानव संसाधनको विकास अन्तर्गतका विषयबस्तु हुन्। यो आलेख महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको (यस र अन्तर्गतका सरकारी वकील कार्यालयहरू समेत) भैतिक संरचनाहरूको विकासको सम्बन्धमा केन्द्रित रहेको छ भने मानव संसाधनको विकासको सम्बन्धमा सामान्य चर्चा गरिएको छ।

सिंहदरवारको एउटा केठाबाट सुरु भएको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय हालसम्मको यात्राको क्रममा विशेष सरकारी वकील कार्यालय, उच्च सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको स्थापनाले देशव्यापी भएको छ। त्यसरी नै मानव संसाधनको कुरा गर्दा एटर्नी जनरल (महान्यायाधिवक्ता) को नियुक्ति कार्यकारिणी आदेशबाट गर्ने प्रचलन हुँदै यो पद संवैधानिक बन्न पुगेको छ भने सरकारी वकीलहरूको दरबन्दीमा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ। यसरी, विगतदेखि वर्तमानसम्मको अवस्थालाई निरपेक्षरूपमा हेर्दा भैतिक संरचनाको विकास र मानव संसाधनको विकासमा संस्थाले ठूलो फड्को मारेको छ। तर, समयक्रममा भएको भैतिक प्रगति, मानव संसाधनमा आएको गुणस्तरियता र यस क्षेत्रमा अन्य निकायहरूले गरेको प्रगतिलाई हेर्ने हे भने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले प्राप्त गरेको उपलब्धी निराशाजनक रहेको छ। तसर्थ, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले अबका दिनमा संस्थागत विकासलाई शसक्तरूपमा अगाडि नबढाउने हे भने यस संस्थाले राष्ट्रलाई अपेक्षित योगदान गर्न नसक्ने भएकोले यसतर्फ समयमै विचार पुर्‍याउन ढिला भैसकेको छ।

२. विगतका प्रयास, उपलब्धी एवं कमजोरीहरू

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले हालसम्म पहिले पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना सम्पन्न गरेको छ भने दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना तयार गरी त्यसको कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ। पहिले पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना अवधिमा संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा भएका प्रयास, उपलब्धी एवं कमजोरीहरू र चालु दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले यस सम्बन्धमा अंगिकार गरेका योजनाहरूलाई संक्षेपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२.१ पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना लागू हुनुपूर्वको अवस्था

२.१.१ स्थापना

महान्यायाधिवक्ताको इतिहासलाई खेतल्ने हे भने वि.सं. २००८ साल पौष ८ गतेसम्म पुग्नुपर्ने हुन्छ, जुनदिन नेपालमा सर्वप्रथम सरकारका लागि कानुनी सल्लाहकारको रूपमा कार्यकारिणी आदेशबाट एटर्नी जनरल (महान्यायाधिवक्ता) मा श्री कालीप्रसाद उपाध्यायलाई नियुक्त गरिएको थियो।^{४८} नेपालको संविधान, २०१९ ले

^{४८} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पहिले पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६८/०६९-२०७२/०७३), पृ. १।

सर्वप्रथम महान्यायाधिवक्ताको पदलाई संवैधानिक निकायको रूपमा स्थापित गर्‍यो।⁴⁹ तत्पश्चातका संविधानहरूले पनि महान्यायाधिवक्ताले पाएको संवैधानिक निकायको दर्जालाई निरन्तरता दिए।⁵⁰

२.१.२ भैतिक संरचनाको अवस्था

वि.सं. २०१६ सालमा सिंहदरवारको पहिले चोकको दक्षिणस्थित माथिल्लो तल्लाको एउटा केठामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय स्थापना गरिएको थियो।⁵¹ तत्पश्चात वि.सं. २०१८ सालमा देशभर सरकारी वकीलको व्यवस्था गर्न प्रत्येक अदालतमा सरकारी वकीलको एउटा अफिसको व्यवस्था मिलाइयो। जिल्ला अदालतमा असिस्टेन्ट पब्लिक प्रसिक्चुटर तथा असिस्टेन्ट गभर्नमेन्ट प्लीडरको अफिस, त्यसभन्दा माथि पब्लिक प्रसिक्चुटर तथा गभर्नमेन्ट प्लीडरको अफिसको व्यवस्था गरियो। यी दुई तहभन्दा माथि क्षेत्रीयस्तरमा पुर्वाञ्चलको विराटनगरमा र पश्चिमाञ्चलको नेपालगञ्जमा सरकारी वकीलको अफिस स्थापना गरियो। केन्द्रमा एटर्नी-जनरल अफिस नै रहेकोले मध्यमाञ्चलमा छुट्टै सरकारी वकील अफिसको व्यवस्था गरिएन।⁵²

वि.सं. २०२७ सालमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भवन बनाउने कार्य प्रारम्भ भै⁵³ वि.सं. २०२९ साल वैशाख २ गतेका दिन एक तत्कालीन राजाबाट कार्यालय भवनको उद्घाटन सम्पन्न भयो।⁵⁴ पहिले पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६८/०६९-२०७२/०७३) सुरु हुनुभन्दा तत्काल अगाडि अर्थात् २०६८ आषाढ मसान्तसम्म आईपुग्दा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको भैतिक संरचनाको अवस्था निम्नानुसार रहेको देखिन्छ।⁵⁵

कार्यालय	भवन		कम्प्युटर संख्या	प्रिन्टर संख्या	टेलिभिजन	फोटोकपि संख्या	टेलिफोन संख्या	फ्याक्स संख्या	सवारी साधन संख्या		
	भएको संख्या	नभएको संख्या							कार	जीप	मोटरसाइकल
म.न्या.का.	१	०	५०	१७	९	६	६५	९	१७	०	१२
पु.स.व.का.	१३	३	४४	२४	९	१८	२२	१६	९	७	१२
जि.स.व.का.	५६	१९	१२६	१००	१४	२१	७८	७३	२	०	४२
जम्मा	७०	२२	२२०	१४१	३२	४५	१६५	९८	२८	७	६६

२.१.३ मानव संसाधनको अवस्था

वि.सं. २०१८ सालमा देशभर सरकारी वकीलको व्यवस्था गरेपछि प्रत्येक पब्लिक प्रसिक्चुटर तथा गभर्नमेन्ट प्लीडरलाई निजको अफिस चलाउन एकजना कारिन्दा र दुईजना पियन दिइएको थियो। त्यस्तै असिस्टेन्ट पब्लिक प्रसिक्चुटर तथा असिस्टेन्ट गभर्नमेन्ट प्लीडरलाई एकजना कारिन्दा र एकजना पियनको दरबन्दी प्राप्त थियो।⁵⁶ वि.सं. २०१८ देखि २०२७ सम्म महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा महान्यायाधिवक्ता एक र तीन जना सरकारी अधिवक्ताको दरबन्दी रहेको थियो।⁵⁷ वि.सं. २०६८ आषाढ मसान्तसम्म आईपुग्दा निम्नबमोजिम राजपत्रांकित

⁴⁹ नेपालको संविधान, २०१९ को धारा ७९ र ८०।

⁵⁰ विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १०९-१११; नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३४ - १३७ एवं नेपालको संविधानको धारा १५७-१६१।

⁵¹ पूर्व पाद १, पृ. ५। (मूल पाठ नरेन्द्रप्रसाद पाठक, सरकारी वकील विगत र वर्तमान, सरकारी वकील समाज स्मारिका-२०५७, काठमाण्डौ, पृ. ४१)

⁵² पूर्व पाद १, पृ. ५।

⁵³ उही पृ. ३।

⁵⁴ उही पृ. ५। (मूल पाठ शम्भुप्रसाद ज्ञवाली, व्यक्ति र विचार, २०५५, जगदम्बा प्रकाशन, पाटनढोका, ललितपुर, पृ. १०२)

⁵⁵ महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन (२०६६/६७), पृ. ७।

⁵⁶ पूर्व पाद १, पृ. ५। (मूल पाठ न्यायदीप अर्धवार्षिक, फौजदारी न्याय विशेषाङ्क, २०६२, अंक २, सरकारी वकील समाज, काठमाण्डौ, पृ. ४)

⁵⁷ उही, पृ. ५।

२३७ जना र राजपत्रअनंकित एवं श्रेणीविहिन ६४६ जना गरी जम्मा ८८३ जनाको दरबन्दी कायम भएको देखिन्छ।⁵⁸

संवैधानिक पद	नेपाल सरकारका निजामती कर्मचारीहरु											कुल
	राजपत्राङ्कित					राजपत्र अनङ्कित			श्रेणी विहिन			
	विशिष्ट	प्रथम	द्वितीय	तृतीय	जम्मा	प्रथम	द्वितीय	क.अ.,टे.अ., टा., स.क.अ.	ह.स. चा.	का.स.	जम्मा	
१	४	३०	९८	१४०	२३७	१२१	१६३	११४	१८	२३०	६४६	८८३

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको स्थापनादेखि २०६८ सम्ममा कर्मचारी तथा सरकारी वकीलको दरबन्दीमा उल्लेख्य वृद्धि भएको भएपनि कार्यबेझको अवस्थालाई हेर्दा सरकारी वकीलको दरबन्दी निकै कम हुनगई प्रति सरकारी वकीलको कार्यबेझ ज्यादै धेरै रहेको देखिन्छ। आ.व. २०६७/२०६८ मा देशभरीमा १९५ जना सरकारी वकीलले जम्मा ४९,५४५ थान अर्थात् एकजना सरकारी वकीलले २५४ थान कार्य सम्पादन गरेको देखिन्छ। से आर्थिक वर्षमा सरकारी वकीलले सम्पादन गरेको कार्य निम्नानुसार रहेको छ।⁵⁹

कार्यालय	सरकारी वकील संख्या	सम्पादित कार्य	प्रति सरकारी वकील कार्य बोझ	कैफियत
म. न्या. का.	१८	१०,१८३.००	५६५.७२	
पू.स.व.का. - १६	६१	१२,८७९.००	२११.१३	
जि.स.व.का. - ७५	११६	२६,४८३.००	२२८.३०	
जम्मा	१९५	४९,५४५.००	२५४.०८	

२.२ रणनीतिक योजना पश्चातको अवस्था

२.२.१ पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत सुधार गर्ने उद्देश्य सहित पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६८/०६९-२०७२/०७३) तर्जुमा गरी लागू गरियो। से योजनाले संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा निम्नानुसार तात्कालिक लक्ष्य (Goal) निर्धारण गरेको थियोः⁶⁰

- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको व्यावसायिक कार्यक्षमता सुदृढ गरी प्रभावकारी बनाउनु।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूमा संस्थागत सुदृढीकरणका लागि आवश्यक संयन्त्रहरू एवं पद्धतिहरूको निर्माण गर्नु।
- फौजदारी न्यायका सन्दर्भमा गरिने अभियोजनलाई व्यावसायिक, स्वच्छ र निष्पक्ष बनाउन आवश्यक ज्ञान र सीपको विकास गर्नु।

यस रणनीतिक योजनाले संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा निम्न बमोजिमका रणनीतिक कार्ययोजना निर्धारण गरेको थियो।⁶¹

⁵⁸ पूर्व पाद ८।

⁵⁹ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन, २०६७/२०६८।

⁶⁰ यहाँ संस्थागत सुधारसँग सम्बन्धित लक्ष्यहरू मात्र उल्लेख गरिएको छ।

⁶¹ यहाँ संस्थागत सुधारसँग सम्बन्धित रणनीतिक कार्य योजनाहरू मात्र उल्लेख गरिएको छ। साथै, मूल कार्यहरूको सम्बन्धमा विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् “महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना”।

१. संविधान एवं कानूनद्वारा प्रदत्त कार्यदिशके कार्यान्वयनका लागि जनशक्ति परिपूर्ति (लक्ष्य नं. १): यस कार्ययोजना अन्तर्गत पाँचवटा मूल कार्यहरू समावेश गरिएको,
२. सरकारी वकीलको व्यावसायिक सेवा सुदृढीकरण (लक्ष्य नं. ६): यस कार्ययोजना अन्तर्गत छ वटा मूल कार्यहरू समावेश गरिएको,
३. सेवा विशिष्टीकरण प्रशिक्षण (लक्ष्य नं. ८): यस कार्ययोजना अन्तर्गत पाँचवटा मूल कार्यहरू समावेश गरिएको,
४. भौतिक संरचना एवं आधुनिक प्रविधि (लक्ष्य नं. ९): यसका लागि निम्न बमोजिम सातवटा मूल कार्यहरू समावेश गरिएको:
 - क) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई प्राप्त कार्यदिश अनुकूलको नयाँ भवन निर्माण।
 - ख) भवन निर्माणका लागि जमिनको व्यावस्थापन: जमिन खरीद।
 - ग) जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू तथा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयका भवन निर्माण।
 - घ) जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, काठमाडौँलाई नमुना अभियोजन कार्यालयको (Model Prosecution Office) रूपमा स्थापना।
 - ङ) देशभरिका सरकारी वकीलहरूको अभियोजन कार्यको समन्वयका लागि Wireless रेडियो सेटयुक्त केन्द्रीय कन्ट्रोल रुमको स्थापना।
 - च) विभिन्न जिल्लामा विधिविज्ञान परीक्षण सहयोगका लागि घुम्ती प्रयोगशालाको स्थापना।
 - छ) राष्ट्रिय विधिविज्ञान केन्द्रसँग समन्वय गरी विराटनगर, हेटौँडा, पेखरा, नेपालगञ्ज र महेन्द्रनगरमा क्षेत्रीय विधि विज्ञान प्रयोगशालाको स्थापना।
५. सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी निकायको व्यवस्था (लक्ष्य नं. ११): यस कार्ययोजना अन्तर्गत दुईवटा मूल कार्यहरू समावेश गरिएको,
६. पुस्तकालय एवं अन्य आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति (लक्ष्य नं. १२): यस कार्ययोजना अन्तर्गत पाँचवटा मूल कार्यहरू समावेश गरिएको,
७. कार्यसम्पादनका लागि पर्याप्त बजेट (लक्ष्य नं. १३): यस कार्ययोजना अन्तर्गत सातवटा मूल कार्यहरू समावेश गरिएको,
८. सहायकस्तरका कर्मचारीको कानूनी दक्षता अभिवृद्धि (लक्ष्य नं. १५): यस कार्ययोजना अन्तर्गत तीनवटा मूल कार्यहरू समावेश गरिएको।

प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनको अवस्था:

पहिले योजनाले विभिन्न छ: वटा लक्ष्य, २० वटा रणनीति र १८६ वटा क्रियाकलापहरू प्रस्ताव गरेकोमा से योजनाको कार्यान्वयनबाट करीव चालीस प्रतिशत क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन भएको देखिन्छ। यस योजनाको कार्यान्वयनको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ:⁶²

- क. कार्यान्वयन भएको: ५९ वटा (३१.७२%)
- ख. आंशिक कार्यान्वयन भएको: १३ वटा (२४.१८%)
- ग. कार्यान्वयनको अन्तिम चरणमा रहेको: २ वटा (१.०८%)
- घ. कार्यान्वयन प्रारम्भ भएको: ९ वटा (४.८४%)

⁶² महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देस्रे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३/०७४-२०७७/०७८), पृ. ३३।

ड. कार्यान्वयन नभएका: १०३ वटा (५५.३८%)

प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको लागि सेह अरव बाउन्न करेड सत्रलाख सन्तानवेहजार नैसय साठी रुपैया खर्च प्रक्षेपण गरिएको भएपनि योजना कार्यान्वयनमा केन्द्रित भएर बजेट प्राप्त हुन नसक्दा योजनाले निर्धारण गरेका लक्ष्यहरु हासिल हुन सकेनन्। यसका अलावा पूर्णरूपमा योजना कार्यान्वयन हुन नसक्नुमा अनुभवको कमी र मानव संसाधनको अपर्याप्ततालाई पनि सहायक कारकका रूपमा लिन सकिन्छ।

योजनाले लक्षित गरेका क्रियाकलापहरुमध्ये संस्थागत सुधारसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरुको कार्यान्वयनको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ:

क. क्रियाकलाप: ८१ वटा

ख. सम्पन्न: २५ वटा (३०.८६%)

ग. कार्यान्वयनको क्रममा रहेको: ७ वटा (८.६४%)

घ. कार्यान्वयनको अन्तिम चरणमा रहेको: १ वटा (१.२३%)

ड. आंशिक कार्यान्वयन: ४ वटा (४.९४%)

च. कार्यान्वयन नभएको: ४४ वटा (५४.३२%)

संस्थागत सुधारका विषयमा प्राप्त उपलब्धी एवं बाँकी कार्यहरु⁶³

क्र. सं.	रणनीतिहरु	क्रियाकलाप (संख्या)	सम्पन्न (संख्या)	कार्यान्वयनको क्रममा	कार्यान्वयनको अन्तिम चरणमा	आंशिक कार्यान्वयन	कार्यान्वयन नभएको	लक्ष्य हासिल % मा
१.	संविधान एवं कानूनद्वारा प्रदत्त कायदिकको कार्यान्वयनका लागि जनशक्ति परिपूर्ति(लक्ष्य नं. १)	१९	५	२	१	१	१०	२६.३२
२.	सरकारी वकीलको व्यावसायिक सेवा सुदृढीकरण (लक्ष्य नं. ६)	१३	५	—	—	२	६	३८.४६
३.	सेवा विशिष्टीकरण प्रशिक्षण (लक्ष्य नं. ८)	११	४	—	—	—	७	३६.३६
४.	भैतिक संरचना एवं आधुनिक प्रविधि (लक्ष्य नं. ९)	११	२	१	—	—	८	१८.१८
५.	सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी नैतिक व्यवस्था (लक्ष्य नं. ११)	४	३	—	—	—	१	७५
६.	पुस्तकालय एवं अन्य आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति (लक्ष्य नं. १२)	६	१	—	—	—	५	१६.६७
७.	कार्यसम्पादनका लागि पर्याप्त बजेट (लक्ष्य नं. १३)	१२	४	३	—	—	५	३३.३३
८.	सहायकस्तरका कर्मचारीको कानुनी दक्षता अभिवृद्धि (लक्ष्य नं. १५)	५	१	१	—	१	२	२०
जम्मा:		८१	२५	७	१	४	४४	३०.८६
जम्मा:%		१००	३०.८६	८.६४	१.२३	४.९४	५४.३२	

⁶³ विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, पूर्व पाद १५, पृ. १०-३३।

प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाबाट भएका उपलब्धीहरू⁶⁴

यस योजना अवधिमा संस्थागत सुदृढीकरणसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरूका सम्बन्धमा निम्नानुसारका कार्यहरू भएको देखिन्छ।

१. बजेटमा सुधार:

योजनाको पहिलो आ.व. ०६८।६९ मा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयका लागि कुल रु. ३६ करोड ४१ लाख ७८ हजार (कुल बजेटको ०.०९९ प्रतिशत) विनियोजन भएकोमा आ.व. २०७१।७२ का लागि कुल ६१ करोड ६३ लाख २४ हजार (कुल बजेटको ०.०९९ प्रतिशत) बजेट विनियोजन भएको देखिन्छ। योजनाको पछिल्लो वर्ष आ.व. २०७२।७३ का लागि कुल ७१ करोड ८० लाख ०६ हजार (कुल बजेटको ०.०९८ प्रतिशत) बजेट विनियोजन भएको थियो। चालु आ.व. २०७३/७४ का लागि कुल ७५ करोड ९१ लाख ९८ हजार (कुल बजेटको ०.०७२ प्रतिशत) बजेट विनियोजन भएको छ।

२. भौतिक सुधार

यस योजना अवधिमा तीनवटा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय भवनको निर्माण कार्य सम्पन्न भएको, चारवटा निर्माणाधिन अवस्थामा रहेका र दुईवटाको निर्माण प्रकृया सुरु भएको थियो।

त्यस्तै गरी दशवटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयका भवनहरू निर्माण भइसकेका, बाह्रवटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूका नयाँ भवन निर्माणको कार्य अगाडि बढेको र सातवटाको भवन निर्माण कार्य प्रारम्भ हुने प्रक्रियामा रहेको थियो।

साथै, यस योजना अवधिमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको भौतिक स्रोत साधनमा सुधार आएको देखिन्छ।

३. जनशक्ति विकास

यस योजना अवधिमा जनशक्तिको योग्यता विवरण तयार गर्ने कार्यको सुरुआत भएको, कर्मचारीको वैयक्तिक विवरण सहितको software निर्माण कार्य सम्पन्न भएको, मानव संसाधन नीति, २०७१ तर्जुमा भएको, सबै जिल्ला तहका सरकारी वकील कार्यालयमा रा.प.द्वितीय श्रेणीको सरकारी वकीलको नेतृत्व रहने गरी संगठन संरचना तयार गरिएको, विशेष सरकारी वकील कार्यालयको स्थापना एवं विषयगत प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सम्पन्न गरिएको थियो। सरकारी वकील कार्यालयको कर्मचारीको दरबन्दीमा पनि उल्लेख्य वृद्धि भयो।⁶⁵ यो योजना लागू हुनुपूर्व जम्मा ९१९ दरबन्दी रहेकोमा योजना कार्यान्वयन भएपश्चात् कर्मचारी दरबन्दी संख्यामा ३४० ले वृद्धि हुन गई कूल दरबन्दी संख्या १२५९ पुग्यो।

⁶⁴ विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, पूर्व पाद १५, पृ. ३४-३६।

⁶⁵ विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, उही, पृ. ४०-४२।

४. अध्ययन अनुसन्धान

यस योजना अवधिमा बुलेटिन प्रकाशनको कार्य प्रारम्भ भएको; हिरासत कक्ष र कारागारहरूको निरीक्षण एवं अनुगमन गरी प्रतिवेदन प्रकाशन गरिएको; कानूनी राय लिने दिने सम्बन्धी दिग्दर्शन, २०७१, अन्य निकायमा कार्यरत सरकारी वकीलको कार्यदिश सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१; दरबन्दी सुधार सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७१ तयार गरिएको; विभिन्न विषयहरूमा अध्ययन तथा अनुसन्धानको कार्य भएको र अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना भई सरकारी वकीलहरूलाई प्रशिक्षण दिने कार्यको सुरुवात भये।

५. अभिलेख पद्धति

विभिन्न विषयमा भएका निर्णय, चालु मुद्दाका मिसिल, फैसला एवं कर्मचारीको अद्यावधिक विवरणजस्ता विषयहरू विद्युतीय माध्यममा अभिलेखीकरण गर्ने कार्यको प्रारम्भ गरियो।

६. सरकारी वकीलको सेवा, शर्त सम्बन्धी कानूनको मस्यौदा तयार

नयाँ संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी कानूनको मस्यौदा तयार भई पुनरावलोकनको क्रममा रहेको।

७. सूचना प्रविधिको प्रयोग

सूचना प्रविधिको विकासका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सूचना प्रविधि केन्द्रको स्थापना गरिएको; सरकारी वकील कार्यालयहरू एवं सरकारी वकीलहरूलाई कम्प्युटर, ल्यापटप, प्रिन्टर उपलब्ध गराइएको; महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वेबसाइट र विभिन्न सफ्टवेयर निर्माण गरिएको।

८. कार्यसम्पादनमा सुधार

प्रस्तुत योजनाको कार्यान्वयनबाट संगठनको कार्य सम्पादनमा केही सुधारका संकेतहरू देखिए। खासगरी अभिलेख व्यवस्थापन एवं तथ्यांक प्रणालीमा सुधार आएको र विभिन्न प्रशिक्षणहरूबाट जनशक्तिको कार्य सम्पादनमा सुधार भएको देखिन्छ।

९. प्रेत्साहन व्यवस्था

सरकारी वकील तथा सहायकस्तरका कर्मचारीलाई कार्य सम्पादनमा आधारित प्रेत्साहन भत्ता उपलब्ध गराइएको, कार्यालयमा Internet सुविधा र सरकारी वकीलहरूको आवास तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका सरकारी वकीलहरूलाई Wireless Router सहितको ADSL Internet सुविधा उपलब्ध गराइयो।

प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको लक्ष्य पुरा हुन नसक्नुका कारणहरू^{६६}

- योजनाको कार्यान्वयनमा संस्थागत अपनत्व (Institutional ownership) कमजोर रहेको,
- योजनाले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सुधारमा मात्र जेड दिएको तर मातहत सरकारी वकील कार्यालयको सुधारलाई कम महत्व दिएको,
- योजनाले लक्षित गरेका कार्यक्रमका लागि आवश्यक बजेट तथा स्रोतको अपर्याप्तता,
- योजना कार्यान्वयन गर्ने छुट्टै संयन्त्रको अभाव,
- आवश्यक जनशक्तिको दक्षता विकास हुन नसकेको
- वार्षिक कार्यक्रम र योजनाको तालमेल हुन नसकेको,
- सरोकारवाला निकायहरूबाट अपेक्षित सहयोग र समन्वय हुन नसकेको,
- योजनाले जेखिमको आँकलन गर्न नसकेको,
- कार्यान्वयनमा प्रतिबद्धता र इच्छाशक्तिको अभाव रहेको,

^{६६} विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, उही, पृ. ३६ - ३७।

- कतिपय रणनीतिहरू महत्वाकांक्षी रहेका (विधिविज्ञान प्रयोगशाला निर्माण, भवन, जग्गा व्यवस्था, नयाँ कानूनको निर्माण, बजेटको प्रक्षेपण आदि) ले कार्यान्वयन हुन नसकेको,
- आवश्यक बजेटको व्यवस्था हुन नसकेको, आदि।

२.२.२ देस्रे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना

पहिलो पञ्चवर्षीय योजनाले संस्थागत सुदृढीकरणको सम्बन्धमा छुट्टै लक्ष्य निर्धारण गरेको थिएन। तथापि से योजनाले निर्धारण गरेका छःवटा लक्ष्यहरू मध्ये निम्नानुसारका दुईवटा लक्ष्यहरू संस्थागत सुधारसँग सम्बन्धित देखिन्छन्:-

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको व्यावसायिक कार्यक्षता सुदृढ गरी प्रभावकारी बनाउनु।
२. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूमा संस्थागत सुदृढीकरणका लागि स्मरणका संयन्त्रहरू एवं पद्धतिहरूको निर्माण गर्नु।

उल्लेखित लक्ष्यका अलावा आठवटा रणनीतिहरू एवं ८१ वटा क्रियाकलापहरू संस्थागत सुधारसँग सम्बन्धित रहेका थिए, जसको सम्बन्धमा यसभन्दा अगाडि नै चर्चा गरी सकिएको छ।

तर, देस्रे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३/०७४- २०७८/०७९) आफैमा “संस्थागत सुदृढीकरण र व्यावसायिक विकासमा केन्द्रित” रहेको छ भने यसले संस्थागत विकासका लागि छुट्टै रणनीति अवलम्बन गरेको छ। यस योजनाले अवलम्बन गरेका लक्ष्यहरू र ती लक्ष्यहरू हासिल गर्न निम्नानुसारको बजेट आवश्यक हुने अनुमान गरिएको छ।

शिर्षक	आवश्यक बजेट रु. हजारमा
लक्ष्य १: सरकार वादी मुद्दाको अभियोजनलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने,	१०१६७५
लक्ष्य २: सरकार वादी मुद्दा र रिटको प्रतिरक्षामा प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्ने,	२२३५०
लक्ष्य ३: सरकारी वकीलको पेशालाई व्यावसायिक बनाउने,	१०६५५०
लक्ष्य ४: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने।	३५८८४७०
कुल जम्मा	३,८१,९०,४५

संस्थागत सुधारका विषयमा देस्रे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले अंगिकार गरेका रणनीति र कार्यक्रमहरूको सम्बन्धमा परिच्छेद ४ मा विस्तृतरूपमा चर्चा गरिने छ।

३. संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा सरकारी वकीलको सम्मेलनबाट पारित प्रस्ताव र तिनको कार्यान्वयन

सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रमहरूबाट पारित भएका सबै प्रस्तावहरू र तिनको कार्यान्वयनलाई यहाँ उल्लेख नगरी केवल संस्थागत सुधारसँग सम्बन्धित प्रस्तावहरू र तिनको कार्यान्वयन मात्र उल्लेख गरिएको छ, जे निम्नानुसार रहेका छन्ः^{६७}

^{६७} संवत् २०६७ सालदेखि हालसम्म भएका सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रमबाट पारित भएका सबै प्रस्तावहरू अनुसूची १ मा राखिएको छ।

संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा सरकारी वकीलको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समिक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रमहरूबाट पारित प्रस्ताव र तिनको कार्यान्वयन

क्र.सं.	संस्थागत सुदृढीकरणका सम्बन्धमा पारित प्रस्तावहरू	कार्यान्वयनको अवस्था			
		पूर्ण कार्यान्वयन	आंशिक	कार्यान्वयन नभएको	कार्यान्वयनको क्रममा रहेको
	वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम २०६७ बाट पारित प्रस्तावहरू				
१.	पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन पीडित राहत कोषसम्बन्धी आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्ने, (प्रस्ताव नं. ३)				
२.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको दरबन्दी पुनर्संरचना गरी कार्यवेझ र कार्य विवरण अनुरूप कर्मचारीको व्यवस्था गर्ने, (प्रस्ताव नं. ५)				
३.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पाँचवर्षे रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी त्यसका आधारमा वार्षिक कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने, (प्रस्ताव नं. ६)				
४.	सरकारी वकीलको सेवाको प्रकृति अनुसार आवश्यक पर्ने आधारभूत तालिम पश्चात कार्यक्षेत्रमा खटाउन आवश्यक व्यवस्था गर्ने, (प्रस्ताव नं. १५)				
५.	सरकार वादी मुद्दाका साक्षीको पहिचान र संरक्षण सम्बन्धी कानूनी र नीतिगत संरचनाको व्यवस्थाका लागि नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्ने, (प्रस्ताव नं. १६)				

वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम २०६८ बाट पारित प्रस्तावहरू						
१.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट तयार भएकै पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६८-२०७३) को प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सबै तहमा कार्यरत सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरूलाई अभिमुखीकरण गर्ने क्षेत्रीय तथा केन्द्रीयस्तरमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र अब उपरान्त बजेट तर्जुमा गर्दा उक्त रणनीतिक योजनाले निर्धारण गरेका प्राथमिकताका आधारमा गर्ने, (प्रस्ताव नं. १)					
२.	सरकारी वकीलको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुको साथै आवश्यक पूर्वाधार सहित थप जनशक्तिको व्यवस्था गर्न दरबन्दी थप गर्ने प्रयोजनका लागि आवश्यक पहल गर्ने, (प्रस्ताव नं. ५)					
३.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सरकारी वकील तथा सहायक कर्मचारीको लागि आवश्यक तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, (प्रस्ताव नं. ७)					
४.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूमा कार्यरत सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरूको कार्य विवरण फाराम तयार गरी लागू गर्ने र सेही आधारमा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गरी पुरस्कार र दण्डको नीति अख्तियार गर्ने, (प्रस्ताव नं. ८)					
५.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मातहतका पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरू र पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयले मातहतका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको कम्तीमा वर्षको एक पटक अनुगमन तथा निरीक्षण गरी त्यसको प्रतिवेदन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पेश गर्ने र अभिलेख राख्ने प्रभावकारी पद्धतिको विकास गर्ने, (प्रस्ताव नं. १०)					
६.	महान्यायाधिवक्ता कार्यालय र मातहत कार्यालयहरूलाई विद्युतीय सञ्जाल (Computer Network) मा आवद्ध गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आवश्यक प्रबन्ध गर्ने, (प्रस्ताव नं. १३)					

	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा निम्न अनुसारका संरचनागत सुधार गर्ने: (प्रस्ताव नं. १६)					
	(क) नेपालको हक हित र सरकार रहेको विषयमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा वा अन्य देशमा प्रतिरक्षाका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा एक अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिरक्षा एकाइको गठन गर्ने।					
७.	(ख) सम्पत्ति शुद्धीकरण लगायत सबै संगठित अपराधको सुदृढ प्रतिरक्षाका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा एक इकाई गठन गर्ने, त्यसैले प्रतिरक्षाका साथसाथै प्रस्तावित अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रको समन्वयमा आवश्यक प्रशिक्षण गर्ने।					
	(ग) फैजदारी अपराध एवं न्यायसँग सम्बन्धित नै नियमहरू सरकारले प्रस्ताव गर्नु पूर्व महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा छलफल भई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मत अभिलेखन गरी विधेयक समितिमा प्रस्तुत गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने र विधेयक समितिमा महान्यायाधिवक्ता/नायव महान्यायाधिवक्ताको नेतृत्वमा समूहगत प्रतिनिधित्व गर्नुपर्ने।					
	(घ) सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी विषयवस्तुलाई हाल कायम रहेको समन्वय समितिमा समावेश गर्ने।					
८.	सरकारी वकीलबाट प्रदान गरिने सेवालाई व्यावसायिक र प्रभावकारी बनाउन गत वर्षको केन्द्रीय सम्मेलनबाट पारित भएको सरकारी वकीलको नियुक्ति, सेवाका शर्त र सुविधा सम्बन्धी नैको मसौदालाई पुनरावलोकन गरी यथाशीघ्र नेपाल सरकार मार्फत व्यवस्थापिका समक्ष पेश गर्ने, (प्रस्ताव नं. १९)					
	वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम २०६९ बाट पारित प्रस्तावहरू					
१.	रणनीतिक योजनाका आधारमा वार्षिक कार्ययोजना बनाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट तत्काल त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन र नियमित अनुगमन गर्न संयन्त्र निर्माण गर्ने, (प्रस्ताव नं. १)					

२.	सरकारी वकीललाई छुट्टै विशिष्टीकृत सेवाको रूपमा विकास गर्न सरकारी वकीलको तहगत व्यवस्था संविधानमा नै उल्लेख गरी निजहरूको नियुक्ति, सुविधा तथा सेवाका अन्य सर्त छुट्टै कानूनद्वारा निर्धारित गर्ने गरी भावी संविधानमा व्यवस्था गरिनुपर्ने, (प्रस्ताव नं. २)				
३.	सरकारी वकीलहरूको सुरक्षा संवेदनशीलता बढिरहेको सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट तत्कालै सरकारी वकीलहरूको सुरक्षाको लागि आवश्यक रणनीति तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने, (प्रस्ताव नं. ५)				
४.	रिट सम्बन्धी विशेष प्रशिक्षण प्रदान गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रले प्राथमिकता दिई प्रशिक्षण सञ्चालन गर्ने, रिट सम्बन्धी कार्य व्यवस्था कार्यविधि निर्देशिका तयार गरी यस कार्यका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सम्पर्क अधिकृतको व्यवस्था गर्ने, (प्रस्ताव नं. ६)				
५,	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O & M) गरी कार्यबेझको अनुपातमा सरकारी वकील तथा कर्मचारीहरूको दरबन्दी वृद्धि गर्नुपर्ने, (प्रस्ताव नं. ७)				
६.	प्रत्येक विकास क्षेत्रमा साधन, स्त्रे र दक्ष जनशक्ति सहितको विधिविज्ञान प्रयोगशालाको स्थापनाको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले अग्रसरता लिने, (प्रस्ताव नं. ८)				
७.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संगठनात्मक संरचनामा रहेको महिला, बालबालिका शाखालाई निर्धारित कार्य विवरण बमोजिमको कार्यसम्पादन गर्न सक्षम बनाउन तत्कालै जनशक्ति र स्त्रे त साधनयुक्त बनाई सक्रिय तुल्याउने, (प्रस्ताव नं. १४)				
८.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सञ्चालन गरिने क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू तथा स्त्रे त साधन र अन्य अवसरहरूको वितरण न्यायेचित आधारमा गर्ने । (प्रस्ताव नं. १७)				

१.	महान्यायाधिवक्ता कार्यालय अन्तर्गत स्रोत साधन तथा जनशक्ति सहितकै अपराधशास्त्रीय अध्ययन केन्द्रकै स्थापना गर्ने, (प्रस्ताव नं. १५)					
वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम २०७१ बाट पारित प्रस्तावहरू						
१.	सरकारी वकीलहरूकै सेवा, शर्त र सुविधा सम्बन्धी कानूनकै मस्यौदालाई व्यवस्थापिका संसदमा पेश गरी पारित गर्न महान्यायाधिवक्ताकै कार्यालयबाट सशक्त रूपमा आवश्यक पहल गर्ने, (प्रस्ताव नं. १)					
२.	सरकारी वकीललाई अभियोजन सम्बन्धी आधारभूत तालिम उपलब्ध गराएर मात्र अभियोजन सम्बन्धी जिम्मेवारी दिने नीति अवलम्बन गर्ने, (प्रस्ताव नं. ४)					
३.	सरकारी वकीललाई आवश्यक पर्ने भौतिक स्रोतसाधन उपलब्ध गराउने तर्फ महान्यायाधिवक्ताकै कार्यालयले आवश्यक पहल गर्ने, (प्रस्ताव नं. ५)					
४.	महान्यायाधिवक्ताकै कार्यालयमा Crime Trend Analysis Center स्थापना गरी आपराधिक प्रवृत्तिकै अध्ययन विश्लेषण गर्ने र सो कार्यमा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई समेत आवद्ध गर्ने, (प्रस्ताव नं. ८)					
५.	महान्यायाधिवक्ताकै कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयमा लागू भएको बहस पैरवी प्रोत्साहन भत्ता र सहयोगी भत्ताकै वर्तमान आधारहरू परिवर्तन गरी कार्यसम्पादन सूचककै आधारमा तलबकै निश्चित प्रतिशत रकम भत्ता पाउने गरी व्यवस्था हुनुपर्ने, (प्रस्ताव नं. ११)					
६.	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरूले नियमित रूपमा आफ्नै मातहतका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूकै निरीक्षण गरी आफ्नै र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूमा रहेका फर्निचर, भवन, भौतिक स्रोत साधन लगायतकै अवस्था, विद्यमान समस्याकै पहिचान गरी तिनकै समाधानका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताकै कार्यालयमा सिफारिस सहितकै प्रतिवेदन पेश गर्ने, (प्रस्ताव नं. १२)					

७.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई सूचना प्रविधियुक्त बनाई सम्पादन हुने काम कारबाहीमा प्रभावकारिता ल्याउन E-Attorney को सञ्जालमा आवद्ध गर्ने। (प्रस्ताव नं. १४)					
वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम २०७२ बाट पारित प्रस्तावहरू						
१.	सरकारी वकीलको पेशागत व्यवस्था गर्न छुट्टै कानूनको तर्जुमाको लागि सम्बद्ध सबैसँग छलफल चलाउने। (प्रस्ताव नं. १)					
२.	सरकारी वकीलहरूलाई समयानुकूल तालिम, गोष्ठी, प्रशिक्षण एवं अवलोकन भ्रमणको व्यवस्था गरिँदै जानुपर्ने। (प्रस्ताव नं. २)					
३.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा अपराधशास्त्रीय अध्ययन, विश्लेषण तथा अनुसन्धान केन्द्र Crime Trend Analysis and Criminological Research Center) स्थापना गर्न आवश्यक पहल गर्ने। (प्रस्ताव नं. ३)					
४.	अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा सूचना प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गरी वैज्ञानिक तथा वस्तुनिष्ठ अभियोजन समेतका कार्य गर्न आवश्यक पूर्वाधार, जनशक्ति र स्रोतसाधनको व्यवस्था गरिनु पर्ने। (प्रस्ताव नं. ४)					
५.	विद्युतीय सरकारी वकील E-Attorney को अवधारणा अनुसार कार्य गर्न आवश्यक प्रवन्ध र पहल गर्ने। (प्रस्ताव नं. ७)					
वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम २०७३ बाट पारित प्रस्तावहरू						
१.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट गरिएका सुधारका प्रयासहरूबाट सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरणमा परेको सकारात्मक प्रभावलाई मध्यनजर गर्दै सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विषयलाई प्राथमिकतामा राखी निरन्तरता दिनुपर्ने। (प्रस्ताव नं. १)					

२.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देस्रे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट येजनाले निर्धारण गरेको परिदृश्य हासिल गर्न प्रयत्नशील रहने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले येजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सेत साधन र जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने। (प्रस्ताव नं. २ (घ))				
३.	उच्च अदालत र सेको मुकाम रहने स्थानमा उच्च सरकारी वकील कार्यालय स्थापना गर्न भौतिक पूर्वाधार र जनशक्तिको व्यवस्थापनका लागि प्राथमिकतापूर्वक संगठन तथा व्यवस्थापन सेवैक्षण लगायतका आवश्यक कार्यहरु गर्ने। (प्रस्ताव नं. ४)				
४.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गत स्थापना हुने अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रलाई अपराधको प्रवृत्तिको अध्ययन र फैजदारी न्याय प्रशासनको सुधारका लागि प्रभावकारी अनुसन्धान संयन्त्रको रुपमा विकास गर्न आवश्यक पूर्वाधार र जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने। (प्रस्ताव नं. ६)				
५.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयहरुमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगका लागि दीर्घकालीन रणनीति तर्जुमा गरी कार्य सम्पादनलाई सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको सञ्जालमा आबद्ध गर्ने। उपलब्ध सूचना प्रविधिसंग सम्बन्धित सेत साधनलाई अधिकतम उपयोग गरी कार्यसम्पादनलाई प्रभावकारी बनाउने। (प्रस्ताव नं. ७)				
६.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरुलाई प्राप्त सेत साधनको सदुपयोग गरी लक्षित कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रुपमा सम्पन्न गर्ने। उपलब्ध सेत साधनको दुरुपयोग हुन नदिन प्रतिबद्ध रहने। बजेट व्यवस्थापन लगायतका काममा पारदर्शिता कायम गर्ने। कायम रहेको बेरजु फछ्वैट गरी बेरजु शून्य बनाउने। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरुले आफ्नो र मातहतका कार्यालयहरुको कार्य सम्पादनको अवस्था र उपलब्ध सेत साधनको प्रयोगको बारेमा अझ प्रभावकारी रुपमा अनुगमन गर्ने। (प्रस्ताव नं. ९)				

७.	कसूर सम्बन्धी नवीनतम् कानूनहरू र से सँग सम्बन्धित प्रक्रियागत कानूनका बारेमा सरकारी वकीलहरूलाई प्राथमिकतापूर्वक प्रशिक्षण दिने व्यवस्था गर्ने। (प्रस्ताव नं. १४)				
८.	विगत केही वर्षदेखि सरकारी वकील समूहको अधिकृत तहमा जनशक्ति आपूर्ति हुन नसकेको कारण सरकारी वकील कार्यालयको कार्य सम्पादनमा परेको प्रतिकूल प्रभावलाई सम्बोधन गर्न सरे कारवालाहरूसँग छलफल गरी तत्कालका लागि वैकल्पिक उपायहरू अवलम्बन गरी जनशक्ति आपूर्तिको व्यवस्था गर्ने। (प्रस्ताव नं. १५)				
९.	सरकारी वकील कार्यालयको भवन र भौतिक पूर्वाधार सम्बन्धी प्रेफायल तयार गरी प्रकाशन गर्ने र कार्यवेझ बढी भएका सरकारी वकील कार्यालयको भौतिक पूर्वाधार विकासमा प्राथमिकता दिने। (प्रस्ताव नं. १६)				
१०.	सरकारी वकील कार्यालयहरूले आफ्नै कार्यालयका अभिलेखहरू खेजी भएका वखत उपलब्ध हुने गरी सुरक्षित र व्यवस्थित रूपमा राख्ने। त्यस्तै अभिलेखलाई सम्भव भएसम्म विद्युतीय माध्यमबाट समेत तयार गरी सुरक्षित राख्ने। (प्रस्ताव नं. १)				

माथी उल्लेख गरिए अनुसार सम्बत् २०६७ सालदेखि २०७३ सालसम्म भएका छःवटा^{६८} सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रमहरूबाट पारित भएका प्रस्तावहरूलाई हेर्दा यस अवधिमा संस्थागत सुधारसँग सम्बन्धित ४७ वटा प्रस्तावहरू पारित भएका थिए। उक्त प्रस्तावहरू मध्ये ३ वटा प्रस्तावहरू (६.३८%) पूर्ण कार्यान्वयन भएकै, २१ वटा (४४.६८%) आंशिक कार्यान्वयन भएकै, १० वटा (२१.२८%) कार्यान्वयन नभएकै र १३ वटा (२७.६६%) कार्यान्वयनको क्रममा रहेकै देखिन्छ, जसको विवरण निम्नानुसार रहेको छः

क्र.सं.	प्रस्ताव पारित भएकै साल	संस्थागत सुधारसँग सम्बन्धित प्रस्ताव संख्या	कार्यान्वयनको अवस्था			
			पूर्ण कार्यान्वयन	आंशिक कार्यान्वयन	कार्यान्वयन नभएकै	कार्यान्वयनको क्रममा रहेकै
१.	२०६७	५	२ (४०%)	० (०%)	० (०%)	३ (६०%)
२.	२०६८	११	० (०%)	७ (६३.६४%)	४ (३६.३६%)	० (०%)
३.	२०६९	९	० (०%)	५ (५५.५६%)	४ (४४.४४%)	० (०%)
४.	२०७१	७	१ (१४.२९%)	५ (७१.४३%)	१ (१४.२९%)	० (%)
५.	२०७२	५	० (०%)	३ (६०%)	० (०%)	२ (४०%)
६.	२०७३	१०	० (%)	१ (१०%)	१ (१०%)	८ (८०%)
जम्मा:		४७	३ (६.३८%)	२१ (४४.६८%)	१० (२१.२८%)	१३ (२७.६६%)

संस्थागत सुधारका विषयमा देखे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले निर्धारण गरेका लक्ष्य, रणनीति र क्रियाकलाप

देखे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले निर्धारण गरेका लक्ष्य, रणनीति एवं क्रियाकलापहरू निम्नानुसार रहेका छन्।^{६९}

लक्ष्यहरू	रणनीतिहरू (संख्या)	क्रियाकलाप (संख्या)
लक्ष्य १: सरकार वादी मुद्दाको अभियोजनलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने,	६	४७
लक्ष्य २: सरकार वादी मुद्दा र रिटको प्रतिरक्षामा प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्ने,	४	२६
लक्ष्य ३: सरकारी वकीलको पेशालाई व्यावसायिक बनाउने,	७	३२
लक्ष्य ४: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने।	१२	१०९

पहिले पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले संस्थागत सुदृढीकरणका सम्बन्धमा छुट्टै लक्ष्य नलिएको भएपनि देखे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले भने यस सम्बन्धमा छुट्टै लक्ष्य निर्धारण गर्‍यो। यस योजनाका चारवटा लक्ष्यहरूमध्ये लक्ष्य नं. ४ यस विषयसँग सम्बन्धित रहेको छ। लक्ष्य नं. ४ ले “महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने” उद्देश्य लिएको छ, जसका लागि निम्न रणनीतिहरू अवलम्बन गरिएको छ।^{७०}

^{६८} सम्बत् २०७० सालमा सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम नभएकोले प्रस्तावहरू नभएको।

^{६९} विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, पूर्व पाद १५, पृ. ५८, ६१-७७।

^{७०} पूर्व पाद १५, पृ. ५९।

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको संगठनात्मक संरचना पुनरावलोकन गर्ने,
२. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार विकास गर्ने,
३. सरकारी वकील कार्यालयहरूको कार्यसम्पादनलाई सूचना तथा सञ्चार प्रविधि पद्धतिमा आबद्ध गर्ने,
४. सरेकारवालाहरूसँगको समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउने,
५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट हुने सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय बनाउने,
६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयमा पुस्तकालय स्थापना र व्यवस्थापन गर्ने,
७. मानव संसाधनको व्यवस्थापन र विकास गर्ने
८. अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रको संस्थागत विकास गर्ने,
९. अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गरी संस्थागत गर्ने,
१०. अनुसन्धान तथा प्रकाशन महाशाखाको स्थापना र सुदृढीकरण गर्ने,
११. सरकारी वकील कार्यालयको सुरक्षा व्यवस्था गर्ने,
१२. योजना कार्यान्वयन संयन्त्र निर्माण र कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली सुदृढ बनाउने,

उक्त योजनाले लक्ष्य नं. ४ लाई कार्यान्वयन गर्न १२ वटा रणनीतिहरू र ती प्रत्येक रणनीतिहरू कार्यान्वयन गर्न जम्मा १०९ वटा क्रियाकलापहरू तय गरेको छ।

यस योजनाको कार्यान्वयनबाट संस्थागत सुदृढीकरणको सम्बन्धमा निम्न बमोजिमको उपलब्धी हासिल हुने अपेक्षा गरिएको छः^{७१}

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत क्षमता सुदृढ हुनेछ,
२. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयबाट कानूनी राय प्रदान गर्ने संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि हुनेछ,
३. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार विकास हुनेछ र संस्थागत क्षमता सुदृढ हुनेछ, कार्य वातावरण सुधार हुनेछ,
४. सरकारी वकीलको कार्यसम्पादन सूचना तथा संचार प्रविधिसँग आबद्ध भई कार्यसम्पादन छिटो र प्रभावकारी हुनेछ,
५. अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रले गर्ने अध्ययनबाट अपराधको प्रवृत्ति र फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा अध्ययन, अनुसन्धान हुनेछन् र सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान हुनेछन्,
६. निरन्तर सिकाई संगठनको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय स्थापित हुनेछ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूमा पुस्तकालय सुदृढ हुनेछ,
७. उपत्यका बाहेकका सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूको आफ्नै भवन हुनेछ, योजना अवधिभर महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नयाँ भवन बनेछ, ३५ वटा सरकारी वकील कार्यालयका नयाँ भवन बनेछन्,
८. सबै सरकारी वकील कार्यालयका वैकल्पिक उर्जा (सेलार) को प्रबन्ध हुनेछ,
९. कम्तीमा १०० जना सरकारी वकीलहरूले वैदेशिक अध्ययन अवलोकनको अवसर प्राप्त गर्नेछन्,

^{७१} विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् पूर्व पाद १५, पृ. ५९-६०।

१०. सबै सरकारी वकीलहरूलाई इन्टरनेट सुविधा सहित ल्यापटप उपलब्ध हुनेछ।

४. महान्यायाधिवक्ताको सम्बन्धमा भएको संवैधानिक व्यवस्था र संस्थागत सुधार

५.१ संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको भाग १२ मा महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। जसअन्तर्गत धारा १५७ मा महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति सम्बन्धी व्यवस्था; धारा १५८ मा महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार; धारा १५९ मा महान्यायाधिवक्ताले राष्ट्रपति समक्ष वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था; धारा १६० मा मुख्य न्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था; र धारा १६१ मा सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरूको सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्थाको बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

संविधानको धारा १२७ को उपधारा (१) ले नेपालमा सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालत गरी तीन तहको अदालत रहने व्यवस्था गरेको छ। धारा १२८ ले नेपालमा एक सर्वोच्च अदालत रहने व्यवस्था गरेको छ भने न्याय प्रशासन ेन, २०७३ को दफा ३ ले प्रत्येक जिल्लामा एक जिल्ला अदालत रहने र दफा ५ ले प्रत्येक प्रदेशको राजधानी रहेको ठाउँमा उच्च अदालत रहने व्यवस्था गरेको छ। नेपाल सरकारको मिति २०७३/०५/३१ को निर्णय अनुसार विराटनगर, जनकपुर, पाटन, पोखरा, तुलसीपुर, सुर्खेत र दिपायल गरी देशका सात स्थानहरूमा उच्च अदालत; इलाम, धनकुटा, राजबिराज, हेटौँडा, बागलुङ्ग, बुटवल, नेपालगंज, जुम्ला र महेन्द्रनगर गरी नौ स्थानमा उच्च अदालतका इजलाशहरू एवं ेखलहुङ्गा र वीरगंजमा उच्च अदालतका अस्थायी इजलासहरू स्थापना गरिएका छन्।

माथि उल्लेखित संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्था र नेपाल सरकारको निर्णय अनुरूप स्थापना भएका अदालतहरू एवं इजलाशहरू रहेबमोजिम मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७३/०६/०६ को निर्णय बमोजिम १८ वटा उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू स्थापना भएका छन्। यसका अतिरिक्त विशेष मुद्दाहरूको बहस पैरवीको लागि काठमाण्डौमा मिति २०७०/०७/२५ मा विशेष सरकारी वकील कार्यालयको स्थापना गरिएको छ। मिति २०७०/०८/१२ देखि से कार्यालयले कार्य आरम्भ गरेको हे। यसका अतिरिक्त ७५ वटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू विगतदेखिनै स्थापित भै संचालनमा रहेका छन्। यसरी, सरकारी वकीलको संस्थागत संरचनालाई हेर्दा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र से अन्तर्गत १८ वटा उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू, एक विशेष सरकारी वकील कार्यालय एवं ७५ वटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू रहेका छन्।

नेपालको संविधानले संघीय न्याय सेवाका कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्था संघीय ेन बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ।^{७२} त्यसैगरी, प्रदेश न्याय सेवा आयोगको गठन र प्रदेश न्याय सेवाका कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुने संवैधानिक व्यवस्था छ।^{७३} यसरी हेर्दा संघीय न्यायसेवा र प्रदेश न्यायसेवा छुट्टाछुट्टै हुने गठन हुने कुरा प्रष्ट छ। एकातर्फ न्याय सेवाका कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका शर्त सम्बन्धी संघीय ेन बमोजिम हुने संवैधानिक प्रवधान रहेको छ भने अर्कोतर्फ सरकारी वकील तथा महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने अन्य कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्था संघीय ेन बमोजिम हुने संवैधानिक पावधान

^{७२} नेपालको संविधान, धारा १५५।

^{७३} धारा १५६।

पनि रहेको छ।⁷⁴ यी व्यवस्थाहरूको आधारमा सरकारी वकील न्याय सेवाभिन्न नरहेको तर्कहरू पनि उठिरहेका छन्।

संवैधानिक व्यवस्था अनुसार महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार हुन। संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तैकिदिएका अन्य अधिकारीलाई रायसल्लाह दिनु महान्यायाधिवक्ताको कर्तव्य हुन्छ। नेपाल सरकारको हक, हित वा सरेकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका सरकारी वकीलबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिन्छ। संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई छ। यसका अतिरिक्त नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दामामिला नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने, मुद्दा मामिलाका रेहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने वा गराउने एवं हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तसँग वा कानून व्यवसायी मार्फत भेटघाट गर्न नदिएका भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानबीन गरी त्यस्तो हुनबाट रेक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने अधिकार पनि महान्यायाधिवक्तामा रहेको छ। महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मातहतका सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गर्न सक्ने व्यवस्था पनि संविधानले गरेको छ।⁷⁵

५.२ संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम गर्नुपर्ने संस्थागत सुधारहरू

संविधानले व्यवस्था गरेबमोजिम उच्च अदालत र से अदातलका इजलाश रहेका स्थानहरूमा से हीबमोजिम उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ। हुनत हाल उच्च अदालत एवं से अदातलका इजलास रहेका १८ वटा स्थानहरूमध्ये १६ वटा स्थानहरूमा विगतमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरू रहेको कारणले धेरै स्थानमा नयाँ कार्यालय स्थापना गर्नु नपरे दुईवटा नयाँ कार्यालयहरू र अन्य कार्यालयहरूको भैतिक पूर्वाधारहरूको प्रयासाको लागि थप कार्य गर्न बाँकी नै रहेको छ।

यसका अतिरिक्त मुख्य न्यायाधिवक्ताको लागि कर्मचारीहरूको पनि व्यवस्थापन गर्नुपर्ने संवैधानिक जिम्मेवारी देखिन्छ। संवैधानिक व्यवस्थाको सतही अध्ययन गर्दा उच्च सरकारी वकील र मुख्य न्यायाधिवक्ता एउटै व्यक्ति हेकी भन्ने आभाष हुन्छ। तर, संविधानको मर्म र भावनालाई गहिरिएर अध्ययन गर्दा यी दुवै पदहरू फरक फरक रहेको प्रष्ट छ। मुख्य न्यायाधिवक्ता महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने⁷⁶ र निजको कार्यालय अन्तर्गतका कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्नेछ⁷⁷ भन्ने दुईवटा व्यवस्थाले केही द्विविधा सिर्जना भएको छ। तर, यी दुईवटा व्यवस्थाको कारणले मात्र यी दुई अधिकारीहरू एउटै हे भन्ने देखिँदैन। तसर्थ, एकातर्फ भर्खरै गठन भएका उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूको बन्देबस्त मिलाउनु पर्ने छ भने अर्कोतर्फ हालको संवैधानिक व्यवस्था अनुसार मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गतका कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन गर्नु पर्ने जिम्मेवारी पनि थपिएको देखिन्छ। तर, संवैधानिक व्यवस्था अनुसार प्रदेश अन्तर्गतका न्याय सेवाका

⁷⁴ धारा १६१।

⁷⁵ विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् धारा १५८।

⁷⁶ धारा १६० को उपधारा (१)।

⁷⁷ से ही धाराको उपधारा (६)।

कर्मचारीहरूको नियुक्ति समेतको लागी प्रदेश न्याय सेवा आयोगको गठन हुने भएकोले⁷⁸ धारा १६० को उपधारा (६) मा उल्लेख भए बमोजिम मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गतका कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुने देखिँदैन।

विगत छः वर्षमा भएका सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रमबाट पारित भएका प्रस्तावहरू एवं पहिले पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन र देस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३/०७४- २०७८/०७९) लागू भएको पहिले वर्षसम्म आईपुग्दा अपेक्षित उपलब्धी नभए पनि केही उपलब्धीहरू प्राप्त भएका छन्। त्यस्ता महत्वपूर्ण उपलब्धीहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गर्न सकिन्छः

६.१ योजनाबद्ध रूपमा संस्थागत विकासको थालनी: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले २०६८ सालमा पहिले पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६८/०६९-२०७२/०७३) को तर्जुमा गरी लागू गर्‍यो। यस योजनाबाट अपेक्षित उपलब्धी हासिल हुन नसकेपनि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत सुधारको निम्ति ये योजना कोशेदुङ्गा सावित भयो। अपेक्षित उपलब्धीहरू कसरी हासिल गर्न सकिन्छ? त्यसको लागि केकस्ता समस्याहरू आउँदा रहेछन्? र, तिनको समाधान कसरी गर्न सकिन्छ भन्नेजस्ता कुराहरू यस योजनाले सिकायो। यस योजनाको कार्यान्वयनको समिक्षाको आधारमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले देस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको तर्जुमा गरी लागू गर्न सक्षम भयो।

६.२ क्षमता विकासको अवसर: सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम एवं रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनबाट स्वदेश तथा विदेशमा अध्ययन तथा तालिमको अवसरहरूमा सामान्यरूपमा वृद्धि भएको छ। आर्थिक वर्ष २०६७/६८ र आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा सरकारी वकील एवं कर्मचारीहरूले प्राप्त गरेको तालिमको अवस्थालाई तलको तालिकामा तुलनात्मक रूपमा देखाइएको छ।⁷⁹

⁷⁸ नेपालको संविधानको धारा १५६।

⁷⁹ विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् “महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन २०६७/६८ र २०७१/७२” पृ. क्रमशः ८-१३ र ७-१२।

क्रम संख्या	आयोजक	सहभागी संख्या		कैफियत
		आ.व. २०६७/६८	आ.व. २०७१/७२	
स्वदेश				
१.	नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण केन्द्र	७	-	
२.	न्याय सेवा तालिम केद्र	२४	२२	
३.	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान	५	१७८	
४.	अभियोजन प्रशिक्षण केद्र	-	२५	
५.	नेपाल राष्ट्र बैंक	-	६	
६.	कर्मचारी प्रशिक्षण केन्द्र, जावलाखेल	-	२	ह.स.चा.के लागि
७.	प्रहरी प्रधान कार्यालय, अपराध अनुसन्धान विद्यालय	-	२	
८.	प्रहरी प्रधान कार्यालय, मानव स्रोत बिभाग	-	२	
९.	महान्यायाधिवक्ताके कार्यालय र UNDP/RoLHR	-	१०२	
जम्मा:		३६	३३९	
विदेशस्थित तालिम				
१.	दक्षिण केरिया	२	-	
२.	भुटान	१	-	
३.	भारत	१६	३ ^{८०}	
४.	जापान	३		
५.	अमेरिका	-	३	
६.	श्रीलंका	-	१	
७.	चीन	-	६	
८.	थाईलैण्ड	-	२	
९.	नेदरल्याण्ड	-	६	
जम्मा:		२२	२१	

नेट: स्वदेशी तालिमको हकमा छः कार्यदिन वा सेभन्दा माथिको तालिमलाई मात्र समावेश गरिएको ।

६.३ व्यावसायीकतामा अभिवृद्धि सरकारी वकीलको व्यावसायिकतामा अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले निजले सम्पादन गर्नुपर्ने कार्य विशिष्टिकरण एवं कार्य प्रकृतिका आधारमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा चारवटा महाशाखाहरूको स्थापना गरी सेही अनुसार जनशक्ति व्यवस्थापन गरिएको छ । सेही प्रयोजनको लागि सरकारी वकीललाई

^{८०} यस वर्षमा अरु थप तालिम हुनुपर्नेमा वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको देखिएन ।

व्यावसायिक भत्ता उपलब्ध गराउन थालिएकोले यसबाट सरकारी वकीलको मनेबल उच्च बनाउन मद्दत पुगेको अनुभूत गरिएको छ।

६.४ भौतिक संरचनामा अभिवृद्धि हालसम्म ११ वटा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरू र ५१ वटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको आफ्नै भवनहरू रहेका छन्।^{८१} केही नयाँ भवनहरू निर्माण भैसकेका, केही निर्माणको चरणमा रहेका छन्। आर्थिक वर्ष २०६७/६८ बाट आर्थिक वर्ष २०७१/७२ सम्म आइपुग्दा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं सरकारी वकील कार्यालयको भौतिक अवस्थालाई तलको तालिकामा तुलनात्मक रूपमा देखाइएको छ।

जग्गा तथा भवनको विवरण^{८२}

आ.व.	जग्गा		भवन			आवास		कम्पाउण्डवाल		
	भएको	नभएको	भएको	नभएको	निर्माणाधीन	भएको	नभएको	भएको	आंशिक	नभएको
२०६७/६८	८०	१२	६८	२४	३	११	८१	४१	१२	३९
२०७२/७३	८४	९	६३	१५	१५	१८	५९	४१	९	२७

सवारी साधन, सूचना तथा विद्युतीय सामग्रीको विवरण^{८३}

आ.व.	सवारी साधन (संख्या)			ल्यापटप (संख्या)	कम्प्युटर (संख्या)	प्रिन्टर (संख्या)	फोटोकपी (संख्या)	फोन (संख्या)	फ्याक्स (संख्या)	टेलिभिजन (संख्या)	इन्भर्टर (संख्या)
	कार	जिप	मो.सा.								
२०६७/६८	३१	९	६८	२	२४०	१६१	४९	१२५	१००	६	२५
२०७२/७३	४०	२४	११४	३०९	३७०	२१४	८१	२०१	१०७	८	५७

पहिले पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना पश्चात् महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सूचना प्रविधिको विकासमा स्तरेन्नति गरेको छ। उदाहरणको लागि सबै सरकारी वकील कार्यालय एवं महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा कार्यरत सरकारी वकीलहरूको लागि निजको निवासमा इन्टरनेटको सुविधा उपलब्ध गराइएको, E-Library को लागि सफ्टवेयरको काम भइरहेको, सबैजसो सरकारी वकीललाई ल्यापटप उपलब्ध गराइएको कुरालाई महत्वपूर्ण उपलब्धीको रूपमा लिन सकिन्छ।

६.५ अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना: सरकारी वकीललाई विशिष्टीकृत तालिम दिई दक्ष बनाउने उद्देश्यले पहिले पञ्चवर्षीय योजनाको पहिलो वर्षमै महान्यायाधिवक्ता कार्यालयमा अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना गरियो। हाल से प्रशिक्षण केन्द्रमार्फत सरकारी वकीलहरूलाई विभिन्न विषयहरूमा तालिम प्रदान गरिएको छ।

६.६ दरबन्दी संख्यामा वृद्धि पहिले योजना लागू हुनु पूर्व (आ.व.२०६७/६८) को तुलनामा पहिले योजना कार्यान्वयन भएपश्चात (आ.व.२०७२/७३) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्तरगतका सरकारी वकील

^{८१}विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् पूर्व पाद १५, पृ. ४६।

^{८२} विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् “महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन, २०६७/०६८, पृ. (क) एवं पूर्व पाद १५, पृ. ५१।

^{८३} विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् “महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन, २०६७/०६८, पृ. (ख) एवं पूर्व पाद १५, पृ. ५१।

कार्यालयहरूमा कायम रहेको कर्मचारीको दरबन्दी संख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ, जसलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट देख्न सकिन्छ।^{८४}

पहिलो योजना लागू हुनु पूर्व (आ.व.२०६७/६८)				पहिलो योजना कार्यान्वयन भएपश्चात (आ.व.२०७२/७३)			
रा.प.	रा.प.अ.	श्रेणी विहीन	जम्मा	रा.प.	रा.प.अ.	श्रेणी विहीन	जम्मा
२७७	३९५	२४७	९१९	४१२	४९०	३५७	१२५९

माथि उल्लेख भए अनुसार महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्तर्गतका सरकारी वकील कार्यालयहरूमा भएको सुधारलाई संतुष्टजनक रूपमा लिन सकिदैन। तसर्थ जे जति सुधार भएका छन् ती “सरकारी वकीलको वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम” बाट पारित प्रस्तावको कारण वा रणनीतिक योजनाको कारण नभै समयक्रमले ल्याएको परिवर्तन हो भन्नुमा ठुलो भुल हुँदैन। यसर्थ, आगामी दिनहरूमा संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले फड्को मार्नका लागि विगतका दिनहरूमा भन्दा निकै धेरै मेहनत गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।

५. समस्या एवं समाधानका उपायहरू

७.१ समस्या

१. कार्यबेझ अनुसार जनशक्तिको अभाव

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्तर्गतका सरकारी वकीलको कार्यालयमा एकातर्फ कार्यबेझ एव मुद्दाको विशिष्टीकरण र संख्या अनुसार दरबन्दी सिर्जना हुन सकेको छैन भने अर्कोतर्फ भएको रिक्त पदहरू समयमै पूर्ति हुन सकेको छैन। यसले गर्दा एउटा सरकारी वकीलको लागि मुद्दाको चाप बढी हुन गई कार्यसम्पादनमा स्तरीयता आउन सकेको छैन। सरकारी वकीलको कार्यबेझ बढ्दै गएको कुरा तलको तालिकाबाट देख्न देखिन्छ।^{८५}

अवधि	सरकारी वकीलको संख्या	प्रति सरकारी वकील कार्यबेझ
पहिलो योजना पूर्व (आ.व.२०६७।०६८)	२१३	५१५.९७
पहिलो योजना पश्चात (आ.व.२०७१।०७२)	३१६	६९८.९३

२. जनशक्ति अन्यत्र पलायन हुने प्रवृत्ति

दक्ष जनशक्ति विदेश पलायन हुने, देशमै भएका पनि सरकारी सेवाप्रति आकर्षित नभएको र सरकारी वकीलको रूपमा कार्यरत जनशक्ति अन्यत्र पलायन हुने समस्या रहेको छ। खासगरी सरकारी वकीलहरू न्यायाधीश हुनको लागि लालायित हुने प्रवृत्तिले गर्दा संस्थामा योग्य जनशक्तिको अभाव खड्किएको आभाष हुन्छ।

^{८४} विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् पूर्व पाद १५, पृ. ४०-४२।

^{८५} विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, पूर्व पाद १५, पृ. ४२-४३।

३. प्रशिक्षित विशिष्टीकृत जनशक्तिको अभाव

कसूरका नयाँ प्रवृत्ति एवं संसारमा विकसित भएका नवीनतम अवधारणाहरूप्रति जानकारी गराई सरकारी वकीललाई दक्ष बनाउन उच्चस्तरको तालिमको अभाव रहेको छ। हाल प्रदान गरिँदै आएका अधिकांश तालिमहरू सामान्य ज्ञानका लागि र निकै छोटो समयको (Short term) लागि दिइएको देखिन्छ।

४. आधुनिक भौतिक संरचना एवं प्रविधिको अभाव

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूका लागि आधुनिक भौतिक संरचना एवं प्रविधिको अभाव रहेको छ। खासगरी निम्न बमोजिमका स्रोतसाधनको कमीका कारण कार्यसम्पादनमा असहजता महसुस भएको छ।

- क) जग्गा तथा भवनको अभाव: हालसम्म पनि नै वटा सरकारी वकील कार्यालयहरूको आफ्नै जग्गा समेत छैन भने १५ वटा सरकारी कार्यालयहरूको आफ्नो भवन नभएको कारणबाट उनीहरू भाडाको घरमा बस्न बाध्य छन्। भएका कार्यालय भवनहरू पनि दरबन्दीको अनुपातमा साँघुरा, अपर्याप्त, पुराना र जीर्ण भएका छन्। यस्ता भवनहरूको समयमै मर्मत संभार हुन सकेको छैन। यसका अतिरिक्त कर्मचारीको लागि १८ वटा सरकारी वकील कार्यालयहरूमा आवासको प्रबन्ध छ भने ५९ वटा कार्यालयहरूमा आवासको अभाव रहेको छ।
- ख) अन्य भौतिक स्रोतसाधनको अभाव: सरकारी वकीलको कार्यालयहरूमा आधुनिकीकरणको कार्यले यथेष्ट प्राथमिकता पाउन सकेको छैन। सूचना प्रविधिको आशातिरूपमा विकास हुन नसकेको, सवारी साधन, इन्धन, फर्निचर, कम्प्युटर एवं ल्यापटप जस्ता भौतिक साधनहरूको पर्याप्ततामा अझ ध्यान दिनु आवश्यकता रहेको छ।
- ग) पुस्तकालय तथा अध्ययन सामग्रीको अभाव: सरकारी वकीलको कार्यालयहरूमा अद्यावधिक र पर्याप्त पाठ्य सामग्री सहितको पुस्तकालयको अभाव रहेको छ भने उपलब्ध सामग्रीहरूको पनि व्यवस्थित अभिलेख रहेको छैन। E-library को अवधारणा साकार हुन सकेको छैन। साथै, व्यक्तिगतरूपमा सबै सरकारी वकीललाई अध्ययन सामग्री उपलब्ध गराउन सकिएको पनि छैन।

५. संविधानले सिर्जना गरेको जटिलता

सरकारी वकीलको सम्बन्धमा नेपालको संविधानले दुईवटा जटिलताहरू सिर्जना गरेको छ। पहिले, संघीय न्याय सेवाका कर्मचारीहरू र सरकारी वकील तथा महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने अन्य कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्था छुट्टाछुट्टै संघीय र नबमोजिम हुने व्यवस्थाले^{८६} सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरू न्याय सेवाभित्र नरहेने र हाल खाईपाई आएको सेवा, सुविधाबाट समेत बञ्चित हुने भै सरकारी वकील व्यावसायिक बन्न नसक्ने हेकी भन्ने आशंकाहरू जन्मिएका छन्।

^{८६} नेपालको संविधान, धारा १५५ र १६१।

देश, मुख्य न्यायाधिवक्ता महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने र निजको कार्यालय अन्तर्गतका कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्नेछ^{८७} भन्ने व्यवस्था हुनु र धारा १५६ मा प्रदेश अन्तर्गतका कर्मचारीहरूको नियुक्ति समेतको लागि न्याय सेवा आयोगको गठन सम्बन्धी व्यवस्थाले मुख्य न्यायाधिवक्ता महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय वा अन्तर्गत संस्थागत संरचनाभित्रकै पदाधिकारी हे वा प्रदेश सरकारको संरचनाभित्रको पदाधिकारी हे भन्ने विषयमा द्विविधा सिर्जना भएको छ।

६. अपर्याप्त बजेट

सरकारी वकील कार्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार विकास एवं दैनिक कार्य संचालनका लागि ज्यादै न्यून बजेट प्राप्त हुने गरेको छ। यसकारण, भौतिक पूर्वाधारको उपयुक्त प्रबन्धको अभाव दैनिक आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको अभावले गर्दा सरकारी वकीललाई दक्षतापूर्वक आफ्नो कार्य संचालनमा असहजता उत्पन्न भएको छ। सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा गरिएका मुद्दा तथा रिटको अनुपातमा तलब र भत्तामा आ.व.२०६७।०६८ मा रु. ३,१३१/०६ र आ.व.२०७१।०७२ मा रु. १,४४६/६९ प्रति मुद्दा बापत खर्च भएको देखिन्छ।^{८८}

अवधि	प्रति मुद्दा खर्च रकम
पहिले योजना पूर्व (आ.व.२०६७।०६८)	३,१३१.०६
पहिले योजना पश्चात(आ.व.२०७१।०७२)	१,४४६.६९

अपर्याप्त बजेटको कारण महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट सहयोगको अपेक्षा गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ। त्यस्ता संस्थाहरूले सहयोग स्वभावतः प्रत्यक्ष वा परेक्षरूपमा उनिहरूको स्वार्थसँग गाँसिएको हुनाले निष्पक्ष अनुसन्धान र अभियोजनमा आघात पर्न सक्ने टिप्पणीलाई नकार्न सकिँदैन।

७. योजना कार्यान्वयनको समस्या

पहिले योजनाले आशातित उपलब्धी हासिल गर्न सकेन। यसका पछाडि विभिन्न कारणहरू रहेका छन्। जस्तै: योजनाप्रति सरकारी वकीलले नै स्वामित्व ग्रहण गर्न नसकेको, कार्यान्वयनको लागि आवश्यक बजेट एवं छुट्टै जनशक्तिको व्यवस्थापन हुन नसकेको आदि।

७.२ समस्याबाट सिर्जित परिणाम

माथि उल्लेख गरिएका समस्याहरूको कारणबाट सरकारी वकीलले दक्षतापूर्वक कार्यसम्पादन (Quality service) गर्न नसकेको आभाष हुन्छ। समग्रमा समस्याहरूको कारण निम्नबमोजिमको परिणाम सिर्जना भएका छन्:

- सरकारी वकीललाई राज्यबाट उपेक्षा र अन्याय भएको महशुस भये,
- सरकारी वकीलको मनेवल कमजोर हुन पुग्यो,
- अनुसन्धान, अभियोजन, बहस पैरवी एवं प्रतिरक्षाको कार्यमा आशातित स्तरीयता आउन सकेन,
- अपेक्षाकृतरूमा संस्थाप्रति आस्था (Loyalty) कायम हुन सकेन,
- अपेक्षितरूपमा व्यावसायिकता अभिवृद्धि हुन सकेन,

^{८७} धारा १६० को उपधारा (१) र उपधारा (६)।

^{८८} विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् पूर्व पाद १५, पृ. ४३।

- संस्थागत सुधारले पनि गति लिएन,
- सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा नकारात्मक प्रभाव पऱ्ये,
- अन्ततः दण्डहीनता, असुरक्षा, जनताको न्याय पाउने हकमा अघात पुग्न सक्ने संभावना रह्ये ।

७.३ समाधानका उपायहरू

- (क) **कार्यबेझ अनुसार जनशक्तिको व्यवस्थापन हुनुपर्ने:** वर्तमान संविधानले गरेको व्यवस्थाले सरकारी वकीलको कार्यबेझमा ल्याउने परिवर्तनलाई सम्बन्धन गर्ने गरी “संगठन तथा व्यवस्थापन (O&M) सर्वेक्षण” गरी कार्यबेझ अनुसार सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरूको दरबन्दी थप गर्न र समयमै पदपूर्तिका लागि सम्बन्धित निकायलाई अनुरोध गर्ने ।
- (ख) **जनशक्ति अन्यत्र पलायन हुनबाट रेक्ने:** उत्प्रेरित रूपमा कार्यसम्पादन गर्ने वातावरणको निर्माणबाट सरकारी वकीलको व्यावसायिकता अभिवृद्धि गरी अन्यत्र पलायन हुनबाट रेक्न पर्याप्त भैतिक पूर्वाधारहरूको व्यवस्था र सेवा, सुविधामा वृद्धि गरिनु पर्ने ।
- (ग) **प्रशिक्षित विशिष्टीकृत जनशक्तिको व्यवस्था:** सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकास र विशिष्टीकरणका लागि स्वदेशी तथा विदेशी संघसंस्था एवं निकायसँग समन्वय गरी प्रशिक्षणको व्यवस्था मिलाउने । साथै, विषयगत रूपमा विज्ञ सरकारी वकीलहरू तयार गर्न प्रारंभ गर्ने ।
- (घ) **आधुनिक भैतिक संरचना एवं प्रविधिको व्यवस्था:** महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं मातहतका सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूका लागि आवश्यक जग्गा तथा आधुनिक भवन, तिनीहरूको उचित मर्मत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सबै मातहत कार्यालयहरूमा आवासगृह तथा अतिथिगृह निर्माण, पद सुहाउँदो कार्यक्षेत्रको व्यवस्था गर्ने । यसका अतिरिक्त अन्य स्रोतसाधनहरू जस्तै सवारी साधन, ईन्धन, एसी, टिभि, फर्निचर, पाठ्य सामग्री, E-library को स्थापना, कम्प्यूटर एवं ल्यापटपको पर्याप्तता सुनिश्चित गर्ने ।
- (ङ) **सूचना प्रविधिको विकास:** महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्य सरकारी वकील कार्यालयहरूका बीच Webbase Networking सम्बन्ध स्थापित गर्ने एवं मुद्दाका मिसिलहरूलाई सकेसम्म ई-फाइलिङ पद्धतिमा लाने । यसरी नै कार्यसम्पादनलाई सूचना प्रविधिसँग आवद्ध गर्ने ।
- (च) **संविधान संशोधन गर्ने:** सरकारी वकीलको सम्बन्धमा नेपालको संविधानले सिर्जना गरेका जटिलताहरू समाप्त गर्न नेपालको संविधानको १६१ मा “सरकारी वकील” भन्ने शब्दावली अगाडि “न्याय सेवाका” भन्ने शब्दावली थप गर्न; र धारा १६० को उपधारा (१) मा रहेको “महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने गरी” भन्ने शब्दावली झिक्न र उपधारा (६) लाई खारेज गर्न सम्बन्धित निकायमा अनुरोध गर्ने ।
- (छ) **अपर्याप्त बजेट:** भैतिक पूर्वाधारहरूको विकास, योजना कार्यान्वयन एवं दैनिक कार्य संचालनका लागि पर्याप्त बजेटका लागि सम्बन्धित निकायसँग छलफल गरी माग गर्ने । प्राप्त बजेटलाई संस्थागत विकास र कार्यसम्पादनमा हुने सुधारसँग आवद्ध गरी खर्च गर्ने ।
- (ज) **अभिलेख प्रणालीमा सुधार:** सरकारी वकील कार्यालयमा भएका भैतिक पूर्वाधारहरू एवं मिसिलहरूको अभिलेख एवं प्रत्येक निर्णयहरूलाई ईफाइलिङ पद्धतिमा लगे व्यवस्थित बनाउने ।
- (झ) **सेवा, सुविधाको व्यवस्था:** सरकारी वकीललाई प्रदान गरिने सेवा, सुविधालाई कार्यसम्पादनसँग आवद्ध गरी कार्यसम्पादनको आधारमा पारिश्रमिक र सुविधा प्राप्त हुने व्यवस्थालाई संस्थागत गर्ने ।

- (ज) **येजना कार्यान्वयनमा जेड:** सफलतापूर्वक येजना कार्यान्वयनका लागि येजनाको सम्बन्धमा सबै सरकारी वकीललाई प्रशिक्षित गरी कार्यान्वयनमा सहभागी गराउने, आवश्यक पर्ने बजेट एवं कार्यान्वयनका लागि छुट्टै जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्ने। संस्थागत सुधारका प्रयासहरूलाई येजनासँग आबद्ध गर्ने। संस्थाको प्राथमिकताका क्षेत्रहरूमा सहयोग र समन्वय विकास गर्ने।

६. निष्कर्ष

सरकारी वकील न्याय प्रशासनको अभिन्न अंग हुँदाहुँदै पनि न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित अन्य अंगहरूको तुलनामा सरकारी वकीलको कार्यालयको संस्थागत विकास ज्यादै पछाडि परेको र धिमा गतिमा अगाडि बढिरहेको छ। यस प्रकारको गतिले अपराधको प्रवृत्तिमा आएका परिवर्तनहरूलाई पछ्याउँन सक्ने अवस्था देखिँदैन। जसको फलस्वरूप कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन, बहस पैरवी एवं प्रतिरक्षामा अपेक्षित कार्यसम्पादन हुन नसकी एकातिर कसूरदारले सजाय नपाई पीडित अझ पीडित बन्नुपर्ने र अर्कोतर्फ निरअपराधीले सजाय भोग्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्ने संभावना रहन्छ। यस्तै अवस्था आउन नदिन सरकारी वकील र यसको कार्यालय सुदृढ हुनु नितान्त आवश्यक छ। खासगरी सरकारी वकील कार्यालयको भौतिक पूर्वाधारहरूको उचित प्रबन्ध, पर्याप्त सरकारी वकीलहरूको व्यवस्था, सरकारी वकीलहरूलाई उपयुक्त सेवा सुविधाको सुनिश्चितता, सरकारी वकीलका सम्बन्धमा भएको संवैधानिक अन्योलताको अन्त्य जस्ता कुराहरूबाट सरकारी वकील व्यावसायिक बन्न गई सरकारी वकीलबाट राज्यले अपेक्षा गरेको प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्दछ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ।

अनुसूची

बिभिन्न समयमा भएका सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रमहरूबाट पारित भएका प्रस्तावहरू

सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम काठमाडौँ -२०६७ बाट

पारित प्रस्ताव

१. भावी संविधानमा महान्यायाधिवक्ताको सेवाकाशर्त, कामकर्तव्य र अधिकारका सम्बन्धमा गठित कार्यदलको सुझाव समेतका आधारमा महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट पठाइएको संस्थागत सुझावलाई संविधानसभाबाट पारित गराउन आवश्यक पहल गर्ने,
२. सरकारी वकीललाई संविधान तथा कानूनले प्रदान गरेको जिम्मेवारी वहन गर्न, यसले प्रदान गर्ने सेवालाई व्यावसायिक र प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकीलको नियुक्ति, सेवाका शर्त र सुविधासम्बन्धी निकायको मस्यौदालाई सम्पूर्ण सरकारी वकीलहरूको वृत्तिविकास हुने गरी अन्तिम रूप प्रदान गर्न र विधेयक पास गराउन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले पहल गर्ने,
३. पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन पीडित राहत कोषसम्बन्धी आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्ने,
४. सरकारी वकील कार्यालयले प्रदान गर्ने सेवामा प्रभावकारिता ल्याउनका लागि तत्काल सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली र सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावलीमा आवश्यक संशोधनका बुँदासमेत राखी नेपाल सरकारलाई अनुरोध गर्ने,

५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको दरबन्दी पुनर्संरचना गरी कार्यबेझ र कार्य विवरण अनुरूप कर्मचारीको व्यवस्थागर्ने,
६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पांचवर्षे रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी त्यसका आधारमा वार्षिक कार्य योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने,
७. सरकार वादी मुद्दाहरूमा हदम्याद कायमगर्दा जिल्लान्यायाधिवक्ताले निर्णय गरी अन्तिम निकाशा भइ आउंदा मुद्दा दायर गर्न हदम्याद समाप्त भईसक्ने हुंदा से सम्बन्धमा मुद्दा चल्ने नचल्ने अन्तिम निर्णय भई फाइल प्राप्तभएको मितिबाट १५ दिनको हदम्याद कायम हुने गरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी णेनमा संशोधनका लागि नेपाल सरकार समक्ष प्रस्ताव पठाउने,
८. सरकार वादी मुद्दामा आंशिक निर्णय गरिएकोमा थप प्रतिवादीउपर मुद्दा चलाउन पर्ने देखी विशेष अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताबाट निर्णय भएमा पूरक अभियोग पत्र पेश गर्नसक्ने व्यवस्थाका लागि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी णेनमा संशोधन गर्न नेपाल सरकार समक्ष प्रस्ताव पठाउने,
९. नेपाल सरकार वादी भई दायर भएका, नेपाल सरकारलाई सरेकार पर्ने मुद्दा र नेपाल सरकारलाई विपक्षी बनाई दायर भएका रिट निवेदनमा प्रतिरक्षाका लागि आवश्यक फाईल कागजात समयमा उपलब्ध नहुंदा बहस पैरवी र प्रतिरक्षामा असुविधा परिरहेको हुंदा उच्चस्तरीय प्रशासनिक संयन्त्रमार्फत समाधानका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आवश्यक व्यवस्था गर्ने,
१०. अन्तरिम आदेशका सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायबाट आवश्यक कागजात सहित प्रतिरक्षाको लागि लेखी आएमामात्र सरकारी वकीलबाट प्रतिरक्षा गरिने भन्ने कुराको जानकारी सरेकारवाला निकायहरूलाई गराउने,
११. नेपाल सरकारलाई विपक्षी बनाई दायर रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतबाट आदेश जारी भई कार्यान्वयनको लागि प्राप्त हुनआएका अन्तिम आदेशको अभिलेख महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले अद्यावधिक बनाई राख्ने,
१२. प्रशासकीय अदालतले गरेका निर्णय उपर पुनरावेदन लाग्ने कानूनी व्यवस्था गर्न सम्बन्धित कानूनमा संशोधन गर्न नेपाल सरकार समक्ष प्रस्ताव पठाउने,
१३. हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवेचित व्यवहार नभएको वा आफन्त वा कानून व्यवसायीमार्फत भेटघाट गर्न नदिएको सम्बन्धमा छानविन गर्न सम्बन्धित पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयका सहन्यायाधिवक्तालाई महान्यायाधिवक्ताबाट अधिकार प्रत्यायेजन गर्न उपयुक्त हुने,
१४. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयबाट मातहतका कार्यालयको नियमित निरीक्षण गरी सेवाप्रवाहको अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउने,
१५. सरकारी वकीलको सेवाको प्रकृतिअनुसार आवश्यक पर्ने आधारभूत तालिम पश्चात कार्यक्षेत्रमा खटाउन आवश्यक व्यवस्था गर्ने,
१६. सरकार वादी मुद्दाका साक्षीको पहिचान र संरक्षण सम्बन्धी कानूनी र नीतिगत संरचनाको व्यवस्थाका लागि नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्ने,
१७. अनुसन्धान र अभियोजनमा आइपर्ने कमीकमजोरी र देखिएका समस्याहरूलाई तत्काल संवेधन गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयको संयुक्त संयन्त्र निर्माण गर्न समन्वय समितिमार्फत पहल गर्ने।

**सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम तेलकोट (भक्तपुर)– २०६८ बाट
पारित प्रस्तावहरू**

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट तयार भएको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६८–२०७३) को प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सबै तहमा कार्यरत सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरूलाई अभिमुखीकरण गर्न क्षेत्रीय तथा केन्द्रीयस्तरमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र अब उप्रान्त बजेट तर्जुमा गर्दा उक्त रणनीतिक योजनाले निर्धारण गरेका प्राथमिकताका आधारमा गर्ने।
२. नेपाल सरकारबाट भएका सरकारवादी मुद्दा फिर्ता सम्बन्धी निर्णयहरू विवादित हुने गरेका र त्यसले दण्डहीनता बढाएको भन्ने आम गुनासे रहेको हुँदा नेपाल सरकारले मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गर्दा महान्यायाधिवक्ताको राय अनिवार्यरूपमा लिने व्यवस्था हुनु पर्ने। मुद्दा फिर्ता सम्बन्धमा स्पष्ट कानून तर्जुमा गर्न सरकारलाई सिफारिस गर्ने।
३. अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता तथा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन)सम्बन्धी विधेयक व्यवस्थापिका-संसदमा विचाराधीन रहेको र अभियोजनको दृष्टिकोणबाट ती विधेयकहरूमा भएका प्राबधानहरूको कार्यान्वयनमा उत्पन्न हुन सक्ने कमी कमजोरी र सुधार हुनु पर्ने विषयको अध्ययन गरी विधेयक परिमार्जनको लागि संस्थागत सुझाव दिने। यसको लागि केन्द्रदेखि जिल्ला तहसम्म पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूले अन्तक्रियाहरू आयोजना गरी सुझाव तयार गरी दुई महिनाभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले व्यवस्थापिका संसदको विधायन समितिमा पेश गर्ने।
३. संवैधानिक अंग, मन्त्रालय तथा विभागहरूबाट हुने गरेका कतिपय निर्णयहरूमा कानूनी त्रुटी रहने गरेको र ती निकायहरूबाट प्राप्त हुने लिखित जवाफ प्रभावकारी नभएको तथा एकै विषयमा परस्पर विरोधी लिखित जवाफ पेश हुने गरेको कारण ती निर्णयहरूलाई चुनौती दिई परेका रिट निवेदनहरूमा अदालतबाट रिट जारी हुने गरेको र ती रिट निवेदनहरूको प्रतिरक्षामा समस्या रहेकोले सबै मन्त्रालय, संवैधानिक अंग तथा विभागहरूमा सरकारी वकीलको डेस्क स्थापना गरी से अनुरूप दरबन्दीको व्यवस्था गर्न सम्बन्धित निकायमा अनुरोध गर्ने।
४. विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धिमा हस्ताक्षर वा सम्मिलनको कारण ती सन्धि, महासन्धि अन्तर्गतको दायित्व र त्यस बमोजिम तर्जुमा भएका राष्ट्रिय कानूनहरूबाट सरकारी वकीलको कार्यक्षेत्रमा भएको वृद्धि अनुरूप कार्य सम्पादन गर्न सरकारी वकीलको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुको साथै आवश्यक पूर्वाधार सहित थप जनशक्तिको व्यवस्था गर्न दरबन्दी थप गर्ने प्रयोजनका लागि आवश्यक पहल गर्ने।
५. फौजदारी न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन अनुसन्धान कार्यदेखि न्याय सम्पादन तथा फैसला कार्यान्वयनको चरणसम्म पीडितको सक्रिय सहयोग आवश्यक हुन्छ। यसको निमित्त अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूलाई न्यायको अनुभूती गराउन उनीहरूको सुरक्षा, पुनर्स्थापना तथा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी पीडित स्वयंलाई पनि फौजदारी न्याय पद्धतिमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न गराउने पद्धति विकास गरिनु पर्छ। सरकारवादी मुद्दामा साक्षीहरूको अनुपस्थितिको कारण मुद्दामा असफलता हुने गरेकोले यथाशीघ्र साक्षीहरूको संरक्षण नीति लगायतका प्रभावकारी व्यवस्था हुन र पीडित साक्षीलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन पीडित राहत कोष सहितको कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने।
६. न्याय सेवा तालिम केन्द्र तथा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानबाट प्रदान गरिने तालिम कार्यक्रमहरू सरकारी वकीलहरूको कार्य सम्पादनको लागि प्रयाप्त नभएकोले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाटै सरकारी वकील तथा सहायक कर्मचारीको लागि आवश्यक तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

७. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूमा कार्यरत सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरूको कार्य विवरण फाराम तयार गरी लागू गर्ने र सेही आधारमा कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन गरी पुरस्कार र दण्डको नीति अख्तियार गर्ने।
८. सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीको सरुवा, बढुवा र पदस्थापनका स्पष्ट आधार तेक्ने तथा सरकारी वकीलबाट सम्पादन हुने काम कारवाहीहरू समेत निश्चित मापदण्ड र कार्यविधि अनुरूप गर्ने व्यवस्था गरी संस्थागत मूल्य-मान्यताका आधारमा गर्ने र संगठनमा कार्यरत जनशक्तिको संस्थागत कार्यप्रति स्वामित्व ग्रहण गर्ने प्रवृत्तिको विकास गर्ने।
९. सरकारी वकीलबाट प्रतिनिधित्व तथा प्रतिरक्षा हुने मुद्दा मामिला सम्बन्धी तथा कार्यालय सञ्चालन सम्बन्धी काम कारवाहीहरूको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मातहतका पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरू र पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयले मातहतका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको कम्तीमा वर्षको एक पटक अनुगमन तथा निरीक्षण गरी त्यसको प्रतिवेदन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पेश गर्ने र अभिलेख राख्ने प्रभावकारी पद्धतिको विकास गर्ने।
१०. जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादन भएका काम कारवाही कानून अनुरूप भए नभएको सम्बन्धमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय मार्फत आवश्यक जानकारी लिने र मातहतका कार्यालयको भौतिक पूर्वाधार, जनशक्ति व्यवस्थापन र स्रोत साधन लगायतका विषयमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयबाट सिफारिस लिने परिपाटिको व्यवस्था गरी पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयको भूमिका र उत्तरदायित्व वृद्धि गर्ने।
११. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गतका गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाको अनुसन्धान र मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने अधिकार निकुञ्जका कर्मचारीलाई तोकिएको छ। अपराधको गाम्भीर्यता, कसूर एवं सजाय अनुसार प्रस्तुत क्षेत्राधिकार ऐनको दफा ३१बमेजिम (१) जिल्ला अदालतलाई तेक्न र उक्त ऐनमा मुद्दामा म्याद थप सम्बन्धी व्यवस्था नभएको हुँदा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले विशेष पहल गर्ने।
१२. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको काम कारवाहीहरूलाई दक्षतायुक्त, चुस्त, दुरुस्त, छिटोछरितो, प्रभावकारी र पारदर्शी बनाउन तथा मातहत कार्यालयमा सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरूको शीघ्र जानकारीका लागि महान्यायाधिवक्ता कार्यालय र मातहत कार्यालयहरूलाई विद्युतीय सञ्जाल (Computer Network) मा आवद्ध गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आवश्यक प्रबन्ध गर्ने।
१३. कानूनको निर्माण प्रक्रियामा कार्यपालिका मस्यौदाको तहमा संलग्न हुने र त्यस्ता कानून पारित गर्न व्यवस्थापिकाको संलग्नता हुने कुरामा विवाद छैन। हाल व्यवस्थापिका संसदमा विचाराधीन रहेका संहिताहरू (चार वटा) विधेयकहरूका व्यवस्थामा कतिपय समितिहरूको व्यवस्था रहेको र त्यस्ता समितिका सदस्यहरूमा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश रहने व्यवस्था भएको हुँदा त्यस्ता व्यवस्थाले विधायिकी कार्यमा देहेरेपन (Duplication) देखिने र शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त समेतको अनुकूल नहुने भएबाट त्यस्ता व्यवस्था नरहून भन्ने मान्यता राख्दै त्यस्ता विषयमा महान्यायाधिवक्ताको भूमिका सुनिश्चित गर्ने।
१४. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ बाहेकका मुद्दाहरूमा अनुसन्धान तथा अभियोजन र मुद्दा हेर्ने समेत दुवै कार्य एउटै निकाय (अर्ध न्यायिक) ले गर्ने परिपाटी फौजदारी न्यायका आधारभूत मान्यता प्रतिकूल हुन् भन्ने कुरामा विश्वस्त हुँदै यस्तो व्यवस्थामा आवश्यक पर्ने सुधारको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले पहल गर्ने।
१५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा निम्न अनुसारका संरचनागत सुधार गर्ने:

- (क) नेपालको हक हित र सरोकार रहेको विषयमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा वा अन्य देशमा प्रतिरक्षाका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा एक अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिरक्षा इकाईको गठन गर्ने।
- (ख) सम्पत्ति शुद्धीकरण लगायत सबै संगठित अपराधको सुदृढ प्रतिरक्षाका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा एक इकाई गठन गर्ने त्यसले प्रतिरक्षाका साथसाथै प्रस्तावित अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रको समन्वयमा आवश्यक प्रशिक्षण गर्ने।
- (ग) फैजदारी अपराध एवं न्यायसँग सम्बन्धित ेन नियमहरू सरकारले प्रस्ताव गर्नु पूर्व महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा छलफल भई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मत अभिलेखन गरी विधेयक समितिमा प्रस्तुत गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने र विधेयक समितिमा महान्यायाधिवक्ता/नायव महान्यायाधिवक्ताको नेतृत्वमा समूहगत प्रतिनिधित्व गर्नुपर्ने।
- (घ) सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी विषयवस्तुलाई हाल कायम रहेको समन्वय समितिमा समावेश गर्ने।
१६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयका गतिविधिहरू जस्तै: मुद्दा पुनरावेदन गर्ने, नगर्ने, निकास आदि प्रकाशन गर्ने गरी मासिक बुलेटिन र कानूनशास्त्रीय सिद्धान्तहरूको बहस छलफलका लागि त्रैमासिक पत्रिका प्रकाशन गर्ने। (जर्नल)
१७. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट माग गरिए बमेजिम केही दिन पहिले नेपाल सरकारले सरकारी वकीलहरूलाई प्रेत्साहन भत्ता दिने निर्णय गरेको जानकारी प्राप्त भएबाट सरकारलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दै २०६८।०४।०१ बाट लागू हुने गरी Merit Based प्रेत्साहन भत्ता प्रणाली विकास गरी पेश गर्ने।
१८. सरकारी वकीलबाट प्रदान गरिने सेवालाई व्यावसायिक र प्रभावकारी बनाउन गत वर्षको केन्द्रीय सम्मेलनबाट पारित भएको सरकारी वकीलको नियुक्ति, सेवाका शर्त र सुविधा सम्बन्धी ेनको मसौदालाई पुनरावलोकन गरी यथाशीघ्र नेपाल सरकार मार्फत व्यवस्थापिका समक्ष पेश गर्ने।

सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम तेलकेट (भक्तपुर)-२०६९ बाट पारित प्रस्तावहरू

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयहरूको सबल तथा दुर्बल पक्ष, अवसर तथा चुनौतीको (SWOT) पहिचान गरी त्यसलाई संबेधन गर्न विभिन्न रणनीति र क्रियाकलापहरू तर्जुमा भई लागू भएको भए पनि त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेकोले त्यसलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न रणनीतिक योजनाका आधारमा वार्षिक कार्ययोजना बनाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट तत्काल त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन र नियमित अनुगमन गर्न संयन्त्र निर्माण गर्ने,
२. सरकारी वकीलको सेवा व्यावसायिक एवं विशेषज्ञ सेवा भएकोले सरकारी वकीललाई छुट्टै विशिष्टीकृत सेवाको रूपमा विकास गर्न सरकारी वकीलको तहगत व्यवस्था संविधानमा नै उल्लेख गरी निजहरूको नियुक्ति, सुविधा तथा सेवाका अन्य सर्त छुट्टै कानूनद्वारा निर्धारित गर्ने गरी भावी संविधानमा व्यवस्था गरिनु पर्ने,
३. भावी संविधानमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संरचनाका सम्बन्धमा विघटित संविधान सभाको न्याय प्रणाली समितिले प्रस्ताव गरेको प्रारम्भिक मसौदा प्रतिवेदनमा उल्लेखित प्रावधान तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट पेश गरिएको संस्थागत सुझावमा उल्लेखित विषयलाई भावी संविधानमा समावेश गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट पहल गर्ने,

४. संविधानले नै महान्यायाधिवक्तालाई सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको रूपमा व्यवस्था गरेको अवस्थामा कानून व्यवसायीको अख्तियारी नै नभएका र न्याय निरेपणको सन्दर्भमा प्रतिरक्षा गर्ने जिम्मेवारी नभएका पदाधिकारीहरूबाट कानूनी राय लिने दिने अभ्यासको कारण सरकारी निकायबाट भएका निर्णयहरूमा कानूनी त्रुटि रहने गरेको र त्यस्ता निर्णयलाई चुनौती दिई अदालतमा परेका रिट निवेदनमा सरकारी वकीलले प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने अवस्था भएकाले सरकारी वकीलबाट मात्र कानूनी राय लिने व्यवस्था गर्न प्रचलित कार्य सम्पादन नियमावली र कार्य विभाजन नियमावलीमा संशोधन गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले विशेष पहल गर्ने,
५. समाजको शान्ति सुरक्षा तथा अस्तित्वसँग सम्बन्धित गंभीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा अभियोजन तथा बहस पैरवी गर्नुपर्ने सरकारी वकीलहरूको सुरक्षाको प्रत्याभूति नभएको अवस्थामा निष्पक्ष र प्रभावकारी रूपमा कार्यसम्पादन गर्नु संभव हुँदैन। अतः सरकारी वकीलहरूको सुरक्षा संवेदनशीलता बढिरहेको सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट तत्कालै सरकारी वकीलहरूको सुरक्षाको लागि आवश्यक रणनीति तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
६. रिटको क्षेत्राधिकार विस्तार भएको सन्दर्भमा रिट निवेदन सम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा, लिखित जवाफ, बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा आदि विषयहरूमा सरकारी वकील, सहायक कर्मचारी तथा सम्बद्ध सरकारी निकायका जनशक्तिहरूलाई तत्कालै रिट सम्बन्धी विशेष प्रशिक्षण प्रदान गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रले प्राथमिकता दिई प्रशिक्षण सञ्चालन गर्ने, रिट सम्बन्धी कार्य व्यवस्था कार्यविधि निर्देशिका तयार गरी यस कार्यका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सम्पर्क अधिकृतको व्यवस्था गर्ने,
७. रिट क्षेत्राधिकारको विस्तार, मुद्दामा भएको संख्यात्मक वृद्धि तथा जटिलता समेतका आधारमा जनशक्ति थप गर्नका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको रणनीतिक योजना समेतलाई दृष्टिगत गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O & M) गरी कार्यबेझको अनुपातमा सरकारी वकील तथा कर्मचारीहरूको दरबन्दी वृद्धि गर्नुपर्ने।
८. फौजदारी मुद्दामा संकलन गरिने भौतिक सबुद प्रमाणको परीक्षण प्रतिवेदन समयमा उपलब्ध नहुँदा प्रतिवेदन बिना नै अभियोजन गर्नुपर्ने अवस्था रहने र पछि प्राप्त प्रतिवेदनले अभियोगपत्रमा उल्लेखित अपराधको प्रकृतिलाई समर्थन नगरेमा अभियोजन नै प्रयोजनहीन हुने, समयमा परीक्षण प्रतिवेदन प्राप्त नहुँदा मुद्दाको कारबाही अनावश्यक रूपमा लम्बिने अवस्था रहेकोले प्रत्येक विकास क्षेत्रमा साधन, श्रोत र दक्ष जनशक्ति सहितको विधिविज्ञान प्रयोगशालाको स्थापनाको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले अग्रसरता लिने ।
९. बाल सुधार गृहको अपर्याप्तताले गर्दा बालबालिका सम्बन्धी नै तथा नियमावलीमा भएको प्रावधानको विपरीत बाल दुराचारका देपी तथा बाल दुराचारका आरोपी बालबालिकाहरूलाई बयस्क अपराधी वा अभियुक्तहरूसँगै राख्नु पर्ने अवस्था रहेकोले कानून बमोजिम स्थापना गर्नुपर्ने बाल सुधार गृह प्रत्येक अञ्चलमा स्थापना गरी पुनर्स्थापकीय न्यायको आवश्यकता अनुरूप नेपाल सरकारलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सिफारिस गर्ने,
१०. अपराधको अनुसन्धान कार्य राज्यको प्राथमिकतामा नपरेको, न्याय सम्पादनको कार्यलाई अनुत्पादक क्षेत्र मानी राज्यले लगानी गर्न तयार नहुने कारणले अपराध अनुसन्धान कार्य परम्परागत प्रविधि र जनशक्तिमा आधारित छ । यसले गर्दा फौजदारी न्याय प्रशासन प्रभावकारी बनाउन अपराध अनुसन्धान पद्धतिलाई आधुनिकीकरण र वैज्ञानिकीकरण गर्न अपराधको अनुसन्धान सम्बन्धी कार्य गर्न दक्ष अनुसन्धानकर्ता र कानून विशेषज्ञ समेतको सहभागिता हुने गरी कम्तीमा क्षेत्रीय र केन्द्रीय तहमा स्वतन्त्र अपराध अनुसन्धान ब्यूरे तत्काल गठन गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले अग्रसरता लिने ।

११. मुलुकी ऐन अपहरण गर्ने तथा शरीर बन्धक लिनेको महल अन्तर्गतको कसूरमा मुलतवीको व्यवस्था गर्न तथा अदालती बन्देबस्तको महलको ९४ नं. मा वारेण्ट जारी हुने मुद्दाहरूको सूचीमा अपहरण तथा शरीर बन्धक सम्बन्धी मुद्दा समेत समावेश गर्ने गरी कानूनमा संशोधन हुनु पर्ने,
१२. नेपाल सरकार वादी भई चल्ने मुद्दाहरूमा अनुसन्धान गर्ने अवधि मात्र उल्लेख भएको र कतिपय मुद्दामा अनुसन्धान अधिकारीबाट अनुसन्धान पूरा नभएको आधारमा अन्तिम समयमा मात्र अभियोजन सम्बन्धी निर्णयका लागि सरकारी वकील समक्ष मुद्दा पेश हुने गरेको र सरकारी वकीललाई मुद्दाको तथ्य, सबुद प्रमाण मूल्यांकन गरी मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्न समय अभाव भई अभियोजनमा समस्या रहने गरेकोले अनुसन्धान र अभियोजनका लागि थुनामा राख्ने अवधि पृथक गर्न प्रचलित कानूनमा संशोधन गर्नुपर्ने ।
१३. साक्षीको बकपत्र तत्कालै गर्ने, प्रतिकूल बकपत्र गर्ने साक्षीलाई कडा सजाय हुने र साक्षीहरूको सुरक्षा, संरक्षणका लागि पीडित तथा साक्षीलाई क्षतिपूर्ति, सुबिधा, सुरक्षा आदिका लागि पीडित राहत कोष सहितको कानूनी व्यवस्था गर्न पहल गर्ने,
१४. महिला, बालबालिका तथा दलितसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूमा अनुसन्धान तथा अभियोजन, मुद्दाको सुनुवाइ लगायतका कार्यमा सरकारी वकीलले कार्य सम्पादन गर्दा समन्वय र एकरूपता हुने गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संगठनात्मक संरचनामा रहेको महिला, बालबालिका शाखालाई निर्धारित कार्य विवरण बमोजिमको कार्य सम्पादन गर्न सक्षम बनाउन तत्कालै जनशक्ति र स्रोत साधनयुक्त बनाई सक्रिय तुल्याउने,
१५. महान्यायाधिवक्ता कार्यालय अन्तर्गत स्रोत साधन तथा जनशक्ति सहितको अपराधशास्त्रीय अध्ययन केन्द्रको स्थापना गरी नेपाल सरकारका तर्फबाट दायर मुद्दाहरूको सफलता असफलताका सम्बन्धमा नियमित अध्ययन अनुसन्धान र विश्लेषण गर्ने तथा फैजदारी न्याय प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा सुझाव र रणनीति तयार गर्ने जिम्मेवारी दिने,
१६. मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई अभियोजन सम्बन्धमा हुने द्विविधा, अस्पष्टता वा अन्य समस्याका सम्बन्धमा माग भएको सल्लाह, निर्देशन वा जानकारी तत्कालै उपलब्ध गराउन तथा अभियोजनमा स्तरीयता, समन्वय र एकरूपता कायम गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा आवश्यक जनशक्ति सहितको अभियोजन सहयोग कक्ष (Prosecution help desk) को व्यवस्था गर्ने ।
१७. सरकारी वकील समूह र सरकारी वकील कार्यालयका कर्मचारीहरूको सुरुवाका लागि वैज्ञानिक सुरुवा मापदण्ड बनाई सुरुवा गर्ने नीति अवलम्बन गरिनु पर्ने र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सञ्चालन गरिने क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू तथा स्रोत साधन र अन्य अवसरहरूको वितरण न्यायेचित आधारमा गर्ने ।
१८. प्रहरी कार्यालयमा दायर भएका अपराधका वारदातहरूको एकीन तथ्याङ्क महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा प्राप्त हुने परिपाटी नभएकोले के कति अपराधमा अनुसन्धान कार्य भई मुद्दा दायर भएका वा मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय भएका र अनुसन्धान कार्य बाँकी रहेका छन् भन्ने कुराको एकीन तथ्याङ्क प्राप्त हुने पद्धतिको विकास गर्न वारदात दायरी व्यवस्थापनका लागि अनिवार्य रूपमा सरकारी वकील कार्यालयमा प्राप्त हुने व्यवस्था मिलाउने र सरकारी वकील कार्यालयले पनि अद्यावधिक गरी यस्ता वारदातको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरी मासिक र वार्षिक प्रतिवेदनका फारममा परिमार्जन गर्ने ।
१९. क्षेत्रीय र केन्द्रीय अनुशिक्षण तथा वार्षिक कार्य समीक्षाबाट पारित भएका प्रस्तावहरूको कार्यान्वयनका लागि व्यवस्थापन समितिबाट सात दिन भित्र छलफल गरी तत्काल कार्यान्वयन गर्न सकिनेमा तत्काल कार्यान्वयन गर्ने र थप गृह कार्य गर्नुपर्ने तथा नीतिगत र कानून संशोधन गर्नुपर्ने प्रस्तावका सम्बन्धमा आवश्यक प्रकृया अवलम्बन गर्ने ।

सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम धुलिखेल -२०७१ बाट
पारित प्रस्तावहरू

मिति २०७१ आषाढ ६ र ७ गते धुलिखेलमा सञ्चालित सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रमबाट पारित प्रस्तावहरू:

१. सरकारी वकीलको सेवालाई व्यावसायिक, प्रतिस्पर्धी, आकर्षित र मर्यादित बनाउन सरकारी वकीलहरूको सेवा, शर्त र सुविधा सम्बन्धी कानूनको मस्यौदालाई मुर्त रूप प्रदान गर्ने उद्देश्यका साथ हाल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय मार्फत अगाडि बढाएको विधेयकको मस्यौदालाई व्यवस्थापिका संसदमा पेश गरी पारित गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सशक्त रूपमा आवश्यक पहल गर्ने,
२. अपराध अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धमा समन्वय, सहकार्य, सहजीकरण तथा समस्या समाधानका लागि क्षेत्रीयस्तरमा सहन्यायाधिवक्ताको नेतृत्वमा समन्वय समिति गठन गर्ने र जिल्लास्तरमा अपराध अनुसन्धान गर्ने प्रहरी र सरकारी वकीलको काम कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकील, प्रहरी प्रमुख, अनुसन्धान अधिकृत तथा अपराध अनुसन्धानमा संलग्न अन्य निकायहरूका बीचमा नियमित रूपमा छलफल, अन्तरक्रिया गर्ने,
३. अभियोजन पद्धति प्रति जनताको विश्वास कायम हुन अभियोजनमा एकरूपता आवश्यक हुन्छ । अभियोजन सम्बन्धी स्पष्ट नीति र मार्गदर्शनको अभावमा एकै प्रकारका आपराधिक कार्यहरूमा पनि फरक फरक किसिमको अभियोजन हुने अवस्था रहेकोले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट अभियोजन सम्बन्धी नीति र मार्गदर्शन तय गरी लागू गर्नुपर्ने,
४. सरकारी वकीललाई अभियोजन सम्बन्धी आधारभूत तालिम बिना नै अभियोजनको जिम्मेवारी दिने हालको पद्धतिले फौजदारी मुद्दाको अभियोजनमा स्तरीयता नभएको, व्यक्ति पिच्छे प्रमाणको विश्लेषण नगरी अभियोजन भएबाट मुद्दामा अपेक्षित सफलता हासिल हुन नसकेको र प्रतिरक्षामा समेत असर परेको हुँदा सरकारी वकीललाई अभियोजन सम्बन्धी आधारभूत तालिम उपलब्ध गराएर मात्र अभियोजन सम्बन्धी जिम्मेवारी दिने नीति अवलम्बन गर्ने,
५. अभियोजनको कार्य व्यावसायिक कार्य भएको हुँदा यस्तो व्यावसायिक कार्य गर्ने सरकारी वकीलहरूलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र निर्भिक भएर कार्य गर्न सक्ने वातावरण सिर्जना गर्ने र त्यसका लागि सरकारी वकीललाई आवश्यक पर्ने भौतिक स्रोतसाधन उपलब्ध गराउने तर्फ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आवश्यक पहल गर्ने,
६. अभियोजनको मूल आधार पर्याप्त भौतिक सबुद प्रमाण हे भन्ने कुरालाई हाम्रो प्रणालीले स्वीकार गरेको परिप्रेक्ष्यमा अभियोजनकर्ताले पर्याप्त भौतिक सबुद प्रमाण संकलन गर्न उत्प्रेरित गर्ने गरी अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशन दिने तथा प्रमाणको पर्याप्ततामा मात्र अभियोजन गर्ने पद्धति अवलम्बन गर्ने,
७. अनुसन्धानका सन्दर्भमा एक भन्दा बढी मुद्दामा मुद्दा दायर गर्नु पर्दाका अवस्थामा प्रतिवादीको से मुद्दामा बयान नगराई पहिलेकै मुद्दामा गरिएको प्रतिवादीको बयानलाई अर्को मुद्दामा समेत मिसिल साथ राखी मुद्दा अनुसन्धान गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहीत गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउने ।
८. संविधान बमोजिम महान्यायाधिवक्ताले पेश गर्ने वार्षिक प्रतिवेदनमा अन्य कुराका अतिरिक्त सरकार वादी भई चल्ने मुद्दामा भविष्यमा गरिनु पर्ने सुधारको विवरण समेत समावेश गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको र त्यसका लागि देश भरी घट्ने आपराधिक घटनाहरूको प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्नु आवश्यक भएकोले महान्यायाधिवक्ताको

- कार्यालयमा Crime Trend Analysis Center स्थापना गरी आपराधिक प्रवृत्तिको अध्ययन विश्लेषण गर्ने र सो कार्यमा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई समेत आवद्ध गर्ने,
९. साक्षीले प्रतिकूल बकपत्र गर्ने प्रवृत्तिको अध्ययन गर्न र अभियोजन सम्बन्धी कार्यलाई चुस्त, प्रभावकारी बनाउन तथा एकरूपता (Consistency) कायम गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने,
१०. सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादन हुने अपराध अनुसन्धान, दायरी देखि मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी काम कारबाहीको विवरणलाई व्यवस्थित रूपमा अभिलेखबद्ध गर्ने,
११. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयमा लागू भएको बहस पैरवी प्रेत्साहन भत्ता र सहयोगी भत्ताको वर्तमान आधारहरू परिवर्तन गरी कार्य सम्पादन सूचकको आधारमा तलबको निश्चित प्रतिशत रकम भत्ता पाउने गरी व्यवस्था हुनु पर्ने,
१२. पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरूले नियमित रूपमा आफ्नो मातहतका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको निरीक्षण गरी आफ्नो र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूमा रहेका फर्निचर, भवन, भौतिक स्रोत साधन लगायतको अवस्था, विद्यमान समस्याको पहिचान गरी तिनको समाधानका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सिफारिस सहितको प्रतिवेदन पेश गर्ने,
१३. अपराध गर्ने प्रवृत्ति र प्रक्रियामा विज्ञान प्रविधिले पारेको असर तथा संगठित एवं नवीन प्रकृतिका अपराधहरू बढी रहेको सन्दर्भमा अपराध अनुसन्धान गर्ने निकायहरूलाई विशिष्टीकरण गरी स्रोतसाधन सम्पन्न र प्रविधियुक्त बनाउन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
१४. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई सूचना प्रविधियुक्त बनाई सम्पादन हुने काम कारबाहीमा प्रभावकारिता ल्याउन E-Attorney को सञ्जालमा आवद्ध गर्ने ।
१५. सरकारी वकीलहरूले सरकारी वादी भई चल्ने मुद्दामा अभियोजन गरेका गंभीर प्रकृतिका मुद्दाहरूका सम्बन्धमा मागदावी गरिएको दण्ड सजाय सहितको विवरण महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले प्रवक्ता मार्फत नियमित रूपमा संचार माध्यममा दिई सूचना प्रवाह गर्ने ।

सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम, २०७२ बाट

पारित प्रस्तावहरू

मिति २०७२ आषाढ ११ र १२ गते मकवानपुर जिल्लाको दामनमा संचालित सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा खुला छलफल कार्यक्रममा सहभागी तथा पर्यवेक्षकहरू बीच (अन्तरक्रिया)भएको छलफल तथा सुझावहरू तथा क्षेत्रीय अनुशिक्षण कार्यक्रमबाट पारित प्रस्ताव समेतका आधारमा देहायका प्रस्तावहरू पारित गरियो ।

१. सरकारी वकीलको सेवा व्यावसायिक एवं विशेषज्ञ सेवा भएकोले सरकारी वकीललाई विशिष्टीकृत सेवाको रूपमा विकास गर्न सरकारी वकीलको तहगत व्यवस्था र नियुक्ति, सुविधा तथा सेवाका शर्त छुट्टै कानूनद्वारा निर्धारित गर्ने गरी पहिलो संविधानसभाको न्याय प्रणाली समितिले पारित गरेको मस्यौदा प्रस्तावलाई वर्तमान संविधानसभाले स्वामित्व ग्रहण गरेको र संविधानसभाको अभिलेख अध्ययन तथा सहमतिले समेत सेही व्यवस्था प्रस्ताव गरेकोमा पहिलो संविधानसभाको समितिले पारित गरेअनुरूपकै व्यवस्था नयाँ संविधानमा राख्न माननीय महान्यायाधिवक्ताज्यू लगायत महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आवश्यक पहल गर्ने। सरकारी वकीलको पेशागत व्यवस्था गर्न छुट्टै कानूनको तर्जुमाको लागि सम्बद्ध सबैसँग छलफल चलाउने।

२. अपराधका नवीन प्रवृत्ति, फौजदारी कानूनमा विकसित नवीनतम अवधारणा तथा तत्सम्बन्धी फौजदारी कानून, त्यसको उद्देश्य र सरकारी वकीलको भूमिका र जिम्मेवारीका सम्बन्धमा सरकारी वकीलहरूलाई समयानुकूल तालिम, गोष्ठी, प्रशिक्षण एवं अवलोकन भ्रमणको व्यवस्था गरिंदै जानुपर्ने।
३. महान्यायाधिवक्ताज्यूले राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्ने वार्षिक प्रतिवेदनमा अन्य कुराका अतिरिक्त सरकारवादी भई चल्ने मुद्दामा भविष्यमा गरिनु पर्ने सुधारको विवरण समेत समावेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको र त्यसका लागि देशभरी घट्ने अपराधिक घटनाहरूको प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्नु आवश्यक भएकोले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा अपराधशास्त्रीय अध्ययन, विश्लेषण तथा अनुसन्धान केन्द्र (Crime Trend Analysis and criminological Research Center) स्थापना गर्न आवश्यक पहल गर्ने।
४. एक्काइसौं शताब्दीमा सूचना प्रविधिको प्रयोग र प्रभावबाट अलग रहन नसकिने तथ्यलाई हृदयंगम गर्दै अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा सूचना प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गरी वैज्ञानिक तथा वस्तुनिष्ठ अभियोजन समेतका कार्य गर्न आवश्यक पूर्वाधार, जनशक्ति र स्रोतसाधनको व्यवस्था गरिनु पर्ने।
५. फौजदारी अपराधमा संलग्न भएका अभियुक्तहरूमध्ये सबै अभियुक्तहरू पक्राउ नपरेको अवस्थामा सम्बन्धित मुद्दाको निरन्तर सुनुवाइ गर्न कठिन हुने, फरार अभियुक्तका हकमा पूर्णरूपमा अनुसन्धान गर्न तथा निजको वतन, नाम थर, हुलिया लगायतका विवरण खुलाई अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्न समेत कठिनाई हुने र अन्य देशको अभ्यासमा समेत यस किसिमको व्यवस्था रहेको देखिएको सन्दर्भमा तत्काल पक्राउ परेका अभियुक्तहरू उपरमात्र अभियोजन गरी फरार अभियुक्तका हकमा पक्राउ परेका बखत अभियोजन गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्ने।
६. विद्युतीय माध्यमका साधनहरूको पहुँच र प्रयोगमा भैरहेको वृद्धिसँगै विद्युतीय (इलेक्ट्रोनिक) कारोबार ेन, २०६३ को परिच्छेद ९ मा उल्लेख भएबमोजिमका कसूरहरू बढीरहेको र ेनको दफा ६० को उपदफा (५) बमोजिम उक्त ेन अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दाको क्षेत्राधिकार नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचना अनुसार हाल काठमाडौँ जिल्ला अदालतलाई मात्र तोकिएकोले ती अपराधमा अनुसन्धानको क्रममा म्याद थप गर्ने, अभियोगपत्र पेश गर्ने लगायतका कार्य गर्न कठिनाई भएको हुँदा उक्त ेनको दफा ६० बमोजिम सूचना प्रविधि न्यायाधिकरण गठन नहुँदासम्म आवश्यकतानुसार अन्य जिल्ला अदालतहरूलाई क्षेत्राधिकार हुने गरी तेक्न नेपाल सरकारसमक्ष अनुरोध गर्ने।
७. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादन हुने कार्यहरूमा सूचना प्रविधिको प्रयोग र उपयोग सम्बन्धमा गठित समितिको अध्ययन प्रतिवेदनको सुझावलाई कार्यान्वयन गर्दै विद्युतीय सरकारी वकील E-Attorney को अवधारणा अनुसार कार्य गर्न आवश्यक प्रवन्ध र पहल गर्ने।
८. सवारी तथा यातायात व्यवस्था ेन, २०४९ अन्तर्गत सवारी दुर्घटनामा परी अंगभंग भएको अवस्थामा चालकले बढि यतपूर्वक दुर्घटना गराएको वा चलाएको अवस्थामा मात्र अंगभंगतर्फको दाबी लिन सक्ने अवस्था ेको दफा १६२(१) मा देखिएको तर लापरबाहीपूर्वक र हेलचेक्रयाईपूर्वक दुर्घटना गराई अंगभंग गराएको अवस्था, चालक अनुमतिपत्र नलिई चलाएको (सिकारु बाहेक) अवस्था, पीडितलाई क्षतिपूर्ति र ैषधेपचार एवं विमा रकम भराउन दाबी लिने सम्बन्धी व्यवस्था समेतका कानूनी व्यवस्था उक्त ेनमा अस्पष्ट र अपर्याप्त देखिएकाले अविलम्ब स्पष्ट कानूनी व्यवस्था हुनु पर्ने।

सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम, २०७३ बाट

पारित प्रस्तावहरू

मिति २०७३ साल असार ९ र १० माधुलिखेलमा सम्पन्न सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रममा यस वर्ष सुर्खेत, चितवन र काठमाडौँमा सम्पन्न क्षेत्रीय कार्य समीक्षाबाट पारित भएका प्रस्तावहरू समेतका आधारमा देहायका प्रस्तावहरू पारित गरिये ।

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट गरिएका सुधारका प्रयासहरूबाट सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरणमा परेको सकारात्मक प्रभावलाई मध्यनजर गर्दै सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विषयलाई प्राथमिकतामा राखी निरन्तरता दिनु पर्ने ।

२. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट योजनाले निर्धारण गरेको परिदृश्य हासिल गर्न प्रयत्नशील रहने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दै सो योजना कार्यान्वयनका लागि देहाय बमोजिम गर्ने:

क. सबै सरकारी वकीलकार्यालयहरूमा योजना कार्यान्वयन शाखाको स्थापनागर्ने,

ख. वार्षिक कार्य योजना तयार गरी योजनाले प्रक्षेपण गरेका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने,

ग. सुपरिवेक्षणीय तहबाट योजना कार्यान्वयनको नियमित अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने,

घ. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले योजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत साधन र जनशक्तिको व्यवस्थागर्ने ।

३. संविधान कार्यान्वयनको क्रममा सरकारी वकीलको संगठन संरचना र कार्य सम्पादनसँग सम्बन्धित कानून तर्जुमा एवं पुनरावलोकन गर्दा त्यसबाट पर्न सक्ने प्रभावको आँकलन गरी अभियोजन एवम् प्रतिरक्षा समेतका कामकारवाहीमा सरकारी वकीलको व्यावसायिक भूमिका सुदृढ हुने गरी कानूनी व्यवस्था गर्न पहल गर्ने ।

४. उच्च अदालत र सोको मुकाम रहने स्थानमा उच्च सरकारी वकील कार्यालय स्थापना गर्न भैतिक पूर्वाधार र जनशक्तिको व्यवस्थापनका लागि प्राथमिकतापूर्वक संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण लगायतका आवश्यक कार्यहरू गर्ने ।

५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको कार्य सञ्चालन तथा कार्य विवरण निर्देशिका, २०७३, सरकारी वकीलहरूको आचार संहिता, २०७३, अपराध पीडित तथा साक्षी सहायता निर्देशिका, २०७३, हिरासत अनुगमन निर्देशन, २०७३, सरकारी वकील तथा कर्मचारीहरूको कार्य विवरण, २०७३ लाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने गराउने र ती निर्देशिकाहरूको कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने ।

६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गत स्थापनाहुने अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रलाई अपराधको प्रवृत्तिको अध्ययन र फैजदारी न्यायप्रशासनको सुधारका लागि प्रभावकारी अनुसन्धान संयन्त्रको रूपमा विकास गर्न आवश्यक पूर्वाधार र जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने ।

७. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयहरूमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगका लागि दीर्घकालीन रणनीति तर्जुमा गरी कार्य सम्पादनलाई सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको सञ्जालमा आबद्ध गर्ने । उपलब्ध सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित स्रोत साधनलाई अधिकतम उपयोग गरी कार्य सम्पादनलाई प्रभावकारी बनाउने ।

८. सरकारी वकील कार्यालयको संगठन संरचना, यसले सम्पादन गर्ने कामहरू र आम समुदायले पुर्याउनु पर्ने सहयोगका बारेमा जानकारी गराउन प्रारम्भ गरिएको 'समुदायमा सरकारी वकीलकार्यक्रम' लाई अझ विस्तार गर्ने ।
९. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई प्राप्त स्रोत साधनको सदुपयोग गरी लक्षित कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्ने। उपलब्ध स्रोत साधनको दुरुपयोग हुन नदिन प्रतिबद्ध रहने। बजेट व्यवस्थापन लगायतका काममा पारदर्शिता कायम गर्ने। कायम रहेको बेरुजु फल्ट्रयैट गरी बेरुजु शून्य बनाउने । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरूले आफ्नो र मातहतका कार्यालयहरूको कार्य सम्पादनको अवस्था र उपलब्ध स्रोत साधनको प्रयोगको बारेमा अझ प्रभावकारी रूपमा अनुगमन गर्ने ।
१०. अनुसन्धानको क्रममा पक्राउ नपरेका अभियुक्त उपर मुद्दा दायर गर्ने विद्यमान परिपाटीमा सुधार गर्न हदम्याद समेतलाई सम्बन्धन गर्ने गरी कानूनी सुधारका लागि प्रयास गर्ने ।
११. नेपालको संविधानमा सूचनाको हक मौलिक हकको रूपमा रहेको परिप्रेक्ष्यमा सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूमा प्रवक्ता र सूचना अधिकारी तोकिएको कानूनबमोजिम सार्वजनिक गर्नुपर्ने सूचनाको प्रभावकारी प्रवाह गर्ने। अपराधको अनुसन्धानमा पर्ने प्रभाव, शक्तिको अधिकार तथा पीडितको गोपनीयताको अधिकार प्रति सजग रहदै मुद्दासम्बन्धी सूचना प्रवाहको व्यवस्था गर्ने ।
१२. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नैमा मुद्दाका केही पक्षहरूको गोपनीयता कायम राख्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था र सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएको विशेष प्रकृतिका मुद्दामा पक्षको गोपनीयता कायम गर्ने निर्देशिका, २०६४ लाई सबै तहका सरकारी वकील कार्यालयहरूले प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
१३. कानूनको द्वन्द्वमा परेका बालबालिकाको हक अधिकार प्रति सचेत रहँदै बालन्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३ ले गरेको व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने । हाल कायम रहेका बाल सुधार गृहको संख्या वृद्धि गर्न सरकार समक्ष अनुरोध गर्ने ।
१४. संगठित अपराध निवारण नैको सन्दर्भमा सञ्चालन गरिएका प्रशिक्षण कार्यक्रमबाट पर्न गएको सकारात्मक प्रभावलाई दृष्टिगत गरी कसूर सम्बन्धी नवीनतम् कानूनहरू र सोसँग सम्बन्धित प्रक्रियागत कानूनका बारेमा सरकारी वकीलहरूलाई प्राथमिकतापूर्वक प्रशिक्षण दिने व्यवस्था गर्ने ।
१५. विगत केही वर्षदेखि सरकारी वकील समूहको अधिकृत तहमा जनशक्ति आपूर्ति हुन नसकेको कारण सरकारी वकील कार्यालयको कार्य सम्पादनमा परेको प्रतिकूल प्रभावलाई सम्बन्धन गर्न सरकारवालाहरूसँग छलफल गरी तत्कालका लागि वैकल्पिक उपायहरू अवलम्बन गरी जनशक्ति आपूर्तिको व्यवस्था गर्ने ।
१६. सरकारी वकील कार्यालयको भवन र भौतिक पूर्वाधार सम्बन्धी प्रेफायल तयार गरी प्रकाशन गर्ने र कार्यबेझ बढी भएका सरकारी वकील कार्यालयको भौतिक पूर्वाधार विकासमा प्राथमिकता दिने ।
१७. सरकारी वकील कार्यालयहरूले आफ्नो कार्यालयका अभिलेखहरू खोजी भएका बखत उपलब्ध हुने गरी सुरक्षित र व्यवस्थित रूपमा राख्ने । त्यस्तै अभिलेखलाई सम्भव भएसम्म विद्युतीय माध्यमबाट समेत तयार गरी सुरक्षित राख्ने ।

कार्यपत्र नं. ६

न्यायमा सहज पहुँचको दृष्टिले अपराध पीडित तथा साक्षी संरक्षणमा सरकारी वकीलको भूमिका

रमादेवी पराजुली, सहन्यायाधिवक्ता
दुर्गा खड्का, उपन्यायाधिवक्ता

१. पृष्ठभूमि

समाजमा शान्ति सुरक्षा कायम गरी अपराध हुन नदिने र अपराध भएको अवस्थामा सोमा संलग्न हुनेलाई कानून बमोजिम दण्ड दिलाउनु राज्यको आधारभूत कार्य हो । फौजदारी कसूरको अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउने कार्य राज्यका तर्फबाट गरिन्छ । राज्यको हकहित सरोकार निहित रहेका सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धानको क्रममा संकलन गरिएका प्रमाणहरूका आधारमा तथ्य, कानून र प्रमाणको विश्लेषण गरी कसूर गर्ने व्यक्ति विरूद्ध तोकिएको सक्षम निकाय समक्ष सजायको मागदावी लिई अभियोगपत्र दायर गरिन्छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ अन्तर्गतका मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी नेपाल प्रहरीलाई छ भने शक्तिगतको बयान गराउने कार्यमा संलग्न रहदै सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई दिशानिर्देश गर्ने व्यवस्था रहेको छ । सरकारवादी हुने मुद्दामा अभियोजन गर्ने वा नगर्ने अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार नेपालको संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको छ र महान्यायाधिवक्ताबाट मुद्दा चलाउने अधिकार मातहत सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन भए बमोजिम सो अधिकारको प्रयोग सरकारी वकीलबाट हुँदै आएको छ ।

अपराधको अनुसन्धान जति भौतिक र वैज्ञानिक प्रमाणमुखी हुन्छ अभियोजन पनि त्यति नै सबल भई अभियुक्तलाई सक्षम अदालतबाट कसूरदार ठहर गरी सजाय दिलाउन सकिन्छ । अनुसन्धान तथा अभियोजनको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताले आ-आफ्नो भूमिका प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ । अपराधको अनुसन्धानलाई सही दिशामा अघि बढाउन तथा न्यायिक प्रकृत्यामा सहयोग पुऱ्याई पीडकलाई सजाय दिलाउने क्रममा सो अपराधका पीडित तथा साक्षीको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अपेक्षाकृत रूपमा सफलता प्राप्त हुन नसकेका कारणहरूमा पीडित तथा साक्षीको अनुसन्धान र न्यायिक प्रकृत्यामा सहयोग कम मात्रामा हुने गरेको, वकपत्रको लागि उपस्थित नहुने र उपस्थित भए पनि प्रतिकूल वकपत्र गर्ने गरेको पाइन्छ । फौजदारी न्याय प्रणालीको उत्पत्ति देखि नै शक्ति र अभियुक्तको हक अधिकारको संरक्षणमा केन्द्रित रहेको प्रणाली पछिल्ला केही दशक देखि पीडित साक्षीको हक अधिकार संरक्षणमा समेत केन्द्रित भएको पाइन्छ । राज्यले कानून बनाएर तथा विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरेर अपराध पीडितको न्यायमा केही मात्रामा पहुँच बढेको भए पनि यसका लागि सुधारका क्षेत्रहरू धेरै छन् । यसै सन्दर्भमा न्यायमा सहज पहुँचको दृष्टिले अपराध पीडित र साक्षी संरक्षणमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानूनी संरचना र सो को प्रभावकारी कार्यान्वयनमा रहेका समस्याहरू एवं सरकारी वकीलको भूमिकाको विषयमा प्रस्तुत आलेख केन्द्रित रहेको छ ।

२. न्यायमा पहुँचको अवधारणात्मक पक्ष

जसले जे कुरामा अधिकार राख्दछ त्यसले सो कुरा प्राप्ति गर्नु न्याय हो (Justice is to award one what he/she owes) । न्यायमा पहुँच आफैँमा एक मौलिक अधिकार हो । जो मानव अधिकारको प्रभावकारी उपभोगका निम्ति आवश्यक छ । भनिन्छ, न्याय त्यहाँ पाइन्छ जहाँ अधिकार सुरक्षित हुन्छ तथा हक अधिकार उल्लंघन भएमा शीघ्र कानूनी उपचार प्राप्त हुन्छ । ती न्यायिक उपचारका प्रकृत्या सरल, सर्वसुलभ, छिटो छरितो हुनु पर्दछ । न्यायमा पहुँच भन्नाले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्याय प्रशासनको माध्यमबाट अधिकारको पुनःस्थापना गर्ने सामर्थ्य र अवसरलाई जनाउँछ । व्यक्ति तथा नागरिकहरूका आफ्ना र आफुसँग सम्बन्धित न्यायिक समस्याहरूको समाधानको लागि न्यायिक निकायहरूको उपयोग गर्न सक्ने सक्षमता विद्यमान हुनु नै न्यायमा पहुँच हो । न्यायमा पहुँचको अवस्था सिर्जनाका लागि न्यायिक संस्थाहरूले प्रभावकारी रूपले न्यायिक समस्याहरूको सम्बोधन गर्न सक्नुपर्छ ।

न्यायमा पहुँचको अवस्था नभए व्यक्तिका कानूनद्वारा संरक्षित अधिकार उल्लंघन भएमा तिनको प्रचलन असम्भव हुने भएकाले न्यायमा पहुँचको अधिकारलाई अधिकारहरूको पनि अधिकार मानिन्छ । जुनसुकै जात, जाति, संस्कृति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, उत्पत्ति, भाषा र वैचारिक आस्था भए पनि विना कुनै विभेद नागरिकले न्याय प्राप्तिको लागि सम्बन्धित न्यायिक निकाय समक्ष पुग्न सक्ने परिस्थितिको निर्माण हुनु न्यायमा पहुँचको पूर्वशर्त हो । न्यायमा पहुँचका मूलभूत तत्वहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

- उपयुक्त कानूनी खाँका,
- कानूनको जानकारी अर्थात सचेतना,
- कानूनी परामर्श र प्रतिनिधित्व,
- न्यायिक निकाय माथिको पहुँच
- कार्यविधिगत स्वच्छता र निष्पक्षता
- न्यायिक उपचार
- शीघ्र सुनुवाइ
- न्यायिक निर्णय कार्यान्वयनको सुनिश्चितता ।

न्यायमा पहुँचका लागि उल्लेखित विषयहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । यी तत्वहरूको यथोचित व्यवस्था नभएमा न्यायमा पहुँचको अवस्था सिर्जना नभएको मानिन्छ र तत्-तत् पक्षमा सुधारको जरूरत पर्दछ । अपराध पीडितको न्यायमा पहुँचको महत्वपूर्ण पक्षनै कानूनी रूपमा पीडितलाई सशक्त बनाउनु हो । पीडितलाई तिनको अधिकार तथा कानूनी विधि र प्रकृयाबारे आवश्यक सूचना र जानकारी प्रदान गर्ने, कानूनी सहायता उपलब्ध गराउने, मनोपरामर्श, आर्थिक, भौतिक, सामाजिक सबै हिसाबले पहुँच बढाउने पक्षहरू पर्दछ । महिला तथा बालबालिका पीडित भएको अवस्थामा उनीहरूको विशेष अवस्थालाई समेत विशेष ध्यान दिनु पर्दछ ।

३. सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा पीडितको न्यायमा पहुँचको विद्यमान अवस्था

नेपाल सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले गरेको अपराध सम्बन्धी बेसलाइन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०७२ अनुसार ५०.७ प्रतिशत उत्तरदाताले अपराधिक कृयाकलापबाट महिला नै धेरै पीडित हुने गरेको पाइएको छ । असमर्थ व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउँदै आएको निःशुल्क कानूनी सहायताको सम्बन्धमा ८७.७ प्रतिशत उत्तरदाताले जानकारी नभएको बताएको । जानकारी पाउने उत्तरदाता मध्ये ५९.२ प्रतिशत उत्तरदाताले कानूनी सहायताको प्रभावकारिता सामान्य रहेको जवाफ दिएको र निःशुल्क कानूनी सहायता प्रभावकारी नहुनुमा त्यस्तो सहायता प्रदान गर्ने वकील वा कर्मचारीले पर्याप्त ध्यान नदिएको भन्नेमा ४१.२ प्रतिशत उत्तरदाता रहेको पाइएको छ । अपराधबाट पीडितप्रति सरकारी वकीलबाट कस्तो व्यवहार हुने गरेको छ भन्ने प्रश्नमा ३८.८ प्रतिशतले सामान्य व्यवहार हुने गरेको र ८.६ प्रतिशतले राम्रो व्यवहार हुने गरेको छैन भन्ने जवाफ दिएको पाइएको छ भने संवेदनशील मुद्दामा ५२.६ प्रतिशतले गोपनीयता राख्ने गरेको छैन भन्ने जवाफ दिएको पाइयो । पीडितको न्यायमा सरकार अलिअलि संवेदनशील छ भन्नेमा ४२.२ प्रतिशत र संवेदनशील छैन भन्ने प्रश्नमा १९.९ प्रतिशत रहेको पाइएको छ । त्यसैगरी सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष बकपत्र गर्दा ६९.५ प्रतिशत उत्तरदाताले दवाव पर्ने गरेको जवाफ दिएका र ७४.१ प्रतिशतले सरकारी साक्षीको सुरक्षामा असर पर्ने गरेको, सरकारी साक्षीको रूपमा बकपत्र गर्न जाँदा आउँदा यातायात खर्च प्राप्त नहुने जवाफ ६३.२ प्रतिशत उत्तरदाताले दिएको पाइएको छ । त्यसैगरी साक्षीले भुट्टा बकपत्र गर्नुको कारण आर्थिक प्रलोभन हो भन्नेमा ४३.१ प्रतिशत र अभियुक्तको दवाव र प्रभाव हो भन्नेमा ३५.१ प्रतिशत रहेको पाइएको छ । विद्यमान कानूनी व्यवस्थाबाट अपराध पीडितले कुनै राहत पाउन सकेको वा नसकेको भन्ने प्रश्नमा २८.४ प्रतिशत उत्तरदाताले कुनै राहत नपाएको र ४५.१ प्रतिशतले मात्र राहत पाएका छन् भन्ने जवाफ दिएको पाइन्छ । सरकार वादी मुद्दा असफल हुनाका कारणहरु के-के हुन सक्छन् भन्ने प्रश्नमा ३७.२ प्रतिशतले फितलो अनुसन्धान, ३३.३ प्रतिशतले राजनीतिक हस्तक्षेप र नातावाद, कृपावाद र २४.३ प्रतिशतले वैज्ञानिक अनुसन्धान नहुनु र स्रोत र साधनको कमी तथा प्रमाणको अभाव र २३.५ प्रतिशतले भ्रष्टाचार र आर्थिक प्रलोभन

रहेको भन्ने जवाफ दिएको पाइएको छ । सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा पीडितलाई मुद्दाको कारवाही वा निर्णयको जानकारी गराउने गरे नगरेको प्रश्नमा २९.६ प्रतिशत उत्तरदाताले जानकारी गराउने गरेको र २२.४ प्रतिशतले जानकारी गराउने गरेको छैन भन्ने जवाफ दिएको पाइएको छ । उल्लेखित तथ्यांकले पनि पीडितहरूको लागि न्यायमा पहुँचको अवस्थामा सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता देखाएको छ ।

नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि र प्रतिज्ञापत्रहरू, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि तथा बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि समेतको पक्ष राष्ट्र भैसकेको र राष्ट्रिय कानूनमा सो सम्बन्धि कतिपय व्यवस्थाहरूलाई समावेश गरी कानूनी संयन्त्रहरू बनाए पनि अपराध पीडित, महिला, बालबालिका, आर्थिक र सामाजिक रूपले पछि परेका वर्गले ती अधिकारहरूलाई सन्तोषजनक रूपमा उपभोग गर्न पाएका छैनन् । महिला विरुद्धको हिंसाका कारण ऐतिहासिक रूपमा रहेको असमान शक्ति सम्बन्ध, महिलाको भूमिकाको गौण मूल्यांकन, सामाजिक खराब प्रचलन (evil practice), सम्पत्तिमा अधिकार नहुनु, शिक्षा र रोजगारीमा कम पहुँच, मादक पदार्थ र लागू औषध सेवन, कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु, वैदेशिक रोजगार र आप्रवासन देखिएको छ । यी कारणहरू महिला विरुद्धको हिंसाका लागि मात्र नभएर महिलाको न्यायमा पहुँचमा पनि उत्तिकै जिम्मेवार रहेका छन् । न्यायमा पहुँचमा रहेका समस्याहरू निम्नानुसार छन् :

- कानूनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु,
- कानूनी अधिकार तथा फौजदारी न्याय प्रशासनको बारेमा जानकारीको कमी,
- पीडित र साक्षीको संरक्षण सम्बन्धी छुट्टै र एकीकृत कानूनको अभाव,
- असमर्थ पक्षका लागि निःशुल्क कानूनी सेवाको अपर्याप्तता,
- न्यायिक संस्थाहरू पहुँचयोग्य स्थानमा नभएको,
- यथेष्ट मात्रामा पूर्वाधार सहितको पुनःस्थापना केन्द्र, सेवा केन्द्र र बालसुधार गृहको स्थापना नहुनु,
- महिला पीडित भएको घटनामा उनीहरूको तत्कालीन आवश्यकता, उपचार र सुरक्षित स्थानमा राख्ने व्यवस्थित संरचनाको अभावका कारण न्यायिक प्रक्रियाको सम्पर्कमा नआउने र आएको अवस्थामा पनि पूर्ण सूचना दिन हिचकिचाउने र अनुसन्धानलाई पूर्णरूपमा सहयोग नगर्ने,
- निरन्तर सुनुवाइ सम्बन्धी व्यवस्था प्रभावकारी नहुँदा प्रमाण परीक्षण र शीघ्र निर्णयमा समस्या,
- पीडित उपर पारिवारिक र सामाजिक हेयभाव, लान्छना, अपमान, पीडित तथा निजको परिवारले पीडकबाट असुरक्षा, धम्की, प्रतिशोध महसुस गर्ने जस्ता कारणबाट अदालतमा पीडितले प्रतिकूल बकपत्र गर्ने अवस्था,
- लैङ्गिक भेदभाव, महिलालाई नकारात्मक असर पार्ने संस्कृति, परम्परा र प्रथा अक्षसम्म कायमै रहेको,
- महिला विकास तथा लैङ्गिक समानताको मूल प्रवाहमा अभै समाहित हुन नसकेको, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, नीति निर्माण आदिमा महिलाको सहभागिता कम भएको,
- महिला विकासका लागि पर्याप्त र उपयुक्त रूपमा स्रोत परिचालन नभएको, स्रोत साधनमा महिलाको पहुँच तथा नियन्त्रणमा कमी भएको,
- फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा नहुनु ।

४. अपराध पीडित तथा साक्षी संरक्षण

अपराधिक घटनाबाट प्रत्यक्ष रूपमा पीडित व्यक्ति, अपराधको बारेमा अनुसन्धान अधिकारीलाई सूचना दिने र सो सम्बन्धमा आफूलाई थाहा भएका कुराहरू लेखाउने व्यक्तिलाई अपराध पीडित र साक्षीको रूपमा लिइन्छ । त्यस्ता व्यक्तिहरूले दिएको सूचना र भनाइबाट अनुसन्धानलाई सही दिशामा अगाडि बढाउन मद्दत पुग्दछ । गम्भीर खालका अपराधबाट प्रत्यक्ष पीडित तथा निजको परिवारलाई शारीरिक, मानसिक, भौतिक हानि नोक्सानी पुगेको हुन सक्दछ । त्यस्तै पीडित तथा साक्षीहरूलाई निजहरूले अपराधको अनुसन्धानको लागि दिएको सूचना, गरेको/गर्ने बकपत्रबाट असर पर्ने व्यक्तिहरूले पीडित, साक्षी वा निजको परिवारका सदस्यलाई शारीरिक, मानसिक, भौतिक हानि नोक्सानी पुऱ्याउने प्रयास हुन सक्दछ । त्यस्ता अवस्थाबाट अपराध पीडित तथा साक्षीलाई संरक्षण गरी अपराध पीडितलाई अपराध हुनु पूर्वको स्थितिमा पुऱ्याउन

गर्नुपर्ने समग्र कार्यलाई पीडित वा साक्षीको संरक्षण भनिन्छ । यस अवधारणामा पीडित वा साक्षीको मानसिक, भौतिक र आर्थिक सुरक्षा लगायत निजहरूको मानवीय प्रतिष्ठाको सुनिश्चिता र सम्मान प्रत्याभूति गर्ने कुरा पर्दछन् ।

५. अपराध पीडित र साक्षी संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी संरचना

फौजदारी कानूनको सुरुवाती क्रममा फौजदारी न्याय प्रणाली पीडकको अधिकारको विषयमा केन्द्रित थियो । सन् १९४० को दशकबाट पीडितको संरक्षणका बारेमा आवाज उठ्न शुरू भयो । अदालतबाट यस विषयमा भएका फैसलाले यस सम्बन्धमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको र क्रमशः राज्यले नै कानून बनाएर तथा विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरेर यस सम्बन्धमा कार्य गर्न थालेका छन् ।

अपराध पीडित र साक्षीको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी संरचना निम्न अनुसार छन् :

५.१ अपराध र अख्तियारको दुरुपयोग पीडितका लागि न्यायसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५

संयुक्त राष्ट्रसंघबाट जारी यस घोषणापत्रमा पीडित भन्नाले आपराधिक कार्यको परिणामस्वरूप व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक र आर्थिक क्षति भएको व्यक्ति र प्रत्यक्षतः पीडित भएका व्यक्तिको परिवार, आश्रित व्यक्ति तथा पीडितलाई दुःख पीडाबाट जोगाउने क्रममा पीडा वा नोक्सानी व्यहोरेको व्यक्तिलाई जनाउँदछ । यस घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका प्रावधानहरू जाति, वर्ण, लिङ्ग, उमेर, भाषा, धर्म, राष्ट्रियता, राजनीतिक वा अन्य विचार, सांस्कृतिक विश्वास वा अभ्यास, सम्पत्ति, जन्म वा पारिवारिक हैसियत, जातीय वा सामाजिक उत्पत्ति र असबलता जस्ता कुनै किसिमका भेदभाव विना सबैका लागि लागू हुने व्यवस्था गरेको छ । यस घोषणापत्रले पीडितको निम्न चार प्रकारका अधिकारहरू संरक्षित हुनुपर्ने मान्यता अगाडि सारेको छ :

- (क) न्यायमा सहज पहुँच एवम् स्वच्छ व्यवहारको अधिकार
- (ख) अपहरित वा नोक्सान भएको सम्पत्तिको पुनःप्राप्ति वा पीडकबाट क्षतिपूर्ति भराई पाउने सम्बन्धी अधिकार
- (ग) पीडकबाट क्षतिपूर्ति दिलाउन नसकिएको अवस्थामा राज्यबाट क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार
- (घ) भौतिक, स्वास्थ्योपचार, मनोवैज्ञानिक, सामाजिक सहयोग सम्बन्धी अधिकार

५.२ भ्रष्टाचार विरुद्धको राष्ट्र संघीय महासन्धि, २००३

यस महासन्धिले पीडित र साक्षी संरक्षण सम्बन्धमा देहाय बमोजिमको व्यवस्था गरेको छः

- (क) साक्षी र विशेषज्ञ एवं उनीका नातेदार र अन्य निकटस्थ व्यक्तिलाई संभावित दुर्व्यवहार वा त्रासबाट प्रभावकारी सुरक्षा प्रदान गर्न समुचित उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने ।
- (ख) त्यस्ता व्यक्तिको भौतिक सुरक्षामा आवश्यक पर्नेसम्म र सम्भव भएसम्म, उनीहरूलाई अन्यत्र पुनर्स्थापित गर्ने र यस्ता व्यक्तिको गोप्यता कायम राख्ने तथा उनीहरूको पहिचान र अवस्थितिको खुलासा गर्न सीमा तोक्न अनुमति दिने कार्यविधि स्थापित गर्ने कुरा ।
- (ग) उल्लेखित प्रावधान पीडित व्यक्ति साक्षी रहेसम्म उनीहरूका लागि पनि लागू हुनेछन् ।
- (घ) कसूरदार विरुद्धका फौजदारी कारबाहीका प्रत्येक उपयुक्त चरणमा प्रतिवादीका अधिकारमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने तरिकाबाट, पीडित व्यक्तिका दृष्टिकोण र सरोकारलाई प्रस्तुत गर्न तथा ध्यान दिने ।
- (ङ) कुनै व्यक्तिले सूचना पेस गरेकोमा निज विरुद्ध कुनै अन्यायपूर्ण व्यवहार हुनबाट सुरक्षा प्रदान गर्न समुचित उपाय अवलम्बन गर्ने ।

५.३ अन्तर्देशिय संगठित अपराध सम्बन्धी महासन्धि, २०००

यस महासन्धिको धारा २४ र २५ ले अपराधबाट पीडित र साक्षीको संरक्षण र सहयोग सम्बन्धमा पक्ष राष्ट्रले उचित उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । जसअनुसार पक्ष राष्ट्रले उक्त महासन्धिले समावेश गरेका अपराधसँग सम्बन्धित

मुद्दाको न्यायिक कारवाहीको सिलसिलामा बकपत्र गर्ने साक्षीको प्रभावकारी संरक्षणका उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ। यस अन्तर्गत त्यस्ता व्यक्तिको शारीरिक संरक्षण, तिनीको पहिचान र बसोबासको सूचनाको गोपनीयता कायम गर्ने, भिडियो वा अन्य माध्यमबाट साक्षीको बकपत्र वा परीक्षण (Testimony) को व्यवस्था गर्न अनुमति दिने, साक्षीको सुरक्षाको उचित व्यवस्था गर्ने, यस्तो सुरक्षा र संरक्षण पीडितको हकमा पनि लागू हुने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी यस महासन्धिले सूचिकृत गरेका अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिको संरक्षण र सहायताका लागि खास गरी प्रतिशोधको धम्की वा डर, धाकको अवस्थाका पीडितको सुरक्षा र संरक्षणका लागि उचित उपाय अवलम्बन गर्नुपर्छ। यसैगरी अपराध पीडितलाई पक्ष राष्ट्रले क्षतिपूर्ति र पुनःस्थापनाको व्यवस्थाको लागि उचित कार्यविधिको निर्माण र स्थापना गर्नुपर्छ। यस्तो कार्यविधिको व्यवस्था गर्दा फौजदारी कारवाहीका चरणमा अभियुक्तको अधिकारप्रति पूर्वाग्रही (Prejudicial) नहुने गरी गर्नुपर्ने हुन्छ।

५.४ अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, १९९०

यस विधानको धारा ६८ ले पीडित र साक्षीको संरक्षण र तिनीको फौजदारी मुद्दाको कारवाहीको क्रममा देहायको संरक्षणको व्यवस्था गरेको छ।

- (क) पीडित र साक्षीको सुरक्षा, शारीरिक र मनोवैज्ञानिक Wellbeing, सम्मान र गोपनीयता कायम गर्ने, यसका लागि अदालतले पीडित वा साक्षीको उमेर लिंग, स्वास्थ्य, अपराधको प्रकृति जस्ता सम्बन्ध तत्वलाई सम्मान गर्नुपर्छ।
- (ख) यस्ता अपराध र अभियोजनको क्रममा अभियोजनकर्ताले समेत यस्ता उपाय अवलम्बन गर्नुपर्छ।
- (ग) सार्वजनिक सुनुवाइको अपवादको रूपमा अदालतले पीडित र साक्षीको संरक्षणका लागि मुद्दाको कुनैपनि कारवाहीका क्रममा बन्द इजलास (Incamera Hearing) मा सुनुवाइ गर्ने वा विद्युतीय अन्य विशेष उपायको प्रयोगद्वारा प्रमाण प्रस्तुतीकरण गर्ने जस्ता उपायलाई अनुमति दिन सक्छ। यस्तो प्रक्रिया वा कार्यविधिको प्रयोग यौन हिंसा वा बालबालिका पीडित वा साक्षी भएको मुद्दामा गरिनेछ।

उल्लेखित दस्तावेजहरूबाट अपराध पीडित साक्षीको देहायका अधिकार रहने कुरालाई पीडित न्याय शास्त्रको आधुनिक मान्यताले स्वीकार गरेको पाइन्छ।

- (क) फौजदारी न्यायिक प्रकृत्यामा संलग्न सबैबाट सम्मानजनक व्यवहार पाउने अधिकार,
- (ख) फौजदारी न्यायिक प्रकृत्यामा कुनै पनि आधारमा भेदभाव विरुद्धको अधिकार,
- (ग) कसुर अनुसन्धान, तहकिकात, अभियोजन र अदालती कारवाहीको सिलसिलामा आफ्नो वास्तविक परिचयात्मक विवरण संरक्षण गर्न पाउने गोपनीयताको अधिकार,
- (घ) अनुसन्धान सम्बन्धी सूचनाको अधिकार,
- (ङ) अभियोजन सम्बन्धी सूचनाको अधिकार,
- (च) न्यायिक कारवाही सम्बन्धी सूचनाको अधिकार,
- (छ) शंकास्पद व्यक्ति, अभियुक्त वा कसुरदार वा निज सम्बद्ध व्यक्ति वा अभियुक्तका साक्षीबाट पीडित वा पीडितको नजिकको नातेदार वा पीडितमा आश्रित व्यक्ति विरुद्ध हुन सक्ने असुरक्षा, डर, त्रास, धम्की, अनुचित प्रभावबाट सुरक्षित हुन पाउने अधिकार,
- (ज) धारणा व्यक्त गर्ने अधिकार,
- (झ) छुट्टै कानून व्यवसायी राख्न पाउने अधिकार,
- (ञ) सुनुवाइ भर अभियुक्त वा निज सम्बद्ध व्यक्ति वा निजका साक्षीबाट पृथक रहने गरी छुट्टै कक्षमा रहन पाउने अधिकार,
- (ट) अदालतको आदेश वा निर्णयमा चित्त नबुझेमा र त्यस्तो आदेश वा निर्णय विरुद्ध सरकारलाई प्रचलित कानून बमोजिम माथिल्लो अदालतमा निवेदन वा पुनरावेदन दिने अधिकार भएमा सो आदेश वा निर्णय विरुद्ध पुनरावेदन दिन सम्बन्धित निकाय वा अधिकारी समक्ष लिखित अनुरोध गर्न सक्ने अधिकार,
- (ठ) पीडित प्रभाव प्रतिवेदन पेश गर्न पाउने अधिकार,
- (ड) पीडितलाई राज्यले उपलब्ध गराएको सेवा सुविधा सम्बन्धमा जानकारी पाउने अधिकार,

(भ) आफुलाई पुगेको क्षति वापत सम्बन्धित कसुरदार वा निजबाट उपलब्ध हुन नसकेमा राज्यबाट क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अधिकार ।

उपर्युक्त अधिकारहरू पीडितको न्यायमा पहुँचका लागि अत्यावश्यक छन् । फौजदारी न्यायिक प्रकृयाको अभिन्न अंगको रूपमा अपराध पीडित रहने भए पनि नेपालमा पीडितका अधिकारको मान्यता र संरक्षण गर्ने छुट्टै एकीकृत कानूनी व्यवस्था भने हुन सकेको छैन । विभिन्न राष्ट्रिय कानूनमा यस सम्बन्धी व्यवस्थाहरू छरिएर रहेका पाइन्छ ।

६. पीडित तथा साक्षी संरक्षण सम्बन्धी नेपालको कानूनी संरचना

६.१ सवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा २१ मा अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको कारबाहीको जानकारी पाउने हक हुने तथा कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ । साथै मौलिक हकमा उल्लेखित समानताको हक, सूचनाको हक, सम्पत्तिको हक, गोपनीयताको हक, महिलाको हक, बालबालिकाको हक तथा शोषण विरुद्धको हक, यातना विरुद्धको हक, निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, छुवाछुत विरुद्धको हक, सामाजिक न्याय तथा सुरक्षाका अधिकार र सवैधानिक उपचार समेतका हक यस सम्बन्धमा उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेका छन् । संविधानको धारा २० मा न्याय सम्बन्धी हक अन्तर्गत राज्यबाट असमर्थ पक्षले कानून बमोजिम निःशुल्क कानूनी सहायता पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ ।

६.२ स्वच्छ व्यवहारसँग सम्बन्धी व्यवस्था

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५१ मा कुनै साक्षीलाई अनावश्यक रूपमा बेइज्यत गर्न वा भिड्क्याउने प्रश्न सोध्न अदालतले मनाही गर्ने व्यवस्था छ । मुलुकी ऐन जबरजस्ती करणीको महलको १०(क) नं. मा पीडितको बयान गराउँदा पीडितको सहजता र मर्यादालाई ध्यानमा राख्नु पर्दछ भन्ने व्यवस्था छ ।

६.३ निःशुल्क कानूनी सहायता सम्बन्धी व्यवस्था

कानूनी सहायता सम्बन्धी ऐन, २०५४ र नियमावली, २०५५ मा वार्षिक ४० हजार आय भन्दा कम भएका वा लैंगिक हिंसा वा सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्तिलाई निःशुल्क कानूनी सहायता उपलब्ध गराउने प्रावधान रहेको छ ।

६.४ क्षतिपूर्ति भराई दिने व्यवस्था

- मुलुकी ऐन जबरजस्ती करणीको महलको १० नं. ले पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । पीडकले तिर्न नसके भए राज्यले दिने । सोही महलको ९क नं. ले बाल यौन दुराचार गरेमा उचित क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने ।
- यातना तथा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ६ ले यातनाबाट पीडित व्यक्तिलाई रु एकलाखसम्म क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्ने ।
- मुलुकी ऐन अपहरण तथा बन्धक लिनेको महलको १२ नं. ले अपहरणबाट पीडित व्यक्तिलाई प्रत्येक दिनको रु. ५००। क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्ने ।
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ५३(६) ले कसैले कुनै बालबालिकालाई अनैतिक पेशामा लगाएको कारण असर परेको भए मनासिब माफिकको क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्ने ।
- मुलुकी ऐन कुटपीटको महलको ३, ६ र २५ नं. तथा बेरितसँग थुन्दाको महलको ६ नं. ले असुल भएको जरिवानाको आधासम्म भराउने ।
- सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६३ ले क्षतिपूर्तिको व्यवस्था रहेको ।

- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ ले कसूरदारलाई भएको जरिवानाको ५० प्रतिशत बराबरको रकम नघट्ने गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । क्षतिपूर्तिको रकम पीडकले दिन नसके पुनःस्थापना कोषबाट भराउने गरी अदालतले आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ को दफा १० मा पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।
- बोक्सीको आरोप (कसूर र सजाय) ऐन, २०७२ को दफा १२ मा पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।
- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८ ले पीडितलाई भराउनु पर्ने क्षतिपूर्तिको दावी अभियोग पत्रमा लिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

६.५ पीडित तथा साक्षीलाई दैनिक तथा भ्रमण भत्ता दिने

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५५ मा साक्षीलाई राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीको कर्मचारीले पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता पाउने व्यवस्था रहेको छ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐनको दफा २६(क) मा पीडित साक्षीलाई दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सरकारी वकील कार्यालयले उपलब्ध गराउनु पर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

६.६ बन्द इजलास सम्बन्धी व्यवस्था

- अदालत सम्बन्धी नियमहरूले महिला बालबालिकासँग सम्बन्धित सम्बेदनशील मुद्दाहरूको सुनुवाइ बन्द इजलासबाट हुने व्यवस्था गरेको छ ।
- जबरजस्ती करणीको महलको १०(ख) ले सो महल अन्तर्गतका मुद्दाको सुनुवाइ बन्द इजलासमा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको ।
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४९ (१) ले बालबालिका संलग्न रहेका मुद्दाको सुनुवाइ बन्द इजलासमा गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको ।
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ को दफा २७ मा बन्द इजलासबाट सुनुवाइ हुने र दफा १० मा पीडितले कानून व्यवसायी राख्न सक्ने व्यवस्था रहेको ।
- घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ को दफा ७ यस ऐन अन्तर्गतका मुद्दाको सुनुवाइ बन्द इजलासमा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको ।
- संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० मा बन्द इजलासबाट (पक्षको निवेदनको आधारमा वा अदालत आफैले आदेश गरी) सुनुवाइ कारवाही हुने व्यवस्था रहेको ।
- बोक्सीको आरोप (कसूर र सजाय) ऐन, २०७२ को दफा १८ मा बन्द इजलासबाट सुनुवाइ कारवाही हुने व्यवस्था रहेको ।
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा बन्द इजलासबाट (पक्षको निवेदनको आधारमा वा अदालत आफैले आदेश गरी) सुनुवाइ कारवाही हुने व्यवस्था रहेको ।

६.७ पीडित तथा बालबालिकाको गोपनीयता कायम गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था

- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ५(२) ले पीडितको पहिचान गोप्य राख्नु पर्ने र दफा २५ ले पीडितको परिचय र विवरण प्रकाशन गर्न नपाउने गरेको ।
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४९ (२) ले विवरण गोप्य राख्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० मा साक्षीहरूको काल्पनिक नाम उल्लेख गर्न सकिने व्यवस्था छ ।
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा साक्षीहरूको काल्पनिक नाम उल्लेख गर्न सकिने व्यवस्था रहेको ।

६.८ निरन्तर सुनुवाइ हुने सम्बन्धी व्यवस्था

जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियमा २३ (ग) ले अपहरण र शरीर बन्धक, आगलागी, घरेलु हिंसा सम्बन्धी, सबै प्रकारका चोरी, जबरजस्ती करणी, जीउ मास्ने बेच्ने, ठगी, मानव बेचबिखन तथा ओसोर पसार, लागू औषध, सर्वोच्च अदालतले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिदिएका मुद्दाहरूको अदालतमा अभियोगपत्र पेश भएपछि अभियोग लगाइएका सबै प्रतिवादीहरू उपस्थित गराइएकोमा निजहरूको बयान गराई अदालतले आदेश दिएमा लगातार प्रमाण परीक्षण गरिनेछ भनी व्यवस्था गरेको छ ।

६.९ सूचना दिने सम्बन्धी व्यवस्था

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९को दफा २० ले मुद्दा नचलाउने निर्णय भएमा त्यसको सूचना जाहेरवालालाई दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

६.१० सुरक्षा प्रदान गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था

- साक्षी अदालतमा उपस्थिति हुँदा वा बकपत्र पछि घर फर्कदा तथा निजको तथा परिवारका सदस्यको सुरक्षाको प्रबन्ध प्रहरीले गर्नु पर्ने ।
- बोक्सीको आरोप (कसूर र सजाय) ऐन, २०७२ मा पीडित, निजको परिवार तथा अन्य व्यक्तिलाई आवश्यक परेमा सुरक्षाको प्रबन्ध प्रहरीले गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको ।
- घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ को दफा ४(७) ले उजुरी प्रारम्भिक रूपमा छानविन गर्दा पीडित र निजसँग आश्रित व्यक्तिलाई सुरक्षा प्रदान गर्न आवश्यक देखिएमा प्रहरी कार्यालयको सहयोग लिई तत्काल सुरक्षाको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० मा साक्षी अदालतमा उपस्थिति हुँदा वा बकपत्र पछि घर फर्कदा तथा निजको तथा परिवारका सदस्यको सुरक्षाको प्रबन्ध प्रहरीले गर्नुपर्ने व्यवस्था ।
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा गर्न बनेको ऐन, २०७१ को दफा १७ मा साक्षी अदालतमा उपस्थिति हुँदा वा बकपत्र पछि घर फर्कदा तथा निजको तथा परिवारका सदस्यको सुरक्षाको प्रबन्ध प्रहरीले गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको ।

६.११ अन्तरिम संरक्षणात्मक आदेश सम्बन्धी व्यवस्था

घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ को दफा ६(१) मा उजुरीको प्रारम्भिक छानविनबाट पीडितलाई तत्काल संरक्षण दिन आवश्यक देखिएमा अदालतले उजुरीको अन्तिम निर्णय नभएसम्मको लागि पीडकका नाममा, पीडितको हित र सुरक्षाको निमित्त आवश्यक र उपयुक्त कुरा गर्न गराउन आदेश दिन सक्ने । बोक्सीको आरोप (कसूर र सजाय) ऐन, २०७२ को दफा १० मा र वैवाहिक बलत्कारको मुद्दाका पीडितको हकमा अदालतले संरक्षणात्मक आदेश दिन सक्ने व्यवस्था रहेको ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, घरेलु हिंसा र लैंगिक हिंसाबाट पीडितलाई निश्चित समयका लागि पुनःस्थापना केन्द्र र सेवा केन्द्रमा राख्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

६.१२ श्रव्य दृश्य संवाद मार्फत बुझ्न सकिने

संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा गर्न बनेको ऐन, २०७१ मा सुराकी, उजुरकर्ता वा साक्षी, श्रव्य दृश्य संवाद मार्फत अदालतमा उपस्थित गराउन सकिने, कोर्ट मार्फत बुझ्न वा अभियुक्तले नदेख्ने गरी बकपत्र गराउन सकिने ।

६.१३ दोभाषे सम्बन्धी व्यवस्था

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसा नियन्त्रण ऐन, २०६४ मा पीडितले दोभाषे, सांकेतिक भाषा विज्ञ वा अनुवादक राख्न सक्ने र सो वापत तोकिए बमोजिमको रकम नेपाल सरकारले व्यहोर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

६.१४ पीडित सहायता कक्षको व्यवस्था

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी पीडित तथा साक्षी सहायता निर्देशिका, २०७३ को दफा ३ ले पीडित तथा साक्षी संरक्षण गर्न तथा पीडितलाई सहायता पुऱ्याउनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयमा एक पीडित तथा साक्षी संरक्षण शाखा रहने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी दफा ४ ले प्रत्येक सरकारी वकील कार्यालयमा स्थानको उपलब्धताका आधारमा पीडित सहायता कक्षको व्यवस्था गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ भने दफा ५ मा महान्यायाधिवक्ता र मातहतका प्रत्येक सरकारी वकील कार्यालयमा पीडित तथा साक्षीको संरक्षण एवम् सहायताका लागि एक जना सम्पर्क व्यक्ति तोकिएको साथै दफा ६ मा सम्पर्क व्यक्तिले पीडित र जाहेरवालालाई पीडितप्रतिको सरकारी वकील कार्यालयको दायित्व, पीडितको सहायताका लागि गरिएका व्यवस्थाहरू, पीडितका अधिकार र न्याय सम्पादन प्रक्रियामा पीडितको भूमिका, सम्पर्क व्यक्तिको परिचय र सम्पर्क गर्ने तरिका एवम् सम्बन्धित मुद्दाका देहायका विषयको बारेमा जानकारी दिनु पर्ने व्यवस्था छ ।

आर्थिक वर्ष २०७०/०७१ मा युनिसेफ (UNICEF)को आर्थिक सहयोगमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू भापा, मोरङ्ग, दोलखा, धनुषा, रौतहट, पर्सा, कास्की, तनहुँ, म्याग्दी, पर्वत, अर्घाखाँची, रूपन्देही, बाजुरा, बझाङ्ग, डोल्पा, हुम्ला, अछाम, कालिकोट, मुगु, जुम्लामा र द एशिया फउन्डेसन (The Asia Foundation) को आर्थिक सहयोगमा मकवानपुर, काभ्रेपलाञ्चोक, बाँके, कंचनपुरमा पीडित मैत्री कक्ष (Victim friendly room) निर्माण भएका छन् । आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ मा UNICEF नेपालको आर्थिक सहयोगमा पाँचथर, इलाम, बागलुङ्ग, बैतडी, चितवन, सर्लाही, महोत्तरी, डोटी, सोलुखुम्बु, उदयपुर, दाङ्ग, दार्चुला, ललितपुर, भक्तपुर, गोर्खा, स्याङ्गजा, पाल्पा, नवलपरासी, सिराहा र रोल्पा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा पीडित मैत्री कक्षको लागि रकम विनियोजन भई निर्माण कार्य जारी रहेकोछ ।

७. रणनीतिक योजनाले सम्बोधन गरेका विषयहरू

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३।०७४-२०७७।०७८)मा चार वटा लक्ष्य र उक्त लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि २३ वटा रणनीतिहरू निर्धारण गरेको छ । लक्ष्य १ मा रहेको सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने भन्ने रहेको छ । यस लक्ष्य प्राप्तिका रणनीतिहरू स्वच्छ सुनुवाइका आधारभूत मान्यता अनुरूप सरकारी वकीलको भूमिका प्रभावकारी बनाउने, शंक्ति (suspect) का आधारभूत अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने, सरकार वादी मुद्दाको अनुसन्धानलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकीलको नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्ने, वस्तुगत प्रमाणका आधारमा अभियोजन गर्ने, न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न पीडित र साक्षीको संरक्षण गर्ने, अभियोजन कार्यको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने रहेका छन् ।

उल्लेखित न्यायमा पहुँचसँग सम्बन्धित लक्ष्य र रणनीति अनुरूप देहाय बमोजिमका क्रियाकलापहरू रहेको छन् :

- पीडितमैत्री व्यवहार र साक्षी संरक्षणको विषय प्रशिक्षणको पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने,
- सरकारी वकील र सहायक कर्मचारीलाई पीडितमैत्री व्यवहार र साक्षी संरक्षण सम्बन्धी प्रशिक्षण दिने,
- सरकारी वकील कार्यालयहरूमा छुट्टै पीडितमैत्री कक्षको व्यवस्था गर्ने,
- पीडितका अधिकारहरू उल्लेख गरी साइनपोष्टहरू तयार गरी राख्ने र जानकारी दिने,
- अनुसन्धानको चरणदेखि नै पीडितलाई मुद्दाको कामकारवाहीको बारेमा जानकारी दिने कार्यविधि तयार गर्ने,
- सरकार वादी मुद्दाको फैसला तथा आदेश कार्यान्वयनमा पीडितलाई सहयोग गर्ने,
- पीडितको पुनःस्थापना र सामाजिकरणका लागि समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने,
- पीडित, साक्षी संरक्षण सम्बन्धी दिग्दर्शन लागू गर्ने,
- पीडित र साक्षीहरूको परिचयात्मक विवरण अध्यावधिक गर्ने फाराम तयार गरी अभिलेख व्यवस्थित गर्ने,
- सरकारी साक्षीलाई दिइने दैनिक भ्रमण भत्ता सम्बन्धी निर्देशिका तयार गर्ने,

- महिला, दलित, जेष्ठ नागरिक, बालिबालिका, अपांग भएका व्यक्तिहरू संलग्न भएका मुद्दामा संवेदनशील भई विशेष व्यवहार गर्ने,
- पीडित साक्षी राहत कोष स्थापना पहल गर्ने ।

यी क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनबाट यस रणनीतिका योजनाको अन्त्यमा सरकारी वकील कार्यालय पीडितमैत्री हुने, वयान कक्ष, थुनुवा प्रतिक्षा कक्ष र पीडितमैत्री कक्ष तयार हुने, सरकारी साक्षीको उपस्थिति सुधार हुन र प्रतिकूल बकपत्र गर्ने प्रवृत्तिमा कमी आउने अपेक्षा लिइएकोछ । यसै क्रममा महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट जारी भएको अपराध पीडित तथा साक्षी सहायता निर्देशिका, २०७३ को प्रभावकारी कार्यान्वयनको गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

द. न्यायिक दृष्टिकोण

सर्वोच्च अदालतबाट विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारवाहीमा पक्षहरूको गोपनीयता कायम राख्ने सम्बन्धी कार्यविधि निर्देशिका, २०६४ जारी गरेको छ । त्यसैगरी सर्वोच्च अदालतका माननीय प्रधानन्यायाधिशको अध्यक्षतामा मिति २०७२।४।१० मा न्यायमा पहुँच आयोग गठन भएको छ । यस आयोगले न्यायमा पहुँच आयोगको वार्षिक कार्ययोजना २०७२/०७३-०७३/०७४ बनाइ सो अनुसरण कार्यहरू गर्दै आएको छ । त्यसैगरी अदालतको काम कारवाहीमा दोभाषे सेवाको प्रयोग सम्बन्धी निर्देशिका, २०७२ जारी गरेको छ । सर्वोच्च अदालतबाट न्यायमा पहुँच सम्बन्धी विषयवस्तु समेतका सम्बन्धमा प्रतिपादित सिद्धान्तहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

(क) अधिवक्ता देवकी पोखरेल समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत २०७० रिट नं. ०७०-WO-०३४९, पृष्ठ २०

जाहेरवाला पीडित लगायत सरकारी पक्षका गवाहहरूले अदालतको आदेशानुसार उपस्थित भई आफ्नो भनाई स्वतन्त्र न्यायपालिका समक्ष राख्न पाउनुपर्ने अधिकार वास्तविक व्यावहारिक रूपमा नै उपभोग गर्न पाउनु पर्छ । कानून र संविधानमा भएको व्यवस्थाको सन्दर्भमा देखिएका व्यवहारिक कमजोरी र त्रुटिहरूको समाधानको लागि न्यायिक प्रक्रियामा पीडितको उपस्थितिलाई अनिवार्य गर्न, सरकारी वकील तथा प्रहरी, जस्ता निकायहरू मुद्दाको अन्तिम निर्णय नहुँदासम्म पीडितको निरन्तर सम्पर्कमा रहन तथा पीडितको सुरक्षा र गोपनीयता कायम गर्न कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन भयो भएन निरन्तर अनुगमन गर्ने पद्धति निर्माण गरी मातहतका कार्यालयहरूलाई समेत काम गर्न गराउनु भनी विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, प्रहरी प्रधान कार्यालयको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ।

(ख) ने.का.प. २०७२, अंक १२, नि.नं. ९५०६, पृष्ठ २१२८

वादी पक्षले देखाएको उदासिनताको कारण पीडितले न्याय पाउनबाट वर्जित हुनुपर्ने भन्ने नहुने ।

(ग) ओबुनमी माइकल ओजोर विरुद्ध नेपाल सरकार, लागू औषध खैरो हेरोइन, ने.का.प. २०७२, अंक ५, नि.नं. ९४००, पृष्ठ ८३८

विदेशी नागरिकका हकमा भाषागत कठिनाइका कारण हुन सक्ने कठिनाइले न्यायिक प्रक्रियालाई नै कमजोर गराउन सक्ने हुन्छ । न्यायिक प्रक्रियाभित्र ल्याउन यस्ता विदेशी नागरिकलाई पक्राउ गर्दा, अभियोजन गर्दा तथा निज विरुद्ध भएको जुनसुकै न्यायिक कारवाहीमा निजलाई सोधपुछ, निजको बयान तथा निजउपरको न्यायिक दायित्व बहन गराउन समेतका लागि निजले बुझ्न सक्ने दोभाषेसमेतको व्यवस्था गर्न अनुसन्धान निकाय अभियोजनको निकाय एवम् यस अदालत र मातहतका सबै अदालतहरूमा यथासम्भव प्रतिवादीले बुझ्न वा बोल्न सक्ने भाषा जान्ने व्यक्तिहरूको सूची तयार पारी नियमित वा पटक रूपा व्यवस्था गर्न व्यवहारिक र सम्भव हुन्छ सोही रूपमा आवश्यकताअनुसार सेवा लिने र सेवा उपलब्ध गराउने नीतिगत र कार्यगतरूपमा निश्चित व्यवस्था अविलम्ब

गराउनु, भाषागत एवम् भाषा जान्ने व्यक्तिको सेवा लिनुपर्ने स्थानको क्षेत्रगत आधारमा दोभाषेहरूको सूची तयार गरी राख्ने व्यवस्था गर्नु, दोभाषेको सेवा लिने गर्दा त्यस्तो दोभाषे छनौट गर्ने, सेवा लिएर वापतको शुल्क वा पारिश्रमिक दिने व्यवस्था, दोभाषेको जवाफदेहिताको अतिरिक्त दोभाषेको सेवालाई नियमित बनाउन आवश्यक निर्देशिकासहितको व्यवस्था गर्नु र तत्कालको लागि कम्तीमा अंग्रेजी विषयमा स्नातक उत्तिर्ण गरेको दोभाषेसमेत नियुक्त गर्न जो चाहिने आवश्यक प्रबन्ध गर्नु भनी प्रहरी प्रधान कार्यालय, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवम् यस अदालतका रजिस्ट्रारको नाउँमा निर्देशनसमेत जारी हुने ।

(घ) **सविन श्रेष्ठसमेत विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, ने.का.प. २०७१, अंक १०, नि.नं. ९२५७, पृष्ठ १५९५ ।**

बालबालिकाको संरक्षण र सामाजिकस्यपूर्ण विकासको लागि यो अपरिहार्य व्यवस्था हो । स्थानीय पञ्जिकाधिकारीले बालबालिकाको जन्म दर्ता गर्ने सन्दर्भमा सूचकले जुन जन्ममिति फाराममा भरेको छ । त्यसलाई आधार मानी दर्ता गरी जन्म दर्ता प्रमाणपत्र दिने हुँदा त्यसमा विश्वसनीयता र वैज्ञानिकता हुँदैन । जुन समयमा बालकको उमेरको सम्बन्धमा विवाद आउँछ त्यतिवेला विवाद हेर्ने बाल अदालत वा बाल इजलासले अस्पतालबाट जारी भएको जन्म मिति उल्लेख भएको प्रमाणपत्रलाई उमेर निर्धारणको लागि आधार लिने हो । अस्पतालबाट जारी भएको जन्ममिति खुलेको प्रमाणपत्र नभएमा दोस्रो प्रथामिकतमा रहेको स्थानीय पञ्जिकाधिकारीबाट जारी भएको प्रमाणपत्रकै आधारमा बालबालिकाको उमेरसँग सम्बन्धित विवादको निरूपण हुने ।

(ङ) **उमा तामाङ समेत विरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, ने.का.प. २०७०, अंक ११, नि.नं. ९०७८, पृष्ठ १३६६ ।**

- अपराधबाट पीडित हुन पुगेका व्यक्ति वा निजका आश्रितलाई भराउने क्षतिपूर्ति लगायतका राहत कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा दिलाउनको लागि कसूरदारलाई छिटोछरितो रूपमा कानूनको कठघरामा उभ्याई उचित दण्ड दिन र पीडितलाई न्यायस्वरूप कानून बमोजिमको क्षतिपूर्ति लगायतको राहत उचित र मनासिव समयभित्रै उपलब्ध गराउनको लागि हाल प्रचलनमा रहेको परम्परागत फौजदारी न्याय प्रशासनको कार्यशैलीमा परिवर्तन गर्नुपर्ने ।
- यस्तो किसिमको परिवर्तन भनेको फौजदारी मुद्दाहरूको सुनुवाइ प्रक्रिया लगातार रूपमा गरेर शीघ्र न्यायिक बिन्दुमा पुग्नु नै हो । यही अहम् सवाललाई सम्बोधन गर्न जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ मा संशोधन गरी कानूनी व्यवस्था गरिएबाट यसको प्रयोग अनिवार्य रूपमा नै गर्नुपर्ने ।
- मुद्दा प्रवाहको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरूलाई निराकरण गरी मुद्दाका पक्षलाई छिटोछरितो न्याय प्रदान गर्ने उद्देश्यले कानूनमा व्यवस्था गरिएको लगातार कारवाही र सुनुवाइलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न आवश्यक संयन्त्रहरूको निर्माण गर्नसमेत जरूरी हुने ।
- लगातार कारवाही र सुनुवाइको लागि नियमावलीको व्यवस्था स्वतः कार्यान्वयनमा आउन सक्दैन । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सरोकारवाला पक्षका साथै हरेक निकाय एवम् पदाधिकारीहरूको सहयोग र समन्वय निरन्तर रूपमा नै भईरहन आवश्यक हुने ।
- मुद्दाको जटिलता र प्रकृतिका आधारमा मुद्दाहरूलाई वर्गीकरण गरी फरक व्यवस्थापन पद्धति (Differentiated Case Management System) लाई अंगाल्न भन्ने कुरालाई पनि नीतिगत सुधारकै रूपमा हेर्नुपर्ने ।

(च) **अधिवक्ता मिरा ढुंगानासमेत विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, ने.का.प. २०७० अंक ३ नि.नं. ८९७३, पृष्ठ ३२६**

- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी कसूरको बारेमा जाहेरी दिने पीडित वा अन्य व्यक्तिले आफूले एकपटक दिएको बयान फेर्दै हिड्ने वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभई

अदालतलाई असहयोग गर्ने हो भने एकातिर त्यस्तो अपराधको कसूरदारलाई सजाय गर्ने राज्यको उद्देश्य नै पराजित हुन जाने र अर्कोतर्फ विनाकारण यस्तो गम्भीर प्रकृतिको कसूर गन्यो भनी कसैका विरुद्ध विवेकसम्मत निरूपण गर्ने न्यायिक प्रक्रियाबाट भाग्ने प्रवृत्ति पनि पैदा हुन जाने ।

- जस्तोसुकै वैध कारण परी वा कावू बाहिरको परिस्थिति परी बयान फेरेको वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित हुन नसकेको अवस्थामा पनि पीडित वा जाहेरवालालाई अनिवार्य रूपमा कैद सजाय गर्नेपनि व्यवस्थाले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई अभि बढी पीडित बनाई थप हिंसाको शिकार बन्नुपर्ने र न्यायबाट बञ्चित हुने अवस्था आउँछ । फलस्वरूप आफै विरुद्ध भएको गम्भीर अपराधको बारेमा पीडितले सूचना नै नगर्ने वा गर्न नसक्ने परिस्थिति सिर्जना हुने ।
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ दफा १५ को उपदफा (६) को कार्यान्वयनले पीडित व्यक्ति वैध कारणले अदालतले तोकेको समयमा उपस्थित हुन नसकेमा वा पहिले दिएको बयान भन्दा प्रतिकूल हुने गरी वाध्यात्मक परिस्थितिबश बकपत्र गरेको अवस्थामा समेत दण्डित भई थप पीडित बन्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना गरिदिएको छ । अदालतले पीडितको प्रतिकूल साक्ष्य (hostile witness) वा अनुपस्थितिको विषयमा न्यायिक विवेक प्रयोग गर्न सक्ने कुराको अवरोधको रूपमा रहेको कानूनी प्रावधानलाई विवेकसम्मत र उचित मान्न नसकिने ।
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ बमोजिम भराई दिने ठहर भएको क्षतिपूर्ति रकम भराउने प्रक्रियामा राज्यको संयन्त्रबाट सहयोग र पहल नहुने हो भने यस्ता अपराधबाट पीडितले न्यायको महसुस गर्न नसक्ने ।
- ऐनको दफा २६ बमोजिम पीडितलाई पर्याप्त सुरक्षा प्रदान गरिनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ । यी समग्र व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मात्रै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट पीडित व्यक्तिले ऐनको दफा १५(६) बमोजिम अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित भई न्यायिक प्रक्रियालाई सहयोग गर्न समर्थ हुने ।
- निवेदकले वैधताको प्रश्न उठाएको दफा १५ को उपदफा (६) को कानूनी व्यवस्थालाई केवल पीडित व्यक्ति वा जाहेरवालाको एकपक्षीय कर्तव्यको रूपमा थुपारी त्यसको उल्लंघन वापत निरपेक्ष कैदको सजाय गर्नुपर्ने गरी वाध्यात्मक व्यवस्था गर्ने प्रावधानलाई उचित र विवेकसम्मत मान्न नसकिने ।

(छ) सुन्तली धामी विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषद्को कार्यालय, ने.का.प. २०६८ अंक, १, नि.नं.८५४१, पृष्ठ ११२

अन्तिम अवस्थासम्म सरकारबाटै पीडितको तर्फबाट मुद्दामा प्रतिरक्षा लगायतको काम गरिन्छ । पीडितको हैसियत गवाहमा सीमित हुन्छ । हाम्रो प्रणालीमा पीडितले आफै मुद्दा चलाउन सक्दैन । पीडित राज्यबाट व्यवस्थित अपराध अनुसन्धान प्रहरी र सरकारी वकीलमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ । पीडितले आफू पीडित भएको व्यहोराको आफूमा भएको प्रमाणसहित प्रहरीमा उजुर गर्दा प्रहरी र सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउँदा त्यो अवस्थामा पीडित न्याय पाउने मौलिक हकबाट बञ्चित हुन पुग्ने ।

(ज) अधिवक्ता ज्योति लम्साल पौडेल विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, ने.का.प. २०६७, अंक ११, नि.नं. ८५०७, पृ.१९०३

- समाजमा कुनै कुनै अपराध हुन गएमा अपराध गर्ने उपर अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाई अभियुक्तलाई सजाय दिलाई पीडितलाई न्याय दिलाउनु पर्ने सरकारको संवैधानिक कर्तव्य हुने हुदा यस्तो जवाफदेहीबाट सरकार पन्छिन नसक्ने ।
- अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा कमी अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको लापरवाही, गल्ती, वद्वनियत आदि कुनै स्थान हुन हुँदैन । यति हुन्छ भने सरकारले त्यसको जिम्मा लिनपर्ने ।

- महिलालाई इच्छा विपरित अनतिक्रम्य शरीरको पवित्रताको अपहरण गरी जबरजस्ती करणी गर्नु कानून विपरीत मात्र नभई गम्भीर अपराध पनि भएकाले सभ्य मानव समाजले यस्तो कार्यलाई नैतिकताविहिन कार्य मान्दछ । यस्तो नैतिकता विपरितको कार्यलाई नै नैतिकपतन देखिने फौजदारी अपराध मान्नु पर्ने ।
- राज्यले पीडित महिलाको सहयोगको लागि आवश्यक स्रोत साधनअनुसार प्रत्येक जिल्लामा पीडित महिलाको लागि एक (Counselling Centre) परामर्श केन्द्रको क्रमशः व्यवस्था गर्दै जानुपर्ने ।
- बलात्कार पीडितलाई न्याय दिलाउन प्रत्येक जिल्ला अस्पतालमा आवश्यक प्रविधि, प्रयोगशाला र विज्ञको व्यवस्था गर्नुपर्ने । यसको लागि बजेटको अभाव, विज्ञको अभाव, कर्मचारीको अभाव भन्ने कुरा Excuse हुन नसक्ने ।
- प्रत्येक जिल्ला अदालतले जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडितका साक्षी एवं प्रतिवादी पक्षको लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

(भू) अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल विरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, ने.का.प. २०६४, अंक ९, नि.नं. ७८८०, पृ. १२०८

- व्यक्ति वा नागरिकका अत्यन्त निजी सूचना कुनै कुनै खास कानूनी प्रयोजनका लागि खुला गर्नुपर्ने भएमा बाहेक खुला गर्न लगाइयो भने अनावश्यक रुपमा व्यक्ति वा नागरिक प्रतिरक्षा पंक्तिमा पुग्दछ र पूर्ण आत्मविश्वासका साथमा आफूले चाहेको काम गर्न नसक्ने अवस्थामा पुग्न सक्ने ।
- महिला वा बालबालिकाको सन्दर्भमा गोपनीयताको हकको आफ्नै महत्व रहन्छ । महिला विरूद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुने कुरा संविधानको धारा २०(३) मा उल्लेख छ । महिला भएको कारणले कुनै किसिमको भेदभाव नगरिने व्यवस्था संविधानमा उल्लेख भएकोले यदि न्यायिक प्रक्रियाको विद्यमान कार्यप्रणाली र वातावरणमा खास मुद्दा वा अवस्थाका महिलाले पुरुष सरह न्यायमा पहुँच सहितका मैत्रीपूर्ण वातावरण महसुस गर्दैन भने यस्तो स्थितिमा परिवर्तन ल्याउने कार्यलाई महिला विरूद्धको भेदभाव हटाउने बृहत्तर प्रक्रिया हिस्साको रूपमा लिनुपर्ने ।
- संविधानमा गोपनीयताको हकको व्यवस्था भएपनि विषयगत हिसाबले पीडित महिला वा बालबालिका वा एच.आई.भी. एड्स संक्रमित लगायतका खासखास अवस्थाको किटान गरी कुन अवस्थाका व्यक्तिगत सूचना खुला हुने सो कानूनी व्यवस्था पनि आइसकेको छैन । ती सबैको विस्तृत व्यवस्था हुन बाँकी छ । उक्त कुरालाई हृदयङ्गम गर्दै उपयुक्त व्यवस्था समेटिएको विशेष प्रकृतिका मुद्दा मामिलामा पीडितको रूपमा संलग्न महिला, बालबालिका, पक्ष भएका वा एच.आई.भी. एड्स संक्रमित व्यक्ति पक्ष भएको मुद्दामा प्रहरीमा दर्ता हुने स्थितिदेखि फैसला गर्दा वा त्यसपछिको अवस्थामा समेत तोकिएको गोपनीयताको स्तर कायम रहने गरी सम्बन्धित पक्षको हक र दायित्व सहितको कानून निर्माण गर्न विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय एवं कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहरेकाले सो बमोजिमको व्यवस्था नहुन्जेल यसैसाथ संलग्न निर्देशिका बमोजिमको व्यवस्था पालना गर्नु गराउनु भनी उक्त विपक्षका नाउँमा आदेश जारी हुने ।

९. साक्षी संरक्षण सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनको अवस्था र समस्याहरू

- पीडित र साक्षी संरक्षणका लागि गरिएका व्यवस्थाहरू एकातिर पर्याप्त छैनन् भने अर्कातिर ती व्यवस्थाको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भएको पाइदैन ।
- गोपनीयता कायम गर्ने निर्देशिका अदालतबाट जारी भै लागू भएको भए पनि सो सोही रूपमा कार्यान्वयनमा भएको पाइदैन ।
- जिल्ला अदालत नियमावली २३ (ग) को लगातार सुनुवाइ सम्बन्धी प्रावधान प्रभावकारी रूपमा लागू नहुनु ।

- बन्द इजलास कायम गर्ने विषय प्रभावकारी बनाउन सकिएको देखिदैन ।
- गाँभिर प्रकृतिका मुद्दामा प्रतिवादीको उपस्थितिले साक्षीलाई बकपत्र गर्न अनुचित दवाव पर्न सक्ने संभावना भएमा प्रतिवादीको उपस्थिति अप्रत्यक्ष बनाइ कानून व्यवसायीको उपस्थितिमा मात्र बकपत्र गराउन सकिने व्यवस्था व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न कार्यविधिको अभाव रहेको ।
- साक्षीलाई बकपत्र गर्न आउदा दिइने भनी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन/नियमावलीमा उल्लेखित दैनिक भ्रमण भत्ता दिने व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा सबैले पाउने गरी उपलब्ध हुन सकेको छैन ।
- साक्षीलाई श्रव्य दृश्य संवाद मार्फत गर्न सकिने लगायतका विषयमा सूचना प्रविधिको प्रयोग हुन नसकेको ।
- मानव वेचबिखन तथा लैंगिक हिंसाका मुद्दाका पीडितहरू राख्न यथेष्ट रूपमा पूर्वाधार सहितको पुनःस्थापना केन्द्र तथा सेवा केन्द्रको स्थापना हुन सकेको छैन ।
- भएका प्रावधानहरूको बारेका यथेष्टरूपमा प्रचार प्रसार र जानकारी प्रवाह हुन सकेको छैन ।

१०. पीडित साक्षी संरक्षण हुन नसकेको कारण न्याय प्रणालीमा पर्ने प्रभाव

पीडित/साक्षीको वैयक्तिक स्वतन्त्रता, मान प्रतिष्ठाको सम्मान तथा अधिकारको संरक्षण गर्ने वातावरण सृजना हुन नसकेको कारण साक्षीहरू न्याय प्रणाली प्रति विश्वस्त हुन नसकेको, प्रमाण लोप हुने अवस्था भएको, साक्षी प्रतिकूल (Hostile) हुने प्रवृत्ति बढिरहेको छ । यसबाट प्रभावकारी न्याय सम्पादनमा समस्या परेको छ । पीडकलाई सजाय दिलाई पीडितलाई न्याय दिलाउने कार्य प्रभावकारी रूपमा सम्पादन हुन नसक्दा कसूरदारले सफाई पाई दण्डहीनता बढ्दै जाने अवस्था सृजना हुन सक्ने खतरा बढ्दछ ।

११. पीडित र साक्षी संरक्षणमा गर्नुपर्ने सुधार

- संवैधानिक र कानुनी प्रावधानको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सम्बन्धित सबै सरोकारवालाले कार्यगत प्रतिबद्धता जनाउनु पर्ने ।
- पीडित तथा साक्षीको संरक्षण संबन्धि कानून बनाइ प्रभावकारी रूपमा लागु गर्ने ।
- प्रचलनमा रहेका कानुनी प्रावधान संबन्धित सरोकारवालाहरूले प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- पीडित र साक्षी संरक्षणको विषयमा संबन्धित निकायमा काम गर्ने सबै कर्मचारीहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्ने ।
- न्यायिक संस्थाहरू भौगोलिक हिसावले पहुँचयोग्य स्थानमा स्थापना गर्ने ।
- अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक निकायहरूमा लैंगिकमैत्री र पीडितमैत्री वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने ।
- महिला तथा बालबालिका संलग्न रहेका मुद्दाहरूमा गापनियता कायम गर्ने निर्देशिकालाई पूर्ण रूपमा पालना गर्नु गराउनु पर्ने ।
- बन्द इजलासका मर्म व्यवहारमा पूर्णतः रूपान्तरण गर्न आवश्यक भौतिक पूर्वाधार र वातावरण सृजना गर्ने र तोकिएका मुद्दाहरूको हकमा अनिवार्य रूपमा बन्द इजलासबाट सुनुवाइ गर्नुपर्ने ।
- लगातार सुनुवाइ सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको प्रभावकारी रूपमा पालना गर्नुपर्ने ।
- साक्षी परीक्षणका क्रममा प्रतिवादीको उपस्थिति अप्रत्यक्ष बनाउने, बन्द इजलासमा कायम हुनुपर्ने । न्यूनतम मापदण्ड र आचरण लगायतका विषयमा आवश्यक कार्यविधि तर्जुमा हुनुपर्ने ।
- साक्षीलाई भ्रमण खर्च दिने संबन्धि व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने । अनुसन्धान गर्ने निकायमा बाल मनोपरामर्श दाताको व्यवस्था गरी बालबालिकाको हकमा अनिवार्य रूपमा निजको प्रतिवेदन दिने ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई बढाउने ।
- पीडितलाई क्षतिपूर्ति निर्धारण लगायतका विषयमा एकरूपता र निश्चिताका लागि स्पष्ट मापदण्डहरू विकास गर्नु आवश्यक ।
- महिला तथा बाल अधिकारको संरक्षण, प्रवर्धन र परिपुरणका लागि पर्याप्त स्रोत विनियोजन र परिचालन गर्नु पर्ने ।

- महिलाको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सशक्तीकरण गरी स्रोत साधनमा महिलाको पहुँच तथा नियन्त्रण बढाउनु पर्ने ।
- कानूनी सचेतना, कानूनी अधिकार तथा अपराध पीडित तथा साक्षी संरक्षण सम्बन्धि प्रचलित कानूनमा भएका व्यवस्थाको विषयमा जानकारी गराउन जनचेतना संबन्धि कार्यक्रम तथा कानूनी सहायता सम्बन्धि कार्यक्रम व्यापक रूपमा संचालन गर्नु पर्ने ।
- सरकार वादी फौजदारी मुद्दाका अपराध पीडितले क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्थाका साथै देवानी दायित्व सरह पिडकबाट पीडितले क्षतिपूर्ति भराइ पाउने व्यवस्था गर्नु पर्छ ।

१२. अपराध पीडित र साक्षी संरक्षणमा सरकारी वकीलको भूमिका

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ मा उल्लेखित फौजदारी मुद्दाहरूको अनुसन्धान प्रहरीबाट हुन्छ । अनुसन्धान अधिकृतबाट अनुसन्धानको कार्य सम्पन्न भए पश्चात अभियोजन सम्बन्धी निर्णयका लागि सरकारी वकील कार्यालयमा राय सहितको प्रतिवेदन पठाउने, सरकारी वकीलले महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकारको अधीनमा रही मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धी निर्णय गर्ने र मुद्दा चल्ने निर्णय भएमा कानूनद्वारा तोकिएको अदालत वा न्यायिक निकायमा मुद्दा दायर गर्ने कानूनी व्यवस्था छ । स.मु.स. ऐन, २०४९को दफा ६(१) मा अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धान अधिकृतलाई निर्देशन दिने, दफा ७(५) बमोजिम राय परामर्श दिने, दफा ९(१) बमोजिम अभियुक्तको बयान गराउने, दफा १७(३) बमोजिम थप निर्देशन दिने व्यवस्था छ । उक्त कानूनी व्यवस्था तथा अनुसन्धान अधिकृत र सरकारी वकीलको समन्वय र सहकार्यका माध्यमबाट सरकारी वकीलले अपराधको अनुसन्धानलाई निर्देशित गर्दछ ।

अपराध पीडित र साक्षी संरक्षण लागि गरिएका उल्लेखित कानूनी व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी पीडितलाई न्याय र पीडकलाई सजाय दिलाई अपराध पीडित र साक्षीको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न सरकारी वकीलले मुद्दाको निम्न चरणमा निम्न कुराहरूमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ ।

१२.१ अपराध अनुसन्धानको चरणमा

- सूचनाकर्ताले वारदात सम्बन्धी सम्पूर्ण व्यहोरा उल्लेख नगरी गोश्वारा रूपमा उल्लेख गरी जाहेरी दिएको अवस्थामा विवरणहरू स्पष्ट रूपमा खुलाउन लगाउने ।
- पीडित तथा प्रतिवादीको उमेर, नाम, थर, वतन, परिचय खुल्ने प्रमाण कागज संलग्न गर्न लगाउने ।
- विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूमा संलग्न रहेका महिला एवं बालबालिकाको विवरणहरू जाहेरी दरखास्त लगायत अन्य कागजातहरूमा गोप्य राख्न गापनियता कायम गर्ने निर्देशिकामा उल्लेखित व्यवस्थालाई पूर्ण रूपमा लागु गर्नु गराउनु पर्ने ।
- सो को अफिसरबाट घटनास्थल स्केच, नक्सा गर्न लगाउन र घटनास्थलको फोटोहरू मिसिल सामेल गर्न लगाउने ।
- घटनास्थलमा बरामद भएको दशीका सामानहरूको वैज्ञानिक परिक्षण गर्न लगाउने र परिक्षण प्रतिवेदनहरू पनि समयमा मिसिल सामेल गराउनु पर्ने । ती कागजातहरूबाट प्रतिवादी र अपराधसँगको सम्बन्ध समेत उल्लेख गर्न लगाउने ।
- वारदातको बारेमा घटना विवरण गर्ने व्यक्तिहरू सो वारदातको बारेमा प्रत्यक्ष रूपमा थाहा जानकारी भएका व्यक्ति हुनुपर्ने र निजहरूको कागज गराउने कुरामा जोड दिने ।
- अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष बालबालिकालाई बयान गराउँदा बालमैत्री वातावरणमा साधा पोशाकका प्रहरीले मात्र गर्ने गराउने र बाल न्याय सम्बन्धी कार्यविधिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु गराउनु पर्ने ।

१२.२ मुद्दाको अभियोजनको चरणमा

- मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन गर्दा अपराध पीडितलाई केन्द्र बिन्दुमा राखी उनीहरूको अधिकार र मर्यादालाई विशेषरूपमा ध्यान दिनु पर्दछ ।
- उमेरको आधारमा दण्ड सजायको माग गर्नुपर्ने र उमेर कै आधारमा दण्ड सजाय समेत हुने व्यवस्था रहेका महिला र बालबालिका संलग्न भएका फौजदारी मुद्दामा बाल न्याय (कार्याविधि) नियमावली, २०६३ को दफा १५

बमोजिम महिला तथा बालबालिकाको जन्म दर्ता वा उमेर खुलेको आधिकारिक प्रमाण मिसिल सामेल गर्न लगाउने र सो आधारमा अभियोजन गर्ने ।

- निरन्तर सुनुवाइ गर्ने भनी तोकिएका मुद्दामा अनुसन्धाकै बेला देखि नै सम्बन्धित पक्षहरूसँग समन्वय गर्ने र अभियोजन गर्दा नै निरन्तर सुनुवाइको माग गरी अभियोजन गर्ने ।
- अभियोजन गर्दा पीडितको दशी फिर्ता सम्बन्धी दावी लिने ।
- कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने मागदावि लिने ।
- अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि अभियोग पत्रको प्रतिलिपि पीडितलाई दिने, मुद्दा नचलाउने निर्णय भएको भए सो कुराको जानकारी गराउने ।
- बाल मनोपरामर्श दाताको व्यवस्था गरी बालबालिकाको हकमा अनिवार्य रूपमा बाल मनोपरामर्शको प्रतिवेदन मिसिल संलग्न गर्न लगाउने ।
- पीडितको अधिकारको बारेमा जानकारी दिने, पीडितसँग सम्मानजनक व्यवहार र भाषाको प्रयोग, मनोविज्ञान बुझेर व्यवहार गर्ने लगायत बयान गर्दा पीडित मैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने, आवश्यक परामर्श दिने, साहस बढाउने, आश्वस्त बनाउने, पीडकसँग सकेसम्म प्रत्यक्षीकरण नगराउने आदि ।
- दोषाधिकारको सुविधाको प्रवन्ध गर्ने, पीडित तथा साक्षीको सुरक्षा, संरक्षण, उपचार र पूर्वस्थापना समेतमा सहयोग गर्न संबन्धित निकायहरूसँग समन्वय गर्ने ।
- पीडितलाई मुद्दाका कारवाही प्रकृया, मुद्दाको कारवाहीमा भएको प्रगती, प्रतिवादीको कानूनी अवस्था आदिका बारेमा सूचना प्रदान गर्ने ।
- अपराध पीडित प्रति संवेदनशील भई उनीहरूको आवश्यकता पहिल्याइ सो अनुसार अपराध पीडित मैत्रीपूर्ण वातावरण सृजना गर्ने ।
- पीडितको आत्मसम्मानको संरक्षण हुन्छ भन्ने कुराको सुनिश्चितता र विश्वास दिलाउने ।
- महिला तथा बालबालिकाको हित एवं मुद्दाको अनुसन्धान लगायतका हरेक चरणमा पीडितको गोपनीयताको संरक्षण गर्ने ।
- अपराध पीडित तथा साक्षी सहायता सम्बन्धी निर्देशिका, २०७३ को पालना गर्ने गराउने ।

१२.३ मुद्दा सुनुवाइको क्रममा

- अदालतवाट तोकिएको समयमा साक्षी प्रमाण पेश गर्ने, मुद्दा नहटाउने, साक्षी परीक्षणमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्ने । पीडितलाई Revictimization हुन नदिने ।
- पीडितलाई मुद्दाको कारवाहीको प्रकृयाको बारेमा जानकारी गराई पीडितलाई निज संलग्न भएको मुद्दाको सुनुवाइको क्रममा सहभागी गराउने ।
- महिला तथा बालबालिका पीडित तथा साक्षी भएका मुद्दा र गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाका पीडित तथा साक्षीको आवश्यकता अनुसार उनीहरूको सुरक्षाको समेत प्रवन्ध गरी निजहरूलाई बकपत्रको विषयवस्तुको विषयमा जानकारी गराइ साक्षी बकपत्र गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- बन्द इजलासबाट सुनुवाइ गर्नुपर्ने मुद्दामा बन्द इजलास कायम गर्न, पक्षको गोपनीयता कायम गर्नुपर्ने । मुद्दामा पक्षको गोपनीयता कायम भए नभएको सम्बन्धमा र लगातार सुनुवाइ सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको प्रभावकारी रूपमा पालना गराउन चनाखो रहने ।
- फरार अभियुक्तको हुलिया सहितको विवरण अद्यावधिक गरी खोजतलास जारी राख्ने ।
- बहस व्यवस्थापन, गहिरो अध्ययन, समय व्यवस्थापनका साथै इजलासमा तयारीका साथ उपस्थित भै प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्ने ।
- पीडितलाई फैसलाको जानकारी दिने र फैसलाको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने ।
- पीडितको सहभागिता र संरक्षणका लागि सम्बद्ध सरोकारवालाहरूसँग सहकार्य र समन्वय गर्ने ।

१३. निष्कर्ष

न्यायमा सबै नागरिकको सहज पहुँच हुनुपर्दछ । फौजदारी न्याय प्रशासन पीडितलाई उपेक्षा गरी अगाडि बढ्न सक्दैन । न्यायमा पहुँच नपुगेका अपराध पीडित, महिला बालबालिका तथा सामाजिक तथा आर्थिक रूपले पछाडि परेका वर्गलाई न्यायको अनुभूति दिलाउने कार्यमा फौजदारी न्याय न्याय प्रशासनमा संलग्न निकायहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । संविधानमा उल्लेखित अपराध पीडितको हक सुनिश्चित गर्न अपराध पीडितको अधिकारको प्रवर्धन, सम्मान र संरक्षण गर्नु

पर्दछ । उनीहरूको न्यायमा पहुँच बढाइ न्यायको अनुभूति दिलाउने कार्यमा फौजदारी न्याय प्रशासनमा संलग्न हुने सबैले आ-आफ्नो ठाउँबाट प्रभावकारी रूपमा भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । यस स्थितिमा सुधार ल्याउने नागरिकको शैक्षिक, आर्थिक, सामाजिक सशक्तीकरण गरी कानूनी सचेतना, निःशुल्क कानूनी सेवा, साक्षी संरक्षण समेतको माध्यमबाट समाजका कमजोर वर्गको न्यायमा पहुँचको अवस्थामा सुधार ल्याउनु जरूरी छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधान

- अपराध र अख्तियारको दुरुपयोग पीडितका लागि न्यायसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५
- भ्रष्टाचार विरुद्धको राष्ट्र संघीय महासन्धि, २००३
- अन्तर्देशिय संगठित अपराध सम्बन्धी महासन्धि, २०००
- अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, १९९०

नेपाल कानून

- नेपालको संविधान
- मुलुकी ऐन, २०२०
- प्रमाण ऐन, २०३१
- कानूनी सहायता सम्बन्धी ऐन, २०५४ र नियमावली, २०५५
- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५५
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८
- घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६
- संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७०
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१
- बोक्सीको आरोप (कसूर र सजाय) ऐन, २०७२

निर्देशिका /कार्ययोजना

- विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारवाहीमा पक्षहरूको गोपनीयता कायम राख्ने सम्बन्धी कार्यविधि निर्देशिका, २०६४, सर्वोच्च अदालत
- दोभाषे सेवाको प्रयोग सम्बन्धी निर्देशिका, २०७२, सर्वोच्च अदालत
- दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, २०७३/७४-२०७७/७८, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
- न्यायमा पहुँच आयोगको वार्षिक कार्ययोजना, २०७२/०७३- ०७३/०७४, सर्वोच्च अदालत
- पीडित तथा साक्षी सहायता निर्देशिका, २०७३, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय,

प्रतिवेदन

- अपराध सम्बन्धी बेसलाइन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०७२, नेपाल सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय
- एन जे ए ल जर्नल, २०७१, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान नेपाल, हरिहरभवन, ललितपुर
- लैंगिक हिंसा पीडितको न्यायमा पहुँच अभियोजनकर्ताका लागि श्रोत पुस्तिका, २०७२ न्याय तथा अधिकार संस्था नेपाल, (जुरी नेपाल)

कार्यपत्र नं. ७

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत कार्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधारको अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू

श्यामकुमार भट्टराई, सहन्यायाधिवक्ता
उर्मिला जि.सी., शाखा अधिकृत

सन्दर्भ उल्लेखन

- सरकारी वकीलमा भर्खरै सेवा प्रवेश गर्नु भएका एकजना अधिकृतले बढे संवेदनशील स्वरमा भन्नुभयो "महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अवलेकन गर्न जाँदा कार्यालय भवनको अवस्था देखेर मलाई डर लाग्यो । जतिसक्दा छिटो त्यहाँबाट बाहिर निस्कन पाए हुन्थ्यो भन्ने लाग्यो ।"
- महान्यायाधिवक्ता कार्यालयमा सरकारी निकायको प्रतिरक्षाका लागि अनुरोध गर्न आएका एकजना सहसचिवले त्यहाँ विशिष्ट श्रेणीका नायब महान्यायाधिवक्ता र प्रथम श्रेणीका सहन्यायाधिवक्ताको कार्यक्षेत्र, सवारी साधन, र कार्यबेझ एवम् कामको प्रकृति देखेर आश्चर्य प्रकट गरे । उनले भने, यो कार्यालय अरु भन्दा भिन्न रहेछ ।"
- हालै मात्र सरकारी वकील समूहमा राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको पदका लागि आन्तरिक प्रतियोगिताको विज्ञापन प्रकाशन भयो । सरकारी वकील समूह बाहेक अरु समूहका उम्मेदवारले से पदमा दरखास्त नै दिएनन् । उच्च तहको पदमा यो अनाकर्षणको कारण खेजिनु पर्छ ।
- केही महिना पहिले सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री पुष्पकमल दाहालले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अवलेकन गर्नु भयो । से क्रममा वहाँले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भौतिक अवस्था अत्यन्त कमजोर रहेको अनुभूति गर्नु भयो र सुधारका लागि सहयोग गर्ने आश्वासन दिनु भयो ।
- जीर्ण भौतिक संरचना, अधिक कार्यबेझ, हेपिएको संगठन र निरुत्साहित जनशक्तिको बाहुल्यता रहेको आरेप व्यहोरिरहेको महान्यायाधिवक्ता कार्यालय संस्थागत सुदृढीकरण र व्यावसायिकता विकासमा केन्द्रित देखे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको पहिलो वर्षमा छ । योजनाले अपेक्षा राखे बमोजिमको स्रोत प्राप्त हुन नसकेकोले थप स्रोत प्राप्त गर्न प्रयत्न शील रहेको छ ।

विषय प्रवेश

महान्यायाधिवक्ता कार्यालय र मातहतको भौतिक अवस्थालाई उल्लिखित सन्दर्भले चित्रण गर्दछ । दक्ष जनशक्तिका साथ साथै आधुनिक र वैज्ञानिक भौतिक स्रोत र साधनको सम्पन्नता विना कुनै पनि संस्थाको कार्य गुणस्तरियतामा प्रभावकारिता ल्याउन सम्भव छैन । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहत सरकारी वकील कार्यालयको संगठनात्मक स्वरूप, मुद्दाको अवस्था, कार्यक्षेत्रको बृद्धि, फौजदारी कसूरका स्वरूपहरू र जनशक्ति विवरणको अवस्था हेर्दा भौतिक स्थिति पर्याप्त छैन ।⁸⁹ कार्यस्थल र कार्य वातावरण सरकारी वकीललाई निर्वाह गर्नु पर्ने जिम्मेवारी अनुरूपको छैन । सीमित स्रोत र साधनबाट छिटो, छरितो र जन आकांक्षा अनुकूल स्तरीय कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने चुनौती छ । सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनको प्रकृति र कार्यबेझलाई हेर्ने हे भने वैज्ञानिक र आधुनिक स्रोत साधनले सम्पन्न कार्यालयको स्थापना आजको आवश्यकता हो ।

⁸⁹महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको भौतिक अवस्था देखिने विवरण महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदनमा प्रकाशित गरिएको हुँदा यहाँ से विवरणलाई समावेश गरिएको छैन ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सरकारी वकील कार्यालयहरूको भैतिक स्रोत, साधन र संरचनाहरूलाई समय सापेक्ष बनाउन भैतिक प्रशासन शाखाको स्थापना गरी आफू र मातहत कार्यालयहरूमा भएका भैतिक संरचनाको स्थितिको अभिलेख राखे, भवन नभएका कार्यालयहरूमा भवन निर्माणमा आवश्यक पहल गर्ने जस्ता काममा सक्रियता देखाएको छ। गत वर्ष मात्र महान्यायाधिवक्ता कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको भैतिक प्रेफाइल तयार गरिएको छ।^{९०} महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, (२०६८/०६९-२०७२/०७३) ले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भैतिक संरचना एवं आधुनिक प्रविधिका विषयलाई जेड दिएको छ। प्रस्तुत कार्यपत्रमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको विद्यमान भैतिक अवस्थाका चित्रण गरी सुधारका क्षेत्रहरू प्रस्ताव गर्ने प्रयास गरिएको छ।

विद्यमान भैतिक अवस्था

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय सिंहदरबार परिसर क्षेत्रमा रहेको कित्ता नं ७७८ नं जग्गाको क्षेत्रफल ४।१५।१।१। रेपनीमा अवस्थित रहेको छ । वि.स. २०२९ सालमा निर्माण सम्पन्न भएको उक्त भवन पुरानो हुँदै गएको छ। २०७१ साल बैशाख १२ गतेको विनाशकारी भुकम्पले कार्यालय भवन अझ क्षतिग्रस्त बनाएको छ। रातो स्टिकर टाँसिएको भवनमा बसेर कार्य सम्पादन सम्पादन गर्नु पर्ने बाध्यात्मक अवस्था छ। कार्यालयको कामको चाप र प्रकृतिका हेर्दा समेत नयाँ भवन निर्माण गर्नुपर्ने विषयलाई पहिले प्राथमिकता दिन जरुरी देखिन्छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन हेर्ने हे भने वर्षेनी मुद्दाको संख्या बढिरहेको छ। कार्यक्षकको अपर्याप्तता र सवारी साधनको अभावका कारण उच्च तहका सरकारी वकीलहरूलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा ल्याउन सकिएको छैन। भूकम्प पछि तत्कालीन बन्देबस्तका लागि बनाइएको सिंहदरबार परिसरको प्रिफ्याव भवनको कार्य समेत समयमा सम्पन्न हुन नसक्दा कार्यालय सञ्चालनमा समेत असहज अवस्था छ। नेपाल सरकारको निर्णयानुसार महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई प्राप्त भएको थप घर जग्गा पनि कार्यालयको जिम्मामा आउन सकेको छैन। यस वर्ष महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भवन निर्माणको लागि रु दुई करोड बजेट निकासी विनियोजित भएको भए पनि कार्यालयको वैकल्पिक व्यवस्थापन हुन नसक्दा भवन निर्माण प्रकृया प्रारम्भिक चरणबाट अगाडि बढ्न सकेको छैन। केवल प्राविधिक सहयोग गर्ने निकायसँग प्रारम्भिक छलफलको क्रममा मात्र रहेको अवस्था छ। महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको नीति व्यवस्थापन समूहमा छलफल गरी से कार्यालयमा आवश्यक रहने कक्षहरूको प्रारम्भिक आवश्यकता पहिचान गरिएको छ। से को विवरण अनुसूची १ मा राखिएको छ।

उच्च सरकारी वकील कार्यालय

उच्च अदालत र से का इजलास रहेका स्थानहरूमा उच्चसरकारी वकील कार्यालयहरू स्थापना भएका छन्। हाल १८ वटा उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू रहेका छन्। राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीका सरकारी वकीलले नेतृत्व गर्ने ती कार्यालयको भैतिक अवस्था समेत सन्तुष्टजनक रहेको छैन। कार्यबेझ धेरै भएको उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा भैतिक अवस्थाकै कारण थप जनशक्ति समेत परिचालन र व्यवस्थापन गर्न सकिएको छैन। कतिपय कार्यालय भवन नयाँ बनेका भए पनि से अनुसारको अन्य भैतिक व्यवस्थापन गर्न नसकिएको अवस्था छ। खास गरी उच्च सरकारी वकील कार्यालय, पाटनलाई उच्च प्राथमिकतापूर्वक व्यवस्थापन गर्नु पर्ने छ। जग्गा प्राप्ति, भवन निर्माण र भैतिक पूर्वाधारको व्यवस्थापन कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ।

^{९०} नायव महान्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्र सुवेदीज्यूको संयोजकत्वमा गठित कार्यदलले से प्रतिवेदन तयार गरेको हे ।

विशेष सरकारी वकील कार्यालय

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गत काठमाडौँ उपत्यकामा रहने गरी विशेष सरकारी वकील कार्यालयको स्थापना भएको छ। कार्यालयको आफ्नै जग्गा नभएको हुँदा हाल मासिक रु दुई लाख भन्दा बढी भाडा तिरी कार्यालय संचालनमा रहेको छ। से कार्यालयमा संख्यात्मक रूपमा मुद्दाको कार्यचाप विस्तारै बढ्दै गएको छ। भ्रष्टाचार, सम्पत्ति शुद्धीकरण जस्ता गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाको बहस पैरवी संलग्न रहनु पर्ने से कार्यालयमा थप सरकारी वकीलको व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ। सेही अनुसारको भैतिक स्रोत र साधनको व्यवस्था अपरिहार्य छ। मुद्दाको प्रकृति एवं संवेदनशीलताको कारण सरकारी वकीललाई आवतजावत गर्नका लागि से कार्यालयमा चालु हालतका सवारी साधन समेत थप हुनु पर्ने अवस्था देखिएको छ।

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय

प्रायः सबैजसो जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको भैतिक व्यवस्थापनको अवस्था अत्यन्त कमजोर छ। सबै कार्यालयमा राजपत्रांकित द्वितीय र तृतीय श्रेणीका सरकारी वकीलहरूको दरबन्दी रहेको छ। काठमाडौँ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको कार्यबेझ र मुद्दाको प्रकृतिका आधारमा राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीका सरकारी वकील कार्यरत रहनु भएको छ। राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीका सरकारी वकीलहरूको संख्या पनि ५ भन्दा बढी छ। कार्य चाप हेर्दा अझै धेरै संख्यामा सरकारी वकीलहरू थप गर्नुपर्ने अवस्था छ। राजधानीको जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा मुद्दाको संख्यात्मक चापका अतिरिक्त प्रकृतिगत विविधता र विषयगत जटिलता एवम् संवेदनशीलताका कारण कार्यक्षेत्र र कार्य सम्पादनका लागि छुट्टै ठूलो संरचना आवश्यक देखिएको छ। काठमाडौँ जिल्ला अदालतका ३० भन्दा बढी इजलासहरू क्रियाशील रहेको अवस्थामा सरकारी वकीलको दरबन्दी प्राथमिकतापूर्वक बढाउनु पर्ने अवस्था छ। त्यस्तै गरी सरकारी वकीलको कार्य प्रकृतिका कारण कार्यालय समय भन्दा बाहिर समेत कार्यालयको काममा खट्नु पर्ने अवस्था हुँदा जिल्ला स्तरका सरकारी वकीलहरूलाई आवासको प्रबन्ध अति आवश्यक छ।

भवन निर्माणको अवस्था

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गत जिल्ला तथा उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूको आधुनिक भवन निर्माणको कार्यले केही वर्ष यता निरन्तरता पाएको छ। उच्च सरकारी वकील कार्यालय बाग्लुङ, जनकपुर र विराटनगरका भवनहरू निर्माण कार्य सम्पन्न भइसकेको छ। भने सुर्खेत, हेटौँडा, बुटवल र तुलसीपुरका भवनहरू निर्माणाधीन छन्। त्यसैगरी उच्च सरकारी वकील कार्यालय पोखरा र नेपालगंजमा निर्माण कार्य सुरु भएको छ। जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूतर्फ मुस्ताङ, रूपन्देही, कास्की, स्याङ्जा, पर्वत, म्याग्दी, कञ्चनपुर, बाँके, दोलखा र तनहुँ, सुनसरीका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयका भवनहरू निर्माण भइसकेका छन् भने ताप्लेजुङ, सोलुखुम्बु, धनकुटा, रसुवा, सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप, संखुवासभा, बाग्लुङ, लमजुङ, बाजुरा र दैलेखका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूका नयाँ भवन निर्माणको कार्य अन्तिम चरणमा रहेका छन्। यसैगरी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू गुल्मी, अर्घाखाँची, नुवाकोट, रोल्पा र दार्चुलाको भवन निर्माण कार्य प्रारम्भ हुने प्रक्रियामा रहेका छन्। यस आ.व.मा भापा, भोजपुर, उदयपुर, चितवन, प्युठान, सल्यान, बर्दिया, बैतडी, बारा, पर्साको भवन निर्माणका लागि प्रारम्भिक कार्य गर्न बजेट निकास भइसकेको छ। धादिङ, सिन्धुली र गोरखा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको भवन निर्माण भूकम्प पुनर्निर्माणको क्रममा रहेको छ। भर्खरै स्थापना भएका उच्च सरकारी वकील कार्यालय, खलढुङ्गा र वीरगञ्जका लागि जग्गा प्राप्ति र भवन निर्माणको विषयलाई प्राथमिकतामा राख्नु पर्ने अवस्था छ। सरकारी वकील कार्यालय भवन निर्माणको अवस्थालाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

निर्माण सम्पन्न भएका कार्यालयहरू	निर्माणाधीन कार्यालयहरू	यस वर्ष निर्माण हुने क्रममा रहेका कार्यालयहरू
<ul style="list-style-type: none"> उच्च सरकारी वकील कार्यालय बाग्लुङ, जनकपुर र विराटनगर जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय मुस्ताङ, रूपन्देही, कास्की, स्याङ्जा, पर्वत, म्याग्दी, कञ्चनपुर, बाँके, दोलखा र तनहुँ 	<ul style="list-style-type: none"> उच्च सरकारी वकील कार्यालय सुर्खेत, बुटवल हेटौँडा, तुलसीपुर, पोखरा र नेपालगंज जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय सुर्खेत, ताप्लेजुङ, सुनसरी, सोलुखुम्बु, धनकुटा, रसुवा, सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप, संखुवासभा, बाग्लुङ, लमजुङ, बाजुरा, दैलेख, गुल्मी, अर्घाखाँची, नुवाकोट, गोर्खा, रोल्पा र दार्चुला 	<ul style="list-style-type: none"> भापा, भोजपुर, उदयपुर, चितवन, प्युठान, सल्यान, बर्दिया, बैतडी, बारा, पर्सा सिन्धुली, धादिङ र गोरखा

पीडित मैत्री कक्षको व्यवस्था

नेपालको संविधानले अपराध पीडितको हकलाई मैलिक हकको रूपमा राखेको छ। से सन्दर्भलाई समेत सम्बोधन गर्न अपराध पीडित र साक्षीको सहायता र संरक्षणमा सरकारी वकीलको भूमिका प्रभावकारी बनाउन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट छुट्टै निर्देशिका समेत जारी भएको छ। सबै जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा पीडित मैत्री कक्षको व्यवस्था हुनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ। विभिन्न सहयोगी निकायहरूको सहयोगमा करिब ५० भन्दा बढी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा पीडित मैत्री कक्ष स्थापना भएका छन्। बाँकी कार्यालयहरू पीडित मैत्री कक्ष स्थापनाको क्रममा रहेका छन्। त्यसरी स्थापना भएका पीडित मैत्री कक्षका सामानहरूको उचित संरक्षण र सदुपयोग हुन नसकेको गुनासो पनि आएको छ। पीडित र साक्षीहरूको सहजताका लागि कक्षहरू प्रयोगमा ल्याउन सरकारी वकीलहरूमा थप संवेदनशीलता आवश्यक देखिएको छ। पीडित मैत्री कक्षको व्यवस्थापनका र यसको प्रयोगको अभिलेखीकरण गर्ने कार्यमा समेत थप जागरुकता अपरिहार्य छ।

पुस्तकालय

महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको देस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले सरकारी वकीलको पेशालाई व्यवसायिक बनाउने मूल ध्येय राखेको छ। त्यसको एउटा पूर्वशर्त भित्र अध्ययनको पहुँच पर्दछ। सरकारी वकीलका लागि आवश्यक पर्ने अवधारणागत पक्ष समेटिएका पुस्तक एवम् कानूनका पुस्तक र कानून पत्रिकाको सहज पहुँच आवश्यक छ। धेरै जसो कार्यालयमा यो न्यूनतम शर्त समेत पूरा हुन सकिरहेको छैन। वर्षैदेखि पहिचान भएको यो समस्या आज पनि ज्यूँकाट्युँ छ। पुस्तकको अभिलेख पनि व्यवस्थित छैन। भएका अभिलेखका पुस्तक पनि भेटिदैनन्। बरबुझारथमा यसलाई आवद्ध गर्न सकिएको छैन। सूचना प्रविधिको माध्यमबाट स्रोतको अथाह सागरमा सरकारी वकीलको पहुँच बढाउन अव अत्यन्त आवश्यक छ। प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीहरूको प्राज्ञिक स्रोतको पहुँचमा भएको विस्तारका आधारमा सरकारी वकीललाई समेत प्रतिस्पर्धी बनाउनका लागि संस्थागत रूपमा नै पुस्तकालयको सुदृढीकरण, व्यवस्थापन र विद्युतीय पुस्तकालयको अवधारणालाई व्यवहारमा रुपान्तरण गर्नु पर्ने आवश्यकता छ। यसका लागि पुस्तकालय अधिकृतको व्यवस्था गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पुस्तकालय व्यवस्थित

गरिनु पर्दछ। सर्वोच्च अदालतमा बहस गर्ने प्रत्येक सरकारी वकीलको कार्यक्षमता कानूनका आधारभूत पुस्तकहरू उपलब्ध हुनु पर्दछ। प्रत्येक सरकारी वकील कार्यालयमा छुट्टै पुस्तकालयको व्यवस्था गरी दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था गर्नु पर्दछ। कार्यबेझ बढी भएका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा समेत पुस्तकालयको स्थापना र पुस्तकालय सहायकको दरबन्दी व्यवस्था गरिनु पर्दछ। अभिलेखका लागि आवश्यक पर्ने बाहेकका पुराना पुस्तकहरू हटाउने वा व्यवस्थित गर्नु पर्ने आवश्यकता छ। त्यसै गरी पुस्तकालयको प्रयोग गर्ने संस्कृति समेत सरकारी वकील कार्यालयमा विकास हुनु पर्ने देखिन्छ।

संविधानले दिएको मुद्दाको अभियोजन, बहस, पैरवी र कानूनी राय दिने लगायतका जिम्मेवारी वहन गर्नका लागि सरकारी वकीलहरूलाई निरन्तर राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय कानून, नयाँ ेन, नजिरहरू, अनुसन्धानमूलक लेख रचना आदिको अध्ययन गर्नु पर्ने हुँदा वैज्ञानिक, व्यवस्थित र आधुनिक विद्युतीय पुस्तकालय र ईन्टरनेट सुविधाको पहुँच हरेक सरकारी वकीललाई हुन अपरिहार्य देखिन्छ। उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा पुस्तकालय व्यवस्थापन कमजोर देखिन्छ। पुस्तकालयको लागि छुट्टै कक्षको अभाव र कक्ष भए पनि पुस्तकहरू समय अनुसार अध्यावधिक नहुदा पुस्तकालयको उचित प्रयोग र पहुँच हुन सकेको छैन। विद्युतीय पुस्तकालयको अवधारणा अवलम्बन गर्नु पर्ने, मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई त्यसमा लिंक गर्नु पर्ने र कानूनसँग सम्बन्धित पुस्तकालयहरूसँग आवद्ध गरी यसको सुविधालाई वृद्धि गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ।⁹¹

सवारी साधन

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूमा थप सवारी साधनको आवश्यकता रहेको छ। भएका सवारी साधनहरू समेत पुराना भई मुश्किलले मात्र प्रयोग भइरहेको अवस्था छ। नेपाल सरकारले निर्धारण गरेका सवारी साधनको सुविधा समेत उपलब्ध हुन सकेको छैन। कार्यालय समय बाहिर समेत मुद्दाका मिसिल अध्ययन गर्नु पर्ने अवस्था हुँदा आवतजावतका लागि सबै तहका सरकारी वकीललाई सवारी साधनको सुविधा दिनुपर्ने आवश्यकता छ। तर कानूनत सुविधा पाउन पर्ने तहका सरकारी वकीललाई निर्धारित मापदण्ड बमोजिमको सवारी साधन उपलब्ध गराउनु नै यतिखेरको चुनौती रहेको छ। राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीका सरकारी वकीलहरूलाई चालु हालतको मेटरसाईकलसम्म उपलब्ध गराउन नसकिएको अवस्था छ। अन्य सेवाका समकक्षीहरूसँग तुलनामा न्यूनतम सुविधा पनि पाउँन नसक्दा यसले सरकारी वकीलहरूलाई अझ बढी निरुत्साहित तुल्याएको छ। हालको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गतको सवारी साधनको विवरण अनुसूची २ मा समावेश गरिएको छ।

महान्यायाधिवक्ता कार्यालयमा क्रमिक वृद्धि हुदै गएको कार्यबेझलाई सम्बोधन गर्न उच्च तहका सरकारी वकीलको थप व्यवस्था गरिनु पर्ने अनिवार्यता छ। से का लागि कार्य कक्ष र सवारी साधनको अपर्याप्तता ठूले समस्याको रूपमा रहेको छ। भौतिक विपन्नताको कारण कार्यबेझ सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्व कमजोर हुने अवस्था आउन नदिन विशेष प्रयत्न आवश्यक छ।

⁹¹महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको देस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, २०७१।७२, पेज ४९.

देस्रे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले भौतिक स्रोत र साधन सम्बन्धमा गरेको व्यवस्था

महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको देस्रे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना संस्थागत सुधार र व्यावसायिकता विकास केन्द्रित रहेको छ। से योजनाले लिएका चारवटा लक्ष्य मध्ये महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण समेत रहेको छ। से लक्ष्य अन्तर्गतका रणनीतिहरू यस प्रकार रहेको छन्:

- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको भौतिक अवस्था देखिने प्रोफायल तयार गरी प्रकाशन गर्ने,
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भवन निर्माण गर्न गुरुयोजना तयार गर्ने,
- स्वीकृत गुरुयोजना अनुसार महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भवन निर्माण गर्ने,
- सरकारी वकील कार्यालयहरूको भवन निर्माणको लागि मापदण्ड निर्धारण गर्ने,
- नयाँ भवन नभएको र कार्यबोझ बढी भएका सरकारी वकील कार्यालयलाई प्राथमिकता दिई वर्षको कम्तीमा सात वटा सरकारी वकील कार्यालयहरूको भवन निर्माण गर्ने,
- जग्गा नभएका सरकारी वकील कार्यालयहरूका लागि जग्गाको बन्दोबस्त गर्ने,
- कार्यबोझ बढी भएका कार्यालयहरूलाई प्राथमिकता दिई वर्षको कम्तीमा २० वटा सरकारी वकील कार्यालयमा वैकल्पिक उर्जाका लागि कार्यालय सञ्चालन गर्न सकिने गरी सोलार जडान गर्ने,
- उपत्यका बाहिरका सबै उच्च सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलहरूलाई सरकारी आवासको व्यवस्था गर्ने ,
- कम्तीमा राजपत्रांकित द्वितीय र तृतीय श्रेणीसम्मका सरकारी वकीलहरूलाई क्रमशः सवारी साधन व्यवस्था गर्ने,
- सबै सरकारी वकील कार्यालयमा फोटोकपि/फ्याक्स मेसिनको व्यवस्था गर्ने,
- सबै उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यालय प्रयोजनका लागि कम्तीमा एउटा थप सवारी साधनको व्यवस्था गर्ने ,
- कार्यबोझ बढी भएका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा क्रमशः सवारी साधन उपलब्ध गराउदै लैजाने नीति लिई कम्तीमा प्रति वर्ष पाँचवटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयलाई सवारी साधन उपलब्ध गराउने ,
- नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको सवारी साधन प्रयोग सम्बन्धी मापदण्डको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।

उल्लिखित रणनीतिहरू मध्ये भौतिक प्रोफाइल तयारीको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भवन निर्माणको गुरु योजना तयारीको लागि प्रारम्भिक छलफल भइरहेको छ। नयाँ बन्ने सरकारी वकील कार्यालयको भवन निर्माणका लागि आधारभूत मापदण्ड तयार गरी सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूको आवासको व्यवस्था हुने गरी नक्सा स्वीकृत गर्न प्रारम्भ गरिएको छ। नयाँ बन्ने भवनमा पीडित मैत्री कक्ष, वयान कक्ष र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँच कायम हुने प्रबन्ध गर्न थालिएको छ। सम्बन्धित सरकारी वकील, प्राविधिकसँग परामर्श गरी कार्य सम्पादन गर्न सहज हुने र सुरक्षाको दृष्टिले समेत उपयुक्त हुने गरी नयाँ भवन बनाउन मार्गदर्शन गरिएको छ। निर्माण कार्यको प्रगति विवरण समीक्षा गर्न थालिएको छ। अझै पनि प्रगति

विवरण पठाउने संस्कृतिको विकास हुन बाँकी नै छ । अनुगमन कार्यका लागि उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू प्रभावकारी रूपमा परिचालित हुनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । पहिले राम्ररी विचार नगरी नक्सा स्वीकृत गराउने पछि भेरिएसनका नाममा थप कामको प्रस्ताव ल्याउने प्रवृत्तिलाई निर्माण कार्यमा निरुत्साहित गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । भौतिक निर्माणको कार्यलाई सुपरिवेक्षण गर्नका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले एउटा ईन्जिनियरको सेवा नियमित रूपमा लिनु पर्ने अवस्था देखिएको छ । योजनाले भौतिक सुधारका लागि ठूलो रकम प्रक्षेपण गरेको भए पनि प्रक्षेपित बजेट प्राप्त हुन नसक्दा लक्षित उपलब्धि हासिल गर्न कठिन देखिन्छ ।

समस्या र चुनौतीहरू

उल्लिखित विश्लेषणका आधारमा हेर्दा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भौतिक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या र प्रमुख चुनौतीहरू यस प्रकार रहेका देखिन्छ ।

- पुराना सवारी लिलाम गर्नु पर्ने भए मूल्याङ्कन सहित लेखी पठाउन आग्रह गरिएकोमा हालसम्म कुनै कार्यालयबाट पनि त्यस्तो प्रस्ताव आएको छैन । पुराना सवारी साधन लिलाम विक्री नगरी नयाँ खरिद गर्न अनुमति पाउन नसकिने हुँदा नयाँ खरिद गर्ने प्रकृत्यामा समेत समस्या पारेको छ ।
- भवन निर्माण भइरहेका कार्यालयहरूलाई प्रगति विवरण पठाउन आग्रह गरिएकोमा केही कार्यालय बाहेक धेरै कार्यालयबाट त्यस्तो प्रगति विवरण आएको छैन । समयमा म्याद थप लगायतका विषयहरू सम्पन्न नगर्दा पनि निकाशा लगायतका समस्या आएको छ ।
- सम्झौताको समय सीमामा प्रायः कुनै पनि भवनको निर्माण कार्य सम्पन्न भएको छैन । निर्माण भएका नयाँ भवनका लागि फर्निचर लगायतको विषय शुरूको लागत अनुमानमा नराख्दा पछि समस्या पर्ने गरेको छ ।
- विशेष सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय काठमाण्डौंको भवन निर्माणका लागि उपयुक्त स्थानमा जग्गाको बन्देबस्त गरी भवन निर्माण गर्ने योजना प्राथमिकतापूर्वक कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने अवस्था छ । अदालतसँग नजिकै सरकारी वकीलको कार्यालय बनाउनका लागि उपयुक्त ठाउँमा जग्गा पाउन समस्या छ । पाँउदा पनि त्यसको लागत निक्कै ठूलो हुने अवस्था छ ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई तत्काल प्रिफ्याब सम्मको वैकल्पिक व्यवस्थापन गरी से भवन हटाई नयाँ भवन निर्माणको कार्यलाई पहिले प्राथमिकतामा कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने अवस्था छ । प्रिफ्याब भवन तयार नभएकोले भवन निर्माणका लागि विनियोजित रकम पनि खर्च गर्न नसकिने अवस्था छ ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पुस्तकालय व्यवस्थापन गरी नयाँ पुस्तकहरू थप गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । तर स्थान अभावले से कार्य गर्न तत्काल सम्भव छैन । थप पुस्तक व्यवस्थापन गर्न स्रोतको व्यवस्थापन गर्नु पर्ने अवस्था छ ।
- विद्युतीय माध्यमबाट अध्ययन सामग्रीमा पहुँच बढाउनु पर्ने अनिवार्यता छ । से कार्यका लागि पनि स्रोतको थप आवश्यकता छ भने सरकारी वकीलमा प्रविधि मैत्री संस्कृति विकास गराउनु पर्ने आवश्यकता छ ।
- तेकिएका अधिकारीहरूलाई नेपाल सरकारले निर्धारण गरेको मापदण्ड बमेजिम सवारी साधन र सुविधाको व्यवस्था गर्नु अनिवार्यता छ । तर सवारी साधनको उपलब्धताले समस्या पारेको छ । पुराना सवारी साधनहरू जिम्मा लगाउन सकिने अवस्था छैन ।
- सरकारी वकीलहरूको पद सुँहाउदै कार्यस्थल र कार्य वातावरण निर्माण गरी कार्य सम्पादनलाई प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक छ । खासगरी कुर्सील्यापटप समेतका न्यूनतम सामग्रीको ,फ्याक्स ,फोटोकपी ,एसी ,टेबल , अझै अभाव छ । उपलब्ध स्रोत र साधनको न्यूनताले इच्छित वातावरण निर्माण गर्न सकिएको छैन । आधारभूत

सामाग्री सहितको कार्यक्षेत्र र अवस्थाको प्रबन्ध गर्न योजनाबद्ध रूपमा थप प्रयत्न गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ।

- जिन्सी सामानको व्यवस्थापन सहज छैन। प्रत्येक कार्यालयमा पुराना सामाग्री लिलाम विक्री नगरी राखिएको अवस्था छ। जिन्सी निरीक्षण पैचारिकतामा सीमित छ। भएका पुराना सामाग्री व्यवस्थापन नगरी थप सामाग्री आम्दानी गर्नु पनि सहज हुदैन। यो विषयलाई सबैले हृदयंगम गरी एक अर्कामा जिम्मेवारी नपन्छाई देपारे पण , नगरी जिन्सी व्यवस्थापन गर्नु पर्ने आवश्यकता छ। यसको सुरुवात महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट गरिनु उपयुक्त हुन्छ।
- सरकारी वकीललाई प्रदान गरिएको ल्यापटपलाई कार्य सम्पादनमा प्रयोग हुन नसकेको भन्ने जस्ता आरोप छन्। त्यसको समुचित संरक्षणको प्रश्न पनि छ।

३. सुझावहरू

भैतिक स्रोत साधनको व्यवस्थापनका लागि देहायका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ:-

- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको कार्यालय सञ्चालनका लागि प्रिफ्याव समेतको बैकल्पिक बन्देबस्त गरी अहिलेको घर भत्काई नयाँ मापदण्ड बमोजिम भावि कार्यबेझ समेतलाई सम्बन्धन गर्ने गरी भवन निर्माणका कार्य प्राथमिकतामा राख्ने।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्तर्गतका सरकारी वकील कार्यालयको भवन निर्माण सम्बन्धी गुरु योजना र मापदण्ड तयार गरी सो मापदण्ड कार्यान्वयन गर्न पर्याप्त बजेट विनियोजन हुन आवश्यक देखिन्छ। भवन निर्माणको मापदण्ड बमोजिम मात्र नयाँ भवन निर्माण गर्नु पर्ने र नयाँ भवनमा सबै सरकारी वकीलहरूका लागि आवासको प्रबन्ध गर्ने।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत कार्यालयको भैतिक पूर्वाधार सम्बन्धी विवरणहरूको प्रोफाइल तयार गरी प्रकाशन गर्ने, खास गरी घर जग्गा, सवारी साधन, ईलेक्ट्रोनिक डिभाईस, फर्निचर, लगायतका विवरणहरू अद्यावधिक गरी सफ्टवेयर मार्फत अभिलेख व्यवस्थित गर्ने।
- उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू पाटन, वीरगञ्ज, खलढुङ्गा, विशेष सरकारी वकील कार्यालय काठमाण्डौ र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय काठमाण्डौ लागि जग्गाको व्यवस्थापन पनि भावी कार्यबेझ समेत आँकलन गरी भवन निर्माणको कार्य प्राथमिकतापूर्वक गर्ने।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत कार्यालयको भैतिक संरचनाको निर्माण गर्दा कार्यालयको कार्यबेझ र जनशक्तिलाई दृष्टिगत गरी कार्य सञ्चालनका लागि आवश्यक आधुनिक भैतिक सामाग्रीको प्रबन्ध गर्ने। प्राप्त भएका सामाग्रीको उचित संरक्षण र सम्भारको प्रबन्ध गर्ने। भैतिक संरचना निर्माणका लागि कार्यबेझका आधारमा उच्च सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयलाई वर्गीकरण गरी सोही अनुसारको मापदण्ड निर्माण गर्नु पर्ने। खास गरी उच्च सरकारी वकील कार्यालय, पाटन र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय काठमाण्डौका लागि विशेष मापदण्ड तयार गर्नु पर्ने।
- महान्यायाधिवक्ता कार्यालय र मातहत कार्यालयहरूमा भैतिक स्रोत र साधनको उचित प्रयोग र वितरणका लागि स्पष्ट नीति बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने, कार्यालय अनुगमन गर्दा भैतिक अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू ल्याई कार्यान्वयन गर्न लगाउने।
- भवन निर्माणको लागि लागत अनुमान तयार गर्दा फर्निचर समेतको व्यवस्था समावेश गर्ने र तेकिएको समयमा निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने गरी अनुगमन प्रणाली सुदृढ तुल्याउने। भेरिएसन गर्ने गराउने विषयलाई अपवादको रूपमा मात्र अंगिकार गर्ने। भेरिएसन आदेश नभई सो सम्बन्धी निर्माण कार्य नगर्ने नगराउने।

- कार्यालयको कार्यबेझ र जनशक्तिको आधारमा सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई वर्गीकरण गरी भवन निर्माणका लागि जग्गा नभएका सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई जग्गा उपलब्ध गराउनु पर्ने र भएका जग्गा नपुग भएकोमा थप गर्न पहल गर्नुपर्ने।
- भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भएका सरकारी वकील कार्यालयहरूको पुननिर्माणका लागि राष्ट्रिय पुननिर्माण प्राधिकरणलाई अनुरोध गर्ने। त्यसरी निर्माण भएका भवनको समेत अनुगमन गर्ने।
- सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूले जिन्सी निरीक्षण गरी कार्यमा आउने सामानहरू तत्काल प्रक्रिया पूरा गरी लिलाम गर्ने वा नष्ट गर्ने, पुराना सवारी साधन अन्यत्र हस्तान्तरण गर्ने कार्यको पुनरावलोकन गर्ने।
- नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेका मापदण्ड बमोजिम सरकारी वकीलहरूलाई सवारी साधन उपलब्ध गराउने। कार्यबेझका आधारमा उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई थप सवारी साधनको व्यवस्था गर्ने।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पुस्तकालयको विद्यमान अवस्था पुनरावलोकन गरी अभिलेख राख्नु पर्ने बाहेकका पुराना किताब नष्ट गर्ने। सन्दर्भ अनुसार नयाँ पुस्तक थप गर्ने, पुस्तक खरिदमा विद्युतीय प्रति तर्फ अग्रसर हुने। सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई न, कानूनका पुस्तक र कानून पत्रिका सहज रूपमा उपलब्ध गराउने।
- सबै सरकारी वकीलहरूलाई निश्चित मापदण्डको आधारमा इन्टरनेट सुविधा र ल्यापटप उपलब्ध गराउने। प्रत्येक पाँच वर्षमा ल्यापटप परिवर्तन गरी पुराना लिलाम गर्ने। सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यबेझ अनुसार कम्प्युटर, प्रिन्टर स्क्यानर तथा फोटेकपी मेसिन उपलब्ध गराउने। विद्युतीय माध्यमबाट पत्राचार लगायतका कार्य गर्ने परिपाटी विकास गर्ने। प्रत्येक सरकारी वकीललाई डेस्कटप कम्प्युटरको समेत प्रबन्ध गर्ने।⁹²
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देखि पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले निर्दिष्ट गरे बमोजिम भौतिक पूर्वाधार सम्बन्धी कार्यहरूलाई अगाडि बढाउन आवश्यक पहल गर्नुपर्ने। भौतिक पूर्वाधार विकासका कार्यसँग उत्तरदायित्व र पारदर्शितालाई समेत आबद्ध गर्ने।

निष्कर्ष

भौतिक स्रोतको व्यवस्थापन कार्य संस्थागत सुधारको महत्वपूर्ण क्षेत्र हो। कार्यालयको कार्य वातावरणले कार्य सम्पादनको स्तरमा पनि भिन्नता ल्याउँदछ। कार्य वातावरण निर्माण गर्नका लागि भौतिक स्रोत साधनको व्यवस्थापन अपरिहार्य हुन्छ। संविधानद्वारा स्थापित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भौतिक अवस्था सोही स्तरको हुनु पर्नेमा कसैको पनि विमति हुन सक्दैन। महान्यायाधिवक्ता र चार जना राजपत्रांकित विशिष्ट श्रेणीका नायब महान्यायाधिवक्ताहरूले नेतृत्व गरेका महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका विभागहरू पनि स्तर सुहाउँदो भौतिक व्यवस्थापन सहित सञ्चालनमा आउँनु पर्दछ। जीर्ण भवन र कमजोर पूर्वाधारमा बसेर पक्कै पनि उत्पादकत्व र गुणस्तरको अपेक्षा राख्न मिल्दैन। राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीले नेतृत्व गरेका उच्च सरकारी वकील कार्यालय, विशेष सरकारी वकील कार्यालय र काठमाडौंको जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको भौतिक व्यवस्थापन समकक्षी अरु सरकारी निकायको बराबरी अझ कार्यबोझ र कार्यप्रकृतिका आधारमा सोभन्दा पनि राम्रो हुन आवश्यक छ।

अभियोजन र कानूनी रायको जिम्मेवारी पाएको जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा पनि राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीका सरकारी वकीलको नेतृत्वमा कम्तीमा दुई जना सरकारी वकीलको दरबन्दी रहेको छ। न्यायाधीशको दरबन्दीमा निकै ठूलो

⁹²सूचना प्रविधि सम्बन्धी छद्म कार्यपत्रमा उल्लेख भएको छ।

संख्या थप भएकोले सरकारी वकीलको दरबन्दीमा समेत कार्यबोझ र कार्यप्रकृतिको मूल्यांकन गरी सोही अनुपातमा पुनरावलोकन गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ । दरबन्दी पुरावलोकन हुनु भनेको त्यसका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधार र व्यवस्थापनको पनि पुनरावलोकन हुनु हो । त्यस दृष्टिले पनि सरकारी वकील कार्यालयको पूर्वाधार विकास संस्थागत सुधारको प्राथमिकताको विषय बनेको छ । हीन भावना वा कमजोर मनस्थितिमा बसेर वा नैरास्यता बेकेर सरकारी वकीलले स्वायत्तता र स्वतन्त्रताको अभ्यास गर्न सक्ने अवस्था रहँदैन । तुलना गर्दा कमजोर देखिने वा भौतिक रुपमा नै जीर्ण वा न्यूनतम आधार पनि पूरा नभएको स्थानमा काम गर्न दक्ष र विज्ञ जनशक्ति आकर्षित हुन सक्ने अवस्था हुँदैन । त्यसले नैरास्यता शिवाय केही दिन सक्दैन । अहिले पनि कतिपय अवस्थामा सरकारी वकीलको पदमा प्रतियोगितामा भाग नै नलिने गरेको अवस्थालाई गम्भीरतापूर्वक विचार गरिनु पर्दछ । यो संस्था सुदृढ तुल्याउन दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता छ । त्यस्तो दक्ष जनशक्तिलाई आकर्षित गर्ने धेरै तरिका मध्येको भौतिक पूर्वाधार र संस्थागत विकास आकर्षणको एउटा आधार हो । यो पक्षलाई बलियो बनाएर लानु पर्ने अवस्था छ ।

तसर्थ, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भवन निर्माण र भौतिक पूर्वाधारको विकासबाट संस्थागत सुधारको थालनी गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । भौतिक सुधारका कार्य सूचना प्रविधि पद्धतिमा आबद्ध गरिनु पर्दछ । कार्यबोझ बढी भएका सरकारी वकील कार्यालयहरूको भौतिक सुधारलाई प्राथमिकतामा राख्नु पर्ने अवस्था छ । यसलाई व्यक्ति वा समूहको आवश्यकताको रुपमा नहेरी संस्थागत सुधारको दृष्टिले हेरिनु पर्दछ । स्रोत साधनको बढोत्तरी गर्न संस्थागत रुपमा सबैले प्रयास गर्नु पर्ने अवस्था छ भने प्राप्त स्रोतको न्यायोचित वितरण र सही सदुपयोगको विषय पनि उत्तिकै ज्वलन्त रुपमा रहेको छ । स्रोत साधनमा भएको वृद्धि र भौतिक पूर्वाधारमा भएको विकासबाट कार्य सम्पादनमा सकारात्मक प्रभाव देखाउन सकिएमा मात्र यसको सार्थकता रहन्छ ।

अनुसूची- १

(क) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भवनमा हुनुपर्ने कार्यकक्षको विवरण

१) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय भवन

- भवनको प्रत्येक तल्लामा महिला र पुरुषका लागि छुट्टा छुट्टै सैचालय
- भवनमा दुई वटा सिंढि
- लिफ्ट दुई वटा
- भवनको बाहिरबाट ईमरजेन्सी सिंढि
- १५० मीटरसाईकल पार्किङ, १०० वटा गाडी पार्किङ गर्न मिल्ने गरी अन्डरग्राउण्ड पार्किङ बेसमेन्ट दुईवटा
- ५० हजार लिटर पानी भण्डारण गर्न मिल्ने गरी अण्डरग्राउण्ड ट्यांकटी
- पानी सर्वसुलभ बनाउन डिप बेरिड कम्पाउण्ड हाता भित्र
- अपाङ्ग मैत्री भवन हुनुपर्ने
- अपाङ्ग मैत्री सैचालय हुनुपर्ने

२) कार्य कक्ष

क) महान्यायाधिवक्ताको कार्यकक्ष

महान्यायाधिवक्ता (संवैधानिक पद)

- कार्यकक्ष सहित एट्याच सैचालय
- प्राईभेट कक्ष

- बैठक कक्ष ६० जना अट्ने
- पि. ए. (शाखा अधिकृत) कक्ष प्रशासनिक/ट्वाईलेट सहित
- प्रतिकक्षालय कक्ष ४० जना अट्ने
- किचेन
- बैठक कार्यकक्षसँगै महिला र पुरुषका लागि छुट्टा छुट्टै सैचालय

ख) नायब महान्यायाधिवक्ता ११ जना (विशिष्ट श्रेणी सचिव सरह) कार्य कक्ष

- पि.ए. प्रत्येकलाई एक शाखा अधिकृत
- कार्यालय सहयोगी एक

ग) सहन्यायाधिवक्ता २४ (सह सचिव सरह)

घ) उपन्यायाधिवक्ता ३० जना (उप सचिव सरह)

ङ) शाखा अधिकृत ४५ जना

च) राजपत्र अनंकित प्रथम नायब सुब्बा वा से सरह ५० जना कम्प्युटर अपरेटर समेत

छ) राजपत्र अनंकित द्वितिय खरिदार वा से सरह ५० जना सहायक कम्प्युटर समेत

ज) सवारी चालक विश्राम कक्ष (५० जनाका लागि)

- सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागले बनाएको सरकारी पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूको कार्यकक्षको मापदण्ड २०७० बमोजिम नायब महान्यायाधिवक्ता, सहन्यायाधिवक्ता, उपन्यायाधिवक्ता, शाखा अधिकृत र राजपत्र अनंकित कर्मचारीहरूको कार्यकक्षको मापदण्ड हुने
- ६० जना अट्ने क्षमताको आधिकारिक ट्रेड युनियनका लागि कार्यकक्ष
- Help desk, पिडित मैत्री कक्ष, प्लम्वर/इलेक्ट्रिसियन

महान्यायाधिवक्ताको प्रत्यक्ष मातहत

१) महान्यायाधिवक्ताको सचिवालय

- सह सचिव कार्यकक्ष
- दुई जना उप सचिव कार्य कक्ष
- एक जना शाखा अधिकृत कार्य कक्ष
- एक जना कम्प्युटर अपरेटर
- दुई जना नासु कार्यकक्ष
- निजी सुरक्षाकर्मी प्रहरी नायव निरिक्षक
- दुई जना कार्यालय सहयोगी ।

२) अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र

- महानिर्देशक कक्ष (सह सचिव सरह)
- ३ देखि ६ जना उप सचिव सरह कक्ष
- १३ देखि १६ जना अधिकृत कक्ष
- ६ जना राजपत्र अनंकित कर्मचारी नायब सुब्बा वा खरिदार कक्ष
- अध्ययन अनुसन्धान कक्ष
- कार्यालय सहयोगी २ जना
- बैठक कक्ष ६० जना अट्ने
- फरेन्सिक ल्याब

- अभिलेख अनुसन्धान प्रतिवेदन भण्डारण कक्ष १ कम्तिमा ३० देखि ४० वटा दराज अट्ने
- महिला र पुरुषका लागि छुट्टा छुट्टै सैचालय

क) कार्यालय तथा जनशक्ति व्यवस्थापन विभाग नायव महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा

१) मानव संसाधन महाशाखा

- सह सचिव १
- उप सचिव १
- शाखा अधिकृत १
- नासु वा खरिदार ३
- कम्प्युटर अपरेटर १
- कार्यालय सहयोगी १
- बैठक कक्ष ३५ जना

अ. जिल्ला प्रशासन शाखा

- उप सचिव १
- शाखा अधिकृत १
- नासु वा खरिदार २
- कम्प्युटर अपरेटर १
- कार्यालय सहयोगी १
- कर्मचारी अभिलेख सम्बन्धी विवरण राख्न ३० देखि ४० वटा दराज राख्न मिल्ने गरी छुट्टै कक्ष

आ. आर्थिक प्रशासन शाखा

- कम्तिमा पाँचवटा कोठा ८ देखि १० जना कर्मचारीका लागि ।
- प्रमुख लेखा नियन्त्रक उप सचिव
- लेखा अधिकृत २ जना
- लेखापाल ३ जना
- कम्प्युटर अपरेटर १ जना
- कार्यालय सहयोगी १ जना
- लेखा विवरण भण्डारण कक्ष कम्तिमा ३०देखि ४० वटा दराज अट्ने ।

इ. आन्तरिक प्रशासन शाखा

- उप सचिव १
- शाखा अधिकृत १
- नासु वा खरिदार २
- प्लम्बर १
- ईलेक्ट्रिसियन १
- प्लम्बर र स्टेर सामग्री भण्डारण कक्ष १
- जिन्सी सामान भण्डारण कक्ष ३
- कार्यालय सहयोगी १
- माली ३ जना

आन्तरिक प्रशासन शाखा मातहत

हल

- अडिटोरियम हल एक १५० जना अट्ने
- हल सँगै महिला र पुरुषका लागि सैचालय
- अपाङ्गमैत्री केरिडोर
- हलसँगै ४० जना अट्ने खुला स्थान ।

बाल स्याहार केन्द्र भुईँ तलामा हुनुपर्ने

- (६ वर्ष मुनिका बीस देखि तीस जना बालबालिकाको हेरचाह गर्न)
- एक जना बाल स्याहार परिचारिका चाहिने
- बालबालिकाका लागि खेल्ने मनोरञ्जन सामग्री सहित
- सैचालय एट्याच हुनुपर्ने ।

हेल्थ केयर सेन्टर भुईँ तलामा हुनुपर्ने

- सामान्य स्वास्थ्य उपचार गर्न हेल्थ अस्सिस्टेन्ट सहितको हेल्थ केयर सेन्टर

आगन्तुक भेटघाट कक्ष भुईँ तलामा हुनुपर्ने

- कर्मचारीका आगन्तुक भेट्ने गरी ४० जना सम्म बस्न मिल्ने कक्ष

चमेना गृह भुईँ तलामा हुनुपर्ने

- चमेना भाञ्छा कक्ष
- चमेना सामग्री भण्डारण कक्ष
- ५० जना जति एक पटकमा बसेर खान मिल्ने गरी चमेना गृह कक्ष

ले कक्ष

- पाले कक्ष भुईँ तलामा हुनुपर्ने
- कार्यालयको रेखदेख र हेरचाहका लागि दुई जना पाले बस्न मिल्ने गरी दुई वटा कक्ष हुनुपर्ने ।

ई. पुस्तकालय शाखा(भुईँ तलामा)

- पुस्तक राख्ने कक्ष कम्तिमा २सय रयाक अट्ने गरी
- सन्दर्भ सामग्री कक्ष कम्तिमा ५० वटा रयाक अट्ने गरी पत्रिका फाईलिङ र ५० जना जति बसेर पढ्न मिल्ने सहित
- पुस्तक भण्डारण कक्ष २वटा
- पुस्तकालय अधिकृत
- पुस्तकालय सहायक (नासु सरह)
- कम्प्युटर अपरेटर १ जना नासु सरह
- कार्यालय सहयोगी एक जना

उ. दर्ता चलानी शाखा

भुईँ तलामा हुनुपर्ने

- शाखा अधिकृत
- टेलिफोन अपरेटर २ जना

- नासु १ जना सहायता कक्ष
- १ जना नासु
- २ जना खरिदार
- कम्प्युटर अपरेटर १
- ३ जना कार्यालय सहयोगी
- फाईल राख्नका लागि बीस वटा दराज अट्ने भण्डारण कक्ष
- आगन्तुक २५ जना सम्म बस्न मिल्ने गरी कुर्सि सहित

२) अन्तराष्ट्रिय सम्बन्ध महाशाखा

- सह सचिव एक
- उप सचिव दुई
- शाखा अधिकृत २ जना
- नासु वा खरिदार सरह २ जना
- कार्यालय सहयोगी १ जना
- बैठक कक्ष २५ जना

३) अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्र

- अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्र प्रमुख कक्ष सहन्यायाधिवक्ता (सह सचिव सरह)
- सचिवालय कर्मचारी कक्ष उप सचिव एक जना
- शाखा अधिकृत १ जना
- नासु २ जना
- कम्प्युटर अपरेटर १ जना
- कार्यालय सहयोगी १ जना
- तालिम हल ५० जना अट्ने २ वटा
- तालिम कक्ष सूचना प्रविधि ३० वटा कम्प्युटर सहित
- अदालत चेम्बर अभ्यास तालिम कक्ष ५० जना अट्ने मिल्ने गरी
- महिला र पुरुषका लागि छुट्टा छुट्टै सौचालय तालिम हलसँगै

४) संवैधानिक मुद्दा महाशाखा

- सह सचिव चार
- उप सचिव छ
- शाखा अधिकृत २ जना
- नासु वा खरिदार सरह ८ जना
- कार्यालय सहयोगी २ जना
- बैठक कक्ष २५ जना

ख) योजना, अनुसन्धान तथा अनुगमन विभाग

नायव महान्यायाधिवक्ताको मातहतमामहाशाखा र शाखाहरू

१) योजना, अनुसन्धान, अनुगमन तथा मूल्यांकन महाशाखा

- सह सचिव एक
- उप सचिव दुई जना

- शाखा अधिकृत २ जना
- नासु वा खरिदार सरह २ जना
- कार्यालय सहयोगी १ जना
- बैठक कक्ष २५ जना

अ. वार्षिक प्रतिवेदन तथा प्रकाशन शाखा

- उप सचिव १
- शाखा अधिकृत २
- नासु वा खरिदार १
- कम्प्युटर अपरेटर ग्राफिक्स डिजाइनर १
- कार्यालय सहयोगी १

आ. रणनीतिक योजना कार्यान्वयन तथा अनुगमन शाखा

- उप सचिव १
- शाखा अधिकृत २
- नासु वा खरिदार १
- कार्यालय सहयोगी १

इ. भौतिक प्रशासन शाखा

- शाखा अधिकृत १
- नासु वा खरिदार १
- कार्यालय सहयोगी १

ई. अनुसन्धान शाखा

- उप सचिव १ जना
- शाखा अधिकृत ४ जना
- नासु वा खरिदार १ जना
- कम्प्युटर अपरेटर १ जना
- कार्यालय सहयोगी १ जना

उ. समुदाय र सरकारी वकील संवाद शाखा

- उप सचिव १ जना
- शाखा अधिकृत २ जना
- नासु वा खरिदार २ जना
- कार्यालय सहयोगी १ जना

२) सूचना प्रविधि महाशाखा

- सह सचिव १
- उप सचिव सरह १
- सूचना प्रविधि अधिकृत २
- कम्प्युटर ईन्जिनियर २
- नासु १ जना
- सूचना प्रविधि सहायक २

- फोटोग्राफर १
- कार्यालय सहयोगी १
- कम्प्युटर मर्मत कक्ष
- सूचना प्रविधि स्टेर कक्ष
- कम्प्युटर ल्याब सहित २५ जना जतिको बैठक कक्ष
- डिजिटल फोटो ल्याब कक्ष

३) कर्मचारी तथा वन मुद्दा महाशाखा

- सह सचिव तीन
- उप सचिव छ
- शाखा अधिकृत २ जना
- नासु वा खरिदार सरह ६ जना
- कार्यालय सहयोगी २ जना
- बैठक कक्ष २५ जना

ग) मानव अधिकार संरक्षण, कानूनी राय तथा सुशासन विभाग

१) कानूनी राय महाशाखा

- सह सचिव १ जना
- उप सचिव २ जना
- नासु १ जना
- कार्यालय सहयोगी १ जना

अ. कानूनी राय अभिलेख शाखा

- शाखा अधिकृत १ जना
- कम्प्युटर अपरेटर १ जना

२) मानव अधिकार संरक्षण, सुशासन तथा न्यायिक सिद्धान्त अनुगमन महाशाखा

- सह सचिव १ जना
- उप सचिव १ जना
- शाखा अधिकृत १ जना
- नासु १ जना
- कम्प्युटर अपरेटर १ जना
- कार्यालय सहयोगी २ जना

अ) न्यायिक सिद्धान्त अनुगमन शाखा

- उप सचिव १ जना
- शाखा अधिकृत २ जना
- नासु १ जना

आ) पिडित तथा साक्षी संरक्षण शाखा

- उप सचिव १ जना
- शाखा अधिकृत २ जना

- नासु १ जना
- इ) हिरासत अनुगमन शाखा
 - उप सचिव १ जना
 - शाखा अधिकृत २ जना
 - नासु १ जना
- ३) राजस्व तथा भ्रष्टाचार मुद्दा महाशाखा
 - सह सचिव तीन
 - उप सचिव छ
 - शाखा अधिकृत २ जना
 - नासु वा खरिदार सरह ६ जना
 - कार्यालय सहयोगी २ जना
 - बैठक कक्ष २५ जना
- घ) मुद्दा व्यवस्थापन विभाग
- १) मुद्दा व्यवस्थापन महाशाखा
- अ. पुनरावेदन शाखा
 - उप सचिव १ जना
 - शाखा अधिकृत १४ जना
 - नासु खरिदार ४ जना
 - कम्प्युटर अपरेटर ६ जना
 - कार्यालय सहयोगी २ जना
 - कम्तिमा ५० वटा दराज अट्ने फाईल राख्ने कक्ष
 - बैठक कक्ष ३० जना अट्ने
- आ. मुद्दा शाखा
 - उप सचिव १ जना
 - शाखा अधिकृत २ जना
 - नासु खरिदार ४ जना
 - कम्प्युटर अपरेटर २ जना
 - कार्यालय सहयोगी १ जना
 - कम्तिमा ५० वटा दराज अट्ने फाईल राख्ने कक्ष
 - बैठक कक्ष २५ जना
- इ. रिट शाखा
 - उप सचिव १ जना
 - शाखा अधिकृत २ जना
 - नासु खरिदार ३ जना
 - कार्यालय सहयोगी १ जना
 - कम्तिमा २५ वटा दराज अट्ने फाईल राख्ने कक्ष
 - बैठक कक्ष २५ जना

ई. अभिलेख, नजिर संकलन र प्रवाह शाखा

- उप सचिव १ जना
- शाखा अधिकृत २ जना
- नासु खरिदार २ जना
- कम्प्युटर अपरेटर १ जना
- कार्यालय सहयोगी १ जना
- कम्तिमा १०० वटा दराज अट्ने फाईल राख्ने कक्ष
- बैठक कक्ष २५ जना

२) अभियोजन अनुगमन तथा मूल्यांकन महाशाखा

- सह सचिव १ जना
- उप सचिव ३ जना
- शाखा अधिकृत २ जना
- नासु वा खरिदार सरह २ जना
- कार्यालय सहयोगी १ जना
- बैठक कक्ष २५ जना

३) भूमि तथा विविध मुद्दा महाशाखा

- सह सचिव तीन
- उप सचिव छ
- शाखा अधिकृत २ जना
- नासु वा खरिदार सरह ६ जना
- कार्यालय सहयोगी २ जना
- बैठक कक्ष २५ जना

प्रहरी ब्लक छुट्टै भवन

प्रहरी सहायक निरीक्षकको कमाण्डमा ११ जना सुरक्षाकर्मीको लागि आवास, कार्यालय, किचन, सैचालय सहित कम्तिमा ६ वटा कोठा सहितको छुट्टै भवन ब्लक

(ख) पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयको भवनमा हुनुपर्ने कार्यकक्षको विवरण

- सह न्यायाधिवक्ता वा सह सचिव सरह
- उपन्यायाधिवक्ता वा उप सचिव सरह
- शाखा अधिकृत
- नासु
- खरिदार
- सवारी चालक कक्ष
- तालिम र बैठक कक्ष ५० जना अट्ने
- हल १सय ५० जना जना अट्ने
- हल सँगै महिला र पुरुष सैचालय

- चमेना गृह कक्ष भुईँ तल्लामा कम्तिमा ५० जना जति बसेर एक पटकमा खान मिल्ने, सामान भण्डारण कक्ष र किचेन छुट्टै ।
- मुद्दा शाखा
- प्रशासन शाखा
- लेखा शाखा
- रिट शाखा
- पुस्तकालय शाखा
- सूचना प्रविधि शाखा
- अभिलेख शाखा
- पुनरावेदन शाखा
- कानूनी राय शाखा
- जिन्सी शाखा
- पाले कक्ष
- कार्यालय प्रमुख आवास एक फ्लोर
- दर्ता चलानी ईकाई
- कर्मचारी आगन्तुक भेटघाट कक्ष २० जना बस्न मिल्ने ।
- प्रत्येक तल्लामा महिला र पुरुष सैचालय फरक फरक ।
- कम्तिमा १० वटा गाडी र ४० वटा मेटरसाईकल पार्किङ स्थल
- सुरक्षा ईकाई ब्लक (५ जना प्रहरी बस्न मिल्ने गरी तीन कोठाको किचन सहित)
- २५ हजार लिटर पानी भण्डारण अण्डरग्राउण्ड ट्यांकटी र डिप बेरिङ
- अपाङ्ग मैत्री भवन र सैचालय हुनुपर्ने

(ग) विशेष सरकारी वकील कार्यालयको भवनमा हुनुपर्ने कार्यकक्षको विवरण

- सह न्यायाधिवक्ता वा सह सचिव सरह
- उपन्यायाधिवक्ता वा उप सचिव सरह
- शाखा अधिकृत
- नासु
- खरिदार
- सवारी चालक कक्ष
- तालिम र बैठक कक्ष ५० जना अट्ने
- हल १सय ५० जना जना अट्ने
- हल सँगै महिला र पुरुष सैचालय
- चमेना गृह कक्ष भुईँ तल्लामा कम्तिमा ५० जना जति बसेर एक पटकमा खान मिल्ने, सामान भण्डारण कक्ष र किचेन छुट्टै ।
- विशेष शाखा
- राजस्व तथा वाणिज्य शाखा
- प्रशासिक, श्रम तथा वैदेशिक रजगार शाखा
- प्रशासन शाखा

- लेखा शाखा
- रिट शाखा
- पुस्तकालय शाखा
- सूचना प्रविधि शाखा
- अभिलेख शाखा
- पुनरावेदन शाखा
- जिन्सी शाखा
- बयान कक्ष
- पाले कक्ष
- कार्यालय प्रमुख आवास एक फ्लोर
- दर्ता चलानी ईकाई
- कर्मचारी आगन्तुक भेटघाट कक्ष २० जना बस्न मिल्ने ।
- प्रत्येक तल्लामा महिला र पुरुष सैचालय फरक फरक
- कम्तिमा १० वटा गाडी र ४० वटा मेटेरसाईकल पार्किङ स्थल
- सुरक्षा ईकाई ब्लक (५ जना प्रहरी बस्न मिल्ने गरी तीन कोठाको किचन सहित)
- २५ हजार लिटर पानी भण्डारण अण्डरग्राउण्ड ट्यांकटी र डिप बेरिङ
- अपाङ्ग मैत्री भवन र सैचालय हुनुपर्ने

(घ) जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको भवनमा हुनुपर्ने कार्यकक्षको विवरण

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय

- उपन्यायाधिवक्ता वा उप सचिव सरह कार्यालय प्रमुख
- शाखा अधिकृत
- नासु
- खरिदार
- सवारी चालक कक्ष
- बैठक कक्ष /हल ६० जना अट्ने
- हलसँगै महिला र पुरुष सैचालय ।
- चमेना गृह कक्ष
- मुद्रा शाखा
- प्रशासन शाखा
- लेखा शाखा
- रिट शाखा
- बयान कक्ष
- पीडित मैत्री कक्ष एट्याच सैचालय सहित (दश देखि पन्ध्र जना अट्ने)
- थुनुवा कक्ष
- पुस्तकालय शाखा
- सूचना प्रविधि शाखा
- अभिलेख शाखा

- पुनरावेदन शाखा
- कानूनी राय शाखा
- जिन्सी शाखा
- पाले कक्ष
- कार्यालय प्रमुख आवास एक फ्लोर
- दर्ता चलानी ईकाई
- प्रत्येक तल्लामा महिला र पुरुष सैचालय फरक फरक
- कम्तिमा १० वटा गाडी र ४० वटा मेटेर्साईकल पार्किङ स्थल
- सुरक्षा ईकाई ब्लक (५ जना प्रहरी बस्न मिल्ने गरी तीन केठाके किचन सहित)
- २५ हजार लिटर पानी भण्डारण अण्डरग्राउण्ड ट्यांकी र डिप बेरिङ
- अपाङ्गमैत्री भवन र सैचालय हुनुपर्ने

अनुसूची-२

सवारी साधनको विवरण

सि.नं.	कार्यालय	सवारी साधन नं.	सवारीको विवरण	शुरु प्राप्त मिति	हालको अवस्था
१	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय: महान्यायाधिवक्ता, चार नायव महान्यायाधिवक्ता र ११ सहन्यायाधिवक्ताहरू र कार्यालय प्रयोजनको लागि	वा. २ भ ८९६	स्कारपियो एक्स यू भी ५००	०७/३/१७	नयाँ
२		वा. २ भ ८९४	स्कारपियो जिप	०७/३/१७	नयाँ
३		वा. २ भ ८९५	स्कारपियो जिप	०७/३/१७	नयाँ
४		वा. २ भ २०७४	हुण्डाई i10	०७/३/३०	नयाँ
५		वा. १ भ ९४८०	स्कारपियो जिप	०६/११/२४	पुरानो
६		वा. २ भ २०६९	हुण्डाई i10	०७/३/३०	नयाँ
७		वा. २ भ २०७६	हुण्डाई i10	०७/३/३०	नयाँ
८		वा. २ भ २०७५	हुण्डाई i10	०७/३/३०	नयाँ
९		वा. २ भ १४५४	टाटा इण्डिका	०७/३/१७	नयाँ
१०		वा. १ भ ८५२१	मारुती अल्टोकार	०६/१२/१७	पुरानो
११		वा. १ भ ९९३४	फोर्ड	०७/३/३२	नयाँ
१२		वा. २ भ २०७०	हुण्डाई i10	०७/३/३०	नयाँ
१३		वा. १ भ ८५२०	मारुती अल्टोकार	०६/१२/१७	पुरानो
१४		वा. १ भ ९१७०	मारुती अल्टोकार	०६/१२/२०	पुरानो
१५		वा. २ भ १०५८	जाइलो जिप	०७/३/३०	पुरानो
१६		वा. २ भ २०७१	हुण्डाई i10	०७/३/३०	नयाँ
१७	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, पाटन	वा. १ भ ९७४४	स्कारपियो जिप	०६/११/२४	पुरानो
१८	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, पाटन	वा. १ भ ७९४१	मारुतीकार	०६/११/२४	पुरानो
१९	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, महेन्द्रनगर	वा. १ भ ९६६९	मारुती अल्टोकार	०६/१३/२१	सामान्य
२०	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, वार्लुङ	वा. १ भ ९६६२	मारुती अल्टोकार	०६/१३/२१	सामान्य
२१	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, पोखरा	वा. १ भ ९६६३	मारुती अल्टोकार	०६/१३/२१	सामान्य
२२	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, तुल्सीपुर	वा. १ भ ९६६७	मारुती अल्टोकार	०६/१३/२१	सामान्य
२३	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, सुर्खेत	वा. १ भ ९६६८	मारुती अल्टोकार	०६/१३/२१	सामान्य
२४	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, राजविराज	वा. १ भ ९६६५	मारुती अल्टोकार	०६/१३/२१	सामान्य
२५	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, हेटौँडा	वा. १ भ ९६६४	मारुती अल्टोकार	०६/१३/२१	सामान्य
२६	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, जनकपुर	वा. १ भ ९९६७	मारुती अल्टोकार	०६/१२/२०	सामान्य
२७	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, नेपालगन्ज	वा. १ भ ९९६८	मारुती अल्टोकार	०६/१२/२०	सामान्य

सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन विशेषाङ्क

२८	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, बुटवल	वा. १ भ ९१६९	मारुती अल्टोकार	०६८।२।२०	सामान्य
२९	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, धनकुटा	वा. १ भ ९६६६	मारुती अल्टोकार	०६९।३।२१	सामान्य
३०	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, विराटनगर	वा. १ भ ९१६६	मारुती अल्टोकार	०६८।२।२०	सामान्य
३१	विशेष सरकारी वकील कार्यालय, काठमाण्डौ	वा २ भ ७९३	इन्भर	२०७१	पुरानो
३२	विशेष सरकारी वकील कार्यालय, काठमाण्डौ	वा. २ भ ७८८	बालेरो	२०७१	नयाँ
३३	विशेष सरकारी वकील कार्यालय, काठमाण्डौ	को. १ च ५५५२	स्वीफ्ट डिजायर	नखुलेको	पुरानो
३४	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, कास्की	वा. १ भ २९७८	हुण्डाईकार	नखुलेको	लिलाम विक्री गर्नुपर्ने
३५	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, कास्की	वा. २ भ १०५९	बोलेरो	०६८।१।२४	पुरानो
३६	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, काठमाण्डौ	वा. १ भ ८७४१	जेलीकार	०६६।१।०६	पुरानो
३७	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, मकवानपुर	वा. १ भ ६६४७	स्टीमकार	नखुलेको	पुरानो
३८	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, स्याङ्जा	वा. १ भ ७७१०	मारुतीकार	२०६४।३।९	पुरानो
३९	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, कैलाली	वा. १ भ ७७१३	मारुतीकार	२०६४।३।९	पुरानो
४०	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, मोरङ	वा. १ भ ३७७७	हुण्डाईकार	नखुलेको	लिलाम विक्री गर्नुपर्ने
४१	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, बारा	वा. १ भ ३९६८	मारुतीकार	नखुलेको	पुरानो
४२	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, सिराहा	वा. १ भ ३८३३	मारुतीकार	नखुलेको	पुरानो
४३	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, ललितपुर	वा. १ भ ७९४०	मारुतीकार	०६४।८।२४	पुरानो
४४	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, सप्तरी	वा. १ भ ७७१२	मारुतीकार	२०६४।३।९	पुरानो
४५	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, रुपन्देही	वा. १ भ ६५९९	मारुतीकार	नखुलेको	पुरानो
४६	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, चितवन	वा. ४ च ५८२९	मारुतीकार	नखुलेको	पुरानो
४७	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, काभ्रेपलान्चोक	वा. १ भ २६२५	ल्याण्डक्रुजर	नखुलेको	पुरानो
४८	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, नवलपरासी	वा. १ भ ५२०३	मारुतीकार	नखुलेको	पुरानो
४९	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, कपिलवस्तु	वा. १ भ ३९६४	मारुतीकार	नखुलेको	पुरानो

कार्यपत्र नं. ८

Brief overview on International Call by Pass

Er. Dilli Ram Adhikari

Deputy Manager

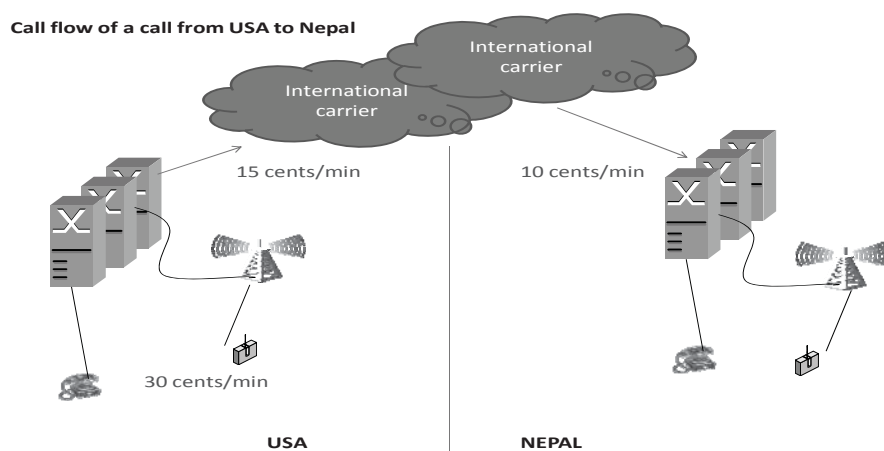
Nepal Telecom

1. Overview of International Business

International business is related to generation, collection, routing and transmission of international call from source network and termination of such calls to the destination network. It consists of source network that generates calls, carriers networks that route and transmit the calls to the destination network, destination network that have customers to terminate these calls. Every call measured in terms of minutes and each minute is rated with a associated price.

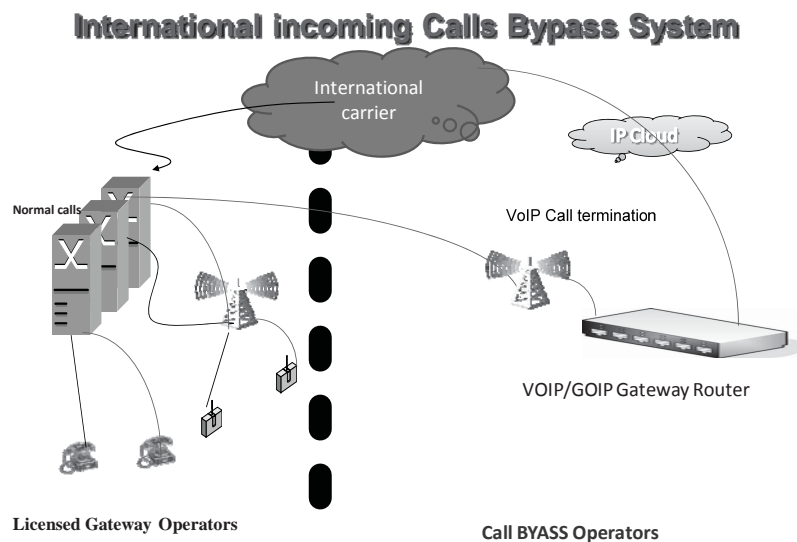
2. What is international Call bypass?

- नेपाल दुरसञ्चार प्राधिकरणबाट अनुमति प्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय गेटवेहरु छली बिदेशबाट नेपालमा कल भित्र्याई सो कललाई सिम कार्ड मार्फत Re-originate गरेर गन्तव्य ग्राहकको फोन सम्म पुर्‍याउनुलाई अन्तर्राष्ट्रिय आगमन कल बाइपास भनिन्छ ।
- All international calls terminated to landline and Mobile Networks bypassing licensed International Gateways are bypassed calls.
- They route the international calls illegally riding on the licensed Telecom operators' network infrastructure.
- They use SIMBOXES to terminate calls illegally and therefore, Local numbers are displayed in caller ID while receiving such calls from abroad.

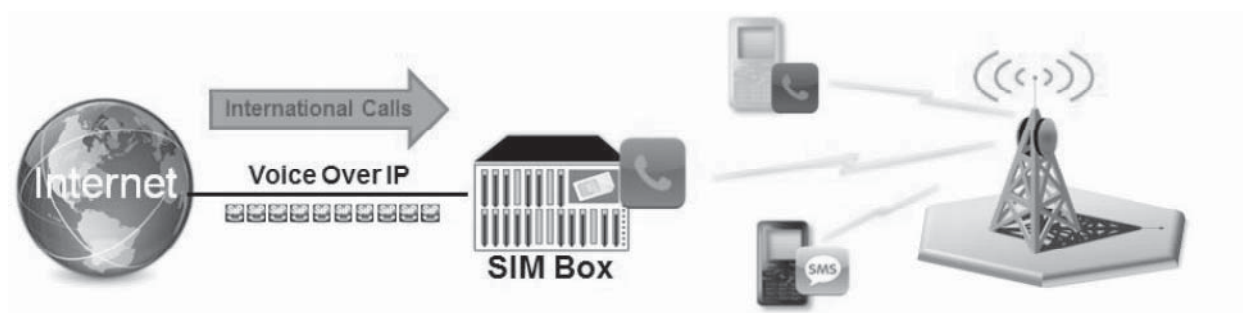

3. Call flow and revenue sharing for a call from USA to Nepal

- Mobile Stations->Mobile Base Transceiver System (BTS) ->Base Station Controller(BSC)->Mobile Switching Centre(MSC)->International Gateway(IGW)> Carrier -1>....Carrier-N> IGW>MSC>BSC>BTS>MS
- When a call initiated from USA is terminated to a mobile in Nepal and conversation is established, following telecommunication network infrastructures are used.
 - Telecom Operator in USA
 - International Carrier(s) (Optional)
 - Telecom Operator in Nepal
- The caller pays the charges to his telecom operator in USA, the operator then transfers the call to international carrier(s) along with a share of revenue collected from the customer. There can be more than one international carrier involved or there can be a direct connection between the two operators without involvement of any international carrier. The international carrier then transfers the call to the telecom operator in Nepal along with a share of revenue collected.
- Thus, when a call is established between a caller in USA and called person in Nepal, the charge paid by the caller is distributed to all the entities whose infrastructures are used when the call is established.

4. International SIM Bypass Network

The international calls generated from source network is carried over the internet network and terminated using the SIM Box bypassing the legal routes. This will hamper the quality and incur the loss of revenue to the terminating network.

5. What motivate the fraudsters for VoIP calls?

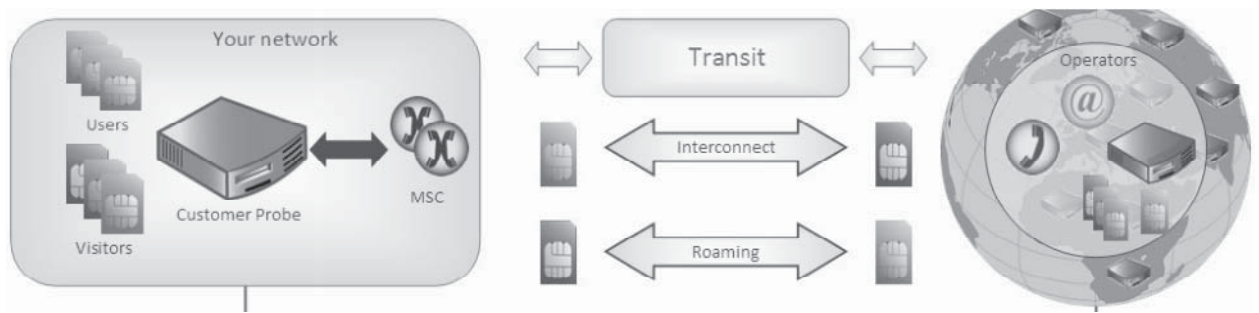
The fraudsters are motivated to bypass the international incoming calls due to following main reasons;

- Technology
 - Very cheap and sophisticated high technology equipments are easily available in the market
- High Revenue Margin
 - If they operate in a couple of month, they may earn million dollar revenue. They don't have to pay any taxes such as revenue tax, license fee, income taxes etc.
- Less punishment
 - Using legal loophole and other unseen factors, they are charged/punished very less compared to their crime!! Normally, the main culprit who won the network are residing overseas and always escaped from the legal enforcement agency. The working level staffs are being caught.

6. Types of VoIP Calls

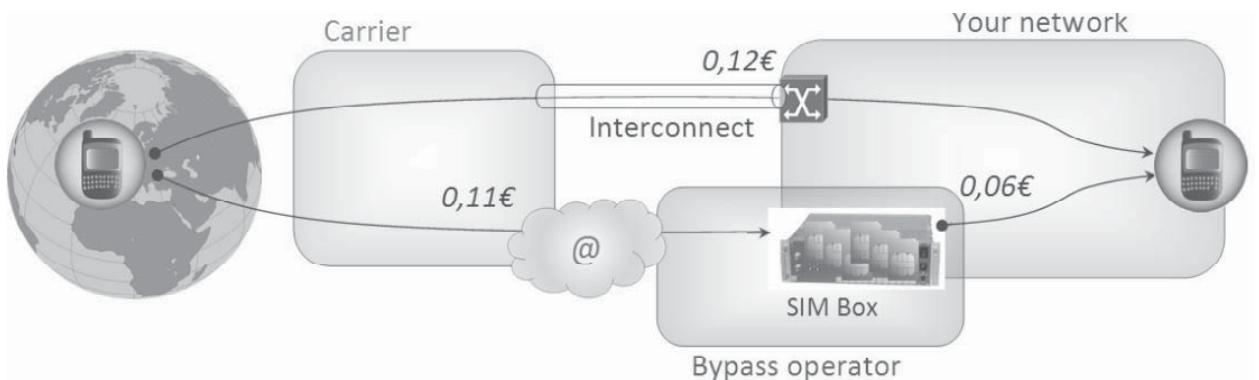
There are mainly 3 types of calls in VoIP bypass

- i. Transit calls- the calls being transited from many carriers to specific destination from the source.
- ii. Interconnect calls- the calls being bypassed from two interconnection networks i.e. from NCell to NTC for example.
- iii. Roaming calls- the calls generated by roaming customers are also bypassed so that the customers could not get correct CLI and good quality of service.

7. Requirement of Call bypass Systems

To set up a call bypass system, the fraudsters have to set up a separate bypass network as shown in the below figure. To set up such network they require following components

Components required are:

- ✓ IT infrastructure
 - Internet line such as ADSL, Leased Line; Optical fiber, E1 lines from service providers to connect their network with international carriers. These line are provided by legal service providers such as telecom operators and ISPs.
- ✓ SIM servers and GOIP devices(Systems)
 - These are main equipment hosted in a house with facilities such as uninterrupted power supply, dedicated internet lines. Lots of SIM cards are being inserted in such devices. The GOIP device is like a WiFi terminal used to connect BTS to bypass a call using local network. These devices are imported illegally using grey channels
- ✓ Core networks(Billing and routing network)
 - The core network elements such as billing system, routers Low cost routing solution (LCR modules) etc are hosted in overseas location such as Singapore and Hong Kong.

- ✓ Network Access device – the SIM Cards and recharge cards
 - SIM cards are the main the main unit that connect the local network using local calls. The mobile numbers of such SIM cards are displayed in international call recipients mobile set if call is being bypassed. The SIM cards and recharge cards are collected from the market using fake identity of the customers.

8. Licensed Operators in Nepal for International Gateway Operations

- Nepal Telecom(Nepal Doorsanchar Company Ltd)
- Ncell Private Limited
- United Telecom Limited
- CG Tel (previously STM Telecom Sanchar Private Limited)
- Smart Tel Telecom
- Nepal Satellite Telecom
- Only above 6 licensed international gateway operators are allowed to bring international calls in Nepal.

Any other entity brining international calls in Nepal is Illegal

9. Impacts of International Call bypass

There are lots of impacts of international call bypass which are tangible and intangible.

- **Degraded Quality of Service**
 - Intangible damage to Telecom Infrastructure (Sec 47(5) causing
 - Degraded voice quality
 - Missing and wrong CLI
 - Impacted Roaming calls; call failures
 - Longer set up time, bad voice quality, lower call success rates
 - Problem in incoming Fax from all over the world
 - Artificial and unexpected RF congestion in particular location causing damage to RF network.
- **Other Aspects**
 - Artificial demands of SIM cards; which otherwise would well serve those who are in actual need
 - Import of illegal goods/Equipments(e.g. VOIP/GOIP routers, SIM servers etc) via illegal channel
 - Miss use of SIM cards against the contract of service use
 - Security Issue(difficult to identify the culprit who is calling via bypass)
- **Revenue Aspects**
 - Loss to interconnect revenue of licensed telecom service providers
 - Further revenue loss due to low QOS; less traffic, Low ACD, Low ASR
 - Extra cost for SIM production, distribution. The SIM never produce revenue for company.

- Investment in extra radio network to remove artificial network congestion
- Loss of Government Revenue (Tax) and foreign currency earnings.

10. Types of SIM bypass Operators

Based on technology, scale of business operation and detection complexities, the VoIP operators is classified as;

1. Low tech Operators
 - Their SIM operations can be identified by Investigating the pattern of service use.
 - ✓ Only Outgoing calls generated
 - ✓ NO SMS/GPRS-Data service
 - ✓ Not moving/static position
 - ✓ High traffic/High credit top up
2. High Tech Operators
 - They try to simulate Human behavior in the SIM to hide from the operators
 - ✓ Use of multiplexors; lots of SIM are used frequently in different lot in a day also
 - ✓ Automatic SIM credit top up
 - ✓ Automatic voice call and SMS generation; to simulate human behavior in the SIM. Operators think such SIM as genuine customers!
 - ✓ Moving equipments; they move equipment form one place to another. Even the system will latch in different BTS from the same location causing easy to hide
 - ✓ IMEI changing / spoofing; the IMEI numbers of SIM servers are frequently changing so that operators cannot block using IMEI numbers!!

11. Types of Equipments that Fraudsters Use

- ✓ Cheap Brand
 - i. Cheap and no advanced features, normally these types of equipments are being caught in Nepal. These equipments and operation can be easily detected and located using simple manual technology also.
- ✓ Middle Class
 - i. High cost with more advance features, some fraudsters are using this types of equipments in Nepal. It is little bit difficult to caught such equipment using pattern recognition.

✓ Premium Brand

- i. High cost and Can hide in any environment
- ii. Have high technical features that are suitable for changing the operation behaviours.

Some examples of Equipment Types;

Do you know your enemy?

There are lots of Mobile Gateway devices available today.

Cheap brands:

- Mostly from China
- Do not have any advanced feature
- Easy to find
- Easy to install
- Cheap entry price
- Poor quality

Risk of serious financial damage:

US\$ 2,500

AddPac **GoIP** **DINSTAR**

araxxe

Araxxe – Proprietary & Confidential

14

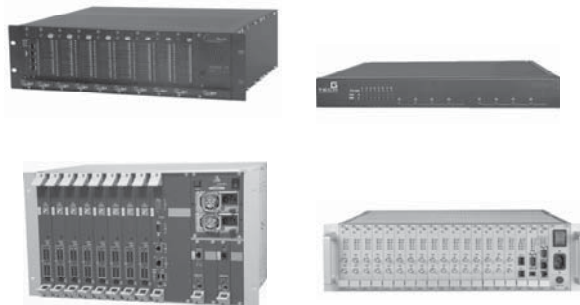
Source: araxxe system- pioneer in SIM bypass detection solution

Do you know your enemy?

There are lots of Mobile Gateway devices available today.

Middle class:

- Have advanced features
- IMEI change & auto recharge available
- Mostly Basic SIM Server available
- Medium entry price
- Speech Quality ok and sellable

Risk of serious financial damage:

US\$ 5,000

Hypermedia

2N

TECH

EuroTech

araxxe

Araxxe - Proprietary & Confidential

15

Source: araxxe system

Do you know your enemy?

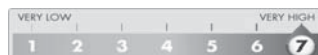
There are lots of Mobile Gateway devices available today.

Premium brands:

- Can hide in any environment
- Have the full set of counter FMS / Testcall Functions
- Mostly Sim Server powered
- High entry price
- Fantastic speech quality
- Advanced IP camouflage

Risk of serious financial damage:

US\$ 7,000

TELES

SIMBERRY

TELES

araxxe

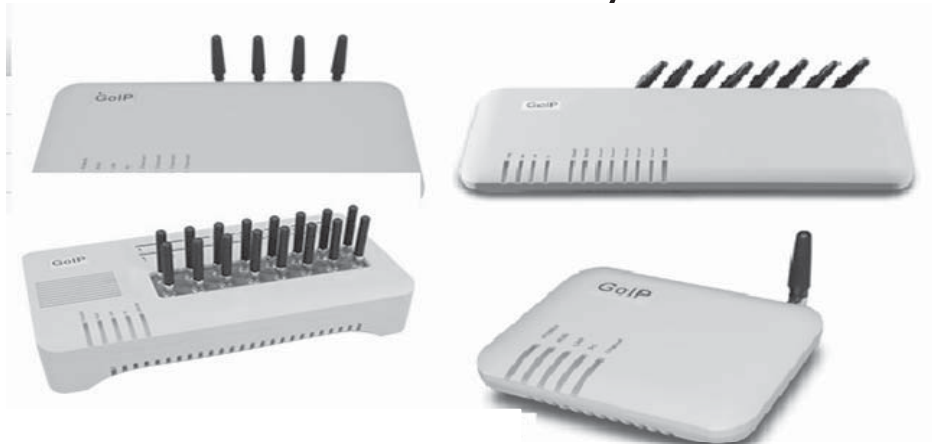

Araxxe - Proprietary & Confidential

16

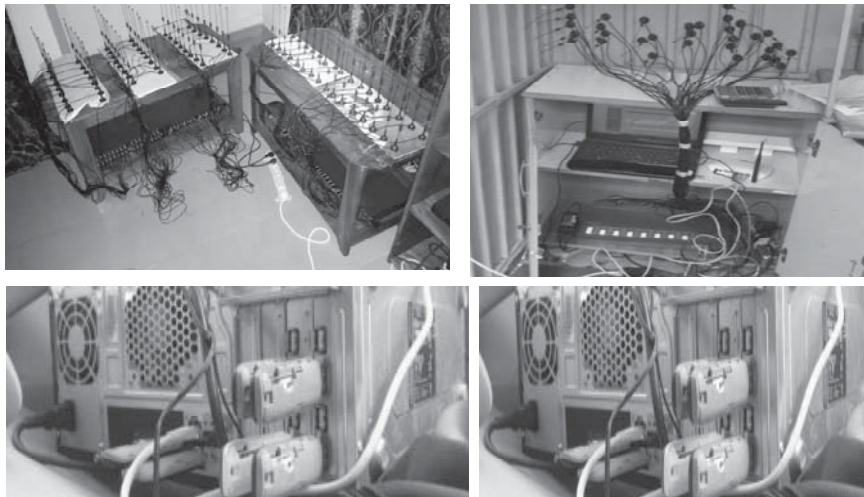
GSM over IP Devices; normally used in Nepal now

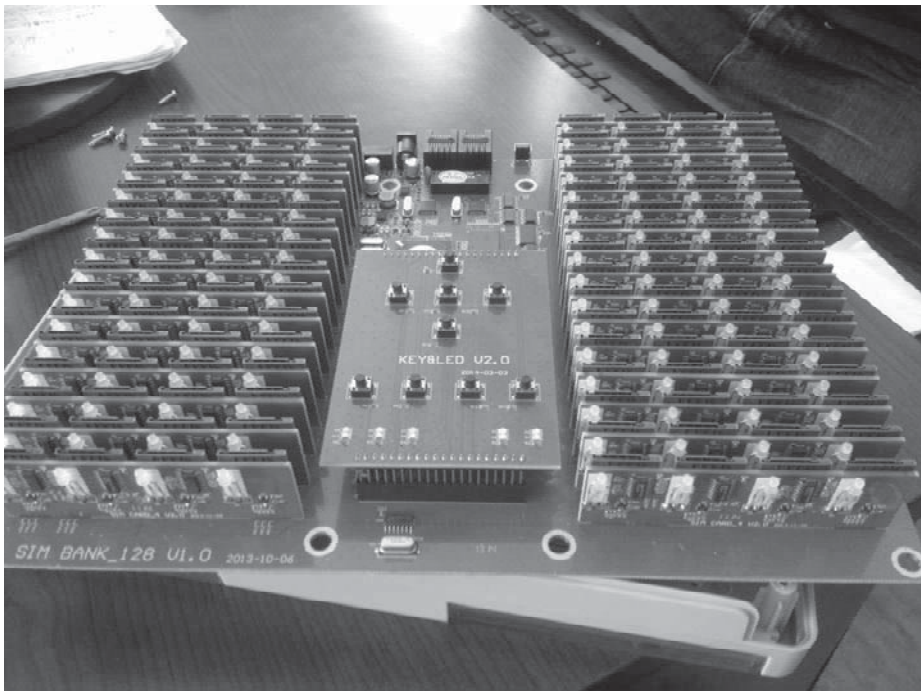
GOIP Gateway

Pictures of Some Equipment Seized from the Site of the VoIP Operations using the help of Nepal Police are given below

Equipments

Kisi chwok, Lalitpur
Raid Operation on 2071.06.07

12. Detection of SIMBoxes from the Operators

Detection of SIM boxes and SIM cards used in the network to bypass the international calls is the challenging job for the operators. Early detection of such number is crucial as every minute revenue is being leaked from such network. Therefore, operators are focusing their attention to detect such number and block as soon as possible. Based on the complexities of detection, technology used by the operators, there are various methods such as;

- Traditional Method
 - Pattern recognition of the SIMs
 - Location identification of the operation using BTS signal they are using
 - Manually verify CDR/top up history etc so that operators confirm that the SIM are being used in SIMBoxes
- Modern/Hi-tech Method
 - Deploy Fraud Management System to detect such SIM. Since some VOIP operators are using high-tech devices, their SIM and SIMBoxes are not easily detected using traditional methods. It requires highly professional fraud management system.
 - Sigos, Araxxe, Latro, CSG services are the major company working in detection of fraud system in telecom networks.

- CDR profiling; every customers CDR are closely monitored and immediately identified if used in the VoIP networks. SIM cards are caught within few minutes using such technology.
- Anti white listing; the genuine customers are white listed after they use their SIM. The SIM cards not under white list are only scanned to detect if used in SIM server or not. This is also a very effective and fast detection method.

13. Control measures taken by telecom operators

Detection of SIM cards used in SIM servers to bypass the international calls. The main steps are;

- ✓ Blocking lines (Pursuant to Clause 43 of Telecom Act 2053) after confirm that SIM are being misused
 - i. Manually
 - ii. Using high technology (Using Fraud Management System)
- ✓ Field Inspection operations (Pursuant to Clause 38 of Telecom Act 2053)
- ✓ File case against the Illegal call bypass operators and other offenders(Pursuant to Clause 47 of Telecom Act 2053)
- ✓ Tightening the SIM card and recharge distribution systems. Any SIM cards found used in SIM bypass is traced back which distributor is involved to distribute and top up such SIM cards.

14. Estimated Revenue Loss from the bypass

Telecom operators calculate the estimate revenue loss from the bypass of the international calls. The empirical methods used to calculate such loss is given as;

- Based on the evidence available at raid operation site, following two facts are determined

A) Total Line Capacity

B) Total days of call bypass Operation

- **International Telecommunication Industry Standard:**

1 E1 (30 Lines) carry on an average 4,50,000 minutes per month

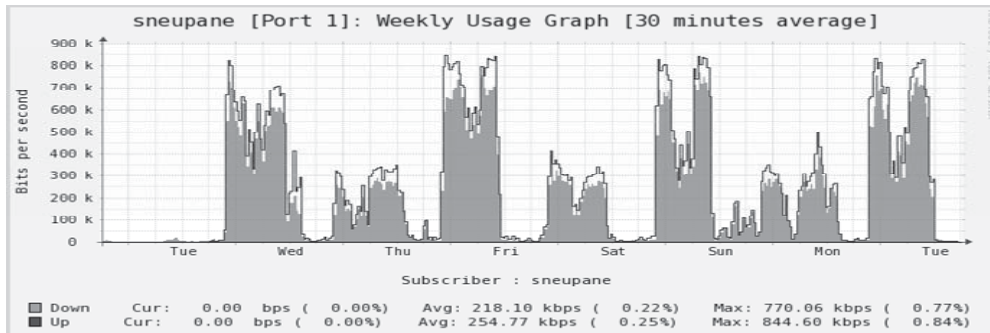
i.e. per day per line on an average carries 500 minutes.

Average Market Price of termination charge in Nepal : Rs. 8.50

Total Loss in Rs. = Rs. 8.50 * 500* No. of days of Operation* No of Ports

15. The pattern of internet bandwidth used to operate SIM Boxes

MRTG showing equal uplink and downlink BW when the BW is used for call bypass.

The uplink bandwidth and downlink bandwidth is nearly equal as it is using to bypass the voice calls. Normally in internet access, subscribers use more downlink service than uplink. Using the MRTG graph, we can identify the internet link being used in call bypass service.

16. Financial transaction in VoIP business

The financial transaction is not done in Nepal. It is done only in foreign banks. The small amount required to operate the service in daily is only managed using unbanked channels.

- ✓ Mostly overseas transactions and settlement in foreign banks
- ✓ No inbound cash flow from their business
- ✓ The operational cost may be remitted through unbanked channels
- ✓ Most of the VoIP carriers and service providers are backed by big foreign carriers and “पहुँचवाला” who usually do business in foreign domains.

17. दूरसञ्चार सेवासंग सम्बन्धित कसुर

- ✓ Damage to telecommunication infrastructure - *tangible and intangible*
 1. Cable theft, fiber cut and other tangible damage to telecommunication infrastructure (switch, transmission link, poles, RF network, access network etc.)
 2. Intangible damage to telecommunication system causing service interruption, service quality degradation, revenue leakage, unauthorized accessibility etc.
- ✓ Misuse of telecommunication services
- ✓ Customers' Identity theft
- ✓ Fake identity of service user profile
- ✓ Call bypass (Int'l incoming, transit, roaming etc.) – Int'l incoming call bypass is the most significant fraud in terms of revenue leakage

18. दूरसञ्चार सेवासंग सम्बन्धित कसुरको व्यवस्थापन

- ✓ Technical management
 - Use Technology to minimize/eradicate the call bypass system
- ✓ Policy management
 - Draft and implement appropriate policy to demotivate call bypass operators
- ✓ Legal aspects
 - Appropriate enforcement of the legal provisions

19. Provision in Telecom Act 2053

सजाय र पुनरावेदन

४७. दण्ड सजाय : (१) कुनै व्यक्तिले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमको उल्लङ्घन गरेमा वा प्राधिकरणले दिएको आदेश वा निर्देशनको पालना नगरेमा प्राधिकरणले त्यस्तो व्यक्तिलाई पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ र त्यस्तो कसूरबाट कसैको हानी नोक्सानी भएको रहेछ भने त्यस्तो हानी नोक्सानीको बिगो वा सो बापत क्षतिपूर्ति समेत भराई दिन सक्नेछ ।

(२) कुनै व्यक्तिले यस ऐन बमोजिम अनुमतिपत्र नलिई वा अनुमतिपत्रमा उल्लिखित शर्तहरूको पालन नगरी दूरसंचार सेवा संचालन गरेमा प्राधिकरणले त्यस्तो व्यक्तिलाई पाँच लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना गरी त्यस्तो काम बन्द समेत गराउन सक्नेछ ।

(३) कुनै व्यक्तिले दूरसंचार सेवाको दुरुपयोग गरेमा वा अनाधिकार प्रयोग गरेमा वा दूरसंचार सेवासंग सम्बन्धित कुनै सम्पत्ति हानी नोक्सानी गरेमा प्राधिकरणले त्यस्तो व्यक्तिबाट बिगो असुल गरी बिगो बमोजिम जरिवाना समेत गर्न सक्नेछ ।

(४) कुनै व्यक्तिले दूरसंचार सेवाको माध्यमबाट गाली गलौज गर्ने धम्काउने वा अनावश्यक दुःख दिने गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई प्राधिकरणले पच्चीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गरी त्यस्तो सेवा बन्द समेत गराउन सक्नेछ ।

तर दूरसंचार सेवा बन्द गर्नु भन्दा अघि प्राधिकरणले सम्बन्धित व्यक्तिलाई सफाईको उचित मौका दिनु पर्नेछ ।

(५) कुनै व्यक्तिले बदनियतसाथ दूरसंचार लाइन, दूरसंचार प्रणाली वा सोसंग सम्बन्धित अन्य कुनै संरचना वा उपकरणमा प्रतिकूल असर पर्ने गरी कुनै काम गरेमा, बिगारेमा वा कुनै किसिमले हानी नोक्सानी पुऱ्याएमा वा त्यस्तो कामको लागि दुरुत्साहन दिएमा वा त्यस्तो काम गर्न उद्योग गरेमा कसूरको मात्रा हेरी त्यस्तो व्यक्तिलाई हानी नोक्सानीको बिगो बमोजिम जरिवाना वा पाँच वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुन सक्नेछ ।

५.७. नेपाल सरकार वादी हुने : दफा ४७ को उपदफा (५) बमोजिमको मुद्दा नेपाल सरकार वादी हुनेछ र सो मुद्दा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची -१ मा परेको मानिनेछ ।

20. VoIP Call bypass सम्बन्धि मुद्दा किन ४७(५) अन्तर्गत हे?

- a. RF Network जाम गरी दूरसंचार प्रणालीको कार्यसंचालनमा अवरोध पुऱ्याउने हुनाले
- b. BTS Systemमा Overload गराई उपकरणको कार्यसंचालनमा नकरात्मक प्रभाव पार्ने हुनाले
- c. कल बाइपास हुने क्षेत्रको मेबाइल नेटवर्क समग्र गुणस्तरमा प्रतिकूल असर पारी समग्र प्रणालीको प्रभावकारितामा असर पुऱ्याउने हुनाले
- d. समग्र प्रणाली र सेवा प्रदायकहरूलाई देहायको हानी पुऱ्याउने हुनाले
 - i. संरचनाको कार्यप्रणालीमा
 - ii. समग्र राजश्वमा
 - iii. ग्राहकहरूको सेवाको गुणस्तरमा
- e. कलबाइपास सेवा प्रदायकहरूले अनुमती नलिई बदनियतका साथ उद्धेगको रुपमा काम गरेको हुनाले

21. Conclusion

International call bypass using SIM server is the serious crime against the countries law and Telecom act 2053. It not only damages the telecom infrastructure but also leakage the countries revenue illegally. Also the right of customers to get Quality of service (good voice quality, correct CLI displayed) also being seized by such operators. To eradicate and eliminate such activities, the cooperation and collaboration of all entities (telecom operators, Policy makers, and Legal enforcement agencies) shall be required. The call bypass is a serious committed crime against country, customers and national security.

कार्यपत्र नं. ८

सरकारी वकीलको काम कारवाहीमा सूचना र सञ्चार प्रविधिको अवलम्बन

कुलप्रसाद पाण्डे
जिल्ला न्यायाधिवक्ता

परिचय

नेपालको संविधान तथा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादन गरिने काम कारवाहीलाई समय सापेक्ष रूपमा व्यवस्थित, पारदर्शी र त्रुटीरहित बनाउन सूचना प्रविधिको उच्चतम उपयोग गर्नु जरुरी छ। सरकारी वकीलहरूको काम कारवाही र जिम्मेवारी दिनानुदिन वृद्धि हुदै गएको छ। साथै सरकारी वकीलको कार्य जटिल र चुनौतिपूर्ण समेत रहेको छ। सरकारी वकीललाई व्यावसायिक रूपमा दक्ष बनाउनुका साथै निजहरूबाट सम्पादन भएका र भविष्यमा सम्पादन गरिने काम कारवाहीमा सूचना प्रविधिको प्रयोग गर्नको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयमा सूचना प्रविधिको आवश्यकता महशुस गरिएको हो।

राज्यले गर्ने सार्वजनिक नीति निर्माण वा सार्वजनिक सेवा प्रवाह देखि दण्ड निर्धारण र कार्यान्वयन सम्मका हरेक कार्यमा सूचना प्रविधिको प्रयोग अनिवार्य भई सकेको छ। यसको अपवाद फौजदारी न्याय प्रणाली हुन सक्ने अवस्था छैन। अपराधको अनुसन्धान देखि अभियोजन र मुद्दा दर्तादेखि फैसला कार्यान्वयन सम्मका हरेक गतिविधिहरूमा सूचना प्रविधिको प्रयोग अनिवार्य भएको छ। यसको प्रयोग केही हदसम्म भै रहेको अवस्था पनि छ। यसरी विकास र बिस्तार भइरहेको विद्युतीय सूचना प्रविधिलाई सरकारी वकील कार्यालयसँग सम्बन्धित कार्यमा पनि आवद्ध गराई संगठनको कामको बारेमा नागरिकलाई सहज पहुँच दिने तथा काम कारवाहीहरू छिटो छरितो रूपमा सम्पन्न गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ।

सूचना र सञ्चार प्रविधि (E-Attorney) ले सूचना प्रविधिको माध्यमबाट प्रकृयाहरूको सरलीकरण गर्दै सरकारी वकिल कार्यालय, अनुसन्धान निकाय, अदालत, नागरिक समाज तथा नागरिकहरूको सूचना माथिको पहुँचलाई अभै सुगम बनाउँछ। E-Attorney का अपेक्षित लाभहरूमा कार्यदक्षता, सुधारिएका सेवाहरू, सेवाहरूमा जनताको सहज पहुँच, कार्य प्रणालीमा विकास, पीडित उन्मुखता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता आदि पर्दछन्।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्तर्गत सरकारी वकिल कार्यालयहरूमा सूचना र सञ्चार प्रविधिको आवश्यकता र प्रयोगका क्षेत्रको पहिचान गरी संचालनका लागि आवश्यक भौतिक र मानवीय स्रोत साधनको विस्तृत अध्ययन गरी सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन पेश भएको थियो। सो प्रतिवेदनमा निम्न विषय समावेश गरिएको छ।

१ सूचना र सञ्चार प्रविधि (E-Attorney) को लागि चार आधारभूत आवश्यकताहरू

१. Web Development and Management
२. Network Infrastructure Management
३. Software Application and Guidelines development
४. ICT Equipment Management and Guidelines

२ Stages of E-Attorney project (चरणहरू)

E-Attorney का चरणहरू निम्न छन्।

Stage 1- सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूको सूचना Website मा राख्न शुरुवात गर्ने। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको हालको website परिमार्जन गर्ने।

Stage 2- Website को विस्तार पछि नियमित रूपमा महत्वपूर्ण सूचना अद्यावधिक गरेर सूचनालाई गतिशीलता दिने . Computer Software बाट कामको शुरुवात गर्ने ।

Stage 3- Computer Software को माध्यमबाट Two-way Communication अर्थात Online Reporting, Confirmation and Response को कार्य शुरु गर्ने ।

Stage 4 - Computer Software को माध्यमबाट Online Service शुरु गर्ने ।

३ सूचना र सञ्चातर प्रविधि (E-Attorney) आवश्यकता र औचित्यता

- संविधान र कानूनद्वारा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई प्रदान गरिएको कार्यादेशहरूको प्रभावकारी कार्य सम्पादनका लागि आवश्यक पद्धतिहरूलाई चुस्त, दुरुस्त एवम् प्रभावकारी बनाउन सकिने ।
- जिल्ला तहका कार्यालयको काम कारवाही र अभिलेखसँग उच्च सरकारी वकील कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सूचना प्रविधि संजाल (IT Networking) मा आवद्ध गरी कार्यालयका काम कारवाही विद्युतीय माध्यमबाट संचालन गर्न सकिने ।
- विद्युतीय सूचना प्रविधिको माध्यमबाट सम्पादित कार्यका अभिलेखहरू र सम्पादन भै रहेका कार्यहरू व्यवस्थित गर्न सकिने । साथै, संपादन हुने कार्यहरू विद्युतीय संजालमा आवद्ध गरी E-Attorney को माध्यमबाट सेवा प्रवाह गनुपर्ने आवश्यकता रहेको । यसबाट कार्यालयको काममा efficiency आउनुका साथै IT को प्रयोग गर्न सक्ने वातावरण सिर्जना हुन जाने ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूबीच सम्पर्क र समन्वय गर्ने माध्यमको रूपमा सूचना प्रविधिको प्रयोग गर्न सकिने । साथै, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूमा आधुनिक प्रविधिको कमीलाई सुधार गर्ने ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूका काम कारवाहीहरूको विद्युतीय अभिलेखीकरण गर्न सकिने । यसबाट कम्प्यूटरमा अभिलेखीकरण भै कार्य सम्पादन व्यवस्थित र वैज्ञानिक हुनुका साथै विद्युतीय कार्य प्रणाली विकसित हुने ।
- यस किसिमको आधुनिक प्रविधिको उपयोगबाट कार्य सम्पादन लागत खर्च घट्न जाने र कर्मचारीहरूको कार्य दक्षता समेत बढ्ने हुँदा यो आवश्यक र औचित्यपूर्ण छ ।

अतः संगठनको गतिविधि संचालनका लागि भौतिक तथा मानवीय श्रोत र उच्चतम प्रविधिको उपलब्धता रहनु पर्ने हुन्छ । हालसम्म सूचना संजालको समुचित व्यवस्थापन गरी संगठनलाई यसमा आवद्ध गर्न सकिएको छैन । यसबाट कार्यालयहरू बीच सिध्र र सहज सम्पर्क तथा अनुगमन कार्य प्रभावकारी हुन नसकेको अवस्थामा सूचना संजालको व्यवस्थाबाट यो कार्य सम्भव हुने भएकाले यसको अवलम्बन आवश्यक र औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

४ सूचना र सञ्चानर प्रविधि (E-Attorney) को अवलम्बनका फाईदा

- अनुसन्धान निकाय र अभियोजन निकायबीच विद्युतीय माध्यमबाट समेत सम्बन्ध कायम गर्न सहयोग गर्छ ।
- सरकारी वकीलहरूको सेवाको गुणस्तरमा वृद्धि हुन्छ ।
- सरकारी वकीलहरूको कार्यसंचालन दक्षता अभिवृद्धि हुन्छ ।
- फौजदारी न्याय प्रणालीमा जनता वा पीडितको सहभागिता बढ्छ ।

- नीति निर्माणमा सुधार हुन्छ ।
- सरकारी वकील कार्यालयहरु र यसका Stakeholders का बिच सह सम्बन्धको विकास हुन्छ ।
- नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रभावकारिता बृद्धि हुन्छ ।
- सरकारी वकील कार्यालयका काम कारवाहीमा सरोकारवाला निकाय तथा आम नागरिकको पहुँचलाई सुव्यवस्थित गर्न सकिन्छ ।
- कार्यालयबाट हुने निर्णय प्रक्रिया सरल, सहज र व्यवस्थित हुनेछ,
- निर्णय कार्यान्वयनमा सरलीकरण एवम् छिटो छरितो हुनेछ,
- भरपर्दो र व्यवस्थित अभिलेखीकरण हुनेछ,
- व्यवस्थापकलाई तथ्यपरक, विश्ववसनीय, पूर्ण एवम् प्रशोधित सूचना तथा तथ्याङ्कहरु समयमै सहज ढङ्गले उपलब्ध हुने,
- सरल र प्रभावकारी अनुगमन हुने र नियन्त्रण र समन्वयमा सहयोग पुग्दछ,
- संगठनको दक्षता एवम् प्रभावकारिता बृद्धि हुनेछ,
- मानवीय त्रुटि एवम् कमजोरीको सम्भावना कम हुन्छ,
- Human Biasness र दवाव प्रभावको अवस्था न्यून हुन्छ,
- नया प्रविधिले काममा उत्साह एवम् उत्प्रेरणा ल्याउनेछ,
- सम्बन्धित अधिकारी एवम् कर्मचारीमा जिम्मेवारी बोधमा बढोत्तरी हुने, व्यवस्थापकिय प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुनेछ,
- Accountability, Transparency र Predictability को सुनिश्चितता हुने,
- सूचना प्रवाह गर्न सरल, सहज र छिटो छरितो हुनेछ,
- काममा एकरूपता आउनेछ,
- संगठनले गर्ने अध्ययन अनुसन्धान सहज हुनेछ,
- मातहत कार्यालय वा अन्य निकायसँगको समन्वयमा सहज हुनेछ,

५ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा सूचना र सञ्चार प्रविधि

सरकारी वकिलको संस्थागत सुदृढीकरण र व्यावसायिक विकासमा केन्द्रित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३।०७४-२०७८।०७९) मा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनको समीक्षा, योजना तर्जुमाको क्रममा सरोकारवाला एवम् विज्ञहरूसँग गरिएको छलफल एवम् महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयको विद्यमान वस्तुस्थिति विश्लेषणका आधारमा देहाय बमोजिमका चार वटा लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ ।

१. सरकार वादी मुद्दाको अभियोजनलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने,
२. सरकार वादी मुद्दा र रिटको प्रतिरक्षामा प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्ने,
३. सरकारी वकीलको पेशालाई व्यावसायिक बनाउने,
४. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने ।

माथि उल्लेखित मध्ये महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने लक्ष कार्यान्वयनको लागि सूचना प्रविधिको प्रयोग र विस्तार गर्न निम्न रणनीति र क्रियाकलापहरु निर्धारण गरिएको छ ।

मुद्दाको मिसिल अद्यावधिक गर्ने

सि.नं. क्रियाकलाप

१. मुद्दासँग सम्बन्धित प्रमाण र कागजात प्राप्त गर्न सरोकारवाला निकायहरूसँग समन्वय गर्ने
२. मुद्दासँग सम्बन्धित प्रमाण र कागजात प्राप्त गरी मिसिल अद्यावधिक गर्ने
३. मुद्दाको वर्गीकरण, दायरी दर्ता, लगत कट्टा र मिसिल व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्देशिका तयार गर्ने
४. निर्देशिका कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित जनशक्तिलाई कार्यशाला संचालन गर्ने
५. मुद्दाको दायरी र कारबाही विवरण राख्ने सफ्टवेयर निर्माण गर्ने
६. मुद्दा दायरी अभिलेख र कागजात व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य सूचना प्रविधिमा आबद्ध गर्ने

पुनरावेदन तथा निवेदन गर्ने नगर्ने सम्बन्धी प्रस्तावको सञ्चार एवं निर्णय प्रक्रिया स्वचालित बनाउने

सि.नं. क्रियाकलाप

१. पुनरावेदन तथा निवेदन गर्ने, नगर्ने सम्बन्धी प्रस्तावको सञ्चारका लागि सफ्टवेयर निर्माण गर्ने
२. पुनरावेदन तथा निवेदन गर्ने, नगर्ने सम्बन्धी प्रस्तावको सञ्चार सफ्टवेयर मार्फत गर्ने
३. पुनरावेदन तथा निवेदन गर्ने, नगर्ने सम्बन्धमा मापदण्ड निर्माण गर्ने
४. पुनरावेदन तथा निवेदन गर्ने, नगर्ने सम्बन्धी मापदण्डको प्रवाह गर्न कार्यशाला आयोजना गर्ने
५. मापदण्डका आधारमा पुनरावेदन तथा निवेदन गर्ने, नगर्ने पद्धतिको विकास गर्ने

सरकारी वकील कार्यालयहरूको कार्यसम्पादनलाई सूचना तथा सञ्चार प्रविधि पद्धतिमा आबद्ध गर्ने

सि.नं. क्रियाकलाप

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सूचना प्रविधि महाशाखा र पुनरावेदन/उच्च तहको सरकारी वकील कार्यालयहरूमा सञ्चना प्रविधि शाखा स्थापना गर्ने
२. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सूचना प्रविधिको केन्द्रीय अभिलेख राख्ने र उपत्यका बाहिरको कुनै जिल्लामा सोको व्याकअप राख्ने प्रबन्ध गर्ने
३. ई एटर्नी सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनका आधारमा आवश्यक सफ्टवेयर निर्माण गरी संचालन गर्ने
४. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वेभसाइटमा सरकारी वकीलका कामसँग सम्बन्धित कानूनी एवं नीतिगत व्यवस्थाहरू समेत अद्यावधिक गरी राख्ने
५. मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदनका फारामहरूलाई सूचना प्रविधि पद्धतिमा आबद्ध गरी विवरण प्राप्त गर्ने व्यवस्था गर्ने
६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वेभसाइटमा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूसँग समेत इन्टरनेट मार्फत लिंक गर्ने

७. सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूको दैनिक तथा मासिक कार्यसम्पादनको अवस्था वेवसाइटबाट अद्यावधिक हुने व्यवस्था गर्ने
८. सबै सरकारी वकीलहरूलाई आवासमा इन्टरनेटको सुविधा उपलब्ध गराउने

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूमा सूचना प्रविधिको प्रयोगका सम्बन्धमा भएका प्रयास

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयको विचमा व्यावसायीक सम्पर्क तथा अनुगमन गर्ने कार्यका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा उच्च प्रविधियुक्त सूचना प्रविधि केन्द्रको स्थापना गरी देशभरका सरकारी वकील कार्यालयहरूको कार्य सम्पादन सूचना केन्द्रबाट अनुगमन गर्न कम्प्युटर संजालको निर्माण गर्ने भन्ने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६८।२०६९–२०७२।२०७३) रहे मुताविक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको Website Update गरी सोसंग मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको Linkup गर्न आवश्यक क्यातध्वचभ निर्माण गर्ने तथा Software निर्माण र कार्यान्वयनको लागि प्राविधिक परामर्श एवम् सेवा लिने भन्ने समेत रणनीतिक कार्यहरू रहेको देखिन्छ । यसलाई दोश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा थप विस्तार गरी कार्ययोजनामा नै समावेश गरिएको छ ।
२. पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनालाई कार्यान्वयन गर्नको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरू पाटन र वुटवल तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू काठमाण्डौ, ललितपुर, भक्तपुर, नुवाकोट र कपिलवस्तु गरी ८ स्थानमा Software जडान गर्ने कार्य सम्पन्न भएको तर विविध प्राविधिक कारणवस संचालनमा आउन सकेको छैन ।
३. आ. व. ०७०२७१ मा UNDP को सहयोगमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा Case Tracking सम्बन्धी एक क्यातध्वचभ डिजाईन गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सम्पादन गरिने कार्य मध्ये सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन एवम् निवेदन गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा भएका निर्णय निकासी, शुरु निर्णय उपर पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्ने नगर्ने निकासीका लागि प्राप्त फाईलको विवरण र सो सम्बन्धमा भएको निकासीको विवरण तथ मुद्दा चल्ने नचल्ने विषयमा भएको निर्णय निकासीको विवरण समेत Computer Software मा अभिलेखिकरण गर्ने कार्यको शुरुवात गरिएको छ ।
४. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा स्थापित सूचना प्रविधि केन्द्रबाट प्रत्येक फाईलमा विषयगत रुपमा पहिचान हुने गरि मुद्दा नम्बर र विवरण प्रविष्ट गर्ने अनुसूचीको समेत निर्माण गरिएको छ । सो अभिलेखिकरण कार्यको शुरुवात प्रभावकारी रहेको छ ।
५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका उच्च, विशेष तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा विगत वर्ष देखिनै ईन्टरनेट सेवा जडान गरिएको । विशेष सरकारी वकील कार्यालयमा सूचना प्रविधि अधिकृतको दरबन्दी समेत रहेकोले अभिलेख व्यवस्थापन समेतको कार्यहरू शुरु गरिएको छ । सूचना प्रविधिको संचालन तथा यसको उपयोगमा दरबन्दीयुक्त दक्ष जनशक्तिका साथै कार्यालयका अन्य कर्मचारी समेत सूचना प्रविधिको वारेमा जानकारी भै सो को प्रयोग गर्न सक्ने हुनु पर्ने आवश्यकताको परिपूर्तिका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट चरणबद्ध रुपमा तालिम दिने काम शुरु भै सकेको छ ।
६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सूचना प्रविधि महाशाखाको स्थापना भएको छ ।
७. अधिकांश सरकारी वकीलहरूलाई ल्यापटप उपलब्ध गराईएको छ भने सूचना प्रविधिको प्रयोग गर्न सक्ने गरी कर्मचारीहरूलाई तालिम प्रदान गरिएको छ ।

सूचना प्रविधि सम्बन्धी भौतिक स्रोत साधनको बिबरण र त्यसको प्रयोगको अवस्था

Data Server को स्थापना र सञ्चालन

- नेपाल सरकारको “राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र” अन्तरगत रहेको GIDC (Government Data Integration Center) मा यस कार्यालयको आफ्नै Data Server को स्थापना गरी सो Server लाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय सँग अप्टिकल फाईबर मार्फत connect गराउने कार्य सम्पन्न भई हाल संचालनमा रहेको छ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरूका महत्वपूर्ण सूचनाहरूको backup लाई अभ्यवस्थित र भरपर्दो बनाउनको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा अर्को backup Server राख्ने विषयमा UNDP सँग छलफल भईरहेको छ।
- यसका साथै उच्च सरकारी वकील कार्यालय पाटन र बुटवल तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय काठमान्डौ, भक्तपुर, ललितपुर, नुवाकोट, नवलपरासी, कपिलवस्तु, रुपन्देही गरी आठ स्थानमा केहि Computer Software र Hardware को समेत व्यवस्था भई सकेको छ।

Computer Software को निर्माण र प्रयोगको अवस्था

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको निम्न तीन किसिमका अभिलेख व्यवस्थापन संग सम्बन्धित Software हरूको निर्माण भई कार्य भई रहेको छ भने अन्य केहि सफ्टवेयर निर्माणका लागि Design Document हरु तयार भई रहेका छन्।

- सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्ने वा नगर्ने गरी भएको निर्णय निकासा सम्बन्धि
- मुद्दा चल्ने वा नचल्ने गरी भएको निर्णय निकासा सम्बन्धी (म.न्या.का.)
- कानुनी राय सम्बन्धी
- कर्मचारी अभिलेख व्यवस्थापन सम्बन्धी
- पुस्तकालय व्यवस्थापन सम्बन्धी

Case Tracking System सम्बन्धी ब्यवस्था

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको निम्न विषयसंग सम्बन्धित चालु फाईल दर्ता र सो संग सम्बन्धित समग्र काम करवाहीको वस्तु स्थिति स्पष्ट रुपमा देखिने किसिमको Computer Software को निर्माण भई कार्य रूपमा समेत आई सकेको छ। यसबाट तल उल्लेखित विषयका कार्यहरु हाल के कुन अवस्थामा छन् भन्ने एकै Click मा थाहा पाउन सकिन्छ।

- सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्ने वा नगर्ने गरी भएको निर्णय निकासा सम्बन्धी।
- सुरु निर्णय उपर पुनरावेदन गर्ने नगर्ने निर्णय निकासा सम्बन्धी।
- मुद्दा चल्ने वा नचल्ने गरी भएको निर्णय निकासा सम्बन्धी।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत कार्यालयमा सूचना प्रविधिको प्रयोग र संचालनका लागि निम्न कार्यहरु गर्न आवश्यक देखिन्छ।

- सूचना प्रविधिको प्रयोग र प्रभावकारिता, यसको प्रयोग एवम् फाईदा बारे कार्यालयका उच्च तह र अन्य कर्मचारीहरु समेत बीच विस्तृत छलफल गरी यसको आवश्यकता र औचित्यता बारे समान धारणा तय गर्ने ।
- ई एटर्नीको उपयोगिता र प्रभावकारिता बारे सम्बन्धित विशेषज्ञ र आर्थिक प्राविधिक सहयोगका लागि सम्बन्धित सरकारी निकाय एवम् दातृ निकायसँग छलफल, परामर्श सुरु गरी E-Attorney Project लाई कार्य रुपमा ल्याउने ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोगमा आवश्यक पर्ने सामाग्रीहरु जस्तो कम्प्यूटर, ल्यापटप, इन्टरनेट लगायत सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित सामाग्रीको संख्या र यसको प्रयोगकर्ता बढाउने, बलियो र सुरक्षित Data Server को स्थापना गरी त्यसको Networking प्रभावकारी बनाई सबैको पहुँच स्थापित गर्ने,
- यसको प्रयोग महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट शुरु गरी क्रमशः मातहत सरकारी वकील कार्यालय सम्म विस्तार गर्दै लैजाने ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोगको लागि अध्ययन प्रतिवेदनको सुझाव अनुसार आवश्यक software/web application निर्माण गरी संचालनमा ल्याउने । यसको संचालन र प्रयोगका लागि आवश्यक साधन श्रोतको व्यवस्था हुनुपर्ने तथा प्राविधिक जनशक्ति आवश्यक पर्ने हुँदा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयमा सूचना प्रविधि अधिकृत इन्जिनियर तथा लगायत अन्य जनशक्तिको व्यवस्था तत्काल गर्ने ।
- विस्तृत अध्ययनका साथ तयार गरी प्रस्तुत भएको ई एटर्नी सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदनका सुझावहरुलाई कार्यान्वयन गर्दै लैजाने ।
- कम्प्यूटरको प्रयोग र संचालनका सम्बन्धमा सरकारी वकिल तथा अन्य कर्मचारीहरुको दक्षता अभिवृद्धि गर्न र सूचना प्रविधिको प्रयोग र संचालन गर्न सक्ने प्रकृतिको तालीम दिने र कार्यालयको कामसँग सम्बन्धित कार्यहरुलाई क्रमशः सूचना प्रविधि प्रणालीमा लैजाने ।
- सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीलाई दिदै आएको कम्प्युटर तालीमलाई निरन्तरता दिने र यो कार्यक्रम संभव भएसम्म सबै कर्मचारीहरुलाई दिने गरी योजना निर्माण गर्ने ।
- कम्प्युटर तालीमको पाठ्यक्रम र सिकाईलाई सरकारी वकील कार्यालयको कामको प्रकृतिसँग मिल्ने गरी परिमार्जन गर्ने ।

उपलब्ध ल्यापटपको प्रयोगले सबै सरकारी वकील कार्यालयको कार्य सम्पादनमा सरलता आएको, कार्य सम्पादनमा छिटो छरितो भएको, बहस पैरवीका लागि आवश्यक सामाग्री हेर्न र खोज्न सहजता भएको भन्ने सम्बन्धित कर्मचारीबाट पृष्टपोषण प्राप्त भएको सन्दर्भमा सबै सरकारी वकिलको लागि ल्यापटप उपलब्ध गराउने योजना अनुसार ल्यापटप वितरण कार्यक्रमलाई पनि निरन्तरता दिदै यसको प्रयोगका सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमन गर्ने । साथै यससँग सम्बन्धित अन्य भौतिक सामाग्रीको पनि व्यवस्थापन गर्दै जाने ।

सूचना प्रविधिको प्रयोग र विकास गर्न सकिने क्षेत्रहरु

- (१) मुद्दा व्यवस्थापन प्रणाली संग सम्बन्धित web application को निर्माण र सञ्चालन
१. सरकारवादी मुद्दाको कारवाही सम्बन्धी
२. प्रतिरक्षा सम्बन्धी
३. रिट निवेदनको प्रतिरक्षा सम्बन्धी

४. विविध मुद्दामा सरकारी वकीलबाट गरिने प्रतिरक्षा सम्बन्धी
५. Document Management & Sharing System
६. पेशी र बहस व्यवस्थापन
७. अभिलेख व्यवस्थापन
८. कानूनी राय सम्बन्धी
९. कार्यालय एवम् प्रशासन व्यवस्थापसँग सम्बन्धित कार्यहरु
१०. कर्मचारी अभिलेख सम्बन्धी
११. भण्डार र आर्थिक प्रशासन व्यवस्थापन
१२. पुस्तकालय व्यवस्थापन
१३. दर्ता चलानी सम्बन्धि
१४. अन्य

(२) सरकारवादी मुद्दाको कारवाही सम्बन्धी

बिद्युतीय माध्यमबाट नै अपराधको सूचना वा जाहेरी दिन सक्ने र सो विषयमा भएको अनुसन्धान प्रगति एवम् अदालतमा मुद्दा दायर भएकोमा अदालती कारवाहीको स्थिति समेतको मुद्दाको सम्पूर्ण अवस्थाको अभिलेखन बिद्युतीय माध्यमबाट गरी पीडित (Victim) एवम् सरोकारवालालाई सो सम्बन्धी जानकारी प्रदान गर्ने कार्य समेत बिद्युतिय माध्यमबाट नै गर्ने गरी व्यवस्था मिलाई प्रभावकारी फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रवर्द्धन गर्नु e-Attorney Project को सर्वोपरी लक्ष्य एवम् उद्देश्य हो । यस अन्तर्गत स.मु.स. ऐन, २०४९ को अनुसूची १, २ र अनुसूची बाहिरका नेपाल सरकार वादी भएर चल्ने (सरकारी वकीलबाट मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय हुने) निम्न काम कारवाहीसँग सम्बन्धित विषयहरु समावेश हुनेछन् ।

- सरकारवादी मुद्दामा प्रारम्भिक प्रतिवेदन दर्ता तथा अपराध अनुसन्धान देखिको आवश्यक विवरण,
- मुद्दा चल्ने गरी निर्णय निकासी भएका सरकार वादी मुद्दाको अभियोजन, बेरितको आदेश वदर गरी पाउँ भन्ने र अन्य निवेदन, पुनरावेदन वा पुनरावलोकन र सो सम्बन्धि तह गत रुपमा सरकारी वकील कार्यालय र अदालत समेतबाट भएको काम कारवाहीको विवरण,
- मुद्दा नचल्ने गरी भएको निर्णयका सम्बन्धमा तहतह सरकारी वकील कार्यालयहरु हुँदै महान्यायाधिवक्ताबाट भएको अन्तिम निर्णय निकासीको विवरण ।
- मुद्दाको कारवाहीलाई अनुसन्धान कारवाही, मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय निकासी सम्बन्धि कारवाही, अभियोजन कारवाही, अदालती कारवाही आदि विषयहरु प्रष्ट र सरल रुपमा समावेश गर्न एवम् हेर्न देख्न सकिने गरी व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- हरेक तहको अदालतमा अभियोजन एवम् पुनरावेदन र सो संग सम्बन्धित निर्णय गर्न बाँकी मुद्दाको विवरण, अदालतमा दायर गरिएका मुद्दाको विवरण र कार्य सम्पन्न भई अभिलेखमा परिणत भएका मुद्दाको सूची छुट्टाछुट्टै स्थानमा Display हुने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने । यस अन्तर्गत मुद्दा सम्बन्धी मूलतः निम्न प्रकारका कारवाहीहरु समावेश हुनेछ ।

- सुरु कारवाही सम्बन्धी
- पुनरावेदन कारवाही सम्बन्धी
- अन्य कारवाही सम्बन्धी

यस सम्बन्धि Software लाई सर्व प्रथम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका अतिरिक्त उच्च सरकारी वकिल कार्यालय पाटन र वुटवल, विशेष सरकारी वकील कार्यालय काठमाण्डौ तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय काठमाण्डौ, ललितपुर, भक्तपुर, नुवाकोट, रुपन्देही र कपिलवस्तु गरी ९ वटा सरकारी वकील कार्यालयको कार्यसँग आवद्ध गरी सुरुवात गर्ने । अन्य सरकारी वकील कार्यालयहरूमा समेत आवश्यक भौतिक स्रोत साधन र जनशक्तिको व्यवस्था गरी क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै जानु पर्ने ।

२. प्रतिरक्षा सम्बन्धी

क) रिट निवेदनको प्रतिरक्षा सम्बन्धी

यस अन्तर्गत नेपाल सरकार वा अन्तर्गतका विभिन्न निकाय वा अधिकारीका विरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा दायर भएका रिट निवेदन र अन्तरिम आदेश बदर गर्ने बारेमा सम्बन्धित निकायका तर्फबाट दायर भएका अन्तरिम आदेश बदर (Vacate) निवेदनका सम्बन्धमा सरकारी वकीलबाट प्रतिरक्षा भएको रिट मुद्दाहरूको सम्पूर्ण विवरणहरू समावेश हुनेछन् ।

ख) विविध मुद्दामा सरकारी वकीलबाट गरिने प्रतिरक्षा सम्बन्धि

मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय निकासा दिने वा अभियोजन समेतको कार्य सरकारी वकीलबाट नहुने तर नेपाल सरकार, सरकारी निकाय वा संबैधानिक अंगको काम कारवाहीको विषयमा ति निकायलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको वा ति निकायबाट दायर गरिएको मुद्दामा पनि सरकारी वकीलबाट प्रतिरक्षा हुने हुँदा त्यस्ता मुद्दाको विवरण समेत ऋफउगतभच क्यातधवचभ मार्फत अभिलेखन हुनु जरुरी देखिन्छ । तसर्थ, त्यस्ता विषयको मुद्दाको सुरु कारवाही, सो उपरको पुनरावेदन तथा उक्त अदालतहरूबाट भएको कारवाही एवम् निर्णय समेत सम्बन्धि विवरण छुट्टै Computer Software मा इन्ट्री गरिनु पर्ने देखिन्छ ।

यस अन्तर्गत मुलतः निम्न प्रकृतिका मुद्दाको सुरु कारवाही र सो सम्बन्धमा मातहत अदालतको निर्णय उपर माथिल्लो अदालतमा निवेदन पुनरावेदन समेत संग सम्बन्धित कारवाहीलाई Computer Software मा इन्ट्री गरि सूचना प्रविधि संग आवद्ध गर्न सकिन्छ ।

- राजश्वय सम्बन्धी
- भ्रष्टाचार सम्बन्धी
- भूमि सम्बन्धी
- निर्वाचन सम्बन्धी
- जि.अ.र पु.वे.अ.मा परेको रिट र सो उपरको निवेदन र पुनरावेदन सम्बन्धी
- अदालतको अवहेलना सम्बन्धी
- अन्य विविध विषय सम्बन्धी

३. कानूनी राय सम्बन्धी

सबै तहका सरकारी वकील वा सरकारी वकील कार्यालयबाट तत् तत् तहका सरकारी निकाय वा अधिकारीलाई कानूनी राय प्रदान गरेको विवरणहरू यसमा समावेश गर्न सकिन्छ ।

४. चिठी पुर्जी दर्ता चलानी सम्बन्धी

कार्यालयमा प्राप्त र कार्यालयबाट बाहिर जाने पत्र तथा लिखतको अभिलेख राख्नेभ सम्बन्धि निश्चित Software निर्माण गरी प्रयोगमा ल्याईएमा काममा छिटो छरितो, सरल र प्रभावकारी हुनुको साथै मानविय कमजोरी कम हुने र अनुगमन मुल्याङ्कन व्यवस्था प्रभावकारी हुन्छ ।

५. अभिलेख व्यवस्थापन सम्बन्धी

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयको कार्यका सम्बन्धमा सोही Software मा आवश्यक व्यवस्था मिलाई अभिलेख व्यवस्थापन समेत गर्न सकिन्छ । तर पुराना अभिलेखको सम्बन्धमा छुट्टै क्यातध्वचभ बनाई सबै पुराना अभिलेखहरू Scan गरी राख्नु पर्ने देखिन्छ । यो कार्य संचालनमा रहेको छ ।

६. अन्य प्रशासनिक कार्यहरूको Reporting

निम्न प्रशासनिक कार्यहरूलाई समेत सूचना प्रविधि संग आबद्ध गर्न सकिन्छ:

- मासिक र वार्षिक प्रतिवेदनको तयारी र प्रस्तुती
- निरीक्षण प्रतिवेदन र अन्य प्रशासनिक विषयमा जाहेरी
- महत्वपूर्ण विभागिय निर्णय र निर्देशन को जानकारी

७. बिद्युतीय पुस्तकालय (E-Library) को स्थापना र त्यसमा सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूको पहुँचको व्यवस्था सम्बन्धी

- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहत कार्यालयका कर्मचारीहरूको काम कावाहिका लागि आवश्यक पर्ने ऐन, नियम, तथा अन्य reference material हरूलाई digitize गरि e-library को स्थापना गर्ने ।
- E-library मा रहेका पुस्तक तथा अन्य सामग्रीहरूको बर्गिकरण गरि छुट्टा छुट्टै database तयार गर्ने ।
- यसरी स्थापना गरिएको e-library लाई व्यवस्थित गर्दै नियमित update गर्ने ।

८. कर्मचारीको व्यक्तिगत विवरण सम्बन्धी

कार्यालयगत रुपमा देशमा कार्यरत सरकारी वकील र अन्य कर्मचारीहरूको नियुक्ति, योग्यता, तालीम, विदेश भ्रमण, सरुवा, बढुवा, अनुभव लगायतको विस्तृत वैयक्तिक विवरण (फोटो सहित) को अभिलेखिकरण गर्ने सफ्टवेयर निर्माण भई संचालनमा आई सकेको छ । तर यसको सुधार एवम् नियमित संचालनका लागि आवश्यक support अत्यावश्यक देखिएको छ ।

९. पुस्तकालय व्यवस्थापन

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा उपलब्ध पुस्तकहरूको अभिलेखिकरण गर्ने सफ्टवेयर निर्माण भई संचालनमा आई सकेको छ । तर यसको सुधार एवम् नियमित संचालनका लागि आवश्यक कगउउयचत अत्यावश्यक देखिएको छ ।

सूचना प्रविधिको प्रयोजमा उत्पन्न हुन सक्ने समस्या एवम् चुनौतीहरू

- E-Attorney को अवलम्बन र प्रयोग गर्न आर्थिक र मानविय स्रोतको अभाव हुन सक्छ ।
- परम्परागत प्रक्रिया र पद्धति प्रति अभ्यस्त कर्मचारीहरूको E-Attorney प्रति ज्ञान वा चासो नहुन वा नकारात्मक धारणा हुन सक्छ ।
- E-Attorney को बिकासको क्रममा परम्परागत पद्धति र विद्युतीय पद्धतिको सँगै प्रयोग हुने भएकाले काममा दोहोरो पन आउन सक्ने ।

- दक्ष जनशक्ति र उचित व्यवस्था पनको कमिका कारण ऋक्युगुतभच म्बतव वा सूचना चुहिने, विग्रने वा नासिन सक्ने खतरा हुन्छ ।
- Computer Applications र सो सम्बन्धी भौतिक पुर्वाधारहरूको प्रयोगको सूनिश्चितता, निरन्तरता र उचित मर्मत संभारमा समस्या आउन सक्ने ।

निश्कर्ष

यस पद्धति अवलम्बनका लागि सर्व प्रथम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको सूचना प्रविधि सम्बन्धी भौतिक अवस्थामा सुधार वा स्तर वृद्धि गरिनु जरुरी छ । तसर्थ, सूचना प्रविधि कक्ष निर्माण, सहायक सर्भर रुम निर्माणरसुधार (मूल सर्भर राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रमा रहेको), महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको संजालीकरण (Networking) लाई थप विस्तार, प्रभावकारी र मजबुत बनाउने कार्यलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी कार्य भई रहेका छन् । कार्यालय र कर्मचारीहरूलाई कम्प्यूटर, ल्यापटप, फोटो कपी, स्क्यानर आदि उपलब्ध गराउने र कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धिका लागि कम्प्यूटर सम्बन्धि तालिम संचालन गर्ने कार्य भई रहेका छन् र हुँदै जाने छन् । तसर्थ, यस प्रणाली अवलम्बनका लागि सकारात्मक वातावरण बन्दै गएको र अवलम्बन गर्नु अत्यावश्यक समेत रहेको हुँदा यथा सम्भव सिघ्र आवश्यक Software निर्माण र विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन जरुरी छ । अन्त्यमा, यस पद्धति अवलम्बन आफैमा कठिन र चुनौतिपूर्ण भएतापनि यसले हाम्रो प्रणालीमा ठूलो सुधार ल्याउने हुँदा यस सम्बन्धि कार्यक्रमलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी कार्यान्वयन हुनेछ गर्न अत्यावश्यक देखिएको छ ।

कार्यपत्र नं. १०

अदालतको अधिकारक्षेत्रमा भएको परिवर्तन र सरकारी वकिलको कार्य सम्पादनमा पर्ने प्रभाव

चन्द्रबहादुर सापकोटा, सहन्यायाधिवक्ता

शंकर खत्री, सहन्यायाधिवक्ता

विषय प्रवेश:

प्रत्येक सार्वभौमसत्ता सम्पन्न मुलुकमा सहीको समर्थन गर्ने, खराबलाई दण्ड दिने र आफ्नो क्षेत्र भित्र उठेका विवादमा फैसला गर्ने शक्ति निहित रहेको हुन्छ । राज्यको यही शक्ति अन्तर्गत अदालतलाई फैसला गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ । आधुनिक राज्यको गतिविधिमा आएको विस्तार र न्याय सम्पादनको कार्यमा थपिएको जटिलताको फलस्वरूप न्यायिक क्षेत्राधिकार सम्बन्धी अवधारणाको विकास भएको मानिन्छ । प्राचिन समयमा राज्यभित्रका सम्पूर्ण मुद्दामामिला हेर्ने, फैसला गर्ने र दण्ड दिने कार्य राजाबाटै (केन्द्रिकृत रूपमा) सम्पन्न हुने गर्दथ्यो । राज्यको क्षेत्र विस्तार, अन्य सामाजिक मान्यताको विकास र राज्य संचालनमा जटिलता थपिँदै जाँदा न्यायसम्पादनको कार्य राजाबाट मात्र गर्न सम्भव भएन । यसकारणबाट न्यायिक काम गर्ने निकायको रूपमा अदालतको स्थापना गर्नु पर्ने र त्यो पनि अरु विभिन्न तह र संख्यामा स्थापना गरिनु जरुरी देखिन आयो । फलस्वरूप कुन विषय/प्रकृतिका मुद्दा कहाँ लाग्ने र कुन अदालतको अधिकार कति हुने भनी कानूनद्वारा नै स्पष्ट गर्ने कार्यको शुरुवात गरियो । कानूनद्वारा व्यवस्थित निकायगत अधिकारको यही सिमालाई अधिकार क्षेत्र भनेर बुझ्न थालियो ।

न्याय प्रशासन सफल हुनका लागि सारवान कानूनले व्यवस्थित गरेका हक अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि उपचार प्रदान गर्ने निकायको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । मुद्दा मामिलाको प्रकृति, भौगोलिक क्षेत्र लगायतका अन्य कुराहरूका अधिनमा रही विभिन्न प्रकारका विवादमा निर्णय दिने अधिकार कुनै अधिकारी वा निकायलाई तोकिएको कुरा र कुनै विवाद वा विषयको निरेपण कुन निकाय वा अधिकारीले गर्छ भन्ने कुरा क्षेत्राधिकारको विषय भित्र पर्दछ । त्यतिमात्र हेर्दा कुनै विषयमा कानूनको प्रयोग गरी निर्णय गर्ने तथा यस्तो निर्णय लागू गर्ने अधिकारका अतिरिक्त/कुनै निकायलाई कुनै अधिकार सुम्पनु, अधिकार प्रयोग गर्न पाउने गरी तोकनु, अधिकार प्रत्यायोजनको व्यवस्था गर्नु आदि सबै क्रियाहरू अधिकार क्षेत्रका विषयवस्तु अन्तर्गत पर्दछन् ।

अधिकार क्षेत्र एक किसिमको कानूनी शक्ति हो र सामान्य अर्थमा अधिकारक्षेत्र (Jurisdiction) लाई अधिकार (Power) को समानार्थि रूपमा प्रयोग गरिए पनि मुद्दाको सुनुवाई गर्ने, निर्णय दिने र न्यायिक काम कारवाही गर्ने निकायको कार्य दायरालाई बुझाउन Power भन्दा Jurisdiction शब्दावली बढी प्रयोग गर्ने गरिन्छ । जस्तो लाइसेन्स दिने प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अख्तियारीलाई अधिकार (Power) मानिन्छ भने त्यस उपर पुनरावेदन सुन्ने निकायको अधिकारलाई Jurisdiction भनिन्छ । यदि कानूनी अख्तियारी नहुँदा नहुँदै पनि प्रमुख जिल्ला अधिकारीले लाइसेन्स जारी गर्दछ भने त्यतिबेला अधिकारविहिन (Ultra vires) काम गरेको ठानिन्छ भने पुनरावेदन सुन्ने निकायले पुनरावेदन सुन्ने अधिकारको अभावमा पुनरावेदन सुन्ने कार्यलाई क्षेत्राधिकार विहिन (Without Jurisdiction) काम गरेको मानिन्छ ।

क्षेत्राधिकारको अर्थ, अवधारणा र हाम्रो अभ्यास

सामान्य अर्थमा क्षेत्राधिकार भन्नाले कुनै काम गर्न कुनै अधिकारी वा निकायले पाएको अधिकार वा शक्ति लाई बुझिन्छ । जुन अधिकार वा शक्ति राज्यको सार्वभौमबाट नै विस्तार भएको मानिन्छ । सार्वजनिक अख्तियारीको रूपमा लिईने क्षेत्राधिकारलाई De smith ले Authority to decide भनी चर्चा गरेका छन् । क्षेत्राधिकारको सन्दर्भमा Oxford advanced learners dictionary मा System of law Courts, the official power to make legal decision, the area over which the legal authority of court or other institution extends भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी Blacks Law Dictionary मा क्षेत्राधिकारलाई The power of Courts to inquire into facts, apply the law, make decisions and declare judgement; Power and authority of court to hear and determine a judicial proceeding and power to render particular judgement; the right of a court

to adjudicate concerning the subject matter in a given case; areas of authority, the geographic area in which a court has power or types of cases it has power to hear भनी व्याख्या गरिएको छ। कानूनमा स्पष्टतः अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै मुद्दा वा विवादका सन्दर्भमा तथ्य पत्ता लगाउने वा सो स्थापित गर्ने, त्यस्तै तथ्य स्थापित गर्न वा पत्ता लगाउन समर्थन गर्ने वा नगर्ने प्रमाण स्वीकृत गर्ने वा नगर्ने, त्यस्तै मुद्दा वा विवादका सम्बन्धमा उपयुक्त कानूनको प्रयोग गर्ने, आवश्यक परे कानूनको व्याख्या गर्ने, दण्ड जरिवाना घेषणा गर्ने र तिनिहरूको कार्यान्वयन गर्ने आदि अदालतका यावत अधिकारलाई क्षेत्राधिकार भनेर बुझिन्छ। Dr. Fazal को शब्दमा it is the power to hear and determine a case भनिएको छ। कसैले यसलाई परिस्थितिकै रूपमा पनि लिएका छन्। यो यस्तै परिस्थिती की जसमा आधारित भएर अदालतले कुनै पदाधिकारीले निजलाई प्राप्त अधिकार नाघेको छ छैन भनी भन्न सकेस। यसैगरी D.D. Basu भन्छन् - Jurisdiction means conditions on which the right or power to determine a matter depends (adm. Law- p. ३९१) यी अवस्थाहरू अदालतको गठन, विषयवस्तुको प्रकृति तथा खास कार्यविधिहरूमा आधारित हुन सक्दछन् जे कि अमूक मुद्दामा अपनाउनु अनिवार्य मानिन्छ।

अधिकारक्षेत्र हुनुको अर्थ नियमित न्यायिक कारवाहीको सिलसिलामा तथ्य पत्ता लगाउने, कानूनको प्रयोग गर्ने र दण्डको घेषणा गर्ने शक्ति हुनु हो। त्यसका अलावा कुनै मुद्दाका पक्ष विच रहेको विवादको विषयमा सुनुवाई गरी निर्णय वा फैसला गर्ने शक्ति अन्तरनिहित हुनु हो।

उपचार विनाको हकको कुनै सार्थकता हुदैन। जहाँ हक प्रदान गरिएको हुन्छ त्यहाँ उपचारको व्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ भन्ने (Ubi jus, ibi remedium) विधिशास्त्रीय मान्यता रही आएको छ। यसै सन्दर्भमा नागरिक अधिकारको संरक्षणको लागि राज्यले विभिन्न न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायहरूको प्रबन्ध गरी ती निकायहरूलाई कानूनद्वारा नै अधिकार प्रदान गरिएको र सो अधिकारको विषयलाई पनि क्षेत्राधिकारको रूपमा लिएको पाइन्छ।

जुन निकायलाई जे काम गर्न कानूनले अधिकार प्रदान गरिएको छ त्यो निकायबाट त्यही अधिकारको सिमामा रही काम गर्नु पर्दछ। आफूलाई कानूनले प्रदान नगरेको अधिकार प्रयोग गर्नु, प्राप्त अधिकार भन्दा बढी प्रयोग गर्नु, अधिकारक्षेत्रको दुरुपयोग गर्नु, अधिकारको प्रयोग बदनियतपूर्वक गर्नु जस्ता विषय अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटीसंग सम्बन्धीत छन्। क्षेत्राधिकारको विषय राज्यको सार्वभौमशक्ति संग र सार्वजनिक अख्तियारीसंग जेडिएको हुन्छ। अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटी भई भए गरेका कामहरूको वैधानिकता शुन्य हुन्छ। कानूनी राज्यको अवधारणा अनुरूप पनि सबै व्यक्ति वा निकाय कानून बमोजिम संचालित हुनु पर्दछ। कानूनको अख्तियारी भन्दा बाहिर गई कसैले पनि कुनै काम पनि गर्न हुदैन भन्ने मान्यता अधिकारक्षेत्रको सन्दर्भमा पनि उत्तिकै सान्दर्भिक र उपयोगी छ।

अधिकारक्षेत्र निश्चित सम्बन्धी केही सिद्धान्त

संवैधानिक र कानूनी प्रक्रियालाई नाघेर कार्य गर्न कसैलाई छुट हुँदैन भन्ने कानूनी राज्यको प्रमुख सिद्धान्त हो। यसरी कानूनी क्षेत्राधिकारको सिमाभित्र आ-आफ्नो कर्तव्य गरेमा कार्यमा दक्षता बढ्ने र विभिन्न निकायको काम कर्तव्यमा समन्वय हुन गई गर्नुपर्ने काम पनि नछुट्ने र गर्नु नपर्ने कार्यको अनावश्यक बेझबाट थिचिन नपर्ने हुन जान्छ। यस सिद्धान्तको परिपालनबाट कानून निर्माण गर्ने निकायको सम्मान समेत बढ्न गई परेक्षरपले जनइच्छाको सम्मान हुन जान्छ।

साधारणतया अदालतको क्षेत्राधिकार निश्चित गराउनका लागि केही सैद्धान्तिक अवधारणाहरू रहेको पाइन्छ। जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छM-

अधिकारक्षेत्र शुन्यको स्थितिमा रहँदैन:

अधिकार क्षेत्र सम्बन्धी सामान्य अवधारणा के छ भने यो कहिले पनि शुन्यको स्थितिमा रहँदैन। जहाँ अधिकारको व्यवस्था गरिएको हुन्छ त्यहाँ उपचारको पनि व्यवस्था गरिएको हुन्छ भन्ने मान्यता रही आएको छ। किनभने उपचार विनाको अधिकारले वास्तविक अधिकारको स्वरूप निर्धारण गर्न सक्दैन। अधिकार क्षेत्र सम्बन्धी यहि अवधारणालाई मान्यता दिँदै हाम्रो न्याय प्रशासन ेनेले प्रचलित कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक आफ्नो क्षेत्रभित्रको सबै मुद्दामा कारवाही र किनारा

गर्ने अधिकार जिल्ला अदालतको हुने व्यवस्था गरेर कुनै अधिकारको उपचारको लागि अन्य कानूनद्वारा व्यवस्था हुन नसकि उत्पन्न हुन सक्ने रिक्तता र शुन्यताको अवस्थालाई यसले निवारण गरेको अवस्था छ । तर कहिले काही कानूनको संशोधन हुँदा अधिकार क्षेत्र नतेकिएर अर्थात संशोधन कानून ढिलो लागू हुने रहेछ भने क्षेत्राधिकार शुन्यको स्थिति जस्तै देखा पर्न सक्दछ । त्यस्तै अवस्था उत्पन्न भएमा संशोधन गर्ने कानून क्रियाशिल भई नसकेको अवस्थामा संशोधन भएको कानून र से कानून अन्तर्गतको निकायलाई नै शुन्यको पूर्ति गर्ने निकाय सम्झनु पर्ने हुन्छ । अधिकारक्षेत्र शुन्यको स्थितिमा रहदैन भन्ने सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट न्यायिक व्याख्या^{१३}

अधिकारक्षेत्रको प्रश्न कानूनी प्रश्न हे

अधिकारक्षेत्रको सिर्जना यसको प्रयोग र समाप्ति कानूनद्वारा मात्र हुन सक्दछ । कानूनमा व्यवस्था भएको रहेनछ भने पक्षको सम्मति, परित्याग वा विवन्धन कुनै पनि कारणबाट अधिकारक्षेत्रको सिर्जना, थपघट र समाप्ति हुन सक्दैन । कानूनी अख्तियारको अभावमा अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी भए गरेका सबै काम कारवाहीहरू कानूनी दृष्टिमा अमान्य भई वदरभागी हुन्छ भन्ने मान्यता रही आएको छ ।

अधिकारक्षेत्र र समर्पणको सिद्धान्तः

समर्पणको सिद्धान्त अनुसार मुद्दाका पक्षधरले सहमतिमा कुनै मुद्दा हेर्नका लागि कुनै अदालतको क्षेत्राधिकारमा समर्पण गर्दछन भने त्यो मुद्दा त्यही अदालतबाट हेर्नु पर्दछ भन्ने सिद्धान्त रहेको छ । तर समर्पणको सिद्धान्त र फैसला कार्यान्वित हुन सक्ने सिद्धान्त बीच अन्तरद्वन्द्व भएमा फैसला कार्यान्वयन हुन सक्ने सिद्धान्तले प्राथमिकता पाउँछ । क्षेत्राधिकारको प्रश्न कानूनी विषय भएकोले कानूनले रेज्न् वा समर्पण गर्न छुट दिएकोमा मात्र समर्पणले मान्यता पाउँछ ।

"ग्रहण गरिसकेको अधिकारक्षेत्र कानूनमा उल्लेख गरेको अवस्थामा वाहेक परिवर्तन हुन सक्दैन भनि" भगवादास समेत विरुद्ध भीम बहादुर (ने.का.प. २०३७ नि.नं. १३३३ प्र.११)" को मुद्दामा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ ।

सुविधाको सिद्धान्तः

अधिकारक्षेत्र निश्चित गर्नको लागि सुविधाको सिद्धान्तलाई समेत प्रमुख आधार लिएको देखिन्छ । पक्षहरूको प्रमाण संकलन गर्ने सुविधा, मुद्दा दायर गर्ने पक्षहरूलाई हुने सुविधा आदिलाई ध्यानमा राखेर कतिपय मुद्दाहरू काम भएको इलाकाकै अड्डाबाट हेर्नुपर्ने व्यवस्था भएको छ भने कतिपय मुद्दाहरू पक्षहरूको सुविधालाई ध्यानमा राखी वादी रहेको इलाका, प्रतिवादी रहेको इलाका, कर्मचारीको हकमा जागिर खाइ बसेको इलाकाको अड्डाबाट मुद्दा हेर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

विषयवस्तुको वस्तुनिष्ठताको सिद्धान्तः

अधिकार क्षेत्र निश्चित गर्न विषयवस्तुको वस्तुनिष्ठताको आधार समेत लिएको देखिन्छ । अपराधलाई स्थानीय मानिने हुँदा अपराधिक क्रियाकलापसँग सम्बन्धीत मुद्दाहरू हेर्ने अधिकारक्षेत्र अपराधिक क्रियाकलाप घटेको इलाकाको अड्डाबाट हेर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाईन्छ ।

नियन्त्रणको सिद्धान्तः

राज्यको सार्वभौमसत्ता आफ्नै राज्यक्षेत्र सम्म मात्र विस्तार हुने कारणले राज्यको नियन्त्रणात्मक शक्ति पनि सेही सिमा सम्म मात्र रहन्छ । त्यस्तै मुद्दाका पक्षधर र विषयवस्तु उपरको नियन्त्रणको कुरालाई ध्यानमा राखी क्षेत्राधिकार विस्तार गरिएको हुन्छ ।

^{१३} (ग्वारमुनी विरुद्ध रमादेवी ने.का.प. २०४५ नि.नं. ३३५६ प्र.११४) पनि भएको पाईन्छ ।

सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन विशेषाङ्क

न्यायिक/अर्धन्यायिक निकायको क्षेत्राधिकारको निर्धारण, प्रयोग गर्ने सन्दर्भमा केही अन्य मान्यता र सिद्धान्तहरू रहेका छन् । जुन यस प्रकारका छन् -

न्यायिक सक्रियता

सार्वजनिक सरेकारको विषय, मौलिक/कानूनी हकको प्रचलन, सुशासन स्थापना, अल्पसंख्यक/सिमान्तकृत/विभेदमा परेकाको हित संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने उद्देश्यले परम्परागत भूमिकाबाट अग्र कदम लिई विवादको निपटारा गर्ने प्रकृत्यालाई पनि स्विकारीएको हुन्छ । न्यायिक क्षेत्रमा यसलाई न्यायिक सक्रियताको रूपमा बुझिन्छ ।

क्षेत्राधिकार सम्बन्धी अन्य स्थापित मान्यता:

- सार्वजनिक सरेकारको विवादको निपटारा गर्न अदालत सक्षम हुन्छ भनिएको छ ।
- अदालतको सर्वोच्चता सम्बन्धी सिद्धान्त अनुरूप अदालतले हेरी राखेको मुद्दामा असर पुग्ने गरि अरु निकायले निर्णय गर्नु हुँदैन भन्ने मान्यता राखिएको पाईन्छ ।
- कानूनी व्यवस्था विपरित न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्न नहुने र कानूनको दायरा नाघी काम कारवाही गर्न नहुने भनि अधिकार क्षेत्र दुरुपयोग सम्बन्धी सिद्धान्तलाई स्विकारिएको छ ।
- एक निकायबाट अर्को निकायमा मुद्दा सार्ने र सरेने कुरा कानूनले निर्धारण गरेको हुनु पर्छ भन्ने मानिन्छ ।
- पक्षको सहमतिबाट क्षेत्राधिकारको सृजना वा समाप्ती हुँदैन, माथिल्लो अदालतको आदेशबाट क्षेत्राधिकार सृजित हुँदैन तथा न्यायिक अधिकार प्रत्यायोजन हुनसक्दैन भन्ने सिद्धान्त पनि प्रचलित छ ।
- माथिल्लो निकायको अधिकार भित्र तल्लो निकायको अधिकार समेत समावेश हुन्छ भनिएको छ
- त्यसैगरी क्षेत्राधिकार विहिन निर्णय मान्य हुँदैन (CORAM NON JUDICE OR NOT BEFORE A JUDGE OR WITHOUT COMPETENT JURISDICTION) भन्ने न्यायिक मान्यतालाई स्विकारिएको छ ।

अधिकार क्षेत्र निर्धारणका आधारहरू

सामान्य अर्थमा -

अदालत वा न्यायिक निकायको संरचना, विषय (मुद्दा) को गहनता र निपटारा गर्ने प्रक्रियागत कुरालाई हेरी कुन मुद्दा कुन निकायले हेर्ने भनि क्षेत्राधिकारको प्रबन्ध गर्ने गरिएको पाईन्छ । यस दृष्टिबाट क्षेत्राधिकार निर्धारणका आधारहरू यस प्रकारका रहेका पाईन्छ-

- क) सामान्य र शुरु क्षेत्राधिकार (Residuary Jurisdiction)
- ख) विशेष वा विषयगत क्षेत्राधिकार (Special Jurisdiction)
- ग) रिट वा असाधारण क्षेत्राधिकार (Extra Ordinary Jurisdiction)

कार्यविधिगत (Procedural Rules) हिसाबले क्षेत्राधिकार -

- क) शुरु कारवाही/किनारा गर्ने (Trial Jurisdiction)
- ख) पुनरावेदन सुन्ने क्षेत्राधिकार (Appellate Jurisdiction)
- ग) साधक, पुनरावलेकन, दे हे याई हेर्ने (For Sanction, Review, Revision)

सैद्धान्तिक हिसाबले-

- क) व्यक्तिगत क्षेत्राधिकार
- ख) भौगोलिक क्षेत्राधिकार
- ग) विषयगत क्षेत्राधिकार

निकायगत हिसाबले क्षेत्राधिकार -

- क) अदालती क्षेत्राधिकार (Court Jurisdiction)

ख) अन्य न्यायिक वा अर्ध न्यायिक निकाय (Judicial or Quasi Judicial)

ग) अन्य वैकल्पिक क्षेत्राधिकार (Alternate Jurisdiction)

मुद्दाको प्रकृति वा विषयका हिसाबले क्षेत्राधिकार -

क) विशेष णेनले परिभाषित खास मुद्दा हेर्ने छुट्टै निकाय हुने

ख) संवैधानिक उपचार वा रिट सम्बन्धी विवाद

ग) अन्य सामान्य विषय वा कानूनले छुट्टै व्यवस्था नगरेको अवस्थाको बाँकी विषय

क्षेत्राधिकार निर्धारणको प्रयोजन

राज्यशक्तिको प्रयोग गर्ने राज्यका प्रमुख तिन अंगहरू मध्ये न्यायपालिकाको भूमिका त्यतिकै महत्व र विशिष्ट रहेको हुन्छ। व्यक्तिका अधिकार र कर्तव्यको संरक्षण, प्रचलन र पालना गराउने न्यायिक शक्ति अदालतलाई प्रदान गरिएको कारण अदालतको भूमिका राज्यका अन्य निकायको भन्दा पृथक रहेको हे। नागरिकहरूका जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्तीका सम्बन्धमा निर्णय दिनु पर्ने भएकोले यसका काम कारवाही स्वतन्त्र र निष्पक्षरूपमा हुनु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई विश्वव्यापी रूपमा नै स्वीकार गरिएको छ। न्यायिक निकायको स्वतन्त्रता र निष्पक्षतालाई यसका केही आधारभूत विशेषताले राज्यका अन्य निकाय भन्दा पृथक बनाएको हुन्छ। किनभने पहिले ये कानूनद्वारा स्थापित गरिएको हुन्छ। देखे यसलाई आफू समक्ष आउने विवादका सम्बन्धमा सम्बद्ध सबै तथ्यगत र कानूनी प्रश्नहरूको परिक्षण र निरेपण गर्ने अधिकार प्राप्तहुन्छ। तेस्रो (क्षेत्राधिकार यसको) कार्य कानूनको शासन र न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा सञ्चालित र प्रशासित हुन्छ। चौथो न्यायिक निरेपण गर्न तेकिने व्यक्ति/पदाधिकारी व्यवसायिक, योग्य र दक्ष्य हुन्छन र अन्तिममा यसका निर्णयहरू कानूनतः बाध्यकारी रहन्छनभन्ने मानिन्छ।

न्यायिक निकायहरूको स्वतन्त्रतालाई अक्षुण्ण राख्ने विषयहरू मध्ये अदालत वा न्यायिक निकायलाई प्रदान गरिने क्षेत्राधिकारको विषयलाई विशेष महत्वका साथ हेरिन्छ। अदालत वा न्यायिक निकायहरूलाई प्रदान गरिने क्षेत्राधिकारको विषयले एका तर्फ कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाको कार्यक्षेत्रबाट न्यायपालिकाले सम्पादन गरिने कार्य फरक छ भन्ने कुराको बेध गराउछ भन्ने अर्को तर्फ यसले नागरिकको कानूनी अधिकार हनन भएको विषयमा न्यायिक उपचारको मार्ग अवलम्बन गर्ने अधिकार समेतलाई सम्बेधन गरेको हुन्छ। न्यायिक निकाय बाट सम्पादन हुने कार्यले कसैलाई अनिष्ट गर्दैन भन्ने आधारमानै न्यायपालिकालाई ये अधिकार सुम्पिएको हे। तथापी अधिकार क्षेत्रको विषय कानूनी रूपमा व्यवस्थित र किटानी गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई अहिले आत्मसात् गरिएको छ। कानूनी राज्यको सिद्धान्तलाई आत्मसाथ गर्ने हरेक प्रजातान्त्रीक मुलुकमा सबै व्याक्ति वा निकाय कानून अधिनस्थ हुन पर्दछ, कानूनले तेकिदिएको अधिकार र सिमा भित्र सबै आबद्ध रहनु पर्दछ भन्ने अवधारणा बलियो ढंगले स्थापित भएको छ।

विधिशास्त्रमा क्षेत्राधिकार भन्नाले सार्वजनिक अख्तियारीलाई जनाउँछ। जुन अख्तियारी राज्यको सार्वभौमबाटनै निस्सृत र विस्तारीत भएको हुन्छ। सार्वजनिक अख्तियारीको प्रयोग गर्न पाउने व्याक्ति वा निकायले त्यसरी प्रयोग गर्न पाउने अधिकार, अख्तियारी वा शक्तिका पनि निश्चित सिमाहरू रहन्छन। जुनकुरा कानूनले नै निर्दिष्ट गरिएको हुन्छ। न्यायिक शक्तिको प्रयोग गर्ने अदालतको क्षेत्राधिकारको विषय पनि कानूनले नै निर्दिष्ट गरेको हुन्छ। शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त, कानूनको शासन र संविधानवादको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको नेपालको संविधानले न्यायिक शक्तिको प्रयोग गर्ने अधिकार अदालतलाई सुम्पिदै नेपालमा मुलतः ३ तहका अदालत रहने⁹⁴ व्यवस्था गरी ति अदालतले प्रयोग गर्ने अधिकार क्षेत्रको व्यवस्था सम्बन्धमा संविधानमै उल्लेख गरिएको छ। अदालतहरूले प्रयोग गर्ने क्षेत्राधिकारको विषयलाई प्रचलित संविधानका अतिरिक्त न्याय प्रशासन सम्बन्धी णेद्वारा पनि व्यवस्थित गरिएको पाइन्छ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालको न्यायिक परिपाटी र न्यायिक निकायको कार्यक्षेत्र लिच्छविकाल देखिनै धर्म शास्त्रलाई मुल आधार मानि त्यसै अनुरूप राजाहरूले बनाएका कानूनरूपी विभिन्न दस्तावेजका आधारमा निर्धारण गरीएको पाइन्छ। त्यसबेलाका न्यायिक निकायको

⁹⁴ नेपालको संविधान धारा १२७

क्षेत्राधिकार भौगोलिक क्षेत्र, विषय विषयका मुद्दा हेर्ने र कारवाहीको तहगत हिसाबमा तेकिएको देखिन्छ । लिच्छविकालमा परमाशन(राजा आफैले मुद्दा हेर्ने), कुथेर(राजध्व सम्बन्धि मुद्दा हेर्ने), शुल्ली (पंचपराधको मुद्दा हेर्ने), लिङ्गवल (कुलेपानी सम्बन्धि विवाद हेर्ने) र माप्चेक (पारिवारिक विवाद हेर्ने) जस्ता न्यायिक निकायले काम गरेको भेटिन्छ भने मल्लकालमा दरबार, केटिलिङ्ग, इटाचपली जस्ता निकाय मार्फत राजाले न्यायिक अधिकारको प्रयोग हुने गरेको इतिहासबाट ज्ञात हुन्छ । पृथ्वीनारायण शाह पश्चात जंग बहादुरको सत्ता उदय हुँदै विर शमसेरको अवधि सम्म नेपालमा कैशी (भारदारी), केटिलिङ्ग, इटाचपली, टकसार, धनसार नामका निकायले न्यायिक कारवाही गर्दै आएका थिए। त्यसबखत भारदारी सबभन्दा माथिल्ले निकाय राखी अन्य निकायलाई क्षेत्राधिकार तेकिएको थियो । जंग बहादुरको पालामा भारदारीको सट्टा कैशल भन्ने कानून बनाउने र न्याय गर्ने उच्च तहको निकाय राखिएको पाईन्छ । राणा प्रधानमन्त्री देव शमसेरको कार्यकाल पछि सदर भारदारी, अपिल अड्डा, गौडा र गेश्वारा भन्ने निकाय बनाइयो । भारदारीका ४ फाँट बनाइ भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा मुद्दा हेर्ने अधिकार दिइएको थियो । पछि धनसार र टकसार खारेज गरी इटाचपलीलाई फौजदारी र केटिलिङ्गलाई देवानी मुद्दा हेर्ने निकायको रूपमा राखियो । भिमशमसेरको पालामा न्याय गर्ने सर्वोच्च अंग भारदारी अदालतलाई हटाई मामिला निकसारी खडागरी अमाल, जिल्ला अदालत जस्ता तल्लेस्तरका न्यायिक निकायबाट न्यायिक काम कारवाही गर्ने गरीएको तथ्य भेटिन्छ । जुद्ध शमसेरले १९९७/४/१ मा अदालतको माथिल्ले अंग प्रधान न्यायालय गठन गरी भारदारी (३ फाट), अपिल अड्डा र जिल्ला अदालतबाट न्यायिक कार्य गर्ने व्यवस्था मिलाएका थिए। मेहन शमसेरका पालामा, प्रधान न्यायालय, १३ वटा अपिल र शुरू कारवाही गर्ने ५६ वटा अदालत कायम गरी तिनको क्षेत्राधिकार तेकिएको न्यायिक इतिहासको अध्ययनबाट अवगत हुन्छ ।

२००८ सालमा प्रधान न्यायालय ेन बनाई असाधारण अधिकार क्षेत्र सहितको प्रधान न्यायालय खडा गरिएकोमा पछि २०१०सालतिर उक्त असाधारण अधिकार खारेज गरियो । कालान्तरमा सर्वोच्च अदालत ेन २०१३ (२०१३/२/२) मा जारी गरी साधारण/असाधारण अधिकार क्षेत्र सहितको अभिलेख अदालतको रूपमा न्यायालयको सर्वोच्च निकाय सर्वोच्च अदालत गठन गरियो । तत्पश्चात नेपालको संविधान २०१९ जारी हुँदा सम्म नेपालमा (इलाका अदालत) शुरू मुद्दा हेर्ने जिल्ला अदालत, (पुनरावेदन सुन्ने उच्च अदालत पछि खारेज भयो) र सर्वोच्च अदालत जस्ता न्यायिक निकाय अस्तित्वमा रहेको भेटिन्छ ।

न्याय प्रशासन (विविध व्यवस्था) ेन २०१८ ले उच्च अदालत खारेज गरी (मिति २०२१/८/१को संशोधनबाट) इलाका अदालतलाई हटाई मुद्दाको शुरू कारवाही गर्ने न्यायिक निकायको रूपमा जिल्ला स्तरमा जिल्ला अदालत त्यसउपरको पुनरावेदन सुन्ने अञ्चल स्तरिय क्षेत्रमा अञ्चल अदालत गठन गरी २०३१ साल सम्म जिल्ला अदालतको भौगोलिक क्षेत्राधिकार समय समयमा सामान्य फेरबदल गरिएको पाईन्छ ।

नेपालको संविधान २०१९ मा साधारण अधिकार क्षेत्र र सिमित खालको असाधारण अधिकार क्षेत्र प्रयोग गर्ने सर्वोच्च अदालतको व्यवस्था गरिएको भए पनि अन्य तहका अदालतको क्षेत्राधिकारको बारेमा उक्त संविधानमा केही वेलिएको पाईदैन ।

न्याय प्रशासन सुधार ेन २०३१ ले अदालतको ४ तह क्षेत्रीय अदालत, सर्वोच्च अदालत, अञ्चल अदालत र जिल्ला अदालत कायम गरि तिनको क्षेत्राधिकार समेत तेकिएको थियो । से ेनले क्षेत्राधिकार सम्बन्धमा गरेको प्रावधान हेर्दा अदालतको न्यायिक क्षेत्राधिकारलाई –(१) भौगोलिक(Territorial)(२) तहगत (कार्यगत) (Functional), (३) विषयगत(Subject Matter)(४) रिट (Extra Ordinary) का आधारमा निर्धारण गरिएको पाईन्छ । उक्त ेनमा २०३२ देखि २०४३/७/२४ सम्म ४ पटक संशोधन गरी अदालतको पुनरावेदकिय क्षेत्राधिकारमा केहि फेरबदल (भौगोलिक र विषयगत हिसाबले) गरिएको थियो । अञ्चल अदालत पहिले पुनरावेदन सुन्ने र क्षेत्रीय अदालतलाई पहिले र देश्रे पुनरावेदन सुन्ने तथा बन्दी प्रत्याक्षीकरण, निषिधाज्ञा आदेश जारी गर्ने अदालतको रूपमा राखिएको थियो ।

प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थाको प्रादुर्भाव संगै नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ न्याय प्रशासन ेन २०४८ जारी गरियो । यसबाट पुराने न्यायिक संरचनालाई नयाँ व्यवस्था र मान्यता अनुकुल ढाली न्यायिक संरचना र तिनको क्षेत्राधिकारलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम बनाइएको देखिन्छ । नेपालको न्यायिक इतिहासमा उक्त परिवर्तन उदाहरणिय र ेतिहासिक मानिन्छ । उक्त न्यायिक परिवर्तनका केहि सारगर्भित विशेषता-

- न्याय सम्बन्धी अधिकारको प्रयोग — विगतमा राज्यशक्तिको अन्तिम श्रेत राजामा निहित रहने परिपाटी अन्त्य गरी न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालत तथा न्यायिक निकायबाट मात्र गरिने संवैधानिक व्यवस्था गरी Judicial Supremacy को अवधारणालाई स्थापित गरिएको पाइन्छ ।
- अदालतको तह — अदालतको ४ तहको संरचनामा परिवर्तन गरी सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालत गरी ३ तह कायम गरिदै न्यायिक अधिकार क्षेत्र सम्बन्धी व्यवस्थालाई सुस्पष्ट गर्ने प्रयास गरिएको ।
- न्यायिक कारवाही अदालत बाहेक खास किसिमका अदालत वा न्यायाधिकरण बाट पनि हुन सक्ने बैकल्पिक उपायको प्रबन्ध राखिएको थियो ।
- सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र किटान — संविधानमा सर्वोच्च अदालतको न्यायिक पुनरावलोकन सहितको असाधारण अधिकार क्षेत्र एवं साधारण अधिकारक्षेत्र बारे किटानी गरिएको थियो ।
- अन्य अदालतको अधिकारक्षेत्र— पुनरावेदन र जिल्ला अदालतको क्षेत्राधिकारको निर्धारण कानूनद्वारा हुने भन्दै न्यायिक क्षेत्राधिकारलाई समसामयिक र जनइच्छा अनुकूल बनाउने उपायलाई सरलीकृत गरिएको थियो ।

नेपाल गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामा प्रवेश गरे पश्चात निर्मित नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा विगतको (खास गरी २०४७ सालको) संविधान भन्दा मुख्यतः निम्न कुरामा फरक व्यवस्था राखिएको पाइन्छ ।

- नेपाल अधिकाराज्यको संविधान २०४७ संवैधानिक राजतन्त्र सहितको प्रजातान्त्रीक प्रणाली अन्तर्गत जारी गरिएको थियो भने नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ संघीय लोकतान्त्रीक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था अनुरूप) Check and Balance र Separation of Power को सिद्धान्तलाई विगत झैं यथावत् अंगिकार गर्दै(जारी भएको भन्न सकिन्छ ।
- सर्वोच्च अदालतको साधारण अधिकारक्षेत्र भित्र विगतको संविधानमा उल्लेखित दायरामा साधक जाँच्ने र निवेदन सुन्ने कार्यक्षेत्र थप गरियो ।
- मातहतको अदालतमा कारवाहीयुक्त मुद्दाको सुनुवाई निष्पक्ष तवरबाट हेर्ने भन्ने आधारमा सर्वोच्च अदालतले सुनुवाइको लागि समान तहको अन्य अदालतमा सुनुवाइको लागि मुद्दा सार्ने आदेश दिन सक्ने अधिकार प्रदान गरिएको र निर्वाचन सम्बन्धी उजुरी हेर्ने संविधानसभा अदालत गठन हुने व्यवस्था राखिएको थियो ।
- खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दा हेर्ने अदालत, न्यायाधिकरणका अलावा न्यायिक निकाय पनि गठन गर्न सकिने व्यवस्था राखिएको पाइन्छ ।

पुनरावेदन अदालत नियमावली २०४८ को नियम २३ (क) र नियम ३३ (०६८/०२/०२ मा भएको एघारौँ संशोधनबाट)को कानूनी व्यवस्थाबाट पुनरावेदन अदालतलाई पुनरावेदकिय क्षेत्राधिकारको अलावा निषेधाज्ञाको आदेश र बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छाको रिट सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने अधिकार प्रदान गरी यसको अधिकार क्षेत्रलाई व्यापक बनाइएको थियो । २०६७ साल अघि न्याय प्रशासन २०४८ को दफा ८(२) ले पुनरावेदन अदालतले केवल बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, निषेधाज्ञा सम्बन्धी विवाद हेर्न सक्दथ्यो ।

त्यसै गरी न्याय प्रशासन २०४८ को दफा ७(२)(०६७ को संशोधनबाट) तथा जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को परिच्छेद ४ ले ०६८ को संशोधन) जिल्ला अदालतलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरण र निषेधाज्ञाको आदेश जारी गर्ने क्षेत्राधिकारको सृजना गरीयो जुन हालको संविधानमा पनि यथावत राखिएको छ ।

अदालतको अधिकारक्षेत्र सम्बन्धमा संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था

वर्तमान नेपालको संविधानले स्वतन्त्र र सक्षम न्याय प्रणालीको माध्यमबाट कानूनी राज्यको अवधारणालाई आत्मसात गरेको छ । नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकार संविधान, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गर्ने संवैधानिक ग्यारेन्टिका साथ मुलतः ३ तहका अदालती संरचनाको व्यवस्था भएको छ । संविधानले नै व्यवस्था गरेका ३ तहका अदालतमा सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालत रहने र कानून बमोजिम मुद्दा हेर्ने स्थानिय स्तरमा न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका बैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यकता अनुसार अन्य निकाय

गठन गर्न सकिने⁹⁵ सुनिश्चितता पनि संविधानले प्रदान गरेको छ। यसका अतिरिक्त अन्य कानूनद्वारा गठित कतिपय अदालत एवं न्यायिक निकायहरूलाई संविधानले मान्यता र वैधानिकता प्रदान गरेको छ। यति मात्रै हेर्दा विषय वा विवादको प्रकृति, सान्दर्भिकता र विशेषज्ञता तथा व्यवहारिकताको दृष्टिकोणबाट पनि (तत्तत् विषय र क्षेत्र सम्बन्धी विषयका कानून बमोजिम) केही अर्धन्यायिक निकायहरूबाट न्यायिक अधिकारको प्रयोग गरी आएको अवस्था छ।

अदालतको अधिकारक्षेत्र भन्नाले स्वभावैले न्याय सम्पादनका क्रियाकलाप संग सम्बन्धीत हुन्छ। व्याक्तिको स्वतन्त्रताको रक्षा र मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने स्वतन्त्र निकायको रूपमा रहने अदालतलाई न्यायिक काम काज गर्ने आवश्यक अख्तियारी प्रदान गरिएको हुन्छ। कानूनद्वारा प्रदान गरिएको यस्तो अख्तियारी नै अदालतको क्षेत्राधिकार हो। अदालतको क्षेत्राधिकारमा आफू समक्ष आउने विवादित प्रश्नको निरेपण गर्ने, कानूनको प्रयोग एवं व्याख्या गर्ने तथा देपीलाई दण्डनीय गर्ने शक्ति रहेको हुन्छ। सामान्यतया यस्तो अधिकारक्षेत्र अदालतको संरचना, विवादको विषयवस्तु, मुद्दामा अबलम्बन गरिने कार्यविधि, भौगोलिक अवस्था र न्याय सम्बन्धी राज्यको निति समेतका आधारमा नियमित र व्यवस्थित गरिएको पाइन्छ। वर्तमान संविधान र कानूनले न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्ने निकायको रूपमा सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालतलाई स्थापित गरिएको छ। यी बाहेक स्थानिय स्तरमा न्यायिक निकाय गठन गर्ने वा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपाय अबलम्बन गर्न कानून बमोजिम अन्य निकाय गठन गर्न सकिने व्यवस्था गर्दै जनतालाई छिटो छरितो र प्रभावकारी न्याय प्रदान गरिने संवैधानिक सुनिश्चितता प्रदान गरिएको छ। संविधान तथा कानूनद्वारा तय गरेको न्यायिक संरचना र अदालतहरूलाई प्रदान गरिएको अधिकारक्षेत्रलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ।

सर्वोच्च अदालत

न्यायिक संरचनाको पदसोपान पद्धतिमा सर्वोच्च अदालत सबै भन्दा माथिल्लो अदालतको रूपमा रहेको छ। संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक सबै अदालत र न्यायिक निकायहरू सर्वोच्च अदालत मातहत रहने⁹⁶ संवैधानिक व्यवस्था छ। आफू लगायत आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्र पर्ने अदालत, विशिष्टिकृत अदालत वा अन्य न्यायिक निकायहरूको न्याय प्रशासन र व्यवस्थापनको विषयमा निरीक्षण, सुपरिवेक्षण र आवश्यकता अनुसार निर्देशन, संविधान प्रदत्त मौलिक हक को संरक्षण, संविधान प्रतिकुल कानूनको न्यायिक परीक्षण गर्ने लगायतको अधिकार प्रदान गरिएको छ। नेपालको संविधान र न्याय प्रशासन ेनले प्रदत्त सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्रलाई निम्न अनुसार वर्गिकरण गर्न सकिन्छ।

- क) साधारण अधिकार क्षेत्र
- ख) असाधारण अधिकार क्षेत्र
- ग) निरीक्षण र सुपरिवेक्षण सम्बन्धी अधिकार
- घ) अबहेलनामा कारवाही गर्ने अधिकार

(क) साधारण अधिकार क्षेत्र

साधारण अधिकारक्षेत्र अन्तरगत सर्वोच्च अदालतलाई निम्नानुसारको अधिकार रहेको छ।

१. शुरु मुद्दा हेर्ने अधिकार:

सामान्यतया सर्वोच्च अदालतलाई मुद्दाको शुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको हुँदा न त नेपालको संविधानमा सर्वोच्च अदालतलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम मुद्दाको शुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ।⁹⁷

२. पुनरावेदन सुन्ने अधिकार:

पुनरावेदकिय क्षेत्राधिकार अन्तरगत सर्वोच्च अदालतले उच्च अदालतले शुरु कारवाही र किनारा गरेको मुद्दाको पुनरावेदन सुन्ने⁹⁸ तथा संविधान र कानूनको व्याख्या सम्बन्धी प्रश्न समावेश भएको सार्वजनिक महत्वको विषय वा

⁹⁵ नेपालको संविधानको धारा १२७ को उपधारा २

⁹⁶ नेपालको संविधानको धारा १२८ उपधारा २

⁹⁷ ऐ.ऐ धारा १३३(४)

⁹⁸ ऐ.ऐ धारा १३३(५)

सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुन उपयुक्त छ भनी उच्च अदालतले आफ्नै राय सहित सिफारीस गरेको मुद्दाको निरूपण गर्ने भनी अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई अधिकार प्रदान गरिएको छ। यसका अलावा न्याय प्रशासन ेन, २०७३ के दफा ८ (२) बमोजिम उच्च अदालतले शुरू कारवाही र किनारा गरेको मुद्दा, उच्च अदालतबाट १० वर्ष वा से भन्दा बढिके कैद सजाय हुने गरी फैसला भएको मुद्दा, ३ वर्ष वा से भन्दा बढी कैदको सजाय वा ५ लाख भन्दा बढी जरिवाना वा २५ लाख रुपैया भन्दा बढीको विगो भएको मुद्दामा शुरू अदालत निकाय वा अधिकारीले गरेको निर्णय उपर उच्च अदालतले पुनरावेदनको रेहमा निर्णय गर्दा आंशिक वा पुरै बदर गरेको मुद्दा र संघीय कानून बमोजिम सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने भनी उल्लेख भएका मुद्दामा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने गरी न्याय प्रशासन ेनले व्यवस्था गरेको छ। संविधानको उक्त प्रावधान साविकको संवैधानिक र न्यायिक व्यवस्था भन्दा नयाँ रूपमा आएको छ।

३. पुनरावलोकन गर्ने अधिकार:

नेपालको संविधानको धारा १३३(४) मा यस संविधानको अधिनमा रही सर्वोच्च अदालतलाई संघीय कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम आफ्नै फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गर्ने अधिकार हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ। त्यसै गरी न्याय प्रशासन ेन, २०७३ के दफा ११ (२) मुद्दामा भएको ईन्साफमा तात्त्विक असर पर्ने किसिमको कुनै प्रमाण रहेको तथ्य मुद्दा किनारा भएपछि मात्र सम्बन्धीत पक्षलाई थाहा भएको देखिएमा वा सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित नजीर वा कानूनी सिद्धान्तको प्रतिकूल निर्णय भएको देखिएमा सर्वोच्च अदालतले आफ्नै फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गर्न सक्ने छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

४. मुद्दा देहेर्याई हेर्ने अधिकार:

संविधानको धारा १३३(४) मा यस संविधानको अधिनमा रही सर्वोच्च अदालतलाई संघीय कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम मुद्दा देहेर्याउने अधिकार हुनेछ भनी उल्लेख भएकोमा न्याय प्रशासन ेन २०७३ के दफा १२(१) मा सर्वोच्च अदालतले मुद्दा देहेर्याखई हेर्ने आधारहरूका बारेमा उल्लेख छ। जस अनुसार प्रचलित कानून बमोजिम सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन नलाग्ने मुद्दामा उच्च अदालतले गरेका फैसला वा अन्तिम आदेश उपर देहायका अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले मुद्दा देहेर्याई हेर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ:

- क) उच्च अदालतको फैसला वा अन्तिम आदेशमा गम्भीर संवैधानिक र कानूनी त्रुटी भएको,
- ख) सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित कानूनी सिद्धान्त वा नजीरको पालना नगरेको वा गलत ढंगले प्रयोग गरेको,
- ग) सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्ति सम्बन्धी विवाद समावेश भएको मुद्दामा मिसिल संगलन प्रमाणको उचित मूल्याङ्कन नभएको कारणले सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्ति हिनामिना भएको वा त्यस्तै सम्पत्तिमा क्षति पुगेको वा,
- घ) बालक, महिला वा अपाङ्गता भएका व्यक्ति र मानसिक रोगबाट पिडित वा पचहत्तर वर्ष उमेर पुरा गरेको व्यक्तिको उचित संरक्षण हुन नसकि ईन्साफमा तात्त्विक असर पुगेको,

५. साधक जांच्ने अधिकार:

सर्वोच्च अदालतलाई संघीय कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम साधक जांच्ने अधिकार हुनेछ भनी संविधानले व्यवस्था गरेको छ। मुलकी ेन अ.व. १८६ नं. मा सर्वस्व सहित जन्म कैद वा जन्म कैद हुने मुद्दामा साविकमा पुनरावेदन अदालतले से सजाय गर्ने ठहर्या एके अवस्थामा सर्वोच्च अदालतमा साधक जाहेर गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेकोमा न्याय प्रशासन ेन, २०७३ के दफा १०(२) मा उच्च अदालतले जन्म कैद गरेको मुद्दामा मात्र सर्वोच्च अदालतमा साधक जाहेर गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ।

६. अन्तरकालिन आदेश उपरको निवेदन:

कुनै अदालत, निकाय वा अधिकारीबाट मुद्दाको पुर्पक्षको लागि प्रतिवादीलाई तारेख जमानत वा थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश वा मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा भएको अन्य कुनै अन्तरकालीन आदेश उपर एक तह मात्र पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन दिन सकिने भएता पनि सर्वोच्च अदालतको हकमा दश वर्ष वा से भन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने मुद्दामा प्रतिवादीलाई तारेख जमानत वा थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश उपर कानूनी त्रुटी

वा कार्यविधिगत अनियमिताको प्रश्नमा मात्रै सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सकिने भन्दै न्याय प्रशासन ेन, २०४८ भन्दा केही संकुचित गरी न्याय प्रशासन ेन २०७३ को दफा १५(१)ले व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

७. मातहत अदालतमा दायर रहेका मुद्दा झिकाई हेर्ने अधिकार:

सारभूत रूपमा समान प्रश्न समावेश भएको मुद्दा सर्वोच्च र उच्च अदालतहरूमा विचारधिन रहेको अवस्थामा त्यस्तै प्रश्न सार्वजनिक महत्वको भन्ने सर्वोच्च अदालतलाई लागेमा वा महान्यायाधिवक्ता वा मुद्दाको पक्षको निवेदनबाट देखिएमा त्यस्ता मुद्दा झिकाई साथै राखि फैसला गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ^{९९} भन्ने व्यवस्था संविधानले गरेको छ भने कुनै उच्च अदालतमा दायर भएको मुद्दामा सुनुवाई हुंदा न्यायिक निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने विशेष परिस्थिति देखिएमा कारण र आधार खुलाई कानून बमोजिम एक उच्च अदालतबाट त्यस्तै मुद्दा सारी सुनुवाई गर्न पनि सर्वोच्च अदालतले आदेश दिन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था छ। यी संवैधानिक व्यवस्था बिगतको संविधानमा नभएता पनि न्याय प्रशासन ेन, २०४८ को दफा १५ को कानूनी व्यवस्था बमोजिम सर्वोच्च अदालतबाट मातहतका कुनै अदालत, निकाय वा अधिकारी समक्ष विचारधिन रहेका कुनै पनि मुद्दामा विभिन्न अवस्थामा झिकाई कारवाही किनारा गर्न सक्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरिएको थियो।

८. निवेदन प्रतिवेदन सुन्ने अधिकार

नेपालको संविधानको धारा १३३(४) मा सर्वोच्च अदालतलाई संघीय कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम निवेदन सुन्ने अधिकार पनि प्रदान गरिएको छ। उक्त व्यवस्थाले मुलुकी ेन, अदालती बन्देबस्तको १७ नं. अनुसार आफ्ना मातहतका पुनरावेदन अदालतमा परेका मुद्दाका काम कारवाहीमा म्याद नाघेको वा वेरीत भएको छ भन्ने थाहा भएमा से हेरी कानून बमोजिम गर्न लगाउने कुरालाई पनि समेट्दै सर्वोच्च अदालतलाई अधिकार प्रदान गरिएको पाइन्छ।

यी उल्लिखित अवस्थाका अतिरिक्त राजस्व न्यायाधिकरण ेन २०३१, को दफा ८ अनुसार विभिन्न अवस्थामा पुनरावेदनको अनुमति दिई पुनरावेदनको रेहबाट विवादको निपटारा गर्ने अधिकार पनि सर्वोच्च अदालतमा रहेको छ।

(ख) असाधारण अधिकार क्षेत्र:

असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तरगत सर्वोच्च अदालतलाई निम्नानुसारको विषयमा कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार रहेको छ।

१. न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार:

लिखित संविधान भएको मुलुकमा संविधानलाई सर्वोच्च कानूनको रूपमा स्विकार गरिएको हुन्छ। राज्यका विभिन्न निकायको गठन र अधिकारको श्रेतको रूपमा रहने संविधानले दिएको अधिकार क्षेत्र भन्दा बाहिर गई कुनै पनि निकायबाट काम गर्ने छुट हुदैन। यस्तै अवस्थामा राज्यका हरेक निकायहरूलाई संविधानले प्रदान गरिएको सिमामा रही काम गर्न र से कार्य भए नभएको परिक्षण गर्न अदालतलाई संविधानबाट नै सुपरिवेक्षण र नियन्त्रणको अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ भनिएको पाइन्छ। यस सन्दर्भमा न्यायिक पुनरावलोकन यस्तै संवैधानिक मान्यता हे जस अनुसार व्यवस्थापिकाबाट निर्मित कानून वा से अन्तर्गत कार्यपालिकाद्वारा बनाईएको नियम वा गरेको आदेश वा निर्णयलाई अदालतले संविधान अनुकूल भए नभएको परिक्षण गरी ठहर साथ निर्णय गरेको हुन्छ। संविधानको सर्वोच्चता र संविधानको गतिशिलताको लागि न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार न्यायपालिकाको सर्वोच्च अंग सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरिएको छ। नेपालको संविधानको धारा १३३(१) ले यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक उपर अनुचित लगाईएको वा अन्य कारणले कुनै कानून ये संविधान संग बाझिएको हुंदा त्यस्तै कानून वा त्यसको कुनै भाग वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानून संघीय संसदले बनाएको कुनै कानूनसंग बाझिएको वा नगर सभा वा गांउ सभाले बनाएको कुनै कानून संघीय संसद वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानून संग बाझिएको हुंदा त्यस्तै कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाउं भनी

^{९९}ऐ.ऐ धारा १३३(४)

कुनै नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र से अनुसार कुनै कानून बाझिएको देखिएमा से कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी न्यायिक पुनरावलोकन मार्फत, कानूनको शासन, नागरिक अधिकारको संरक्षण र स्वेच्छाचारिताको अन्त्य गर्दै संविधानवादको सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्ने कुरालाई संविधानले स्विकार गरेको छ। संविधानको उक्त व्यवस्था संघीय लोकतान्त्रीक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीको सन्दर्भलाई समेट्ने गरी राखिएको तथ्य स्पष्ट छ।

२. रिट क्षेत्राधिकार:

कानूनको सार्वजनिक उपचार अन्तर्गत लिईने रिट क्षेत्राधिकारलाई विशेषतः अधिकारको प्रयोगमा स्वेच्छाचारिता देखिएमा त्यसको नियन्त्रणको लागि उपचार प्रदान गर्न उच्च अदालतहरूलाई संविधानले प्रदान गरिएको विशेष अख्तियारी हे। नागरिकहरूका हक अधिकार उपर सार्वजनिक अधिकारीहरूको स्वेच्छाचारिता विरुद्ध जारी गर्ने रिटहरू संविधानले ग्यारेन्टी गरेका मौलिकहक र कानूनी हकको प्रभावकारी प्रयोग र संरक्षणका लागि महत्वपूर्ण मानिन्छन्। नेपालको संविधानको धारा १३३ (२)ले यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिकहकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि त्यस्तो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको वा अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि उपचारको आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने, उचित उपचार प्रदान गर्ने त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुंगो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ भनि विगतको संविधान भन्दा अझ सुस्पष्ट व्यवस्था गरेको पाइन्छ। असाधारण अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायतका अन्य उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्छ। तर अधिकारक्षेत्रको अभाव भएकोमा बाहेक संघीय संसद वा प्रदेश सभाले चलाएको विशेषाधिकारको कारवाही र तत् सम्बन्धमा तैको सजायमा भने सर्वोच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन भनी उपधारा ३ मा उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

३. सार्वजनिक सरेकारको विवाद:

सर्वसाधारण जनता वा कुनै समुदायको सामुहिक हित र सरेकार देखिने विषय वस्तुमा त्यस्तो विषय वस्तु संग सार्थक सम्बन्ध र तात्त्विक सरेकार रहने जुनसुकै व्यक्तिलाई अदालतको पहुंच कायम गर्ने विधिशास्त्रीय अवधारणालाई स्वीकार्दै सार्वजनिक सरेकारको विवादको विषयलाई पनि सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत राखिएको छ। नेपालको संविधानको धारा १३३(२) मा सार्वजनिक हक वा सरेकारको विवाद समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने, उचित उपचार प्रदान गर्ने, त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुंगो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ भनिएको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त सार्वजनिक सरेकारको विषयमा जे सुकै व्यक्तिले पनि अड्डाको अनुमति लिएर अदालतमा प्रवेश गर्न सक्ने व्यवस्था मुलुकी ऐनको अ.व. १० नं. मा पनि कायम राखिएको छ।

(ग) मातहतका अदालत र न्यायिक निकायहरूको निरिक्षण, सुपरिवेक्षण एवं निर्देशन सम्बन्धी अधिकार:

नेपालको संविधानको १२८ (३) बमोजिम सर्वोच्च अदालतले आफ्नो र आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्र पर्ने अदालत, विशिष्टकृत अदालत वा अन्य न्यायिक निकायहरूको न्याय प्रशासन वा व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा निरिक्षण/सुपरिवेक्षण गरी आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। यसै गरी न्याय प्रशासन २०७३ को दफा २१(१) मा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले आफ्नो अदालतको न्यायाधिश खटाई मातहतका अदालत, न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकाय वा अधिकारीको कार्यालयको वर्षमा कम्तीमा १ पटक निरिक्षण गर्नु पर्दछ भन्ने कानूनी व्यवस्था बमोजिम सर्वोच्च अदालतबाट पनि मातहतका अदालत वा न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायहरूको निरिक्षण/सुपरिवेक्षण गरी निर्देशन दिन सक्ने अधिकार रहेको देखिन्छ।

(घ) अवहेलनामा कारवाही गर्ने अधिकार

नेपालको संविधानको धारा १२८(४)मा सर्वोच्च अदालतले आफ्नै र मातहतको अदालतको न्यायिक काम कारवाहीमा कसैले अवरोध गरेमा वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कानून बमोजिम अपहेलनामा कारवाही चलाई सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त संविधानको धारा १३३(६)मा सर्वोच्च अदालतको अन्य अधिकार र कार्यविधि संघीय कानून बमोजिम हुनेछ भन्ने उल्लेख भएको सन्दर्भमा पछि बन्ने संघीय कानूनले पनि सर्वोच्च अदालतलाई थप अधिकार क्षेत्रको व्यवस्था गर्न सक्ने देखिन्छ।

उच्च अदालतको क्षेत्राधिकार

नेपालको संविधानको धारा १३९(१) अनुसार प्रत्येक प्रदेशमा एक उच्च अदालत रहने व्यवस्था छ भने । उच्च अदालत संविधानको धारा १४४ मा उल्लेख भए अनुसार (देहाय अनुसार) को अधिकार प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

१. संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि से उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहिन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरेकारको कुनै विवाद समावेश भएको कुनै कानूनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने अधिकार उच्च अदालतलाई हुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ।
 २. यस सन्दर्भमा बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्ने अधिकार उच्च अदालतलाई प्रदान गरिएको छ। तर अधिकार क्षेत्रको अभाव भएकोमा बाहेक संघीय संसद वा प्रदेश सभाले चलाएको विशेषाधिकारको कारवाही र तत् सम्बन्धमा तेकेको सजायमा यस उपधारा बमोजिम उच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन भन्ने व्यवस्था पनि संविधानमा छ।
 ३. धारा १४४(३)अनुसार उच्च अदालतलाई संघीय कानून बमोजिम शुरु मुद्दा हेर्ने, पुनरावेदन सुन्ने र साधक जाँच्ने अधिकार हुनेछ । यसका साथै उच्च अदालतको अन्य अधिकार तथा कार्यविधि संघीय कानून बमोजिम हुनेछ भनी उल्लेख भएकोले संघीय कानूनबाट पनि उच्च अदालतलाई अधिकार दिने गरी कानून निर्माण हुन सक्ने व्यवस्था संविधानले गरेको छ ।
 ४. संविधानको धारा १४५ मा मुद्दा सार्न सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। जसमा उच्च अदालतले आफ्नै क्षेत्राधिकार भित्रका मातहत अदालतमा विचारधीन रहेका मुद्दामा प्रदेश कानून सम्बन्धी प्रश्न समावेश छ र उक्त मुद्दाको निर्णय गर्न से प्रश्नको निराकरण हुन अनिवार्य छ भन्ने लागेमा त्यस्ता मुद्दाहरू मातहत अदालतबाट झिकाई मुद्दाको पुरै निर्णय गर्न वा त्यस्तै प्रश्नमा मात्र निर्णय गरेर मुद्दा शुरु अदालतमा फिर्ता पठाउन सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यसका साथै कुनै जिल्ला अदालतमा दायर भएको मुद्दामा सुनुवाई हुंदा न्यायिक निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने विशेष परिस्थिति देखिएमा कारण र आधार खुलाई संघीय कानून बमोजिम आफ्ना मातहतका एक जिल्लाबाट अर्को जिल्ला अदालतमा त्यस्तै मुद्दा सारी सुनुवाई गर्न उच्च अदालतले आदेश दिन सक्ने संवैधानिकव्यवस्था रहेको पाइन्छ।
- उपरोक्त उल्लेखित संवैधानिक व्यवस्थाका अतिरिक्त उच्च अदालतलाई न्याय प्रशासन ेन २०७३ ले पनि अधिकार प्रदान गरेको छ । न्याय प्रशासन ेन २०७३ के दफा ८ (१) मा उच्च अदालतलाई संविधानको धारा १४४ के उपधारा १ बमोजिमका निवेदनमा सुनुवाई गरी आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने अधिकार हुनेछ भन्दै उच्च अदालतको अधिकार क्षेत्रका सम्बन्धमा शुरु मुद्दा हेर्ने अधिकारका अतिरिक्त आफ्ना प्रादेशिक क्षेत्र भित्रका जिल्ला अदालतहरूले कारवाही र किनारा गरेका मुद्दा, न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकाय वा पदाधिकारीले गरेको शुरु निर्णय वा अन्तिम आदेश उपर जिल्ला अदालतले पुनरावेदनको रेहमा निर्णय गर्दा पुरै वा आंशिक बदर गरी निर्णय गरेका मुद्दा, जिल्ला अदालतले पुनरावेदनको रेहमा निर्णय गरेको सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्ति समावेश भएको, कैद सजाय भएको, वा एक लाख रुपैया भन्दा बढी जरिवाना वा पाँच लाख रुपैया भन्दा बढी विगे समावेश भएको मुद्दा, र संघीय कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक आफ्नै प्रादेशिक अधिकार क्षेत्राधिकार भित्रको कुनै न्यायिक निकायले कारवाही र किनारा गरेका मुद्दामा उच्च अदालतलाई पुनरावेदन सुनी निर्णय गर्ने अधिकार हुने भनिएको छ । यसका साथै उच्च अदालतलाई संघीय कानून बमोजिम साधक जाँच्ने अधिकार¹⁰⁰ आफू

¹⁰⁰न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा

र आफ्ना मातहतका न्यायिक निकायको न्याय सम्पादनको कार्यमा अवरोध र फैसला वा आदेशको अवज्ञा गर्ने उपर अवहेलनामा कारवाही¹⁰¹ गर्ने अधिकार समेत उच्च अदालतलाई कानूनले प्रदान गरेको छ ।

जिल्ला अदालतको अधिकारक्षेत्र

वर्तमान संविधानको धारा १४८ तथा न्याय प्रशासन ऐन २०७३ को दफा ३ ले प्रत्येक जिल्लामा एउटा जिल्ला अदालत रहने संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्था गरेको छ । जिल्ला अदालतको मुकाम जिल्ला सदरमुकाम मा रहने र जिल्ला सदर मुकाम भन्दा बाहिर रहेका जिल्ला अदालतहरूको हकमा पनि अन्यथा व्यवस्था नभए सम्म सेही ठाउँमा रहने व्यवस्था न्याय प्रशासन ऐनले गरेको छ । संविधानको धारा १४८(२), १५१, न्याय प्रशासन ऐन २०७३ को दफा ७(१) तथा मुलुकी ऐन अदालती बन्देवस्तको २९ नं. मा पनि जिल्ला अदालतको अधिकारक्षेत्रका बारेमा उल्लेख छ । जिल्ला अदालतलाई संघीय कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्रका सम्पूर्ण मुद्दाको शुरु कारवाही र किनारा गर्ने तथा बन्दी प्रत्यक्षीकरण / निषेधाज्ञा लगायत कानून बमोजिमका निवेदन हेर्ने अधिकार क्षेत्रलाई यथावत स्विकार्दै नेपालको संविधान २०७२ र न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ ले अर्धन्यायिक निकायहरूले न्याय सम्पादनको कार्यमा कसैले अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा संघीय कानून बमोजिम अवहेलनामा कारवाही चलाई सजाय गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ । यसै गरी जिल्ला अदालतको अधिकार क्षेत्र र कार्यविधि सम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ भनिएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ को दफा ४० ले पनि गाउँ विकास समितिको मध्यस्थले गरेको निर्णय उपर पनि जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

अदालतको अधिकारक्षेत्रका सम्बन्धमा संविधान र न्याय प्रशासन ऐनको व्यवस्थाले गरेको नयाँ व्यवस्था:

नेपालको संवैधानिक इतिहासमा पहिलो पटक संविधान सभाबाट जारी भएको नेपालको संविधानले मुलुकको राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक रुपान्तरणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता र आदर्श बेकेको यस संविधानले स्वतन्त्र निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाको अवधारणालाई आत्मसात गरेको छ । लिखित संविधान भएका मुलुकमा संविधानलाई मूल कानून घोषणा गरिएको हुन्छ र संविधानको अन्तिम व्याख्या गर्ने अधिकार अदालतको सर्वोच्च निकायलाई प्रदान गरिएको हुन्छ । संवैधानिक सर्वोच्चता र कानूनको शासनमा विश्वास गर्ने हरेक प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूले संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतमा रहने मान्यता र अवधारणा रहे पनि विगतमा कानून र संविधानको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार सर्वोच्च अदालतमा रहने भन्ने विषय संविधानमा लिपिबद्ध गरिएको थिएन । वर्तमान संविधानको धारा १२८ को उपधारा २ मा यस किसिमको अवधारणा र मान्यतालाई संविधानमै उल्लेख गरी न्यायिक सर्वोच्चता स्थापित गरिदिएको पाइन्छ । संघीय संरचना सहितको राजनैतिक प्रणाली अवलम्बन गरिएको भएता पनि न्यायपालिकाको स्वरूप एकात्मक प्रकृतिको नै छ । राजनैतिक परिवर्तन संगै अदालतको तहगत संरचनामा केहि परिवर्तन आएको छ । साविकमा रहेका ३ तहका न्यायिक संरचनाका अतिरिक्त कानून बमोजिम मुद्दा हेर्न स्थानीय स्तरमा न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यकता अनुसार अन्य निकाय गठन गर्न सकिने¹⁰² गरी गरिएको नयाँ व्यवस्थाले जनताको न्याय पाउने हकलाई सरल, सहज र पहुँच योग्य बनाउन सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । यतिमात्र हेइने विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायलाई पनि मान्यता प्रदान गर्दै अनैपचारिक न्यायिक पद्धतिलाई पनि संस्थागत र वैधानिकता प्रदान गर्न सकिने दिशामा संविधानको व्यवस्था क्रियाशिल हुने देखिन्छ ।

विगतका संविधानले अदालतको तहगत संरचनाको व्यवस्था संविधानद्वारा घोषणा गरेको भएता पनि सर्वोच्च अदालत बाहेक अन्य अदालतहरूको अधिकारक्षेत्रका बारेमा संविधानमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको थिएन । विगतको संविधानमा पुनरावेदन र जिल्ला अदालत तथा सर्वोच्च अदालतको मातहतमा रहने अन्य अदालतहरूको स्थापना, व्यवस्था र अधिकार क्षेत्रको निर्धारण कानूनद्वारा हुने¹⁰³ भनिएकोमा वर्तमान संविधानले जिल्ला तथा उच्च अदालतको व्यवस्था र ती अदालतहरूले प्रयोग गर्न पाउने मूलभुत

¹⁰¹ ऐ.ऐ दफा १७(२)

¹⁰² नेपालको संविधानको धारा १२७(२)

¹⁰³ नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ८९, नेपालको अन्तरीम संविधान २०६३ को धारा १०८

अधिकारको बारेमा संविधानले नै व्यवस्था गरी जिल्ला तथा उच्च अदालतहरूलाई संवैधानिक मान्यता र हैसियत प्रदान गरिएको छ। यसबाट यी अदालतहरूको अधिकारक्षेत्र सामान्य कानूनी संशोधनबाट फेरबदल हुन र गर्न सक्ने अवस्था देखिदैन।

सर्वोच्च अदालतमा संवैधानिक इजलासको व्यवस्था गरी सो इजलासलाई प्रदान गरिएको अधिकारक्षेत्रको विषय पनि वर्तमान संविधानले गरेको परिवर्तन हे । संविधानको धारा १३७(१) अनुसार सर्वोच्च अदालतमा एक संवैधानिक इजलास रहने र उक्त इजलासबाट संविधानको धारा १३३ को उपधारा १ बमोजिम परेका निवेदनको अतिरिक्त संघ र प्रदेश र स्थानिय तह तथा स्थानिय तहहरू बीचको अधिकारक्षेत्रको बारेमा विवाद सम्बन्धी विषय, संघीय संसद वा प्रदेश सभा सदस्यको निर्वाचन सम्बन्धी विवाद र संघीय संसदका सदस्य वा प्रदेश सभाका सदस्यको अयोग्यता सम्बन्धी विषयका विवादका अतिरिक्त सर्वोच्च अदालतमा विचारधीन कुनै मुद्दामा गम्भीर संवैधानिक व्याख्याको प्रश्न समावेश भएको देखिएमा त्यस्तो मुद्दा समेत संवैधानिक इजलासबाट हेर्ने गरी प्रधानन्यायाधिशले तेक्ने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ ।

नयाँ संविधानले अदालतको क्षेत्राधिकारका सम्बन्धमा गरेको अर्को महत्वपूर्ण परिवर्तन भनेको उच्च अदालतहरूलाई संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिकहकको प्रचलन र सार्वजनिक हक र सरेकार निहित विवाद समावेश भएको कुनै कानूनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यकता अनुसार विभिन्न किसिमका रिट वा उपयुक्त आदेश गर्न पाउने अधिकार पनि हे । संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरेकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै कानूनी प्रश्नको निरेपण गर्न उच्च अदालतबाट आवश्यकता अनुसार बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश उत्प्रेषण, प्रतिशोध अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने गरी साविकमा पुनरावेदन अदालतहरूलाई दिएको अधिकारक्षेत्र भन्दा माथि रही उच्च अदालतलाई अधिकार प्रदान गरिएको छ । यसबाट नागरिक स्वतन्त्रताका विषयमा र आम सरेकारका विषयमा नागरिकहरूले आफ्नो नजिकको न्यायालयबाट छिटो छरितो र प्रभावकारी ढंगले न्याय प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था र नागरिकहरूको न्यायमा सहज पहुँचको अवस्थालाई प्रभावकारी ढंगले लागू गर्न बल पुग्ने अवस्था देखिन्छ । यसका अलावा उच्च अदालतलाई देखे तहको पुनरावेदन सुन्ने अधिकार न्याय प्रशासन ेन २०७३ ले प्रदान गरेको छ । न्याय प्रशासन ेन २०७३ को दफा ८ (ख) र (ग) कानूनी व्यवस्था अनुसार न्यायिक वा अर्ध न्यायिक निकाय वा अधिकारीले गरेको शुरु निर्णय वा अन्तिम आदेश उपर जिल्ला अदालतले पुनरावेदनको रेहमा आंशिक वा पुरै बदर गरी निर्णय गरेको मुद्दामा र जिल्ला अदालतले पुनरावेदनको रेहमा निर्णय गर्दा सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्तिसम्बन्धी विवाद समावेश भएको, कैद सजाय भएको, १ लाख रुपैया भन्दा बढी जरिवाना वा पाँचलाख रुपैया भन्दा बढी विगो समावेश भएको मुद्दामा जिल्ला अदालतले पुनरावेदनको रेहमा ईन्साफ गरेको मुद्दामा उच्च अदालतमा पुनः पुनरावेदनकै रेहमा ईन्साफ वा निर्णय गर्न सक्ने व्यवस्था पनि अदालतको क्षेत्राधिकार सम्बन्धी विषयमा भएको नयाँ व्यवस्था हे ।

यसैगरी शुरु तहको अदालतको रूपमा रहेको जिल्ला अदालतलाई पनि आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्रका सम्पूर्ण मुद्दामा शुरु कारवाही र किनारा गर्ने साविकको व्यवस्थालाई यथावत स्वीकार गराई संविधान एवं कानूनबाट बन्दीप्रत्यक्षीकरण/निषेधाज्ञा लगायत कानून बमोजिमका निवेदन हेर्ने, अर्धन्यायिक निकायले गरेको निर्णय उपर कानून बमोजिम पुनरावेदन सुन्ने, प्रदेश कानून बमोजिम गठित स्थानिय स्तरका न्यायिक निकायले गरेको निर्णय उपर कानून बमोजिम पुनरावेदन सुन्ने तथा आफू र आफू मातहतका अदालतहरूको न्याय सम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा संघीय कानून बमोजिम अपहेलनामा कारवाही चलाई सजाय गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ । वर्तमान संविधान र न्याय प्रशासन ेनले जिल्ला अदालतलाई पनि पुनरावेदकीय क्षेत्राधिकार प्रदान गर्दै अधिकार क्षेत्रमा विस्तार गरिएको छ ।

अदालतको क्षेत्राधिकारको सम्बन्धमा संविधानले गरेको अर्को महत्वपूर्ण विषय भनेको साविकमा अर्धन्यायिक निकायहरूलाई दिएको अधिकारमा कटौतीको विषय पनि महत्वको छ । १ वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी कसुर सम्बन्धी मुद्दा अदालत वा विशिष्टीकृत अदालत वा सैनिक अदालत वा न्यायिक निकाय बाहेक अन्य निकायको अधिकार क्षेत्र पर्ने छैन¹⁰⁴ भनी गरिएको व्यवस्थाले न्याय सम्पादनको भूमिकामा न्यायिक निकायलाई नै बढी जिम्मेवार बनाएको देखिन्छ ।

¹⁰⁴ नेपालको संविधान २०७२ को धारा १५२(२)

नयाँ व्यवस्थाले सरकारी वकिलको कार्य सम्पादनमा पर्ने प्रभाव

सरकारी वकिलको कार्य प्रकृति एवं दायरा न्यायिक निकायको न्यायिक क्षेत्राधिकार तथा न्यायिक संगठनको स्वरूपसँग गाँसिएर आउने हुन्छ । फौजदारी न्यायिक कारवाही तथा सरकारको हक हित,सरेकार सम्बन्धी विवाद हेर्ने अदालत वा न्यायिक संगठनको क्षेत्राधिकार वा संगठनको फेरबदलसँगै सरकारी वकिलले गर्ने काम कारवाही र संगठनको स्वरूपमा पनि फेरबदल हुने गरी आएको छ। विगतमा (२०४८ पूर्व) अदालतको ४ तह रहँदा सरकारी वकिल कार्यालयका जिल्ला स्तरीय, अञ्चल स्तरीय,क्षेत्रिय स्तर र केन्द्रमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय रहने गरी तदनुरूप पदाधिकारीको व्यवस्था गरिएको थियो । २०४८ सालमा अदालतका ३ तह कायम गरीए पछि सरकारी वकिलको कार्यक्षेत्र र संरचनागत तह सेही अनुरूप कायम गरिएको विदितै छ । नेपालको संविधान र न्याय प्रशासन ेन, २०७३ ले अदालती संगठनको न्यायिक क्षेत्राधिकार र तिनको सांगठनिक स्वरूपमा ल्याएको परिवर्तनले सरकारी वकिलको कार्य सम्पादनमा पनि प्रभाव पर्नु स्वभाविक नै देखिन्छ ।

अभियोजनकर्ता, पुनरावेदन सम्बन्धी कारवाही गर्ने अधिकारी, वहस पैरवी प्रतिरक्षा गर्ने र कानूनी राय दिने पदाधिकारीको हैसियतमा रहने सरकारी वकीलको तह र संरचना अदालत वा न्यायिक निकायको क्षेत्राधिकार र संरचनाको परिवर्तनबाट अछुते रहन सक्दैन, २०७२ को संविधान र २०७३ को न्याय प्रशासन ेनले गरेको अदालतको क्षेत्राधिकार सम्बन्धी प्रावधानबाट सरकारी वकिलको कार्य सम्पादनमा पर्ने प्रभावलाई निम्न बुँदाहरूको आधारमा हेर्न सकिन्छ ।

- नेपालको संविधान २०७२ को धारा १५२(२) को प्रावधानले प्र.जि.अ, जिल्ला वन अधिकृत, राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षण अधिकारी, भन्सार अधिकृत जस्ता निकायले १ वर्ष भन्दा बढी कैद हुने सरकारवादी फौजदारी मुद्दा हेर्ने गरी आएको व्यवस्थालाई परिवर्तन गरिएको छ । त्यस्ता मुद्दाहरूको शुरु कारवाही किनारा कानूनमा अन्यथा व्यवस्था नगरिएको अवस्थामा न्याय प्रशासन ेन, ०७३ को दफा ७ अनुसार जिल्ला अदालतको क्षेत्रमा पर्ने देखिन्छ । यसबाट सरकारी वकिलको अभियोजनको कार्यक्षेत्र बढ्न गै तत् विषय सम्बन्धी विज्ञ/जानकार हुनुपर्ने जिम्मेवारी पनि थपिन आएको छ ।
- उच्च अ नियमावली.२०७३ मा वाणिज्य इजलासले हेर्ने मुद्दामा पेश गरिनुपर्ने अभियोगपत्र ,प्रमाण कागज, उल्लेख हुनुपर्ने व्यहेरा लगायतका विषयमा विस्तृत उल्लेख गरिएको छ । वाणिज्य इजलासबाट हेरिने मुद्दा दायरी गर्दा रित पुयाउनु पर्ने कुरा र त्यस्ता मुद्दा लगातार सुनुवाइ हुनसक्ने भनि उच्च अदालत नियमावली २०७३ मा उल्लेखित भएकोले सरकारी वकिल अब विषयगत विज्ञको रूपमा रहनु पर्ने अवस्था त छँदैछ त्यस्ता मुद्दामा अपनाइन विशेष खालका न्यायिक कारवाही बारेमा सतर्क र संवेदनशिल हुन पर्ने देखिन्छ।
- संविधानको धारा १५१ तथा न्याय प्रशासन ेन २०७३ को दफा ७(४) बमोजिम जिल्ला अदालत पुनरावेदन सुन्ने निकायको रूपमा समेत स्थापित भएकोले जिल्ला स्तरको सरकारी वकिललाई त्यस सम्बन्धी जिम्मेवारी बढ्ने अवस्था देखिन्छ ।
- नेपालको संविधान ०७२ को धारा १३३(१) को न्यायिक पुनरावलोकन सम्बन्धी सर्वोच्च अदालतको अधिकारको वढेत्तरी तथा धारा १३३ (२) अन्तर्गत गरिने संवैधानिक उपचारलाई पूर्ण न्याय (Complete Justice)को मर्मसंग जेडिएको छ। प्रस्तुत सन्दर्भमा सरकारी वकीलले संघीय, प्रदेश र स्थानिय निकाय बीच संविधानले व्यवस्थित गरेको अधिकारको सूचितर्फ ख्याल गर्दै उक्त नयाँ संवैधानिक व्यवस्था अनुरूप आफूलाई तयार र जिम्मेवार बनाउनु पर्ने भएको छ ।
- सर्वोच्च अदालतमा एक संवैधानिक सभा अदालत रहने गरी २०६३ को संविधानमा पनि व्यवस्था थियो । तर २०७२ को संविधानले सर्वोच्च अदालतमा एक संवैधानिक इजलास रहने व्यवस्था गरी उक्त इजलासबाट हेरिने मुद्दाको विषय निर्धारण गरिएको छ । ती विवाद सरकारी वकिलको कार्य प्रकृतिसंग पनि जेडिन सक्ने हुन्छ । संघीय प्रणालीको शुरुवात संगै उक्त विवाद सम्बन्धमा सरकारी वकिलको कार्यवैज्ञ र जिम्मेवारी बढ्न जाने देखिन्छ । संवैधानिक इजलासबाट हेरिने मुद्दा (विवाद) हरूको विषयगत गहनतालाई आंकलन, अध्ययन/विक्षेपण गरी सरकारी पक्षको तर्फबाट सरकारी वकिलको प्रभावकारी उपस्थिति/प्रतिनिधित्वको त्यतिकै दरकार पर्ने देखिन्छ ।

- पुनरावेदन अदालतलाई न्याय प्रशासन ेन ०४८ र पुनरावेदन अदालत नियमावली २०४८ ले ५ प्रकारका रिट जारी गर्न सक्ने अधिकार दिइएकोमा से अधिकारको प्रयोग ३ वटा शर्तका आधारमा मात्र गर्न सकिने गरीएको थियो । नेपालको संविधान २०७२ के धारा १४४ ले उच्च अदालतलाई लगभग सर्वोच्च अदालत सरहको (सार्वजनिक सरेकारको विवादमा समावेश संवैधानिक प्रश्नको निरूपण गर्ने कुरा बाहेक) असाधारण अधिकार प्रदान गरिएकोले से क्षेत्राधिकारको प्रयोग सम्बन्धमा उच्च अदालतको लागि चुनौती त छुँदैछ उच्च सरकारी वकिल कार्यालयका सरकारी वकिलको लागि से विषय (काम कर्तव्य र पेशागत दक्षताका हिसाबले) चुनौती र अवसरको रूपमा आउन सक्छ ।
- साविकको न्याय प्रशासन ेन ०४८ के दफा ८ मा उल्लेखित पुनरावेदन अधिकारलाई बढेत्तरी गरि न्याय प्रशासन ेन ०७३ के दफा ८(३) मा उच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने थप क्षेत्र निर्धारण गरिएकोले उच्च सरकारी वकिल कार्यालयमा केही बेझ थपिने त छुँदैछ नयाँ विषयवस्तुका सम्बन्धमा आवश्यक तयारी र प्रस्तुती गर्न सरकारी वकील क्रियाशिल हुनु पर्नेछ ।
- सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने सम्बन्धी साविक न्याय प्रशासन ेन ०४८ के दफा ९ के (क)र (ख) लाई यथावत् राख्दै खण्ड (ग) के प्रावधानलाई न्याय प्रशासन ेन, २०७३ मा उल्लेखित पुनरावेदन लाग्ने कैद,जरिवाना,विगेको हद लाई बढाइएको छ । यसबाट केही त्यस्ता मुद्दा पुनरावेदन तहबाटै अन्तिम हुने हुँदा मुद्दाको अग्र कारवाहीको प्रक्रियामा जाने अवस्था र फैसलाको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सरकारी वकिलको खास भूमिकाको अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।
- न्याय प्रशासन ेन ०७३ के दफा १५(२) ले गरेको व्यवस्थाबाट अब अन्तरकालीन आदेश (थुनछेक) सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन पाइने अवस्थालाई साविकको ेन भन्दा सजायको हदको आधारमा केहि संकुचित बनाइएको हुँदा उच्च अदालतका तहमा त्यस सम्बन्धी कारवाहीको चाप बढ्न जाने देखिन्छ । यसले गर्दा उच्च सरकारी वकिल कार्यालयको कार्य सम्पादन क्षेत्रमा पनि वृद्धि हुन जानेछ ।
- नेपालको संविधानले उच्च अदालतलाई सार्वजनिक सरेकारको विवादमा (Public Interest Litigation) अन्तर्निहित कानूनी प्रश्नको निरूपण गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको सन्दर्भमा यस विषयसंग सरकारी वकिल कार्य प्रकृतीगत हिसाबले जेडिन सक्ने हुँदा विषयगत गम्भीरताको दृष्टीबाट उच्च सरकारी वकिल संवेदनशिल भै प्रभावकारी प्रतिनिधित्वको आवश्यकता पर्ने अवस्था देखिन्छ ।

यस सम्बन्धमा रणनीतिक योजनाको सान्दर्भिकता

नेपालको संविधान र न्याय प्रशासन ेन २०७३ ले सर्वोच्च अदालत र जिल्ला अदालतको संरचनामा गरिएको सामान्य परिवर्तन र पुनरावेदन तहको अदालतको रूपमा स्थापित उच्च अदालतको संरचना र संख्यामा गरिएको नयाँ व्यवस्था अनुरूप महान्यायाधिवक्ता कार्यालय र मातहतका सरकारी वकिल कार्यालयको व्यवस्थापन तथा संगठनात्मक स्वरूप/संरचनामा तदनुरूप पुनरावलोकन गरिनु पर्ने तथ्यलाई मनन गरी सरकारी वकिलको संरचनाका सम्बन्धमा उचित व्यवस्था गर्न समय लाग्ने भएकोले अर्को व्यवस्था नभएसम्मका लागि तत्काल कार्य संचालनार्थ – महान्यायाधिवक्ता बाट २५ बुँदे निर्देशन जारी गरिएको सबैलाई विदितै छ । ये काम चलाउ प्रबन्ध मात्र हे । सरकारी वकिलको काम कर्तव्य अधिकार र संगठन स्वरूप सम्बन्धमा सम्बन्धीत ेन नियममा तत्काल स्थायी रूपमा उपयुक्त व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देश्रे पंचवर्षिय रणनीतिक योजनामा उल्लेखित लक्ष्य ४ मा उल्लेखित म.न्या.का. र सरकारी वकिलको कार्यालयको संगठनात्मक संरचना पुनरावलोकन गर्नुका अतिरिक्त भैतिक पुर्वाधार विकास गर्ने रणनीतिको शिघ्र कार्यान्वयनको सान्दर्भिकता यहाँनै जेडिन आँउछ ।

सर्वोच्च अदालतको न्यायिक पुनरावलोकन दायरालाई नेपालले अपनाएको संघीय, प्रदेश र स्थानिय तह गत शासन प्रणाली अनुकूल नेपालको संविधान २०७२ के धारा १३३(१) बाट बिस्तारित गरिएको छ भने उच्च अदालतको संरचना र त्यसको कार्यक्षेत्रलाई व्यापक बनाइएको छ । जिल्ला अदालतलाई मुद्दाको शुरु कारवाही गर्ने अदालतको रूपमा मात्र नभई बन्दीप्रत्यक्षीकरण निषेधाज्ञका आदेश जारी गर्ने र पुनरावेदन सुन्ने अदालतको रूपमा समेत स्थापित गरिएको सन्दर्भमा सरकारी वकिलको काम कारवाहीमा अझ बढी प्रभावकारिता, दक्षता र व्यावहारिक विशिष्टता झल्कनु आवश्यक हुन गएको

छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देशे पंचवर्षिय रणनीतिक योजनाको परिच्छेद ५ मा उल्लेखित लक्ष्य २ का बुँदा नं. ४, लक्ष्य ३ के बुँदा नं.३ र ४, लक्ष्य ४ के बुँदा नं.४ र ५ मा उल्लेखित रणनीतिके यथासमयमा प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेमा बदलिँदै परिस्थितिमा सरकारी वकिलको कार्य प्रभावकारी हुन सकला ।

न्याय छिटो कम खर्चिलो र सुलभ बनाउने न्याय प्रशासन ेन, ०७३ के उद्देश्य रहेको छ । अन्य विशेषताका अतिरिक्त स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका तथा कानूनी राज्यको स्थापना समेतलाई मुल मन्त्र बनाई नेपालको संविधान जारी गरिएको छ । त्यसै संवैधानिक प्रावधान भित्र (भाग १२ मा) सरकारी वकिलको उच्च तह महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था राखिएको छ भने सरकारी वकिललाई फौजदारी न्याय प्रशासनको अभिन्न अंगको रूपमा स्वीकारिदै आएको पाईन्छ । यसै परिप्रेक्षमा सरकारवादी, सरकारको हकहित र सरकार निहित मुद्दा, सरकार पक्ष वा विपक्ष भएका मुद्दामा सरकारी वकिलको उपस्थिती, वहसपैरवि, प्रतिरक्षा उद्देश्यमूलक र प्रभावकारी हेस भन्ने ठानिन्छ । त्यसैले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देशे पंचवर्षिय रणनीतिक योजनाका लक्ष्यहरूले समेत कुनै न कुनै रूपमा उपरैक्त मर्मलाई आत्मसात गरेको हुँदा ती लक्ष्य भित्र समेटिएका रणनीतिहरू र विभिन्न सान्दर्भिक अपेक्षित उपलब्धीहरू निर्धारित समय भित्रै हासिल हेस भनि अपेक्षा गरिनु स्वाभाविक हुन जान्छ ।

परिवर्तित सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्नु पर्ने कार्य र योजना

- अदालतको वर्तमान संरचना/संगठन र अदालत रहने मुकामको विषयमा भएको परिवर्तन अनुरूप सरकारी वकिल कार्यालयको संरचना/संगठन सम्बन्धी व्यवस्था गरिनु पर्ने अवस्था छ । ७ वटा उच्च अदालत र त्यसका इजलास रहने स्थानमा समेत उच्च सरकारी वकिल कार्यालयको स्थापना , जनशक्ति र भौतिक व्यवस्थापन तत्काल गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- नेपालको संविधानको धारा १६१ बमोजिम सरकारी वकिल तथा मातहत कर्मचारीको सुविधा र सेवा शर्त सम्बन्धी ेन तत्काल बनाइ लागु गर्नुपर्ने अवस्था छ ।
- संविधानको धारा १६०(६) बमोजिम मुख्य न्यायाधिवक्ता र उच्च सरकारी वकिल कार्यालयको आवश्यक जनशक्ति र कार्यक्षेत्रगत स्पष्टता गरिनु पर्ने स्थिति रहेको छ ।
- संविधानमा अदालत बाहेक अन्य न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका वैकल्पिक अन्य निकाय तथा विशिष्टीकृत अदालत वा न्यायाधिकरणको स्थापना गर्न सकिने व्यवस्था भएकाले सेही अनुरूप उचित प्रबन्धका बारेमा समयमै कार्य योजना बनाई क्रमशःलागु गर्दै जानुपर्ने हुन्छ ।
- सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रको दायरालाई संघीय प्रणाली अनुरूप बनाइएको सन्दर्भमा प्रदेशसभा र स्थानिय निकाय गठन पश्चात तत्सम्बन्धी संवैधानिक विवाद पर्न सक्ने कुरालाई मध्यनजर गरेर संविधानको धारा १३७ ले सर्वोच्च अदालतमा संवैधानिक इजलास रहने व्यवस्था गरेको छ । उक्त संवैधानिक प्रावधानलाई दृष्टिगत गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा संवैधानिक विवाद हेर्ने विशेष महाशाखा र दक्ष/विज्ञ सरकारी वकिलको व्यवस्थापन गरिनु पर्ने देखिन्छ ।
- उच्च अदालतलाई असाधारण अधिकार अन्तर्गत मौलिक र कानूनी हकको प्रचलनको लागि उपयुक्त आदेश वा पुर्जि (बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारप्रेच्छा सम्बन्धी रिट) जारी गर्ने अधिकार प्राप्त भएकोले अब उच्च अदालतमा पर्ने यस्ता रिट (आदेशको) सुनुवाइको क्रममा दक्ष/विज्ञ सरकारी वकिलबाट प्रतिनिधित्व हुने प्रबन्ध गरिनु पर्ने अवस्था आइपरेको छ ।
- सरकारी वकिलको पेशालाई विशिष्टीकृत गर्दै उच्च सरकारी वकिल कार्यालयको तहसम्म से अनुरूप परिचालन गरिनु पर्ने देखिन्छ ।
- स्थानिय निकायले गर्ने न्यायिक काम कारवाही सरकारी वकिलको कार्यक्षेत्र सम्बन्धीत हुन सक्ने अवस्थामा त्यस्ता विवादको सुनुवाई वा कारवाहीमा सरकारी वकिलको संलग्नता कसरी हुने भन्ने बारेमा समयमै स्पष्ट हुनु जरुरी छ ।

- सरकारी वकीलको कार्य सम्बन्धीत ान/नियमका तततत् प्रावधानलाई संविधान, न्याय प्रशासन ान, अदालत कार्यविधि सम्बन्धी बनेका नियमावलीमा गरिएका परिवर्तित व्यवस्था अनुरूप हुने गरि थपघट, संशोधन, मिलान गर्ने कार्य गरिनु आवश्यक छ ।

निष्कर्ष

न्याय सबैको अपेक्षाको विषय हे । निष्पक्ष, सरल र प्रभावकारी न्याय प्रदान गर्न सेही अनुरूपको परिपाटी र संयन्त्र भएमात्र से अपेक्षा पुरा हुन सक्छ । सेही मान्यतालाई स्वीकार्दै नागरिकको उच्चतम हक हित र चाहानालाई प्रतिविम्बित गर्न राज्यबाट बेलाबखतमा विभिन्न न्यायिक पद्धति र न्याय सम्पादन गर्ने संयन्त्रको विकास हुदै आएको पाईन्छ । यसै क्रममा नेपालको ऐतिहासिक कालदेखि न्यायिक अधिकार प्रयोगको सिमालाई क्रमगत रूपमा एउटा निश्चित दायरामा सिमाबद्ध गरिदैआएको तथ्य माथि विवेचना भैसकेको छ ।

आज विश्वभर स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायिक संरचना एवं कानूनी राज्यको अवधारणा बलियो बन्दै गएको परिपेक्षमा नेपालमा पनि प्रचलित न्यायिक मुल्य, मान्यता आधारित न्यायिक व्यवस्थालाई अवलम्बन गरिन थालिएको केहि दशक मात्र भएको छ । त्यसैको निरन्तरता स्वरूप लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संघीय शासन प्रणालीको सन्दर्भ जारी गरिएको नेपालको संविधान र न्याय प्रशासन ान समेतले केहि पुराना उपयुक्त व्यवस्थालाई स्वीकार्दै केही नयाँ व्यवस्था गरेको छ । न्यायिक सर्वोच्चता र कानूनी राज्यको अवधारणालाई अवलम्बन गरी त्यसका लागि गरिएका न्यायिक प्रावधानलाई सफल गराउन हामी सबैको उत्तिकै जिम्मेवारी रहेको छ ।

यस क्रममा उपरैको मान्यता भित्र आवद्ध रही अपराध पीडित, समाज, र सरकारका तर्फबाट कानूनी कारवाही अभियोजन लगायतका भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने सरकारी वकीलको जिम्मेवारीको दायरा पनि बढ्दै गएको देखिन्छ । अब सरकारी वकीलले परम्परागत कार्यशैली र सेचलाई ाैचित्यपूर्ण र बढी जवाफदेहि मुलक बनाउदै पेशागत विशिष्टिकरण तर्फ आफूलाई स्थापित गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- नेपालको कानूनीइतिहासको रुपरेखा, - रेवती रमण खनाल
- हाम्रो कानूनीइतिहासका केहीभाकीहरु, - प्रकाश वस्ती
- कानून सम्बन्धी केही ऐतिहासिक अभिलेख, - सम्पादक प्रकाश वस्ती
- न्यायप्रशासन (विविधव्यवस्था) ऐन, २०१८
- नेपालको संविधान, २०१९
- न्यायप्रशासन सुधार ऐन, २०३१
- नेपालअधिराज्यको संविधान, २०४७
- न्यायप्रशासन ऐन, २०४८
- नियम संग्रह, एक परिचय भाग १, - ज्ञानन्द्र बहादुर श्रेष्ठ
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- नेपालको संविधान, २०७२
- न्यायप्रशासन ऐन, २०७३
- उच्च अदालत नियमावली, २०७३
- महान्यायधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, - म.न्या.का.,काठमाण्डौ

कार्यपत्र नं. ११

पारस्परिक कानूनी सहायता र सपुर्दगी सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका

टेकप्रसाद दुङ्गना

सचिव, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय

१. पृष्ठभूमि

गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी अपराधमा मुलुक बाहिर बसेर संलग्न रहने प्रवृत्ति बढ्दै गएको देखिन्छ। यसैगरी भ्रष्टाचार, संगठित अपराध, लागू औषधको कारोबार, सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी जस्ता अपराधमा अपराधीले आधुनिक उपकरण, प्रविधिको प्रयोग गरी गैर कानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गर्ने गरेको पाइन्छ। यस्ता कार्यलाई निरुत्साहित गरी मित्र राष्ट्रहरूसँगको समन्वय र सहयोगमा प्रभावकारी रूपमा अपराध नियन्त्रण गर्न जरुरी छ। बहुराष्ट्रिय अपराधमा आपसी सहयोग आदानप्रदान फौजदारी विधिशास्त्रको आधारभूत मान्यताको रूपमा स्थापित भएको छ। फौजदारी अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी बहुपक्षीय महासन्धिमा यो विषय महत्वका साथ राखिएको पाइन्छ।

२. पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धमा नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व हुने सन्धि, महासन्धिहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:

- UN Convention Against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, 1988 (Art.7)
- Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1988 (Art.9)
- SAARC Convention on Preventing and Combating Trafficking in Women and Children for Prostitution, 2002 (Art.6)
- SAARC Regional Convention on Suppression of Terrorism, 1987 (Art.9)
- UN Convention Against Corruption, 2003 (Art.46)
- UN Convention Against Transnational Organized Crime, 2000 (Art.18)
- International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism, 1999 (Art.12)
- Rec. 37 and 38 of FATF 40+9 Recommendations

२.१ पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी नेपालको कानूनी संरचना यस प्रकार रहेका छन्:

- पारस्परिक कानूनी सहायता ऐन, २०७०
- सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ को दफा ७५.१०, १२, १९
- कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) ऐन, २०७० को दफा १६
- पारस्परिक कानूनी सहायता नियमावली, २०७०
- फौजदारी कार्यविधि संहिता विधेयकको दफा ६४ र १९२

२.२ पारस्परिक कानूनी सहायता ऐन, २०७० का विशेषताहरू यस प्रकार रहेका छन्:

- सन्धि,
नेपाल र विदेशी राज्य बीच पारस्परिक कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्ने सम्बन्धमा द्विपक्षीय सन्धि भएकोमा उपलब्ध गराउन सकिने।
- पारस्परिकता

द्विपक्षीय सन्धि नभएपनि कुनै विदेशी राज्यले भविष्यमा त्यस्तै प्रकारको न्यायिक कारबाहीमा पारस्परिक कानुनी सहायता प्रदान गर्ने आश्वासन दिई कूटनैतिक माध्यम मार्फत नेपाल सरकार समक्ष पारस्परिक कानुनी सहायताको लागि अनुरोध गरेमा पारस्परिकताको आधारमा कानुनी सहायता प्रदान गर्न सकिने ।

- विदेशी अदालतबाट भएको फैसला कार्यान्वयन गर्न भने द्विपक्षीय सन्धि अनिवार्य हुनु पर्ने व्यवस्था छ ।

पारस्परिक कानुनी सहायताका आधार

पारस्परिक कानुनी सहायताका आधारहरु यस प्रकार रहेका छन् :

- सन्धि/पारस्परिकता
- देवानीमा एक लाख भन्दा बढी बिगो र
- फौजदारी एक वर्ष भन्दा बढी कैद वा ५० हजार भन्दा बढी जरिवाना भएको विषय पारस्परिक कानुनी सहायता प्रदान गरिन्छ ।

ऐनका विशेषताहरु

- केन्द्रीय अधिकारीको व्यवस्था
 - पारस्परिक कानुनी सहायता आदानप्रदान सम्बन्धी काम केन्द्रीय अधिकारीबाट गरिन्छ ।
 - मिति २०६९।११।२० नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचना अनुसार नेपाल सरकारले कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयलाई केन्द्रीय अधिकारी तोकिएको छ ।
- देवानी तथा फौजदारी दुवै प्रकृतिका मुद्दासँग सम्बन्धित न्यायिक कारबाहीमा पारस्परिक कानुनी सहायता आदानप्रदान हुनसक्ने व्यवस्था छ ।
- न्यायिक कारबाही
 - मुद्दाको दायरीदेखि फैसला कार्यान्वयनसम्मको कारबाही र कुनै कसूरको सम्बन्धमा गरिने अनुसन्धान वा तहकिकात समेतमा यो ऐन आकर्षित हुन्छ ।

२.३ पारस्परिक कानुनी सहायताका विषयहरु देहाय बमोजिम रहेका छन्:

- कुनै कागज वा प्रमाण बुझ्ने, सङ्कलन गर्ने वा प्राप्त गर्ने,
- कुनै सम्बद्ध वस्तु वा ठाउँको जाँच गरी सोको सूचना र प्रमाण उपलब्ध गराउने,
- बैङ्क, वित्तीय वा व्यापारिक अभिलेख लगायत सम्बद्ध कागजातको सङ्कलन वा प्रमाणित प्रति उपलब्ध गराउने,
- खानतलासी गर्ने, वस्तु वरामद गर्ने, व्यक्ति रहेको स्थान पत्ता लगाउने वा मानिसको सनाखत गर्ने,
- फौजदारी प्रकृतिको विषयमा सहयोग पुऱ्याउनसक्ने व्यक्तिको उपस्थिति गराउने,
- म्याद तामेली गर्ने,
- चल वा अचल सम्पत्ति रोक्का राख्ने वा जफत गर्ने,
- फैसला कार्यान्वयन गर्ने ।

२.४ पारस्परिक कानुनी सहायता आदानप्रदान नगरिने अवस्थाहरु ऐनको दफा ४ मा उल्लेख गरिएको छ । जुन निम्नानुसार रहेको छ :

- देवानी प्रकृतिको विषयमा एक लाख रुपैयाँ भन्दाकम बिगो कायम रहेको न्यायिक कारबाही भएमा,
- फौजदारी प्रकृतिको विषयमा एक वर्ष भन्दा कम कैद सजाय वा पचास हजार रुपैयाँ भन्दा कम जरिवाना हुने कसूर भएमा,
- विदेशी राज्यको अनुरोध बमोजिम पारस्परिक कानुनी सहायता प्रदान गर्दा वा सोको कारणबाट सार्वजनिक व्यवस्था (पब्लिक अर्डर) वा नेपालको सार्वभौमसत्ता प्रतिकूल हुने भएमा ।

२.५ ऐनको दफा २८ मा केन्द्रीय अधिकारीले विदेशी राज्यको अनुरोध अस्वीकार गर्न सक्ने अन्य अवस्थाहरु देहाय बमोजिम रहेका छन्:

- दफा ४ बमोजिमको अवस्था भएमा,
- द्विपक्षीय सन्धि बमोजिम अनुरोध भई नआएको भएमा,
- कुनै कसूरसँग सम्बन्धित विषयमा पारस्परिक कानुनी सहायताको लागि अनुरोध गरिएकोमा त्यस्तो कसूर राजनीतिक प्रकृतिको भएमा,
- दफा २७ को उपदफा (२) बमोजिम माग गरिएको विवरण, कागजात वा प्रमाण सम्बन्धित विदेशी मुलुकबाट प्राप्त हुन नआएमा,
- अनुरोध गरिएको विषय सैनिक ऐन अन्तर्गतको कसूरसँग सम्बन्धित भएको देखिएमा ।
- जात, धर्म, लिंग, जातीय उत्पत्ति, राष्ट्रियता वा राजनीतिक विचारको आधारमा कुनै व्यक्ति विरुद्ध अनुसन्धान, कानुनी कारबाही वा सजाय गर्न खोजिएको देखिएमा,
- अनुरोध गरिएको विषय अनुसन्धानको लागि महत्वहीन भएको वा अन्य तरिकाबाट सो सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्न सकिने देखिएमा,
- जुन विषयमा पारस्परिक कानुनी सहायताको माग गरिएको हो सो विषय बाहेक अन्य काम कारबाहीमा त्यसको प्रयोग नहुने कुराको सुनिश्चितता प्राप्त नभएमा,
- पारस्परिक कानुनी सहायता उपलब्ध गराउँदा सार्वजनिक व्यवस्था(पब्लिक अर्डर) प्रतिकूल हुने भएमा ।

२.६ ऐनको दफा ३७ अनुसार विदेशी अदालतबाट भएको देवानी फैसला कार्यान्वयन गर्ने तरिका देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ :

- द्विपक्षीय सन्धि अनिवार्य,
- पक्षले सिधै कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित उच्च अदालतमा कागजात सहित निवेदन दिनुपर्ने,
- त्यस्तो फैसला सक्षम अदालतबाट भएको, सम्बन्धित मुलुकमा कार्यान्वयन हुनसक्ने भएमा र सम्बन्धित मुलुकको कानून बमोजिम अन्तिम भई त्यसको पुनरावलोकन हुन सक्ने अवस्था नरहेको भएमा सम्बन्धित उच्च अदालतले सम्बन्धित जिल्ला अदालतलाई कार्यान्वयनको लागि आदेश दिन सक्ने,
- सम्बन्धित जिल्ला अदालतले आफ्नै फैसला सरह कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- पारस्परिक कानुनी सहायताका लागि अनुरोध गर्दा संलग्न गरी पठाइएको प्रमाण कागजहरु न्यायाधीश वा अधिकार प्राप्त सरकारी अधिकृतले प्रमाणित गरी कार्यालयको छाप लगाइएको हुनुपर्ने,
- पारस्परिक कानुनी सहायताको लागि विदेशी राज्यले नेपाल सरकार समक्ष गरिएको अनुरोधपत्र नेपाली भाषामा लेखिएको हुनुपर्ने,
- पारस्परिक कानुनी सहायता प्रदान गर्दा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम कुनै शुल्क वा दस्तुर लाग्ने भएमा त्यस्तो शुल्क वा दस्तुर वापतको रकम विदेशी राज्यले व्यहोर्नु पर्ने ।

३. पारस्परिक कानुनी सहायता नियमावली, २०७०

३.१ विदेशी राज्यले नेपालसँग पारस्परिक कानुनी सहायता माग गर्ने कार्यविधि देहाय अनुसार रहेको छ:

- कुन सहयोग आवश्यक परेको हो स्पष्ट गरी कुटनीतिक माध्यमबाट माग गर्ने,
- अनुरोधपत्र अनुसूची-१ बमोजिमको ढाँचामा ऐनको दफा १४ मा उल्लिखित विवरण खुलाएको हुनु पर्ने,
- त्यस्तै न्यायिक कारबाहीमा पछि नेपालले माग गरेमा दिने आश्वासन भएको,
- परराष्ट्र मन्त्रालयमा अनुरोध प्राप्त भएपछि प्रारम्भिक जाँचबुझ गर्दा नेपालको सार्वभौमसत्ता वा सार्वजनिक व्यवस्थामा प्रतिकूल असर नपर्ने भए केन्द्रीय अधिकारी समक्ष सिफारिस गर्नु पर्ने,
- केन्द्रीय अधिकारीले पारस्परिक कानुनी सहायता दिने वा नदिने निर्णय गर्नु पर्ने,

- पारस्परिक कानुनी सहायता दिने निर्णय भएमा सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकिललाई सम्बन्धित जिल्ला अदालतको अनुमतिको लागि आदेश दिनु पर्ने ।

३.२ समन्वय समितिको व्यवस्था

- पारस्परिक कानुनी सहायता आदान प्रदान गर्ने प्रक्रियामा सहजीकरण गर्न र प्रभावकारी बनाउन तथा यस विषयमा सुझाव दिई केन्द्रीय अधिकारीलाई सहयोग गर्न नियमावलीको नियम ७ मा एक समन्वय समितिको व्यवस्था छ ।
- कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयका सहसचिवको संयोजकत्वमा रहने उक्त समितिमा परराष्ट्र मन्त्रालय, सर्वोच्च अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अपराध अनुसन्धान गर्ने निकायको प्रतिनिधि रहने व्यवस्था छ ।

३.३ अन्य व्यवस्था

- कागजात अनुवाद सम्बन्धी
- क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रम
- केन्द्रीय अभिलेख
- वार्षिक प्रतिवेदन

३.४ सरकारी वकिलको भूमिका देहाय बमोजिम हुने कानुनी व्यवस्था गरिएको छः

- विदेशी राज्यले माग गरेको कुनै पनि पारस्परिक कानुनी सहायता दिने गरी केन्द्रीय अधिकारीले निर्णय गरेमा त्यस्तो निर्णय सहितको कागजात विवरण सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयमा पठाइने,
- केन्द्रीय अधिकारीबाट प्राप्त आदेश अनुसार सरकारी वकिलले विदेशी राज्यले माग गरेको पारस्परिक कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने अनुमतिका लागि जिल्ला अदालतमा निवेदन दिनु पर्ने,
- जिल्ला अदालतमा पेश गरिने निवेदनसाथ विदेशी राज्यबाट प्राप्त विवरण, कागजात र प्रमाण समेत अदालतसमक्ष पेश गर्नु पर्ने,
- सरकारी वकिलले आफूले पेश गरेको निवेदन इजलास समक्ष पेश हुँदा विदेशी राज्यबाट माग भइ आएको पारस्परिक कानुनी सहायता प्रदान गर्नु पर्ने कारण र त्यसको औचित्य बारे नेपाल सरकारको तर्फबाट धारणा प्रस्तुत गर्नु पर्ने,
- सो सम्बन्धमा इजलासबाट कुनै थप जानकारी माग भएमा वा सोधनी भएमा केन्द्रीय अधिकारीसँग समन्वय गरी निवेदन उपर कारवाही हुँदा सहजीकरण गर्ने,
- अदालतबाट पारस्परिक कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने आदेश भएमा वा इन्कार भएमा त्यसको जानकारी तत्काल केन्द्रीय अधिकारीलाई दिने ।

नेपालबाट देहायका विषयको पारस्परिक कानुनी सहायता विदेशी राज्यसँग माग गर्नु परेमा अदालतको आदेश जरुरी हुन्छ । नेपाल सरकारको संलग्नता रहने अदालती कारवाहीमा सरकारी वकिलको प्रमुख भूमिका रहन्छ :

- ✚ न्यायिक कारवाहीमा सहयोग गर्न सक्ने व्यक्ति उपस्थित गराउन वा पत्ता लगाउन,
- ✚ विदेशी राज्यमा रहेको व्यक्तिको नाममा म्याद तामेल गर्न,
- ✚ कुनै प्रमाण बुझ्न,
- ✚ साक्षी परीक्षण र बन्द सवाल जारी गर्न,
- ✚ सम्पत्ति रोक्का वा जफत गर्न,
- ✚ फैसला कार्यान्वयन गरी दिन अनुरोध गर्ने विषयमा,
- ✚ कुनै मुद्दामा अभियोजन गर्न सहयोग गर्ने कागज वा प्रमाण वा सचना विदेशी राज्यमा रहेको भए सो उपलब्ध गराईदिन केन्द्रीय अधिकारी समक्ष निवेदन दिई पारस्परिक कानुनी सहायताको प्रक्रिया प्रारम्भ गर्न सक्ने ।

- ⬇ विदेशी राज्यले मागेको पारस्परिक कानुनी सहायताको अनुरोध बमोजिमको सहयोग उपलब्ध गराउने गरी केन्द्रीय अधिकारीबाट निर्णय भई आदेश प्राप्त भएमा अदालतको आदेशको लागि निवेदन दिने,
- ⬇ अदालतमा निवेदन उपर कारवाही हुँदा सहजीकरण गरिदिने,
- ⬇ अदालतबाट पारस्परिक कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने आदेश भएमा वा इन्कार भएमा त्यसको जानकारी तत्काल केन्द्रीय अधिकारीलाई दिने,
- ⬇ पारस्परिक कानुनी सहायता ऐन, नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न अदालत र केन्द्रीय अधिकारीलाई सहयोग गर्ने,
- ⬇ केन्द्रीय अधिकारीसँग नजिकको सम्पर्कमा रहने ,
- ⬇ पारस्परिक कानुनी सहायता सम्बन्धमा भएका पछिल्ला गतिविधि र विकासको अद्यावधिक जानकारी हासिल गर्ने,
- ⬇ केन्द्रीय अधिकारीबाट आयोजित क्षमता अभिवृद्धि तथा अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रममा सहभागी हुने ।

४. सपुर्दगीको सिद्धान्त

- दोहोरो अपराध (Double criminality),
- राजनीतिक कसूर (Political offence),
- मानव अधिकार र सपुर्दगी,
- विशिष्टता (Rule of Specialty),
- राष्ट्रियता र सपुर्दगी,
- सपुर्दगी गर्ने वा कारवाही चलाउने (Aut Dedere Aut Judicare),
- प्रमाण सम्बन्धी शर्त,
- पुनःसपुर्दगी गर्न नपाउने ।

५. सपुर्दगी ऐन, २०७० का प्रमुख विशेषता

- सपुर्दगी गर्न सकिने अवस्था तोकेको (दफा ३),
- सपुर्दगी गर्न सकिने कसूर स्पष्ट गरेको (दफा ४),
- सपुर्दगी गर्न इन्कार गर्न सकिने अवस्था स्पष्ट पारेको (दफा ५),
- के कस्ता कसूरलाई राजनीतिक प्रकृतिका कसूर मानिदैन भनी ऐनमा नै स्पष्ट पारिएको (दफा ६),
- विदेशी राज्यले नेपाल सरकारसँग सपुर्दगी माग गर्दा र तत्सम्बन्धी कारवाही अगाडि बढाउने कार्यविधिको स्पष्ट उल्लेख (दफा ७-१३),
- सपुर्दगी सम्बन्धमा अदालतको क्षेत्राधिकार स्पष्ट उल्लेख भएको (दफा १४),
- नेपाल सरकारले विदेशी राज्यसमक्ष सपुर्दगी माग गर्ने प्रक्रियाको व्यवस्था (दफा २०) ।

५.१ सपुर्दगी सम्बन्धमा नेपालको कानुनी तथा संस्थागत संरचना देहाय बमोजिम रहेका छन्:

कानुनी व्यवस्था: सपुर्दगी ऐन, २०७०

कार्यान्वयन गर्ने मुख्य निकाय : गृह मन्त्रालय

सहयोगी निकाय

- जिल्ला अदालत

- जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय
- नेपाल प्रहरी

५.२ सपुर्दगी ऐन, २०७० का मुख्य मुख्य व्यवस्थाहरु देहाय बमोजिम रहेका छन्:

सपुर्दगी गर्न सकिने अवस्थाहरुको बारेमा ऐनको दफा ३ मा व्यवस्था गरिएको छ । जुन निम्न बमोजिम रहेका छन्:

- सपुर्दगी सन्धि भएको हुनु पर्ने, र
- सपुर्दगी गर्न सकिने कसूर भएको हुनु पर्ने ।

दफा ४ अनुसार सपुर्दगी गर्न सकिने कसूरहरु देहाय बमोजिम रहेका छन्:

- नेपालको कानून बमोजिम कम्तीमा तीन वर्षको कैद सजाय हुन सक्ने कसूर,
- माग गर्ने राज्यको कानून बमोजिम कम्तीमा तीन वर्षको कैद सजाय हुन सक्ने कसूर,
- तीन वर्ष भन्दा कम सजाय भए तापनि कर, राजश्व, बैकिङ्ग कारोबार वा त्यस्तै किसिमको आर्थिक वा वित्तीय कसूर,
- उल्लिखित कसूर गर्न उद्योग गर्ने, मतियार हुने वा षडयन्त्र गर्ने वा त्यस्तो कसूर गर्न दुरुत्साहन गर्ने कसूर

दफा ५ अनुसार देहायका कसूरमा सपुर्दगी गर्न इन्कार गरिने हुन्छ

देहायको अवस्थामा कुनै पनि फरार अभियुक्त वा कसूरदारलाई सपुर्दगी नगरिने :

- राजनीतिक प्रकृतिको कसूर,
- जात जाति, धर्म वर्ण, राष्ट्रियता वा राजनीतिक विचारधाराको आधारमा कारवाही चलाइएको वा चलाइने सम्भावना भएको,
- मृत्युदण्डको सजाय भएको वा हुनसक्ने,
- नेपाली नागरिक,

देहायको अवस्थामा सैनिक ऐन अन्तर्गत सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ:

- अभियुक्त वा कसूरदारलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिने सम्भावना भएमा,
- त्यस्तो कसूरदारको सम्बन्धमा नेपालको अदालतले निर्णय गरिसकेको भएमा,
- नेपालको अदालतमा कारवाही भै रहेको वा सजाय भुक्तान भै नसकेको भएमा,
- माग गर्ने राज्यले मुद्दा नचलाउने वा सजाय माफी दिने निर्णय गरी सकेको भएमा,
- माग गर्ने राज्यको कानून बमोजिम कारवाही चलाउने हदम्याद समाप्त भएको,
- माग गर्ने राज्यको कानून बमोजिम सजाय उन्मुक्तिको सुविधा प्राप्त व्यक्ति भएमा ।

दफा ६ अनुसार राजनीतिक प्रकृतिको कसूर नमानिने उल्लेख गरिएको छ:

- भ्रष्टाचार,
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार वा जीउ मास्ने बेच्ने,
- लागु पदार्थ उत्पादन, सञ्चय, ओसारपसार वा कारोबार,
- कर, राजश्व, बैकिङ्ग कारोबार, वा त्यस्तै किसिमको अन्य कुनै पनि किसिमका आर्थिक वा वित्तीय सम्बन्धी कसूर,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण,
- जबरजस्ती करणी,
- बाल यौन दुराचार

- वन्यजन्तु वा वन पैदावारको अवैध हानि नोक्सानी वा अवैध ओसारपसार सम्बन्धी कसूर,
- जातीय हत्या (जेनोसाइड) सम्बन्धी कसूर,
- मानवता विरुद्धको कसूर,
- संगठित रुपमा गरेको कुनै कसूर वा बहुराष्ट्रिय संगठित कसूर,
- विमान अपहरण वा नागरिक उड्डयन सुरक्षा विरुद्धका कसूर,
- कुटनीतिक निकाय वा कुटनीतिक सुविधा प्राप्त व्यक्ति विरुद्धको कुनै कसूर,
- माथि उल्लिखित राजनीतिक प्रकृतिको कसूर नमानिने कसूर गर्न षडयन्त्र, दुरुत्साहन वा षडयन्त्र गरेको, वा त्यस्तो कसूर गर्न मतियार भएको वा अन्य कुनै किसिमको संलग्न रहेको कसूर ।

दफा ७ अनुसार नेपाल सरकार समक्ष सपुर्दगी माग गर्दा देहायको विधि अवलम्बन गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ :

नेपालमा रहे बसेको वा तेस्रो मुलुकमा जानेक्रममा नेपालभित्र पारवहनमा रहेको फरार अभियुक्त वा कसूरदारको सपुर्दगी माग गर्दा,-

- कुटनीतिक माध्यम मार्फत माग गर्नुपर्ने,
- तत्काल पक्राउ नगरे अभियुक्त भागी बेपत्ता हुनसक्ने अवस्था रहेछ भने त्यस्तो अभियुक्तलाई पक्राउ गर्न सिधै गृह मन्त्रालयसमक्ष अनुरोध गर्न सकिने,
- मन्त्रालयसँग माग गर्दा फरार अभियुक्त प्रथम दृष्टिमा अभियुक्त देखिने प्रमाण र कसूरदारको हकमा निज कसूरदार ठहरिएको सक्षम अदालतको फैसला उपलब्ध गराउनु पर्ने,
- मन्त्रालयसमक्ष अनुरोध गरिएको अभियुक्त वा कसूरदार पक्राउ परेको भए पक्राउ परेको तीन दिन भित्र माग गर्ने राज्यलाई जानकारी दिनु पर्ने
- गृह मन्त्रालयलाई अनुरोध गरी अभियुक्त पक्राउ परेको भए त्यसरी पक्राउ परेको जानकारी पाएको सातदिन भित्र कुटनीतिक माध्यम मार्फत सपुर्दगीको लागि नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्नु पर्ने,
- मन्त्रालयलाई अनुरोध गरी पक्राउ गरिएको फरार अभियुक्त वा कसूरदारलाई सपुर्दगी गर्न सातदिन भित्र अनुरोध नगरेमा त्यसरी पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई थुनाबाट मुक्त गर्नुपर्ने ।

विदेशी राज्यले सपुर्दगीको लागि अनुरोध गर्दा दफा ८ अनुसार देहायका विवरण खुलाउनु पर्ने विवरण उल्लेख गरेको छ :

- फरार अभियुक्त वा कसूरदारको हुलिया, राष्ट्रियता, राष्ट्रिय परिचयपत्र नम्बर लगायतका पहिचान हुन सक्ने विवरण र हाल बसोबास गरिरहेको स्थान सम्बन्धी जानकारी,
- कसूर भएको स्थान, मिति र कसूरको विवरण,
- माग गर्ने राज्यको प्रचलित कानुनी व्यवस्था र कसूर ठहरेमा वा कसूर ठहरी सकेकोमा हुनसक्ने भएको अधिकतम सजाय

विदेशी राज्यले सपुर्दगीको लागि गर्ने अनुरोधपत्रमा देहायका कागजातहरु संलग्न हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ :

- कसूरसँग सम्बन्धित प्रमाण कागजात,
- अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट त्यस्तो अभियुक्त वा कसूरदार पक्राउ गर्न जारी गरिएको वारेण्ट,
- कसूरदारको सपुर्दगी सम्बन्धमा सक्षम अदालत वा अन्य सक्षम निकायले गरेको फैसलाको प्रतिलिपि,
- सपुर्दगीको लागि उल्लेख गरिएको कसूर बाहेक अन्य कसूरमा कारवाही नचलाइने प्रतिबद्धता,
- सपुर्दगी गरिएको फरार अभियुक्त वा कसूरदारलाई अन्य कुनै राज्यलाई पुनः सपुर्दगी नगरिने प्रतिबद्धता,
- पुनः सपुर्दगी नगरी नहुने भएमा नेपाल सरकारको पूर्व सहमति लिने प्रतिबद्धता,

- गृह मन्त्रालयले नेपालमा रहेको कुनै फरार अभियुक्त वा कसूरदारलाई सपुर्दगी गर्ने निर्णय गरेमा त्यस्तो निर्णय कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकिल मार्फत अदालतको अनुमति लिन जिल्ला अदालतमा प्रतिवेदन गर्न प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई आदेश गर्न लगाउनु पर्ने,
- सपुर्दगी गर्ने निर्णय गरेमा त्यस्तो निर्णय सो निर्णयको व्यहोरा तथा फरार अभियुक्त वा कसूरदार पक्राउ भए नभएको जानकारी कूटनीतिक माध्यम मार्फत माग गर्ने राज्यलाई तुरुन्त दिने ।
- माग गर्ने राज्यबाट वारेन्ट प्राप्त भएपछि त्यस्तो अभियुक्त वा कसूरदार पक्राउ गर्न प्रमुख जिल्ला अधिकारीले प्रचलित कानून पक्राउ पूर्जी जारी गर्नु पर्ने,
- पक्राउ परेको अभियुक्त वा कसूरदारलाई बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र सम्बन्धित जिल्ला अदालत समक्ष पेश गर्ने,
- पक्राउ परेको व्यक्तिलाई सपुर्दगी गर्न प्र.जि.अ.ले सरकारी वकिल मार्फत अदालत समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्ने,
- पक्राउ परेको व्यक्तिलाई अदालत समक्ष पेश गर्नु पर्ने ।

५. ऐनको दफा १०(३) अनुसार सपुर्दगी सम्बन्धमा सरकारी वकिलको भूमिका देहाय बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ :

- सपुर्दगीको लागि माग भई फरार अभियुक्त वा कसूरदालाई सपुर्दगी गर्ने गरी मन्त्रालयले निर्णय गरेमा मन्त्रालयले सम्बन्धित जिल्ला अदालतको अनुमतिको लागि प्र.जि.अ. लाई आदेश दिनुपर्ने र प्र.जि.अ.ले तत्सम्बन्धमा त्यस्तो प्रतिवेदन जिल्ला सरकारी वकिल समक्ष पठाउने,
- प्रमुख जिल्ला अधिकारी मार्फत प्राप्त प्रतिवेदनलाई जिल्ला सरकारी वकिलले सम्बन्धित जिल्ला अदालतसमक्ष पेश गर्नु पर्ने,
- सपुर्दगी गर्ने सम्बन्धमा अदालतमा पेश भएको प्रतिवेदन उपरको अदालतबाट जाँचबुझ हुँदा सहजीकरणको भूमिका निवाह गर्ने,
- फरार अभियुक्त वा कसूरदार पक्राउ परेको भए त्यस्तो फरार अभियुक्त वा कसूरदारलाई पक्राउ परेको मितिले बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टा भित्र अदालत समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था मिलाउने (दफा १२)
- सपुर्दगीको अनुमतिको लागि थुनामा परेको फरार अभियुक्त वा कसूरदारलाई थुनामा परेको मितिले सात दिन भित्र प्रमुख जिल्ला अधिकारी जिल्ला सरकारी वकिल मार्फत अदालत समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्ने ,
- प्रतिवेदनसाथ थुनामा परेको फरार अभियुक्त वा कसूरदारलाई जिल्ला सरकारी वकिल मार्फत अदालतमा पेश गर्नु पर्ने,
- सपुर्दगी सम्बन्धमा सम्बन्धित अदालतबाट भएका आदेशको जानकारी एवं कार्यान्वयनको लागि प्रमुख जिल्ला अधिकारी मार्फत गृह मन्त्रालयलाई जानकारी गराउने ।

निष्कर्ष

नेपालका फौजदारी न्याय प्रशासनमा नयाँ आयामको रूपमा सपुर्दगी र पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी ऐन जारी भएका छन् । यी कानूनहरूले अन्तरराष्ट्रिय कानूनले निर्धारण गरेका आधारभूत मापदण्डहरू समेटेको छ । यसको कार्यान्वयनका लागि सरोकारवाला जनशक्ति यसका मूल्यहरू प्रति परिचित हुनु पर्दछ । प्रशिक्षित हुनु आवश्यक छ । सरकारी वकिल त यो कानून कार्यान्वयनको अभिन्न पाटोको रूपमा रहेका छन् । त्यसैले उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाका बारेमा सरकारी वकीलहरू जानकार हुनु पर्दछ ।

कार्यपत्र नं. १२

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयहरूको कार्यालय व्यवस्थापन तथा अनुगमन र सुपरिवेक्षणको वर्तमान अवस्था एवम् सुधारका क्षेत्रहरू

खेमराज ज्ञवाली, सहन्यायाधिवक्ता
हरिशंकर ज्ञवाली, उपन्यायाधिवक्ता

१. परिचय

प्रस्तुत कार्यपत्रमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय भन्नाले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सो मातहतका विशेष, उच्च तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू (१+१+१८+७५) को समग्र संगठनलाई बुझाउने गरी प्रयोग गरिएको छ। सामान्य अर्थमा संगठन भन्नाले व्यक्तिहरूको एउटा समूह हो। जुन समूहले परस्परमा सहयोग, सहकार्य र समन्वय गरेर पूर्व निर्धारित उद्देश्य प्राप्तिका लागि सिर्जित सामूहिक मार्गचित्र अनुरूप क्रियाकलाप गर्दछ। वस्तुतः संगठनको अर्थ र अवधारणा अनेकन आधारमा लिने गरे तापनि मूलतः संगठनको अर्थ निम्न आधारमा लिने गरेको पाइन्छ: Organization as a dynamic process, organization as a framework or structure of relationship, organization as a group of persons and organization as a system. संक्षेपमा संगठन भनेको व्यक्तिहरूको समूह, साझा उद्देश्य र सामूहिक प्रयास एवम् प्रतिबद्धताको संगम हो।^{१०५}

जनतालाई सुशासनको प्रत्याभूति दिलाउन, नागरिकका हकहरूको उपयोग र प्रयोग गर्न, लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था संचालन प्रक्रियामा संविधान र कानूनले निर्दिष्ट गरेका प्रक्रियाहरूको पूर्ण पालना गराउन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्तर्गतका निकायहरूको भूमिका अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छ। हाम्रो संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था अनुसार सरकारी वकीलबाट सम्पादन हुने मुख्य कार्यहरूमा कानूनी राय सल्लाह प्रदान गर्ने, मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने, सबूद प्रमाण पेश गर्ने एवं आवश्यकता अनुसार विशिष्ट कानूनी दस्तावेजहरू तयार गर्ने, मुद्दा चलाउने तथा नचलाउने सम्बन्धी निर्णयमा निकास दिने, वयान/बकपत्र (साक्षी परीक्षण समेत) गराउने, मुद्दामा बहस पैरवी एवं रिट निवेदन उपर प्रतिरक्षा (बहस पैरवी) सम्बन्धी, पुनरावेदन सम्बन्धी, मुद्दा दोहोर्‍याउने तथा पुनरावलोकन सम्बन्धी कार्यहरू रहेका छन्।

महान्यायाधिवक्ताको शुरुवात सम्बन्धी ऐतिहासिक तथ्यलाई अवलोकन गर्ने हो भने विश्वका हरेक कानून प्रणालीमा कार्यकारिणीको प्रमुख सल्लाहकारको रूपमा महान्यायाधिवक्तालाई राखेको पाइन्छ। सर्वप्रथम महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्थाको शुरुवात बेलायतमा बाह्रौं शताब्दीतिर न्यायालयहरूमा चलेका राज्यको हक, हित सम्बन्धी मुद्दाहरूमा आफ्नोतर्फबाट प्रतिनिधित्व गराउन Attorneys and Sergeants नियुक्त गरी वकीलको रूपमा खटाउने व्यवस्थाबाट भएको पाइन्छ।^{१०६}

आजको युग व्यवस्थापनको युग हो। संगठनको उद्देश्य प्राप्तिका लागि व्यवस्थापनको भूमिका सर्वाधिक महत्वपूर्ण हुन्छ। कुशल व्यवस्थापनको माध्यमबाट मात्र कुनै पनि संगठनले उल्लेख्य उपलब्धी हासिल गर्न सक्छ। संगठनको कार्य प्रकृति अनुसार व्यवस्थापनका पक्षहरू फरक हुन सक्छन्। प्रत्येक संगठनको लागि व्यवस्थापन अपरिहार्य मानिन्छ। किनकि उचित व्यवस्थापनबिना संगठनको उद्देश्य प्राप्त गर्न असहज एवं असम्भव समेत हुन सक्छ। तसर्थ संगठन मानव शरीर हो भने व्यवस्थापन अक्सिजन हो। वस्तुतः कुनै पनि संगठनको उद्देश्य समयमै स्तरयुक्तरूपमा हासिल गर्न अवलम्बन गरिने व्यवस्थित प्रक्रिया नै व्यवस्थापन हो।^{१०७}

^{१०५} द्वारिकामान जोशी, कानून, अदालत व्यवस्थापन : एक संक्षिप्त विश्लेषण, अंक ८२, २०६७ भदौ, काठमाण्डौ, कानून व्यवसायी क्लब, पृ ५०

^{१०६} संविधानसभा, न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति, अवधारणा पत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६६, काठमाण्डौ, पृ. ८६

^{१०७} द्वारिकामान जोशी, अदालत व्यवस्थापन : एक संक्षिप्त विश्लेषण, कानून द्वैमासिक, अंक ८२, भदौ २०६७, कानून व्यवसायी क्लब, काठमाण्डौ, पृष्ठ ५०।

मेकग्रेगरका अनुसार - व्यवस्थापनले मानिसहरूलाई आफ्ना उद्देश्यहरूलाई संगठनको उद्देश्यसंग मेल खाने बनाउन सक्नु पर्दछ, अर्थात् व्यवस्थापनले संगठनका परिस्थितिहरू र सञ्चालनका तरिकाहरूलाई यस किसिमले व्यवस्थित गर्न सक्नु पर्दछ कि मानिसहरूले आफ्ना प्रयासहरूलाई संगठनका उद्देश्यहरूतर्फ निर्देशित गरेर आफ्ना उद्देश्यहरू परिपूर्ति गर्न सक्नु । एउटा सफल व्यवस्थापक त्यो हो जसले संगठनका उद्देश्यहरू र व्यक्तिगत लक्ष्यहरूलाई एकिकृत गर्न सक्दछ ।

भूमण्डलीकरणबाट प्रभावित हुँदै आज विकासोन्मुख मुलुकहरू समेत उल्लेखित आधुनिक व्यवस्थापनका मूलभूत पक्षहरू आफ्नो प्रशासन एवं व्यवस्थापनमा प्रयोग गर्दै व्यवस्थापकीय मूलप्रवाहमा समाविष्ट गर्दै लगिरहेका छन् । शुरुमा प्रशासनलाई शान्ति सुरक्षा कायम गरी राजश्व असूली गर्ने सरकारी संयन्त्रको रूपमा लिइनु र पछिका समयहरूमा यसलाई कल्याणकारी राज्यतर्फ उन्मुख गराउने, आर्थिक समायोजन कार्यक्रम (Structural Adjustment Program) को प्रयोग प्रशासनमा गर्ने, निजीकरण, खुलाबजार नीति, आदिलाई आत्मसात् गर्दै वर्तमान समयमा सार्वजनिक प्रशासन सार्वजनिक व्यवस्थापनमा परिवर्तन हुँदै सुशासनतर्फ छलाङ्ग मारिराखेको अवस्थाबाट रुपान्तरित भैरहेको छ ।

व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार मानव स्रोत (Human Resource), स्रोत सामग्री (Material), पूँजी (Money), मेसिनरी (Machine) र प्रकृया (Method) को समुचित प्रयोगबाट संगठनको उद्देश्य प्राप्त गर्न गरिने कृयाकलाप व्यवस्थापन हो । संक्षेपमा भन्नु पर्दा कुनै पनि संगठनको निर्धारित लक्ष्य वा उद्देश्य तोकिएको समयमा गुणस्तरीयरूपमा हासिल गर्नका लागि उपलब्ध स्रोत साधनको उच्चतम प्रयोग गर्नका लागि अपनाइने प्रक्रिया नै व्यवस्थापन हो । Universality of Management, Management as a Team Work, Management as a Profession व्यवस्थापनका ३ वटा आधारभूत चरित्र हुन् ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एउटा फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्ने संगठन हो । यो र यो मातहतका कार्यालयहरूको मुख्य कार्य कानूनी राय परामर्श उपलब्ध गराउने, मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने, बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने, हिरासत अनुगमन गर्ने, पीडितलाई न्याय र अपराधीलाई सजाय दिलाउन सहयोग गर्ने लगायतका कार्य स्वच्छ र निर्भिकतापूर्वक सम्पादन गर्ने मुख्य उद्देश्य भएकोले उपलब्ध साधन र स्रोतको समुचित व्यवस्थापन, सञ्चालन, नियन्त्रण र समन्वयद्वारा लक्ष्य प्राप्त गर्ने कार्य नै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत कार्यालयहरूको कार्यालय व्यवस्थापन हो ।

अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा संगठन (महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत कार्यालयकाहरू) को लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि योजना, संगठन, निर्देशन, नियन्त्रण र समन्वयद्वारा काम गर्ने उपयुक्त वातावरणको सिर्जना गरी मानवीय स्रोत र साधनको अधिकतम उपयोगद्वारा कार्यक्षमतामा अभिवृद्धि गरी सेवाग्राहीहरूमा सर्वसुलभ, छिटोछरितो र सकारात्मक एवं सहयोगीपनका साथ सेवा प्रदान गर्ने कामलाई नै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत कार्यालयकाहरूको कार्यालय व्यवस्थापन भन्न सकिन्छ ।

सेवामा सर्वसाधारणको सहज पहुँच, सेवाको निरन्तर स्तर वृद्धि, सुधार र विस्तारका उद्देश्यले व्यवस्थापनका विविध पक्षमा समयानुकूल नयाँपन, परिमार्जन र सुधार गर्ने गरिन्छ । कार्यालय व्यवस्थापनका उक्त मान्यताको अधिनमा रही फौजदारी न्याय प्रशासनलाई सक्षम तुल्याउने उद्देश्यले PANEL नामक नियमको अंगिकारलाई महत्व दिने गरिन्छ । संगठन व्यवस्थापनका नवीन अवधारणाहरू अन्तर्गत निम्न कुराहरू पर्दछन् :

P – Participation सहभागिता

A - Accountability उत्तरदायित्व/जवाफदेहिता

N – Nondiscrimination भेदभावविहिनता

E- Empowerment (of the staff) सशक्तिकरण

L - Legal support कानूनको समर्थन

कुनै पनि काम कारवाही सरल, गुणस्तरीय र सहज तरिकाले निर्धारित समयमै सम्पन्न गर्न सो काम कारवाही सुरु गर्नु भन्दा पहिलेको कसले के काम गर्ने, के कसरी र कति समयमा सम्पन्न गर्ने भन्ने जस्ता कुराहरू निर्धारण गर्नु पर्दछ । कार्यालय व्यवस्थापन भनेको पनि प्रत्येक दिनको कार्य सम्पन्न गर्न त्यसको संचालन तथा प्रशासन कसरी मिलाउने भन्ने व्यवस्था मिलाई प्रत्येक कर्मचारीहरूलाई कामको वाँडफाँड गरी जिम्मा दिने र सरल किसिमले कार्य सम्पन्न गर्ने व्यवस्था मिलाउनु हो । प्रत्येकसंगठनको कार्यालय व्यवस्थापनको मुख्य जिम्मेवारी उक्त कार्यालयको प्रमुखको हुन्छ । कुनै पनि

कार्यालयको कार्य सम्पादन गर्दा को कस (कर्मचारी) लाई के कस्तो कामको जिम्मा दिने, के कस्तो कार्य कहाँबाट संचालन गर्ने, सो (दैनिक) कार्य सम्पादन गर्न आवश्यक पर्ने स्रोत सामग्री छ वा छैन हेर्ने, नभएमा तत्काल ल्याउने, कर्मचारी बस्ने देखि लिएर सेवाग्राहीको सेवा सुविधाका लागि के कस्ता कार्य गर्न जरुरी छ सो गर्ने समेतका व्यवस्थाहरु मिलाउने कार्य नै कार्यालय व्यवस्थापन हो । आधुनिक समयमा कार्यालय व्यवस्थापनका नवीनतम अवधारणा अन्तर्गत उल्लिखित कुराका अतिरिक्त सहभागिता, उत्तरदायित्व वा जवाफदेहिता, भेदभावविहिनता, सशक्तिकरण एवं कानूनको समर्थन जस्ता विषयवस्तुहरु समेट्ने गरेको पाइन्छ । अतः कार्यालय व्यवस्थापन भित्र कार्यालयलाई आवश्यक पर्ने जनशक्तिका साथै भौतिक श्रोत साधन तथा समय पालन समेत पर्दछन् । कार्यालयबाट सम्पादन गरिने कार्यहरु निर्धारित समयभित्रै सुचारु रूपले सम्पादन गर्न गराउनको लागि नै कार्यालय व्यवस्थापनको आवश्यकता परेको हो ।

कुनै पनि कार्यक्रम, परियोजना वा क्रियाकलापहरु निर्धारित कार्ययोजना अनुसार कार्यान्वयन भइरहेको छ, छैन भन्ने कुराको नियमित अध्ययन गर्ने प्रक्रियालाई अनुगमन भनिन्छ ।^{१०८} सामान्य अर्थमा अनुगमन गर्नुको अर्थ कामको पिछा गर्नु हो । कुनै कार्य गर्नको लागि कामकाज गर्न खटिएका मानव संसाधनले अघि अघि काम गरेको हुन्छन् र त्यसको पछि पछि लागेर कसले, कहिले, कसरी र कति काम गरेका छन्, काम गर्न कुनै कठिनाई परेको छ कि, कठिनाई परेको भए किन परेको छ र के गर्दा त्यसको निकास वा समाधान हुन्छ भन्ने काम प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष तरिकाले अवलोकन गर्ने कार्यलाई नै अनुगमन भनिन्छ । त्यस्तो अनुगमन अनुगमनकर्ताले निरन्तर गरिरहनु पर्दछ । अर्थात् संगठनले निर्धारित गरेका उद्देश्य र लक्ष्य बमोजिम ठीक तरिकाले निर्दिष्ट कार्य गरेका छन् वा छैनन्, यदि छैनन् भने कार्य सम्पन्न गर्न के कस्ता बाधा, व्यवधान वा कठिनाई देखा परेका छन्, के कारणले गर्दा त्यस्तो अवरोध उत्पन्न भएको हो र त्यसरी उत्पन्न समस्या वा चुनौतीको समाधानको लागि के कस्ता कदम चाल्नु पर्दछ भन्ने कुरा पत्ता लगाई रोकावट विना कार्यको प्रवाह र कामकाजमा सुचारुपन ल्याउनका लागि गरिने निरन्तर सुपरिवेक्षण र अवलोकनलाई अनुगमन भनिन्छ ।

नेपाली शब्द सागरमा तोकिएको कामकाज ठीकसँग भयो भएन भनी सम्बन्धित तहबाट गरिने निरीक्षण वा रेखदेख नै सुपरिवेक्षण हो । आफू मातहतका कर्मचारीले निजहरुलाई सुम्पिएको काम, कर्तव्य र अधिकार उपलब्ध श्रोत साधनले तोकिएको समयमा सम्पन्न गर्न सके वा सकेनन्, कार्य गर्ने क्रममा कार्यमा संलग्न मानव संसाधनले के कस्ता गल्ती वा कमिकमजोरी गरेका छन्, निजहरुले आफूले गरेका गल्ती वा कमजोरी सच्याउने प्रयास गरे वा गरेनन्, तोकिएको कार्य गर्ने सिलसिलामा के कस्ता समस्या वा चुनौतीको सामना गर्नु परेको छ, ती समस्या वा चुनौतीको के कसरी संबोधन गर्न वा सामना गर्न सकिन्छ भन्ने जस्ता कुरा तालुक अड्डा वा कर्मचारीद्वारा मातहत अड्डा वा कर्मचारीले सम्पादन गरेका कामकाज उपर रेखदेख, अवलोकन र निगरानी राख्ने व्यवस्थापनको एक प्रक्रियालाई सुपरिवेक्षण भनिन्छ । सामान्यतया: सुपरिवेक्षण गर्ने कार्य तालुक अड्डाद्वारा आफू मातहतका अड्डाले गरेका कार्यको रेखदेख गर्ने कार्य भए तापनि एउटै निकायमा रहेका विभिन्न शाखा, उपशाखाले गरेका कार्यको पनि उच्चपदस्थ अधिकारीबाट सुपरिवेक्षण हुन सक्दछ । सुपरिवेक्षण लामो र निरन्तर चलि रहने गतिविधि वा प्रक्रिया हो । सुपरिवेक्षण अन्तर्गत नियन्त्रण, निर्देशन, समन्वय, निरीक्षण, मार्गदर्शन जस्ता कुरा समावेश भएका हुन्छन् ।

प्रस्तुत सन्दर्भमा अनुगमन र सुपरिवेक्षण भन्नाले संगठनको कुनै कार्यक्रम वा योजना कार्यान्वयनको लागि निर्धारित लगानी वा साधन, कार्यान्वयन कार्यतालिका, लक्ष्यित प्रतिफल र सो सम्बन्धी अन्य कार्यको प्रवाह एवं कार्यान्वयन योजना अनुरूप ठीकसँग भइरहेका छन् वा छैनन् भनी कार्यक्रम वा योजना कार्यान्वयन गर्ने प्रत्येक तहको व्यवस्थापनद्वारा निरन्तर र आवधिक रूपमा निगरानी राख्ने कार्यलाई बुझिन्छ । अर्थात् अनुगमन र सुपरिवेक्षण भन्नाले कार्यान्वयनमा रहेको योजना वा कार्यक्रमको वारेमा खास अवधिमा नियमित, योजनाबद्ध र व्यवस्थित रूपमा सूचनाहरु संकलन गर्नु भन्ने बुझिन्छ । यसरी नियमित र व्यवस्थित रूपमा गरिने अनुगमन र सुपरिवेक्षणको कार्य व्यवस्थापक आफै वा निजद्वारा अधिकारप्राप्त व्यक्ति वा संस्थाबाट विभिन्न तहमा गर्ने वा गराउने गरिन्छ । अनुगमन र सुपरिवेक्षणको उद्देश्य कुनै पनि कार्यक्रम वा योजनाको लागि पूर्वनिश्चित श्रोत साधनहरु खर्च र परिचालन गरिएको छ वा छैन ? छ भने कसरी गरिएको छ ? कार्यक्रम वा योजना अनुसारका कामहरु भएका छन् वा छैनन् ? योजना वा कार्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा समस्या उत्पन्न भए समयमै

^{१०८} बसन्त बज्रिमय, अनुगमन तथा मूल्यांकन : एक परिचय, नवीनतम प्रशासनिक दृष्टिकोणहरु, २०६१, सोपान मासिक, ढिल्लीबजार, काठमाण्डौ, पृष्ठ ३०९ ।

समस्यालाई समाधान गरी योजना वा कार्यक्रमलाई लक्ष्य अनुसार अगाडि बढाउनु हो । अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्दा विषयवस्तु, कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र, कार्यविधि र प्रक्रिया तथा नतिजा वा उपलब्धीहरूको अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने गरिन्छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय वा सो अन्तर्गतका कार्यालयहरूका कम्तिमा पनि सहन्यायाधिवक्तासम्मका पदाधिकारीहरूले समय समयमा संवैधानिक म्याण्डेट बमोजिम हिरासत एवं कारागार अनुगमन र सुपरिवेक्षण समेतको कार्य सम्पन्न गर्ने जिम्मेवारी निभाउनु पर्ने हुन्छ, यो जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्ता स्वयं वा निज मातहतका नायब महान्यायाधिवक्ता र सहन्यायाधिवक्ताहरूले निभाउदै आएको पाइन्छ ।

संक्षेपमा भन्नुपर्दा कार्यालय व्यवस्थापन अन्तर्गत गरिएको व्यवस्था अनुसारको कार्य सम्पादन प्रभावकारी रूपमा भएको छ, छैन भनि निरीक्षण गरी चेक जाँच गर्ने कार्य नै अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण हो । कार्यालय व्यवस्थापन गरे अनुसार कार्य संचालन भएको छ, छैन हेर्ने, काममा खटाईका कर्मचारीहरूले आफूलाई तोकिएको कार्य सम्पादन गरी जिम्मेवारी पुरा गरेका छन, छैनन हेर्ने र सेवाग्राही कार्यालयको कार्य सम्पादनबाट सन्तुष्ट भए नभएको कुराहरु बुझ्ने कार्य अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणको माध्यमबाट हुन्छ । अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण अन्तर्गत यिनै कुराहरु पर्दछन । अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण प्रभावकारिरूपमा गर्ने हो भने कार्य सम्पादन अझ बढी प्रभावकारी हुन्छ ।

कार्यालय व्यवस्थापन तथा अनुगमनको इतिहास के छ भनि अध्ययन गरी हेर्दा यसको आधिकारीकता पुष्टि हुने इतिहास भएको पाइँदैन । कुनै पनि कम्पनीको धनि आफैले सम्पूर्ण कार्य सम्पादन गर्न नसक्ने हुनाले एउटा व्यक्तिलाई व्यवस्थापक बनाएर कार्य सञ्चालन गर्ने जिम्मा दिएको हुन्छ, जसले कम्पनी सञ्चालनको लागि धेरै किसिमका कार्यहरु सम्पादन गर्दछ । कार्यालयको कार्य धेरै किसिमको हुने, एकै समयमा धेरै कार्य सम्पन्न गर्नु पर्ने भएकोले त्यसलाई व्यवस्थित गर्ने गराउनको लागि नै कार्यालय व्यवस्थापन तथा अनुगमन र सुपरिवेक्षणको अवधारणा अगाडि आएको देखिन्छ । अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्दा एउटै कार्यालय भित्रै पनि अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण हुन्छ भने माथिल्लो कार्यालयबाट मातहतका कार्यालयको समेत अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गरिन्छ ।

२. व्यवस्थापनको आवश्यकता र महत्व

कुनै पनि संगठनको तोकिएको लक्ष्य तोकिएको समयमा स्तरयुक्त रूपमा हासिल गर्न अपनाउने प्रकृतिलाई व्यवस्थापन भनिन्छ । Management is the process of planning, organizing, leading and controlling on organizations human, financial, physical and information resources to achieve organizational goals in an efficient and effective manner, व्यवस्थापनको m-5 को सिद्धान्त अनुसार यसमा मानव श्रोत (man/human), श्रोत सामग्री (materials), पुँजि (money), मेशीनरी (machine) र प्रकृया (method) पर्दछन् र यिनैको समुचित प्रयोगबाट संगठनको उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

आजको युग व्यवस्थापनको युग हो, संगठनको उद्देश्य प्राप्तमा यसको भूमिका सर्वाधिक महत्वपूर्ण हुन्छ । संगठनको कार्य प्रकृति अनुसार व्यवस्थापनका पक्षहरु फरक हुन सक्छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयकाहरुको व्यवस्थापनको आवश्यकता र महत्व निम्न बमोजिम रहेका छन् :

- (क) संगठनद्वारा निर्धारित उद्देश्य र लक्ष्य हासिल गर्न आवश्यक प्रबन्ध मिलाउन,
- (ख) मानवीय, भौतिक, वित्तीय र सूचना प्रणालीमा आधारित साधनहरूको श्रोत पत्ता लगाई संगठनलाई उर्जा प्रदान गर्न र ती साधनहरूको उच्चतम प्रयोग गर्न आवश्यक पर्ने क्रियाकलापहरु सञ्चालन गर्न,
- (ग) समयको गतिसँगै संगठनको भित्री र बाहिरी वातावरणमा देखा पर्न सक्ने नवीनतम परिवर्तित शक्तिलाई समायोजन गरी व्यवस्थित गर्न,
- (घ) संगठनमा देखा पर्न सक्ने विविध समस्या र चुनौतीहरूको सामना गर्दै समुचित निकास प्रदान गरी समाधान तर्फ अग्रसर हुन,
- (ङ) संगठनको व्यवस्थापनमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नियन्त्रण हुने कुरालाई सुनिश्चित गर्न, छिटोछरितो सेवा, सुविधा, न्याय र न्यायमा सहज पहुँच प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार भएको कुरालाई सुनिश्चित गर्न,
- (च) PANEL नियमको अंगिकार गर्दै संगठन व्यवस्थापनका नवीन अवधारणाहरूको अवलम्बन गर्न,

- (छ) मुद्दामासंगठन एवं पक्षको समय र स्रोतको बचत गर्न र मुद्दामा हुन सक्ने त्रुटी हुन नदिन वा कम गराउन,
- (ज) संगठनमा उपलब्ध स्रोत तथा साधनहरूलाई प्रभावकारी ढंगले प्रयोग गर्न, सेवाको गुणस्तर (Service Standard) स्थापित गर्न,
- (झ) संगठनको काम, कारवाही, सेवा र गुणस्तरमा शीघ्रता एवं सुधार ल्याउन, कार्यतालिकाको आधारमा कार्य सम्पन्न गर्न, मुद्दा तथा कामको प्रवाह सरल र सहज बनाउन, मुद्दाभार (Case Load) को निरन्तर अनुगमन गर्न, रेखदेख र सुधार गर्न,
- (ञ) दलित, आदिवासी जनजाति, महिला, बालबालिका, वृद्ध, असहाय, अपांगता भएका व्यक्ति, पिछडिएका क्षेत्रका व्यक्ति, जेष्ठ नागरिक लगायतका सीमान्तकृत समुदायका व्यक्तिहरूको सेवामा पहुँच बृद्धि गरी संगठनप्रतिको जनआस्थामा अभिवृद्धि गर्न,
- (ट) संगठनका समग्र क्रियाकलापहरू सही दिशा तर्फ गए वा नगएको पत्ता लगाई सही दिशामा ल्याउन प्रयत्न गर्न,
- (ठ) विशेषज्ञता र विशिष्टीकरणका आधारमा श्रम विभाजन गरी सबै जनशक्तिमा उत्तिकै जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व बहन गराउने व्यवस्था मिलाउन,
- (ड) संगठनको उद्देश्य र लक्ष्य समयमै प्राप्त गर्न, सूचनामा आधारित अनुगमन र सुपरिवेक्षण पद्धतिको विकास गर्न, न्यायिक प्रतिबद्धतालाई सुनिश्चित गर्न, मुद्दाको प्रगतिमा संगठनको सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन,
- (ढ) संगठनमा अनुशासन, कार्य सँस्कृति र कार्य वातावरणको श्रृजना गर्न,
- (ण) समय व्यवस्थापन, पोशाक, अनुशासन, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता र जवाफदेहितालाई सुनिश्चित गर्न,
- (त) कार्यविधिगत र प्रक्रियागत जटिलता नियन्त्रण गरी सरल, सहज, छिटोछरितो र कम खर्चिलो सेवा सुविधा प्रवाहमा सहयोग पुऱ्याउन ।

३. संगठनमा व्यवस्थापनका फाइदा

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयकाहरूको व्यवस्थापनको फाइदा निम्न बमोजिम रहेका छन् :

- (क) संगठनको काम राम्रो बनाउन र नतिजा उपलब्धीमूलक बनाउन,
- (ख) संगठनको काम कारवाहीमा गल्ती हुने संभावनालाई कम गर्न,
- (ग) संगठनका काम कारवाही वारे जानकारी उपलब्ध गर्न र सूचना प्राप्त गर्न,
- (घ) संगठनको कार्य सम्पादनस्तर बढाउन र शीघ्र कार्य सम्पादन हुने व्यवस्था मिलाउन,
- (ङ) संगठनको अभिलेख वा रेकर्ड निर्धारित समयमै प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था मिलाउन ।

४. संगठनको कार्यालय व्यवस्थापनका सन्दर्भमा समय व्यवस्थापन

कुनै पनि संगठनका लागि समयको ज्यादै महत्व रहेको हुन्छ । समयमा नै कार्य सम्पन्न गर्न नसकिए संगठनको लक्ष्य हासिल हुन सक्दैन । त्यसैले भनिन्छ, “समय र छालले मानिसलाई पख्दैँन” । त्यसैले व्यवस्थापनमा समयलाई ठुलो महत्व दिन गरेको पाइन्छ । समयको उचित सदुपयोग गरी उच्चतम उपलब्धी हासिल गर्न समय व्यवस्थापन जरुरी हुन्छ । समय व्यवस्थापनको उद्देश्य the best return in time हो । समय व्यवस्थापनले कार्य कुशलता र कार्यस्तर मात्र बढाउँदैन, यसले कुनै पनि काम व्यवस्थित र क्रमबद्ध रूपमा सम्पन्न गर्ने पद्धतिको पनि विकास गर्दछ । वास्तवमा उपलब्ध समयलाई व्यक्ति एवं संगठनको सफलताको लागि प्रभावकारी तरिकाले उपयोगमा ल्याउने कलानै समय व्यवस्थापन हो । कानूनद्वारा हदम्याद, म्याद, समय किटान भएकोमा सोही बमोजिम र अन्य कामका लागी समय व्यवस्थापन निम्नअनुसार गर्न सकिन्छ ।

- (क) प्रत्येक दिन गर्नु पर्ने कार्यको सूचि बनाउने,
- (ख) बनाइएको सूचिमा प्रथमिकता निर्धारण गर्ने,
- (ग) कुन कार्य आफै गर्न सकिन्छ सो विचार गर्ने,
- (घ) आफूले निर्णय गर्न नसक्ने वा आफूले गर्न नसक्ने काम के के हुन ? ति काम कसले गर्न सक्ने हो ? पत्ता लगाउने,
- (ङ) प्रत्येक कार्यको परिणाम के हो ? निश्चित गर्ने,

(च) आफ्नो कामलाई प्राथमिकताका आधारमा सम्पन्न गर्न प्राथमिकता निर्धारण गरि गर्ने ।

५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयहरूको कार्यालय व्यवस्थापन

नेपालको संविधानको धारा १५७ बमोजिम नेपालमा एक महान्यायाधिवक्ता रहने निजको नियुक्ति प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट हुने र प्रधानमन्त्रीले चाहेको अवधिसम्म बहाल रहने व्यवस्था छ । त्यसै गरी धारा १५८ अनुसार महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार हुने, संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिनु पर्ने, कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्न पाउने, नेपाल सरकारको हक हित सरोकार निहित रहेको मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्ने, सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने गराउने, हिरासतमा रहेका व्यक्तिहरूलाई मानवोचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तवा कानून व्यावसायी मार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी लिने र छानविन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई निर्देशन दिन पाउने गरी महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ । यसका साथै महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मातहतका सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ ले सरकारी वकीलको परिभाषा गर्नुका साथै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मातहतमा रहने गरी पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू रहने व्यवस्था गरेकोमा हालको संविधानले पुनरावेदन अदालतको सट्टामा उच्च अदालतको व्यवस्था गरे अनुसार उच्च अदालत एवं सो का मुकाम रहेका स्थानहरूमा उच्च सरकारी वकील कार्यालय रहने व्यवस्था भएको छ । जस अनुसार केन्द्रमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय रहने र त्यसको मातहतमा रहने गरी उच्च सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू रहेका छन् ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा नायब महान्यायाधिवक्ता ४ जना, सह-न्यायाधिवक्ता ९ जना, उप-न्यायाधिवक्ता १२ जना, शाखा अधिकृत २७ जना, नायब सुब्बा २० जना, खरिदार १० जना, कम्प्युटर अपरेटर ३ जना, सहायक कम्प्युटर अपरेटर ३ जना, टाइपिस्ट ३ जना, हलुका सवारी चालक २ जना र कार्यालय सहयोगि १८ जना गरी जम्मा ११२ जना रहने व्यवस्था छ ।^{१०९} यस कार्यालय भित्र चारवटा विभागहरू रहेका छन् । विभाग प्रमुखको रूपमा नायब महान्यायाधिवक्ता र निजको मातहतमा अन्य कर्मचारीहरू रहने व्यवस्था छ । कुन विभाग कुन नायब महान्यायाधिवक्ताले हेर्न भन्ने कुरा महान्यायाधिवक्ताले तोके बमोजिम हुने व्यवस्था छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मातहतमा रहने उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू, विशेष सरकारी वकील कार्यालय तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा रहने दरबन्दीको हकमा भन्नुपर्दा ती निकाय र अन्य निकाय समेतका जम्मा जनशक्ति १२५६ जना रहने व्यवस्था छ । उच्च सरकारी वकील कार्यालयको प्रमुख सह-न्यायाधिवक्ता हुने र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको प्रमुख राजपत्रांकित द्वितिय श्रेणीको जिल्ला न्यायाधिवक्ता हुने व्यवस्था भएको हुँदा कार्यालय व्यवस्थापनको जिम्मा उच्च सरकारी वकील कार्यालयको हकमा सह-न्यायाधिवक्ता र जिल्लाको हकमा जिल्ला न्यायाधिवक्तामा रहेको छ । हालको दरबन्दी व्यवस्थापनलाई हेर्न हो भने अधिकांश ठाउँमा एकै किसिमको दरबन्दी व्यवस्था छ जसले गर्दा धेरै काम भएको ठाउँमा जनशक्ति अभाव देखिएको छ भने थोरै काम भएको ठाउँमा काम नभएको देखिन्छ । सरकारी वकील कार्यालयको भौतिक अवस्था हेर्ने हो भने अत्यन्त दयनिय अवस्थामा रहेको छ । समान स्तरका अन्य कार्यालयहरूको तुलनामा अत्यन्त न्यून बजेट विनियोजन हुने गरेको छ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयको व्यवस्थापन पक्षमा सुधारका क्षेत्रहरू पर्याप्त छन् । भौतिक अवस्थामा सुधार गर्नु पर्ने अवस्था छ । पुराना भवनहरू प्राथमिकतापूर्वक भत्काई नयाँ संरचना बनाउनु आवश्यक छ । जनशक्ति व्यवस्थापन अर्को चुनौतीपूर्ण पक्ष हो । छिटो छिटो गरिने सरुवा र काजको व्यवस्थापन अर्को सुधारको विषय हो । मातहतको अनुगमन, कार्य सम्पादनका आधारमा दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था, अनियमितताको छानवीन जस्ता पक्षहरू

सुधारका तत्कालीन प्राथमिकताका विषय हुन् । कार्यालयका सरसफाई र सुरक्षा व्यवस्था, अभिलेखको आधुनिकीकरण थप सुधारका क्षेत्रहरू हुन् ।

वार्षिक प्रतिवेदनले औल्याएका कुराहरू

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रतिवेदनमा कार्यबोझका अनुपातमा दरबन्दी व्यवस्थापन हुनु पर्ने, कार्य सम्पादनलाई सूचना पद्धतिमा आवद्ध गरिनु पर्ने, इ एटर्नी कार्यक्रम लागु हुनु पर्ने, जस्ता संस्थागत सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गरेको छ ।

रणनीतिक योजनामा

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले अभियोजन कार्यको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने, अनुगमनको अभिलेख राख्ने, अभियोजन अनुगमन सम्बन्धी निर्देशिका तयार गर्ने तयार गर्ने, पुनरावेदन तहको सरकारी वकील कार्यालयमा योजना कार्यान्वयन तथा अनुगमन शाखाको स्थापना गर्ने, अनुगमन तथा निरीक्षण निर्देशिका तयार गर्ने, अनुगमन तथा निरीक्षणका लागि वार्षिक कार्य तालिका बनाई निरीक्षण गर्ने, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट हुने सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय बनाउने लगायतका विषयहरू समेटिएको पाइन्छ ।

उल्लिखित विषयहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको कार्यालय व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन देहायका विषयमा परिवर्तन हुन जरुरी छ :

- (क) **संगठन संरचना र ढाँचामा परिवर्तन** : कार्य ढाँचा, विभागीकरण, अधिकार वितरण, समन्वय, कार्य संस्कृति, मानव स्रोत व्यवस्थापन, सूचना प्रवाह आदि कुराहरूमा परिवर्तन हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- (ख) **प्रविधिको प्रयोग र कार्यविधिमा परिवर्तन** : सूचना प्रविधि, यन्त्र उपकरण, कार्य प्रक्रिया, कार्य शृंखला, नियन्त्रण प्रणाली आदि विषयहरूमा फौजदारी न्याय प्रशासनका अवयवहरू अदालत र प्रहरी संगठन लगायतका अन्य सरकारी निकायहरू धेरै अगाडि बढिरहेको अवस्था हुँदा ती निकायहरू सँगसँगै सरकारी वकील कार्यालयहरू पनि अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ ।
- (ग) **भौतिक अवस्थामा परिवर्तन** : कार्यालय भवन, आवास, कम्पाउण्डवाल, भौतिक सामग्री, पुस्तकालय, सवारी साधन, कम्प्युटर, प्रिन्टर, फोटोकपी, फर्निचर, इन्टरनेट, नेटवर्किङ लगायतका भौतिक सुविधाहरूमा विशेष ध्यान केन्द्रीत गरी संगठनलाई आधुनिक समयको माग अनुरूप अगाडि बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।
- (घ) **सरकारी वकील तथा कर्मचारीहरूको मूल्य मान्यतामा परिवर्तन** : ज्ञान र सीप (क्षमता), कार्य सम्पादनस्तर, अपेक्षाहरू, अवधारणा (संगठन र कामप्रति), बानी व्यहोरा, मूल्य मान्यता आदिमा व्यापक परिवर्तन गरी परम्परागत मान्यताबाट आधुनिक मूल्य मान्यता तर्फ अग्रसर हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- (ङ) **जिम्मेवारी वहनमा प्रभावकारिता** : संगठन भित्रका सबै जनशक्तिको कार्य विवरणलाई आधुनिक मान्यता बमोजिम कार्यान्वयनमा ल्याई सो अनुरूप जिम्मेवारी दिई प्रत्येक कर्मचारीलाई जिम्मेवारी वहन गराउन लगाउने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने देखिन्छ ।
- (च) **स्वामित्व ग्रहण गर्ने प्रवृत्तिको विकास** : संगठन भित्रका सबै जनशक्तिलाई कार्यालयप्रतिको स्वामित्व ग्रहण हुने पद्धतिको विकास गरी सोका लागि आवश्यक वातावरण तयार गर्दै लैजाने रणनीति अवलम्बन हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- (छ) **सुधारको लागि Manpower को Self Motivation को आवश्यकता** : संगठन भित्रका सबै जनशक्तिले व्यक्तिगत प्रयासमा संगठनको सुधारको लागि के गर्न सकिन्छ उत्प्रेरण जगाई कार्य गर्ने कार्य संस्कृतिको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- (ज) व्यवस्थापन सुधार र क्षमता अभिवृद्धि, कार्यक्षमतामा बृद्धि, भ्रष्टाचार विरोधी क्रियाकलाप प्रबर्द्धन, प्रतिस्पर्धी र उत्प्रेरित कर्मचारीको व्यवस्था, सुधार कार्यक्रमको कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकन, **Right man in right place and right time in right job, Reward and punishment, IT based work** आदि जस्ता व्यवस्थापकीय सुधारका क्रियाकलापहरू संगठनबाट यथाशिघ्र अगाडि बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।
- (झ) माथि उल्लिखित विषयमा बाहेक निम्न बमोजिम व्यवस्थापकीय सुधार गर्नु जरुरी छ : संगठन र सेवाग्राही बीचको दुरी घटाउने, सकेसम्म अधिकारको विकेन्द्रीकरण गर्ने, बैकल्पिक निकायको व्यवस्था गर्ने, ठोस आधारयुक्त कार्यसम्पादन प्रणालीको विकास गर्ने, जनशक्तिलाई उत्प्रेरित बनाउनु पर्ने, पीडित र सरोकारवालाको सहभागितालाई बढावा दिने, सुशासन ऐन र सूचना ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिने ।
- (अ) **कार्य सम्पादनमा आधारित जनशक्ति व्यवस्थापन गर्न** : प्रत्येक पदले गर्नु पर्ने कार्यहरू, बहन गर्नु पर्ने उत्तरदायित्व, अपेक्षा गरिएको नतिजाहरू, कार्य सम्पादनस्तर मूल्यांकन गर्न सक्ने खालको कार्य सम्पादन सूचांक, कार्य सम्पादन गर्न आवश्यक अधिकार, योग्यता आदि प्रष्ट हुने गरी कार्य विवरण तयार पारी लागू गर्ने, प्रत्येक जनशक्तिले संगठनको लक्ष्य र आफ्नो कार्य विवरण अनुरूप आफूले वर्ष दिनमा गर्ने कार्यहरू र हासिल गर्ने लक्ष्य प्रष्ट पारी कार्य सम्पादन योजना बनाई सुपरिवेक्षक समक्ष पेश गर्ने, सम्बन्धित कर्मचारीले पेश गरेको कार्य योजनामा सुपरिवेक्षक र कर्मचारी बीच छलफल गरी अन्तिम रुप दिने, कार्य सम्पादन योजनामा संख्यात्मकरूपले मापन गर्न नसकिने लक्ष्य मूल्यांकन गर्ने आधार पनि पहिले नै निर्धारण गर्ने, कार्य सम्पादन योजनाका आधारमा चौमासिक र वार्षिक मूल्यांकन गर्ने सो क्रममा तोकिएको लक्ष्य प्राप्त नभएको पाइए त्यसको कारण प्रष्ट पाउँ सुधार गर्ने उपाय समेत सुपरिवेक्षकले सम्बन्धित कर्मचारीलाई बनाउने, मूल्यांकन गर्दा पाइएका कर्मचारीका सबल पक्ष अझ सबल र कमजोर पक्षमा सुधार गर्न अबलम्बन गर्नु पर्ने उपाय (प्रशिक्षण, उच्च शिक्षा, व्यवहार परिवर्तन आदि) वारे सम्बन्धित कर्मचारीलाई जानकारी दिई यस्तो सुधारको लागि संगठनले गरिदिनु पर्ने पहल गरिदिने परिपाटी बसाल्ने, कर्मचारीले आफ्नो पहलमा गर्नु पर्ने सुधार प्रष्ट गर्ने र यसका लागि कर्मचारी जिम्मेवार हुने बनाउने, संख्यात्मकरूपले मूल्यांकन हुन नसक्ने कार्यहरू, व्यक्तिगण गुण र चरित्र जस्ता कुराको मूल्यांकन व्याख्यात्मक र विवरणात्मक रूपले गर्ने, कार्य सम्पादन मूल्यांकनलाई बहुवाको निर्णयमा मात्र सीमित नराखी दण्ड, पुरस्कार, वृत्ति विकासका सबै निर्णयमा प्रयोग गर्ने परिपाटी बसाल्ने ।
- (आ) **संगठनभित्र कार्यरत जनशक्तिको आचरण, अनुशासन, दक्षता र नैतिकतामा ह्रास आउन नदिन संगठनले गर्नुपर्ने प्रयासहरू**: संगठनमा कार्यरत सबै जनशक्ति अनुशासित, संयमित, होशियार, सतर्क, जनमुखी, सहयोगी, समन्वयी, सेवामुखी, गतिशिल, चुस्त, छिटोछरितो, क्रियाशिल, नैतिकवान, इमान्दार, मितव्ययी, सदाचारी, नियमित, दक्ष, दूरदर्शी, उच्च मनोबलयुक्त, उत्प्रेरित, उत्साहित, व्यवहारिक, सरल, स्पष्ट, प्रतिबद्ध, कटिबद्ध, विश्वासिलो, तटस्थ र जनसेवी हुनु पर्ने, प्रचलित कानून बमोजिम तोकिएका काम कर्तव्यहरू इमान्दारी र निष्ठापूर्वक बहन गर्ने, अनुशासित रहने, पेशागत आचरण र मान्यतालाई सर्वोपरी ठान्ने, आफ्नो ज्ञान, सीप र क्षमतालाई सृजनात्मकरूपमा प्रयोग गर्ने, सीमित साधन र स्रोतलाई अधिकतम उपभोग गर्ने आदि ।
- (इ) **संगठनको प्रशासनिक र व्यवसायिक सुदृढीकरणका लागि मानव संशासनलाई अनुशासित बनाउन संगठनले गर्नु पर्ने प्रयासहरू**: राम्रो काम गरे वापत पुरस्कार र खराब काम गर्नेलाई दण्डित गर्ने, जनशक्तिलाई कामप्रति उत्प्रेरित र उत्साहित हुने वातावरणको सृजना गर्ने, खराब आचरण प्रदर्शन गर्ने अनुशासनहीन कर्मचारीलाई सजाय दिने, पुरस्कारका आधारहरू पारदर्शी बनाउने, नराम्रो काम गर्नेलाई कदापी पुरस्कृत गर्न नहुने, काखा र पाखाको प्रवृत्ति त्याग्नु पर्ने, नराम्रो काम गर्ने वा खराब आचरण देखाउनेलाई दण्ड सजाय दिने पर्ने, पदोन्नतीको उचित व्यवस्था गर्नु पर्ने, योगदानको कदर गर्ने वातावरण सृजना गर्ने, नेतृत्वको आचरण शुद्ध हुनु पर्ने, नेतृत्वको शैली र व्यवहार अनुशासित, मर्यादित र अनुकरणीय हुनु पर्ने, अनुशासनको कारवाही व्यक्तिलाई व्यक्तिगत नभई उसको गल्तीलाई हुनु पर्ने, अनुशासनको सजाय अपराधको गंभीरता हेरी हुनु पर्ने आदि ।

(ई) **व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्न:** सरकारी वकीलको कार्य अन्य सामान्य प्रकृतिका कार्य जस्तो एक पटकको अध्ययन, अनुभव र योग्यताले सञ्चालन गर्न संभव छैन । सरकारी वकीलले सामना गर्नुपर्ने सवालहरु नयाँ तथ्य, विषयवस्तु र शैलीमा प्रस्तुत हुने हुँदा एक पटकको जानकारी र अध्ययनले मात्र संभव हुँदैन । परिवर्तित कानून, विवाद सिर्जनाका परिस्थिति, कारण र त्यसको प्रकृति र प्रभाव समान हुँदैनन् । तसर्थ व्यावसायिक दक्षता सरकारी वकीलको अपरिहार्य पूर्व शर्त हो । यस्तो अवस्थामा उनीहरूलाई पुनर्ताजगी कार्यक्रमहरु निरन्तर रुपमा दिनुपर्ने अवस्था छ ।

व्यावसायिक दक्षता भनेको आफ्नो कार्य कुशल, सक्षम, निष्पक्ष, स्वतन्त्र रुपमा गर्न सक्नु हो । सरकारी वकीलले आफूले गर्नुपर्ने व्यावसायिक कार्यका लागि न्याय प्रणाली र न्याय प्रशासन सम्बन्धी ज्ञानका अतिरिक्त कानूनको विशिष्ट सैद्धान्तिक ज्ञान, कार्यविधिमा निपूर्ण हुनु पर्दछ । यसैगरी आफ्नो दावी पुष्टी गर्न सबूद प्रमाणको प्रस्तुती, तार्किक अभिव्यक्ति क्षमता भएको र अध्ययनशील, परिश्रमी, इमान्दारी, अनुशासित हुनु आवश्यक हुन्छ । आफ्नो पेसालाई सफलतापूर्वक सञ्चालनका लागि दक्षता आवश्यक पर्दछ र त्यसका लागि अन्य योग्यता, सीप, ज्ञान, अनुभव मात्र पर्याप्त हुँदैन । ती अनुभवलाई कार्यसम्पादनमा प्रयोग गर्नका लागि व्यावसायिक उन्मुक्ति र कार्यगत स्वतन्त्रता पनि आवश्यक पर्दछ । सरकारी वकीलबाट सम्पादन हुने कार्यहरू अन्य निजामती सेवाका कर्मचारीहरूबाट सम्पादन हुने कार्य प्रकृति भन्दा भिन्न र व्यावसायिक प्रकृतिका हुने गर्दछन् । यसरी फौजदारी न्याय प्रशासनको सञ्चालनका लागि अनुसन्धान गर्ने निकाय र न्यायिक कार्य गर्ने निकाय बीचको समन्वयकर्ताको रुपमा सरकारी वकीलले कार्य सम्पादन गरेको हुन्छ ।

सरकारी वकीलहरूलाई निजी क्षेत्रका कानून व्यवसायीहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने हुन्छ । कानून व्यवसाय ज्ञान/विषयका दृष्टिकोणले बहुआयामिक हुन्छ र अनुसन्धानमूलक हुन्छ । अतः सरकारी वकीलहरूले पनि निजी क्षेत्रका कानून व्यवसायी कानूनको सामाजिक, आर्थिक, समाजशास्त्रीय, मनोवैज्ञानिक एवं वैज्ञानिक आयामलाई ध्यानमा राखेर व्याख्या विश्लेषण गर्न पर्छ । तसर्थ सरकारी वकीलहरूको प्रशिक्षण र क्षमता विकास निरन्तर प्रक्रिया हुन्छ ।

न्यायिक क्षेत्रमा भएको विकासले आर्थिक अपराध, राजश्वमा हुने भ्रष्टाचार र अपचलन, साइबर अपराध जस्ता क्षेत्रमा विशेष ज्ञान र प्रविधिको प्रयोग हुनुपर्ने देखिन्छ । सरकारी वकीललाई यस्ता सुविधाहरु छैनन् । अतः तत्काल सुदृढीकरण तर्फ नलाग्ने हो भने यस क्षेत्रका विवादमा महान्यायाधिवक्ता र यसका मातहतका कार्यालले भरोषायुक्त प्रतिरक्षा गर्न नसक्ने अवस्था छ । अपराधको जटिलता संगठित अपराध र आर्थिक अपराधमा एकजना सरकारी वकीलले मात्रै कार्य सम्पादन संभव छैन । अतः विशेष विभागहरु गठन गर्नु पर्ने अवस्था छ ।

न्यायाधीश र सरकारी वकीलको योग्यता, सेवा शर्त र सुविधाको तुलनात्मक स्थिति हेर्दा जापान, दक्षिण कोरिया र केही युरोपेली देशहरु जस्तै बेल्जियम, बोस्निया हर्जगोभिना, बुल्गेरिया, क्रोएसिया, फ्रान्स, जर्मनी, हंगेरी, ग्रीस, इटाली, लक्जेम्बर्ग, पोल्याण्ड, पोर्चुगल, सर्बिया, स्पेन आदि देशहरुमा त्यस्तो सुविधा समान रहेको देखिन्छ । कार्यबोझ र कार्य प्रकृतिका आधारमा न्यायाधीश भन्दा सरकारी वकीललाई बढी सुविधा प्रदान गर्ने देशहरु अष्ट्रिया, जर्जिया, निदरल्याण्ड, लात्भिया, रोमानिया र स्लोभेनिया रहेका छन् । माथि उल्लेखित उदाहरणहरुबाट के बुझ्न सकिन्छ भने सरकारी वकीलको भूमिका राज्य सञ्चालन प्रणालीमा महत्वपूर्ण रहने हुँदा सरकारी वकीललाई व्यावसायिक र आकर्षक पेशाको रुपमा विकास गर्न सेवा सुविधा विस्तार हुनु पर्ने देखिन्छ ।

६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरुको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण सम्बन्धी व्यवस्था

सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ८ मा प्रशासकीय रेखदेख, नियन्त्रण र निर्देशन अन्तर्गत उपनियम (१) मा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय तथा उच्च सरकारी वकील कार्यालय सम्बन्धित उच्च सरकारी वकील कार्यालयका सह-न्यायाधिवक्ताको र सबै सरकारी वकील कार्यालय महान्यायाधिवक्ताको सामान्य प्रशासकीय रेखदेख, नियन्त्रण र निर्देशनमा रहने र उपनियम (२) मा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सरकारी वकील कार्यालयहरुको र उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरुले आफ्नो प्रादेशिक अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने जिल्ला सरकारीवकील कार्यालयहरुको वर्षको कम्तीमा एक

पटक निरीक्षण गर्ने, गराउने र निरीक्षण गर्ने अधिकृतले देहायबमोजिमका कुराहरु समेत खुलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा निरीक्षण प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था छ ।

- (क) गर्नु पर्ने काम कारवाही समयमा तदारुकता साथ गरे नगरेको,
- (ख) मुद्दामा अभियोग लगाउँदा अनुसन्धानबाट देखिएको प्रमाणको उचित मूल्याङ्कन गरी अभियोग लगाए नलगाएको,
- (ग) मुद्दा दायर, बहस पैरवी, पुनरावेदनसम्बन्धी काम कारवाहीमा आवश्यक सतर्कता देखाए नदेखाएको,
- (घ) गरेको काम कारवाहीमा गुणात्मकता र यथार्थता भए नभएको,
- (ङ) मागिएको राय सल्लाह समयमा उपलब्ध गराए नगराएको,
- (च) मुद्दाको बहस पैरवी र साक्षी परीक्षणमा उपस्थित भए नभएको,
- (छ) नियममा तोकिएको समयमा मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन पठाए नपठाएको,
- (ज) मातहतका सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीको उचित नियन्त्रण र रेखदेख गरे नगरेको,
- (झ) लेखा तथा जिन्सीसम्बन्धी काम कारवाही आर्थिक ऐन, नियमबमोजिम भए नभएको श्रेस्ता दुरुस्त राखे नराखेको,
- (ञ) महान्यायाधिवक्ता वा तालुक कार्यालय वा पूर्व निरीक्षणबाट भएको निर्देशनबमोजिमको काम कारवाही भए नभएको,
- (ट) मिसिल, फायल, कानूनका किताब एवं पत्रिकाहरु दुरुस्त र अद्यावधिक राखे नराखेको आदि ।

उल्लिखित व्यवस्थाको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी बनाउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । अनुगमनलाई औपचारिकताको रुपमा नलिई कार्य सम्पादनमा निरन्तर सुधारको औजारको रुपमा लिनुपर्ने देखिन्छ ।

७. कारागार तथा हिरासत अनुगमन सम्बन्धी संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

नेपालमा सर्वप्रथम हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई संविधानको अधिनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको वा आफन्त वा कानून व्यवसायी मार्फत भेटघाट गर्न नदिएको सम्बन्धमा छानविन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई रहने गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (३) को खण्ड (ग) मा र आफूमा निहित उक्त अधिकार महान्यायाधिवक्ताले मातहतका सरकारी वकीलहरूलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्ने गरी ऐ. धारा १३५ को उपधारा (४) मा व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

नेपालको संविधानको धारा १५८ को उपधारा (६) को खण्ड (ग) बमोजिम हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यस संविधानको अधिनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तसंग वा कानून व्यवसायी मार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानविन गरी त्यस्तो हुनबाट सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने अधिकार महान्यायाधिवक्तामा रहेको छ । त्यसै गरी सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० को खण्ड (छ) ले कारागारमा रहेका कैदीको मानव अधिकारको अवस्थाबारे अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिने काम, कर्तव्य र अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पिएको छ ।

महान्यायाधिवक्ताबाट आफूमा निहित अधिकार नेपालको संविधानको धारा १५८ (७) एवं सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली २०५५ को नियम ३८ को उपनियम (४) बमोजिम मातहतका अधिकृतहरूलाई प्रत्यायोजन गरी वार्षिक रुपमा विभिन्न जिल्लाका कारागार तथा हिरासतहरु अनुगमन गरी प्रतिवेदन पेश हुँदै आएका छन् । कारागार तथा नेपाली सेना, प्रहरी, वन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग लगायतका हिरासत कक्ष अनुगमन गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी गरिएको कैदी तथा थुनुवाहरुको हिरासत अनुगमन निर्देशिका, २०७१ को दफा ५ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित अनुसूची १ मा उल्लेखित हिरासत अवलोकन तथा अनुगमन गर्दा हेर्नुपर्ने विषय (Check List) र दफा ३५ सँग सम्बन्धित अनुसूची ४ मा उल्लेखित कारागार अनुगमन प्रतिवेदनको ढाँचामा प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने व्यवस्था छ ।

अपराध अनुसन्धानको सिलसिलामा विभिन्न निकाय अन्तर्गत रहेका हिरासतमा र मुद्दा पुर्पक्ष तथा फैसला बमोजिम लागेको कैद भुक्तानीका लागि कारागार तथा बालसुधारगृहमा रहेका थुनुवा/बन्दीहरूले उपभोग गरेका अधिकारहरू, निजहरूले प्राप्त गरेका सुविधा हिरासत तथा कारागारको अवस्था, तिनमा देखिएका समस्या र गर्नुपर्ने सुधारका उपायको बारेमा सम्बन्धित निकायमा सुझाव पेश गर्न र आगामी दिनहरूमा हिरासत तथा कारागारको प्रभावकारी अनुगमनको लागि अपनाउनु पर्ने प्रक्रिया एवं पद्धतिका सम्बन्धमा गरिनु पर्ने सुधार बारेमा समस्या पहिचान गरी समाधानका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपाय बारेमा सिफारिस प्रदान गर्नमा समेत कारागार तथा हिरासत अनुगमनको कार्य सहयोगी हुने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन ।

महान्यायाधिवक्तालाई नेपालको संविधान, विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय महासन्धि समेतका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज तथा प्रचलित कानूनले हिरासत तथा कारागारमा रहेका थुनुवा बन्दीको मानव अधिकारको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गर्ने कर्तव्य तोकेको परिप्रेक्ष्यमा विभिन्न निकाय अन्तर्गतका हिरासत तथा कारागारको अनुगमन पश्चात प्राप्त भएका विभिन्न प्रतिवेदनहरूबाट हाल देशमा विद्यमान हिरासत, कारागारहरूको भौतिक अवस्था तिनमा रहेका थुनुवा, कैदीहरूले प्राप्त गरेका मानव अधिकारको व्यावहारिक कार्यान्वयनको यथार्थ अवस्थाको चित्रण भई यस सम्बन्धमा गरिनु पर्ने सुधार सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायमा सुझाव पेश गरी संविधान र ऐन कानूनले कैदीबन्दीहरूलाई प्रदान गरेका मानव अधिकारको उपभोगको प्रत्याभूती दिन सघाउ पुगोस भन्ने उद्देश्यले कारागार तथा हिरासत अनुगमनको कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउनु पर्ने आजको चुनौती हो ।

८. कारागार तथा हिरासत अनुगमन सम्बन्धी प्रतिवेदनहरूमा औल्याइएका साझा समस्याहरू

प्रचलित नेपाल कानूनको उल्लंघन गरेको वा कुनै अपराधको आरोप लागेको शकित व्यक्ति वा अदालतको फैसलाबाट दोषी ठहर भएका व्यक्तिहरूलाई हिरासत, थुना वा कैदमा रहँदा प्राप्त हुने अधिकार र उनीहरूप्रति गरिनु पर्ने व्यवहारका सम्बन्धमा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले व्यवस्था गरेको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूबाट प्रत्याभूत गरेका ती अधिकारहरूलाई राष्ट्रको संविधान वा ऐन कानूनले व्यवस्था गरेर वा विभिन्न मुद्दाका सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त वा भएका व्याख्या वा निर्देशन मार्फत राष्ट्रिय कानूनमा समाहित गरेको पाइन्छ । नेपाल मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूको पक्ष राष्ट्र बनेको सन्दर्भमा ती दस्तावेजहरूबाट प्रत्याभूत गरिएका मानव अधिकारका आधारभूत सिद्धान्तलाई नेपालले सम्मान गर्दै तिनलाई व्यवहारमा लागू गर्ने प्रतिवद्धता जनाएको र नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ अनुसार त्यस्ता सन्धि सम्झौताबाट श्रृजित दायित्व नेपालले वहन गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । यी अधिकारहरू मध्ये कतिपय अधिकारहरूलाई संवैधानिक रूपमा र कतिपय अधिकारहरूलाई कानूनी रूपमा संरक्षण गरिएको छ । हिरासतमा रहेका व्यक्तिहरूलाई मानवोचित व्यवहारको प्रत्याभूति गरी मानवअधिकार संरक्षण गर्न माथि उल्लेख भए बमोजिम संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था रहेको हुँदा सो व्यवस्था बमोजिम महान्यायाधिवक्ता तथा सरकारी वकीलहरूबाट कारागार तथा हिरासत अनुगमन कार्य भइ आएको छ ।

कुनै अपराधको अभियोग लागि राज्यले आफ्नो नियन्त्रणमा वा हिरासतमा राखेका व्यक्तिलाई निजको स्वतन्त्रपूर्वक आवतजावत, हिडडुल गर्न पाउने अधिकारलाई मात्र निश्चित अवधिको लागि बन्देज लगाइने र सो अवधिमा समेत निजलाई मर्यादित र सम्मानपूर्वक जीवन बाँच्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित गर्न पाइदैन । अपराध अनुसन्धानको सिलसिलामा शकित व्यक्तिलाई कानून बमोजिम हिरासतमा लिने, मुद्दा पुर्पक्षको क्रममा थुनामा राख्ने र अपराधी ठहर भएपछि कानून बमोजिम फैसला कार्यान्वयनको लागि कारागारमा र बालबालिकाको हकमा बालसुधार गृहमा राख्ने कार्य फौजदारी न्याय प्रशासन भित्रका अभिन्न प्रकृया हुन् । व्यक्तिगत स्वतन्त्रता मानिसको मूलभूत अधिकार हो । यो अधिकार बृहत स्वतन्त्रताका लागि बाहेक हनन गर्न पाँइदैन र कानून बमोजिम स्वतन्त्रताको बन्देज लगाउने कार्य गर्दा पनि कानूनको सीमा भित्र रहेर गरिनु पर्दछ । उचित कानूनी प्रकृया बमोजिम बाहेक नागरिकलाई व्यक्तिगत स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्न पाँइदैन । कानून उल्लंघन वापत हिरासतमा वा पुर्पक्षको लागि थुनामा रहँदा पनि व्यक्तिका अन्य मानव अधिकारको उल्लंघन हुनु हुँदैन । त्यसैले हिरासत वा कारागारमा रहेका व्यक्तिहरूको अवस्थाका सम्बन्धमा स्वतन्त्र रूपमा गरिने जाँचबुझलाई हिरासतभित्र हुनसक्ने यातना रोकथाम गर्ने एक सशक्त माध्यमको रूपमा लिने गरिएको छ ।

प्रत्येक व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, वैयक्तिक स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार तथा निर्मम यातना, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार र सजाय विरुद्धको अधिकार, कैदी, बन्दी वा थुनुवाप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्ड, आफू विरुद्धका कारवाहीको जानकारी पाउने अधिकार, कानूनी राय सल्लाह र परामर्शको अधिकार, संवैधानिक उपचारको अधिकार, निवारक नजरबन्द विरुद्धको अधिकार, निःशुल्क कानूनी सहायता र दोषाभेको अधिकारहरूलाई पूर्ण प्रत्याभूति हुने गरी राज्यका तर्फबाट कारागार वा हिरासतमा रहेका कैदी, बन्दी वा थुनुवाहरूलाई व्यवहार गरे नगरेको सम्बन्धमा कारागार तथा हिरासत अनुगमनले प्रभाव पार्दछ । कारागार तथा हिरासतमा रहेका व्यक्तिहरूको अधिकारका सम्बन्धमा जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३, यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०४८, कारागार ऐन, २०१९, नागरिक अधिकार ऐन, २०१२, प्रहरी ऐन, २०१२, मुलुकी ऐन, २०२०, सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५, बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०५१, कारागार नियमावली, २०२० जस्ता प्रचलित नेपाल कानूनले पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

उल्लिखित संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्था समेतलाई मध्यनजर राख्दै कारागार तथा हिरासत अनुगमनको क्रममा विशेष गरी निम्न कुराहरू जस्तै: कारागार तथा हिरासत कक्षको पूर्वाधारको अवस्था, खाना र सिधा नियमानुसार उपलब्ध गराए नगराएको, स्वास्थ्य जाँच र औषधि उपचारको अवस्था, अन्य सुविधाहरू: पुस्तकालय, पत्रपत्रिका, व्यायामशाला, खेलकूद सामग्री आदि, सुत्ने स्थान, भेटघाटको प्रवन्ध, हल्कडी लगाउने गरेको वा नगरेको, थुनुवापूर्जी, कैदीपूर्जी, कारागार वा हिरासत पठाएपछि स्वास्थ्य जाँच, कानून व्यवसायीसँगको भेटघाट, आफन्तसँग भेटघाट, कारागार वा हिरासतमा नाबालिगको हेरचाह, कारागार वा हिरासतमा रहेको व्यक्तिको मृत्यु भएमा के गर्ने गरेको, म्याद भन्दा बढी कारागार वा हिरासतमा राखे नराखेको, फरक किसिमले सक्षम व्यक्तिहरूको अभिलेख, बालबालिका सम्बन्धित अन्य केहि भए, जेष्ठ नागरिकको सम्बन्धमा भएका व्यवस्था जस्ता विषयमा ध्यानपूर्वक सजगता अपनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

कारागार तथा हिरासतमा रहेका व्यक्तिहरूका मानव अधिकारको पूर्ण प्रत्याभूति दिलाउने कार्यमा अनुगमन निकै नै प्रभावकारी हुने कुरामा दुईमत नहोला । सोही अनुगमनका सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ता स्वयं र मातहतका सरकारी वकीलहरू नायब महान्यायाधिवक्ताहरू र सहन्यायाधिवक्ताहरूले कारागार तथा हिरासत अनुगमन गरी संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था बमोजिम दिइएका प्रतिवेदनहरूमा औल्याइएका साझा समस्या एवं चुनौतीहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

१. क्षमता भन्दा अत्याधिक चाप,
२. जीर्ण भौतिक अवस्था,
३. औषधी उपचारमा असहजता,
४. भेटघाटमा गोपनीयताको अभाव,
५. वौद्धिक सहायता एवं औपचारिक शिक्षाको अभाव
६. शिप विकास एवं रोजगारमूलक कार्यको अवसरको अभाव,
७. कैदी थुनुवा, नाबालक साबालक, जेष्ठ नागरिक, महिला पुरुष, अपांग सपांग, मानसिक सन्तुलन ठीक भएको नभएको, आश्रित बालक समेतको पृथकीकरण नभएको,
८. समस्या प्रति सरोकारवालाको उपेक्षा,
९. पारिवारिक मिलन वा सामाजिकीकरण सम्बन्धी समस्या,
१०. बालसुधारगृहमा विशेष व्यवस्थाको आवश्यकता,
११. फरक किसिमले सक्षम व्यक्ति तथा तेश्रो लिङ्गिका उपयुक्त व्यवस्थाको आवश्यकता,
१२. पारिवारिक मिलन तथा प्रजनन अधिकारको उपयोगको वातावरण निर्माणको आवश्यकता,
१३. सिधा खर्चको अपर्याप्तता,

१४. संविधान, ऐन, नियम र सर्वोच्च अदालतको फैसला समेतले दिएको सुविधा उपभोग गर्नमा कठिनाई,

देशका केही कारागार र हिरासतको अनुगमनको क्रममा स्थानीय वैतनिक कानून व्यवसायी, मानव अधिकारकर्मी, पत्रकार, नेपाल बार एसोसिएसनका प्रतिनिधि समेतको टोली, कारागार प्रशासन, कारागारमा रहेका नाइके, चौकीदार, कैदी, बन्दी, थुनुवा सहितको छलफलमा थुनुवा कैदीहरूले सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएको निर्देशन बमोजिम प्रजननको अधिकार पाउनु पर्ने, सरकारबाट उपलब्ध गराइने राशन सुविधा बढाउनु पर्ने, फैसला बमोजिमको व्यवस्था कार्यान्वयन हुनु पर्ने, माफी मिनाहा दिदाँ विभेदपूर्ण व्यवहार हुन नहुने, कैद मिनाहा सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयन हुनु पर्ने, जेष्ठ नागरिकका हकमा कानूनले छुट दिएको कैद छुटको व्यवस्था कार्यान्वयन हुनु पर्ने, नाबालकहरूलाई बालसुधार गृहमा राख्ने गरेको हुँदा जेष्ठ नागरिकहरूलाई पनि छुट्टै वृद्धाश्रममा राख्नु पर्ने, माफी मिनाहा दिदा अन्तिम फैसला भएको जानकारी हुनु पर्ने हुँदा त्यस्तो जानकारी समयमा नै नहुँदा माफी मिनाहा पाउन कठिनाई भइरहेको, दर्शौं खर्च वापत रु. ३००/- पाउने गरेकोमा सो रकम कम भएको हुँदा कैदी थुनुवाले मासिक रुपमा पाउने सिधा खर्च बराबरको दर्शौं खर्च वापत पाउनु पर्ने, कारागार ऐन, नियमावलीमा समय सापेक्ष संशोधन हुनु पर्ने, फैसला ढिलो हुने गरेको कारण आफूहरूले छुट पाउने सुविधाबाट बञ्चित हुनु परेको, सरकारी वकील कार्यालयमा बयान हुने नगरेको जस्ता नीतिगत सुधार हुनु पर्ने र अनुगमनको क्रममा हातहतियार तथा खरखजना ऐनमा सजाय घटाएको भए पनि नेपालको संविधान जारी भएपछि जिल्ला अदालतमा सरेका यी मुद्दामा पुरानै ऐन बमोजिमको सजाय गरी अन्याय भएको भन्ने गुनासो राख्ने गरेको पाइन्छ । धेरैजसो कारागारहरूमा महिला कैदी तथा थुनुवा राख्ने गरेको कोठा ज्यादै जीर्ण रहेको, भान्सा कोठा छुट्टै नभएको, प्यासेजमा नै खाना पकाउने गरेको, शौचालयमा ढोका नभएको, कोठाको सरसफाई राम्रो नभएको, टिनको छानो भएको कारण कोठामा अत्यन्त गर्मी हुने गरेको, भुइमा ओछ्याउने सामग्री नभएको, खाट नभएको, कोठामा भ्याल वा भेन्टिलेसनको व्यवस्था नभएको कारण कोठाअध्यारो भएको अवस्था विद्यमान छ । समग्रमा देशभरका अधिकांश कारागारहरूमा महिला कक्षको सरसफाई लगायत कोठाको अवस्था सन्तोषजनक रहेको देखिदैन । कारागार भित्र केही मानसिक रोगी भएको र निजहरूको स्थानीय स्तरमा उपचारको व्यवस्था नहरेको, पुस्तकालय, व्यायामशाला, खेल सामग्री, पत्रपत्रिकाको पर्याप्त व्यवस्था नभएको, कैदी थुनुवा कक्षमा प्रकाश हावाको आवतजावत सरसफाई लगायत कोठाको अवस्था सन्तोषजनक रहेको छैन ।

त्यसै गरी देशका अन्य केही कारागार र हिरासत अनुगमनको क्रममा कारागारको अवस्था अत्यन्त जीर्ण रहेको, कारागारमा क्षमता भन्दा धेरै कैदी थुनुवा रहेको हुदाँ कैदी थुनुवाहरूलाई सुत्न होइन बस्न समेत कठिनाई रहेको, सरसफाईमा कमी रहेको कारण सरुवा रोगको प्रकोप बढ्ने सम्भावना रहेको, वैतनिक वकीलतोकिएको समयमा कारागारमा उपस्थित हुने नगरेको, कारागारमा सवारी साधनको अभाव भएकोले कैदी थुनुवाहरूलाई मुद्दा हेर्ने निकायमा ल्याउन र लैजान तथा विरामीलाई उपचार गराउन लैजान समस्या रहेको, संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम मौकामा बयान दिन्न भन्ने व्यक्तिलाई जबरजस्ती बयान गराउने गरेको, अनुसन्धानको क्रममा भएका कागजातहरूनै परिवर्तन हुने गरेको, मुद्दाको फैसला समयमा प्राप्त हुने नगरेको तथा फैसला कार्यान्वयनमा समस्या रहेको, कैदी थुनुवाहरूलाई सिधा खर्च कम भएकाले सन्तुलित भोजनको अभाव रहेको, कैदी बन्दी राख्ने ठाँउको सुधार हुन नसकेको, अनुसन्धानको समयमा थुनुवालाई भेटघाट गर्ने सुविधा भए पनि यसको कार्यविधि कानूनको व्यवस्था नभएको कारण भेटघाटको सुविधाको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसकेको गुनासाहरू रहेको पाइन्छ ।

उल्लिखित गुनासा र समस्या समाधानका लागि महान्यायाधिवक्ता लगायत सम्बद्ध सरकारी वकीलहरूबाट सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीहरूलाई आफूले गर्न सक्ने कारागार सुधारको कार्यमा सघाउन, बजेटको उच्चतम ढंगले सदुपयोग गर्न, खानेपानीको पर्याप्त व्यवस्था मिलाउन, वैतनिक वकीलहरूले कैदी वा थुनुवाका मुद्दामा विशेष ध्यान दिन, सरकारी वकीलहरूले अभियोग पत्रको नक्कल अनिवार्य रुपले अभियुक्तलाई दिन, यातनालाई दुरुत्साहन गर्न, थुनुवा अपाङ्ग, महिला, वृद्ध वा बालबालिका पक्ष भएका मुद्दामा पेशी हटाउने कार्यलाई दुरुत्साहन गर्न, अनुसन्धान अधिकृतलाई मुद्दाको सन्दर्भमा दिइने निर्देशनलाई प्रभावकारी बनाउन जिल्ला प्रशासन कार्यालय वा कारागार कार्यालयले स्थानीयस्तरमा गर्न सकिने कारागार सुधारको कार्यमा स्थानीय निकाय, परोपकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोगमा कार्य अगाडि बढाउन, सिधा खर्चमा वृद्धि गर्न सरकार समक्ष लेखापढी गर्न तथा पत्रकारहरूलाई कारागारको समस्यालाई उठान गरी पत्रपत्रिका तथा स्थानीय एफ.एम. रेडियोबाट प्रचार प्रसार गर्न सुझाव दिइएको पाइन्छ ।

९. कार्यालय व्यवस्थापन र अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणमा गर्नु पर्ने सुधारहरू

- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्तर्गतका सरकारी वकील कार्यालयहरूमा कामको चाप अनुसारको दरबन्दी मिलान नभएको तथा मातहत र आफ्नो कार्यालयको आन्तरिक अनुगमन प्राथमिकतामा नपरेको अवस्था विद्यमान हुँदा सो कार्य गर्न सक्ने गरी जनशक्ति पदपूर्ति गर्नु पर्ने,
- कार्यबोझ र जनशक्तिको अनुपात मिल्ने गरी थप भौतिक स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्तर्गतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणलाई वार्षिक कार्य तालिकामा आवद्ध गरी संस्थागत सुधारको उपायका रूपमा अनुगमन र सुपरिवेक्षणलाई विकास गर्ने र दण्ड र पुरस्कारको आधारको रूपमा लिने र अनुगमनको विवरण वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्ने,
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट गरिएको हिरासत तथा कारागारको अनुगमन प्रतिवेदनमा औल्याईएका सुभावहरू सम्बन्धीत निकायसँग सम्प्रेषण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन अनुरोध गर्ने र सो अनुरूप कार्यान्वयन भए नभएको समेत अनुगमन गर्ने,

१०. निष्कर्ष

निष्कर्ष र प्रभावकारी रूपमा कार्य सम्पादन गरी कानूनको शासनलाई बढावा दिन संविधानले महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरी निज मातहत विभिन्न तहका सरकारी वकील रहने व्यवस्था मिलाइएको पाइन्छ। फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालनका क्रममा महान्यायाधिवक्ताको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण रहन्छ। न्याय छिटो, छरितो, कम खर्चिलो र प्रभावकारी बनाउन अदालतको साथै फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालनका क्रममा सरकारी वकीलहरूको समेत व्यवस्थापकीय क्षमता सुधार हुन आवश्यक देखिन्छ। विभिन्न तहका सरकारी वकील कार्यालयहरू र त्यहाँ कार्यरत सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन सकेमा संगठनको अपेक्षित लक्ष्य एवं उद्देश्य निर्धारितसमयमै प्राप्त गर्न सक्ने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन। अपराधको वैज्ञानिक र तथ्यपरक अनुसन्धान भएमा सफल अभियोजन (Successful Prosecution) हुने र त्यस्ता मुद्दामा प्रभावकारी बहस पैरवी (Effective Pleading) भएमा नै वाञ्छित लक्ष्य हासिल हुन सक्छ। त्यसको लागि परम्परागत सोच, मनोवृत्तिमा परिवर्तन र सुधारको साथै हाम्रो व्यवस्थापन शैली र व्यवस्थापकीय परीपाटिको विकास र परिमार्जन आवश्यक छ। साथै यस सन्दर्भमा व्यवस्थापनमा संलग्न जिवित श्रोत (मानव/जनशक्ति) को दक्षता विकास अपरिहार्य छ।

संगठनको कार्यालय व्यवस्थापनले कारवाहीमा पारदर्शिता ल्याउने, काम कारवाही र सेवा प्रवाहलाई पूर्वानुमानयोग्य बनाउने, कार्य प्रक्रियालाई गुणस्तरीय तुल्याउने, मुद्दा तथा बहसको काम कारवाहीलाई समयगत मापदण्डमा आधारित तुल्याउने, कारवाहीमा हुन सक्ने अनावश्यक ढिलाईलाई न्यूनीकरण गर्न मद्दत गर्ने, संगठनको स्रोत र साधनको समुचित परिचालनमा जोड दिने, काम कारवाहीलाई जवाफदेही र उत्तरदायित्वपूर्ण बनाउने र मुद्दा मामिलामा हुने काम, कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाउने भएकोले कार्य सम्पादनमा व्यवस्थापनको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ।

गुणस्तरयुक्त सेवा प्राप्त गर्न राज्यसंयन्त्रले अत्यन्त चुस्त, सक्षम र मितव्ययी संगठनको निर्माण गर्नुका साथै दक्ष राष्ट्रसेवकको माध्यमबाट सेवा प्रदान गर्दछ। यस्तो संरचनामा योजना, कार्यक्रम, लक्ष्य, कार्यप्रक्रिया, कार्य सम्पन्न अवधि, जिम्मेवार निकाय, क्षमता अभिवृद्धि जस्ता सबै पक्षलाई समेटेको हुन्छ र आवधिक अनुगमन, सुपरिवेक्षण र एवं समीक्षा गरी आफ्ना सेवाग्राहीवर्गको सन्तुष्टिस्तरको मापन समेत गर्ने गरिन्छ। सेवा प्रदान गर्ने निकायहरूलाई समयसापेक्ष गराई उपयुक्त नयाँ प्रविधि र प्रक्रियाको समावेश गर्ने गरिन्छ। राज्यको श्रोत र साधनको उपयुक्त प्रयोगका लागि सम्बद्ध सबै पक्ष चनाखो रहने हुँदा यसमा सुधारका गुन्जायसहरू प्रशस्त हुने गर्दछन्। नयाँ कार्य प्रक्रियाको अन्वेषण र प्रयोग गरिन्छ। नेपालको परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा संगठनको प्रभावकारी व्यवस्थापनको क्षेत्रमा धेरै सुधार आएको छ तापनि थुप्रै सुधारको खाँचो पनि खड्किएको छ।

जुनसुकै कार्यको पनि नियमितरूपमा र समयमा अनुगमन र सुपरिवेक्षण भएन भने त्यसबाट अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न सकिदैन। त्यसैले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको र उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट पनि मातहत जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको नियमितरूपमा अनुगमन र सुपरिवेक्षणको आवश्यकता

पर्छ नै । यस कार्यलाई हालसम्म ज्यादै न्यून प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ । अनुगमन र सुपरिवेक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन तत्काल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू अन्तरगत एउटा छुट्टै अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण इकाईको स्थापना गर्नु जरुरी भै सकेको छ । यस इकाईले मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने कार्य सम्पादन सूचकहरू (Performance Indicators) तयार गरी त्यसैको आधारमा नियमितरूपमा अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने परिपाटी बसाल्नु पर्ने देखिन्छ । साथै हिरासत एवं कारागार अनुगमनको कार्यलाई पनि माथिकै संयन्त्र र प्रक्रिया अनुरूप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक परिपाटी बसाल्नु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३

यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९

बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०४८

कारागार ऐन, २०१९

नागरिक अधिकार ऐन, २०१२

प्रहरी ऐन, २०१२

मुलुकी ऐन, २०२०

सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५

बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०५१

कारागार नियमावली, २०२०

विष्णु सुवेदी, प्रशासन, व्यवस्थापन र विकासका मूलभूत पक्षहरू, २०६१, प्रथम संस्करण, अटल एकेडेमी सेन्टर, काठमाण्डौ, नेपाल ।

द्वारिकामान जोशी, कानून, *अदालत व्यवस्थापन : एक संक्षिप्त विश्लेषण*, अंक ८२, २०६७ भदौ, कानून व्यवसायी क्लब, काठमाण्डौ, नेपाल ।

संविधानसभा, न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति, अवधारणा पत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६६, काठमाण्डौ, नेपाल ।

गणेश राज शर्मा, *मुद्दाको सुनुवाईमा बहस व्यवस्थापन*, न्यायाधीशको क्षमता विकास विषयक एक दिवसीय कार्यशालाको प्रतिवेदन, २०५६, न्याय परिषद् सचिवालय/ग्रामीण विकास प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ, नेपाल ।

हरि प्रसाद शर्मा, *मुद्दाको सुनुवाई र बहस व्यवस्थापन*, न्यायाधीशको क्षमता विकास विषयक एक दिवसीय कार्यशालाको प्रतिवेदन, २०५६, न्याय परिषद् सचिवालय/ग्रामीण विकास प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ, नेपाल ।

कार्यपत्र नं. १३

सरकारी वकीलको उत्तरदायित्व र उजुरी तथा गुनासो व्यवस्थापनका लागि अपनाउनु पर्ने उपायहरू

मुरारीप्रसाद पौडेल
सह-न्यायाधिवक्ता

१. विषय प्रवेश:

नेपालको संविधानले नेपालमा एक महान्यायाधिवक्ता र सो अन्तर्गत सरकारी वकीलहरू रहने व्यवस्था गरेको छ । फौजदारी कसुरवाट पीडितलाई न्याय दिलाउनको लागि कसुरदार उपर प्रभावकारी अभियोजन, बहस, पैरवी, प्रतिरक्षा गर्ने लगायतका जिम्मेवारी राज्यले सरकारी वकीललाई दिएको छ । आफुलाई सुम्पिएको जिम्मेवारी पुरा गर्नको लागि सरकारी वकील दक्ष र व्यवसायिक त हुनुपर्छ नै त्यसको साथसाथै आफुकहाँ प्राप्त गुनासोहरूलाई समयमै समुचित तवरले सम्बोधन र व्यवस्थापन पनि गर्नुपर्दछ । सरकारी वकीलको दक्षता र व्यवसायिकताको मूल्याङ्कन गर्ने आधारहरू मध्ये उसले गुनासोहरूलाई कसरी सम्बोधन र व्यवस्थापन गर्दछ, भन्ने विषयलाई पनि हेर्ने गरिन्छ । राज्यले सरकारी वकीललाई प्रदान गरेको जिम्मेवारी पुरा गरी आफु व्यवसायिक र दक्ष भएको प्रमाणित गर्नकोलागि पनि सरकारी वकीलले उजुरी तथा गुनासोहरूको समुचित तवरले समयमै व्यवस्थापन गर्न सक्नु पर्दछ, जुन विषय सरकारी वकीलको उत्तरदायित्वभित्रको विषय पनि हो ।

२. सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा उत्तरदायित्व:

क. उत्तरदायित्वको अवधारणा:

आफुलाई तोकिएको जिम्मेवारी पुरा गर्नु नै उत्तरदायित्व पुरा गर्नु हो । व्यक्तिको पद, समय र परिस्थिति अनुरूप उत्तरदायित्व फरक फरक हुन सक्छन । जिम्मेवारी तोकिएको काम कारवाही सम्पादन गर्ने क्रममा सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूले आफुले सम्पादन गर्ने कार्यहरूको बारेमा सम्बन्धित पक्ष वा सरोकारवाला वा सर्वसाधारणलाई पारदर्शीरूपमा सुसूचित गराउने दायित्व वा जिम्मेवारीलाई उत्तरदायित्व भनिन्छ । सार्वजनिक जिम्मेवारी सम्हालेका व्यक्तिले आफ्नो जिम्मेवारी पुरा गर्दा सार्वजनिक उत्तरदायित्व वहन गर्नु पर्दछ । आफुले सम्पादन गर्ने कार्य निधप्रति समयमा नै सम्पादन गर्ने, सरकारी वा सार्वजनिक स्रोतको प्रयोग गर्दा मितव्ययी ढंगबाट अधिकतम सदुपयोग र उत्पादनशील हुने गरी गर्ने, सेवा पाउने अधिकार भएको व्यक्ति नै सेवाग्राही हो भन्ने कुरामा ध्यान दिने र तत्काल कार्य सम्पादन गर्न नसकिने भएमा त्यसको जानकारी माथिल्लो निकायलाई दिने लगायतका व्यवस्था गरी सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन, २०६४ तथा सोको नियमावली, २०६५ का समग्र व्यवस्थाले पदीय उत्तरदायित्वलाई प्रभावकारी बनाउन खोजेको छ । विधागतरूपमा उत्तरदायित्वलाई निम्न बमोजिम विभाजन गर्ने गरेको पाइन्छ:

- i राजनैतिक उत्तरदायित्व: जनताद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधिहरू संसद वा जननिर्वात संस्थाप्रति उत्तरदायित्व हुनु पर्दछ जसलाई राजनैतिक उत्तरदायित्व भनिन्छ ।
- ii व्यवस्थापकीय उत्तरदायित्व: सरल र सहज प्रक्रियाको माध्यमबाट कम खर्चमा छिटोछरितो र प्रभावकारिरूपमा उपलब्ध स्रोत साधनको समुचित प्रयोगलाई व्यवस्थापकीय उत्तरदायित्व भनिन्छ ।
- iii सार्वजनिक उत्तरदायित्व: सार्वजनिक जिम्मेवारी सम्हालेका व्यक्तिहरूले प्रचलित कानून बमोजिमको जिम्मेवारी पुरा गर्नु सार्वजनिक उत्तरदायित्व हो ।
- iv सेवाग्राहीप्रतिको उत्तरदायित्व: नागरिक वडापत्र, सार्वजनिक सुनुवाइ, उजुरी तथा गुनासो व्यवस्थापन निश्चित प्रक्रिया, सूचनामा पहुँच र पारदर्शिताका आधारमा तोकिएको समयमा सेवा प्रवाह गर्ने र सेवा प्रवाह गर्न नसके क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नुपर्ने मान्यता सेवाग्राहीप्रतिको उत्तरदायित्व हो ।

- v. व्यवसायिक उत्तरदायित्व: कुनै पेशाको पेसागत मूल्य, मान्यता र आचार संहिताप्रतिको जवाफदेहीतालाई व्यवसायिक उत्तरदायित्व भनिन्छ ।

ख. सरकारी वकीलको कार्यसम्पादनमा उत्तरदायित्वको अवस्था

नेपालको संविधानको भाग १२ मा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको छ । धारा १५८ ले महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिदिएको छ । संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई संवैधानिक एवं कानुनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह प्रदान गर्ने, नेपाल सरकारको हक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने, कुनै अदालत वा न्यायिक निकायका अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने, नेपाल सरकारवादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने, मुद्दा मामिलाका रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानुनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने गराउने, हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्त वा कानून व्यवसायी मार्फत भेटघाट गर्न नदिएको सम्बन्धमा छानविन गर्ने र आवश्यक निर्देशन दिने लगायतका जिम्मेवारीहरु तोकिदिएको छ । महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तको अधिनमा रही प्रयोग र पालना गर्ने गरी मातहतका सरकारी वकीललाई सुम्पन सक्ने व्यवस्था भए अनुरूप सरकारी वकीलहरूलाई महान्यायाधिवक्ताबाट आफुलाई प्राप्त काम, कर्तव्य र अधिकारहरु मातहतका सरकारी वकीलहरूलाई प्रत्यायोजन हुने गरेका छन् ।

नेपालको संविधान बमोजिम महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित काम, कर्तव्य र अधिकारका अतिरिक्त सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ तथा सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ ले नायब महान्यायाधिवक्तादेखि सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्तासम्मको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिदिएको छ । समग्ररूपमा सरकारी वकीलहरूको काम, कर्तव्य र अधिकारलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. संवैधानिक एवं कानुनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अधिकारी वा कार्यालयहरूलाई कानुनी राय सल्लाह दिने ।
२. तोकिएका फौजदारी मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने ।
३. अड्डा अदालतमा नेपाल सरकारको तर्फबाट वहसपैरवी एवं प्रतिरक्षामा प्रतिनिधित्व गर्ने ।
४. अदालतबाट भएका आदेश वा फैसलाहरु अध्ययन गरी त्यसउपर निवेदन वा पुनरावेदन, पुनरावलोकन, दोहोर्यासई पाउँ भन्ने निवेदन गर्ने गराउने ।
५. पीडितको मानव अधिकारको संरक्षण गर्न पहल गर्ने ।

अतः सरकारी वकीलको पद संविधान र कानूनले काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी तोकिदिएको सार्वजनिक जवाफदेहीको पद भएको हुँदा निजले माथी उल्लेखित कार्य सम्पादन गर्दा व्यवस्थापकिय उत्तरदायित्व, कानुनी उत्तरदायित्व, सेवाग्राही प्रतिको उत्तरदायित्व, व्यवसायिक उत्तरदायित्व वहन गर्नु पर्ने हुन्छ । सरकारी वकीलले कार्य सम्पादन गर्दा मूलतः देहाय बमोजिम गरेको खण्डमा उत्तरदायित्व वहन गरेको मानिन्छ:

- अ. कार्यसम्पादनमा पारदर्शिता:** सरकारी वकीलको कार्यसम्पादनमा जति पारदर्शिता बढ्छ त्यतिनै सकारात्मक उत्तरदायित्वको बढी मापन हुन्छ भन्ने कुराको संस्थागत मान्यता विकास गर्न आवश्यक हुन्छ । पारदर्शिताले उत्तरदायित्वको नियन्त्रण र सन्तुलन कायम गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ । सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन सार्वजनिक चासो र सरोकारका विषय हुन् । सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन वा मुद्दा दायरी, प्रतिरक्षा, न्यायिक कारवाहीका लागि राज्यको तर्फबाट सरकारले विनियोजन गर्ने बजेट र त्यसको उपलब्धीबीच सामन्जस्यता रट्यो रहेन भन्ने कुराको मापन सर्वसाधारण र सरोकारवालाबाट हुनु लोकतान्त्रिक पद्धति हो । सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनमा सरकारी वकीलले कुन मुद्दामा के कस्तो भूमिका निर्वाह गर्यो

भन्ने कुरा जनसमक्ष र सरोकारवालाहरूले जानकारी पाउने गरी कार्यसम्पादनको सूचना सहितको विस्तृत जानकारी सम्प्रेषण गर्न सक्नु पारदर्शिता सहितको उत्तरदायित्व निर्वाहप्रतिको पहिलो कदम हो ।

आ. जनशक्ति एवं व्यवस्थापकिय पारदर्शिता: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू, विशेष सरकारी वकील कार्यालय, जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू र अन्य निकायमा कार्यरत सरकारी वकीलहरू के कति संख्यामा के कुन निकायमा कार्यरत रहेका छन् भन्ने अभिलेख सहितको सूचना र जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सम्प्रेषण गर्न नसकेको जनगुनासो पनि छ । कुन निकायको सरकारी वकील संगठनमा कुन विषयका मुद्दा एउटै सरकारी वकीलको जिम्मामा छन् भन्नेसम्मको सूचना सरोकारवालाले थाहा पाउन सकेको अवस्था छैन । कार्यसम्पादन प्रभावकारी हुन नसक्नुका पछाडि के कस्ता समस्या सरकारी वकीलले वहन गर्नुपर्छ भन्ने कुरा सम्प्रेषण हुन सकेको अवस्था पनि छैन । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्तर्गतका सम्बद्ध संगठनको सूचना सम्प्रेषण वैज्ञानिक र समय सापेक्ष नभएको भन्ने गुनासा आएका छन् । के कुन तहका सरकारी वकीलले कुन संगठनको के कुन मुद्दामा के कसरी कार्यसम्पादन गरिरहेको छ भन्ने कुराको जानकारी सरोकारवालाका अतिरिक्त आम नागरिकले समेत सूचना र जानकारी लिन नसकेको र संगठनले पनि नदिएको कारण सरकारी वकील जनताप्रति उत्तरदायी नभएको भन्ने जनगुनासा धेरैहदसम्म सत्य मान्नु पर्ने अवस्था छ ।

इ. कार्यसम्पादनको सार्वजनिक परीक्षण: एकातर्फ सरकारी वकील संगठनका सबै कार्य सम्पादनको उत्तरदायित्व र जिम्मेवारीको मापन गर्ने सूचकाङ्क हालसम्म विकसित र व्यवस्थित गर्न सकिएको छैन । सामान्य तवरले कार्य सम्पादन जाँच र हेर्न सकिने विषयहरूको पनि उचित र निष्पक्ष मूल्याङ्कन हुन सकेको छैन भने अर्कोतर्फ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मातहत सरकारी वकील कार्यालयका कर्मचारीको कार्यसम्पादनको अवलोकन, अनुगमन, सुपरिवेक्षण, मूल्याङ्कन, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने विषय प्रभावकारी हुन सकेको छैन । सरकारी वकीलको काम व्यवसायिक कौशलता, कानून र न्यायको विशिष्ट ज्ञान, संविधान र कानूनले सरकारी वकीललाई दिएको जिम्मेवारीको सही ज्ञान, न्याय प्रशासन र न्याय सम्पादनमा अदालती अभ्यासको विशिष्ट अनुभवले मात्र कार्यसम्पादनमा प्रभावकारीता ल्याउन सक्ने भएकोले सरकारी वकीलले ति कुरामा विशेष ध्यान दिए नदिएको परीक्षण हुनु आवश्यक छ । कतिपय विषयको मापन अंक र मात्रामा औल्याउन संभव हुँदैन । तर व्यवसायिक ज्ञान हासिल गर्नेतर्फ लगाव रहे नरहेको, तोकिएको जिम्मेवारी सहिरुपले सम्पादन गर्नेतर्फ ध्यान दिए नदिएको, गैरकानूनी स्वार्थमा समय खर्च गरे नगरेको, गैरकानूनी लाभ लिए नलिएको, पेशागत व्यवसायिकताप्रति इमान्दार भए नभएको, संगठनप्रतिको जनआस्था कमजोर पार्ने क्रियाकलाप गरे नगरेको, संगठनको मर्यादा र जनआस्था अभिवृद्धिमा सहयोग पुर्याए नपुर्याएको विषयमा आन्तरिक र बाह्य दुवै तवरले परीक्षण हुने गरी विशेष इकाई हुनुपर्ने र सो इकाईको समेत कार्यसम्पादन परीक्षण गर्ने संयन्त्रको विकास हुनु पर्ने अवस्था छ ।

ई. सार्वजनिक खर्चमा पारदर्शिता: उत्तरदायित्वलाई प्रभावकारी बनाउने अर्को माध्यम सरकारी वकील कार्यालयहरूको बजेट र खर्चको हिसाव पारदर्शी गर्नु हो । हरेक सरकारी वकील संगठनबाट निकास भएकै बजेट खर्च के कुन शीर्षकमा महिनामा के कति खर्च गरियो भन्ने कुरा सुशासन ऐन नियम तथा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन नियमद्वारा तोकिएको प्रक्रिया पुरा गरी विभिन्न माध्यमबाट सार्वजनिकरण गर्नु पर्नेमा प्रभावकारी कार्यान्वयन गरेको अवस्था छैन । निर्माण तथा खरिद प्रक्रियाका क्रममा सार्वजनिक खरिद ऐन नियमको पालना गरिएको छ, छैन, राजश्व दाखिला हुनु पर्ने रकम र कार्यालयमा हुने खर्चका रकमहरू वार्षिक र मासिक अनुपातका आधारमा खर्च गरिएको छ, छैन भन्ने विषय सार्वजनिक चासो र सरोकारको विषय हुन् । यस प्रकारका काम कारवाहीमा हुने पारदर्शिताले पनि सार्वजनिक उत्तरदायित्व बढाउन मद्दत गर्दछ ।

उ. कानूनी राय, अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादनको प्रक्रियामा पारदर्शिता: संसद, मन्त्रिपरिषद्, संवैधानिक निकाय, विभिन्न मन्त्रालय र अन्तर्गतका विभाग तथा कार्यालयहरूले कानून कार्यान्वयन गर्ने र समस्याको समाधानका विषयमा परेका कानूनी जटिलताको उत्तम उपायहरूको निकासका लागि सही उपाय सुझाउन कानूनी राय दिने सरकारी वकीलहरूको महत्वपूर्ण कर्तव्य र जिम्मेवारी हो । कुनै निकाय वा पदाधिकारीलाई दिईएको कानूनी रायमा

कानूनको व्याख्या सहित आधार र कारण खोली यकिन राय दिने कर्तव्य सरकारी वकीलको उत्तरदायित्व भित्र पर्दछ । त्यसै गरी अभियोजन तथ्य र कानून सम्मत गर्नु पनि सरकारी वकीलको उत्तरदायित्व भित्र पर्दछ ।

ऊ. बहस पैरवी एवं प्रतिरक्षामा पारदर्शिता: कतिपय सरकारवादी मुद्दामा सरकारी वकीलले अदालतमा उचित र प्रभावकारी प्रतिनिधित्व नगरेको, प्रतिनिधित्व गरेका मुद्दामा पनि उचित तयारीका साथ प्रतिनिधित्व नगरेको, अदालतलाई सरकारका काम कारवाहीको न्यायिक तवरले तथ्य र कानूनका विषय प्रष्ट्याउन नसकेको, सरकारी वकीलले सरकारका काम कारवाही एवं निर्णयका विषयबस्तुको अध्ययन विश्लेषण सही तवरले नगरेको कारण सरकारले असफलता भोग्नु परेको भनी गुनासो गर्ने गरेको पाइन्छ । यसर्थ सरकारी वकीलहरूको उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्न सरकारका हरेक निकायले कानूनी जटिलता र अप्पष्टताका विषयमा सरकारी वकीलसँगको समन्वयमा निर्णय लिई कार्यसम्पादन गर्ने परिपाटिको विकास गर्न सकिएमा र अदालतमा उत्पन्न हुने विवादमा सरकारी वकीललाई यथोचित सहयोग गर्ने अभ्यासको विकास हुन सकेमा सरकार र सरकारी वकीलको उत्तरदायित्व एकसाथ अभिवृद्धि हुने कुरामा कुनै शंका छैन ।

ए. उजुरी तथा गुनासोको सम्बोधन: सरकारी वकील समक्ष प्राप्त भएका उजुरी तथा गुनासोको उपयुक्त तरिकाबाट सम्बोधन गर्नु पनि सरकारी वकीलको उत्तरदायित्वभित्रको विषय हो । उजुरी तथा गुनासो संबोधनका लागि उजुरी पेटिका, outreach programme का माध्यमहरु उपयुक्त हुन सक्छन् ।

संक्षेपमा भन्दा सरकारी वकीलको मुख्य उत्तरदायित्व भनेको फौजदारी मुद्दाको स्वतन्त्र र निष्पक्ष ढंगले अभियोजन र बहस-पैरवी गरी पीडितहरूलाई न्याय दिलाउनकोलागि पहल गर्नु नै हो । नेपालको संविधान र ऐन, नियमले सरकारी वकीललाई आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारमा व्यवसायीक उन्मुक्ति प्रदान गरेको छ । महान्यायाधिवक्ताले सदाशयतापूर्वक आफ्नो विवेक प्रयोग गरी गरेका त्यस्ता कार्य उपर प्रश्न गर्ने कसैको अधिकार रहँदैन । महान्यायाधिवक्तालाई व्यवसायिक उन्मुक्ति प्रदान गरिएको हुन्छ भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट वद्रीवहादुर कार्की विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग समेत भएको उत्प्रेषण समेतको रिट निवेदन (ने.का.प.२०५८ नि.नं. ७००१) मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ । व्यावसायिक आचरणको परिधिभित्र रही असल नियतबाट गरिएका कार्यहरूमा सरकारी वकीललाई व्यावसायिक उन्मुक्ति प्राप्त नहुने भन्न र अर्थ गर्न न्याय तथा कानूनसम्मत नहुने भनि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग विरुद्ध नरेन्द्रबहादुर चन्द भएको भ्रष्टाचार मुद्दा (ने.का.प.२०५९ अंक ३ र ४ नि.नं. ७०८२) मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ । त्यसैगरी फौजदारी अपराधमा व्यक्तिका विरुद्ध ठोस र शंकाहित प्रमाण संकलन हुनुपर्छ तब मात्र राज्यले अभियोग लगाउन, मुद्दा चलाउन सक्छ यदि बिनाप्रमाण राज्यले कसैलाई फौजदारी अपराधको अभियोग लगाउँछ र त्यसको फलस्वरूप अभियुक्तले सफाई पाउँछ भने त्यस्तोमा महान्यायाधिवक्ताले पुनरावेदन गरी अभियुक्तलाई हैरानी गर्न नहुने भनि प्र.ना.नि.नेत्रबहादुर थापाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार विरुद्ध मगरे खाँ समेत भएको लागू औषध (ब्राउन सुगर) मुद्दा (ने.का.प.२०६६ अंक १०) मा प्रतिपादन भएको सिद्धान्तले पनि सरकारी वकीलको उत्तरदायित्वलाई स्पष्ट भै सकेको अवस्थामा नेपालको संविधान र कानूनले तोकेको जिम्मेवारी पूरा गर्ने क्रममा कुनै मोलाहिजा, प्रलोभन, दवाव र प्रभावमा नपरी पीडित र न्यायको पक्षमा काम गरी आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्नु सरकारी वकीलको उत्तरदायित्व हो । साथै, यी उत्तरदायित्वहरू पूरा गर्दा सरकारी वकीलले सरकारी वकीलको आचार संहिता, २०७३ ले तोकेका आचारहरूको समेत पालना गर्न विर्सन मिल्दैन ।

ग. सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा उठेका प्रश्नहरू:

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशन दिनु र अनुसन्धान पश्चात प्राप्त मिसिल कागजातहरूको अध्ययन गरी सही अभियोजन गर्नु र अड्डा अदालतमा सरकारवादी मुद्दाहरूको बहस पैरवी एवं प्रतिरक्षा गर्नु सरकारी वकीलको प्रमुख जिम्मेवारी हो । उक्त जिम्मेवारीहरू पूरा गर्ने क्रममा सरकारी वकील र सरकारी वकीलका काम, कर्तव्यप्रति केही प्रश्नहरू (गुनासो) उठ्ने गरेका छन् । जसलाई निम्नरूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- स्वतन्त्र र निष्पक्ष प्रमाण संकलनको प्रत्याभूतिमा कमी,
- अनुसन्धानलाई मार्गदर्शन गर्न नसकेको,

- वैज्ञानिक तथा वस्तुगत प्रमाणको संकलनमा कमी, विषयगत वा मौखिक प्रमाणको प्रचुरता,
- एकरूपता र जवाफदेहीमा कमी,
- समन्वय र संजालीकरणको (Networking) को कमी,
- कार्यसम्पादनमा पारदर्शिता न्यून,
- अभियोजनमा कानून र तथ्यको सामिप्यता (Interface) नहुने गरेको ,
- गोश्वारा अभियोजन,
- प्रमाण अनुरूपको अभियोजन नभई ठूलो अभियोजन लगाउने गरेको,
- अभियोजन गर्दा प्रमाणको वैज्ञानिक विश्लेषण नहुने गरेको ,
- व्यावसायिक कौशलताको कमी,
- जवाफदेहिता र पारदर्शितामा कमी,
- अनुसन्धान सम्बन्धी कानूनी अधिकार प्रयोगमा कमी,
- अभियोजनमा अस्पष्टता (Ambiguity) भएको,
- अभियुक्तलाई आरोपबारे जानकारी नदिएको,
- पीडितलाई सहायता र संरक्षण गर्न सहयोग नगरेको,
- अभियोजनमा एकरूपता नभएको,
- अभियोजनमा विश्वसनियताको कमी,
- आर्थिक प्रलोभनमा परी अभियोजन गरेको,
- अभियोजनमा पूर्वानुमान र प्रक्षेपण (Predictability) नहुने गरेको ,
- मिसिलको राम्रो अध्ययन नगरी वहस पैरवीमा उपस्थित हुने गरेको,
- वहस पैरवीको लागि समयमै अदालतमा उपस्थित नहुने गरेको,
- पटक पटक पेशी हटाउने गरेको,
- सेवाग्राही मैत्री आचरण र व्यवहार नभएको,
- अदालतबाट प्राप्त फैसलाहरू समयमै नबुझ्ने गरेको,
- विशेष प्रकृतिका मुद्दामा गोपनियता कायम हुन नसकेको,
- अदालतका आदेश वा फैसलाहरू उपर समयमै निवेदन, पुनरावेदन गर्नेरनगर्ने निर्णय नगरेको

घ. रणनीतिक योजनाले सम्बोधन गरेका विषयहरू:

सरकारी वकीललाई आफ्नो काम, कर्तव्यप्रति उत्तरदायी बनाई व्यवसायीक बनाउनु पर्ने आजको आवश्यकता हो। यसको लागि सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी छुट्टै ऐन बनाउने विषयलाई नेपालको संविधानले नै स्वीकार गरे पनि सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी छुट्टै ऐन बनिसकेको छैन । यस अवस्थामा सरकारी वकीलले सम्पादन गर्ने काम कारवाहीलाई व्यवसायीक र प्रभावकारी बनाउनकोलागि योजनावद्ध ढंगले अगाडि बढ्नु पर्दछ, भन्ने सोचका साथ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी लागू गरेको छ । प्रथम रणनीतिक योजना (२०६८ र ०६९(२०७२र०७३) को समाप्ति पश्चात उक्त रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनको अवस्थाको मूल्याङ्कन सहित दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३र०७४(२०७७ र ०७८) को तर्जुमा गरि लागू गरिएको छ ।

व्यवसायीक, प्रभावकारी र जनविश्वास प्राप्त संस्थाको रूपमा स्थापित भई कानूनको शासन प्रवर्द्धन गर्नु महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको परिदृश्य (खष्कष्यल) हुने गरी निर्माण गरिएको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३२०७४(२०७७२०७८) मा उत्तरदायित्व र जवाफदेही समेतका मूल्यहरु (खबर्गिभक) लाई अंगिकार गरिएको छ जसलाई कार्यान्वयन गर्न सकिएको खण्डमा सरकारी वकीलप्रतिको उजुरी तथा गुनासोमा कमी हुने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ । उक्त रणनीतिक योजनाले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरुका चारवटा लक्ष्यहरु र उक्त लक्ष्यहरु पुरा गर्नको लागि २९ वटा रणनीतिहरु निर्धारण गरेकोमा चारवटा लक्ष्यहरु मध्ये तिनवटा लक्ष्यहरु सरकारी वकीललाई उत्तरदायी र व्यवसायीक बनाउने गरी निर्धारण गरिएका छन् । योजनाले सरकारी वकीलले स्वच्छ सुनुवाईका सिद्धान्त अवलम्बन गर्नु पर्ने, अनुसन्धान र जाँचबुझमा लापरवाही गर्ने अधिकारीलाई उत्तरदायी बनाउने, अभियोजन सम्बन्धी मापदण्ड बनाउने, अभियोजन सम्बन्धी निर्णयलाई सूचना प्रविधि पद्धतिमा आवद्ध गर्ने, अभियोजनको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने, अभियोजन अनुगमन सम्बन्धी निर्देशिका बनाई लागु गर्ने, सरकारी वकीलको आचार संहिता जारी गर्ने लगायतका विषयहरु समेटिएको छ । पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले निर्धारण गरेका लक्ष्यहरु र रणनीतिहरुलाई योजनाले निर्धारण गरेको समयसिमामा नै कार्यान्वयन गर्न सकेको खण्डमा सरकारी वकील अझ उत्तरदायी भई व्यवसायीक हुने र उजुरी तथा गुनासोमा कमी आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

आफ्नो पिरमर्का व्यक्त गर्ने कार्य गुनासो हो भने आफुलाई परेको पिर मर्कामा उपचार समेत खोज्ने कार्य उजुरीवाट गरिन्छ भन्ने बुझिन्छ । संगठनले आफुलाई तोकिएको लक्ष्य प्राप्त गर्नकोलागि उजुरीहरुको व्यवस्थापन गर्नु अत्यन्त आवश्यक हुन्छ । संगठनमा प्राप्त हुने सकारात्मक गुनासोरउजुरीको माध्यमवाट आफुले प्रदान गरेको सेवाप्रति सेवाग्राहीको के कस्तो धारणा रहेछ भन्ने कुरा थाहा पाइ त्यसवाट आफ्नो सेवाको गुणस्तर, कार्य प्रक्रिया, नीतिमा सुधार गर्ने अवसर समेत प्राप्त हुन्छ । तसर्थ गुनासोलाई संगठन सुधारको तत्वको रूपमा पनि लिइन्छ ।

सरकारी कार्यालयको काम कारवाहीवाट प्रभावित हुने सेवाग्राहीले उक्त कार्यालयले प्रदान गरेको सेवाप्रति आफ्नो गुनासो वा उजुरी व्यक्त गर्न पाउने अधिकार हुन्छ भने प्राप्त उजुरीहरु उपर कारवाही गर्नु पर्ने दायित्व कार्यालय वा जिम्मेवार पदाधिकारीको हुन्छ ।

- कार्यालयमा प्राप्तहुने गुनासो तथा उजुरीको व्यवस्थापन गर्नकोलागि निम्न कुराहरुमा ध्यान पुर्यालउनु पर्दछ र
- कार्यालयमा प्राप्त उजुरी वा गुनासोलाई दर्ता गर्नुपर्दछ ।
- त्यस्ता उजुरी वा गुनासो सुन्ने अधिकारी तोकिनु पर्दछ ।
- प्राप्त भएका उजुरी वा गुनासोलाई समयमै सम्बोधन गर्नु पर्दछ ।

गुनासो वा उजुरीको कारण पत्ता लगाइ उक्त कारणको सम्बोधन गर्नु पर्दछ, जसको लागि कार्य प्रक्रियामा सुधार गरी स्वच्छ, पारदर्शी ढंगवाट कार्य सम्पादन गर्नु पर्दछ ।

सरकारी वकीलले सम्पादन गर्ने काम कारवाहीहरुमा गुनासो आउनका कारणहरु: सरकारी वकीलले सम्पादन गरेका कार्यहरुका सम्बन्धमा जनगुनासो आउनुको मुख्यतः निम्न कारणहरु रहेका छन्:

- सरकारी वकीलसँग कानूनी राय सल्लाह माग गर्दा आफूले चाहे अनुकूलको राय प्राप्त नहुने हो की भन्ने पूर्वाग्रहका कारण राय लिने अभ्यास नहुनु ।
- निर्णय गर्ने अधिकारीले कानूनी राय माग गर्दा कानूनी व्यवस्थाको अस्पष्टता वा कानूनको प्रयोगको जटिलताका विषयमाभन्दा आफूले चाहेको कुरा गर्न मिल्ने नमिल्ने विषयमा व्यवहारिक कुरा उल्लेख गरी राय माग गर्ने गरेको ।
- कानूनी राय माग गर्दा राय माग गर्ने अधिकारप्राप्त अधिकारी बाहेकका अन्य पदाधिकारी वा व्यक्तिले राय माग गर्ने गरेको ।
- कानूनी राय माग गर्दा पुगीउनु पर्ने कानूनी प्रक्रिया पूरा नगरी राय माग गर्ने गरेको ।

- सरकारी वकीलले कानूनी राय दिँदा कतिपयमा कानून, तथ्य र न्यायका मान्य सिद्धान्तभन्दा बाहिर गई कसैको चित्त बुझाउने तवरले दिने गरेको ।
 - सरकारी वकीलले आफुले गरेका कार्यसम्पादनलाई जनसमक्ष पुर्याउने आधुनिक सञ्चार माध्यम उपयोग गर्ने साधन स्रोतको कमी रहेको ।
 - सरकारी वकीलले कुन स्तरको कार्यसम्पादन गरेको छ र उत्तरदायित्व निर्वाह गरे नगरेको विषयमा मूल्याङ्कन गर्ने विधि प्रक्रियाहरूलाई वैज्ञानिक र प्रभावकारी नबनाईएको ।
 - अपराधपीडित वा अपराधपीडितका आफन्तजन समक्ष सरकारी वकीलले अन्तरक्रिया गर्ने अभ्यास नै विकास हुन नसकेको ।
 - सरकारी वकील र अनुसन्धान अधिकारीबीच अपराधको विश्लेषण गर्ने, वास्तविक र वस्तुनिष्ट प्रमाण संकलन गर्ने बारेमा सँगै बसेर चिन्तन मनन गर्ने संस्कृतिको विकास हुन नसकेको ।
 - अभियोगपत्रमा मूल प्रमाणको भूमिका, सहायक र सम्बद्ध प्रमाणको महत्व, प्रतिवादी र प्रमाणबीचको सम्बन्धको कडी र कानूनसंगको तादम्यता विश्लेषण गरी अभियोजन गर्ने पारदर्शी अभ्यासको अभाव रहेको ।
 - क-कसलाई किन मुद्दा चलाउनु पर्यो र कसलाई किन मुद्दा चलाउनु परेन भन्ने कुराको अभियोजन र निर्णयमा आधार, कारण, प्रमाण र कानूनी व्यवस्था समेतका आधारमा सरोकारवाला पक्षलाई सूचना सम्प्रेषण गर्ने संस्कृति र संयन्त्रको अभाव रहेको ।
 - अभियोजनका विषयमा धेरै मुद्दामा धेरै थरी अभ्यासबीच एकरूपता ल्याउने तर्फ केन्द्रीय कार्यालयबाट समयमै हस्तक्षेप र सकारात्मक पहल हुन नसकेको ।
 - अभियोजनको सन्दर्भमा कानूनको जटिलताका बारेमा राज्यको सम्बन्धित निकायलाई समयमै सुझाव दिने विषयमा मतलब नगरिएको ।
 - बैकिङ कसूर, ठगी, भ्रष्टाचार, कित्ते, मुद्दाको अभियोजनमा देखिएका जटिलताको एकरूपता कायम गर्ने सवालमा केन्द्रबाट स्पष्ट निर्देशन जारी हुन नसकेको ।
 - जाहेरवालाको जाहेरी अनुरूप संकलित प्रमाणको आधारमा मुद्दा चल्न नसकेको विषयमा सूचना नदिइनु, अपराधको प्रकृति, कसूरदारको भूमिका र पीडितको अपेक्षाबीच पारदर्शी रूपमा अनुसन्धान, अभियोजन र अदालती कारवाहीको निष्कर्षका बारेमा सरकारी वकीलले पीडित पक्षलाई जानकारी दिन नसक्नु ।
 - सरकारी वकीलले अदालतमा सरकार पक्ष वा विपक्ष भएको मुद्दामा के कस्तो भूमिका निर्वाह गर्यो र तल्लो अदालतको आदेश वा फैसलामा चित्त बुझाउने वा नबुझाउने आधार कारण सहित माथिल्लो अदालतमा निवेदन गर्ने वा नगर्ने, पुनरावेदन गर्ने वा नगर्ने, मुद्दा दोहोर्योउने वा नदोहर्नाउने विषयमा के कसरी प्रस्तुत भयो ? वा तल्लो अदालतको आदेश वा फैसला नै अन्तिम भयो ? मुद्दा अन्तिम कसरी भयो ?, सरोकारवाला पक्षले जानकारी पायो पाएन ? क्षतिपूर्ति वा विगो सम्बन्धमा के भैरहेको छ ? सरोकारवालाको अपेक्षा के छ ? यस बारेमा पारदर्शीता सहितको उत्तरदायित्व बहन गर्नेतर्फ भौतिक संरचना, जनशक्ति सहितको साधन स्रोत व्यवस्थापन हुन नसकेको ।
 - अपराधबाट पीडित, जाहेरवाला, साक्षी, विशेषज्ञलाई अदालती कारवाही, निजहरूको भूमिका, न्याय सम्पादनका प्रक्रियाका बारेमा सूचना दिने पारदर्शी संयन्त्रको विकास हुन नसकेको ।
 - अभियोजन दावी पुगेमा वा कसुरदार कायम भएमा पीडितलाई हुने न्यायका आधारहरू के के हुन् र अपराधीले पाउने सजाय के कति हो ? भन्ने सम्मको सूचना अपराध पीडितले थाहा पाउन नसकेको ।
५. **सरकारी वकील प्रतिको उजूरी तथा गुनासो व्यवस्थापन गर्न अपनाउनु पर्ने उपायहरू:** सरकारी वकील राष्ट्रसेवक निजामती कर्मचारी भएको हुँदा नेपालको संविधान, निजामती सेवा ऐन, २०४९, निजामती सेवा नियमावली, २०५० तथा निजामती कर्मचारीहरूको आचारसंहिताको अतिरिक्त सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ तथा सरकारी वकीलको आचार संहिता, २०७३ ले पनि सरकारी वकीललाई उत्तरदायी बनाउनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका

छन । नेपालको संविधानले नै सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी छुट्टै ऐन बनाउने व्यवस्था गरेको हुँदा उक्त ऐन निर्माण भै लागू भएको खण्डमा सरकारी वकीललाई अब बढी उत्तरदायी बनाउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने निश्चित छ । जव सरकारी वकीलले आफ्नो पेशाप्रति पूर्ण उत्तरदायी भई पदिय जिम्मेवारी निर्वाह गर्दछन् तब जनगुनासो तथा उजुरीहरु आउने न्यून सम्भावना रहने भएकोले गुनासो व्यवस्थापनमा सरकारी वकीलले बढी समय खर्चिनु पर्दैन । मूलतः उजुरी व्यवस्थापन गर्नकोलागि सरकारी वकीललाई उत्तरदायी र व्यवसायी बनाउनु पहिलो शर्त रहेको छ ।

सरकारी वकीललाई उत्तरदायी बनाउनकोलागि निम्न कार्य गर्नु पर्ने देखिन्छ :

- सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ ले व्यवस्था गरेको केन्द्रीय समन्वय समितिको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउने ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनलाई प्रभावकारी बनाउन नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र उच्च सरकारी वकील कार्यालयले मातहतका कार्यालयमा गर्ने निरीक्षण अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३-२०७८-२०७९-२०८०) को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- Right Man in Right Place को व्यवस्था गर्ने
- सरकारी वकील कार्यालयलाई स्रोत साधनले सम्पन्न बनाउने ।
- पुरस्कार र दण्डलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- सरकारी वकील निजामती कर्मचारी पनि भएकोले निजामती कर्मचारीको आचार संहिता तथा सरकारी वकीलको आचार संहिताको पालना गरे नगरेको प्रभावकारिरूपमा अनुगमन गर्ने ।

उजुरी तथा गुनासो व्यवस्थापन गर्नको लागि निम्न कार्यहरु गर्नु पर्ने देखिन्छ:

- सरकारी वकीलले सम्पादन गर्ने काम, कर्तव्यको सम्बन्धमा सरकारी वकील कार्यालयहरुमा नागरिक बडापत्र राख्ने ।
- सरकारी वकीलको काम कारवाहीका सम्बन्धमा स्थानीय व्यक्तिहरु, नागरिक समाज, पीडित, सेवाग्राही एवं सरोकारवालासँग सरकारी वकीलले समय समयमा Outreach Program को माध्यमबाट छलफल गर्ने ।
- कार्यालयमा प्राप्त उजुरी तथा गुनासोलाई समयमै संवोधन गर्ने र संवोधन गर्न नसकेका उजुरी तथा गुनासोहरु संवोधनका लागि माथिल्लो निकायमा पठाउने ।
- प्रत्येक उजुरी तथा गुनासोको निदान भएपछि त्यसको कारण सहितको जानकारी सम्बन्धित पक्षलाई दिने ।
- सरोकारवालाले मागेका कानून बमोजिम दिन मिल्ने सूचना तथा जानकारीहरु उपलब्ध गराई पारदर्शिरूपमा कार्य सम्पादन गर्ने।

३. निष्कर्ष:

नेपालको संविधान र प्रचलित ऐन नियमले उत्तरदायित्व तोकिएको पदाधिकारीले आफ्नो उत्तरदायित्व कानून बमोजिम यथोचित रुपबाट सम्पादन गरेको खण्डमा जनगुनासो वा उजुरी आउने अवस्था रहदैन । जिम्मेवार पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी सहीरूपमा पुरा नगरेकै कारण सेवाग्राहीलाई मर्का पर्ने भएकोले नै उजुरी वा गुनासो आउने अवस्था रहेकोले सर्वप्रथम जिम्मेवार पदाधिकारीले आफ्नो उत्तरदायित्व ठिक तरिकाबाट वहन गरी गुनासो वा उजुरी नआउने वातावरण सिर्जना गर्नु पर्दछ । सरकारी वकीललाई संविधान, ऐन नियमले सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरुको अभियोजन, वहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने, कानूनी राय दिने, पीडित तथा अभियुक्तको मानव अधिकारको रक्षा गर्ने लगायतका जिम्मेवारी तोकिएको हुँदा कानून अनुरूप जिम्मेवारी पुरा गरी सरकारी वकीलले सम्पादन गरेका काम कारवाहीप्रति उजुरी तथा गुनासो नआउने वातावरण सिर्जना गर्नु पर्दछ । त्यसकोलागि राज्यले सरकारी वकीललाई व्यवसायिक बनाउनकोलागि सरकारी

वकील सम्बन्धि छुट्टै ऐनको निर्माण गरी लागू गर्ने, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको सफल कार्यान्वयन गर्ने र सरकारी वकीललाई स्रोत साधनले सम्पन्न गराउने व्यवस्था गरी कार्यक्षेत्रमा जिम्मेवार बनाईनु आजको आवश्यकता हो भन्नुमा सायद कसैको दुईमत नहोला ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु:

१. नेपालको संविधान
२. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९
३. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५
४. सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५
५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३२०७४-२०७७२०७८)
६. सरकारी वकील दिग्दर्शन - २०६३
७. निजामती सेवा दर्पण(२०७३)
८. राज्य, जनप्रशासन र सार्वजनिक मामिला(कृष्ण पोखरेल
९. राज्य सञ्चालनका आधारहरु(गोपीनाथ मैनाली
१०. ने.का.प.का विभिन्न अंकहरु

कार्यपत्र नं. १४

रिट निवेदनमा प्रतिकक्षा गर्दा देखिएका समस्याहरू समाधानका लागि अपनाउनु पर्ने उपायहरू

विश्वराज कोइराला, सहन्यायाधिवक्ता

चन्द्रकुमार पोखरेल, उपन्यायाधिवक्ता

१. परिचय

संविधान र कानूनले निर्धारण गरेको सीमा भित्र रही शासन व्यवस्था सञ्चालित हुनु पर्दछ। अधिकारक्षेत्र विपरित र स्वेच्छाचारी रूपमा शासन सञ्चालन गर्न पाइदैन भन्ने कानूनको शासनको अवधारणालाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न रिट क्षेत्राधिकारको अभ्यास गरिन्छ। जहाँ हक अधिकारको व्यवस्था गरिएको हुन्छ, त्यहाँ उपचारको व्यवस्था गरिएको हुनु पर्दछ। उपचार विनाको अधिकारको कुनै अर्थ र महत्व रहदैन र परिकल्पना समेत गर्न सकिदैन। उपचार सून्यताको अवस्थाको, अन्त्य गरी नागरिकका मौलिक एवं कानूनी हक अधिकारहरू प्रचलन गराउनका लागि कानूनले आवश्यक व्यवस्था गरेको हुन्छ तर सधैं र सबै अवस्थामा कानूनमा प्रष्ट र पर्याप्त उपचारको व्यवस्था नहुन सक्ने अवस्थालाई मध्यनजर गरी उपचार विहिनताको अन्त्य एवं अपर्याप्त र प्रभावहिन उपचारलाई पर्याप्त एवं उचित उपचार प्रदान गर्ने कानूनी 'जार' (Legal Instrument) नै रिट हो। रिट जारी गर्ने अधिकार अदालतहरूलाई कानून एवं संविधानले प्रदान गरेको हुन्छ। यही अधिकारको प्रयोगद्वारा अदालतहरूले नागरिक एवं व्यक्तिहरूको मौलिक एवं कानूनी अधिकारहरू (Fundamental and Legal rights) को संरक्षण एवं प्रचलन गराउने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन्। यहि भूमिकाका कारण अदालतहरूको गरिमा उचो रहेको हुन्छ।

२. रिट क्षेत्राधिकारको अवधारणा

रिटको सरल र शाब्दीक अर्थ हुन्छ लिखित आदेश। सामान्य अर्थमा रिट भन्नाले कुनै विषयमा कुनै काम गर्न वा नगर्नका लागि राज्यको न्यायिक निकायबाट कुनै व्यक्ति वा निकायलाई दिएको आदेश नै रिट हो। अधिकारका दृष्टिकोणबाट रिट भन्नाले अदालतबाट जारी हुने असाधारण एवं अवशिष्ट (Extra Ordinary and prerogative order) अधिकार हो। सर्वोच्चताको दृष्टिकोणबाट विशेषाधिकारयुक्त उपचारात्मक सर्वोच्च न्यायिक आदेश रिट हो। न्याय प्रदान गर्ने दृष्टिकोण बाट पूर्ण न्यायका लागि जारी गरिने सर्वोच्च आदेश नै रिट हो। अतः रिट भन्नाले नागरिक वा व्यक्तिको संवैधानिक वा कानूनी हक अधिकार संरक्षण र पुनर्स्थापना गरी पूर्ण न्यायका लागि राज्यको न्यायिक निकायबाट जारी गरिने असाधारण एवं विशिष्ट अधिकारयुक्त आदेश नै रिट हो। रिट अदालतले कुनै निकाय वा व्यक्तिद्वारा सार्वजनिक कानूनको प्रयोगमा गरेको त्रुटी सच्चाई नागरिक एवं व्यक्तिको मौलिक एवं कानूनी हक अधिकारको संरक्षणको लागि जारी गर्ने भएकोले यो उपचारात्मक अधिकार (Remedial right) पनि हो। बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट बाहेक अन्य रिटहरू अदालतको स्वविवेकमा जारी हुने भएकोले अन्य रिटहरूलाई विशेषाधिकार युक्त रिट पनि भन्ने गरिन्छ। वेलायतमा डाइसर्जले prerogative writ are the bulwark of English liberty भनेका हुन्।

रिटको जननी वेलायतलाई मानिन्छ। यो कमन ल को उपज हो। रिटले त्यसताका कुनै विषयमा शाही इच्छा वा हुकुम को रहेछ भन्ने कुरा संकेत गर्दथ्यो। १३^थ शताब्दी देखि नै यसको व्यापक प्रचलन हुन थालेको थियो। प्रारम्भमा न्याय प्राप्ति निमित्त नागरिकले दिएको निवेदन उपर कुरा सुनी राजाबाट दिइने विशेष प्रकारको आदेश

वा हुकुम प्रमाणीलाई रिट भनिये । शुरूमा रिटहरू शाही विशेषाधिकारको रूपमा जारी हुने भएकोले तिनीहरूलाई विशेषाधिकार सम्पन्न रिटहरू (prerogative writs) भनेर भन्न थालियो । राजाले यस्ता रिटहरू किङ्स बेन्च (Kings Bench) वा केर्ट अफ चान्सरी (Court of chancery) मार्फत जारी गर्दथे । समयको गति संगै राज्य एवं सरकारको कार्यक्षेत्रमा आएको वृद्धिपना एवं स्वतन्त्र अदालतको स्थापना संगै रिटको कार्यक्षेत्रमा समेत वृद्धि हुन गई राजाको सट्टामा अदालतबाट रिट जारी हुन थाल्यो । बेलायतमा शुरूमा थुप्रै प्रकारका रिटहरू प्रचलनमा रहे पनि सेहै र सत्रौं शताब्दी देखि ५ प्रकारका रिटहरूको व्यापक प्रचलन हुन थाल्यो ।

नेपालमा रिटको विकाशको शुरूवात गर्ने कानून व्यक्तिगत स्वतन्त्रता सम्बन्धि १९७६ लाई लिइन्छ । जसमा गैर कानूनी थुना विरुद्धमा नजिकको अदालतमा निवेदन दिन सकिने र थुना गैर कानूनी देखिएमा तुरुन्त छाडी थुनामा राख्ने व्यक्तिलाई समेत सजायको आदेश दिन सकिने प्रावधान रहेको थियो । प्रधान न्यायालय १९८०को दफा ३०ले प्रधान न्यायालयलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरण परमादेश, प्रतिषेध, अधिकापृच्छा र उत्प्रेषणको रिट जारी गर्ने अधिकार प्रदान गरेको थियो । नागरिक अधिकार १९९२ को दफा १६ र १७ले नागरिकको अधिकार प्रचलनका लागि बन्दीप्रत्यक्षीकरण र निषेधाज्ञाको रिट जारी गर्ने अधिकार पुनरावेदन अदालतलाई प्रदान गरेको थियो । सर्वोच्च अदालत १९९३को दफा ११ले सर्वोच्च अदालतलाई असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रदान गरी ५ प्रकारका रिट जारी गर्ने अधिकार प्रदान गरेको थियो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ले सर्वप्रथम सर्वोच्च अदालतलाई संवैधानिक उपचारको हकको रूपमा भाग ३ द्वारा प्रदत्त मौलिक हकको लागि ५ प्रकारका रिट जारी गर्न सक्ने र सर्वोच्च अदालतले मातहत अदालतले समेत केही वा सबै रिट जारी गर्ने गरी कानूनद्वारा व्यवस्था गर्न सक्ने भनी व्यवस्था संविधानमा रहेको थियो । नेपालको संविधान २०१९को धारा ७१ले भाग ३मा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अन्य उपचारको व्यवस्था नगरिएको भए सोका लागि र अन्य कानूनी हकको प्रचलनका लागि ५ प्रकारका रिट लगायत जे चाहिने आज्ञा आदेश जारी गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरेको थियो । नेपाल अधिराज्य को संविधान २०४७को धारा २३ले भाग ३मा प्रदत्त हकको प्रचलनको लागि धारा ८८ (१) र (२)मा क्रमशः न्यायिक पुनरावलोकन र ५ प्रकारका रिट लगायत जे चाहिने आज्ञा आदेश जारी गर्ने अधिकार प्रदान गरेको थियो । न्याय प्रशासन १९८०मा मिति २०६७/१२/१५मा भएको संशोधनले पुनरावेदन अदालतलाई ५ प्रकारका रिट एवं निषेधाज्ञा जारी गर्ने र जिल्ला अदालतलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरण एवं निषेधाज्ञाको आदेश जारी गर्ने अधिकार प्रदान गरेको थियो । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ले संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था गरी भाग ३मा व्यवस्थित मौलिक हकको प्रचलनका लागि धारा १०७ (१) र (२) मा न्यायिक पुनरावलोकन र मौलिक हक प्रचलनका लागि ५ प्रकारका रिट एवं उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको थियो । हाल प्रचलनमा रहेको नेपालको संविधानले भाग ३ मा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा ४६ मा संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था गरी सो प्रचलनका लागि सर्वोच्च अदालतलाई धारा १३३(१) मा न्यायिक पुनरावलोकन र (२)मा ५ प्रकारका रिट र अन्य उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ भने धारा १४४मा उच्च अदालतलाई मौलिक हकको प्रचलनका लागि ५ प्रकारका रिट एवं उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । धारा १५१मा जिल्ला अदालतलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरण निषेधाज्ञाको आदेश जारी गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । संवैधानिक रूपमा उच्च अदालत र जिल्ला अदालतलाई रिटको अधिकार दिएको पहिलो पटक हो ।

३. रिटका प्रकार

रिट जारी गर्ने अदालतको एक विशिष्ट अधिकार हे। रिट विभिन्न थरिका हुन्छन् तर बहुप्रचलित एवं सर्वमान्य रिटहरू ५ प्रकारका छन् जसका बारेमा तल उल्लेख गरिएको छ।

१. बन्दीप्रत्यक्षीकरण (Habeas Corpus)

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको खास अर्थ बन्दीलाई सशरीर अदालत समक्ष उपस्थित गराउनु (To have the body before the court) भन्ने हुन्छ। गैर कानुनी थुनामा राखीएको व्यक्तिलाई अदालत समक्ष उपस्थित गराई थुना गैरकानुनी (illegal) देखिएमा थुनाबाट मुक्त गर्ने आदेश जारी गरिन्छ। गैरकानुनी थुनाका विरुद्धमा ये रिट जारी हुने र यसमा कुनै व्यक्ति देषी हे वा हेइन भन्ने कुरा नहेरी थुना कानुनी हे या हेइन? भन्ने विषय परिक्षण गरिन्छ। यसरी परिक्षण गर्दा थुना गैर कानुनी देखिन्छ भने बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी थुना मुक्त गर्ने गरिन्छ। ये रिट सार्वजनिक अधिकारी वा निजि व्यक्तिले कुनै व्यक्तिलाई गैरकानुनी थुनामा राखेको देखिएमा त्यस्ता व्यक्ति वा अधिकारीका विरुद्ध जारी हुन्छ। ये रिटलाई व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको हिमायती रिटका नामले पनि चिनिन्छ। कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण नगरीने संवैधानिक प्रत्याभुति अनुरूप चाहे राज्य वा व्यक्तिको तर्फबाट किन नहेस व्यक्तिको स्वतन्त्रता अपहरण गरिन्छ भने निजलाई गैरकानुनी थुनाबाट मुक्त गरी स्वतन्त्रताको पुनर्स्थापना गर्नु ये रिटको मुख्य उद्देश्य हे। ये रिट निवेदन थुनामा रहेको व्यक्ति स्वयंले र आफैले निवेदन दिन नसक्ने कारण भएमा निजको तर्फबाट अन्य जे सुकैले दिन सकिन्छ।

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटलाई नेपालको संविधान एवं अन्य कानूनमा व्यवस्थित गरिएको छ। नेपालको संविधानको धारा १७(१)ले कानून बमोजिम बाहेक कुनैपनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट बञ्चित गरिने छैन भनी प्रत्याभूत गरी स्वतन्त्रता अपहरण भएमा धारा १३३, १४४ र १५१ बमोजिम क्रमशः सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालतले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै नागरिक अधिकार एवं २०१२ को दफा १२ ले प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम बाहेक कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण नगरीने कुराको प्रत्याभूति गरिएको छ। अदालती अभ्यास एवं प्रचलनका आधारमा ये रिट जारी हुने वा नहुने भन्ने सम्बन्धमा यसलाई अदालती तजविजमा नभई व्यक्तिको अधिकारको रूपमा जारी गरिन्छ।

थुनाको कारण पत्ता लगाउदा कानून संगत नदेखिएमा¹¹⁰ बन्दीलाई थुनामा राख्नुको आधार र कारण नदेखिएमा¹¹¹ कानून बमोजिमको अख्तियारी विना थुनामा राखेमा¹¹² बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्ने कार्यविधि पालना नगरेमा¹¹³ कानून बमोजिम थुनुवापुर्जीनदिई थुनामा राखेमा¹¹⁴ अधिकारक्षेत्रको अभावमा थुनामा राखेमा¹¹⁵ बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुन्छ।

¹¹⁰ अम्बर गुरुङ वि.त्रि.वि.वि सुरक्षा प्रहरी गार्ड, ने.का.प., २०४९ नि.न ४४५० पृ.३१

¹¹¹ जि.प्र.का बाँके विरुद्ध दिग्विजय सिंघल, ने.का.प., ०५४ नि.न ६३८९ पृ.३०७

¹¹² दल ब.मल्ल वि.म्याग्दी जिल्ला अदालत, ने.का.प., २०५२ नि.न ५०३३ पृ.४२

¹¹³ कृष्ण ध्वज खड्का विरुद्ध कानून तथा न्याय मन्त्रालय, ने.का.प., ०५५ नि.न ६५३० पृ.१९५

¹¹⁴ मेकार प्रसाद विरुद्ध वागमती अंचल कार्यालय, ने.का.प., २०२८ पृ. १७७

¹¹⁵ यज्ञमूर्ति बन्जाडे विरुद्ध वागमती विशेष अदालत, ने.का.प., ०२७ पृ.१५७

यसको विपरित मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट म्याद थप भई कानूनी कारवाहिको सिलसिलामा थुनामा रहेकोमा¹¹⁶ निर्णयको चैतिय भित्र प्रवेश गरी तथ्यको निरेषण गर्नुपर्ने स्थितिमा¹¹⁷ पूर्पक्षको निम्ति थुनामा रहेकोमा¹¹⁸ पक्राउ पर्दाको अवस्थाको थुना कानून विपरीत भएपनि सुनवाईको अवस्थामा थुना वैध देखिएको¹¹⁹ पूरा आदेश भै नसक्दै अपरिपक्व निवेदन परेमा¹²⁰, धरौट दिन नसकी थुनामा बसेकोमा¹²¹, फैसला कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा थुनामा बसेको अवस्थामा ये रिट जारी हुदैन।

२. परमादेश (Mandamus)

परमादेशको अर्थ हुकुम अर्थात we command वा we order भन्ने हुन्छ। ये एउटा विस्तृत उपचारको स्वभाव भएको विशेषाधिकार सम्पन्न आदेश हे। माथिल्लो अदालतबाट तल्लो अदालत निकाय, न्यायाधिकरण वा सार्वजनिक कर्तव्य (public duty) पुरा गर्ने कुनै निकाय वा अधिकारीले कानूनले सुम्पिएको कर्तव्य पुरा नगरेको अवस्थामा से कर्तव्य पुरा गराउनका लागि जारी गरिन्छ। जसको माध्यम बाट त्रुटीलाई सुधार गरी न्याय प्रदान गर्ने काम गरिन्छ। ये आदेश सार्वजनिक प्रकृतिको हुन्छ। खासगरी दुई अवस्थामा ये रिट जारी हुन्छ। पहिलो विशेष कानूनी अधिकार भएको तर से अधिकार लागु गर्न विशेष कानूनी उपचार नभएको अवस्था र देस्रे अर्को कानूनी मार्ग खुला रहेको तर से मार्ग कम सुविधा जनक र कम प्रभावशाली छ भने से अवस्थामा ये आदेश जारी हुन्छ। कुनै काम गर्न बाध्य गराउन जारी गरीने भएकोले यसलाई सकारात्मक प्रकृतिको आदेश पनि भनिन्छ।

परमादेश जारी हुने वा नहुने विभिन्न अवस्थाहरु रहेका छन्। अनिश्चित कालसम्म निर्णय नगरेमा¹²² कानून बमोजिम पुरा गर्नु पर्ने कर्तव्य पुरा नगरेमा¹²³ मौलिक हकको प्रचलन गराउन, संविधान र कानूनद्वारा प्रदान गरिएको सार्वजनिक कर्तव्य निर्वाह गराउन ये रिट जारी गरिन्छ। यसको विपरित नीतिगत विषयमा¹²⁴ कुनै काम गर्ने अधिकारनै नभएको निकायको विरुद्धमा रिट परेमा¹²⁵ निर्विवाद हकको विषय नभएमा¹²⁶ अनुसन्धान तहकिकातमा असर पर्न जाने भएमा, आदेश कार्यान्वयन हुन नसक्ने भएमा, निवेदकको अधिकार स्पष्ट नभएमा ये रिट जारी हुँदैन।

३. उत्प्रेषण (Certiorari)

उत्प्रेषणको शाब्दिक अर्थ प्रमाणित गर्नु (To certify) अथवा पूर्ण रुपमा सूचित हुनु (To be Fully informed) हे। यसको मुख्य उदेश्य कुनै पनि निकायलाई आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र राखी बाहिर जान नदिनु हे। उत्प्रेषण मातहत अदालत र निकायका गैरकानूनी काम कारवाहिलाई नियन्त्रण र सुधार गर्ने सशक्त माध्यम हे। यसको

¹¹⁶ शतिशकृपलानीको हकमा सुनीता कृपलानी वि. जि.प्र.का. काठमाडौं, ने.का.प. ०४८ नि.नं ४२४४ पृ ११

¹¹⁷ रूपलाल राई वि. जि.प्र.का. भक्तपुर, ने.का.प. २०४८ नि.नं ४२८१ पृ. १५८

¹¹⁸ अलि अकबरी वि. सदरखेर शाखा डिल्लीबजार, ने.का.प. २०४९ नि.नं ४४६३ पृ १०५

¹¹⁹ वैद्यनाथ प्रसाद कर्ण र कल्पना कर्णको हकमा टंक प्रसाद लुइटेल वि. महानगरीय प्रहरी समेत, २०६९ नि.नं ८८८० पु १२९५

¹²⁰ कमल प्रसाद वास्तेला वि. विशेष प्रहरी विभाग, ने.का.प. २०४९ नि.नं ४५११ पृ ३४९

¹²¹ मनेज कुमार समेत वि. राजस्व अनुसन्धान विभाग, स.अ.वु २०६८ पु. ४६६ पृ २८

¹²² रिन्जीलामा दि विशेष प्रहरी विभाग, ने.का.प. २०४९ नि.नं ४४७५ पृ १६७

¹²³ ज्ञानु चापागाई वि. भैरहवा भन्सार कार्यालय, ने.का.प. २०५२ नि.नं ५०६० पृ १६८

¹²⁴ हरि प्रसाद न्यैपाने वि. म.प. सचिवालय, ने.का.प. २०६० नि.नं ७१८४ पृ १६०

¹²⁵ पुरेन्द्र अर्याल वि. निर्वाचन आयोग, ने.का.प. २०५० नि.नं ४६९० पृ ५९

¹²⁶ नारायण दाश मानन्धर वि. रेजाई चुरीहार, ने.का.प. २०५६ नि.नं ६६७७ पृ १६०

स्वभाव सच्याउने (Corrective) प्रकृतिके हुन्छ । कुनै न्यायिक अर्धन्यायिक वा प्रशासनिक निकायले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्ने सिलसिलामा कुनै गैरकानूनी निर्णय गरेमा त्यसलाई बदर गर्ने सशक्त एवं प्रभावकारी माध्यम नै यो रिट हे ।

आफुलाई नभएको अधिकार क्षेत्र प्रयोग गरेकोमा¹²⁷ अधिकार क्षेत्र भन्दा बाहिर गई निर्णय गरेमा¹²⁸ तेकिएको कार्यविधि अवलम्बन नगरेमा¹²⁹ कानूनको प्रयोग एवं व्याख्यामा देखादेखि त्रुटि गरेमा¹³⁰ रिट जारी हुन्छ भने यसको विपरीत जुन कुराको माग गरेको हे से पूरा भैसकेको अवस्थामा¹³¹ मातहत निकाय वा अदालतमा विचाराधिन रहेको विषयमा¹³² निर्विवाद हक कायम नभएको विषयमा¹³³ वैकल्पिक उपचारको व्यवस्था भएकोमा रिट जारी गर्दा निरर्थक हुने भएमा जारी गरीदैन ।

४. प्रतिषेध (Prohibition)

प्रतिषेधको शाब्दिक अर्थ रेक्नु भन्ने हुन्छ । यो भविष्यपरक गैरकानूनी कृयाकलापलाई रेक्ने खालको हुन्छ । कुनै न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायले अधिकारक्षेत्र भन्दा बढि अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी वा कानून उलंघन गरी कुनै कारवाही गर्न लागेमा त्यस्तो नगर्न भनि दिएको न्यायिक आदेश नै प्रतिषेध हे । यसको उद्देश्य सार्वजनिक अधिकार पाएको निकाय वा पदाधिकारीले गैर कानूनी निर्णय गर्न लागेमा त्यस्तो गर्न बाट रेक्नु हे । यस अर्थमा यो निषेधाज्ञा जस्तै छ तर यी दुईमा मौलिक भिन्नता छ । प्रतिषेध निर्णय गर्न नदिनका लागि जारी गरिन्छ भने निषेधाज्ञा यथास्थितिमा (Status quo) राख्नको लागि जारी गरिन्छ । त्यस्तै उत्प्रेषण निर्णय बदरको लागी प्रयोग गरीन्छ भने प्रतिषेध निर्णय रेक्नको लागि प्रयोग गरिन् । यो रिटको मौलिक चरित्र नकारात्मक प्रकृतिको हुन्छ । यो रिट जारी हुने नहुने विभिन्न अवस्था रहेका छन् । आफुलाई प्राप्त भएको अधिकार बाहिर गै वा अर्काको अधिकारक्षेत्र अतिक्रमण गरी कारवाही गरेकोमा¹³⁴ प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत कारवाही भैरहेकोमा, गैरकानूनी वा वहाल नरहेको कानून बमोजिम कारवाही गरिरहेको¹³⁵ मौलिक हकको प्रतिकूल कारवाही गरि रहेकोमा¹³⁶ रिट जारी नहुने अवस्थामा पुनरावेदन लाग्ने कानूनी व्यवस्था भएकोमा¹³⁷ कार्य सम्पन्न भै सकेकोमा¹³⁸ कानून बमोजिम अनुसन्धानको कारवाही रेक्न¹³⁹ वैकल्पिक उपचारको व्यवस्था भएकोमा , नीतिगत विषयमा निवेदकको हकमा कुनै तात्त्विक असर परेको देखिन नआएमा रिट जारी गरिदैन ।

¹²⁷ रामसेवक प्रसाद गुप्ता वि. अंचलाधिश कार्यालय, ने.का.प, २०४९ नि.नं ४६६९ पृ १००६

¹²⁸ उषा सिंह राजपुत वि. जि.प्र.का काठमाडौं, ने.का.प, ०४९ नि.नं ४५०८ पृ ३३२

¹²⁹ गजेन्द्र बहादुर अधिकारी वि. पट्टु कार्कीनी, ने.का.प, २०५० नि.नं ४८२६ पृ ६७१

¹³⁰ भिम बहादुर श्रेष्ठ वि.म.क्षे प्रहरी विशेष अदालत, ने.का.प, २०५३ नि.नं ६२५० पृ ६५९

¹³¹ तेजा बहादुर कार्की वि.म.प सचिवालय, ने.का.प, २०४९ नि.नं ४५८३ पृ ६६२

¹³² तारा देवी पौडेल वि.म.प सचिवालय, ने.का.प, २०५८ नि.नं ७०१६ पृ ३७५

¹³³ कृष्ण प्रसाद उप्रेती वि. निर्माण तथा यातायात मन्त्रालय, ने.का.प, २०४९ नि.नं ४५७४ पृ ६२८

¹³⁴ कृष्ण बहादुर वि. विष्णु प्रसाद समेत, ने.का.प, २०२१ पृ १५५

¹³⁵ वेदकृष्ण वि. उद्योग मन्त्रालय, ने.का.प, २०१६ पृ २३४

¹³⁶ विश्वेश्वर प्रसाद केडराला वि. प्रधानमन्त्री नेपाल सरकार, ने.का.प, २०१६ पृ २७८

¹³⁷ पूर्ण दास वि. आयोगको कार्यालय, ने.का.प, २०१९ पृ १६५

¹³⁸ बनारसी वि. धनुषा जि.प, ने.का.प, २०२२ पृ १५४

¹³⁹ अग्नी प्रसाद वि. प्र.जि.अ.झापा समेत ने.का.प, २०३४ पृ २१९

५. अधिकारपृच्छा (Quo Warranto)

अधिकारपृच्छाको शाब्दिक अर्थ कुन अधिकारद्वारा (By what authority) भन्ने बुझिन्छ। कसैले अधिकार वा स्वतन्त्रता वा पद दावी गरेमा त्यसको विरुद्ध के कुन अधिकारले त्यस्तो गरीएको हे ? से कुरा जाँच गर्न जारी गरिने विशेष अधिकार सम्पन्न आदेश हे। ये आदेश सार्वजनिक पद सँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। कुनै न्यायिक प्रशासनिक अधिकार पाएको पदाधिकारीले कसैको पदाधिकार वा स्वतन्त्रता खेसेमा वा त्यस्तो पदमा विना आधार दावी गरेमा उक्त पद कसरी खेसेको हे वा प्राप्त गरेको हे भनि जवाफ माग गरी जारी गरिन्छ। ये आदेश जारी गर्नको लागि अन्य कानुनी उपचारको अभाव रहेको हुनुपर्दछ। ये रिट सार्वजनिक अधिकार प्राप्त अधिकारीका नाँउमा मात्र जारी गरिन्छ। सार्वजनिक पदका सम्बन्धमा जुनसुकै व्यक्तिले ये रिट दिन सक्ने हुन्छ। ये रिट जारी हुन, कानून बमोजिम तेकिएको कार्यविधि र प्रकृया पुरा नगरी नियुक्त, निर्वाचित वा मनेनयन भएमा, कानून बमोजिम तेकिएको योग्यता पुरा नभई नियुक्ति निर्वाचित वा मनेनयन भएमा, कानून बमोजिम निर्वाचन भई नआएकोमा, रिट जारी नहुने अवस्था, अधिकार र कर्तव्य कानूनद्वारा नतेकिई प्रत्यायेजन गरिएको अधिकार प्रयोग गर्ने पद भएमा, आफ्नो स्वतन्त्र विवेकको प्रयोग नगरी सरकारको नीति निर्देशनको अधिनमा रही काम गर्नुपर्ने पद भएमा, सार्वजनिक जवाफदेहिको पद नभई अहाएको काम गर्ने पद भएमा¹⁴⁰

६. निषेधाज्ञा (Injunction)

निषेधाज्ञालाई कुनै कार्य गर्नबाट रोक लगाउन जारी गरिने प्रकृतिको आदेशको रूपमा बुझिन्छ। तर मुद्दाको प्रकृति अनुसार यसको स्वरूप निषेधात्मक वा निर्देशात्मक दुवै प्रकृतिको हुन सक्तछ। निषेधाज्ञाले कुनै कार्य गर्नबाट रोक यथास्थितिमा (Status quo) कायम राखि बढी नेक्सानी हुन नदिने तर्फ परिलक्षित रहने गर्दछ। त्यसैले यसलाई निरेधात्मक उपचारको रूपमा पनि बुझिने गरिन्छ। निषेधाज्ञाको आदेशले न त कसैको हक अधिकारको सिर्जना गर्दछ न त कसैको हक अधिकारको समाप्ति नै गर्दछ। मुद्दाको प्रकृति हेरेर ये व्यक्ति र सार्वजनिक पदाधिकारी दुवैका विरुद्धमा जारी हुन्छ। ये मुद्दाको कारवाही नटुङ्गिएसम्म विवादित विषय वस्तुलाई यथास्थितिमा राख्ने रोकथाममुखी उपचारको बाटो हे। कुनै व्यक्तिको कानून प्रदत्त अधिकारमा कसैले आघात पार्ने आशंका भएमा नागरिक अधिकार ेन २०१२ के दफा १७ अनुसार उच्च अदालत वा जिल्ला अदालतमा निवेदन दिन सकिने र सम्बन्धित अदालतले अवस्था हेरी आदेश जारी गर्ने र क्षतिसमेत भएको ठहरेमा क्षतिपूर्ति समेत गराई दिने व्यवस्था ेनले गरेको छ। निषेधाज्ञा निवेदन हे रिट हेइन।

निषेधाज्ञाको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको पूर्ण बैठकबाट वि.सं. २०१६ सालमा निम्न अनुसारको आदेश भएको पाइन्छ।¹⁴¹

- निषेधाज्ञाको आदेश जारी गर्ने, नगर्ने विषय अदालतको तजविज हे, पक्षको हक हेइन।
- निषेधाज्ञा कुनै कार्य गर्न निषेध गर्ने मात्र नभई जारी भएको निषेधाज्ञा कार्यान्वित गर्न यसो गर्नु भनि कर लगाउन पनि हुन सक्तछ।
- निवेदनको प्रथम दृष्टिमा)prima-facie हकदावी लाग्ने देखिएमा आदेश जारी हुने। (
- निषेधाज्ञामुद्दा मामिलाको अन्तिम टुड ,ग्गे नलागेसम्म वा अदालतले तेकेको मिति सम्म वा अर्को आदेशजारी नगरेसम्म लागु रहने।

¹⁴⁰अमृत प्रसाद.खा वि. सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद,ने.का.प, २०५१ नि.नं ४९३३ पृ ४६३

¹⁴¹ने.का.प, २०१६ अंक ११ पृ. १८-१९

- अदालतले मनासिव माफिकको शर्तबन्देश लगाई जारी गर्न हुने।
- अदालतले पूर्व आदेशलाई स्थगित गर्न सक्ने
- निषेधाज्ञा नागरिक अधिकार ेन ले कुनै नागरिकलाई दिएको अधिकार सुरक्षित गर्नला दण्डबाहेक जारी गर्न हुदैन।

निषेधाज्ञा मुद्दाको प्रारम्भमा बीचको अवस्थामा र अन्तिम अवस्थामा जारी हुन्छ। यसलाई प्रारम्भिकअस्थायी र अन्तिम भनि विभाजन गर्न सकिन्छ। आदेश जारी हुनका लागि निम्न अवस्था विद्यमान हुनुपर्ने:-

- आदेश जारी नगरेमा निवेदनलाई अपुरणीय क्षति हुने देखिएमा;
- प्रत्यर्थीले प्रथम दृष्टिमा (prima facie) गरे विराम जस्तो देखिनुपर्दछ;
- सुविधा सन्तुलनको (balance of convenience) दृष्टिबाट उपयुक्त देखिएमा

४. नयाँ संवैधानिक व्यवस्था र विगतको व्यवस्थासंग तुलना

रिट जारी गर्ने सम्बन्धमा वर्तमान नेपालको संविधानले व्यापक फेरबदल गरी सर्वोच्च अदालतलाई व्यापक अधिकार प्रदान गरेको छ भने उच्च अदालत र जिल्ला अदालतलाई समेत रिट जारी गर्ने अधिकार संविधानमा नै समावेश गरी संवैधानिक अधिकारको रूपमा सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ। विगतमा उच्च अदालतको हैसियतमा रहेको पुनरावेदन अदालतको रिट क्षेत्राधिकारलाई संवैधानिक अधिकारको रूपमा मान्यता प्रदान नगरी न्याय प्रशासन ेन २०४८ र यसमा मिति २०६७/१२/१५मा भएको संशोधनले सबै प्रकारका रिट जारी गर्ने अधिकार प्रदान गरि अदालतको रिट क्षेत्राधिकारलाई विस्तार गरेको थियो। नागरिक अधिकार ेन बमोजिमका कानुनी अधिकारलाई उपचार प्रदान गर्नका लागि रिट जारी गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको थियो। वर्तमान संविधानको धारा १४४ ले यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकका प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भएपनि से उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहिन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हक प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरेकारको कुनै विवाद समावेश भएको कुनै कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि पाँच प्रकारका रिट लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने व्यवस्था गरी रिट जारी गर्ने अधिकारलाई विस्तृत बनाएको छ। उच्च अदालतलाई प्रदान गरिएको रिट क्षेत्राधिकारले, न्यायिक विकेन्द्रीकरण तर्फको सार्थक प्रयास एवं न्यायमा पहुँच अभिवृद्धिको ढेका खुल्न गएको छ।

वर्तमान नेपालको संविधानले विगतको तुलनामा सर्वोच्च अदालतको रिट क्षेत्राधिकारलाई विषद बनाएको छ। संविधानको धारा १३३(१) ले न्यायिक पुनरावलोकन(judicial review)को अधिकार प्रदान गरेको छ। विगतका संविधानमा यस संविधानद्वारा प्रदत्त ... संविधानसंग कुनै कानून बाझिएमा भन्ने व्यवस्था रहेकोमा हाल को संविधानमा से व्यवस्थालाई निरन्तरता दिदै प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानून संघीय संसदले बनाएको कुनै कानूनसंग बाझिएको वा नगर सभा वा गाउँ सभाले बनाएको कुनै कानून संघीय संसद वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानून संग बाझिएको हुदा त्यस्तै कानून वा त्यसको कुनै माग वदर घेषित गरी पाउन नेपाली नागरिकले निवेदन दिन सक्ने र निवेदन बमोजिम कुनै कानून बाझिएको देखिएमा से कानूनलाई प्रारम्भ देखी नै वा निर्णय भएको मितिदेखी अमान्य र वदर (Ultra virus)घेषित गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई रहेको छ। संघीय संसदले ,प्रदेश सभाले,नगर सभा वा गाउँ सभाले बनाएको कानून संविधान संग बाझिएमा वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानूनसंघीय संसदले बनाएको कुनै कानून संग बाझिएको वा नगर सभा वा गाउँसभाले बनाएको कुनै कानूनसंघीय संसद वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानून संग बाझिएमा ममान्य वा वदर घेषित गर्न सक्ने अधिकार रहेको छ।

सर्वोच्च अदालतको अर्को महत्वपूर्ण क्षेत्राधिकार रिट क्षेत्राधिकार हे । नेपालको संविधानको धारा १३३(२) मा संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा भएपनि अपर्याप्त वा प्रभावहिन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनका लागि, सार्वजनिक हक वा सरेकारको कुनै विवाद समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्न निरेपणका लागि ५ प्रकारका रिट एवं अन्य उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ । नेपालको संविधानको धारा १३३(१) मा केहि थप अधिकार प्रदान गरिएको छ भने १३३(२) चाहिनेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ८८(२) र नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १०७(२) को निरन्तरता हे । धारा १३७ले संवैधानिक इजलासको व्यवस्था गरी सर्वोच्च अदालतले विशिष्टीकृत सुनवाई प्रारम्भ भएको छ । अदालतले विशिष्टीकृत रूपमा सुनवाई प्रारम्भ गरेबाट सरकारी वकीलले पनि संरचागत रूपमा आफ्ना जनशक्तिलाई विशिष्टीकृत गर्नुपर्ने खाँचे टडकारे रूपमा देखिन गएको छ ।

५. सर्वोच्च अदालत तथा उच्च अदालतलाई दिएको रिट क्षेत्राधिकारको भिन्नता

न्याय प्रशासन ेन २०४८ मा मिति २०६७/१२/१५ मा भएको संशोधनले तत्कालिन पुनरावेदन अदालत र न्याय प्रशासन ेन २०७३ को दफा ८(१) ले उच्च अदालतलाई रिट निवेदन सुन्ने अधिकार विस्तार गरिदियो । उच्च अदालतलाई नेपालको संविधानको धारा १४४ ले संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा उपचारको व्यवस्था भएपनि अपर्याप्त वा प्रभावहिन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरेकारको कुनै विवाद समावेश भएका कुनै कानूनी प्रश्नको निरुपणको लागि बन्दीप्रत्यक्षिकरण परमादेश, उत्प्रेषण प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न पाउने अधिकार प्राप्त भै संवैधानिक रूपमै कार्यक्षेत्र विस्तार भएको पाइन्छ । सर्वोच्च अदालत र उच्च अदालतको रिट क्षेत्राधिकारमा निकै भिन्नता रहेको पाइन्छ । सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार छ भने उच्च अदालतलाई ये अधिकार प्रदान गरिएको छैन । सर्वोच्च अदालतलाई सार्वजनिक हक वा सरेकारको कुनै विवादमा समावेश भएको संवैधानिक र कानूनी प्रश्नको निरेपण गर्ने अधिकार रहेको छ भने उच्च अदालतलाई सार्वजनिक हक वा सरेकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कानूनी प्रश्नको मात्र निरेपण गर्ने अधिकार रहेको छ । सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरिएको अधिकारमा असाधारण अधिकार र उचित उपचार प्रदान गर्ने भन्ने वाक्यांश परेको छ भने उच्च अदालतलाई उपयुक्त आदेश जारी गर्ने भन्ने वाक्यांश उल्लेख गरिएको छ । सर्वोच्च अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकार नेपाल अधिराज्य भरी प्रयोग गर्न सक्छ जबकी उच्च अदालतले आफ्नो प्रादेशिक क्षेत्राधिकार भित्र मात्र आदेश जारी गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ । यस अर्थमा सर्वोच्च अदालतको रिट क्षेत्राधिकार उच्च अदालतको तुलनामा व्यापक रहेको छ ।

६. रिट क्षेत्राधिकारको विस्तारको प्रभाव

नेपालको संविधान एवं न्याय प्रशासन ेन २०७३ जारी भए सँगै उच्च अदालतको क्षेत्राधिकार बृद्धि हुन गई सेवा ग्राहिले स्थानिय स्तरमा रिट सम्बन्धि विवादमा सेवा प्राप्त गर्न सफल हुने भएकोले उच्च अदालतहरूमा रिटहरू दायर हुने क्रम बढ्दै छ । यसले न्यायमा पहुँचको अभिवृद्धि गरेबाट जनतामा आशाको केहि संचार गरेको छ भने अदालतहरूलाई पनि ये क्षेत्राधिकारको प्रयोग र पालना सहि ढङ्गले गर्नु पर्ने चुनौती रहेको छ । त्यसले गर्दा उच्च अदालतहरूले रिट क्षेत्राधिकारको प्रयोग गर्दा रिटको सैद्धान्तिक अवधारणा, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त, विधिशास्त्रीय मान्यता एवं रिटका नविनतम अवधारणा र तिनको स्थानिय प्रयोगका संभावना र न्यायलाई वस्तुनिष्ठ

बनाउने सन्दर्भमा अदालतले खेल्न सक्ने भूमिका बारेमा न्यायकर्मीहरूका विचमा सधन रूपमा विचार विमर्श र छलफल हुनु आवश्यक देखिएको छ ।

साविक पुनरावेदन अदालत हाल उच्च अदालतमा सालबसाली रूपमा रिटहरूको संख्या थपिदै गएको छ । यस्तै गर्दा सर्वोच्च अदालतमा पर्ने रिटको चापलाई घटाउनमा ठूलो भूमिका खेलेको छ । अधिकार क्षेत्रमा वृद्धि नभएको भए उच्च अदालतमा पर्ने रिटहरू निसंदेह रूपमा सर्वोच्च अदालतमा पर्ने थिए भनि अनुमान लगाउनु अन्यथा मानिदैन । उच्च अदालतलाई नेपालको संविधानको धारा १४४(१) मा यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचार को व्यवस्था भएपनि से उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहिन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनका लागि आवश्यक र उपयुक्त रिट जारी गर्न सक्ने गरि अधिकार प्रदान गरेको छ भने नेपालको संविधानको धारा १३३(२) मा रहेको व्यवस्था पनि धारा १४४(१)को जस्तै रहेबाट उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालतको उल्लेखित विषयमा रिट जारी गर्ने अधिकारमा केहि भिन्नता नरहेकोबाट दुवै निकायलाईसमान हैसियत दिनखोजिएको देखिन्छ । के यी दुई निकायलाई उल्लेखित विषयको निरेपण गर्न समान हैसियत दिइएको हे ? प्रष्ट छैन । उल्लेखित विषयमा एकै हैसियतका दुई व्यक्तिले फरक फरक स्थानमा निवेदन दिई सर्वोच्च र उच्च अदालतबाट क्रमश रिट खारेज र जारी भये भने कुनले प्राथमिकता पाउने भन्ने विषय अन्योलमा रहेको छ । दुवै निकायको छुट्याछुट्टै कार्य विधिको समेत अभाव छ । उच्च अदालतमा पर्ने रिटहरूमा देखापर्ने अर्को प्रमुख समस्या प्रादेशीक क्षेत्राधिकार संग सम्बन्धित छ । जहाँ दुई वा से भन्दा बढी निकायलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने हुन्छ जसमा विवादको विषयको उठानसम्बन्धित जिल्लाबाट हुने गर्दछ भने अन्तिम निर्णय भने मन्त्रालय वा विभाग हुने गर्दछ । मन्त्रालय, विभाग उच्च अदालतको क्षेत्राधिकार भित्र नपर्ने पनि हुन्छ क्षेत्राधिकार भित्र नपर्ने निकायका विरुद्ध रिट जारी गर्न मिल्ने कानूनले अनुमति प्रदान गर्दैन तर कतिपय अदालतहरूले रिट जारी गरि रहेको अवस्था छ । यस्तै अवस्थामा जारी आदेश उपर क्षेत्राधिकारको प्रश्न देखाई सर्वोच्च अदालतमा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा वदरगराई माग्नमिल्ने वा नमिल्ने ?

संविधानमा उच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत धारा १४४ (१) मा सार्वजनिक हक वा सरेकारको कुनै विवाद समावेश भएको कुनै कानूनी प्रश्न निरेपनका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने भन्ने रहेको छ भने सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत धारा १३३(२) मा संवैधानिक हक वा सरेकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरेपनको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्था भएबाट संवैधानिक प्रश्न नभएकोमा धेरै सरेकारवालाहरु भई केहिले सर्वोच्च अदालतमा र केहिले उच्च अदालतमा निवेदन दिई सर्वोच्च अदालतबाट निवेदन खारेज गरेमा र उच्च अदालतबाट जारी भएमा त्यसको हैसियत केहुने भन्ने विषय संविधानमा प्रष्ट नभई अन्यैल रहेको छ ।

७. रणनीतिक योजनाले रिट सम्बन्धमा प्रक्षेपण गरेका कार्यहरु

कुनै पनि संगठनको लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्नका लागि रणनीतिक योजना महत्वपूर्ण एवं प्रभावकारी माध्यम हे । यसले संगठनलाई समय सापेक्ष रूपमा गतिशील बनाई संस्थागत विकास गरी जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धिमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गर्दछ । महान्यायाधिवक्ता कार्यालयले योजनाबद्ध विकासका माध्यमबाट संस्थागत सुधार गरी सरकारी वकीलको व्यवसायिक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य अनुरूप देखे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना २०७३/०७४-२०७०/०७५ को थालनी गरेको छ ।

देखे रणनीतिक योजनाले रिट सम्बन्धि विषयलाई महत्वपूर्ण स्थान दिई आफ्ना ४ वटा प्रमुख लक्ष्य मध्ये लक्ष्य नं. २ मा रिटलाई स्थान दिएको पाइन्छ । रिट सम्बन्धी विषयको प्रतिरक्षा र लिखित जवाफ सम्बन्धी कार्य सरकारी वकिलको प्रमुख कार्य (**Prime Function**) अन्तर्गत नै पर्दछ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको र मातहत कार्यालयको ५ वर्षको रिटको आंकडालाई हेर्ने हे भने सालवसाली रूपमा प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने रिटको संख्यामा बढेको तथ्यांक हेर्दा पाइन्छ ।

आ.व.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	हाल उच्च सरकारी वकील कार्यालय	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय
०६७/०६८	३४७८	२९२२	४५
०६८/०६९	३८०७	२९८७	३५४
०६९/०७०	४०९७	३९८४	५९५
०७०/०७१	४२०३	३५३५	५९९
०७१/०७२	४५९३	३४९९	७४९

स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, वार्षिक प्रतिवेदन

उल्लिखित तथ्यांकबाट रिट निवेदनमा सालवसाली रूपमा वृद्धि भएबाट सरकारी वकिलको व्यवसायिक क्षमता र ज्ञान रिट क्षेत्रमा अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिएकोले देखे रणनीतिक योजनाले आफ्ना ४ वटा लक्ष्य मध्ये लक्ष्य नं. २ मा सरकारी मुद्दा र रिटको प्रतिरक्षामा प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्ने भनि उल्लेख गर्नुका साथै उक्त लक्ष्य प्राप्तिका लागि आफ्ना रणनीतिमा सरकारवादी र सरकारको हक हित र सरेकार रहेको मुद्दा र रिट निवेदनमा प्रतिनिधित्व प्रभावकारी रूपमा गर्ने भनि योजनामा उल्लेख गरी यसको सफल कार्यान्वयनका लागि क्रियाकलापहरू, कार्यसम्पादन सूचक, समयावधि, जिम्मेवारी र अनुगमन गर्ने निकाय समेत तोकिएको लक्ष्य निर्धारण गरेको छ । यसका लागि योजनाको क्रियाकलापमा सबै सरकारी वकीललाई नियुक्त भएको दुई वर्षभित्र वहस शिप सम्बन्धि प्रशिक्षण प्रदान गर्ने, मुद्दाको प्रतिनिधित्वपूर्व सामुहिक छलफल गर्ने र समूहगत प्रतिनिधित्वको अभ्यास विस्तार गर्ने, रिटको प्रतिरक्षा र लिखित जवाफको तयारीसम्बन्धमा आवश्यक सूचना एवं जानकारीको उपलब्धता एवं समन्वय सम्बन्धमा सरेकारवाला निकायहरू संग आवधिक छलफल गर्ने, विभिन्न मन्त्रालय एवं सरकारी निकायमा रहेका कानून अधिकृत एवं सरकारी वकीलहरूसंग लिखित जवाफ तयारी सम्बन्धि अन्तरक्रिया गर्ने, रिटका बारेमा फायल एवं जानकारी दिन सम्बन्धित निकायमा फेकल पर्सन तोकन अनुरोध गरी सेको विवरण अध्यावधिक गर्ने, रिटको प्रतिरक्षामा असहयोग गर्नेको विवरण सम्बन्धित सुपरिवेक्षण वा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालयमा लेखी पठाउने, सार्वजनिक हितसम्बन्धि विषयमा सरकारी वकीलको भूमिका रहने क्षेत्रहरू समेटी दिग्दर्शन तयार गर्ने । उल्लिखित क्रियाकलाप मार्फत सरकारी वकीलको रिट सम्बन्धी विषयमा क्षमता अभिवृद्धि गरी प्रभावकारी प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता गर्ने लक्ष्य रणनीतिक योजनाले लिएको देखिन्छ ।

८. रिटको प्रतिरक्षामा देखिएका समस्या र चुनौतीहरू

मुद्दा हेर्ने निकाय समक्ष मुद्दाको पक्षको तर्फबाट उपस्थित भई कौशलपूर्ण ढङ्गले मुद्दालाई आफ्नो पक्षमा ल्याउनका लागि गरिने सशक्त एवं प्रभावकारी प्रस्तुती नै प्रतिरक्षा हो । सरकार विरुद्ध परेका निवेदन उपरको प्रतिरक्षा गर्ने कार्य सरकारी वकिलको महत्वपूर्ण कार्यहरू मध्येको एउटा प्रमुखतम कार्यमा पर्दछ । प्रतिरक्षाको कार्य सरकारी

वकिलबाट जेजपूर्ण ढङ्गले हुन सकेन भने मुद्दामा अर्को पक्षलेसफलता हासिल गर्ने भएकोले प्रतिरक्षालाई प्रभावकारी एवं कौशलपूर्ण ढङ्गले सम्पन्न गर्नु सरकारी वकिलको प्रमुखतम कार्य (Prime Function) भित्र पर्दछ ।

प्रतिरक्षा महत्वपूर्ण कार्य हुदा हुदै पनि यस प्रभावकारी ढङ्गले सम्पादन गर्न नसक्नुका पछाडी निम्न लिखित समस्या रहेका छन ।

- विषयवस्तुको गम्भीरताका दृष्टिले एउटै रिटमा ख्याति प्राप्त धेरै वकीलहरूसंग प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने ।
- रिट सम्बन्धमा सरकारी वकिल, न्यायाधिशकानून, व्यवसायि,अदालत एवं सरकारी वकिल कार्यालयका कर्मचारीहरूमा रिट सम्बन्धि सैद्धान्तिक ज्ञान र तालिमको अभाव रहेको छ । जसले गर्दा रिटमा के माग गर्न खेजेको हे से प्रष्ट नलेखि नमात्र उल्लेख गरी निवेदन गर्ने र से मा कसरी प्रतिरक्षा गर्ने एवं के आदेश गर्ने भन्ने बारेमा सवैमा अन्योल रहेको छ ।
- कानून अध्ययन नगरेका कर्मचारीहरू वहुवा भई अधिकृत हुने एवं निजहरूलाई कानूनका बारेमा आधारभुत ज्ञान समेत नभएबाट वहस पैरवी लगायतका कार्य गराउन समस्या परेको छ ।
- सार्वजनिक सरेकारको सवै विवाद अदालतले निरेपण गर्न सक्तैन । किनकी सार्वजनिक सरेकारकापूर्ण राजनितिक प्रश्न समाविष्ट भएका विवाद अदालतले हेर्न मिल्दैन तर राजनितिक र संवैधानिक प्रश्नका विचमा स्पष्टसीमारेखाको व्याख्या हालसम्म हुन सकेको छैन ।
- अन्तरिम आदेशको प्रतिरक्षामा सूचना उपलब्ध नहुने ।
- जसका विरुद्ध रिट परेको हे से सार्वजनिक निकायले रिटलाई हल्का ढङ्गले लिई जिखित जवाफ नपठाउने, हदम्याद भित्र पठाएपनि,हदम्याद नघाई पठाउने विषयवस्तुलाई प्रष्ट नपारी हल्का ढङ्गले सरकारी वकिल कार्यालयमा पठाउने र जवाफ पठाएपछि जिम्मेवारी पूरा भएको ठान्ने अर्को शव्दमा स्वामित्व ग्रहण नगर्ने प्रचलन बढेको छ ।
- विपक्षीहरू सवैले लिखित जवाफ पेश नगर्ने पेश गरेपनि सरकारी वकिल संग समन्वय वा एक अर्का निकाय विच समन्वय नगरी बाझिने ढङ्गले पेश गर्ने जसले गर्दा प्रतिरक्षामा समस्या श्रृजना गरेको छ ।
- लिखित जवाफका साथ अवश्यक प्रमाण कागजातहरू वा निर्णय फायलहरू संलग्न गरी नपठाउने ।
- सम्बन्धित निकाय आफ्ने मुद्दाको विषयमा सरकारी वकिल संग निरन्तर सम्पर्कमा रहनु पर्ने र सूचना दिनुपर्नेमा वेखवर रहने र आवश्यक सहयोग नगर्ने ।
- एकै प्रकारको तथ्य भएको विवादमा अदालतबाट जारी हुने आदेशमा एकरूपता नभएको एउटै अदालतको वेञ्च पिच्छे फरक फरक आदेश हुने गरेवाट विषयवस्तु प्रति धारणा (concept) बनाउन कठीन भएको ।
- वेसरेकारका निकायलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दिने र लिखित जवाफ माग्ने प्रचलन रहेबाट अनावश्यक रुपमा उपस्थित हुनुपर्ने अवस्थाले कार्य चाप बढेको जसले गर्दा महत्वपूर्ण मुद्दामा समय दिन नभ्याएको ।
- रिट पुर्वक कानूनको अधिनमा रही निर्णय गर्ने परिपाटिको अभावले प्रतिरक्षामा समस्या सृजना गरेको ।
- दक्ष र गुणस्तरिय जनशक्तीको अभाव रहनुका साथै कार्य चाप बढी भएवाट पनि प्रभावकारी ढङ्गले प्रतिरक्षा हुन नसकेको ।
- बजेट न्युन भएका कारण बृति विकाशका अवसरमा प्रभाव पर्नुका साथै प्रविधिको अभाव एवं ज्ञानको कमिले प्रभाव पारेको ।

- सरकारी निकायले महत्वपूर्ण संवैधानिक एवं कानुनी विषयमा निर्णय लिदा सरकारी वकिलको सल्लाह र सुझाव नलिई गलत कानून प्रयोग गरी निर्णय गर्ने परिपाटीको विकाशले समस्या सिर्जना गरेको ।
- विश्वव्यापीकरणका कारण प्रविधिमा आएको विकासले गर्दा नयाँ कानूनको निर्माण हुने क्रम बढ्दै रूपमा रहेको र सो बारेमा आवश्यक ज्ञान र जानकारी हासिल गरी प्रखर र ससक्त वक्तु सबै सरकारी वकीलका लागि चुनौती रहेको छ ।
- इजलाशले समय सिमा तेकेके अवस्थामा छेउटे समयमा सबै विषय वस्तुलाई समेटी उत्कृष्ट प्रस्तुति गर्ने कौशल एवं शिपको विकाश गर्नु सबै सरकारी वकीलका लागि चुनौती रहेको छ ।
- सबै सरकारी वकीलहरूले उत्कृष्ट एवं ेजपूर्ण वहस नेट लेखन कलासीपको विकाश गर्नु पर्ने चुनौती रहेको छ ।

९. रिटमा प्रभावकारी प्रतिनिधित्वका लागि अपनाउनु पर्ने उपायहरू

कार्य सम्पादनका दृष्टिकेण बाट सरकारी वकिल राज्यको अभियोजनकर्ता , कानूनी सल्लाहकार राज्य बिरुद्धका मुद्दाको प्रमुख प्रतिरक्षक हे । मुद्दामा जसरी एउटा व्यक्ति पक्ष हुन सक्छ समान तवरबाट राज्य पनि एउटा व्यक्ति सरह पक्ष हुन सक्दछ राज्य र व्यक्ति बीचमा विवाद खडा भएको अवस्थामा राज्यको तर्फबाट कानूनी प्रतिरक्षकको हैसियतबाट सरकारी वकिलले प्रतिनिधित्व गर्नु पर्दछ । सरकारी वकिलबाट सफल एवं प्रभावकारी प्रतिनिधित्वका लागि विपक्षीका सबल पक्ष र कमजोर पक्षको बारेमा पहिचान गरी सबल पक्षलाई चुनौती दिन तर्कपूर्ण आक्रमण (Logical Attack) प्रतिरक्षा (Defence) र प्रति आक्रमण (counter attack) गर्नु पर्दछ । प्रभावकारी प्रतिनिधित्वका लागि निम्न कुरामा ध्यान दिनुपर्दछ

- ❖ मुद्दामा निवेदन पक्षले माग गरेको चुरे कुरा एवं विवादका विषयहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरी तयार हुनुपर्दछ ।
- ❖ मुद्दा कुन निकाय कार्यालयसंग सम्बन्धित छ के विषयमा विवाद, उठाइएको छ, ेन, कानून , नीति नियमका व्यवस्थालाई केलाई सन्दर्भलाई समर्थन गर्ने आधार पहिचान गर्नु पर्दछ ।
- ❖ सम्बद्ध निकाय अधिकारीसंग समन्वय गरी सूचना संग्रह एवं छलफल गरी विषयवस्तु प्रति जानकारी रहनु पर्दछ ।
- ❖ अदालतमा गरिने वहस पैरवीका बुदालाई सिलसिलेवार रूपमा टिपेट गरी सन्दर्भ सामाग्रीको समुचित व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- ❖ सम्बन्धित विषयको , सैद्धान्तिक धारणा नजिर लगायतका विषयमा जानकारी लिई उपस्थित हुनुपर्दछ ।
- ❖ समुहगत प्रतिक्रिया गर्नुपर्ने भएमा नेतृत्व कसले लिने जिम्मेवारिका विषयमा शुरूमै तय हुनुपर्दछ ।
- ❖ इजलासमा समयमै उपस्थित भएमा विपक्षीको कुनै रणनीति भए से थाहा पाउन सक्ने अनुकूल रणनीति तयार गर्न सकिन्छ ।
- ❖ वहस विवादको मुलबिन्दुमा केन्द्रित रही भाषा शिष्ट र मर्यादित रहनु पर्दछ । ,
- ❖ वहस बुदालाई समर्थित गर्ने ेन कानून नजिर वा सन्दर्भ सामाग्रीसहित से के सान्दर्भिकता देखाउदै इजलासको ध्यान खिच्नु पर्दछ ।
- ❖ इजलासमा प्रस्तुत हुदा आवेशमा आउने अनावश्यक विषयमा समय लिने कार्य नगर्नबाट पुर्व योजना बनाउनु पर्दछ ।
- ❖ विपक्षी कानून व्यवसायिका कुराहरू ध्यान पूर्वक सुनी बुदा टिपेट गर्नुपर्दछ ।

कस्ता विषयहरू रिटबाट हेरिदैनन्

निम्न लिखित विषयहरू रिट क्षेत्राधिकारबाट निरेपण हुदैनन्।

- ❖ पूर्ण रूपमा राजनीतिक प्रश्न समावेश भएको विषयवस्तु
- ❖ सरकारको नीतिगत विषयवस्तुमा
- ❖ पर्याप्त र प्रभावकारी वैकल्पिक उपचारको व्यवस्था रहेकोमा
- ❖ मौलिक हक कानूनी हक र सार्वजनिक सरोकारको हकको विषय नभएमा, संवैधानिक हक ,
- ❖ अन्तिम निर्णय भईसकेको विषयमा
- ❖ अनुचित विलम्ब नगरी उपचार माग गर्न आएमा
- ❖ राज्यमा संकटकालीन अवस्था भएमा
- ❖ साधारण उपचारको व्यवस्था भएकोमा

अन्तरिम आदेशको छलफलमा भाग लिदा ध्यान पुर्‍याउनुपर्ने कुराहरु

- ❖ निवेदकको निवेदन शुद्ध रूपले अध्ययन गरी माग गर्न खोजिएको विषय बुंदागत रूपमा पहिचान गर्ने।
- ❖ सम्बन्धित विषयको अवधारणा र बिद्यमान कानूनको अध्ययन गरी तयार रहने।
- ❖ अदालतको अभ्यासको बारेमा जानकारी राख्ने।
- ❖ सम्बन्धित निकायसंग समन्वय गरी निर्णय फाईल माग गर्ने।
- ❖ सम्बन्धित निकायका कानून अधिकृत/पदाधिकारीसंग समन्वय गर्ने।
- ❖ निवेदकको निवेदन दिने हक अधिकार रहे नरहेको बिलम्ब गरी , वैकल्पिक उपचारको बाटो रहे नरहेको , निवेदन दिए नदिएकाे आदि विषयमा जानकारी रहने।
- ❖ निवेदकलाई अपुरणीय क्षेति नहुने र सुविधा सन्तुलनका दृष्टीले उपयुक्त नदेखिएको विषयमा केन्द्रित रहि बहस गर्ने।

सरकारी निकायहरू नै पक्ष विपक्ष भएको अवस्थामा सरकारी वकीलको प्रतिनिधित्व

सरकारी निकायहरू नै पक्ष विपक्ष भएको अवस्थामा सरकारी वकीलले कसको पक्षबाट प्रतिनिधित्व गर्ने भन्ने अहम सवाल उठ्ने गर्दछ। यस्तो अवस्थामा जुन सरकारी निकायले पहिले प्रतिरक्षा गरीदिन अनुरोध गरी लेखि पठाउछ सोही निकायको पक्षबाट गर्नुपर्दछ। दुवै निकायबाट एकैसाथ प्रतिरक्षाका लागि अनुरोध भई आएमा सरकारी वकीलले सार्वजनिक हित र न्यायको पक्षमा केन्द्रीत रही आफ्नो बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नु पर्दछ।

निष्कर्ष:-

रिट क्षेत्राधिकार नागरिकको मौलिक हक अधिकार संरक्षण गर्ने महत्वपूर्ण संवैधानिक रूपमा प्रत्याभूत गरीएको कानूनी माध्यम हो। सार्वजनिक सरोकारको विषयमात्र हैन व्यक्तिको वैयक्तिक हक अधिकारको संरक्षणका लागि पनि रिट क्षेत्राधिकारको प्रयोग गरीने भएकोले कानूनी क्षेत्रमा यसको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ। उच्च अदालतमा समेत रिट क्षेत्राधिकारको वृद्धि भएबाट न्यायिक अधिकार विकेन्द्रित हुनगई न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि हुन गएकोले न्याय प्राप्तिमा सहज हुने विश्वास लिइएको छ। अदालतको कार्यक्षेत्रमा विस्तार भएसँगै महान्यायाधिवक्ता कार्यालय र मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूको पनि कार्य विस्तार हुन गएकोले सरकारी वकीलहरूले रिटका विषयमा

सैद्धान्तिक अवधारणा, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास, राष्ट्रिय कानूनका बारेमा जानकारी हुनुका साथै संस्थागत रूपमा विशिष्टीकृत जनशक्ति तयारी गर्नुपर्ने टडकारे आवश्यकता देखिएकाले संस्थागत पहलकदमी हुनु जरूरी छ। यसका लागि न्यायकर्मीहरूले संवेदनशिल भई अधिकार क्षेत्रको प्रयोग गर्ने विषयमा सघन रूपमा विचार विमर्श र छलफल गरी निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने जरूरी देखिएको छ।

सन्दर्भ सामाग्री

१. न्याय चौतारी रिट क्षेत्राधिकार विशेषाङ्क वर्ष ५ अंक ६२०६९ ,
२. सरकारी वकील दिग्दर्शन -२०६३
३. प्रशासकीय कानून २०६८, केशवराज पाण्डे-
४. नेपालको संवैधानिक कानून (फ्रडिल वि २०५४स .)
५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देशे पञ्च वर्षीय रणनीतिक योजना
६. नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७
७. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३
८. नेपालको संविधान २०७२
९. न्याय प्रशासन ेन २०४८
१०. न्याय प्रशासन ेन २०७३
११. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ेन २०४९
१२. सर्वोच्च अदालत ेन २०४८
१३. सर्वोच्च अदालत नियमावली २०४९
१४. उच्च अदालत नियमावली २०७३
१५. जिल्ला अदालत नियमावली २०५२
१६. रिट क्षेत्राधिकारको विकेन्द्रीकरण र यसको प्रयोग –पदम प्रसाद पाण्डेय (सहान्यायाधिवक्ता)

कार्यपत्र नं. १५

अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना र यसले अवलम्बन गर्नुपर्ने रणनीतिहरू

कृष्णजीवी घिमिरे, सहन्यायाधिवक्ता
सोमकान्ता भण्डारी, उपन्यायाधिवक्ता

१. पृष्ठभूमि

फौजदारी न्याय प्रणालीको मूलभूत उद्देश्य राज्यमा अपराध नियन्त्रण गरी अपराधमुक्त तथा भयमुक्त समाजको स्थापना गर्नु हो । यसका लागि अपराधीलाई दण्डित गर्नु र निर्दोषको संरक्षण पनि त्यतिकै जरुरी मानिन्छ । समाजमा घट्ने विभिन्न अपराधको कारण, प्रकार, प्रवृत्ति, अपराधका अन्य पक्षहरू, अपराधीहरूको आचरण, व्यवहार, चरित्र, पारिवारिक सामाजिक पृष्ठभूमि, पेशा तथा अपराधको रोकथाम र अपराधीहरूलाई दण्ड सजाय गर्ने सम्बन्धित कानूनको प्रभावकारिता र परिणाम एवं अपराधीले अपराध गर्न प्रयोग गर्ने प्रविधि, सीप, सङ्गठन जस्ता समग्र पक्षहरूमा आधिकारिक एवं वैज्ञानिक ढंगले अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने गराउने व्यवस्था हुन नसक्दा फौजदारी कानूनको प्रभावकारिता, दण्ड सजायको असर, अपराध कानूनप्रतिको सामाजिक धारणा, अपराधको प्रवृत्ति लगायतका विषयमा सही र वैज्ञानिक विश्लेषण हुन सक्दैन । फौजदारी न्याय प्रणाली र अपराध सम्बन्धी कानूनको प्रभावकारिता बढाउन, अपराधको रोकथाम र निवारण गर्न तथा अपराधीहरूको सुधार र तिनको पुनर्स्थापना समेत गरी समाजलाई अपराधमुक्त बनाउन गरिएका कानूनी, नीतिगत र संस्थागत प्रयासको अध्ययन र विश्लेषण हुन सकेमा त्यसले देखिएका समस्या र कमजोरीहरूलाई हटाउन र भविष्यमा गर्नुपर्ने सुधारका उपाय पत्ता लगाउन मद्दत गर्दछ । यसका लागि अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान गर्ने निकायको आवश्यकता पर्दछ ।

२. अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको आवश्यकता र महत्व

फौजदारी न्याय प्रशासनलाई सबल र सक्षम बनाउनका लागि अपराधको रोकथाम, दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था, त्यसको प्रयोग र समाजमा परेको प्रभाव, अपराध पीडितको न्यायमा पहुँच तथा अपराधबाट समाजमा परेको प्रभाव, अपराध गर्ने व्यक्तिको आचरण, प्रवृत्ति जस्ता विविध पक्षहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने तथा अनुसन्धानले देखाएको तथ्य र निष्कर्षका आधारमा गर्नुपर्ने हुन्छ । अपराधको संख्यात्मक विवरण, फौजदारी मुद्दाको संख्या र ती मुद्दाहरूमा प्राप्त हुने सफलता एवं असफलताको स्थितिलाई प्रत्येक मुलुकको समग्र सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, भौगोलिक, जनसांख्यिक मापदण्डको आधारमा अध्ययन एवं समीक्षा गरी अपराधको प्रवृत्ति (Crime Trend) निर्धारण गर्न सकिन्छ ।^{१४२} फौजदारी न्याय प्रणालीमा चासो राखेर गरिने अपराधशास्त्रीय अध्ययनमा अपराधको दरमा किन वृद्धि भएको हो ? कारागार किन भरिएको हो ? यसको प्रभाव के कस्तो परेको छ ? विभिन्न प्रकारका निगरानी पद्धतिको प्रभावकारिता कस्तो छ भन्ने जस्ता कुराहरूको अध्ययन गरिन्छ ।^{१४३}

३. विभिन्न मुलुकको तुलनात्मक अध्ययन

विभिन्न मुलुकमा अपराधको प्रवृत्ति अनुसन्धान गरी उपयोगी उपायहरू पहिल्याउन अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान सम्बन्धी निकायहरूको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । केही मुलुकका व्यवस्थाहरू हेर्दा यस्तो अवस्था पाइन्छ ।

३.१ जापान

जापानमा न्याय मन्त्रालय अर्न्तगत Research and Training Institute (RTI) रहेको छ । यसको मुख्य कार्य अपराधको रोकथाम र नियन्त्रण गर्न उपयोगी उपायहरू स्थापना गर्ने तथा न्याय मन्त्रालयलाई कार्य सम्पादनमा सहयोग पुऱ्याउन अनुसन्धान गर्नु हो । यसमा अपराधको प्रवृत्ति र अभियुक्तको सुधारात्मक उपचार सम्बन्धी सबालमा विस्तृत र ठोस विश्लेषण गरिन्छ । यसले न्याय मन्त्रालयसंग सम्बन्धित विषयमा तालिम समेत संचालन गर्दछ । यसले criminology and criminal policy, criminal justice issues मा अनुसन्धान गर्दछ । यसले अनुसन्धानबाट प्राप्त परिणाम, तथ्यांक र सुझावहरू हरेक वर्ष श्वेतपत्र (White paper on crime) नामक पुस्तक मार्फत प्रकाशित समेत गर्दछ । अपराधको प्रवृत्ति,

^{१४२} कृष्णजीवी घिमिरे, अपराधको रोकथाममा प्रवृत्ति विश्लेषण: विगत, वर्तमान र भावी कार्यदिशा, कानून अंक ११८, पृ. ५८ ।

^{१४३} Gennar F. Vito et.al Criminology Theory, Research and Policy, John and Bratlett Publication, 2007, p. 5

विशेष प्रकारका अभियुक्तहरूको विशेषता, पीडितसँग सम्बन्धित विषयहरू आदिको अध्ययन गर्न र उपयोगी उपायहरूको मूल्यांकन गर्नका लागि अनुसन्धान कार्य गर्दछ । RTI ले प्रकाशित तथ्यांकको विश्लेषण, sample survey, questionnaire, court records, on-site study जस्ता विधि अनुसन्धान कार्यमा अवलम्बन गर्दछ ।

३.२ अष्ट्रेलिया

सन् १९७३ मा Criminology Research Act, 1971 अनुसार अष्ट्रेलियामा Australian Institute of Criminology नामक संस्था स्थापित भएको छ । यो अष्ट्रेलियाको National research and knowledge centre हो । यसको मुख्य कार्य अनुसन्धान गर्नु रहेको छ । Evidence-based research गरी न्याय प्रवर्द्धन गर्ने र अपराध घटाउने विषयमा यसले कार्य गर्दछ । यसले गर्ने मुख्यतः अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान गर्ने, नतिजा सूचनाप्रवाह गर्ने, सभा सेमिनार गर्ने, यसका नतिजाहरू प्रकाशन गर्ने लगायतका विभिन्न कार्यहरू गर्दछ । यसले अपराध र फौजदारी न्यायको दायराका विषयमा अनुसन्धानमूलक कार्यहरू गर्दछ । अनुसन्धानमूलक गतिविधि अन्तर्गत राष्ट्रिय अनुगमन कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने र त्यस अन्तर्गत हत्या, हातहतियार, चोरी, लागू औषध, सम्पत्ति शुद्धीकरण र मानव बेचबिखन विषय रहेका छन् । यसबाट नीति निर्माता र अभ्यासकर्तालाई अपराध र न्यायका समस्याहरू मूल्यांकन गर्न र व्यवस्थापन गर्न महत्वपूर्ण स्रोत हुन्छ । अनुसन्धानका तथ्यांकहरू अपराध गर्ने व्यक्तिको प्रवृत्ति, अभियुक्त र पीडितको परिवर्तित प्रोफाइल र अपराधका परिस्थितिहरूको अध्ययन र अनुसन्धानमा प्रयोग गरिन्छ ।

३.३ बेलायत

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (Office for National statistics (ONS) बेलायतको recognized national statistical institute हो । यसको मुख्य काम तथ्यांकहरू उत्पादन गर्नु हो । बेलायतमा जापान र अष्ट्रेलियामा जस्तो अपराधको प्रवृत्ति र अन्य पक्षहरूको बारेमा अनुसन्धान गर्ने छुट्टै संस्था नभई अपराध सम्बन्धी तथ्यांकहरू संकलन, विश्लेषण र प्रकाशन गर्ने कार्य Office for National statistics ले गर्दछ । यसका लागि Crime survey for England and Wales (CSEW) र प्रहरीले अभिलेखबद्ध (Recorded) गरेका Notifiable crime हरूलाई स्रोतको रूपमा लिने व्यवस्था रहेको छ ।

३.४ भारत

भारतमा सन् १९७२ मा भारत सरकारद्वारा प्रहरी व्युरो अन्तर्गत अपराधशास्त्र र विधिविज्ञान अध्ययन संस्थान (Institute of criminology and Forensic science) स्थापना गरिएको छ । सन् १९७६ मा स्वतन्त्र निकायको रूपमा बृहत कार्यादेश सहित गृह मन्त्रालय अन्तर्गत यसलाई राखिएको छ । सन् १९९१ देखि यो राष्ट्रिय अध्ययन संस्थानका (National Institute) रूपमा रहेको छ । मूलतः फौजदारी न्याय प्रणालीसँग सम्बन्धित अधिकारीहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने लगायत विषयमा अनुसन्धान कार्य गर्दछ । यसको प्रहरी, अभियोजनकर्ता, न्यायाधीश, सुधारगृहका अधिकारी, विधिविज्ञानसँग सम्बन्धित अधिकारीहरूलाई सम्बन्धित विषयमा विशिष्टीकृत प्रशिक्षण संचालन गर्दछ । अपराधशास्त्र र विधि विज्ञानलाई प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले फौजदारी अपराध र विधिविज्ञानसँग सम्बन्धित कुरामा यसले अनुसन्धान कार्य गर्दछ । यस संस्थाले अनुसन्धानसँग सम्बन्धित विषयमा निम्न कार्य गर्छ :

१. अपराधशास्त्र र विधिविज्ञानलाई प्रवर्द्धन र प्रयोग गर्न अन्य निकाय, संस्था र समाजसँग समन्वय विस्तार गर्ने ।
२. आफै तथा अन्य निकायको सहकार्यमा अपराधशास्त्र र विधिविज्ञानका क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्ने ।
३. अपराधशास्त्र र विधिविज्ञानका क्षेत्रका समस्याको पहिचान, विश्लेषण गरी राज्य तथा केन्द्र सरकारलाई सुझाव प्रदान गर्ने ।
४. अपराधशास्त्र र विधिविज्ञानका विषयमा अनुसन्धानका माध्यमबाट भारत सरकारलाई त्यस सम्बन्धी नीति निर्माणमा सहयोग पुर्याउने ।

शिक्षा, अनुसन्धान र तालिमको माध्यमबाट अपराधशास्त्र र विधिविज्ञानको प्रवर्द्धन गर्नु तथा अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय र अनुसन्धानमूलक कार्यको माध्यमबाट अपराध नियन्त्रण गर्नु यस संस्थाको दृष्टिकोण रहेको छ । यसको संरचनामा निर्देशक प्रमुख रहने व्यवस्था छ । निर्देशकको मातहतमा DIG रहन्छन् । अपराधशास्त्र र विधिविज्ञान गरी २ वटा Faculty रहने

व्यवस्था छ । अपराधशास्त्र (Criminology) faculty मा कानून, समाजशास्त्र, अपराधशास्त्र, मनोविज्ञान विषयका प्राध्यापक र विधिविज्ञानमा बायोलोजी, सेरोलोजी, रसायनशास्त्र, औठाछाप, फिजिक्स विषयका विज्ञहरू रहन्छन् ।^{१४४}

४. नेपालमा अपराधशास्त्रीय अध्ययन र विश्लेषण

नेपालमा घट्ने अपराधका कारण, प्रकार, प्रवृत्ति र परिणामहरू, अपराधीहरूको आचरण, व्यवहार, चरित्र, पारिवारिक सामाजिक पृष्ठभूमि, पेशा तथा अपराधको रोकथाम र अपराधीहरूलाई दण्ड सजाय गर्ने सम्बन्धित कानूनको प्रभावकारिता र परिणाम एवं अपराधीले अपराध गर्न प्रयोग गर्ने प्रविधि, सीप, संगठन जस्ता समग्र पक्षहरूमा आधिकारिक एवं वैज्ञानिक ढंगले निरन्तर अध्ययन/अनुसन्धान गर्ने गराउने कुनै सक्षम निकायको व्यवस्था हालसम्म पनि हुन सकेको छैन ।^{१४५} अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान वा अपराधको प्रवृत्ति विश्लेषणका दृष्टिले विभिन्न मुलुकमा भएका व्यवस्था, प्रयास र अपराध नियन्त्रणमा यसको प्रयोगका दृष्टिले नेपालमा खासै प्रयास र उपलब्धी भएको पाइदैन । नेपालमा भएका हालसम्मको प्रयासहरू र विद्यमान स्थिति बारेमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

४.१ संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

४.१.१ नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३६ को उपधारा (१) मा महान्यायाधिवक्ताले प्रत्येक वर्ष संविधान र कानून बमोजिम आफूले सम्पादन गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्ने र राष्ट्रपतिले संसद समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गरेको थियो सोही धाराको उपधारा (२) मा त्यसरी पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ताले वर्षभरीमा संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा दिएको राय सल्लाहको संख्या, सरकारवादी भई चलेका मुद्दा सम्बन्धी विवरण, नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा प्रतिरक्षा गरेको विवरण, अपराध सम्बन्धी विवरण तथा सरकारवादी भई चले मुद्दामा भविष्यमा गरिनुपर्ने सुधारको विवरण उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो । यसमा अपराधसम्बन्धी विवरण र भविष्यमा गरिनुपर्ने सुधारको विवरण समेत पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था भए पनि वार्षिक प्रतिवेदनमा अपराधसम्बन्धी विवरण उल्लेख गर्ने वाहेक अन्य कार्य हुन सकेको थिएन ।

४.१.२ नेपालको संविधान

गत वर्ष जारी भएको नेपालको संविधानको धारा १५९ मा महान्यायाधिवक्ताले प्रत्येक वर्ष यो संविधान र संघीय कानून बमोजिम आफूले सम्पादन गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्ने र राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री मार्फत त्यस्तो प्रतिवेदन संघीय संसद समक्ष पेश गर्न लगाउने व्यवस्था गरेको छ ।^{१४६} उक्त वार्षिक प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ताले वर्षभरिमा संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा दिएको राय सल्लाहको संक्षिप्त विवरण सहितको संख्या, सरकारवादी भई चलेका मुद्दा सम्बन्धी विवरण, नेपाल सरकारवादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा प्रतिरक्षा गरेको विवरण, नेपाल सरकारवादी भई चले मुद्दामा भविष्यमा गरिनुपर्ने सुधार तथा अपराधका प्रवृत्ति सम्बन्धी विवरण उल्लेख गर्नुपर्ने^{१४७} उल्लेख गरिएको छ । यसले साविकको व्यवस्थामा अभूत स्पष्टता सहित निरन्तरता दिदै अपराधको प्रवृत्ति सम्बन्धी विवरण राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । यसले घटित अपराधको विवरण मात्र होइन बल्की समाजमा घटित अपराधको कारण स्वरूप र यसका प्रवृत्तिगत अवस्थाहरू समेतलाई इंगित गरेको देखिन्छ ।

४.१.३ कानूनी व्यवस्था

सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ९ को उपनियम (छ) ले महान्यायाधिवक्ताले प्रत्येक वर्ष पेश गर्ने प्रतिवेदनमा भए घटेका अपराधको प्रकृति तथा अपराध र जनसंख्याको तुलनात्मक स्थिति समेत उल्लेख गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । महान्यायाधिवक्ताबाट पेश गरिने वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा वर्षभरी घटेका अपराधको संख्या, प्रकृति, अपराध

^{१४४} कृष्णजीवी धिमिरे, अपराधको रोकथाममा प्रवृत्ति विश्लेषण: विगत, वर्तमान र भावी कार्यदिशा, कानून अंक ११८, पृ. ६० ।

^{१४५} कृष्णजीवी धिमिरे, अपराधको रोकथाममा प्रवृत्ति विश्लेषण: विगत, वर्तमान र भावी कार्यदिशा, कानून अंक ११८, पृ. ६० ।

^{१४६} नेपालको संविधान, धारा १५९(१)

^{१४७} नेपालको संविधान, धारा १५९(२)

र जनसंख्याको तुलनात्मक स्थिति उल्लेख गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । तर त्यस्ता अपराधका कारण, प्रवृत्ति, अपराध गर्ने व्यक्तिको सीप, संगठन, प्रविधि, पेशा, उमेर लगायतका विषयको अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गर्ने गरको पाइदैन ।

४.२ अपराध सम्बन्धी सर्वेक्षण वा अनुसन्धानहरु

नेपालमा अपराधलाई प्रवृत्तिगत आधारमा विश्लेषण गरी त्यसका आधारमा राज्यले अवलम्बन गर्नुपर्ने नीति तथा कार्यक्रमकोसर्वथा अभाव रहे पनि अपराधका कारण र आपराधिक तथ्यांकका दृष्टिले विभिन्न अनुसन्धान र सर्वेक्षणहरु भएको पाइन्छ । यस लेखमा हालसम्म भएका महत्वपूर्ण अनुसन्धान र सर्वेक्षण बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

४.२.१ नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको विश्लेषण र सुधार, २०५७

सेलर्डद्वारा गरिएको एक अध्ययन^{१४८}मा फौजदारी न्याय प्रणालीको समस्या र अभावहरुको पहिचान गर्ने तथा यसका कारणहरु र तत्वहरुको पहिचान र छलफल गर्ने समेत रहेको थियो । यस अध्ययनमा पाँच जिल्लाको अध्ययन गर्ने भनिए पनि पछि चार जिल्लाका वि.सं. २०४९ साल पछिका २२२ मुद्दाहरु समेटी अध्ययन गरिएको थियो । यस अध्ययनबाट फौजदारी न्याय प्रणालीमा देखिएका पाँच कमजोरीहरु अनुसन्धान कार्यविधि (पद्धति), पुर्पक्ष सम्बन्धी प्रकृयाहरु, निर्णय प्रक्रिया, अभियुक्तको प्रतिरक्षा र राजनीतिक प्रतिबद्धतालाई औल्याइएको थियो । अपराध नियन्त्रणको कार्यविधिगत पक्षलाई यसले समेटे पनि प्रवृत्तिगत अवस्थालाई अनुसन्धानले समेटेको पाइदैन ।

४.२.२ Baseline Survey on Criminal Justice System:¹⁴⁹

यो सर्वेक्षण अध्ययन वर्तमान फौजदारी न्याय प्रणालीको अभ्यास र कार्यविधिको बारेमा गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको ३ वटा मुख्य उद्देश्य अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डमा नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको मूल्यांकन, फौजदारी न्यायप्रशासनमा संलग्न निकायहरुको अध्ययन गरी फौजदारी न्याय प्रणालीको सबल र दुर्बल पक्ष पत्ता लगाउने र अनुसन्धानमा संलग्न तथा सुपरिवेक्षण गर्ने निकाय तथा SOCO (Scene of Crime Officers) को प्रभावकारीता मूल्यांकन गर्ने रहेका थिए । १० वटा जिल्लालाई आधारमानी ७५ जनाको अन्तरवार्ता मार्फत गरिएको सर्वेक्षणबाट केही महत्वपूर्ण नतिजा हासिल भएको पाइन्छ । जस्तो: अपराधमा संलग्न वर्गलाई हेर्दा ८० प्रतिशत पुरुष, २० प्रतिशत महिला रहेको, यसमा २५ देखि ३२ वर्ष उमेर समूहका २८ प्रतिशत रहेका, जातिगत आधारमा क्षेत्रीय ३२ प्रतिशत, पेशागत आधारमा कृषि पेशामा रहेका ४५ प्रतिशत, शैक्षिक आधारमा ठूलो संख्या अर्थात ३२ प्रतिशत अभियुक्तले प्राथमिक शिक्षा मात्र हासिल गरेका, ठूलो संख्या अर्थात ४९ प्रतिशत ५ जना सदस्य रहेको परिवारका रहेका लगायतका तथ्यहरु सर्वेक्षणले औल्याएको थियो ।

४.२.३ फौजदारी न्याय प्रणालीको आधारभूत सर्भेक्षण, २०६९

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सेलर्डको संयुक्त तत्वावधानमा भएको एक सर्वेक्षण^{१५०}मा १५ जिल्लालाई समेटी अध्ययन गरिएको थियो । यसका केही महत्वपूर्ण नतिजामा मुद्दाहरुमध्ये लागू औषध र कर्तव्य ज्यान मुद्दा क्रमश २८.२५ र १८.७५ प्रतिशत रहेका, पक्राउ गर्दा २६.०४ प्रतिशतले पक्राउपुर्जी नपाएको बताएका, ५३.३ प्रतिशत प्रहरी कार्यालय र ५३ प्रतिशत सरकारी वकील कार्यालयहरु सुविधायुक्त नभएको, अदालततर्फ ३३ प्रतिशत भवन पुराना रहेका, ५० देखि ५५ प्रतिशत मुद्दा फछ्यौट हुने गरेको, प्रतिवर्ष अपराधको संख्या बढ्दो रहेको, तिब्रतर शहरीकरण भएका स्थानमा अपराधको संख्या अत्याधिक बढ्दै गएको, करिब ८६ प्रतिशत कारागार जीर्ण र पुराना देखिएका, अभियुक्तहरुमा २६-४० उमेरका बढी सक्रिय रहेका लगायतका तथ्यांकहरु उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

४.२.४ नेपालमा सरकार वादी मुद्दाको अवस्था र चुनौती, २०७०

“सवैका लागि न्याय” संस्थाद्वारा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको समन्वयमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका अनुसन्धानकर्ताहरु समेत सम्मिलित यस अनुसन्धान प्रतिवेदन^{१५१}मा सम्बद्ध क्षेत्रका विज्ञको अन्तर्वार्ता र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा प्राप्त तीन महिनाको अवधिसम्म उपलब्ध मिसिल अध्ययन गरी अनुसन्धान नतिजा प्रकाशन गरिएको पाइन्छ ।

^{१४८} नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको विश्लेषण र सुधार, कानून अन्वेषण तथा श्रोत विकास केन्द्र (सेलर्ड) २०५७

^{१४९} Baseline Survey on Criminal Justice System, Center for research and resource development (CeIRRD), 2007

^{१५०} फौजदारी न्याय प्रणालीको आधारभूत सर्भेक्षण, प्रकाशक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सेलर्ड, २०६९

^{१५१} नेपालमा सरकार वादी मुद्दाको अवस्था र चुनौती, सवैका लागि न्याय (J4A) अनामनगर, २०७०

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्यमा सरकारवादी फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था पर्याप्त छन् छैनन्, अनुसन्धान र अभियोजनको कमी कमजोरीहरू, असफलताका कारणहरू पहिल्याउनु र सुधारका क्षेत्र बारेमा सुझाव दिनु रहेको थियो । यस अध्ययन प्रतिवेदनबाट अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका कैयन समस्याहरू उजागर भएको पाइन्छ ।

४.२.५ अपराध सम्बन्धी बेसलाइन प्रतिवेदन, २०७२

अपराधको रोकथाम, नियन्त्रण र निराकरणका लागि प्रभावकारी पृष्ठपोषण प्राप्त गर्न समाजमा विद्यमान अपराधको संख्या प्रकार, असर, गम्भीरता, कारण तथा प्रवृत्तिहरूका सम्बन्धमा आमजनता तथा सरोकारवालाहरूको दृष्टिकोण सहितको तथ्यपरक तथा सांख्यिक जानकारी प्राप्त गर्न अपराध सम्बन्धी बेसलाइन सर्वेक्षण (Baseline survey on Crime) गर्न आवश्यक देखिएको भनी सर्वोच्च अदालतका तत्कालीन माननीय न्यायाधिश श्री कल्याण श्रेष्ठको संयोजकत्वमा गठित फौजदारी कानून सुधार उच्चस्तरीय कार्यदलको सिफारिस तथा प्रस्ताव बमोजिम कानून मन्त्रालयले गरेको यस सर्वेक्षणका तीन उद्देश्यमा समाजमा घट्ने अपराधको वास्तविक अवस्था पत्ता लगाउने, अपराधको गम्भीरता, असर, कारण तथा प्रवृत्ति पत्ता लगाउने र अपराधका सम्बन्धमा आमजनताको दृष्टिकोण र अपेक्षा बुझ्ने रहेको देखिन्छ^{१५२} । यसले १० वटा जिल्लाका १५० वडा छनौट गरी ४,५०० परिवारहरूलाई सर्वेक्षणको नमुनाको आकार (Sample Size) का रूपमा लिई प्राथमिक तथ्यांक लिएको थियो । यसमा ४ वटा परिच्छेदहरू क्रमशः अपराधको स्थिति, अपराधको कारण र प्रवृत्ति, अपराधको प्रभाव र फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रभावकारिता विषयसँग सम्बन्धित रही प्राप्त तथ्यांकको उल्लेख तथा विश्लेषण गरिएको थियो । अपराधको विवरणसँग सम्बन्धित रही गरिएको यो सर्वेक्षणमा एउटा परिच्छेद अपराधको प्रवृत्ति बारेमा समेटे पनि यसमा उल्लिखित विषयहरूबाट के कस्तो प्राप्ति र सुझावहरू समाविष्ट रहेका छन् भन्ने बारेमा पछि चर्चा गरिनेछ ।

४.२.६ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा अपराधको अनुसन्धान र विश्लेषण केन्द्र स्थापना गर्ने सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, २०७१

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा अनुसन्धान एकाई (Research Unit) को रूपमा अपराधको अनुसन्धान र विश्लेषण केन्द्र (Crime trend Analysis Center) स्थापना गर्ने सम्बन्धमा समग्र पक्षहरूको अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मिति २०७१/०४/२६ को निर्णयानुसार नायब महान्यायाधिवक्ता श्री ठोकप्रसाद शिवाकोटीको संयोजकत्वमा देहाय बमोजिम सदस्य रहेको कार्यदल गठन गरिएको थियो ।^{१५३} उक्त कार्यदलले आफ्नो अध्ययन प्रतिवेदनमा अन्य विषयका अतिरिक्त देहायका विषयहरू सुझावका रूपमा पेश गरेको थियो ।

- अपराधका विविध पक्षमा अनुसन्धान (Research) र अध्ययन गरी अनुसन्धान प्रतिवेदन पेश गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा अपराधशास्त्रीय अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र (Crime Trend Analysis and Research center) को स्थापना गर्न सकिएमा पनि यसले अनुसन्धानमुलक कार्य गर्न सक्ने र संवैधानिक र कानूनी दायित्व पूरा गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।
- अपराधशास्त्रीय अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहने हुदा सोही कार्यालयको उच्च पदाधिकारीबाट नेतृत्व गरिनु आवश्यक हुन्छ ।
- यस केन्द्रको प्रमुखमा महान्यायाधिवक्ताले तोकेको सो कार्यालयको नायब महान्यायाधिवक्ता रहने गरी व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिन्छ, भने केन्द्रको कार्य सम्पादन गर्न महानिर्देशकको रूपमा सहन्यायाधिवक्ता एक जना, रा. प. द्वितीय श्रेणीको २ जना उपन्यायाधिवक्ता (सुचना सम्प्रेषण अधिकृत), रा. प. तृतीय श्रेणीको ४ जना अनुसन्धान (Researcher) अधिकृत, रा. प. तृतीय श्रेणीको सुचना प्रविधि अधिकृत एक, रा. प. तृतीय श्रेणीको ४ जना शाखा अधिकृत, नेपाल प्रहरीको रा.प. द्वितीय श्रेणीको अधिकृत एक, प्राविधिक अधिकृत ४ जना (तथ्यांकशास्त्री,

^{१५२} अपराध सम्बन्धी बेसलाइन प्रतिवेदन २०७२, नेपाल सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, २०७३

^{१५३} उक्त कार्यदलमा संयोजक नायब महान्यायाधिवक्ता श्री ठोकप्रसाद शिवाकोटी र सदस्यहरूमा सहन्यायाधिवक्ताहरू श्री किरण पौडेल, श्री कृष्णजीवी धिमरे, श्री संजीवराज रेग्मी र उपन्यायाधिवक्ता श्री रमेश शर्मा पौडेल रहनु भएको थियो ।

समाजशास्त्री, अपराधशास्त्री, मनोविज्ञानवेत्ता समेत) नायब सुब्बा ३, कम्प्युटर अपरेटर ३, हलुका सवारी चालक २, कार्यालय सहयोगी ४ समेत गरी २९ जनाको छुट्टै जनशक्ति तत्कालको लागि आवश्यक देखिन्छ ।

- अध्ययन केन्द्रको अनुसन्धान (Research) कार्य, अध्ययन कार्य, सुझाव प्रतिवेदन वा अनुसन्धान प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने व्यवस्था र यस्ता प्रतिवेदन एवं सुझाव तथा सिफारिसलाई महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख गरी व्यवस्थापिका संसदमा र कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित निकायमा पठाउने व्यवस्था हुनु आवश्यक छ ।
- नयाँ जिम्मेवारी सहित नयाँ एकाइको स्थापना गर्ने कार्य र सो कार्यको लागि आवश्यक जनशक्ति, भौतिक साधन स्रोतको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- अध्ययन केन्द्रको कार्य प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न फौजदारी न्याय प्रणालीसँग सम्बन्धित विषय, समाजशास्त्री, तथ्यांकशास्त्री, अनुसन्धानकर्ता, अपराधशास्त्री, सुचना प्रविधि विशेषज्ञ, मनोविज्ञानवेत्ता, विधिविज्ञान समेतका विभिन्न क्षेत्रका विज्ञको सेवा आवश्यक पर्दछ । केन्द्रले कुनै विशेषज्ञको सेवा लिन आवश्यक ठानेमा निश्चित अवधि एवं कामका लागि करार वा परामर्श सेवामा विशेषज्ञको सेवा लिन सक्ने प्रावधान राख्न सकिन्छ ।
- अपराधशास्त्रीय अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्रलाई स्वतन्त्र र स्वायत्त संस्थाको रूपमा स्थापना गर्न र बृहत कार्यादेश प्रदान गर्न छुट्टै कानूनद्वारा यसको स्थापना सम्बन्धी व्यवस्था गर्न आवश्यक हुन्छ ।
- दीर्घकालिन रूपमा यस्तो अनुसन्धान केन्द्रको विकास गर्न सकिने भए पनि तत्कालिन आवश्यकताको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा केन्द्रको स्थापना गर्न सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ मा संशोधन गरी अपराधको अध्ययन तथा विश्लेषण केन्द्रको स्थापना, गठन, जनशक्ति र कार्यादेश लगायतका विषयमा स्पष्ट व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- केन्द्रका लागि आवश्यक जनशक्तिको व्यवस्थाका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको विद्यमान दरबन्दीले नपुग हुने हुँदा प्रस्तावित दरबन्दी थप गरी पुनरावलोकन गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O and M) गरी नेपाल सरकारबाट दरबन्दी प्राप्त गर्ने तर्फ कारवाही गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

४.२.७ महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन तथा केन्द्रीय सम्मेलन

विगत देखि नै महान्यायाधिवक्ताले संवैधानिक प्रावधान बमोजिम अपराधको विवरण, राज्यको कुल लगानी, प्रति सरकारी वकीलको कार्यबोझ, प्रति मुद्दा लगानी, मुद्दाको सफलता, असफलता, फौजदारी कानून कार्यान्वयनमा देखा परेको समस्या र समाधानका लागि सुझावहरु सहित वार्षिक प्रतिवेदन प्रस्तुत गरिदै आएको छ । ती प्रतिवेदनहरुमा अपराधको प्रवृत्ति विश्लेषण गर्न अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गर्नुपर्ने सुझाव प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यसैगरी सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय वार्षिक सम्मेलनबाट समेत सो केन्द्र स्थापना गर्नुपर्ने भनी प्रस्ताव समेत पारित भएको देखिन्छ ।

५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र सम्बन्धी व्यवस्था

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट तर्जुमा गरी लागू गरिएको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको लक्ष्य ४ मा “महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने” शीर्षक अन्तर्गत सो लक्ष्यको रणनीति ९ मा अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गरी संस्थागत गर्ने उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी सो रणनीति अन्तर्गत देहाय बमोजिमका क्रियाकलापहरु समावेश गरिएको छ :

- अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रमा आवश्यक जनशक्तिका लागि संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गर्ने
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मातहतमा रहने गरी अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको स्थापनाका लागि कार्यादेश सहितको निर्देशिका तयार गर्ने
- अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गर्ने
- अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रमा सर्वेक्षण प्रतिवेदनका आधारमा जनशक्तिको व्यवस्था गरी आवश्यक पूर्वाधारको व्यवस्थापन गर्ने

- अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रबाट अपराधको प्रवृत्ति एवं फौजदारी न्याय प्रणालीमा गर्नु पर्ने सुधारका लागि आवश्यक अनुसन्धान तथा अध्ययन गर्ने

सो योजना कार्यान्वयन पछि “अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रले गर्ने अध्ययनबाट अपराधको प्रवृत्ति र फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा अध्ययन, अनुसन्धान हुनेछन् र सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान हुने” अपेक्षा गरे अनुरूप यो केन्द्रको स्थापना हालै गरिएको छ ।

६. अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रलाई प्रदान गरिएको जिम्मेवारी

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको कार्य सञ्चालन तथा कार्य विवरण निर्देशिका, २०७३ मा अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको कार्यविवरण देहाय बमोजिम हुने उल्लेख गरिएको छ :

१. विभिन्न निकायहरूबाट अपराधको सूचना संकलन गर्ने प्रकृया अध्ययन गर्ने, आवश्यक देखिएका सुचनाहरूको तथ्याङ्क समेत सम्बद्ध निकायसँगको समन्वयका आधारमा संकलन गरी व्यवस्थित रूपमा राख्ने एवं यस्ता सूचना तथा तथ्याङ्कहरू संरक्षण गर्ने ।
२. सूचना संकलन र तथ्याङ्क व्यवस्थापनका सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, नेपाल प्रहरी, राजस्व अनुसन्धान विभाग, सम्पत्ति शुद्धीकरण विभाग, वैदेशिक रोजगार विभाग, भन्सार विभाग, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय योजना आयोग तथा सम्बद्ध अन्य निकायसँग समन्वय गरी कार्य प्रारम्भ गर्ने ।
३. अपराधको कारण, प्रवृत्ति, रोकथामका लागि अपनाइएका उपायहरूको प्रभावकारिता तथा अपराधका विभिन्न आयामहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने ।
४. दण्ड नीति, यसको प्रयोग तथा परिणाम समेतको अध्ययन गरी अपराध र दण्डको अनुपात सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने र परिमार्जनको लागि सम्बद्ध निकायमा आवश्यक सुझाव पेश गर्ने ।
५. अपराधको समाजमा परेको असर, अपराध गर्ने व्यक्तिको क्रियाकलाप र प्रकृति सम्बन्धी अध्ययन गर्ने ।
६. अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यका आधारमा विद्यमान कानून र संस्थागत संरचनामा गरिनु पर्ने सुधारका उपायहरू सुझाउने ।
७. फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनको प्रभावकारिताका सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने (यसमा फौजदारी मुद्दा सफलताको अवस्था, मुद्दाका प्रवृत्तिहरू, निर्देशन र अभियोजन सम्बन्धमा अदालतबाट भएका टिप्पणीहरूको अध्ययन र संबोधन गरिनु पर्ने विषयहरू, अनुसन्धानको वैज्ञानिकीकरण तथा आधुनिकीकरण, अभियोजनमा प्रभावकारिता तथा प्रभावकारी प्रतिरक्षा प्रणाली विकास गर्ने सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने, अनुसन्धान प्रतिवेदन प्रकाशन समेतका कार्य) ।
८. फौजदारी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भएका, विदेशी अदालतका फैसलाहरू, अपराध सम्बन्धी पुस्तक आदिको संकलन, अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने ।
९. अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनमा स्तरीयता र एकरूपता कायम गर्ने, अभियोगपत्रका सम्बन्धमा अध्ययन गर्ने, अनुसन्धान र अभियोजनका देखिएका समस्याहरूका सम्बन्धमा र अनुसन्धान र अभियोजनमा सफलता र असफलताको पहिचान गर्ने तथा भविष्यमा फौजदारी मुद्दा र न्याय प्रणालीमा आउने जोखिम, समस्या आदिको न्युनीकरणका उपायबारे अनुसन्धान र अध्ययन गर्ने ।
१०. व्यवस्थापिका-संसद र अन्तर्गतका समितिमा रहेका विधेयकहरूमा गर्नुपर्ने सुधारको सम्बन्धमा सुझाव तयार गर्ने ।
११. नयाँ किसिमका अपराधको परिभाषा र कसूरदारलाई सजाय गर्न आवश्यक पर्ने कानूनको पहिचान गर्ने ।
१२. अपराधहरू र विद्यमान कानूनी संरचना बीचको खाडल (Gaps) को अध्ययन अनुसन्धान गर्ने ।
१३. नेपाल सरकारबाट मस्यौदा भएका विधेयकहरूमा राय/प्रतिक्रिया दिने ।
१४. प्रचलित कानूनको कार्यान्वयनको क्रममा कुनै कठिनाई आई परेमा वा कुनै विषयमा कानून बनाउनु पर्ने वा भई रहेको कानून संशोधन गर्न वा बनिरहेको कानून लागू गर्नुपर्ने देखिएमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने ।

१५. विभिन्न मन्त्रालयहरूबाट तयार गरिएका कानूनका मस्यौदाहरू वा संशोधन प्रस्तावहरू उपर अध्ययन गरी त्यस्ता प्रस्तावहरूमा गर्नुपर्ने सुझावहरू तयार गर्ने ।
१६. विद्यमान कानून संशोधन वा नयाँ कानूनको तर्जुमा सम्बन्धमा सरोकारवाला निकाय, व्यक्ति वा विज्ञहरूसँग अन्तरक्रिया र छलफल गर्ने ।
१७. महान्यायाधिवक्ताले तोकेका मुद्दाहरूमा बहस पैरवीको काम गर्ने ।

७. केन्द्रको संरचना र दरबन्दी

अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यनिर्देशिकाले दिएको जिम्मेवारी अनुसार कार्य गर्न सो बमोजिमको दरबन्दी संरचना र पूर्वाधार आवश्यक पर्दछ । अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मातहतमा रहने भएपनि सो केन्द्रको कार्यालयमा हाल रहेको विद्यमान जनशक्तिबाट मात्र कार्य संचालन हुन सक्ने अवस्था छैन । केन्द्रले गर्ने कार्य नयाँ र अनुसन्धानमुलक प्रकृतिको रहेको हुँदा सो अनुरूपको जनशक्तिको आवश्यकता रहन्छ । तत्कालै यस केन्द्र संचालनको लागि आवश्यक स्रोत साधन सहित केन्द्रको प्रमुखमा महान्यायाधिवक्ताले तोकेको सो कार्यालयको नायब महान्यायाधिवक्ता रहने गरी व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिन्छ । यसैगरी केन्द्रको कार्य सम्पादन गर्न महानिर्देशकको रूपमा सहन्यायाधिवक्ता एक जना, रा. प. द्वितीय श्रेणीको २ जना उपन्यायाधिवक्ता, रा. प. तृतीय श्रेणीको ४ जना अनुसन्धान (Researcher) अधिकृत, रा. प. तृतीय श्रेणीको सुचना प्रविधि अधिकृत एक, रा. प. तृतीय श्रेणीको ४ जना शाखा अधिकृत, नेपाल प्रहरीको रा.प. द्वितीय श्रेणीको अधिकृत एक, प्राविधिक अधिकृत ४ जना (तथ्यांकशास्त्री, समाजशास्त्री, अपराधशास्त्री, मनोविज्ञानवेत्ता समेत) नायब सुब्बा ३, कम्प्युटर अपरेटर ३, हलुका सवारी चालक २, कार्यालय सहयोगी ४ समेत गरी २९ जनाको छुट्टै जनशक्ति तत्कालको लागि आवश्यक देखिन्छ । यसमा कार्यबोझ र केन्द्रको कार्यको प्रभावकारिताका आधारमा दरबन्दीमा परिवर्तन गर्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक पर्दछ । तत्काल केन्द्रको कार्य शुरु गर्दा अनुसन्धानकर्ता, प्राविधिक अधिकृत, तथ्यांकशास्त्री, कार्यालय सहयोगी, सवारी चालक आवश्यकता अनुसार काज वा करार सेवामा लिई कार्य गर्न सकिने देखिन्छ । दीर्घकालीन रूपमा केन्द्रलाई संविधान, कानून र कार्यनिर्देशिकाले दिएको जिम्मेवारी अनुसार कार्य गर्ने गरी संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी सो बमोजिमको दरबन्दी संरचना प्राप्त गरी काम कारवाही गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

८. केन्द्रले अवलम्बन गर्नुपर्ने रणनीतिहरू

फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रमुख कार्य नै अपराधको नियन्त्रण भएको र अपराधको नियन्त्रणमा केवल अपराध घटेपछि दण्डात्मक विधि अवलम्बन गर्नेभन्दा अपराध हुन नदिने रोकथाममुलक विधि महत्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । यसका लागि अपराधको प्रवृत्तिको विश्लेषण गरी त्यसको नतिजा तथा ठोस सुझाव प्रदान गर्नुपर्ने यसको मुख्य जिम्मेवारी हुन्छ । अपराध घट्नुका कारण, अपराधका प्रकार, अपराधको प्रवृत्ति तथा अपराधले समाजमा ल्याउने परिणामहरू पहिल्याउनु आवश्यक हुन्छ । फौजदारी न्याय प्रशासनलाई सबल र सक्षम बनाउनका लागि अपराधको रोकथाम, दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था, त्यसको प्रयोग र समाजमा परेको प्रभाव, अपराध पीडितको न्यायमा पहुँच तथा अपराधबाट समाजमा परेको प्रभाव, अपराध गर्ने व्यक्तिको आचरण, प्रवृत्ति जस्ता विविध पक्षहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने तथा अनुसन्धानले देखाएको तथ्य र निष्कर्षका आधारमा गर्नुपर्ने हुन्छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले यस कार्यलाई अगाडि बढाउन तत्काल गर्नुपर्ने रणनीतिहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:

- तत्काल विद्यमान जनशक्तिबाट केन्द्रमा जनशक्ति व्यवस्थापन गर्ने,
- आवश्यक भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था गर्ने
- दीर्घकालीन रूपमा आवश्यक पर्ने जनशक्तिका लागि संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गर्ने
- राज्य भर भएका अपराधको केन्द्रीय अभिलेख संयन्त्रको रूपमा केन्द्रलाई स्थापित गर्ने
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मातहतमा रहने गरी केन्द्रलाई अलग्गै कार्यालयको रूपमा स्थापित गर्ने
- अपराध अनुसन्धान गर्ने विभिन्न निकायहरूबीच समन्वय गरी अपराधको सूचना संकलन गर्ने

- अपराध घट्नुका कारण, अपराधका प्रकार, अपराधको प्रवृत्ति तथा अपराधले समाजमा ल्याउने परिणामहरूमा अध्ययन गरी प्रकाशन गर्ने
- फौजदारी न्याय प्रशासनलाई सबल र सक्षम बनाउनका लागि अपराधको रोकथाम, दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था सुधारका लागि सुझाव दिने
- कार्यदेश बमोजिमका कार्य गर्न आफ्नो रणनीति तयार गरी कार्य अगाडि बढाउने

९. निष्कर्ष

वर्तमान विश्वमा कुनै पनि मुलुकमा अपराध नियन्त्रणमा दण्डप्रधान पद्धति भन्दा रोकथामप्रधान पद्धति अपेक्षाकृत सफल हुँदै आएको छ । अपराध भैसकेपछि कारवाही गर्ने भन्दा अपराध हुनै नदिन अपराधको प्रवृत्ति अध्ययन तथा विश्लेषण ज्यादै महत्वपूर्ण औजार सावित भएको पाइन्छ । नेपालका सन्दर्भमा अपराधका प्रवृत्ति विश्लेषण विविध प्रयासका डेढ दशक अनुभव सन्दर्भमा पछिल्लो बेसलाइन सर्वेक्षण सकारात्मक रहे पनि यसले अपराधको प्रवृत्ति गरे प्रस्तुत गरेका तथ्यांक विश्लेषण तथा सुधारका सुझावहरू पूर्ण नरहेको विश्लेषणबाट स्पष्ट भैसकेको छ । समाजमा अपराध हुनै नदिनको लागि अपराधका कारण पत्ता लगाई यसको समाधानको उपाय, यसका लागि आवश्यक पर्ने कार्यक्रम, बजेट, जनशक्ति तथा कार्ययोजना अत्यावश्यक पर्दछ । अपराध नियन्त्रणको विषय आवधिक विषय नभई निरन्तर समीक्षा र यसको आधारमा प्राप्त सुझावको कार्यान्वयनबाट मात्र संभव हुन्छ । अपराधको प्रवृत्ति अध्ययनका लागि अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता, तथ्यांकशास्त्री, मनोविज्ञानवेत्ता र समाजशास्त्री लगायतका सम्बद्ध क्षेत्रका बिज्ञ सम्मिलित स्वतन्त्र अङ्गको रुपमा अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको अपरिहार्यता आज देखिन्छ । सवैधानिक व्यवस्थाको आधारलाई मानेर यसलाई सहि ढङ्गले बढाउनमा सरकारको ध्यान जानु जरुरी देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- ☞ नेपालको संविधान
- ☞ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- ☞ सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली, २०५५
- ☞ कृष्णजीवी घिमिरे, अपराधको रोकथाममा प्रवृत्ति विश्लेषण: विगत, वर्तमान र भावी कार्यदिशा, कानून अंक ११८ ।
- ☞ फौजदारी न्याय प्रणालीको आधारभूत सर्वेक्षण, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सेलर्ड, २०६९
- ☞ नेपालमा सरकार वादी मुद्दाको अवस्था र चुनौती, सवैका लागि न्याय अनामनगर, २०७०
- ☞ महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन आ.व. २०७१/०७२, प्रकाशक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, २०७२ पौष
- ☞ नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको विश्लेषण र सुधार, कानून अन्वेषण तथा श्रोत विकास केन्द्र (सेलर्ड) २०५७
- ☞ Criminology Research Act, 1971, Australia
- ☞ C.M.V. Clarkson & H.M. Keating (Fourth eds.), CRIMINAL LAW: TEXT AND MATERIALS, Sweet & Maxwell, London, (1998).
- ☞ Gennar F. Vito et.al Criminology Theory, Research and Policy, John and Bratlett Publication, 2007
- ☞ K I Vibute, PSA PILLAI'S CRIMINAL LAW, (Tenth eds.), Butterworth Wadhwa, Nagpur, (2011)
- ☞ Baseline Survey on Criminal Justice System, Center for research and resource development (CelRRD), 2007
- ☞ <http://www.globalforumljd.org>
- ☞ <http://www.aic.gov.au>
- ☞ <https://www.ons.gov.uk>

कार्यपत्र नं. १६

सरकारी वकीलको सेवा प्रभावकारी बनाउन अपनाउनुपर्ने उपायहरू

हरिप्रसाद जोशी, सहन्यायाधिवक्ता
सुशील देवकोटा, जिल्ला न्यायाधिवक्ता

१. पृष्ठभूमि (Back ground)

१.१ परिचय :

सरकारी वकील राज्यको तर्फबाट जनताको हितमा सार्वजनिक दायित्व निर्वाह गर्ने व्यवसायिक पहरेदार र कानूनको शासन (Rule of Law) लाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रमुख विशेषज्ञ पदाधिकारी हो । राज्यको महान्यायाधिवक्ता र महान्यायाधिवक्ता कार्यालय अन्तर्गत अधिकृत पदाधिकारीहरूमार्फत राज्यले सरकारी वकीलको सेवा प्रवाह गरेको हुन्छ । नेपालको संविधानको भाग १२ मा महान्यायाधिवक्ता र यस अन्तर्गत रहने सरकारी वकीलले गर्ने काम कर्तव्य तोकिएको छ । सरकार र यसका निकायलाई कानुनी प्रश्नमा राय सल्लाह प्रदान गर्ने, समाज र राज्य विरुद्धका फौजदारी अपराधमा संलग्न देखिएका व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याई कानून बमोजिम दण्ड सजाय दिलाउन प्रभावकारी अभियोजन गर्ने, सरकारको हक हित सरोकार निहित मुद्दामा सरकारको तर्फबाट प्रभावकारी प्रतिरक्षा गर्ने, हिरासतमा रहेका र कारागारमा रहेका थुनुवा तथा कैदीहरूको मानव अधिकारको अनुगमन गरी सुझाव प्रदान गर्ने, अदालतबाट भएका न्यायिक निर्णय तथा फैसलाको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने गराउने, फौजदारी अपराधको अनुसन्धानमा आवश्यकता अनुसार संलग्न हुने, अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रमाण संकलनमा सहयोगी भूमिका सुनिश्चित गर्ने लगायतका कार्यहरू सरकारी वकीलको मूलभूत कार्यहरू रहेका छन् । त्यसै गरी कानूनी राय सल्लाहको माध्यमबाट सरकारका निकायहरूका काम कारवाही र निर्णयहरू कानून सम्मत र पारदर्शी बनाउन सहयोग गरी सुशासन र कानूनी शासन कायम गर्ने, फौजदारी न्याय प्रणाली अन्तर्गत अपराधको अभियोजन र प्रतिरक्षालाई प्रभावकारी बनाई दण्डहिनता अन्त्य गराउने, पीडितलाई न्याय दिलाउन सहयोग गर्ने गराउने कार्य पनि सरकारी वकीलले गर्दछन् ।

समयको अन्तरालमा सरकारी वकीलको दायित्व बढेको छ र अझ भिन्न र व्यावसायिक विशेषज्ञताका साथ स्वतन्त्र हैसियतमा कार्य गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । अपराधका प्रवृत्ति र प्रकृति भिन्न किसिमले विकसित भएका छन् र गणतन्त्रात्मक नेपालको संविधान लागू भई संघीयताको कार्यान्वयनको शुरुवात न्यायपालिका अर्थात् न्याय र कानूनको क्षेत्रबाट प्रारम्भ भएको न्यायपालिका तथा सरकारी वकीलको संघीय संरचनाबाट भएको प्रष्ट छ । सात वटा प्रदेश र अन्तर्गत अदालती संरचनाहरू भए जस्तै सरकारी वकीलका १८ वटा संरचनाहरूको स्थापना भई सेवा प्रवाह भईरहेको छ । सरकारी वकीलको परम्परागत भूमिका र नयाँ विकसित भूमिका प्रति सदा तदारुक भई कार्य गर्नु पर्ने परम दायित्व सरकारी वकीलको रहेको छ भने तदनुकूल आफूलाई विकसित, परिमार्जित, अझ बढी क्रियाशिल गराई राज्यको जनता प्रतिको सामाजिक दायित्व पुरा गर्ने जिम्मेवारी निर्वाह गर्नु परेको छ । यसका लागि सरकारी वकील सम्बद्ध, नीतिगत, कार्याविधिगत सुधारका साथै व्यवसायिक सक्षम, पारदर्शी, जनताप्रति उत्तरदायी, अझ भनौ सम्पूर्ण फौजदारी न्यायप्रणालीको प्रणेता तथा संरक्षक (Patron) को रूपमा सरकारी वकीलले आफूलाई विकसित गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । सरकारी वकीलले समाज विरुद्धका मुद्दामा प्रतिरक्षा गर्ने (Social Defender), न्यायको पहरेदार (Defendant of justice)/ पीडितलाई न्याय, पीडकलाई सजाय दिलाउने अभियोजनकर्ता र अदालतको सहयोगी भूमिकामा प्रतिबद्ध भई सेवा प्रवाह गर्नु पर्ने हुन्छ ।

१.२ अवधारणा :

कानून तथा नीतिका ज्ञाता, जानकार पंडित, पुरोहित तथा पादरीहरूको राय सल्लाहमा राज्य संचालन हुने गरेको तथ्य नौलो विषय होइन । हाम्रा धार्मिकग्रन्थ, पुराण, नीतिहरूले यस कुराको पुष्टि गरेका छन् । राजा स्वयं कानूनमा निपुण रहनुपर्ने विश्व सभ्यताको इतिहास तथा विकासले देखाउँछ । हरेक प्रजातान्त्रिक मुलुकले कानूनको शासनको माध्यमबाट समाज र सामाजिक व्यवहारलाई नियन्त्रण निर्देशन गरिरहेका हुन्छन् । पुरातन होस् वा आधुनिक, समाजमा अपराध र अपराधीको अस्तित्व रहन्छ नै, अर्थात् अपराधी विहीन समाज हुनसक्दो रहने छ ।

राज्यभित्र समाजले अस्वीकार गर्ने व्यवहारहरू (अपराध) घटित हुँदै जाँदा त्यस्ता अपराधलाई नियन्त्रण गर्दै अपराधीलाई सजाय र पण्डितलाई न्याय प्रदान गर्न राज्यको छुट्टै फौजदारी न्याय प्रशासन रहेको हुन्छ । यस्तो कार्य फौजदारी न्याय प्रशासनका अभियन्ताबाट हुने गर्दछ । हरेक प्रजातान्त्रिक मुलुकमा फौजदारी अपराधमा अभियोजन गर्न र राज्यको कानूनी सल्लाहकारको आधिकारिक प्रतिनिधि (Authorised Authority) हैसियतमा सरकारी वकील अर्थात् महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । चाहे त्यो Chief Legal Advisor, Chief Prosecuting Authority, Legal Expert, Protector of Public Interest जुनसुकै नामबाट कार्य गरिरहेको होस्, ती सबै सरकारी वकील हुन् ।

फौजदारी न्याय प्रणालीको विकास खास गरी Adversarial (अभियोजनात्मक) तथा Inquisitorial अन्वेषणात्मक) अर्थात् Common Law र civil Law बाट प्रभावित गरी छुट्टा छुट्टै पद्धतिबाट भएको पाइन्छ । हाल केही मूलकहरूले मिश्रित पद्धति पनि अपनाई आएका छन् । राज्यको स्वार्थ भएको विषय (Cases) मा अदालतमा प्रतिनिधित्व गर्न राज्यको तर्फबाट व्यवसायिक वकील नियुक्त गर्ने प्रचलनकासाथ कानूनी सल्लाहकारको शुरुवात भएको बेलायतमा कानूनी सल्लाहकारको रूपमा महान्यायाधिवक्ता र अपराध अनुसन्धानमा सल्लाह सुझाव दिन र अभियोजन सम्बन्धी कार्य गर्न (Crown Prosecution Service) को व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी संयुक्त राज्य अमेरिकामा कानूनी प्रशासनमा, राष्ट्रपति, विभागका प्रमुखहरू र संघीय निकायलाई कानूनी राय सल्लाह दिन न्याय विभागको प्रमुखकारूपमा महान्यायाधिवक्ता रहने व्यवस्था गरेको छ । त्यहाँ महान्यायाधिवक्ताबाहेक अन्य कसैबाट कानूनी राय सल्लाह लिइँदैन । भारतमा केन्द्रीय सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारमा महान्यायाधिवक्ता रहने र संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा सरकारलाई कानूनी राय सल्लाह दिनु निजको कर्तव्य हुने संवैधानिक व्यवस्था छ । साथै राज्य सरकारलाई कानूनी विषयमा राय सल्लाह प्रदान गर्न प्रत्येक राज्यमा Advocate General रहने व्यवस्था छ । जापानमा अभियोजन गर्ने वा नगर्ने जिम्मेवरी सरकारी वकील (Public Prosecutor) लाई रहेको छ । अभियुक्तको चरित्र, उमेर, वातावरण कसूरको गंभीरता, अपराधपछिको परिस्थिति र अवस्थाको आधारमा अभियोजन गर्ने वा नगर्ने अधिकार अभियोजनकर्तामा रहेको हुन्छ ।

हाम्रो फौजदारी न्याय प्रणाली यसको विकास र वर्तमान अवस्थालाई नियाल्दा विभिन्न आरोह अवरोहका साथ Common Law System को जगमा अभियोजनात्मक पद्धतिका साथ विकास भएको छ । सरकारी वकील सम्बन्धमा कानून जानेको व्यक्तिबाट प्रतिनिधित्व गराउनेदेखि लिएर, प्रमुख कानूनी सल्लाहकार, एटर्नी जनरल, महान्यायाधिवक्ता हुँदै विभिन्न नामबाट संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्थाकासाथ विकास भएको पाइन्छ । नेपालमा सरकार, सरकारी निकाय तथा पदाधिकारीलाई कानूनी रायसल्लाह प्रदान गर्ने, अभियोजन सम्बन्धी कार्य गर्ने, कानूनी शासन कायम गरी दण्डहीनता अन्त्य गर्ने, सरकारको सरोकार नीहित मुद्दामा प्रतिरक्षा गर्ने लगायतका कार्यमा सरकारी वकीलले सेवा प्रवाह गर्दै आएको छ ।

२. सरकारी वकीलले प्रदान गर्ने सेवा प्रवाहका क्षेत्रहरू

सरकारी वकील न्यायसम्पादनसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण अवयव हो । राज्यका तर्फबाट कानून व्यवसायीको भूमिका सरकारी वकीलबाट निर्वाह भएको हुन्छ । सरकारी वकीलको काम न्याय प्रशासनसँग बढी सम्बन्धित देखिए पनि निजले सम्पादन गर्ने कार्यले कानूनको तर्जुमा, त्यस कानूनको कार्यान्वयन लगायतका विषयमा समेत प्रभाव पार्दछ । सरकारी वकीलले अपराध गर्ने व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याएर राज्यमा दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने, कानूनको शासनको अवस्था कायम गर्ने,

अदालतबाट भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयनको अवस्था सृजना गरी न्यायिक निर्णयको पालना र सम्मान कायम गर्न मद्दत गर्ने तथा सामाजिक अभियन्ता पनि भएकोले आफ्ना कामहरूबाट सामाजिक परिवर्तनका लागि संवाहक बन्ने लगायतका भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। यसैले सरकारी वकीलले गर्ने सेवा प्रवाहको क्षेत्र बृहत्तर रहेको छ। स्वच्छ, निष्पक्ष स्वतन्त्र तथा सक्षम न्याय प्रणाली लगायत शासन संचालन र सुशासन कायम गर्ने दिशामा सरकारी वकीलले सम्पादन गर्ने कार्यले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। सरकारी वकीलको भूमिकाका सम्बन्धमा विश्वका विभिन्न कानून प्रणालीहरूमा एकरूपता नभएतापनि व्यावसायिकतासँग सम्बन्धित सक्षमता, निष्ठा, उत्तरदायित्व र निष्पक्षता जस्ता विशेष गुणहरू सरकारी वकीलहरूमा हुनुपर्ने समान अपेक्षा सबै राष्ट्रका नागरिकहरूले राखेको पाइन्छ। सरकारी वकीलबाट प्रवाह हुने सेवाका क्षेत्रहरू निम्न रहेका छन्;

१. कानूनी शासनको विकासमा कानूनी राय सल्लाह
२. अपराध अनुसन्धानमा निर्देशन
३. प्रभावकारी अभियोजन
४. मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन
५. बहस पैरवी र प्रतिरक्षा
६. अपराधका नयाँ स्वरूपहरूको सम्बोधन
७. व्यवसायिक विशेषज्ञ सेवा
८. अपराध पीडित, बालबालिका र साक्षीको संरक्षण र सहयोग
९. सर्वसाधारणको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि र सूचना प्रविधिको प्रयोग
१०. संगठित अपराध नियन्त्रण, सफुर्दगी र पास्परिक कानूनी सहायता
११. संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापन
१२. सरोकारवालासंगको समन्वय र सहयोग विस्तार
१३. रिट क्षेत्राधिकारको विस्तार र प्रतिपादित सिद्धान्तको कार्यान्वयन
१४. अपराध प्रवृत्तिको अध्ययन र अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान
१५. गोपनीयता, बन्द ईजलाश र लगातार सुनुवाई
१६. सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण र सम्बर्द्धन
१७. विपन्न र असहायवर्गको न्यायमा पहुँच सुनिश्चितता तथा कानूनी सहायता
१८. न्याय क्षेत्र समन्वय समिति, फैसला कार्यान्वयन तथा न्यायिक व्यवस्थापन

३. सेवा प्रवाहमा देखिएका समस्याहरू

राज्यभित्र कानूनी शासनको माध्यमबाट समाजमा घटित हुने अपराधलाई नियन्त्रण गरी अपराधीलाई सजाय, पीडितलाई न्याय र दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने कुरामा सरकारी वकिलको दायित्व र भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ तर यो दायित्व तथा भूमिका निर्वाह गर्न कम चुनौतीपूर्ण भने छैन। हाम्रा कतिपय नीतिगत, संस्थागत, राजनीतिक, मानवीय, परम्परागत समस्या तथा सूचना प्रविधिको चरम विकास, अपराधको प्रवृत्ति, प्रकृतिमा देखिएको फरकन, विश्वव्यापीकरण, भौतिक पूर्वाधारको अपर्याप्तता, संक्रमणकालीन अवस्था, आदिका कारण अपेक्षाकृत उपलब्धि हुन सकेको छैन। सरकारी वकील कार्यालयबाट सम्पादन हुने सेवाप्रवाहमा देखिएका समस्याहरू निम्न अनुसार रहेका छन्।

- सरकार, सरकारी निकाय तथा पदाधिकारीलाई आवश्यक कानूनी राय सल्लाह दिने अधिकार महान्यायाधिवक्ता र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गत कार्यालयहरूले दिने व्यवस्था भए पनि यसको संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था अनुसार व्यवहारमा रुपान्तरण हुन सकेको छैन भने कानून मिच्ने प्रकृति, दण्डहीनता, संस्कारजन्य तथा कर्मकाण्डी कार्यले जरा गाडेको छ। अन्तर मन्त्रालयबीच कार्य विभाजन नियमावलीको आधारमा कानून मन्त्रालयले राय सल्लाह दिने संस्थाको हैसियतमा कार्य गर्ने गरेको, सरकारी वकील प्रतिको विश्वासमा ह्रास आएको, राय सल्लाह माग्ने कार्य लाई भन्कट्टीलो मान्ने, सरकारी वकीलबाट पनि समयमा राय सल्लाह नदिने, क्षेत्रीय स्थानीय तहमा अत्यन्त न्यून

राय सल्लाहको अवस्था रहेको, संसदमा महान्यायाधिवक्ताको उपस्थिति अपेक्षाकृत नहुने, कानून बमोजिम भन्दा तदर्थवादमा आधारित सरकारी निकायहरूको कार्य संस्कार रहेको कारण कानूनको शासन प्रवर्द्धनमा समस्या देखिएको छ ।

- सरकार वादी मुद्दाको अनुसन्धानमा अनुसन्धान अधिकृतबाट रीतपूर्वक के कुरामा निर्देशन चाहिएको हो स्पष्ट निर्देशन माग नगर्ने, सरकारी वकीलले निर्देशन नै नदिने, दिए पनि आवश्यकता तथा तथ्य प्रमाणको विश्लेषण नगरी निर्देशन दिने, अनुसन्धान अधिकृत आफ्नो कार्य र अभियोजनकर्ताप्रति जवाफदेही नहुने भएकोले अनुसन्धान फितलो र प्रभावकारी अनुसन्धान हुन नसकेको कारण मुद्दामा सफलताको प्रतिशत न्यून रहेको छ र वास्तविक अपराधीलाई सजाय, पीडितलाई न्याय, र दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने दिशामा उत्साहप्रद स्थिति छैन ।
- मुद्दा पेश भई फैसला हुन लामो समय लाग्ने, पीडितले पाउने सक्ने क्षतिपूर्ति समयमा उपलब्ध हुन नसक्ने, पीडितको अदालतमा उपस्थिति न्यून हुने, साक्षीको एवं सुरक्षा संरक्षण तथा कानून बमोजिम निजले पाउने सुविधा उपलब्ध हुन नसकेको, पीडित विभिन्न प्रभावमा परी अदालतमा विपरित प्रस्तुत हुने प्रकृति, पीडित उद्धार कोष वा पीडितलाई संवोधन गर्ने अन्तरकालीन सुविधा सम्बन्धी व्यवस्था नभएको कारण समेत पक्षको उचित प्रतिनिधित्व हुन नसकेको, बालबालिका सम्बन्धी ऐन र कार्यविधिको पालना, गोपनीयता आदिको सम्बन्धमा सर्वसाधारणलाई जानकारी नभएको र सरकारको प्रत्यक्ष अग्रसरताविना सरकारी वकीलहरूबाट मात्र उल्लेखित अधिकारको समुचित संरक्षण गर्ने, गर्न सकिने अवस्था रहेको देखिदैन ।
- हिरासत तथा कारागारमा कैदीबन्दीको अत्यधिक चाप रहेको, समयमा मुद्दा फैसला नहुने गरेको, मौखिक प्रमाण (साविती) लाई अभै प्रमुख प्रमाणको रूपमा लिने प्रवृत्तिले यदाकदा जबरजस्ती वयान गराउने, हिरासतमा भौतिक सुविधाको न्यूनताले मानवोचित व्यवहार प्राप्त गर्न समस्या रहेको, अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ताको निष्पक्षता, स्वतन्त्रतामाथि समयसमयमा प्रश्न उठ्ने गरेको छ ।
- सरकारी वकीलमा व्यावसायिक क्षमता, सीप, ज्ञानको विकास अपेक्षाकृत नभएको, नवोदित सेवाप्रवेशीहरूमा तालिम, अध्ययन, अनुभवको कमी रहेको, विषयगत विशेषज्ञताका आधारमा सरकारी वकील परिस्कृत हुन नसकेको आदि कारणबाट सरकारी वकीलबाट गुणात्मक वहस पैरवी तथा समुचित प्रतिरक्षाको अवस्थामा समस्या रहेको छ ।
- विज्ञान प्रविधिको विकासका साथ साथै बढ्दो भिन्न अपराधहरूका प्रवृत्ति र प्रकृतिलाई सम्बोधन गर्ने कानूनको निर्माण, परिमार्जन, संशोधन हुनुपर्ने अवस्था रहेको, कार्यान्वयनको अवस्था कमजोर रहेको, सरकारी वकील तथा अनुसन्धान निकायहरूलाई तदनुकूल स्रोत साधन सम्पन्न र प्रविधियुक्त बनाउन सकिएको छैन ।
- कतिपय अवस्थामा गोश्वारा अभियोजन, कसुर स्थापित नगरी सजायको मागदावी गर्ने, तथ्य प्रमाणको सही विश्लेषण तथा सम्बद्ध कानूनको स्पष्ट मागदावी नलिने, ठूलो सजायको अन्धाधुन्ध माग गर्ने प्रवृत्तिमा अपेक्षाकृत सुधार हुन सकेको छैन । नवोदित सरकारी वकीलहरू, कानूनको शिक्षा (B.L.) प्राप्त नगरेको सरकारी वकील, सेवा, समूहप्रति विकर्षण जस्ता समस्याले कतिपय अवस्थामा अभियोजन प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोग स्थानीय अर्थात् जिल्ला तहसम्म विस्तार हुन सकेको छैन र पंचवर्षिय योजनाले लिएको लक्ष्य अनुरूप विधुतीय संजालमा (e-attorney तथा e-governance) सरकारी वकीलका संगठनहरू अभै जोडिन सकेका छैनन् । आवश्यक, कम्प्युटर, ल्यापटप, इमेल इन्टरनेटको विस्तार सबै जिल्ला तथा प्रदेश तहमा हुन सकेको छैन ।
- कस बोर्डर अपराध नियन्त्रण तथा संगठित अपराधहरूको नियन्त्रण, अपराधीलाई कानूनको दायरामा ल्याई अपराधीलाई सजाय पीडितलाई न्याय, दण्डहीनताको अन्त्य गर्न बनेका कानूनहरूको उपयुक्त सदुपयोग हुन नसकेको, समय अनुसार संशोधन तथा लागु हुन सकेको अवस्था देखिदैन । ऐन लागु हुन कतिपय अवस्थामा पक्ष राष्ट्रहरूबीच आवश्यक सम्झौता भएपनि ऐन लागु हुने अवस्थामा त्यस्तो सम्झौता हुन नसक्नु (सुपुर्दगी ऐन, पारस्परिक सहायता सम्बन्धी ऐन, आदि सन्दर्भ) जस्ता समस्या रहेका छन् ।
- संक्रमणकालीन समय लम्बिदै गएको अवस्था तत्सम्बन्धमा आयोगहरूसम्म बने पनि संक्रमणकालीन न्यायको अनुभूति हुने गरी आयोग र आयोगका कार्यहरूमा तदारुकता र सो अनुसार कार्य भएको देखिदैन ।

- सरोकारवालाहरूसँगको सहयोग र समन्वयलाई व्यवहारिक रूपमा अपेक्षाकृत केन्द्र देखि स्थानीय तहसम्म विस्तार र परिणाम मुखी बनाउन सकिएको छैन ।
- २०५६।५७ सालको वार्षिक प्रतिवेदनदेखि नै अपराध शास्त्रीय अनुसन्धान र अध्ययन केन्द्र स्थापनाको कुरा निरन्तर उठेपनि अझै त्यस सम्बन्धमा संस्थागत विकाससाथ अपराधको प्रवृत्ति-प्रकृतिलाई अध्ययन गरी तदअनुरूप कानून र व्यवहारमा सुधार ल्याउने कार्य अपेक्षाकृत हुन सकेको छैन ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पंचवर्षीय योजना कार्यान्वयनमा आएपनि पहिलो योजनाले लिएका लक्षहरू अपेक्षाकृत पुरा हुन सकेनन् ।
- राज्य संघीयतामा गईरहेको र अझ नयाँ संविधान न्याय क्षेत्रबाटै कार्यान्वयनमा आएको सन्दर्भमा सरकारी वकीलका संरचना अस्थायीरूपमा व्यवस्थित भएपनि वास्तवमा सरकारी वकीलहरूका संस्थागत संरचनाहरू के कस्ता हुने हुन् टुङ्गो लागेको छैन भने धेरै अधिदेखि प्रतिक्षीत सरकारी वकीलहरूको व्यावसायिक ऐन आउन नसकी सरकारी वकीलहरू सेवामा रहिरहन (Retain) उत्प्रेरणा जगाउने साधनको कमीले गर्दा तल्लो तहको न्यायाधीशमा भएपनि जाने प्रवृत्ति बढेको छ । यसले गर्दा सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता ल्याउन सकेको छैन ।

४. सरकारी वकीलबाट गरिएको अपेक्षा

सरकारी वकीलहरूको कार्य क्षेत्रको विस्तार र आम नागरिक लगायत समाज र राष्ट्रलाई पुर्‍याउनु पर्ने सेवालाई दृष्टिगत गर्दा सरकारी वकीलबाट राज्यले निम्न अपेक्षा राखेको हुन्छ ।

- १) विशेषज्ञ अभियोजनकर्ता
- २) अनुसन्धानको सुपरिवेक्षक
- ३) अदालतको सहयोगी
- ४) कानूनी शासनको प्रवर्द्धक
- ५) सार्वजनिक हित र सम्पत्तिको संरक्षक
- ६) मानवअधिकारको संरक्षक
- ७) फैसला कार्यान्वयनको अनुगमनकर्ता
- ८) संगठनको व्यवस्थापक
- ९) अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा राष्ट्रको कानूनी प्रतिनिधि
- १०) फौजदारी न्याय प्रणालीको समन्वयकर्ता

५. सरकारी वकील कार्यालयबाट हुने सेवाप्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन अपनाउनुपर्ने उपायहरू

सरकारी वकील फौजदारी न्याय प्रशासनको केन्द्रीय स्तम्भ भएकोले यसलाई न्यायको पहरेदार, सार्वजनिक विवादको प्रतिरक्षी, पीडितलाई न्याय र पीडकलाई सजाय दिलाउने अभियोजनकर्ता, अदालतको सहयोगी र कानूनको रक्षकको रूपमा लिइन्छ । यसले राज्यको तर्फबाट विशेषज्ञ कानून व्यवसायीको भूमिका निर्वाह गर्दछ । फौजदारी न्यायप्रणालीमा अनुसन्धान र अभियोजन न्यायिक कारवाहीको केन्द्रविन्दु (Nucleus) भएकोले स्वतन्त्र, सक्षम, पारदर्शी, व्यवसायिक सरकारी वकीलबाट सेवा प्रवाह हुनसकेमा मात्र समाजमा शान्ति व्यवस्था कायम भई अपराध नियन्त्रण, अपराधीलाई सजाय, पीडितलाई न्याय र समाजमा दण्डहिनताको अन्त्य हुन्छ । यसैमा सरकारी वकीलको सेवाको प्रभावकारीता देखिन्छ । सरकारी वकीलको सेवालाई कानूनको शासन कायम गर्ने सम्बन्धमा, न्यायकर्ताको हैसियतमा, पहिलो न्यायाधीशको रूपमा, अभियोजन कार्य गर्ने सन्दर्भमा, न्यायप्रणालीमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डले दिशा निर्देश गरेको भूमिकामा, न्याय सम्पादनको सहयोगी, प्रहरी विशेष अदालतको न्यायाधीश, दण्डहिनताको अन्त्य गर्नको लागि मुद्दाको कारवाहीको दौरानमा, रायसल्लाह तथा निर्देशन दिने सन्दर्भमा, सरकारको हकहितका विषयमा उजुरी गर्ने, रिटमा प्रतिरक्षा लगायत अदालतका आदेशहरूको कार्यान्वयन गर्ने कार्यका साथै पीडित, बालबालिका, महिला लगायत अभियुक्तको मानव अधिकारको संरक्षण, न्यायमा पहुँच प्रवर्द्धन लगायत फैसला कार्यान्वयनमा सहयोगीका माध्यमबाट प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

वर्तमान संक्रमणकालीन अवस्था र बदलिदो परिस्थितिमा सरकारी वकील कार्यालयबाट प्रदान हुने सेवाहरु अभिमानपूर्ण रहेका छन् । संगठित एवं हिंसाजन्य अपराधका श्रृंखलाहरू व्यापक रूपमा बढेका कारण पनि अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन एवं पूर्णक्षमा कार्यहरू फरक ढंगबाट सम्पादन गर्नुपरेको छ । फौजदारी न्यायको प्राथमिक उद्देश्य अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूको संरक्षण गर्दै अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्डको घेराभित्र ल्याउनु मात्रै होइन सम्भावित अपराधीहरूलाई अपराध गर्नबाट रोक्नु पनि हो । समाजमा महिला, असहाय, गरिब एवं पिछडिएका जनताहरू अपराधका शिकार बन्ने बढी जोखिम रहन्छ । यस पृष्ठभूमिमा सरकारी वकीलबाट प्रवाह हुने सेवालाई प्रभावकारी, विश्वसनीय, स्वच्छ र निष्पक्ष बनाउन निम्न शिर्षकहरु अन्तर्गत छलफल गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

५.१. कानूनी शासनको प्रबर्द्धन

सरकारी वकील कानूनका पहेरेदार र संरक्षक हुन् । त्यसैले कानूनको परिपालना र कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । कानूनको शासनको सिद्धान्तले स्वीकार गरेका ३ मूलभूत सिद्धान्तहरु, समानता, पहुँच र स्वतन्त्र, स्वच्छ, छिटो छरितो न्यायका आधारमा कानूनी राज्यका लागि सरकार, सरकार मातहतका सबै निकाय तथा पदाधिकारीको कार्य विधिसम्मत, विवेकपूर्ण, न्यायिक र पारदर्शीरूपमा सम्पादन गराउन र नागरिकहरूको हक अधिकार तथा स्वतन्त्रताको गैरकानूनी ढंगबाट अपहरण हुन नदिन, समाजको शान्ति सुरक्षामा खलल पर्ने अपराधिक गतिविधिहरु नियन्त्रण गरी त्यस्ता गतिविधिमा संलग्न व्यक्तिहरुउपर कानून बमोजिम न्यायिक कारबाहि चलाई समाजमा शान्ति र न्याय व्यवस्था कायम राख्न र राज्यको काम कारवाहीमा कुनै कानूनी बाधा अडकाउ वा द्विविधा उत्पन्न भएमा कानूनका ज्ञाताको हैसियतमा राय सल्लाह दिने लगायतका कार्य गरी कानूनको शासन कायम गराउन सरकारी वकीलले भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने भएकोले यस क्षेत्रमा सरकारी वकीलको सेवालाई प्रभावकारी बनाउन निम्न कार्यहरु गर्नुपर्ने हुन्छ ;

- नेपालको संविधानको धारा १५८(१) बमोजिम सरकार, सरकारी निकाय र सरकारी पदाधिकारीलाई कानूनी रायसल्लाह दिने अधिकार र कर्तव्य महान्यायाधिवक्ता तथा निजले प्रत्यायोजन गरेबमोजिम सरकारी वकीललाई हुने भएकोले केन्द्रीय निकाय अर्थात् मन्त्रालयहरुबाट सम्पादन हुने क्रियाकलापमा समेत कानूनी राय सल्लाह सरकारी वकीलहरुबाट लिनेदिने कार्यका लागि आवश्यक जनशक्ति व्यवस्थापनमा पहल गर्ने,
- व्यवस्थापिका संसद र त्यसअन्तर्गत बनेका समितिहरुमा संविधान तथा कानून बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको उपस्थितिलाई सुनिश्चित गर्दै आवश्यक राय सल्लाह लिने दिने बानीको विकास गर्ने,
- समाजमा अपराध नियन्त्रण गर्न र कसूरदारलाई कानून बमोजिम अभियोजन गरी सजाय दिलाउने र दण्डहीनताको अन्त्य गर्न सदा तत्पर रहने,
- अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनका सिलसिलामा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र पीडितहरुका अधिकारलाई सुनिश्चित पाउँ मानव अधिकार तथा कानूनी अधिकारको रक्षा गर्ने,
- सरकारको तर्फबाट बहस, पैरवी, प्रतिरक्षा गरेर औचित्य र कानूनी आधारलाई प्रबर्द्धन गर्दै सरकार, सरकारी निकाय तथा सार्वजनिक पदाधिकारीले कार्यान्वयन गर्नेगरी भएका अदालतका आदेशहरु कार्यान्वयन गर्न लगाउने ।
- जिल्लास्थित नेपाल सरकारका सबै जिल्ला स्तरीय कार्यालयहरूलाई कानूनी राय एवं सल्लाह दिने जिम्मेवारी जिल्ला सरकारी वकीलको हुने भएपनि कानूनी राय सल्लाह लिई निर्णय गर्ने परिपाटी कमै देखिएकाले प्रमुख जिल्ला अधिकारीमार्फत समन्वय गरी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूले सरकारका जिल्लास्थित सरकारी निकायबाट सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३४ को रित्त पुर्‍याई कानूनी राय सल्लाह लिने वातावरण निर्माण गर्ने र आफूले पनि सहज र सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने ।

५.२. स्वतन्त्र व्यवसायिक र जवाफदेही अपराध अनुसन्धान

फौजदारी न्यायप्रणालीको एउटा छुट्टै महत्वपूर्ण स्तम्भ (Pillar) अपराधको अनुसन्धान गर्ने निकाय हो । मुद्दाको सफलता असफलता अनुसन्धानमा निर्भर गर्दछ । हाम्रो फौजदारी न्याय प्रशासनमा अनुसन्धान निकाय र अभियोजन निकायलाई २

छुट्टै निकायको व्यवस्था गरेपनि यी दुवै निकाय एक अर्कामा अन्योन्याश्रित रहेका छन् । अपराध अनुसन्धानलाई अभिभावकारी बनाउन सरकारी वकीलको कार्यमा निम्न अनुसार सुधार गरिनुपर्छ ;

- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(१) बमोजिम प्रहरीबाट प्रस्तुत हुने प्रारम्भिक प्रतिवेदन हाल केवल औपचारिकताको रूपमा मात्र सिमित नराखी मुद्दाको तथ्यलाई मध्यनजर राख्दै तत्सम्बन्धमा वस्तुनिष्ठ प्रमाणहरू संकलन गर्न आवश्यक निर्देशन दिने परिपाटीलाई अनिवार्य गर्दै सोको अभिलेख राखी अनुगमन गर्ने व्यवस्था गर्ने,
- अनुसन्धानकर्तालाई अनुसन्धानको कार्यमा बाधा पार्ने खालका कुनै अवरोधहरू सृजना भएमा अनुसन्धानकर्तासँग तत्काल समन्वय गरी त्यस्ता अवरोधहरूको सम्बोधन गर्नेतर्फ पहल गर्ने र सो सम्बन्धमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीसँग पनि समन्वय गरी स्वच्छ र निष्पक्ष अनुसन्धानको वातावरण निर्माण गर्न सबै जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूले आवश्यक सक्रियता अवलम्बन गर्ने ।
- संविधान कानून बमोजिम २४ घण्टाभित्र अभियुक्तलाई मुद्दा हेर्ने निकाय समक्ष उपस्थित गर्ने लगायत हिरासतमा अभियुक्तको मानव अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने,
- अपराध अनुसन्धानमा संलग्न अधिकृतलाई अन्यत्रै काम लगाउने र SoCo अफिसरहरूको अनुसन्धानमा सहभागीता कम रहने अवस्थालाई निरुत्साहित गर्दै अपराध अनुसन्धानको कार्यमा मात्र लाग्नेगरी छुट्टै अनुसन्धान प्रहरीको व्यवस्थाकासाथ अभियोजनकर्ताप्रति उत्तरदायी अनुसन्धान अधिकृतको व्यवस्थाका लागि पहल गर्ने,
- अनुसन्धान अधिकृतलाई किटबक्स र क्यामेरालगायत पर्याप्त भौतिक साधनश्रोत सम्पन्न बनाउन आवश्यक पहल गर्ने,
- अभियोजन र अनुसन्धान निकायहरूबीच आवश्यक समन्वय समेतका लागि केन्द्रमा भएजस्तै प्रदेश र जिल्ला स्थानीय तहमा समन्वय समिति विस्तार गरी कार्य गर्ने,

५.३. प्रभावकारी अभियोजन

नेपालको संविधान, २०७३ को धारा १५८ उपधारा २ बमोजिम महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा चलाउने नचलाउने अन्तिम अधिकार र सोही भारको उपधारा ७ बमोजिम प्रत्यायोजित अधिकारको अधिनमा रही सरकारी वकीलहरूले उक्त अधिकारको प्रयोग गर्दछन् । सरकारवादी मुद्दाहरूमा अनुसन्धान तहकिकातको कार्य सम्पन्न भै प्राप्त हुनआएको मिसिलको अध्ययन गरी तथ्यप्रमाणको विश्लेषण गर्दै मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गरी अभियोगपत्रसाथ सरकारी वकील तथा अधिकारप्राप्त अधिकारीद्वारा अदालतमा मुद्दा दायर हुन्छ । तथ्य प्रमाणको राम्रो विश्लेषण भएन र सरकारी वकीलले न्यायिक दृष्टिकोण समेतबाट विचारगरी अभियोजन भएन भने निर्दोष मानिस फस्ने वा पीडितले न्याय नपाउने खतरा रहिरहन्छ । यसका लागि सरकारी वकीलले अधिकार र कर्तव्यप्रति सधैं चनाखो रही पीडकलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रत्यभूत हुनेगरी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । सरकारी वकीलको अभियोजन सम्बन्धी कार्य निम्न ढंगबाट परिष्कृत भई सम्पादन भएमा सही अर्थमा प्रभावकारी र गुणात्मक अभियोजन भएको अवस्था मानिन्छ ;

- तथ्य प्रमाणको मूल्याङ्कन (Evidential Test) र सार्वजनिक हित (Public interest test) को आधारमा अभियोजन गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने,
- सरकारी वकीलले अभियोजन गर्दा पालना गर्नुपर्ने मुद्दाको मौलिकताको, निष्पक्ष एवं स्वतन्त्रताको, उपयुक्त व्यक्ति उपयुक्त अभियोजन, कानूनको उचित प्रयोग, मानव अधिकारको पालनाका सिद्धान्तहरूलाई आत्मसाथ गरी अभियोजन गर्ने,
- गोश्वरा, अस्पष्ट, आधारहीन अभियोजनलाई निरुत्साहन गर्ने,
- सरकारी वकीललाई अभियोजन गर्नमा कुनै द्विविधा वा अडबड भएमा तत्काल सोधपूछ गरी निकासका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा छुट्टै एउटा सम्पर्क युनिट बनाई सहयोग गर्ने,
- अभियोजन गर्दा वारदातमा संलग्न, त्यसबाट पीडित तथा प्रभावितहरूको कानूनी तथा मानव अधिकारको संरक्षण हेतु काम गर्ने,

- अपराध पीडितको संरक्षणार्थ मुद्दामा लिनुपर्ने क्षतिपूर्ति, भरिभराउ हुने, अंश रोक्का लगायतका कुराहरूमा अभियोजनकर्ता सदा सजग रहने र मुद्दाका सम्बन्धमा आवश्यक जानकारी तथा सूचना-समन्वय कायम गर्ने,
- एकभन्दा बढी कसूर भएको अवस्था, पटके अपराधी, विशेष प्रकृतिका मुद्दामा अभियोगमा स्पष्टता कायम गर्ने,
- सरकारी वकीलहरूलाई न्याय र कानूनको क्षेत्रमा विकसित नवीन मान्यताहरूसँग परिचित गराउन निश्चित मापदण्डको आधारमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सञ्चालन हुने तालिम, गोष्ठी, सेमिनार, अध्ययन तथा अवलोकन भ्रमणमा सहभागी हुन पाउने अवसर उपलब्ध गराई त्यसबाट प्राप्त उपलब्धी अनुभवको कार्यसम्पादनमा प्रयाग गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने,
- विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूमा दाबीको सौदाबाजी (Plea bargaining) लाई आत्मसाथ गरी दाबी मजबुत बनाउने,
- अभियोजनकर्तालाई कम्प्युटर, ल्यापटप, इन्टरनेट Access लगायत कानूनी पुस्तक, पत्रपत्रिका व्यवस्थाका साथ कार्यप्रति उत्प्रेरणा जगाउने Promotion, Incentives लगायत सरसुविधाहरूको व्यवस्था गर्ने,
- अभियोगपत्र दायर गर्दा अभियुक्तको नाम, ठेगाना, वतन प्रष्ट हुने सम्भव भएसम्म नागरिकताको प्रमाणपत्र, चालक प्रमाणपत्र वा परिचय खुल्ने अन्य प्रमाणपत्रजस्ता आधिकारीक प्रमाणहरूको प्रतिलिपि, इमेल, टेलिफोन, मोवाइल नम्बरहरू र फेला परेका अभियुक्तको फोटो मिसिल संलग्न गराउने,
- फरारी अभियुक्त वेपत्ते म्याद तामेल भै तामेलीमा रहेका मुद्दाहरूको छुट्टै लगत देखिने गरी अभिलेख राख्ने ।
- निवेदन, पुनरावेदन मुद्दा दोहोर्‍याउने/नदोहोर्‍याउने निवेदनहरूको राय प्रस्ताव कानूनले तोकेको समयभित्र पेश गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने,
- पटके, फरार, वतन नखुलेका प्रतिवादीको अभिलेख नराख्ने, गलत अभियोजन गर्ने, जानीजानी मुद्दा कमजोरहुनेगरी कार्य गर्ने सरकारी वकीललाई दण्डको भागीदार बनाउन अनुगमन संयन्त्रलाई प्रभावकारी बनाउने ।

५.४. गुणात्मक बहस, पैरबी र प्रतिरक्षा

सरकारी वकीलले सरकारको तर्फबाट अड्डा अदालतहरूमा प्रतिनिधित्व गर्दछ । अदालती काम कारवाहीमा मुद्दाको म्याद थपदेखि फैसला कार्यान्वयनको अवस्थासम्म सरकारी वकीलको प्रभावकारी भूमिका रहन्छ। सरकारको प्रतिरक्षामा आफ्नो बहसकलाका माध्यमबाट न्यायकर्तालाई सहयोग गरी सरकारको बचाव गर्दछ । मुद्दाका प्रक्रियामा विभिन्न निवेदन, प्रतिवेदन, पुनरावेदन लगायत सरोकार निहित तथा सरकारलाई विपक्षी बनाई दायर भएका मुद्दाहरूमा आफ्नो योग्यता क्षमाता र विशेषज्ञताको माध्यमबाट सेवा प्रदान गर्दछ । यस्तो सेवालालाई अझ प्रभावकारी बनाउन निम्न अनुसार गर्नुपर्ने हुन्छ ;

- सरकारी वकीलको समग्र व्यावसायिक विकास खातिर आवश्यक पहल गर्ने,
- बहसकला तथा क्षमाता अभिवृद्धि हुने विभिन्न तालिम, गोष्ठी अध्ययन, सेमिनार संचालन गरी सरकारी वकीलको सेवा प्रवाहलाई परिष्कृत गराउदै लिने,
- अपराधका नयाँ स्वरूपहरू संबोधन गर्न सक्ने विषयगत विशेषज्ञ जनशक्तिको विकास गर्ने,
- नियमित सुनुवाईलाई प्रभावकारी बनाउने, बहसमा अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व र Lead Lawyer को अवधारणालाई आत्मसाथ गर्ने,
- साक्षी परीक्षणमा सरकारी वकील उपस्थित हुने परिपाटीको कडाईका साथ पालना गर्ने,
- अदालतमा अभियोग, निवेदन, पुनरावेदन दर्ता भएको लामो समयसम्म पनि पेशी सूचना प्राप्त नभएका मुद्दाहरू वा लामो समयसम्म पनि फैसलाको सूचना नआएका मुद्दाहरूमा सरकारी वकील स्वयं सक्रिय भई अदालतसँग समन्वय गरी कारण पत्ता लगाई त्यस्ता मुद्दाहरूमा गर्नु पर्ने कारवाहीहरू अगाडी बढाउने,
- सरकारी वकीलहरूको व्यावसायिकताको कदर गर्न तथा मनोबल उच्च राख्न तथा सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित मुद्दामा विशिष्ट र गुणात्मक बहस र पैरवी सुनिश्चित गर्न सरकारी वकीलहरूलाई प्रोत्साहन तथा व्यावसायिक भत्ताको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिने,

- सरकारी निकाय वा पदाधिकारीका विरुद्ध पर्ने निवेदनको प्रतिरक्षा, लिखित जवाफ त्यसैगरी अन्य क्रियाकलापहरूलाई कानूनसम्मत बनाउन आवश्यक सम्बन्ध र समन्वय कायम गर्न संयन्त्र बनाई गुणत्मक सुधार गर्ने ।

५.५. न्यायमा सर्वसाधारणको पहुँच विस्तार र कानूनी सहायता

समाजमा अपराधका घटनाहरू थुप्रै हुने भएपनि विभिन्न कारणले अनुसन्धानको दायरामा आउनसकेका हुदैनन् । सर्वसाधारणमा कहाँ मुद्दा गर्ने, कसले जाहेरी दिने, प्रतिरक्षा कसले गर्ने, मुद्दा गरेपछि कसले लडिदिने, यहाँसम्मकि सरकारी वकील को हो, यसले के काम गर्छ, भन्नेसम्मको ज्ञान छैन । यसका लागि जनताको सरकारी वकीलसंग पहुँच तथा जनचेतनाको नितान्त अभाव छ । विपन्न, असहाय समुह, वर्गका मानिसहरूको यसकारण पनि न्यायमा पहुँच पुग्न सकेको अवस्था छैन । साक्षी तथा अपराध पीडितको सुरक्षा र संरक्षणमा फौजदारी न्यायप्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन अनुसन्धान र अभियोजनको कार्यदेखि न्यायसम्पादन तथा फैसला कार्यान्वयनको चरणसम्म अपराध पीडितको सहयोग र सहभागिता अपरिहार्य छ । त्यसैगरी गरीब असहाय वर्गलाई कानून सहायता र न्यायमा पहुँच पुर्याउन जरुरी छ । यसका लागि सरकारी वकील कार्यालयबाट निम्न सेवा प्रवाह हुनु पर्दछ ;

- सरकारी वकीलको सेवालाई सर्वसाधारणको पहुँचयोग्य बनाउन जनचेतनाका कार्यहरू, विविध outreach लगायतका कार्यक्रमहरू संचालन गरी सरकारी वकील जनताको माझ जाने वातावरण तयार गर्ने,
- पीडितलाई मुद्दाको अभियोजन, अनुसन्धान र कारवाहीवारे समयसमयमा जानकारी गराउने र मुद्दाबाट पाउनसक्ने क्षतिपूर्ति, परिपूरण, भरिभराउको विषय सिध्र उपलब्धी हुने वातावरण तयार गर्ने,
- अपराध पीडितलाई न्यायको अनुभूति गराउन उनीहरूको सुरक्षा, पुनःस्थापना तथा क्षतिपूर्तिको उचित व्यवस्था र सम्बन्धित मुद्दाको अनुसन्धान अभियोजन र सुनुवाइको प्रक्रियामा सहभागी हुन पाउने र सो सम्बन्धी कारवाहीको जानकारी पाउने अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्दै फौजदारी न्याय पद्धतिप्रति पीडितको विश्वास र सहयोग प्राप्त गर्ने,
- साक्षी संरक्षण तथा पीडित सहयोग सम्बन्धी छुट्टै ऐन निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक पहल गर्ने,
- साक्षीको वकपत्र तथा फौजदारी मुद्दामा पारेको प्रभावको अध्ययन सम्बन्धमा फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रभावकारिताका लागि घटनाबाट पीडित तथा सो घटना देखे वा त्यसबाट पीडित साक्षीको सहयोग र सहभागिता महत्वपूर्ण रहन्छ । यसको निमित्त अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिहरू तथा साक्षीहरूको संरक्षण गर्दै उनीहरूलाई विभिन्न अभाव, प्रभाव र दवाबबाट मुक्त गरी न्यायिक प्रक्रियामा सक्रिय सहभागी हुने वातावरण बनाउन आवश्यक पहल गर्ने,
- राज्यको नीति अनुरूप असहाय तथा विपन्न व्यक्तिलाई प्रदान हुने सेवालाई विस्तार गर्ने
- कानूनी सहायता समिति, वैतनिक वकील तथा यस्तै अन्य समितिहरू र संस्थाहरूमार्फत प्रदान हुने कानून सहायताहरूलाई एउटै छातामुनि ल्याई कानूनी सहायताको कार्यलाई जनमानसमा लैजाने,
- स्थानीय कानूनी सहायता समितिहरूमा आवश्यक भौतिक श्रोतसाधन तथा अधिकृतस्तरको जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने र सबै तहका कानून व्यवसायी हरूलाई कानूनी सहायताको Roster मा राखी विशिष्ट सेवा सहायता प्रदानको वातावरण बनाउने,
- सरकारी वकील र यसले प्रवाह गर्ने सेवालाई विविध साइनपोष्ट, जनचेतना र सूचनाका माध्यमबाट व्यापक बनाउदै सरकारी वकीलको सेवालाई जनताको पहुँचमा भरोसायोग्य बनाउने,
- संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्था अन्तर्गत सत्यतथ्यको पत्ता लगाई द्वन्द्वपीडितका समस्यालाई सुनिश्चित गर्दै संरक्षणमा दत्तचित्त रहने ।

५.६. पंचवर्षीय योजनाको समग्र कार्यान्वयन

निश्चित कार्ययोजनाबिना गरिएको कार्यले लक्षित परिणाम हासिल गर्न सकिदैन । संगठनहरूले आफ्ना लक्षित कार्यहरूलाई योजनाबद्ध ढंगबाट परिणाममुखी बनाउन यस्ता आवधिक योजनाहरूको निर्माण गरि कार्यान्वयनमा ल्याएका हुन्छन् । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले पनि पहिलो पंचवर्षीय योजना (२०६७/०७२) कार्यान्वयनपछि अहिले दोस्रो पंचवर्षीय योजना (२०७३/०७८) कार्यान्वयनमा आएको छ । पहिलो योजनाबाट अपेक्षित लक्ष्य हासिल गर्न नसकेतापनि उक्त योजना कार्यान्वयनका समस्याहरूबाट पाठ सिक्ने दोस्रो पंचवर्षीय योजना कार्यान्वयनमा आएको छ । राज्य संक्रमणकालको अवस्थामा रहेको र संघीयतामा सरकारी वकील कस्तो हुने वा रहने, तत्सम्बन्धमा कानून बनिनसकेको अवस्था समेतले लक्षित परिणाम

हासिल गर्न चुनौतीपूर्ण नै छ । योजनाबाट लक्षित उद्देश्य हासिल गर्न महान्यायाधिवक्ता तथा अन्तर्गत सरकारी वकील कार्यालयहरूले निम्न अनुसार काम गर्नुपर्ने हुन्छ ;

- पंचवर्षीय योजनाले लिएका लक्ष तथा कार्ययोजनाहरूलाई संस्थागतरूपमा सरकारी वकीलको जीवनपद्धतिसंग आवद्ध गरी तदअनुरूप कार्य गर्ने,
- सरकारका अन्य निकायहरूबीच आवश्यक समन्वयलाई सहयोगात्मक ढंगबाट अभि प्रगाढ बनाउदै आवश्यक वजेट व्यवस्था, सरकारी वकीलको क्षमता र व्यवसायिकतालाई बढी प्रभावकारी बनाउने कार्ययोजनाहरूलाई प्राथमिकता र उच्च महत्वकासाथ कार्यान्वयनमा लैजाने,
- जिल्ला तथा पुनरावेदन(उच्च) सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट तयार भई स्वीकृत भएका वार्षिक कार्ययोजनाहरूलाई सफलतमरूपमा कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने वजेट तथा अन्य भौतिक श्रोतसाधन, जनशक्तिकासाथै क्षमता विकास र समन्वयका विभिन्न तालिम गोष्ठी सेमिनार, समन्वय, छलफल गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने,
- सरकारी वकील सरकारी वकीलको कार्यलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाउदै पहुँच विस्तार गर्ने, जनचेतना तथा जनताकाविच सरकारी वकील जान वातावरण बनाई सरकारी वकील कार्यालयबाट सेवा प्रवाह हुने वातावरण बनाउने,
- योजनाका माध्यमबाट सरकारी वकीललाई फौजदारी प्रशासनको विशेषज्ञ तथा गर्बिलो कानूनी प्रतिनिधीको रूपमा वैशिष्ट्य स्थापित गर्दै अपराध नियन्त्रण र दण्डहिनताको अन्त्य गरी न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्ने दिशामा काम गर्ने,
- दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयन सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भौतिक, मानव संसाधन, संरचनागत तथा कार्यगत सुधारका लागि रणनीतिक हस्तक्षेपका क्षेत्रहरू पहिचान गरेअनुरूप कार्यान्वयन गरी योजनाले प्रक्षेपण गरेका लक्षहरू हासिल गर्न योजना कार्यान्वयनका लागि पर्याप्त वजेट व्यवस्थाका लागि पहल गर्ने ।

५.७. संघीयतामा सरकारी वकीलको व्यवस्थापन

नेपालको संविधानको धारा १५७ मा महान्यायाधिवक्ता र धारा १५८ मा महान्यायाधिवक्ताको अधिकार तथा धारा १६० मा प्रदेशको मुख्य न्यायाधिवक्ता र अधिकारको व्यवस्था साथ धारा १६१ मा सरकारी वकील तथा महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने अन्य कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्था संघीय ऐन बमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ । तर हालसम्म पनि प्रदेश संरचनाको टुङ्गो लागेको अवस्था छैन र छुट्टै संघीय ऐन बन्न सकेको अवस्था छैन । यसले गर्दा सरकारी वकीलको संगठनात्मक संरचना र कानूनको विषय अभि अन्यौल नै छ । तथापि सरकारी वकील फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रमुख आधारस्तम्भ रही यसको सेवा राज्य र जनताकालागि अपरिहार्य हुने भएको साथै संघीयताको कार्यान्वयन न्यायपालिकाबाट शुरु भएको सन्दर्भमा सरकारी वकीलका संरचनाहरू पनि तदअनुरूप निर्धारित भएका कारण पनि सरकारीवकीलको सेवालाई प्रभावकारी बनाउन निम्न अनुसार गर्नुपर्ने हुन्छ ;

- सरकारी वकील तथा महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने अन्य कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्था संघीय ऐन बमोजिम हुने व्यवस्था गरेबमोजिम छुट्टै ऐनको निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- नवीन अवधारणाहरू र बदलिएको परिस्थितिलाई सम्बोधन गर्नेगरी निर्माण भएका प्रस्तावित अपराध संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिता विधेयकहरू पारित भई कार्यान्वयनमा आउने अवस्थामा भएकाले यसले पार्न सक्ने प्रभाव र थपिन आउने चुनौतीहरूको सामना गर्न सरकारी वकील कार्यालयहरूमा रहेको विद्यमान जनशक्तिलाई योजनाबद्ध ढङ्गले पर्याप्त अभिमुखीकरण र तालिमको व्यवस्था गरी तयार गर्ने,
- नयाँ र जटिल प्रकृतिका अपराधहरू जस्तो अन्तरदेशीय संगठित अपराध, मद्रा निर्मलीकरण, बैकिङ कसुर, विद्युतीय अपराध, सम्पत्ति शुद्धीकरण जस्ता अपराधहरूलाई संबोधन गर्न छुट्टै ऐन, कानूनको निर्माण, परिमार्जन, संशोधन तथा कार्यान्वयनमा जोड दिने,
- नयाँ र जटिल प्रकृतिका अपराधहरू संबोधन गर्न त्यसअनुरूप विशेष ज्ञान, सीप र दक्षता एवं पर्याप्त श्रोतसाधनयुक्त, प्रतिस्पर्धी सरकारी वकील तयार गरी प्रभावकारी विशेषज्ञ सेवा प्रदान गर्ने,
- सरकारी वकीलहरूको व्यावसायिक क्षमता अभिवृद्धिको विषय राष्ट्रिय योजनामा समावेश गर्न लगाई संगठित अपराध, विद्युतीय कारोबार सम्बन्धी अपराध, सम्पत्ति शुद्धीकरण अपराध जस्ता विषयमा विशेषज्ञकारूपमा उच्च अध्ययनको लागि नेपाल सरकारलाई प्राप्त छात्रवृत्तिमा अध्ययन गर्न पठाउने व्यवस्था समेत हुनुपर्ने
- संघीयतामा सरकारी वकीलको केन्द्र, प्रदेश, स्थानीय तथा विशिष्टीकृतसरकारी वकील कार्यालयहरूको संगठनात्मक संरचनाको सुनिश्चित गर्दै सेवासुविधा र आवश्यक भौतिक श्रोतसाधनको उपयुक्त व्यवस्थाकासाथ व्यवसायिक विशेषज्ञ सरकारी वकीलको विकास गरी सेवा प्रभावकारी बनाउने,

- सरकारी वकीलको व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि सम्बन्धमा सरकारी वकीलहरूलाई न्याय र कानूनको क्षेत्रमा विकसित नवीन मान्यताहरूसँग परिचित गराउन निश्चित मापदण्डको आधारमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सञ्चालन हुने तालिम, गोष्ठी, सेमिनार, अध्ययन तथा अवलोकन भ्रमणमा सहभागी हुन पाउने अवसर सुनिश्चित गर्ने, गराउने,
- सशस्त्र द्वन्द्वको समयका मानवअधिकार उल्लंघनका गम्भीर घटनाको छानविन, सत्य अन्वेषण, अभियोजन लगायतका कार्यमा पनि सरकारी वकीलको महत्वपूर्ण भूमिका रहने हुनाले संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा सरकारी वकीलको दक्षता अभिवृद्धिमा जोड दिने,
- सरकार वादी फौजदारी मुद्दाको प्रभावकारी अनुसन्धान र अभियोजनको लागि भौतिक सबुद प्रमाणको संकलन र वैज्ञानिक परीक्षण महत्वपूर्ण हुने भएकोले अनुसन्धानलाई भौतिक श्रोतसाधन सम्पन्न बनाउने तथा पहुँचयोग्य विधिविज्ञान प्रयोगशालाको स्थापना गर्ने,
- अपराध अनुसन्धान गर्ने छुट्टै विशिष्टीकृत र सरकारी वकीलप्रति उत्तरदायी निकाय निर्माणमा कानूनी र संस्थागत व्यवस्था गर्न पहल गर्ने,
- रिट निवेदनहरू मार्फत न्यायिक परीक्षणमा रहेका सरकारी निकायका कार्य वा निर्णयहरूको सन्दर्भमा लिखित जवाफ पेश गर्दा रिट निवेदनमा उठाइएका प्रश्नहरूको उचित जवाफ एवं भएका काम कारबाहीको वैधता, औचित्य र सान्दर्भिकता पुष्टि गर्न आवश्यक विषयहरूका सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायलाई जानकारी गराई दोहोरो सूचनाको आदानप्रदान गर्ने गराउने समन्वयात्मक संयन्त्रको निर्माण गर्ने
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयका काम कारबाहीमा सूचना प्रविधिको अधिकतम प्रयोगसाथ यी कार्यालयहरूबाट सम्पादन हुने काम कारबाही छिटोछरितोपन ल्याउने, अभिलेखहरू सुव्यवस्थित गर्ने लगायतकोसंस्थागत गतिविधिहरूलाई संजालमा आबद्धगरी, काम कारबाहीहरूमा प्रभावकारिता ल्याउन e-Attorney को अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
- अपराधको प्रवृत्ति, फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनको अवस्था, विद्यमान दण्डनीतिको प्रभावकारिता लगायत अपराधका विभिन्न पक्षहरूको व्यवस्थित अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी फौजदारी न्याय प्रणालीमा गरिनुपर्ने सुधार सम्बन्धी सुझाव दिन अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान तथा अध्ययन केन्द्रको स्थापना गर्ने ।

६. निष्कर्ष

नेपालको संविधानले नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा मातहत अधिकृतहरूबाट सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने, कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने, सरकार वादी वा सरकार विरुद्ध दायर भएका मुद्दा मामिलामा सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने, सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनगुमन गर्ने गराउने र हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार नगरेको वा आफन्त वा कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्न नदिएको उजुरी वा जानकारी हुन आएमा छानविन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने समेतको काम, कर्तव्य र अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई तोकेको छ । महान्यायाधिवक्ताबाट आफूमा निहित उक्त अधिकार मातहतका सरकारी वकीलहरूलाई संविधान एवं कानून बमोजिम प्रयोग गर्न पाउने गरी प्रत्यायोजन गरिए अनुसार यी काम, कर्तव्य र अधिकारहरू महान्यायाधिवक्ता तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सबै कार्यालयमा कार्यरत सरकारी वकीलहरूद्वारा प्रयोग र पालना हुँदै आएको छ, अर्थात् वास्तवमा सरकारी वकील तथा सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट प्रवाह हुने सेवाका क्षेत्र यिनै रहेको भन्न अत्युक्ति हुदैन ।

सरकारी वकील कार्यालयबाट प्रवाह हुने सेवालाई प्रभावकारी बनाई वास्तविक पीडितलाई न्याय र अपराधीलाई सजाय दिलाई कानूनको शासनको माध्यमबाट सुसंस्कृत समाज निर्माणको कार्य चुनौतिपूर्ण रहेको छ । चुनौतिपूर्ण छ । संघीयतामा सरकारी वकीलको संरचना टुङ्गो नलागेको, बहुप्रतिक्षित सेवा शर्त सम्बन्धी ऐन निर्माण हुन नसकेको, नयाँ प्रवृत्ति र प्रकृतिका अपराधहरूलाई संवोधन गर्न विशिष्ट जनशक्ति अझै तयार हुन नसकेको, समयानुकूल सरकारी वकीललाई जनताको सेवकको रूपमा प्रस्तुत गरी जनविश्वास आर्जन गर्ने कुरामा अपेक्षाकृत कार्य हुन नसकेको, सेवा शर्त लगायत कर्मचारीहरूमा उत्प्रेरणा जगाउने आवश्यक श्रोत साधन सुविधा र वृत्ति विकासका अवस्था आकर्षक नभई योग्य क्षमतावान जनशक्ति पलायन हुदै र गुणस्तरीय सेवा प्रवाह हुने अवस्था कम मात्रै देखिएको, फौजदारी न्याय प्रशासनका प्रमुख स्तम्भ मध्येका अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायविच भरोसायोग्य कार्य हुन नसकी अपराधका घटनामा वृद्धि हुदै गएको, अपराधका पकृति, प्रवृत्ति फरक ढंगबाट विकसित हुनु, सूचना प्रविधिको विकास जस्ता कारणहरूले चुनौतिहरू चुलिदै गएका छन् ।

यसका लागि सरकारी वकील तथा कार्यालयबाट प्रवाह हुने सेवामा प्रभावकारिता ल्याउन सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत, कार्यविधिगत, नीतिगत, व्यवहारजन्य क्रियाकलापहरूमा सुधार ल्याई सरकारी वकीलले आफूलाई एउटा कुशल, व्यवसायिक अभियोजनकर्ता, अनुसन्धानको सुपरिवेक्षक, कानूनी शासनको प्रबर्द्धक, सार्वजनिक हित र सम्पत्तिको संरक्षक, अदालतको सहयोगी, मानव अधिकारको संरक्षक, संगठनको व्यवस्थापक, फैसला कार्यान्वयनको अनुगमनकर्ता, अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा राष्ट्रको कानूनी प्रतिनिधी, समग्र फौजदारी न्याय प्रणालीको समन्वयकर्ताको हैसियतमा योजनाबद्ध ढंगबाट कार्य गरी सरकारी वकील कार्यालयबाट सेवा प्रवाह हुन जरुरी छ । तबमात्रै सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनले बोकेको नारा 'प्रभावकारी अभियोजन, सुदृढ प्रतिरक्षा, व्यवसायिक सरकारी वकील हाम्रो प्रतिबद्धता' लाई साकार पार्न सकिन्छ ।

७. सन्दर्भ सूची

१. नेपालको संविधान
२. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९
३. भारतको संविधान
४. सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५
५. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५
६. अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा सरकारी वकील (स्व. कालीप्रसाद उपाध्याय मेमोरियल लेक्चर्स), नेपाल कन्स्टिटुचसन फाउन्डेसन, (एनसिएफ), न्यू प्लाजा, पुतलीसडक, काठमाण्डौ
७. प्रतिपादन (अनुसन्धानमूलक कानून पत्रिका), वर्ष २, अंक १, २०७२, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, हरिहर भवन, काठमाण्डौ
८. विभिन्न नेपाल कानून पत्रिकाहरु
९. सरकारी वकील दिग्दर्शन, २०६३
१०. अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको मसौदा तथा प्रतिवेदन २०६७,
११. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका विभिन्न आ.व.का वार्षिक प्रतिवेदनहरु
१२. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाहरु २०६७/०६८-२०७१/०७२ र २०७२/२०७३-२०७७/२०७८
१३. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, सरकारी वकील दिग्दर्शन, काठमाण्डौ, २०६३(नयां संस्करण, २०७२)
१४. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना २०७२/२०७३-२०७७/२०७८को कार्यान्वयन कार्ययोजना
१५. UN Guidelines on the role of prosecutors, 1990
१६. International Association of Prosecutors (IAP) Standards of Professionals Responsibilities and Statement of the Essential Duties and Rights of Prosecutors, 1999.
१७. विभिन्न वेबसाइटहरु
१८. Criminal Procedure Code, Japan
१९. अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनमा सरकारी वकीलको भूमिका, प्रा. डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग (अप्रकाशित लेख)

कार्यपत्र नं. १७

अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा समन्वयको अवस्था र सहकार्यका लागि गर्नु पर्ने प्रयासहरू

प्रहरी प्रधान कार्यालय,
अपराध अनुसन्धान विभाग, नक्शाल ।

पृष्ठभूमि

"वस्तुनिष्ठ अपराध अनुसन्धान मानव अधिकारको सम्मान" भन्ने नाराका साथ नेपाल प्रहरीको त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण कार्ययोजना लागू भई उक्त योजनाले सेवा विशिष्टीकरण, व्यवसायिक र प्रमाणमुखी अनुसन्धानमा जोड दिएको छ ।

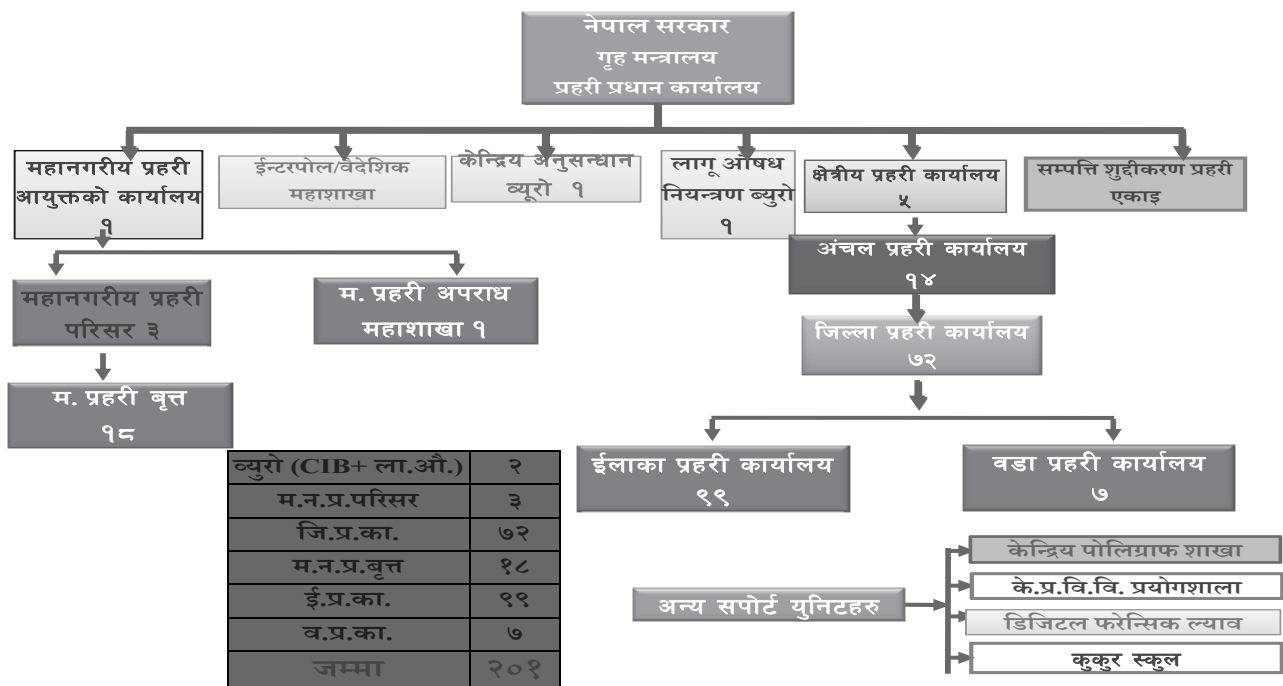
- प्रचलित ेन कानूनले शान्तिसुरक्षा तथा अपराधको नियन्त्रण र अनुसन्धान जस्तै महत्वपूर्ण अभिभारा नेपाल प्रहरीलाई सुम्पेको छ ।
- अनुसन्धान र अभियोजनको सफलताले केवल अपराध नियन्त्रणसँग मात्र सम्बन्ध राख्दैन, प्रहरी प्रशासन, कानून, राज्य, न्याय, सरकार प्रभावकारी भई वास्तविक अपराधीलाई सजाय र पीडितलाई न्याय मिल्नुको साथै समाजमा कानून र सरकारको उपस्थितीको अनुभूति गराउदछ ।
- अनुसन्धान र अभियोजन जस्तै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने प्रहरी र सरकारी वकिलको समन्वय एवं सहकार्य विना फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य पुरा हुन सक्दैन । व्यावसायिक सम्बन्ध र सहकार्य आजको आवश्यकता हे ।
- अनुसन्धान र अभियोजनको कमी कमजोरीले फौजदारी मुद्दाको सफलतामा प्रतिकूल असर पर्ने भएकोले कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायहरूको भैतिक पूर्वाधार, वैज्ञानिक श्रेत साधन र कर्मचारीको व्यावसायिक दक्षता र क्षमता अभिवृद्धिमा ध्यान दिनु अत्यन्त जरुरी छ ।

अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी केही तथ्यहरू

- प्रहरी ेन, २०१२ के प्रस्तावनामा "अपराध रेकर्ड र पत्ता लगाउने सुयोग्य साधन बनाई शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने" उद्देश्य प्रहरीको प्रमुख कर्तव्य रहेको छ ।
- अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी नेपाल प्रहरीको केन्द्रीय निकायको रूपमा वि.सं.२००८ मा Central Intelligence Bureau र २०४५ साल देखि अपराध अनुसन्धान विभागको स्थापना भएको ।
- "Crime Action Plan- त्रिवर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना (CAP) २०७१-२०७३" नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयबाट मिति २०७१।०७।१६ गते स्वीकृत भइ कार्यान्वयनको चरणमा रहेको ।
- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ेन, २०४९ के अनुसूची १ मा तोकिएका सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूको विभिन्न २०१ वटा प्रहरी कार्यालय हरूले अनुसन्धान र तहकिकात गर्ने ।
- महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रहरू -२४४
- अपराध अनुसन्धान अन्तर्गतका दरबन्दी संख्या-४०१८ (कुल जनशक्तिको ५.५१%)
- SOCO तालिम प्राप्त अधिकृतहरू -२१० जना र SOCO सहायकहरूलाई थप गर्दै जाने ।
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा २१७ र सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागमा ६ जना समेत जम्मा २२३ दक्ष अनुसन्धान अधिकृत अन्य निकायमा खटिएको ।
- त्रिवर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना (Crime Action Plan) अनुरूप ३ वर्ष भित्र अपराध अनुसन्धान समुहमा १०% दरबन्दी बनाउने लक्ष्य रहेको ।

- अञ्चल प्रहरी कार्यालयहरूलाई अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्यको अनुगमन तथा मुल्याङ्कन गर्न मुख्य जिम्मेवारी दिईएको छ ।
- अपराध अनुसन्धान विभागमा "अपराध अनुसन्धान अनुगमन महाशाखा" र "पेण्डिङ मुद्दा अनुसन्धान अनुगमन महाशाखा" गठन गरी नियमित अनुगमन भइरहेको ।
- अपराध अनुसन्धानमा दक्ष जनशक्ति विकासका लागि तालिम व्यवस्थापनमा नीतिगत एवम् प्रणालीगत सुधार गर्न प्रशिक्षण विकास कार्ययोजना (Shifting the Focus of Training (Shift)-२०७३ कार्यान्वयन गरिएको ।
- बि.सं. २०१७ सालमा फेटेग्राफी, २०१९ सालदेखि 'ठाछाप, २०३२ सालदेखि सेरेलेजि र २०३५ साल देखि विष विज्ञान, शास्त्रास्त इकाई, विवादास्पद प्रलेख, लागू पदार्थ शाखाहरू स्थापना गरी "प्रहरी विधि विज्ञान प्रयोगशाला" के नामले कार्य गर्दै आएको भएता पनि २०४० सालमा गठित शाही न्यायिक सुधार आयोगको सुझाव अनुसार यस प्रयोगशालालाई २०४५ सालमा राष्ट्रिय विधि विज्ञान प्रयोगशालामा समायोजन भएको । क्षेत्रिय विधिविज्ञान प्रयोगशाला धरान र नेपालगञ्जमा स्थापना र विस्तार गर्ने कार्य भइरहेको ।
- केन्द्रीय प्रहरी कुकुर तालिम स्कुल - २०३१ सालमा स्थापना । (चालु आर्थिक वर्षमा यस क्षेत्रमा प्रहरी कुकुर शाखाको स्थापनाको लागि पहल भइ सकेको)
- Polygraph के -२०७० सालमा स्थापना । (मिति २०७१ चैत्र १२ गतेबाट यस क्षेत्रमा अपराध अनुसन्धानमा Polygraph के प्रयोग गरिएको) Digital Forensic Lab - २०७२ सालमा स्थापना भई सञ्चालन भइरहेको छ ।

नेपाल प्रहरी अपराध अनुसन्धान विभागको संगठनात्मक स्वरूप

मुद्दा दर्ता तथा अभियुक्त पक्राउ

आर्थिक वर्ष	मुद्दा दर्ता संख्या	अभियुक्त पक्राउ संख्या
२०७०/२०७१	२७,३८६	२७,७८२
२०७१/२०७२	२८,०७०	२८,५५६
२०७२/२०७३	२८,५६३	२७,७२२

थुनुवा कक्ष विवरण :

थुनुवा कक्षको संख्या			थुनुवा कक्षको अवस्था			निर्माणाधिन
पुरुष	महिला	जम्मा	सामान्य	साँघुरे	अति जीर्ण	
४१५	२५४	६६९	५६२	९४	१३	९४

अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको सम्बन्धमा विद्यमान कानून

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ का व्यवस्था

दफा ६ — प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने अपराधको तहकिकात सुरु गर्नु अघि तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले तहकिकात गर्ने कुराहरु खुलाई सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालयमा अपराध सम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु पर्नेछ (उपदफा १)

प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकिलले अपराधको तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ (उपदफा २)

दफा ७ — तहकिकात गरी सुवुद प्रमाण संकलन गर्ने

यस दफा बमोजिम तहकिकात गर्दा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले कुनै विषयमा सरकारी वकिलको राय सल्लाह मागेमा त्यस्तै राय सल्लाह दिनु सरकारी वकिलको कर्तव्य हुनेछ ।

दफा ९—वयान लिने र सेधपुछ गर्ने

अनुसूची -१ मा उल्लेखित कुनै पनि अपराधको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले सरकारी वकिल समक्ष सम्बन्धित अभियुक्तको वयान लिनेछ ।

दफा १७ — राय सहितको प्रतिवेदन पठाउने

अनुसूची -१ मा उल्लेखित कुनै अपराधको तहकिकात पूरा भएपछि तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले राय सहित थुनुवा नभएको मुद्दा भए कानूनको हदम्याद पुग्ने कम्तीमा १५ दिन अगावै र थुनुवा भएको मुद्दा भए मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने र अभियोग पत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्न लाग्ने समयलाई समेत ध्यानमा राखी

मिसिल कागजको सक्कल र नक्कल प्रति, दशी प्रमाण सहित सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनु पर्नेछ ।
(उपदफा १)

मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने सिलसिलामा मिसिल अध्ययन गर्दा सरकारी वकिलले थप सबूद प्रमाण संकलन गर्न वा कुनै व्यक्तिसँग सेधपुछ गर्न आवश्यक देखेमा त्यस्तै सबूद प्रमाण संकलन गरी वा त्यस्तै व्यक्तिसँग सेधपुछ गरी पठाउन तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई निर्देशन दिन सक्नेछ र त्यस्तै निर्देशन पालना गर्नु सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीको कर्तव्य हुनेछ (उपदफा ३)

दफा १८ — अभियोग पत्र दायर गर्ने

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियम २०५५ के अनुसूची १३ बमोजिम अभियोगपत्रको ढाँचामा दशी प्रमाण र अपराधसँग सम्बन्धित चिजवस्तु वा थुनुवा भए थुनुवा सहित म्याद भित्रै सम्बन्धित अदालतमा मुद्दा दायर गर्नुपर्नेछ ।

हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई छाड्दा

तहकिकातको सिलसिलामा प्रहरी हिरासतमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा राखि रहन आवश्यक नदेखिएमा तेकिए बमोजिम सरकारी वकीलको सहमती लिई वा अवस्थानुसार नलिई मनासिब कारण सहितको पर्चा खडा गरी प्रहरी कर्मचारीले त्यस्तै व्यक्तिलाई हाजिर जमानीमा छाड्न सक्ने (समुस ेन, २०४९ के दफा २१)

ेनको दफा २१ बमोजिम तहकिकातको सिलसिलामा प्रहरी हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई हिरासतमा राखि रहन आवश्यक नदेखिएमा से कुराको कारण खेती पर्चा खडा गरी त्यस्तै व्यक्तिलाई हाजिर जमानीमा छेड्नेको निमित्त सरकारी वकीलको सहमतिको लागि पत्र लेखी मिसिल समेत सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनु पर्ने ।

सहमतिको लागि लेखि आएमा सरकारी वकीलले मिसिल संलग्न कागजहरूको अध्ययनबाट त्यस्तै व्यक्तिलाई हिरासतमा राखिरहन आवश्यक नदेखेमा हाजिर जमानीमा छेड्ने सहमति दिन सक्ने (समुस नियमावली, २०५५ के नियम ११)

सरकारी वकीलसँग तत्काल सहमति लिन नसकिने मनासिब अवस्था परेमा त्यसको कारण जनाई प्रहरी हिरासतमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले हाजिर जमानीमा छेड्नु पर्नाको कारण समेत खेती पर्चा खडा गरी छेड्न सक्ने । यसरी छेडिएकोमा त्यसको जानकारी सरकारी वकील कार्यालयलाई अविलम्ब दिनु पर्ने ।

साक्षी प्रमाण पेश गर्दा

- अनुसूची १ वा २ मा लेखिएको मुद्दा तथा नेपाल सरकारलाई सरेकार पर्ने अन्य जुनसुकै मुद्दामा साक्षी बकाउने तथा प्रमाण पेश गर्ने काम सरकारी वकीलले गर्ने
- अनुसूची १ मा लेखिएका मुद्दाका साक्षी प्रमाणहरू अदालतले खजेका दिन सरकारी खर्चमा सरकारी वकील मार्फत उपस्थित गराउने कर्तव्य प्रहरीको हुने (समुस ेन, दफा ३०)

- न बमेजिम दायर भएको मुद्दा सम्बन्धमा प्रहरी वा अरू कसैले सबुद प्रमाण लायकको कुनै माल, वस्तु वा लिखत फेला पारेमा सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा दाखिल गर्नु पर्ने र सो कार्यालयले त्यस्तो माल, वस्तु वा लिखतलाई अदालतमा तुरुन्त पेश गर्नु पर्ने (समुसनियमावली, २०५५ के नियम १४)
- अदालतले प्रमाण बुझ्न मुकरर गरेको मितिसम्ममा विदेश गै सक्ने वा अन्य कुनै कारणले उपस्थित हुन नसक्ने तर नबुझी नहुने किसिमका साक्षी, गवाहलाई अदालत समक्ष प्रस्तुत गरिएमा अदालतले तत्कालै बुझ्न सक्ने (समुसनियमावली, २०५५ के नियम १५) ।
- अदालतको आदेश बमेजिम प्रहरीले सरकारी पक्षको साक्षी, गवाहलाई तेकिएको दिनमा उपस्थित गराउन नसकेको अवस्थामा उपस्थित गराउन नसक्नाको मुनासिब माफिकको कारण खेली सम्बन्धित गाविस वा नपा पदाधिकारी वा भद्र भलादमीहरूको रेहबरमा अनुसूची-१४ बमेजिमको ढाँचामा मुचुल्का खडा गरी सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा पेश गर्नु पर्ने ।
- सरकारी वकीलले उक्त मुचुल्का समेत संलग्न राखी पुनः साक्षी गवाह उपस्थित गराउनका लागि समय माग गरी अनुरोध गरेमा अदालतले साक्षी गवाह उपस्थित गराउने आदेश दिन सक्ने ।

मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा

- सरकारी वकीलको मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा मिसिल लगायतका दसी प्रमाणका चीज वस्तु सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा फिर्ता पठाउनु पर्ने र त्यस्तो मिसिल लगायतका दसी प्रमाणका चीज वस्तु प्रहरीले तेकिएको अवधिसम्म सुरक्षित राख्नु पर्ने ।
- कुनै अपराधको सम्बन्धमा मुद्दा नचलाउने निर्णय भएपछि सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले त्यसको सूचना जाहेरवालालाई दिनु पर्ने (समुसैन, दफा १९, २०)
- सरकारी वकीलले मुद्दा नचल्ने निर्णय गरी फिर्ता पठाएको मिसिल तथा दसी प्रमाणका चीज वा वस्तु सम्बन्धित मुद्दामा नालिस गर्ने प्रचलित कानूनको हदम्यादसम्म सम्बन्धित कार्यालयले सुरक्षित राख्नु पर्ने ।
- सो म्याद समाप्त भएपछि नगदी वा जिन्सी सामान भएमा त्यसलाई लिलाम गरी बैंक दाखिला गर्नु पर्ने
- त्यस्ता चीज वा वस्तु हातहतियार वा खरखजाना भए प्रचलित कानूनबमेजिम हातहतियारको अनुमतिपत्र जारी गर्ने कार्यालयमा बुझाउनु पर्ने (समुसनियमावली, २०५५ के नियम २१) ।

अनुसन्धानमा समन्वयका क्षेत्रहरु

१. अनुसन्धान शुरु गर्नु पुर्व
२. प्रहरी अनुसन्धानको क्रममा
३. अदालतमा मुद्दा चल्दाका बखत
४. कार्यात्मक समन्वय

अनुसन्धान पुर्वको समन्वय

- कुनै पनि वारदातको सम्बन्धमा मुद्दा दर्ता गर्नु पुर्व राय सल्लाह लिने,
- आकर्षित हुनसक्ने नै नियमको बारेमा जानकारी लिने,

- प्राप्त हुन आएका जाहेरीहरूमा द्विविधा पर्न गएमा लिखित वा मौखिक राय लिने,
- अनुसन्धान शुरू गर्नु पूर्व कार्यविधिको बारेमा जानकारी लिने,
- म्याद थप गर्दाका बखत गरिने समन्वय,

अनुसन्धानको क्रममा समन्वय

- प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउदा,
- तहकिकात गरि सबुत प्रमाण संकलन गर्ने सम्बन्धमा,
- बयान लिने र सेधपुछ गर्ने सम्बन्धमा,
- राय सहितको प्रतिवेदन पठाउदा,
- अभियोग पत्र दायर गर्दा,
- मिसिल दशी सुरक्षित राख्ने सम्बन्धमा,
- हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई छाड्दाको अवस्थामा,

अदालतसँगको समन्वय

- साक्षी गवाहको उपस्थितीका क्रममा
- पछि प्राप्त हुन आउने परिक्षण प्रतिवेदनका सम्बन्धमा
- मुद्दा बुझाएपछि पक्राउ परि आउने अभियुक्तलाई पेश गर्ने सम्बन्धमा
- मुलुकी ऐन अ.बं ८८ नं बमोजिम प्रस्तुत गरिने रायका सम्बन्धमा
- अदालतबाट प्राप्त आदेश निर्देशन पालना गर्ने सम्बन्धमा
- कुनै मुद्दामा पुनरावेदन गनुपर्ने अवस्थामा समन्वय
- पीडितको बयान प्रमाणित गराउने क्रममा
- अभियुक्तको म्याद थप गर्ने क्रममा
- मुद्दा अदालत पुगेपछि अदालती कारवाहीको क्रममा

कार्यात्मक समन्वय

- शंकित व्यक्ति पक्राउ परे पछि अभियोजनकर्तालाई जानकारी
- हिरासतमा राख्ने म्याद थपमा सरकारी वकीलको सहयोग
- अनुसन्धानमा समन्वय
- राय र अभियोगपत्रको ढाँचा परिवर्तन
- भेटघाट कक्षको व्यवस्था
- नेटवर्क (सूचना संकलन, पहुँचयोग्य सफ्टवेयर)

सहकार्यका लागि गरिएका प्रयासहरू र कार्य सम्पादनमा परेको प्रभाव

- महान्यायाधिकाको अध्यक्षतामा केन्द्रमा गठित समन्वय समितिको बैठक समन्वय, भेटघाट, छलफलको संयन्त्र भएता पनि क्षेत्रीय र अञ्चल स्तरमा समन्वय संयन्त्र नभएकोले अनुसन्धानको अनुगमन र सुपरीवेक्षण निकाय र सरकारी वकिलको समन्वय तथा समग्रमा प्रहरी र सरकारी वकीलहरूबीचको समन्वयमा कमी

भएको हुनसक्ने भएकोले उच्च अदालत स्तरको सरकारी वकिल र अञ्चल प्रहरी प्रमुख सम्मिलित समन्वय र बैठक गर्ने कार्य व्यवस्थित गर्नु पर्ने ।

- मिति २०७३।५।३० मा काठमाडौँमा भएको परामर्श (महान्यायाधिवक्ता र प्रहरी महानिरीक्षकको उपस्थितिमा) मिति २०७३।६।१४ मा धनगढीमा भएको अर्को समन्वय बैठक) र पुर्वाञ्चलको विराटनगरमा हालै भएको समन्वय बैठक ।
- अनावश्यक मिडियावाजीलाई निरुत्साहित गर्ने असमझदारी क्रमशः हट्दै गई फौजदारी मुद्दाको सफलताको दरमा सुधार हुदै जाने ।

अनुसन्धान र अभियोजनको क्रममा देखिएका चुनौतीहरू

- साझा उद्देश्यका लागि पनि एक अर्कोलाई देष लगाउने र जिम्मेवारीबाट पन्छाउने खोज्ने प्रवृत्ति तथा संस्कार कायमै रहनु ।
- प्रारम्भिक प्रतिवेदन र समयमै कानूनी कार्यविधि पालना गर्नु पर्ने विषयमा निर्देशन दिने र वस्तुनिष्ठ अनुसन्धानको चुनौति ।
- वयानका क्रममा अनुसन्धान अधिकृत नआउने भन्ने सरकारी वकिल र वयानमा तथ्यपरक भन्दा बाहिरका विषय प्रवेश गराई अनुसन्धानमा प्रभाव पार्ने भन्ने अनुसन्धान अधिकृतको गुनासे जस्ता वयानको क्रममा केही स्थान र मुद्दामा प्रहरी र न्यायधिवक्ता बीच असमझदारी ।
- सवुद प्रमाणको खोजि, संरक्षण र भण्डारण जस्ता प्रमाणमुखी अनुसन्धानको क्षमता विकासको क्रममा रहेकोले व्यापक उपयोगमा आउन नसक्नु ।
- पर्याप्त खेजवीन तथा तथ्य विनानै निर्णयमा पुग्ने प्रयास गर्नु ।
- सबै प्रकारका सवुद प्रमाणहरूको वैज्ञानिक परिक्षण र विश्लेषणमा समस्या, विधि बिज्ञान प्रयोगशालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि र बिस्तार ।
- अदालतमा समन्वय अधिकृतको सक्रियता र न्यायिक निकायबाट हुने Response मा चुनौती ।
- केही सरकारी वकील र प्रहरीमा Ego centric र उचनिचको भावनाले गर्दा समेत समन्वयमा प्रभाव पर्नु र समान सूचना पहुचको संयन्त्रको अभाव ।
- अदालतका कर्मचारीको साक्षी र अनुसन्धानको सहयोगी र प्रतिवादीलाई समान व्यवहार गर्ने साक्षीको वकपत्र र उपस्थितिमा एकैपटक बेलाउने झुलाउने र अनुदार व्यवहार ।
- अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सूचना संकलन, अभिलेख तथा विश्लेषणको आदान प्रदानमा कमी ।
- सरकारी मुद्दाका सम्बन्धित पक्षहरू साक्षी तथा पीडितको सुरक्षा एवं संरक्षण सम्बन्धी विशेष कानूनको अभाव
- सरकारी मुद्दा अनुसन्धानको क्रममा राजनीतिक र बिचैलियाबाट प्रभावित हुन सक्ने अवस्था ।
- अनुसन्धानको क्रममा प्रमाणको सङ्कलन र प्रयोगमा वैज्ञानिकता तथा से सम्बन्धमा दक्ष जनशक्ति र साधन स्रोतको पर्याप्तताको कमी ।
- कानून व्यवसायीको आचार संहिताको प्रभावकारी पालना हुन नसक्नु ।
- अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजन सम्बन्धी चेतनामूलक कार्यक्रममा गैर सरकारी क्षेत्र तथा सञ्चार माध्यमसँग समन्वयको चुनौती ।
- अपराध अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको बीचमा सामूहिक जिम्मेवारी तथा जवाफदेहिताको अभाव

- विधिविज्ञान प्रयोगशालाको स्तरेन्नति र विस्तारको सुस्त गतिमा हुनु ।
- चिकित्सकीय कानूनी परिक्षणमा सुधारको अभाव
- अर्धन्यायिक निकायहरूको सुधार र यथेचित नियमनको अभाव
- अभियोजन पक्षको सवल र सुदृढ ईच्छाशक्तिको कमी
- अनुसन्धानकर्ताले राय सहितको मिसिल बुझाइसके पश्चात त्यसको बारेमा Follow Up को अभाव सरकारी मुद्दाको अनुसन्धानको जिम्मेवार निकाय प्रहरीमा अपेक्षाकृतरूपमा व्यावसायिकताको सुधार, अनुसन्धान कार्यको प्राथमिकता र अपराध अनुसन्धानका लागि पर्याप्त स्रोत साधनको कमी जस्ता कारण अपराध अनुसन्धानको कार्य प्रभावकारी बन्न सकेको छैन भन्ने हिचकिचाउनुपर्ने अवस्था छैन ।

समन्वय सुधारका उपायहरू

- २०४७ साल पश्चात अभियोजनात्मक प्रणाली अवलम्बन गरिएको सन्दर्भमा अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको जिम्मेवारी प्रहरी र सरकारी वकीलको भएकोले स्वायत्तताको सिद्धान्तको सम्मान गर्नुपर्ने ।
- अनुसन्धानकर्ताले संकलन गरेको प्रमाण र कानूनबीचको तादम्यता स्थापित गर्ने ।
- अपराधी नउम्कियेस, निर्दोषले सजाय नपाउने भन्ने फैजदारी न्यायको सिद्धान्तलाई अंगिकार गरिनुपर्ने ।
- अपराध अनुसन्धानकर्ता र अभियोजन कर्ताको बीचमा अभियोजनमा समेत सामूहिक जिम्मेवारी तथा जवाफदेहिता वहन गर्ने प्रणालीको विकास गरिनुपर्ने ।
- सरकारी वकीलले प्रहरीलाई अनुसन्धानको क्रममा (समयमै) प्रभावकारी निर्देशन दिने, तथ्यका आधारमा अनुसन्धानको रायको मर्म अनुसार अभियोजन गर्दा उपयुक्त हुने,
- अदालतमा प्रतिवादीको वयान गराउँदा सरकारी Cross Questioning गर्ने परम्परा नभएकोले गर्नुपर्ने ।
- सरकारी वकीलको रेहवरमा गरिने वयानलाई बस्तुनिष्ठ बनाई वकील उपस्थित हुनुपर्ने ।
- फैजदारी कानून संग सम्बन्धित नजिरको बारेमा जानकारी दिनुपर्ने

सम्मेलनबाट सुधारको अपेक्षा

- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम २० मा व्यवस्था भए अनुसार प्रहरी कार्यालयलाई फैसलाको प्रति उपलब्ध गराउनु पर्ने ।
- म्याद थप गर्नुभन्दा अघि अदालतमा कम्तिमा जघन्य मुद्दामा म्याद थप गर्दा सरकारी वकीलबाट बहस हुन सक्ने भएकोमा समयमै समन्वय हुनुपर्ने ।
- सरकारी वकील मार्फत पीडित र साक्षीको अदालतमा वकपत्र हुने भएकोले पीडित र साक्षीको सुरक्षा प्रदान गर्ने अवस्थामा प्रहरीलाई जानकारी गराउने व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- पीडित, साक्षीको संरक्षणको लागि आवश्यकता अनुसार सरकारी Rehabilitation Center को व्यवस्था हुदा पीडितलाई र साक्षीलाई धम्क्याउने, Hostile बनाउने कार्य प्रमाणित भएमा सजाय एवं अतिरिक्त सजायको व्यवस्था हुने व्यवस्था गर्नु पर्ने ।
- उच्च स्तरमा समन्वय, भेटघाट, छलफलको संयन्त्र भएता पनि क्षेत्रीय र अञ्चल स्तरमा समन्वय संयन्त्र नभएकोले अनुसन्धानको अनुगमन र सुपरीवेक्षण निकाय र सरकारी वकीलको समन्वय तथा समग्रमा प्रहरी र सरकारी वकीलहरूबीचको समन्वयमा कमी भएको हुनसक्ने भएकोले उच्च सरकारी वकील कार्यालयको प्रमुख र अञ्चल प्रहरी प्रमुख सम्मिलित समन्वय बैठक गर्ने कार्य व्यवस्थित गर्नु पर्ने ।

- अपराध अनुसन्धानको प्रवाहकारीता र निष्पक्षताका लागि कानूनले निर्देशित गरेको कार्यविधि र प्रक्रियाको अवलम्बन गर्नु पर्ने ।
- अनुसन्धान र अभियोजनको कमी कमजोरीले फैजदारी मुद्दाको सफलतामा प्रतिकूल असर पर्ने भएकोले कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायहरूको भौतिक पूर्वाधार, वैज्ञानिक श्रेत साधन र अनुसन्धानमा कार्यरत कर्मचारीको व्यावसायिक दक्षता र क्षमता अभिवृद्धिमा ध्यान दिनु अत्यन्त जरुरी छ ।
- साझा समस्याहरूमा एकापसमा सम्भव भएसम्म पाक्षिक रूपमा अनुसन्धानकर्ता, सरकारी वकीलबीच भेटघाट, छलफल र अन्तर्क्रिया गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- एकअर्काको कार्य र जिम्मेवारीको पहिचान हुने गरी व्यवसायिक सम्बन्ध कायम हुनुपर्ने ।
- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ के नियम १३ बमोजिम अभियोग पत्र प्रहरीलाई उपलब्ध गराउने र नियम २० बमोजिम फैसलाको प्रति अनुसन्धान गर्ने प्रहरी कार्यालयलाई दिने व्यवस्था कार्यान्वयन हुनुपर्ने ।
- प्रचलित ेन कानूनमा संशोधन र निर्माणको क्रममा रहेका फैजदारी अपराध संहिता र कार्यविधि संहितामा प्रहरी अनुसन्धानलाई असर गर्ने खालका प्रावधानले मनेबल गिने र अनुसन्धानमा प्रभाव पर्ने (जस्तै: यातना र अधिकारको नाममा प्रहरीलाई जघन्य मुद्दाको विषय बनाउनु) ।
- उच्च स्तरमा समन्वय, भेटघाट, छलफलको संयन्त्र भएता पनि क्षेत्रीय र अञ्चल स्तरमा समन्वय संयन्त्र नभएकोले अनुसन्धानको अनुगमन र सुपरीवेक्षण निकाय र सरकारी वकिलको समन्वय तथा समग्रमा प्रहरी र सरकारी वकीलहरूबीचको समन्वयमा कमी भएको हुनसक्ने भएकोले उच्च सरकारी वकील कार्यालयको सरकारी वकिल र अञ्चल प्रहरी प्रमुख सम्मिलित समन्वय र बैठक गर्ने कार्य व्यवस्थित गर्नु पर्ने ।
- जिल्लास्तरमा पनि केन्द्रीय स्तरको जस्तै समन्वय समितिको कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने
- नयाँ प्रकृतिका अपराधहरूको अनुसन्धान तथा अभियोजनका क्रममा आपसि रूपमा अनैपचारिक छलफल गर्ने ।
- व्यवस्था भएमा न्याय प्रशासनमा संचालनमा अपराध अनुसन्धान गर्ने निकाय तथा अभियोजन गर्ने निकायबीच उचित समन्वय भइ व्यवहारिक कठिनाई समाप्त हुने ।
- अनुसन्धान अधिकृतको राय र अभियोजनमा हुने भिन्नतालाई न्युन गरी समरूपता कायम गर्ने अपेक्षा

अपराध सूचना दर्ता सम्बन्धमा सुधारको अपेक्षा-

- ❖ Cyber Crime सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने निकाय काठमाण्डौ जिल्ला अदालत भनी ेनमा उल्लेख भएकोले काठमाडौँ बाहिरका जिल्लाहरूबाट ति मुद्दाहरू अनुसन्धान गरी पेश गर्दा व्यवहारिक कठिनाई उत्पन्न हुने हुनाले त्यस्ता प्रकृतिका मुद्दाहरू समेत स्थानीय स्तरबाट हेर्ने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- ❖ मुद्दा दर्ता गर्ने क्रममा प्रहरी कार्यालयमा अनिवार्य रूपमा दर्ता गर्नु पर्ने प्रावधानलाई संशोधनबाट (Prima Faci Investigation) गरी दर्ता गर्नु नपर्ने कारण सहित दरपिठ गरी पठाउन सक्ने र से भन्दा माथिल्लो कार्यालयमा दर्ता गराउन गएमा उक्त दरपिठ हेरेर मात्र सेही सदर गर्ने वा मुद्दा चलाउनु भनि थप आदेश दिन सक्ने कानूनी व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- ❖ सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्दा प्रहरीसंग कुनै सरोकार नै नराख्ने र पीडितलाई जानकारी पनि नदिने कुरालाई व्यवस्थित गरी जिम्मेवार बनाउनु पर्ने ।

सबुद, प्रमाण सम्बन्धमा सुधारको अपेक्षा

१. आधुनिक बैज्ञानिक प्रविधि तथा यन्त्रहरू Spectrum Analyzer (स्वर तुलना गर्ने यन्त्र), Marco Analysis तथा Polygraph Test आदिको प्रयोग सम्बन्धि कानूनको तर्जुमा हुनुपर्ने किन भने तत्काल प्रहरी कार्यालयमा अभियुक्तले स्वेच्छिक रुपमा साविती भएकोमा पछि निज अन्य व्यक्तिको सम्पर्कबाट बयानमा परिवर्तन गर्ने, सरकारी वकीलसंगको बयान तथा अदालतमा गर्ने बयान समेत फरक पर्न गई प्रहरीको अनुसन्धानको श्रृंखला नै बदलिने हुनाले तत्काल Audio Visual गरीएका कुराहरू सरकारी वकीलले मान्यता दिई सेही अनुसार नै बयान गराउनु पर्ने तथा Audio Visual लाई कानूनी मान्यता दिने गरी कानूनमा संशोधन हुनु पर्ने ।
२. डि.एन.ए. परिक्षण, रगत, बिर्य, Vaginal Swab, मृतकको हड्डी, नङ, दांत, शरीरका अन्य अंगको परीक्षण सम्बन्धमा अपराधमा के-के संकलन अनिवार्य रहेको छ भन्ने कुरा प्रमाण कानूनमा स्पष्ट नहुँदा अनुसन्धान प्रक्रियामा एकरूपता र प्रभावकारीता ल्याउन पहल गर्नु पर्ने ।
३. साक्षीहरू अदालतमा उपस्थित नहुने, भइहालेमा पनि Hostile हुने अवस्था भएकोले त्यस्तै हुन नपाउने हेतुले कुनैपनि मुद्दा न्यायिक तथा अर्ध-न्यायिक निकायमा प्रस्तुत गरीसकेपछि थुनछेक आदेश हुनासाथ न्यायाधिकारीले सेही दिन साक्षीहरूलाई बकपत्र गराउने आदेश दिई बकपत्र गराइएमा साक्षीहरू Hostile नहुने र साक्षीहरूबाट यथार्थ कुरा आउने भई मुद्दा सफल हुने हुँदा सम्बन्धित ेन संशोधन गर्नु पर्ने ।
४. खानतलासी बरामदी मुचुल्काको साक्षी रेहवरमा अनिवार्य रुपमा निर्वाचित जनप्रतिनिधि वा सरकारी कर्मचारी राख्नु पर्ने प्रावधानले गर्दा घटनास्थल खानतलासी गरिएको स्थानमा सहजै उपलब्ध नहुँदा मुचुल्का बनाउने कार्यमा असहजताको सम्बेधन ।

विविध :

- ❖ अनुसन्धान अधिकृत र सरकारी वकिल कुनै मेलमेलालिजा, प्रभाव र दबाबमा नपरी व्यावसायिक सम्बन्ध र निष्पक्षता कायम राख्दै पारदर्शी तवरले कार्य सम्पादनमा हुने बढेत्तरीले नै यस सम्मेलनको सफता र अपराध नियन्त्रको राज्यको उद्देश्यलाई पुरा गर्न टेवा पुग्ने छ भन्ने विश्वास लिएका छौं ।
- ❖ स्वायत्तताको सिद्धान्त अनुसरण गरी एकअर्काको जिम्मेवारीको सम्मान गर्ने अभ्यासको सुरुवात गर्दै प्रतिद्वन्द्वात्मक न्याय प्रणालीको भावनाअनुसार नै समन्वय र सहकार्यको गर्नु उपयुक्त हुने ।
- ❖ Legal Audit को व्यवस्था तत्काल प्रारम्भ गर्नु पर्ने जसका लागि प्रहरी र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट संयुक्त टेली बनाई प्रत्येक बर्ष मुद्दा चलाउने तल्लो ईकाइसम्म नियमित अनुगमन गर्ने र सो का आधारमा रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन र रूपान्तरणलाई विकास गर्न सहज हुने विश्वास लिएका छौं ।
- ❖ अभियोग पत्र र फैसलाको प्रति सम्बन्धीत अनुसन्धान गर्ने कार्यालयमा अनिवार्य उपलब्ध गराउने कुराले अपराध अनुसन्धानको अवस्था समेतको विश्लेषण गरि कमि कमजोरी सच्याउदै अनुसन्धानका कार्यविधिगत र वस्तुनिष्ठ आधार प्रस्तुतीमा सुधार हुदै जाने हुनाले से क्षेत्रमा समेत समन्वयको आवश्यकता महसुस गरिएको छ ।
- ❖ संगठित प्रकृतिका मुद्दा लगायत नया कानूनबाट परिभाषित मुद्दाहरूमा समयमै न्यायाधिवक्ता र अनुसन्धान अधिकृतले समन्वय गरी संगठित अपराध निवारण ेनको व्यवस्था कार्यान्वयनलाई आवश्यकता अनुसार उपयोग गरी अपराध नियन्त्रणमा प्रभावकारीता ल्याउने कुरामा यस सम्मेलनले विशेष योगदान गर्ने छ भन्ने महसुस गरिएको छ ।

कार्यपत्र नं. १८

कानूनी रायको सम्बन्धमा देखिएका समस्या र समाधानका उपायहरू

राजनप्रसाद भट्टराई, सहन्यायाधिवक्ता

अर्जुनप्रसाद के.इराला, उपन्यायाधिवक्ता

१. कानूनी रायको परिचय

राज्यका निकायहरूले कानूनले निर्धारण गरेको अधिकार र सिमाभित्र रही कानूनले निर्धारण गरेको प्रकृत्याको अवलम्बन गरेर मात्र कार्य संपादन गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता कानूनको शासनको अवधारणाले राख्दछ । कानूनको सर्वोच्चता र सर्वोपरिता नै कानूनी शासनको अवधारणा हो । तर त्यस्तो कानून समान, विभेदरहित र न्यायोचित हुनु पर्दछ । कानून न्यायोचित भएपनि कानूनको उचित प्रकृत्या अवलम्बन नगरी भएका राज्यका कार्यहरूले वैधानिकता प्राप्त गर्न सक्तैनन । सुशासन कायम गरी जनतालाई छिटो, छरितो र प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्न, न्याय व्यवस्थालाई सुदृढ बनाउन, पारदर्शिता कायम गर्न र अनियमिततालाई निरुत्साहित गर्न कानूनको शासन महत्वपूर्ण हुन्छ । कानूनको शासन कायम गर्न कानूनी राय सल्लाहको महत्व रहन्छ । कानूनी प्रश्नमा सरकार र सरकारका निकायलाई सही निर्णय गर्न कानूनी राय सल्लाहले सहयोग पुग्दछ ।

२. कानूनी रायको परिभाषा:

कुनै कानूनी प्रश्नमा उत्पन्न द्विविधा एवं जटिलता हटाउन कानूनका ज्ञाता वा विशेषज्ञबाट प्रदान गरिएको राय सल्लाह कानूनी राय हो । यस्तो राय कानूनी द्विविधा वा जटिलता परेको अवस्थामा वा पर्नसक्ने संभावना छ भन्ने लागेको अवस्थामा सम्बन्धित निकायले माग गर्ने र कानूनको ज्ञाता वा विशेषज्ञले प्रदान गरिन्छ । कानूनी रायलाई यसरी परिभाषित गरिएको पाईन्छ ।

A written statement by a judicial officer, or legal expert as to the legality (or illegality) of an action, condition, or intent. A legal opinion also refers to written legal advice on a point of law issued by either a barrister or advocate or occasionally a senior government law officer, such as an Attorney General. कानून अधिकृत वा कानूनका विज्ञले कुनै कार्यका सम्बन्धमा वा कुनै उद्देश्य वा अवस्थाको वैधानिकता वा अवैधानिकताका सम्बन्धमा कानूनी प्रावधान उदाहरण गरी दिएको लिखित अभिव्यक्ति कानूनी राय हो । कानूनी राय कानूनी प्रश्न (Question Law) मा आधारित हुन्छ ।

३. कानूनी रायको आवश्यकता र यसको उपादेयता

राज्यका निकायहरूले गर्ने हरेक निर्णयहरूको न्यायिक परिक्षण हुने भएकोले निर्णय कर्ताले निर्णयगर्दा कानूनी आधारहरू खुलाउनु पर्दछ । राज्यका निकायहरूले सेवाग्राहीहरूलाई सेवा प्रदान गरेर मात्र हुँदैन त्यसरी प्रदान गरिने वा गरिएका सेवाहरू कानून बमोजिम भए गरेको हुनुपर्छ । कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन भन्ने कानूनको मान्य सिद्धान्त हो । कानून अनुरूपको कार्य र सुशासन हुनका लागि कानूनको ज्ञान र त्यसको उचित प्रयोग समेत हुनु पर्दछ । उद्देश्य असल थियो भनेर गरिएका निर्णयमा कानूनसम्मत निर्णय गर्न कानूनी रायको आवश्यकता पर्दछ । कानूनको अपूर्णता पुरा गर्न, उत्पन्न कानूनी द्विविधा एवं जटिलता समाप्त गर्न, राज्यका निर्णय प्रति विश्वास जगाउन, कानूनको विवेकसम्मत व्याख्या गरी कानूनको कार्यान्वयन गर्न र कानूनको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्न कानूनी राय सल्लाहको आवश्यकता पर्दछ । सरकारलाई कानूनी राय सल्लाह प्रदान गरी सरकारको काममा कानूनी त्रुटि हुन नदिई कानूनी शासनको अवधारणालाई स्थापित गराउन नुनै कानूनी रायको उपादेयता हो ।

४. कानूनी राय सम्बन्धी विद्यमान संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

४.१. संवैधानिक व्यवस्था

४.१.१ नेपालको संविधान

नेपालका संविधानको धारा १५८(१), (४) ले महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहाकार हुने र संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिएका अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिनु निजको कर्तव्य हुन्छ । महान्यायाधिवक्तालाई संघिय संसद वा त्यसको कुनै समितिले आमन्त्रण गरेमा त्यस्तो बैठकमा उपस्थित हुने र कुनै कानूनी प्रश्नमा राय व्यक्त गर्ने अधिकार हुन्छ ।

धारा १५८(३) नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर भएको मुद्दा फिर्ता लिँदा महान्यायाधिवक्ताको राय लिनु पर्ने व्यवस्था प्रथम पटक स्थापित भएको छ ।

धारा १६०(५) नेपालको संविधानले पहिले पटक मुख्य न्यायाधिवक्ताको पद कायम गरी निज प्रदेश सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहाकार हुने गरी तथा निजले संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा प्रदेश सरकार र प्रदेश सरकारले तोकिएका अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिने गरी कर्तव्य तेकेको छ ।

४.१.२ कानूनी व्यवस्था

४.१.२.१ सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५

यस नियमावलीमा कानूनी राय प्रदान गर्ने सम्बन्धमा देहाय बमोजिमको कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

कुनै संवैधानिक वा कानूनी विषयमा नेपाल सरकारको कुनै मन्त्रालय, सचिवालय वा संवैधानिक निकायलाई माग भएकोकुनै कानूनी प्रश्नका विषयमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नायब महान्यायाधिवक्ताले राय सल्लाह दिने । नियम ११ (ख)

आफ्नो प्रादेशिक अधिकार क्षेत्र भित्र रहेका क्षेत्रीय वा अन्चल स्तरका कुनै सरकारी कार्यालय वा सो कार्यालयका कार्यालय प्रमुखले वा अन्य कुनै विभागीय प्रमुखले मागेको कुनै कानूनी प्रश्नमा उच्च सरकारी वकिल कार्यालयका सह न्यायाधिवक्ताले राय दिने । नियम १४ (ङ)

जिल्ला स्थित कुनै सरकारी कार्यालय वा सो कार्यालयको प्रमुखले मागेको कुनै कानूनी प्रश्नमा जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयको जिल्ला न्यायाधिवक्ताले राय दिने । नियम १६ (ड)

४.१.२.२ नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०६९

यस नियमावलीको अनुसूची २ मा कानून, न्याय, संविधान सभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको काम कर्तव्य अन्तर्गत कानूनी राय तथा परामर्श प्रदान गर्ने र देहायका विषयमा कानूनी राय दिने कार्य रहेको छ ।

- (क) द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय सन्धि, सम्झौताको अनुमोदन, हस्ताक्षर सम्मिलन स्वीकृती वा समर्थन
- (ख) अन्तर्राष्ट्रिय र अन्तरसरकारी संस्थाको सदस्यता प्राप्ति
- (ग) अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्व
- (घ) अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन र वार्तामा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विषयमा अपनाउनु पर्ने दृष्टिकोण

४.१.२.३ सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन, २०६४

यस ऐनको दफा १६ को उपदफा (५) ले यस ऐन वा अन्य प्रचलित कानून बमोजिम निर्णय गर्न पाउने अधिकारीले कुनै विषयमा निर्णय गर्दा कानूनी वा प्राविधिक प्रश्नको पनि निरूपण गर्नु पर्ने रहेछ र त्यस्तो विषयमा कुनै कानूनविज्ञ वा प्राविधिकको राय लिन निर्णय गर्ने अधिकारीले मनासिव ठानेमा त्यस्तो कानूनी राय लिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी

राय लिएकोमा त्यस्तो रायलाई समेत आधार मानी निर्णय गर्न सकिने र त्यस्तो रायलाई मान्नु नपर्ने देखेमा सोको कारण खुलाई निर्णय गर्नु पर्ने व्यवस्था सोही ऐनको दफा १६ को उपदफा (६) मा रहेको छ ।

४.१.२.४ सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) नियमावली, २०६५

यस नियमावलीको नियम ३३ को उपनियम (१) ले आफ्नो कार्यालयका अतिरिक्त अन्य कार्यालयसँग पनि सम्बन्धित भएको विषयमा निर्णय गर्नुपर्दा कानून तथा नीति नियममा स्पष्ट उल्लेख नभएको विषय भएमा सम्बन्धित कार्यालयले सात दिनभित्र राय माग गर्नुपर्नेछ र त्यसरी माग भएको राय प्राप्त भएको मितिले सात दिनभित्रमा कार्य फर्छ्यौट गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी राय परामर्श सोधिएकोमा जवाफ दिने कार्यालयले पनि लेखी आएको मितिले बढीमा पन्ध्र दिनभित्र राय परामर्श दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

४.१.२.५ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (५) ले सो ऐनको अनुसूची १ अन्तर्गतका मुद्दामा तत्कालकात गर्दा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले कुनै विषयमा सरकारी वकिलको राय सल्लाह मागेमा त्यस्तो राय सल्लाह दिनु सरकारी वकिलको कर्तव्य हुने व्यवस्था गरेको छ । तर यस्तो रायलाई निश्चित मुद्दाको हकमा मात्र दिएको मान्नुपर्ने देखिन्छ ।

४.१.२.६ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३

निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ को दफा ३५ को उपदफा (१) ले कुनै संवैधानिक वा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनी प्रश्नमा निर्णय गर्नुपूर्व राय लिन उपयुक्त देखेमा निर्वाचन आयोगले महान्यायाधिवक्ता, सरकारी वकिल वा अन्य विशेषज्ञसँग राय लिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

५. सरकारी वकिलले कानूनी राय प्रदान गर्नुपर्ने निकायहरू

५.१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले कानूनी राय प्रदान गर्नुपर्ने निकायहरू

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले देहायका निकायहरूलाई कानूनी राय प्रदान गर्न सक्दछ ।

- नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्)
- राष्ट्रपतिको कार्यालय
- उप राष्ट्रपतिको कार्यालय
- नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को निर्णयले तोकिदिएको अन्य अधिकारी
- संवैधानिक निकाय
- मन्त्रालयहरू, सचिवालय, केन्द्रीय स्तरका कार्यालयहरू
- उपर्युक्त निकायका कार्यालय प्रमुख वा विभागीय प्रमुख

५.२. मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयले कानूनी राय दिनु पर्ने निकायहरू

- प्रदेश सरकार
- प्रदेश सरकारले तोकि दिएको अन्य अधिकारीहरू

५.३. उच्च सरकारी वकिल कार्यालयले कानूनी राय प्रदान गर्नुपर्ने निकायहरू

उच्च सरकारी वकिल कार्यालयले देहायका निकायहरूलाई कानूनी राय प्रदान गर्दछन् ।

- क्षेत्रीय स्तरका सरकारी कार्यालय
- क्षेत्रीय स्तरका सरकारी कार्यालयका प्रमुख वा विभागीय प्रमुख
- अञ्चल स्तरका सरकारी कार्यालय
- अञ्चल स्तरका सरकारी कार्यालयका प्रमुख वा विभागीय प्रमुख

- विभाग स्तरका सरकारी कार्यालय
- विभाग स्तरका सरकारी कार्यालयका प्रमुख वा विभागीय प्रमुख

५.४. जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयले कानूनी राय प्रदान गर्नुपर्ने निकायहरू

जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयले देहायका निकायहरूलाई कानूनी राय प्रदान गर्दछन् ।

- जिल्ला स्थित सरकारी कार्यालयहरू
- जिल्ला स्थित सरकारी कार्यालयका कार्यालय प्रमुखहरू

६. सरकारी वकीलबाट कानूनी राय प्रदान नगरिने निकायहरू

सरकारी वकिल कार्यालयले सरकारका निकायहरू तथा सो निकायका प्रमुखले माग गरेको अवस्थामा कानूनी राय प्रदान गर्ने र देहायका निकाय छुट्टै कानूनद्वारा स्वायत्त रूपमा गठन भएका छुट्टै कानूनी सल्लाहकार हुने हुँदा देहायका निकायहरूलाई कानूनी राय प्रदान गर्नु हुदैन ।

- व्यक्तिगत फर्म, कम्पनी, गुठी इत्यादी
- गैर सरकारी संस्था
- स्थानीय निकाय (जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका र गाँउ विकास समिति)
- छुट्टै ऐन अनुसार स्थापित स्वायत्त संस्थाहरूजस्तै विश्व विद्यालयहरू, संस्थानहरू, प्राधिकरणहरू
- गठन आदेश बमोजिम गठन भएका विकास समितिहरू
- विभिन्न उपभोक्ता समिति
- सरकारी, सामुदायिक विद्यालयहरू
- सरकार र समुदायको साभेदारीमा गठन भएका कानूनी निकायहरू

७. सरकारी वकिल संग कानूनी राय माग्दा पुर्याउनु पर्ने प्रक्रिया

कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नमा सरकारी वकीलसँग राय माग गर्दा देहाय बमोजिम कागजात संलग्न गरी सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमवाली २०५५ के दफा ३४ बमोजिम देहाय बमोजिमको रित पुरा गरेको हुनुपर्छ ।

- जुन विषयमा राय माग गरिएको हो सो विषयमा निर्णय गर्ने अधिकार त्यस्तो राय माग्ने कार्यालय वा अधिकारीलाई भएको हुनुपर्ने ।
- जुन विषयमा राय माग गरिएको हो सो विषयसँग सम्बन्धित पूर्ण विवरण संक्षेपमा खुलाई सम्बन्धित कागजात संलग्न गरिएको हुनुपर्दछ ।
- राय माग गरिएको विषयमा स्पष्टतः कानूनी प्रश्न उल्लेख भएको हुनुपर्दछ ।
- जुन विषयमा राय माग गरिएको हो सो विषयमा अन्य कुनै कार्यालय वा अधिकारीको समेत राय लिनुपर्ने वा अन्य कुनै प्रक्रिया पुरा गर्नुपर्ने भएमा सो राय मागी सकेपछि तथा त्यस्तो प्रक्रिया पुरा गरि सकेपछि मात्र राय मागिएको हुनुपर्दछ ।
- जुन विषयमा राय माग गरिएको हो सो सम्बन्धका विभागीय राय वा सम्बन्धित कार्यालयको दृष्टिकोण उल्लेख भएको हुनुपर्दछ ।
- सरकारी वकीलसँग राय माग गरिएको विषय र सरकारी वकीलले राय दिएको विषय गोप्य हुनेछ । नियम ३४(क)

८. सरकारी वकीलले राय प्रदान गर्न इन्कार गर्न सक्ने अवस्था र आधारहरू

देहायको अवस्थामा सरकारी वकिलले राय माग भएपनि कानूनी राय दिन इन्कार गर्न सक्दछ ।

- राय माग भएको निकायलाई सरकारी वकीलसँग राय माग गर्ने क्षेत्राधिकार नभएमा
- राय माग भएको विषय संवैधानिक तथा कानूनी प्रश्न नभएमा

- राय माग गर्ने कार्यालय वा अधिकारीलाई सो विषयमा निर्णय गर्ने अधिकार नभएमा
- राय माग गरिएको विषयको सम्पूर्ण विवरण र कागजात उपलब्ध नभएमा
- सोही विषयमा सोही निकायलाई पहिला राय प्रदान गरिसकिएको भएमा
- राय माग गरिएको विषयमा विभागीय राय वा कार्यालयको दृष्टिकोण उल्लेख नभएमा
- कानूनी राय माग गर्दा पुर्‍याउनु पर्ने प्रकृया र रित पुरा नभै प्राप्त भएकोमा
- काल्पनिक कुरामा राय माग भएकोमा
- नीतिगत विषयमा राय माग गरेकोमा
- अदालतमा विचाराधिन विषय भएकोमा वा अदालतबाट फैसला भएको विषयमा वा अदालतबाटै निरोपण हुने विषयमा ।
- अधिकारप्राप्त निकाय वा अधिकारीले गरेको निर्णयको व्यवस्था सम्बन्धमा

९. कानूनी रायको लागि फाइल प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले हेर्नुपर्ने कुराहरु

कानूनी रायको लागि फाइल प्राप्त भएपछि राय प्रदान गर्नु पूर्व सम्बन्धित सरकारी वकीलले निम्न कुराहरु हेर्नु पर्दछ ।

- कानूनी राय माग गर्ने कार्यालय वा निकाय राय प्रदान गर्नुपर्ने निकाय हो होईन ?
- अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट राय माग भएको हो होईन ?
- राय माग गरिएको विषय कानूनी प्रश्न हो, होईन ?
- राय माग गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रकृया पुरा भएको छ, छैन ?
- राय माग गरेको पत्रसाथ आवश्यक कागजात तथा फाईल संलग्न गरिएको छ छैन ।
- राय माग गरिएको विषयसँग सम्बन्धित प्रश्नमा यसअघि सरकारी वकिल कार्यालयले अन्य कुनै निकाय वा सोही निकायलाई राय प्रदान गरेको छ छैन ।

१० सरकारी वकीलले राय प्रदान गर्नु पूर्व विचार पुर्याउनुपर्ने कुराहरु

- कानूनी राय माग भएको पत्र कार्यालयमा दर्ता गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- दर्ता गरी राय प्रदान गर्न अधिकार प्राप्त वा तोकिएको सरकारी वकील समक्ष पेश गर्ने
- सरकारी वकील समक्ष पेश भएपछि सरकारी वकीलबाट राय प्रदान गर्न इन्कार गर्नु पर्ने अवस्था छ कि सो कुरा राय माग गर्ने उचित कार्यविधि अवलम्बन भई आएको छ कि छैन सो समेत हेरी राय दिन इन्कार गर्ने वा दिनुपर्ने भनी निश्चित गर्ने
- राय प्रदान गर्नुपर्ने अवस्था रहेकोमा सो को आधार खोली राय माग गर्ने निकायमा फिर्ता गर्ने
- थप विवरण, कागजात वा केही स्पष्ट हुनुपर्ने देखिएमा सोही व्यहोरा उल्लेख गरी राय माग गर्ने निकायमा पठाउने ।

११. सरकारी वकीलले राय प्रदान गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरु

- कानूनी राय कानूनी प्रश्नमा मात्र दिईने विषय भएकोले त्यस तर्फ समेत विचार गर्नु पर्ने हुन्छ
- कानूनी राय सल्लाह दिदा प्रचलित कानून, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त, अन्य देशको कानूनी व्यवस्था, अन्तराष्ट्रिय सन्धि संभौताका व्यवस्था, न्यायका मान्य सिद्धान्त, सार्वजनिक हित र सोही विषयमा दिइएका पूर्व राय जस्ता विषयहरूलाई अध्ययनको आधार बनाउनु पर्दछ ।
- कानूनी राय माग गर्ने र प्रदान गर्ने सम्बन्धमा निश्चित ढाँचा रहेको छैन । तर कानूनी राय प्रदान गर्दा सरकारी वकिलले निश्चित ढाँचामा दिदा र माग गर्नेले पनि सोही अनुसार ढाँचामा माग गर्दा सरल र

प्रभावकारी हुन सक्छ। कानूनी राय माग गर्ने ढाँचा र प्रदान गर्दाको ढाँचा क्रमशः यसै सँग सम्बन्धित अनुसूची १ र २ मा दिइएको छ।

- कानूनी राय प्रदान गर्दा सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था, सो सम्बन्धमा प्रतिपादित सिद्धान्त वा व्याख्या, अन्तराष्ट्रिय सन्धि संझौताका व्यवस्था जस्ता विषयको विश्लेषण र उल्लेखन गरी सरल र स्पष्ट भाषामा राय प्रदान गर्नु पर्छ।
- सरकारी वकिलले कानूनी राय दिँदा रायको कानूनी आधार र कारणमा आधारित भएर दिनु पर्दछ।
- सरकारी वकिलले कानूनी राय दिँदा राय सोधिएको तथ्य, कानूनी प्रश्न र आफूले दिएको रायलाई छुट्टा छुट्टै शीर्षक दिई प्रकरण खुलाई दिनुपर्दछ।
- मातहतका सरकारी वकिलले कानूनी राय प्रदान गर्ने सम्बन्धमा स्पष्ट हुन नसकेमा सो को कारण खोली माथिल्लो सरकारी वकिल कार्यालय समक्ष राय परामर्श माग गरी राय माग गर्ने निकायलाई राय प्रदान गर्नुपर्दछ।
- कानूनी राय माग गरिएको र दिइएको विषय गोप्य रहने कानूनी व्यवस्था भएकोले सरकारी वकिलले रायको गोपनीयता कायम गर्नुपर्दछ।
- कानूनी राय प्रदान गर्दा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी परिपत्र तथा निर्देशनहरूलाई पालना र प्रयोग गर्ने। यस सम्बन्धमा जारी निर्देशनहरूसँगै संग सम्बन्धित अनुसूची ३ मा राखिएको छ।
- प्रदान गरिने कानूनी रायसँगै संग सम्बन्धित अनुसूची २ को ढाँचामा तयार गरी माग गर्ने निकायमा पठाउने र सो को अभिलेख एकप्रति कार्यालयमा राख्ने।

१२. कानूनी रायको क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरू - माग पक्ष र प्रदान गर्ने पक्ष

१२.१. माग पक्ष

- राय माग गर्ने प्रक्रियाको जानकारी नहुनु।
- कानूनी राय माग गर्ने छुट्टै निर्देशिकाको अभाव।
- क्षेत्राधिकार भन्दा बाहिर गई कानूनी राय माग्ने गरेको।
- राय माग गर्दा सम्बद्ध कागजातहरू नहुनु।
- एक निकायको रायमा सन्तुष्टि नभएमा अर्को निकायमा राय माग गर्ने प्रवृत्ति।
- कानूनी राय दिने विभिन्न निकाय रहनु।
- विभागिय दृष्टिकोण प्राप्त नहुने।
- कानूनी प्रश्न नभएकोमा पनि निर्णय पन्छाउनु राय मागिनु।
- राय प्रदायक र राय माग गर्ने निकाय बीच समन्वयको अभाव।
- राय लिने प्रवृत्तिमा कमी।
- राय माग गर्दा गोपनीयता अपनाएको देखिदैन।

१२.२ प्रदान गर्ने पक्ष-

- रायको कानूनी आधार र कारणमा आधारित हुनुपर्ने।
- सोधिएको विषयको तथ्य राय माग गरिएको कानूनी प्रश्न र आफूले दिएको रायलाई छुट्टाछुट्टै शीर्षक दिई स्पष्ट रूपमा प्रकरणमा खुलाउनु पर्छ।
- राय माग गरिएको विषय र राय दिएको विषय गोप्य राख्नु पर्दछ।
- राय समस्या समाधान मूलक हुनु पर्दछ।
- राय स्पष्ट हुनुपर्छ। दोहोरो अर्थ लाग्ने हुनु हुँदैन।
- राय समयभित्र प्रदान गर्नु पर्दछ।

- कानूनी राय दिनले आफ्नो क्षेत्राधिकारको ख्याल गर्नुपर्ने ।
- अभिलेख दुरुस्त नरहनु ।

१३. सुधारका उपायहरू

- सरोकारवाला निकायलाई कानूनी रायको महत्वको बोध गराउने ।
- सरकारी वकिल कार्यालयका तीन वटै तहमा प्रभावकारी समन्वय गर्नु गराउनु पर्ने ?
- कानूनी राय दिएको र लिएको अभिलेखिकरण गर्ने गराउने ।
- कानूनी राय सम्बन्धि निदेशिका लागू गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने ।
- नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली ०६९ अनुसार कानूनी राय प्रदान गर्ने सम्बन्धी विषयमा दिएको अधिकार सोही विषयमा मात्र सिमित रहनु पर्ने रमाग पक्षरप्रदान पक्ष ।

१२. निष्कर्ष

नेपालको वर्तमान संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई संघीय सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार, मुख्य न्यायाधिवक्तालाई प्रदेश सरकारको कानूनी सल्लाहकार हुने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली २०५५ ले नायब महान्यायाधिवक्ता, सह(न्यायाधिवक्ता र जिल्ला न्यायाधिवक्तालाई कानूनी राय प्रदान गर्ने अधिकारी मानेको छ । यसप्रकार सरकारको कानूनी सल्लाहकारको रूपमा संविधान र कानूनले वैधानिक पदाधिकारी स्वीकार गरेको र सरकारी वकील व्यावसायिक कार्य गर्ने कानून विज्ञ पदाधिकारी समेत भएको सन्दर्भमा सरकारका विभिन्न निकायले अलग्गै कानूनी सल्लाहकार राख्ने र राय लिने पदति तथा कानून न्याय तथा ससदीय मामिला मन्त्रालयबाट कानूनी राय प्रदान गर्ने विषय उक्त संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था अधिकृतका नाउँमा र राजनितिक दलमा आवद्धताको हिसाबले प्रतिरक्षार्थ कानूनी व्यवसायी (Defence Lawyer) बाट कानूनी राय लिएकोरदिएको देखिएको छ । तर ती निकाय र व्यक्ति बाट प्रदान हुने रायको (खष्मिप्लथ) वैधताको परिक्षण कसले गर्ने ती सल्लाहकारको विज्ञता कसरी निर्धारण गर्ने? यी प्रश्न गम्भिर छन्? तसर्थ संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा सरकारका जुनसुकै निकायलाई राय प्रदान गर्न समग्रमा सरकारी वकिल बाहेकका सन्दर्भमा हेर्नुपर्ने देखिन्छ । संविधानले अरु कुनै निकाय वा अधिकारीलाई कानूनी राय प्रदान गर्ने जिम्मेवारी वा अधिकार दिएको छैन । संवैधानिक र कानूनी प्रावधानको सहि संचार नहुँदा व्यवहारमा जिम्मेवारीको पहिचान हुन नसकेको प्रतित हुन्छ । यसका लागि सबै सरकारी निकायमा कानूनी रायको सम्बन्धमा बोध हुन गराउन अनिवार्य देखिएको छ ।

अनुसूचीहरू

अनुसूची १

कानूनी राय परामर्श माग गर्ने ढाँचा

१ .विषयवस्तुको संक्षिप्त विवरण

२. विद्यमान कानूनी व्यवस्था.....

३. कानूनी रायका लागि सोधिएका प्रश्नहरू

(क)

(ख)

४. विभागिय दृष्टिकोण...

अनुसूची २

कानूनी राय प्रदान गर्ने ढाँचा

विषय: कानूनी राय सम्बन्धमा

श्री.....

त्यस मन्त्रालय / सचिवालय / आयोग / विभाग / कार्यालयको च.नं. ... मिति को पत्रबाट कानूनी राय माग गरिएको विषयमा निम्न व्यहोराको राय सहित प्राप्त सक्कल फाईल यसै पत्र साथ पठाईएको व्यहोरा अनुरोध छ ।

१. राय माग गरिएको विषय.....
२. संक्षिप्त विवरण....
३. विभागिय दृष्टिकोण....
४. सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था....
५. राय.....

अनुसूची ३

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट कानूनी राय प्रदान गर्ने सम्बन्धमा जारी निर्देशनहरु

१. मिति २०६७।१२।२७ मा जारी कार्य निर्देशिका, २०६७ को बुदाँ न. ६

जिल्लामा कार्यरत सरकारी वकील महान्यायाधिवक्ताको जिल्ला स्थित प्रतिनिधि हो । जिल्ला स्थित नेपाल सरकारका सबै जिल्ला स्तरीय कार्यालयहरूलाई कानूनी राय एवं सल्लाह दिने जिम्मेवारीपनि जिल्ला सरकारी वकीलको हो । तर जिल्ला स्थित कार्यालयहरूले जिल्ला सरकारी वकीलसँग कानूनी राय सल्लाह लिइ निर्णय गर्ने परिपाटी कमै देखिएको छ । फलस्वरूप त्यस्ता कार्यालयहरूबाट हुने निर्णयहरूमा कानूनी एवं कार्यविधिगत त्रुटी भई सरकारका विरुद्ध अनावश्यक रिटहरूउच्च लगायत सर्वोच्च अदालतमा पर्ने गरेको देखिन्छ । यसबाट एकातर्फ अनावश्यक राजस्वको खर्च भएको देखिन्छ भने अर्कोतर्फ नागरिकलाई अनावश्यक हैरानी समेत भएको देखिन्छ । अतः प्रमुख जिल्ला अधिकारी मार्फत समन्वय गरी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूले सरकारका जिल्ला स्थित सरकारी निकायबाट सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३४ को रित्त पुर्याई कानूनी राय सल्लाह लिने वातावरण निर्माण गर्ने र आफूले पनि सहज र सहयोगी भूमिका निर्माण गर्ने ।

२. मिति २०६८।०१।१९ को परिपत्र तथा निर्देशन -

नेपाल सरकार वा सरकारका सम्बद्ध अधिकारीहरु प्रतिवादी भएका मुद्दाहरूमा लिखित जवाफ तयार गर्नु पूर्व अनिवार्य रुपमा सरकारी वकीलको राय सल्लाह लिने परिपाटीको विकास गर्ने लगायतका विषयहरूमा आवश्यक व्यवस्था गर्न दुई महिनाको एकपटक मन्त्रालयका सचिवहरु सहितको बैठकको निर्णय कार्यान्वयनका लागि बोलाई बैठकको निर्णय कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार मन्त्रालयहरु र सम्बद्ध निकायहरूमा तत्काल लेखी पठाउने । विभिन्न निकायहरूबाट माग गरिएका कानूनी रायको स्पष्ट व्यहोरा उल्लेख गरी विवरण सहितको अभिलेख अद्यावधिक गर्ने

अनुसूची ४

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

रामशाह पथ, काठमाण्डौ

कानूनी राय सम्बन्धी विवरण

१. कम्प्युटर दर्ता नं.
२. कानूनी राय माग गर्ने निकाय:
३. कानूनी राय माग गर्ने निकायको सम्बन्धित मन्त्रालय: ✓
४. कानूनी राय माग गरी पठाएको मिति:
५. कानूनी राय माग गरेको विषय/तथ्य:
६. कानूनी रायको लागि सोधिएको कानूनी प्रश्नहरू:
७. कानूनी रायको लागि प्रक्रिया नपुगेको कारण फाईल फिर्ता पठाएको च.नं. र मिति:
८. शुरुवाय टिप्पणी पेश गर्ने महाशाखाको सरकारी वकीलको नाम थर:
९. पद: ✓
१०. राय टिप्पणी पेश गरेको मिति:
११. पेश भएको रायको संक्षिप्त व्यहोरा:
१२. Attachment
१३. कानूनी राय दिने सरकारी वकीलको नाम थर:
१४. पद: ✓ ☐ नायब महान्यायाधिवक्ता
☐ महान्यायाधिवक्ता
१५. कानूनी राय दिएको मिति:
१६. कानूनी राय पठाएको च.नं.
१७. कानूनी रायको संक्षिप्त व्यहोरा:
१८. Attachment
१९. कैफियत:
२०. कम्प्युटर पोस्टिङ्ग गर्ने कर्मचारी
२१. अभिलेख रहेको दराज/न्याक/फाईल नं.

कार्यपत्र नं. १८

संक्रमणकालीन न्यायमा सरकारी वकीलको भूमिका

महेश शर्मा पौडेल, सचिव
गोपालप्रसाद रिजाल, सहन्यायाधिवक्ता

१. विषय प्रवेश

विगतमा भएका व्यापक मानव अधिकार उल्लंघनको सम्बोधन गर्न तथा उपचार प्रदान गर्न अवलम्बन गरिएका विभिन्न अदालती तथा गैर अदालती उपायहरूको सम्मिश्रणको रूपमा संक्रमणकालीन न्यायलाई लिन सकिन्छ। शान्तिकाल वा द्वन्दकाल जे भएपनि यस अवधिमा भएका मानव अधिकार उल्लंघनका घटनामा पीडितले न्याय पाउने अधिकार राख्दछन्। वास्तवमा संक्रमणकालीन न्यायलाई न्याय र संक्रमण बीचको सम्बन्ध रूपमा पनि लिन सकिन्छ।

कुनै पनि समाजले युद्ध वा सशस्त्र द्वन्द्वलाई सहज रूपमा लिन सक्दैनन्। तथापी राजनीतिक व्यवस्था वा शासन परिवर्तनका लागि जनताले आन्दोलन, युद्ध वा विद्रोह गर्ने गर्दछन्। गतिशिल समाजमा द्वन्द्वहरू स्वभाविक मानिन्छन् र यसले नकारात्मक मात्र होईन सकारात्मक परिणामहरूको पनि सिर्जना गर्ने भएकाले कतिपय अवस्थामा द्वन्द्वलाई अपरिहार्य आवश्यकताको कोणबाट ग्रहण गर्ने वा अर्थ लगाउने प्रयास समेत भएको हुन्छ। जे सुकै उद्देश्य वा कारणले सशस्त्र द्वन्द्व वा युद्ध भएको किन नहोस तिनको आडमा मानव अधिकार र मानवीय संवेदनालाई उल्लङ्घन गर्ने छुट कसैलाई हुदैन।

नेपालमा २०५२ साल फागुन १ गते देखि २०६३ मंसिर ५ गतेसम्म राज्य पक्ष र तत्कालिन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) विच भएको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भिर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडक र पीडित बीच मेलमिलाप गराउन, पीडितलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत त्यस्तो घटनासंग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने काम समेतका लागि नेपाल सरकारले मिति २०७१।१०।२७ मा छुट्टाछुट्टै रूपमा स्वतन्त्र, निष्पक्ष, जवाफदेही र उच्चस्तरीय बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरेको छ।

संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा सरकारी वकीलको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। सरकारी वकीलको छानविन गर्ने, अभियोजन गर्ने, बहस पैरवी गर्ने लगायतका विषयमा भूमिका रहेको हुन्छ। प्रस्तुत कार्यपत्रमा संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा, यसको अभ्यास, नेपालमा यसको प्रयोग र हाल कार्यरत दुई आयोगको अवस्था तथा सरकारी वकीलको भूमिका सन्दर्भमा केन्द्रीत रही चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२) संक्रमणकालिन न्यायको अवधारणा

विगतमा व्यापक रूपमा भएका मानव अधिकारको उल्लंघनका सम्बन्धमा त्यस्तो कार्यका लागि जिम्मेवार बनाउने, न्याय र मेलमिलापलाई सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा एक पूर्ण रूपको प्रकृया र संयन्त्रको समष्टि संक्रमणकालीन न्याय हो।^{१५४}

^{१५४} Annan, K., UN Secretary-General (2004), The Rule of Law in Conflict and Post-Conflict Societies, NY: United Nations. <http://www.ipu.org/splz-e/unga07/law.pdf>

“the full set of processes and mechanisms associated with a society’s attempts to come to terms with a legacy of large-scale past abuse, in order to secure accountability, serve justice and achieve reconciliation”

संक्रमणकालीन न्याय प्रबन्धमा फौजदारी अभियोजन, सत्य आयोग, परिपूरणका कार्यक्रम र विभिन्न किसिमका संस्थागत सुधारका कुराहरु पर्दछन्।^{१५५}

राज्य व्यापक प्रकृतिको राजनैतिक परिवर्तनबाट अगाडी बढेको अवस्था वा निरङ्कुशताको अवस्था भोग्नु परेकोमा वा सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुज्रिएकोमा सो अवस्थाको अन्त भै लोकतान्त्रिक चरणमा प्रवेश गरेपछि सो बेलामा भएको दमन, अन्याय र अत्याचारको परिणाम स्वरुप भएको पीडालाई संबोधन गर्न संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भ मुखरित हुन्छ। विगतमा भएका मानव अधिकारको उल्लंघन र ज्यादतीको न्यायिक र गैरन्यायिक दुवै ढंगले सम्बोधन गर्ने, त्यस्ता उल्लंघनमा संलग्न दोषीहरूलाई जवाफदेही बनाई दण्डहिनताको स्थिति अन्त्य गर्ने संक्रमणकालीन न्यायको अभिष्ट रहेको हुन्छ।

पीडित व्यक्तिहरूलाई परिपूरणको व्यवस्था गरी उनीहरूको पीडालाई भरिसक्ने काम गराउने पनि संक्रमणकालीन न्यायको मर्म र मान्यता हुन्छ। विगतको द्वन्द्वले सृजना गरेको आपसी तिकतना र विवादलाई निरुपण गर्दै समाजमा मेलमिलापको वातावरण सृजना गराउने र भविष्यमा त्यस्तो कार्य नदोहोरियोस भन्ने कुराको सुश्चिता गर्ने पनि संक्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण मर्म र विषयवस्तुको रुपमा लिइन्छ। यी सबै कार्यहरूबाट राज्यमा कानूनी शासन, लोकतन्त्र तथा शान्तिलाई दिगो बनाउन जस्ता कार्यहरु गर्ने पनि संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य र ध्येय रहेको हुन्छ। यसैले संक्रमणकालीन न्यायलाई कुनै विशेष वा छुट्टै किसिमको न्यायको रुपमा नलिई द्वन्द्वपश्चात शान्तिदर्पको संक्रमणका समयमा न्याय प्राप्त गर्ने उपायहरूको समष्टि स्वरुपको रुपमा लिइन्छ। संक्रमणकालीन न्यायका विभिन्न उद्देश्यहरु रहेका छन्।^{१५६}

संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्याङ्कन गरी रणनीतिक उपचार प्रदान गर्ने दृष्टिकोण लिइन्छ, त्यसैले अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, सत्य अन्वेषण (Truth Seeing), क्षतिपूर्ति (Reparation), संस्थागत सुधार (Institutional reforms), परीक्षण (Vetting) लगायतका विविध पक्षहरूमा चरणबद्ध विचार गर्नुपर्ने उद्देश्य रहेको हुन्छ। द्वन्द्वकालमा भएका जस्तै मानवीय कानून विरुद्धका वा मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर कसुरहरू हुनबाट रोक्ने, ती कसुरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उद्बोधन गराउने, घटनावलीको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुर्नस्थापना गर्ने, अन्ततः शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुर्याउने नै संक्रमणकालीन न्यायका मुख्य अभीष्टहरू हुन्।^{१५७}

संक्रमणकालीन न्यायले द्वन्द्वलाई शान्तिमा रुपान्तरण गर्ने प्रकृयालाई तार्किक निश्कर्षमा पुऱ्याउने काम गर्दछ। यसले सामान्यतया विगतका कमजोरी वा गल्तीको स्वीकारोक्ति, पीडकलाई उचित प्रक्रियाका आधारमा अभियोजन, पीडितलाई सम्मानजनक ढंगले क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण र आवश्यकताअनुसार पीडितको आत्मसम्मानमा चोट नपुग्नेगरी उनीहरूको सहमतिमा क्षमादान प्रक्रियालाई समेट्ने गर्दछ। द्वन्द्व उप्रान्त समाजमा पीडितहरूका पीडालाई उचित प्रक्रिया मार्फत

¹⁵⁵ Transitional justice consists of judicial and non-judicial measures implemented in order to redress legacies of human rights abuses. Such measures include criminal prosecutions, truth commissions, reparations programs, and various kinds of institutional reforms"

^{१५६} https://en.wikipedia.org/wiki/Transitional_justice हेरिएको मिति २०७३।४।२९

- Halting ongoing human rights abuses;
- Investigating past crimes;
- Identifying those responsible for human rights violations;
- Imposing sanctions on those responsible (where it can);
- Providing reparations to victims;
- Preventing future abuses;
- Security Sector Reform;
- Preserving and enhancing peace; and
- Fostering individual and national reconciliation.

^{१५७} द्वन्द्वपीडित तथा कृषक हकहित संरक्षण समाज केन्द्रीय कार्यालय, कैलाली धनगढीका तर्फबाट अख्तियारप्राप्त भै आफ्नो हकमा समेत लिलाधर भण्डारीसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत नेकाप २०६५ अक ९

सम्बोधन गरेर न्यायपूर्ण समाजको निर्माण र दिगो शान्तिको स्थापनाका लागि मेलमिलाप, क्षतिपूर्ति तथा न्याय प्रवर्द्धन गर्ने कार्यलाई संक्रमणकालीन न्यायको दायरामा राख्न सकिन्छ ।

३. अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास:

संक्रमणकालिन न्यायको अवधारणा दोस्रो विश्वयुद्धपछि विकसित भएको मानिन्छ । द्वन्द्व र युद्धबाट क्षत, विक्षत भएको सम्बन्ध, संरचना र न्यायिक प्रणालीलाई नयाँ र विकसित अवस्थामा रुपान्तरण गर्नका लागि यो प्रणाली विकसित गरिएको हो । सत्य निरूपण, मेलमिलाप र संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित आयोगहरूको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमा एकरूपता पाईदैन । अहिलेसम्म विश्वका विभिन्न मुलुकमा संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित विभिन्न नामका आयोग वा समिति वा निकायहरू गठन गरिएका छन् । युगान्डा देखि शुरू भएको यस्तो प्रकारको आयोगको अभ्यास नेपालमा बनेको आयोगसम्म आईपुग्दा आयोगको पृष्ठभूमि, प्रकृति, प्रवृत्ति, क्षेत्राधिकार, वनौट, आयोगका सिफारिस र कार्यान्वयनहरूमा एकरूपता पाईदैन ।

संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी हालसम्म बनेका विभिन्न आयोगहरूको कार्यक्षेत्र र नाम समेतमा पनि एकरूपता पाईदैन । विश्वका केही मुलुकहरू जस्तो इष्ट टिमोर, हाइटी, कम्बोडिया जस्ता देशहरूमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्था (संयुक्त राष्ट्र संघ समेत) का प्रतिनिधिहरू सम्मिलित आयोगहरू निर्माण भएको पाईन्छ । त्यस्ता मिश्रित रूपमा बनेका आयोगहरू समेत पूर्ण सफल भएको पाईदैन । यसै प्रकार आयोगका प्रतिवेदनहरूको कार्यान्वयन पक्ष समेत सुखद छैन । गठन भएका धेरै आयोगहरू मध्ये थोरै देशका आयोगहरू मात्र आंशिक सफल भएका छन् । आयोगहरूको सफलताका सर्वस्वीकृत मापदण्ड स्थापित भई नसकेको भएता पनि संयुक्त राष्ट्रसंघले मार्च, सन् २०१० मा *United Nations Approach to Transitional Justice* प्रकाशित गरेको छ । यो दस्तावेजले संक्रमणकालिन न्यायका विभिन्न १० वटा निर्देशक सिद्धान्तहरू^{१५८}, संक्रमणकालिन न्यायका विभिन्न तत्वहरू^{१५९}, संक्रमणकालिन न्यायका क्रियाकलाप विस्तारका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको आगामी मार्गदर्शन^{१६०} का बारेमा उल्लेख छ ।

¹⁵⁸ Guiding Principles

1. Support and actively encourage compliance with international norms and standards when designing and implementing transitional justice processes and mechanisms
2. Take account of the political context when designing and implementing transitional justice processes and mechanisms
3. Base assistance for transitional justice on the unique country context and strengthen national capacity to carry out community-wide transitional justice processes
4. Strive to ensure women's rights
5. Support a child-sensitive approach
6. Ensure the centrality of victims in the design and implementation of transitional justice processes and mechanisms
7. Coordinate transitional justice programmes with the broader rule of law initiatives
8. Encourage a comprehensive approach integrating an appropriate combination of transitional justice processes and mechanisms
9. Strive to ensure transitional justice processes and mechanisms take account of the root causes of conflict and repressive rule, and address violations of all rights
10. Engage in effective coordination and partnerships

¹⁵⁹ Components of Transitional Justice

Transitional justice consists of both judicial and non-judicial processes and mechanisms, including prosecution initiatives, facilitating initiatives in respect of the right to truth, delivering reparations, institutional reform and national consultations. Whatever combination is chosen must be in conformity with international legal standards and obligations.

सियरालियोनमा सन् १९९९ मा भएको शान्ति सम्झौता अनुसार सन् २००० मा संसदले कानून बनाई गठन भएको उक्त आयोगले दोषीलाई कारवाही गर्ने सहितको विस्तृत प्रतिवेदन बुझाए तापनि सरकार र विद्रोही बीच सन् १९९९ मा भएको सम्झौताले दोषीलाई माफी दिने व्यवस्था गरेको थियो । तर पुनः शान्ति सम्झौता भंग भएकाले दोषीलाई माफी नदिने गरी एकपक्षिय रुपमा अदालत गठन गरी कारवाही अगाडी बढाइएको छ ।

चिलीमा भने दोषीलाई कारवाहीको प्रयत्न गरेको पाइन्छ । तर त्यो पनि विवाद रहित भने हुन सकेन । तत्कालीन पिनोसे सरकारका सैनिक प्रमुखहरूलाई कारवाही नगर्न सेना संगठनबाट दबाव आयो । तर सरकार भने कारवाही गर्ने प्रकृत्यामा दृढ भयो । अर्को तर्फ जनरल पिनोसेको हकमा अन्तराष्ट्रिय फौजदारी अदालतले क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी कारवाही चलि रहेको छ ।

विश्वका धेरैजसो आयोगहरू शक्तिशाली रुपमा गठन भएतापनि कार्य गर्न सक्षम भएनन् । खासगरी धेरै चर्चामा रहेका दक्षिण अफ्रिका, कम्बोडिया, पेरु, मोजाम्बिक, सियरालियोन, इष्ट टिमोर, चिली र नाइजेरियाका आयोगहरू केहि शक्तिशाली थिए । तर अन्य मुलुकका आयोगहरूको क्षेत्राधिकार हेर्दा त्यति शक्तिशाली बनेएको देखिदैन ।

विश्वका विभिन्न भागमा भएका द्वन्द्वको प्रकृति अध्ययन गर्ने हो भने ती द्वन्द्वहरू जातीय, धार्मिक, प्राकृतिक स्रोत र साधन कब्जाका खातिर वा छुट्टै भू-भागको माग राखी भएका हुन् भने नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको प्रकृति नितान्त फरक छ । यसर्थ, नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको पृष्ठभूमि, प्रकृति र परिवेश समेतका आधारमा नेपालको सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई विश्वका कुनै पनि यस्ता आयोगहरू सँग तुलना गर्न मिल्दैन । भिन्न परिवेश र पृष्ठभूमिमा गठन भएकाले नेपालका आयोगले पनि भिन्न चरित्र स्थापना गरी नौलो पद्धती अनुसार कार्य गर्नु अपरिहार्य छ ।

४. नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय

सन् २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि २०६३ साल मंसिर ५ गतेसम्म राज्य पक्ष र तत्कालिन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको छानविन गरी वास्तविक सत्य तथ्य जन समक्ष ल्याउनु, समाजमा मेलमिलाप गराउनु, पीडितलाई उचित परिपूरणको व्यवस्था लगायत गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारवाहीका लागि सिफारिस गर्ने समेत उद्देश्यले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र विस्तृत शान्ति संझौताको मर्म र भावनालाई आत्मसात गरी मिति २०७१।०१।२८ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएको छ । ऐनको उद्देश्य परिपूर्ति गर्न नेपाल सरकारले मिति २०७१।१०।२७ मा स्वतन्त्र निष्पक्ष, जवाफदेही र उच्चस्तरीय बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरेको छ । ऐन जारी भएको तेह्र महिना पछि मिति २०७२।११।३० मा यी दुई आयोगका अलग अलग नियमावली जारी भए पश्चात आ(आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित उजुरी आह्वान गरेकामा हालसम्म बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा २९८३ थान उजुरी र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगमा ५७,७५३ थान उजुरी दर्ता भई ती उजुरी उपरको कारवाही प्रकृत्या अगाडी बढाएका छन् ।

¹⁶⁰ Ways to Further Strengthen UN Transitional Justice Activities

The note outlines that the following approaches should be incorporated into transitional justice activities of the United Nations:

1. Adopt an approach that strives to take account of the root causes of conflict or repressive rule, and addresses the related violations of all rights
 2. Take human rights and transitional justice considerations into account during peace processes
 3. Coordinate disarmament, demobilization, and reintegration initiatives with transitional justice activities in a positively reinforcing manner
-

५. आयोगहरूका कार्यदेश

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ बमोजिम गठित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई देहायका काम कर्तव्य र अधिकार प्रदान गरिएको छ :

- (क) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको छानविन, सत्य अन्वेषण तथा अभिलेखन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने,
- (ख) पीडित तथा पीडकको यकीन गर्ने,
- (ग) पीडक र पीडित बीच मेलमिलाप गराउन पहल गर्ने तथा मेलमिलाप गराउने, (बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले भने मेलमिलाप गराउदैन)
- (घ) पीडित वा निजको परिवारका सदस्यलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने परिपूरणको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,
- (ङ) मेलमिलाप नभएका तथा क्षमादानमा नपरेका पीडकलाई कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने (बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले भने मेलमिलाप गराउदैन र क्षमादानको कार्य पनि गर्दैन)
- (च) पीडितलाई तोकिए बमोजिमको परिचयपत्र तथा छानविन पछिको जानकारी उपलब्ध गराउने,
- (छ) तोकिए बमोजिमका विषयवस्तु समावेश गरी नेपाल सरकार समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्ने आदि ।

६. द्वन्द्वकालमा भएका मानव अधिकारको गंभीर उल्लंघनका घटनाका प्रकृति

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २ को खण्ड (ज) मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषा गरेको छस जस अनुसार सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रुपमा गरिएको देहाय बमोजिमको कार्य पर्दछ:

- (१) हत्या,
- (२) अपहरण तथा शरीर बन्धक,
- (३) बेपत्ता पार्ने कार्य,
- (४) अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने,
- (५) शारीरिक वा मानसिक यातना,
- (६) बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा,
- (७) व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी,
- (८) घरजग्गाबाट जबरजस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमबाट विस्थापन, वा
- (९) अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानून विपरीत गरिएका जुनसुकै किसिमका अमानवीय कार्य वा मानवता विरुद्धको अन्य अपराध ।

७. सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या र जारी मार्गदर्शनहरु:

संक्रमणकालिन न्याय नेपालको लागि नयाँ अभ्यास हो । राज्य पक्ष र तत्कालिन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच २०६३ सालमा विस्तृत शान्ति संझौता भई देशमा चलेको १० वर्षे लामो सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भए पश्चात सो द्वन्द्वसंग सम्बन्धित घटनाको विषयलाई लिएर सर्वोच्च अदालतमा परेका विभिन्न मुद्दाहरुमा सर्वोच्च अदालतले संक्रमणकालिन न्यायका विविध पक्ष र संक्रमणकालिन न्यायीक पद्धतिको विकासमा नेपालले अवलम्बन गर्नुपर्ने विषयका बारेमा सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्नुका साथै नेपालमा संक्रमणकालिन न्याय सम्बन्धी विधिशास्त्रको स्थापना गरेको छ । संक्रमणकालिन न्यायका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेका केही मुद्दाको दृष्टान्त उल्लेख गरिएको छ:

- अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकाल समेत विरुद्ध गृह मन्त्रालय समेत, रिट नं. ३५५७, आदेश मिति २०६४।२।१८, ने.का.प. २०६४, निर्णय नं. ७८१७बन्दिप्रत्यक्षीकरणको यस रिट निवेदनमा व्याख्या गर्दै बलपूर्वक

बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिलाई मार्गदर्शनको रूपमा ग्रहण गरी बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी छुट्टै कानून बनाउन र बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा जाँचबुझ गर्न छुट्टै आयोग गठन गर्न नेपाल सरकारका नाममा आदेश जारी गरेको ।

- लिलाघर भण्डारी समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषदको कार्यालय समेत, २०६४ को रिट नं. ०८६३, आदेश मिति २०६५।९।२३, ने.का.प. २०६५ नि.नं. ८००२
संक्रमणकालिन न्यायका अवधारणागत पक्षहरूका बारेमा व्याख्या गर्दै द्वन्द्वकालमा अनधिकृत रूपमा कब्जा गरिएको व्यक्तिगत सम्पत्ति क्षतिपूर्ति सहित फिर्ता गर्ने गराउने सम्बन्धमा सरकारको नाममा परमादेश जारी भएको ।
 - माधवकुमार वस्नेत समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषदको कार्यालय समेत, २०६९ को रिट नं. ००५७, आदेश मिति २०७०।९।१८, ने.का.प. २०७० नि.नं. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ को दफा २३, २५ र २९ लगायतका व्यवस्थाहरूमा संक्रमणकालिन न्यायको विश्वव्यापी मान्यता र पीडितमैत्री हुने गरी परिमार्जन र संशोधन गर्न नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी भएको ।
 - ज्ञानेन्द्रराज आरण समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषदको कार्यालय समेत, २०७१ को रिट नं. ००२ र ०२३९, आदेश मिति २०७१।११।१४, ने.का.प. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा ३ को उपदफा (३) को खण्ड (क) को व्यवस्था र सो सम्बन्धमा प्रकाशित सूचना असंवैधानिक रहेकोले बदरको माग गर्दै परेका रिट निवेदन खारेज गरेको ।
 - सुमन अधिकारी समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषदको कार्यालय समेत, २०७० को रिट नं. ००५०, आदेश मिति २०७१।११।१४, ने.का.प. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को प्रस्तावना तथा दफा ३, १३, २२, २४, २५, २६, र २९ का प्रावधानहरू बदर घोषित गर्न समेत माग गर्दै परेको प्रस्तुत रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतको विशेष ईजलाशले संक्रमणकालिन न्याय सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको दृष्टान्त र धर्म युद्धका नियमको समेत स्मरण गर्दै संक्रमणकालिन न्यायको अवधारणा, आवश्यकता र यसको प्रयोगका सम्बन्धमा बृहद व्याख्या गरेको छ । यी नजीरहरूबाट स्थापीत भएको नेपालको संक्रमणकालिन न्याय सम्बन्धी सिद्धान्तका केही महत्वपूर्ण बुँदाहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिएकोछः
- (क) व्यक्ति बेपत्ता पार्ने विषयलाई कसूर कायम गरी सजाय गर्ने कानून निर्माण हुन नसकेवाट त्यस सम्बन्धी आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्ने कुरामा अन्यौलता कायम रहेको,
- (ख) न्यायपालिकामा अन्तरनिहित न्याय सम्बन्धी अवशिष्ट अधिकार राज्यका अन्य निकायले प्रतिस्थापन गर्न नसक्ने,
- (ग) अदालतमा विचाराधिन रहेको मुद्दा आयोगले अन्य व्यक्ति वा विषयको अनुसन्धानको क्रममा सम्बद्ध विषय वा सामग्रीको रूपमा लिनसक्ने,
- (घ) बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा १३ को उपदफा (२) र (४) मा भएको व्यवस्थाले अदालतमा विचाराधिन विषयवस्तु यथावत चालु राख्न कुनै अन्यथा व्यवधान दिएको वा दिन सक्ने प्रकृतिको मान्न नसकिने हुँदा सो व्यवस्था बदर गरिरहनु नपर्ने ।
- (ङ) ऐनको दफा २६(२) मा उल्लिखित गम्भीर प्रकृतिका अपराध भन्नाले उक्त उपदफामा उल्लेख भएको बलात्कारको अलावा ऐनको दफा २ को खण्ड (त्र) मा उल्लेख गरिएका मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका अपराधलाई समेत बुझ्नुपर्ने ।
- (च) ऐनको दफा २६(२) मा प्रयुक्त भएको “आयोगको छानविनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका”. भन्ने प्रावधान संविधान प्रतिकूल हुँदा बदरभागि देखिने ।

- (छ) ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त “नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडक उपर मुद्दा चलाउन” भन्ने व्यवस्थाहरूले महान्यायाधिवक्ता जस्तो व्यावसायीक र न्यायिक संस्थाको अभियोजन सम्बन्धी अधिकारलाई संकुचन, अनावश्यक जटिलता र संसय पैदा गर्ने भएकोले दत्त दफामा प्रयुक्त “नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडक उपर मुद्दा चलाउन” भन्ने व्यवस्था बदर हुने ।
- (ज) कानून बमोजिम गठित आयोगहरूले काम गर्दै जाँदा थप जटिलता र द्विविधाहरू उत्पन्न भएमा संविधान, कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूलाई ध्यान दिनुपर्ने ।
- (झ) संवैधानिक परम्पराको रूपमा रहेका सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका आदेशहरू आयोगहरूका लागि कार्यसञ्चालनको मार्गदर्शक सिद्धान्तको रूपमा रहने ।
- (ञ) आयोगका कार्यहरूले सिर्जना गर्ने असर र परिणाम न्यायीक परिक्षणको दायराबाट बाहिर रहन नसक्ने ।
- (ट) अर्द्धन्यायीक प्रकृतिका आयोगले गर्ने कार्यबाट परोक्ष रूपमा न्यायिक प्रकृत्यामा सहयोग पुग्ने ।
- (ठ) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिलाई कुनै पनि बहानामा उम्काउने चेष्टा गर्ने आयोग लगायत जो कोही मतिथार बन्ने र सिर्जित परिणाम भोग्न तयार रहनुपर्ने ।
- ८) आयोगहरूबाट सम्पादित कार्यहरू

(क) बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगबाट हालसम्म सम्पादित कार्यहरू

यस आयोगको गठन भएपछि आयोगका लागि आवश्यक पर्ने कार्यालय भवन, जनशक्ति उपलब्ध हुन नसकेको र आयोगको सचिव समेत लामो समयपछि मात्र नियुक्त भएको जस्ता समस्याका बावजुद पनि आयोगले यस अवधिमा आफ्नो मुख्य कार्य सम्पादन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने आन्तरिक तयारीहरू पर्याप्त रूपमा गरेको छ । आयोगका लागि आवश्यक पर्ने भौतिक, कानुनी लगायतका पूर्वाधारहरू विकास गर्ने कार्य आयोगले सम्पादन गरेको छ । हाल आयोगले उजुरी संकलनको कार्य र सो उजुरी उपर प्रारम्भिक जाँचबुझको कार्य आरम्भ गरिसकेको छ । आयोगले सम्पादित गरेका कार्य देहाय बमोजिम छन् ।

पूर्वाधारहरूको विकास

कानुनी र कार्यविधिगत पूर्वाधारको विकास

आयोगले आयोगको जिम्मेवारी निर्वाहका क्रममा आवश्यक पर्ने देहाय बमोजिमका कानुनी तथा कार्यविधिगत व्यवस्था तथा मस्यौदाहरू तर्जुमा गरेको थियो ।

- आयोगले आयोगको बैठक सम्बन्धी कार्यविधि तर्जुमा,
- आयोगका पदाधिकारीहरूको आचारसंहिता तर्जुमा,
- आयोगको कार्य क्षेत्र, प्रकृत्या र कार्ययोजना तर्जुमा,
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग नियमावली, २०७२ को मस्यौदा तर्जुमा,
- छानबिन निर्देशिका तर्जुमा,
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा गर्नु पर्ने संशोधन सम्बन्धी अध्ययन गरी नेपाल सरकार समक्ष प्रस्तुत,
- व्यक्ति बेपत्तापार्ने कार्य (कसूर र सजाय) सम्बन्धमा व्यवस्थागर्न बनेको विधेयकको मस्यौदा तर्जुमा गरी नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत,
- शव उत्खनन कार्यविधि र एण्टीमोर्टम फाराम सम्बन्धमा अध्ययन,
- कार्यालय व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यहरू, प्रचार सामग्रीको निर्माण,
- संचार नीति तर्जुमा ।

भौतिक पूर्वाधार विकास

आयोगको स्थापना हुँदा आयोगका लागि कुनै भौतिक पूर्वाधार, कार्यालय र सवारी साधनहरू तथा अन्य साधन उपलब्ध थिएन । आयोगले अति आवश्यक देहायबमोजिमका भौतिक पूर्वाधार विकास गरेको छ ।

- आयोग स्थापना हुँदा र लामो अवधिसम्म कार्यालय सरकारबाट उपलब्ध हुन नसकेको भएपनि हाल करिब ७००० वर्ग फिट क्षेत्रफलमा ललितपुर पुल्चोक, कर्मचारी संचयकोष भवन भाडामा लिई कार्यक्ष तथा कार्यक्षमा आवश्यक न्यूनतम पूर्वाधारहरू तयार पारिएको ।
- आवश्यक फर्निचरहरूको व्यवस्थापन गरिएको ।
- कम्प्युटर लगायतका मेसिनरी सामानहरूको प्रबन्ध गरिएको ।
- पदाधिकारीहरूका लागि सवारी साधनको प्रबन्ध

प्रशासनिक पूर्वाधार विकास

आयोग स्थापना हुँदा आयोगमा कुनै कर्मचारीको व्यवस्था थिएन । हाल ७० जना कर्मचारीको दरबन्दी स्वीकृत भै ४० भन्दा बढी कर्मचारी कार्यरत रहेको अवस्था छ । आयोगले देहाय बमोजिमका प्रशासनिक पूर्वाधार विकास गरेको छ ।

- आयोगका लागि आवश्यक जनशक्ति प्रक्षेपण गर्न संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण,
- विज्ञको छनौट तथा सुविधा एवं आयोगले गर्ने खर्च सम्बन्धी मापदण्ड, २०७२ तर्जुमा,
- उजूरी आवाहान गर्दा गर्नुपर्ने तयारी तथा सो कार्यमा संलग्न कर्मचारीलाई दिइने तालीमको प्रारूप र आवश्यक बजेटको प्रक्षेपण गर्ने लगायतका आवश्यक अध्ययन,
- ७५ वटै स्थानीय शान्ति समितिका कर्मचारीलाई उजूरी संकलन सम्बन्धी तालिम प्रदान सो तालिममा १५ जना पीडित समेतलाई समावेश गरिएको,
- आयोगमा कार्यरत कर्मचारीहरूका लागि एन्टिमार्टम फाराम संकलन, मानवीय कानून, मनो सामाजिक परामर्श, बेपत्ता छानबिन प्रकृया आदी विषयमा तालिम दिने लगायतको क्षमता विकास ।

सरोकारवालाहरूसँग भेटघाट र अन्तरक्रिया

- जिल्लास्तरमा पीडितहरूसँग भेटघाट,
- पीडित, मानव अधिकारकर्मीहरू लगायत सरोकारवालाहरूसँग आयोगको कार्यालयमा भेटघाट,
- दुई आयोगको संयुक्त बैठक,
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग भेटघाट र छलफल गरिएको ।
- विभिन्न राजदुतावासका प्रतिनिधिहरू तथा सरोकारवाला गैर सरकारी संस्थाहरूसँग भेटघाट गरिएको ।
- विशिष्ट व्यक्तिहरूसँगको छलफल र भेटघाट ।

आयोगका महत्वपूर्ण कार्यहरूको संचालन

बेपत्ता पीडितहरूसँग सान्दर्भिक विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन

- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अन्तर्राष्ट्रिय दिवसका उपलक्षमा पहिलो पटक नेपालमा सरकारी स्तरमा कार्यक्रम आयोजना गरिएको र गत वर्ष र यस वर्ष दुई पटक यो कार्यक्रम आयोजना गरिएको
- करिब ६० जिल्लामा पीडितहरूसँग अन्तरक्रिया कार्यक्रम संचालन ।

अध्ययन तथा अनुसन्धान

- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा विभिन्न निकाय र संस्थाले उल्लेख गरेको नामावलीको तुलनात्मक अध्ययन,

- सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसला लगायत अन्य सान्दर्भिक दस्तावेजको अध्ययन लगायतका महत्वपूर्ण कार्यहरू गरेको ।

आयोगको छानबिनको कार्य संचालन

- २०७३ साल वैशाख २ देखि श्रावण २६ सम्म उजुरी दिन आव्हान गरिएको । यस अवधिमा २८८३ उजुरी संकलन भएको ।
- संकलित उजुरीहरू रजिस्टर तथा कम्प्युटरमा अभिलेखित गरिएको र उजुरीहरू यी दुवै माध्यममा रजिस्टर गर्ने कार्य प्रायः समाप्त भएको ।
- प्राप्त उजुर मध्य प्रारम्भिक जाँचबुझको कार्यसम्पन्न भै सकेको ।
- प्रारम्भिक जाचबुझ बाट तामेली राखिएको र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगमा पठाइएको बाहेकका सबै उजुरी उपर प्रारम्भिक अनुसन्धान भै रहेको र एकहजार भन्दा बढी उजुरीमा प्रारम्भिक छानबिन समाप्त भएको ।

(ख) सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगः

१. सर्वसाधारण, विशेष गरी सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितहरूलाई आयोग प्रति विश्वासको वातावरण निर्माण गर्न आयोगका पदाधिकारीहरूबाट देशका विभिन्न ७० जिल्लाको भ्रमण गरी उजुरी दिने वतावरणको निर्माण,
२. मिति २०७३।१।५ देखि २०७३।४।२६ सम्मको समयावधिमा उजुरी दिन सक्ने म्याद कायम गरिएकोमा हालसम्म ५७,७५३ उजुरी दर्ता,
३. आयोगले आफ्नो कार्यसञ्चालनको लागि विभिन्न निर्देशिका तथा कार्यविधि निर्माण
 - बैठक सञ्चालन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७१
 - सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको आचार संहिता, २०७२
 - आयोगको संगठन तथा व्यवस्थापन प्रतिवेदन, २०७२
 - आयोगको संवाद, परामर्श तथा सञ्चार नीति, २०७२
 - पीडित, बालबालिका, बृद्ध, अपाङ्ग र महिला मैत्री बनाउने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७२
 - विभिन्न प्रचार सामग्रीहरूको तयारी
 - उजुरी छानबिन सम्बन्धी निर्देशिका, २०७३
 - उजुरी वा जानकारी तामेलीमा राख्ने सम्बन्धी मापदण्ड, २०७३
 - उजुरी छानबिन कार्यविधि, २०७३
 - आयोगको अवहेलनामा कारवाही गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३
 - पुरस्कार तथा कारवाही गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३
 - आयोगलाई प्राप्त जानकारी वा अन्य उपयुक्त विषयमा छानबिन गर्ने निर्देशिका, २०७३
 - सार्वजनिक सुनुवाई कार्यविधि, २०७३
४. आयोग समक्ष प्राप्त हुन आएका उजुरीको अलग (अलग फाइल खडा गरी व्यवस्थित रूपमा अभिलेख राख्नुका साथै उजुरीको विवरण प्रविष्ट गर्ने प्रयोजनको लागि कम्प्युटर सफ्टवेयर निर्माण गरी उजुरीको दर्ता सम्बन्धी विवरण कम्प्युटर सफ्टवेयरमा प्रविष्ट गरी क्षेत्रगत, विषयगत रूपमा वर्गिकरण गरिएको छ ।
५. कुनै व्यक्तिले एकै विषयमा एक भन्दा बढी उजुरी दिएनदिएको वा एक भन्दा बढी व्यक्तिले एकै विषयमा उजुरी दिएनदिएको सम्बन्धमा दर्ता अभिलेख र सम्बन्धित उजुरी फाइल हेरी लगाउका उजुरी एकिकृत गर्ने कार्य जारी छ ।
६. उजुरी सम्बन्धी फाइल अध्ययन गरी प्रचलित कानून बमोजिम तामेलीमा जाने प्रकृतिको होहोइन, छानबिनमा पक्षको परिचयात्मक विवरण गोपनीयता कायम गर्नु पर्नेपने, उजुरीको छानबिनमा अग्राधिकार दिनुपर्नेपने आधारमा उजुरी फाइलको वर्गिकरण समेत गरिएको छ ।

७. विभिन्न शान्ति समितिका सचिवालय र आयोगमा दर्ता भएका उजुरीको एकिकृत दर्ता किताव तयार गर्ने कार्य जारी छ ।
८. आयोग समक्ष प्राप्त हुन आएका उजुरीहरु अध्ययन गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने देखिएका उजुरीहरुलाई सो आयोगमा पठाइएको र सो कार्य जारी रहेको छ ।
९. आयोग समक्ष प्राप्त हुन आएका उजुरीहरुको संख्या र प्रकृति समेतलाई विचार गरी आयोगको कार्यालयबाट मात्र छानविन कार्य गर्न नसकिने र यसो गर्दा बढी खर्चिलो समेत हुने भएकोले हाललाई प्रदेशगत रुपमा देशका विभिन्न सात स्थान(विराटनगर, जनकपुर, हेटौँडा, पोखरा, तुल्सीपुर, सुर्खेत र दिपायलमा आयोगको मुकाम खडा गरी उजुरीको छानविन गर्ने उद्देश्यले आयोगबाट निर्णय भई मुकामको लागि आवश्यक जनशक्ति, साधन स्रोतको व्यवस्थाका लागि नेपाल सरकार समक्ष पठाइएको छ ।
१०. उजुरी छानविनको कार्य आयोगको ऐन, नियमावली अनुसार आयोगका अध्यक्ष वा सदस्य वा सचिव वा विज्ञ समेत सम्मिलित उपसमिति वा कार्यटोलीबाट गर्नु पर्ने भएकाले अनुसन्धान कार्यमा संलग्न हुने विज्ञको सूची तयार गर्ने कार्य भइरहेको छ ।
११. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ बमोजिम आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको सत्यान्वेषण गर्नुका साथै त्यस्ता घटनामा संलग्न पीडक समेतको पहिचान गरी पीडितको सहमतीमा मेलमिलाप गराउने, पीडितको लागि उपयुक्त परिपूरणको सिफारिस गर्ने, क्षमादानको सिफारिस गर्ने, क्षमादानमा नपरेका उजुरीका हकमा कारवाहीको लागि सिफारिस गर्नुपर्ने हुन्छ । सुमन अधिकारीको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेश बमोजिम ऐनमा र ऐन संशोधन पश्चात नियमावलीमा समसामयिक रुपमा संशोधन नभएसम्म आयोगले पीडकलाई कानूनी कारवाहीको सिफारिस गर्ने वाहेक अन्य कार्य गर्न नसक्ने अवस्थाको सृजना भएकाले कानूनमा तत्काल संशोधन हुनु जरुरी छ । कानून संशोधन भए पछि तत्कालै आयोगले आफूलाई कानूनले सुम्पिएको जिम्मेवारी पुरा गर्ने तर्फ कार्य अगाडी वढाउन तयारी अवस्थामा रहेको छ ।
९. **संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा सरकारी वकीलको भूमिका**

देशको न्याय प्रशासनको अभिन्न अङ्गको रुपमा रहेको सरकारी वकीलको भूमिका संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा समेत महत्वपूर्ण रहेको छ । नेपालको संक्रमणकालिन न्यायका विभिन्न आयामहरुमा सरकारी वकीलको भूमिकालाई यसरी हेर्न सकिन्छ:

कानूनी सुधार

सुमन अधिकारी समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषदको कार्यालय समेत भएको रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०७१।११।१४ मा भएको फैसला पश्चात बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा संशोधन हुन नसकेको कारण आयोगले कानूनले सुम्पिएको जिम्मेवारी पुरा गर्न कानूनी जटिलता उत्पन्न हुन गएकोले आयोगले कार्य अगाडी वढाउन नसकेको सन्दर्भमा तत्काल कानूनमा संशोधन र परिमार्जन हुन जरुरी देखिएको छ । अतः नेपालको संक्रमणकालिन न्यायलाई परिणाममूखि निष्कर्षमा पुर्याउनको लागि विद्यमान कानूनलाई सर्वोच्च अदालतबाट भएको फैसला र अन्तराष्ट्रिय मान्यता तथा राष्ट्रिय आवश्यकता बमोजिम संशोधन र परिमार्जन गर्नको लागि सरकारका मुख्य कानूनी सल्लाहकारका रुपमा रहेका महान्यायाधिवक्ताले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नसक्ने अवस्था छ ।

आयोगलाई कानूनी राय

आयोगलाई कार्यसम्पादनका क्रममा कतिपय कानूनी अस्पष्टता र जटिलताका सन्दर्भमा सरकारी वकील नेपाल सरकारका निकायलाई कानूनी सल्लाह दिने अधिकारीका हैसियतले कानूनी सल्लाह प्रदान गर्नु पर्ने हुन्छ । कानूनको प्रयोग गर्दा आई पर्ने अस्पष्टतालाई सरकारी वकीलबाट प्रदान हुने कानूनी रायले आयोगका कार्यलाई सहजता प्रदान गर्न सहयोग पुग्दछ ।

आयोगमा खटिई कार्य गर्ने

नेपालको संक्रमणकालिन न्यायको कार्यान्वयनको लागि निश्चित समयको लागि स्थापित यी आयोगहरूमा काम गर्नको लागि सरकारले कर्मचारीहरू उपलब्ध गराउनु पर्ने र आयोगको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी उपलब्ध गराउन नसकेमा आयोगले करारमा नियुक्त गर्नसक्ने व्यवस्था छ। दुवै आयोगमा संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण भै सरकारी वकिलका विभिन्न पदहरू सृजना भएका छन्। यस्ता पदहरूमा सहसचिव, उपसचिव, शाखा अधिकृत र सरकारी वकील समूहका राजपत्रअनंकित पदहरू रहेका छन्। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा सरकारी वकील समूहका सहन्यायाधिवक्ताबाट सचिवमा बढुवा गर्ने अभ्यास समेत भएको छ। यी आयोगहरूबाट गरिने अनुसन्धान र छानविन कार्यमा सरकारी वकीलले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुका साथै आयोगको मुख्य कार्यमा विषय विज्ञका हैसियतले नेतृत्व दायी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ।

उजुरीको छानविन गर्ने कार्यटोलीमा रही कार्य गर्ने

सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले उजुरी छानविन गर्नको निमित्त स्थानीय स्तरमा स्थापना गर्ने आयोगको मुकाममा अनुसन्धान अधिकारीको संयोजन गरी उजुरीको छानविन कार्यलाई अगाडी बढाउन हाललाई सम्बन्धित क्षेत्रका सहन्यायाधिवक्तालाई जिम्मेवारी दिने गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सहमतीमा आयोगले निर्णय गरेको हुँदा सरकारी वकीलले आयोगले गर्ने उजुरीहरूको छानविन गर्ने कार्यमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरी संक्रमणकालिन न्यायको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण काम गर्न सक्दछन्। उच्च सरकारी वकील कार्यालयका नयाँ भवन जहाँ पर्याप्त स्थान रहेको छ, ती भवनहरूमा आयोगको मुकाम स्थापना गरी अन्य सरकारी कार्यालयका अतिरिक्त सरकारी वकील कार्यालयहरूका अधिकृत र अन्य कर्मचारीहरूबाट समेत उजुरी छानविनको कार्यमा सहयोग लिन सकिन्छ। यसका साथै दुवै आयोगले जिल्ला स्थित सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकील र कर्मचारीलाई आवश्यकतानुसार प्रयोग गर्न सक्छन्।

आयोगको तर्फबाट अदालतमा प्रतिरक्षा गर्ने:

अदालतमा आयोगको तर्फबाट दायर हुने वा आयोगलाई विपक्षी बनाई दायर भएका मुद्दा मामिलाहरूमा अदालत समक्ष आयोगको तर्फबाट प्रभावकारी प्रतिरक्षा गर्ने कार्यमा सरकारी वकीलहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ।

मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय र अभियोजन सम्बन्धी कार्य

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २९ बमोजिम मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएका पीडक उपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट महान्यायाधिवक्ता समक्ष लेखी पठाउनु पर्ने र यसरी लेखी आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसरी पीडक उपर मुद्दा चलाउने निर्णय भएमा सरकारी वकीलले नेपाल सरकारले कानून बमोजिम गठन गरेको विशेष अदालतमा मुद्दा चलाउनु पर्दछ।

बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा गर्ने

आयोगको सिफारिस बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकिलबाट मुद्दा चलाउने निर्णय भै विशेष अदालतमा दायर मुद्दामा मुद्दामा बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा समेत सरकारी वकीलले गर्नुपर्ने जिम्मेवारी रहेको छ।

१०. अन्त्यमा

सरकारी वकील फौजदारी न्यायको मियोको रूपमा रहेको छ। सरकारी वकील व्यवसायिक मात्र होइन यसले राज्य संचालनमा बहु आआमिक भूमिका पनि निर्वाह गरेको हुन्छ। कानूनको शासन कायम गर्ने, अदालतका फैसलाहरूको कार्यान्वयन, अभियोजन र परम्परागत रूपमा गरिने फौजदारी न्याय प्रणालीको भूमिकाका अतिरिक्त अहिले संक्रमणकालीन न्यायको भूमिका पनि सरकारी वकीलको जिम्मेवारी अन्तर्गत रहेको छ। यो भूमिका निर्वाध रूपमा निर्वाह गर्न सरकारी वकीलको सक्षमता विकास गर्न र तदनुरूप योजना र रणनीति पनि विकास गर्नु आवश्यक हुन्छ। सम्मेलन यस कुरामा पनि सफल हुने अपेक्षा राख्दछौं।

कार्यपत्र नं. २०

सार्वजनिक सरेकारका विवादको अवधारणा र फैसला कार्यान्वयनको स्थिति

- रमेश ढकाल सहसचिव (कानून)

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय

१. सार्वजनिक सरेकारको विवादको अवधारणा:

सार्वजनिक सरेकारको विवाद सार्वजनिक हक, हित वा स्वार्थ समावेश भएको विवाद हो । आम सर्वसाधारण वा समुदायको सार्वजनिक हक, हित, चासो वा सरेकार रहेको विषयको न्यायिक संरक्षणको लागि सक्षम अदालत समक्ष प्रस्तुत गरिएको विवादलाई सार्वजनिक सरेकारको विवाद भन्न सकिन्छ । सार्वजनिक हक, हित वा चासो रहेको विषयमा कुनै व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समेत चासो वा सरेकार रहे पनि त्यस्तो विषयले सृजना गर्ने अधिकार खास व्यक्तिसँग मात्र सीमित नहुने भएकाले सार्वजनिक सरेकारको विवादमा व्यक्तिगत हक, हित वा चासोको विषयलाई हेरिदैन ।

सार्वजनिक सरेकारको विवाद भन्नाले कस्तो प्रकृतिको विवाद वा मुद्दालाई जनाउँछ भन्ने सम्बन्धमा कुनै कानूनमा परिभाषा गरिएको पाइँदैन । सार्वजनिक सरेकारको विवादको अवधारणा विधायिकी अभ्यासको उपज नभई न्यायिक अभ्यासको उपज भएकाले त्यस्तो विवादको सम्बन्धमा मूलतः न्यायिक व्याख्या नै प्रयोगको दृष्टिले निर्णायक भएको देखिन्छ । त्यस्तो विवादको प्रकृति, क्षेत्र, आयाम र सीमाको बारेमा न्याय सम्पादनको क्रममा न्यायाधीशहरूले राखे दृष्टिकोणले यस सम्बन्धी विषयलाई प्रभाव पारेको देखिन्छ । यद्यपि सार्वजनिक सरेकारको विवादको अवधारणालाई न्यायिक व्याख्यामा मात्र सिमित गर्न मिल्दैन । प्राज्ञिक वा कानूनशास्त्रको दृष्टिबाट समेत सार्वजनिक सरेकारको विवादलाई विश्लेषण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

सार्वजनिक हक वा सरेकारको विषय अत्यन्त विस्तृत पदावली हो । यस भित्र राज्यले आफ्नो राज्यशक्ति प्रयोग गरी गरेका वा गर्न लागेका सम्पूर्ण काम वा क्रियाकलाप पर्दछन् । यस अर्थमा सार्वजनिक सरेकारको विवादको अवधारणाले विधायिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकालाई समेत समेट्नेमा दुविधा छैन । सबै सार्वजनिक निकायलाई सार्वजनिक सरेकारको दायरा भित्र अटाउन सकिन्छ । यसका साथै परम्परागत कल्याणकारी राज्यको अवधारणा अन्तर्गत राज्यले सम्पादन गरेका कतिपय काम र क्रियाकलाप पछिल्लो समयमा आएको शासकीय दर्शनको परिवर्तनको कारण निजी क्षेत्रलाई समेत हस्तान्तरण गरिएको र निजी क्षेत्रले समेत सार्वजनिक प्रकृतिको कार्य सम्पादन गर्ने भएकाले निजी क्षेत्रलाई समेत सार्वजनिक सरेकारको विवाद सम्बन्धी अवधारणाले आफ्नो दायरा भित्र ल्याएको छ ।

परम्परागत कानूनी वा न्यायिक पद्धतिमा आफ्नो हक अधिकारको संरक्षणको लागि सम्बन्धित व्यक्तिले नै उपचारको बाटो अवलम्बन गर्नुपर्ने मान्यताबाट अघि बढेर वर्गीय सरेकार रहेको मुद्दामा त्यस्तो वर्ग भित्र पर्ने कुनै व्यक्तिले सो वर्गको प्रतिनिधित्व गरी न्यायिक उपचारको निमित्त अदालत समक्ष विवाद प्रस्तुत गर्ने नैले आयामबाट प्रारम्भ भएकोमा सो अवधारणाको दायरा फराकिलो हुँदै सार्वजनिक सरेकारको विवादको अवधारणा जन्मिएको हो । सार्वजनिक सरेकारको विवादको अवधारणा कहाँ र कहिले जन्मिएको हो भन्ने सम्बन्धमा एकिन गर्न नसकिएता पनि

धेरै जसले यस सम्बन्धी अवधारणालाई अमेरिकी अभ्यासको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । सन् १९५४ के ब्राउन विरुद्ध बेर्ड अफ एजुकेशन मुद्दामा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले गरेको फैसलालाई आधार लिई कतिपयले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अमेरिकी अभ्यासको रूपमा बुझ्ने गरेका हुन् । अमेरिकी न्यायिक अभ्यास हेर्दा मूलतः त्यो वर्गीय सरोकारको मुद्दालाई त्यस वर्गभित्रको व्यक्तिले अदालत प्रवेश गराउने र अदालतले समेत परम्परागत हकद्वैयाको अवधारणामा सिमित नरही सरकारलाई सार्वजनिक हित र सरोकार प्रति उत्तरदायी बनाउन संविधान एवं कानूनको रचनात्मक व्याख्या गर्ने पद्धति देखिन्छ । खासगरी नागरिक अधिकारको प्रचलन, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, उदारवादमा आधारित अमेरिकी अर्थतन्त्र एवं सरकारको निर्णय प्रक्रियामा सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा अदालत समक्ष विवाद लैजाने र अदालतले समेत सक्रियता प्रदर्शन गर्ने मान्यतामा अमेरिकी अभ्यास आधारित रहेको देखिन्छ ।

अमेरिकी अभ्यासलाई थप फराकिलो बनाउँदै भारतमा खासगरी सन् १९७० के दशकबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई न्यायिक प्रक्रियामा प्रवेश गराउने मान्यता प्रारम्भ भएपछी वर्गीय सरोकारको अवधारणाबाट अघि बढ्दै मूलतः गरीब एवं सिमान्तकृत वर्गको हक अधिकार प्रचलन गराउनको लागि जुनसुकै व्यक्तिले अदालत समक्ष विवाद लैजाने र अदालतले समेत न्यायिक निरूपण गर्ने पद्धति शुरु भयो ।

भनिन्छ, भारतमा सन् १९७५ मा लागु गरिएको संकटकालको समयमा धुमलिएको न्यायालयको छविलाई उकास्न केही सक्रिय न्यायाधीशहरूको अग्रसरतामा सार्वजनिक सरोकारको विवाद सम्बन्धी मुद्दाहरूमा अदालतले आफ्नो भूमिका विस्तार गरेको हे । सार्वजनिक सरोकारको अवधारणाको अत्याधिक प्रयोगबाट देखिएका जटिलता र खराबीलाई न्युनिकरण गर्न सन् १९९८ मा भारतीय सर्वोच्च अदालतले निर्देशिका नै जारी गर्नु पर्ने परिस्थिति पनि सृजना भयो । सार्वजनिक सरोकारको विवादको नाममा जस्तै सुकै विवाद अदालत लैजाने र आफ्नो निहित स्वार्थ समेत पूर्ती गराउन खोज्ने प्रवृत्ति बढेपछी भारतीय सर्वोच्च अदालतले त्यस्ता निवेदकहरूलाई जरिवाना समेत गर्नु पर्यो । यद्यपी भारतीय समाजको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण गर्न, गरीब एवं सीमान्तकृत वर्गको मौलिक, संवैधानिक एवं कानूनी अधिकारको व्यवहारिक प्रचलन गराउन र सरकार र प्रशासन संयन्त्रलाई नागरिक प्रति उत्तरदायी तुल्याउन सार्वजनिक सरोकारको विवादले भारतमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको मानिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा सार्वजनिक सरोकारको अवधारणा न्यायिक सक्रियताको उपज नभई संवैधानिक सक्रियताको उपज हे । नेपालको संविधान, २०४७ ले संवैधानिक रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई मान्यता दिई सोको आधारमा समेत सर्वोच्च अदालतको क्षेत्राधिकार सृजना गरेको र अन्तरिम संविधान, २०६३ र वर्तमान संविधानले समेत त्यसलाई निरन्तरता प्रदान गरेको देखिन्छ । सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई संवैधानिक मान्यता दिने पहिले मूलुक सायद नेपाल हुनु पर्छ । त्यसै त संवैधानिक मान्यता प्राप्त हुनु भन्दा अघि पनि सार्वजनिक सरोकार निहित मुद्दाहरू नेपालको सर्वोच्च अदालतमा नपरेका हेइनन् । कतिपय त्यस्ता विवादलाई अदालतले न्याययोग्य नमानेको पनि हेइन तर त्यसले पद्धतिको रूप धारण गर्न नसक्दा संविधानमा नै मान्यता दिनुपर्ने परिस्थिति निर्माण भएको हुनु पर्छ । सार्वजनिक सरोकारको विवादमा सर्वोच्च अदालतको न्यायिक व्याख्या हेर्दा शुरुमा यसलाई नियमित गर्न खोजिएकोमा पछि यसको दायरा बढ्दै गएको पाइन्छ । पछिल्लो पटक पुनः सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई नियमित गर्नको लागि अदालतले न्यायिक मार्गदर्शन गरेकोमा झन् पछिल्ला दिनहरूमा त्यसले निरन्तरता

पाएके नदेखिँदा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अदालतको दृष्टिकोण र व्याख्यालाई छुट्टै रूपले विश्लेषण र विवेचना गर्नुपर्ने अवस्था पनि छ । यद्यपी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण र व्याख्याले हाम्रो कानून प्रणालीको आधुनिकीकरण गर्ने, मानव अधिकारको संरक्षण गर्न सामाजिक न्याय र समानता कायम गर्न एवं सुशासन अभिवृद्धि र भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा महत्वपूर्ण योगदान पुगेको तथ्यलाई न्युन आंकलन गर्न मिल्दैन ।

२. सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई संकुचित वा फराकिले पार्ने विषयहरू :

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अदालतको भूमिका वा दृष्टिकोण संकुचित वा फराकिले दुवै हुन सक्छ । यसका केही निश्चित मान्यताहरू छन् भने व्यवहारिक प्रयोगबाट समेत यो विषय प्रभावित हुने हे । यस दृष्टिबाट हेर्दा मूलतः देहायका विषयहरूलाई विश्लेषण गर्नु पर्ने हुन्छ ।

- (क) न्यायिक पुनरावलोकनको क्षेत्र,
- (ख) स्वतन्त्र र सक्षम न्यायापालिकाको संवैधानिक एवं कानूनी आधार तथा त्यसको प्रयोगको स्थिति,
- (ग) मूलुकमा विद्यमान शासकीय एवं प्रशासनिक कार्य सम्पादनको स्थिति,
- (घ) मौलिक, संवैधानिक एवं कानूनी अधिकारको मान्यता र संरक्षणको स्थिति,
- (ङ) संवैधानिक प्रतिज्ञाको प्रकृति,
- (च) न्यायाधीशहरूको क्षमता, विषयवस्तु प्रतिको बुझाई र संवेदनशीलता,
- (छ) न्यायिक सक्रियताको हद ।

३. सार्वजनिक सरोकारको विवादको सैद्धान्तिक आधार :

सार्वजनिक सरोकारको विवादले मूलतः न्यायापालिकाको भूमिका र क्षेत्राधिकारलाई बढाउँदछ । परम्परागत शक्ति पृथकीकरण तथा सन्तुलनको मान्यतालाई यस अवधारणाले पक्कै पनि संकुचित गरेको छ । वास्तवमा सार्वजनिक सरोकारको अवधारणा विकास हुनुको पछाडि निश्चित सैद्धान्तिक मान्यताहरू रहेका छन् । त्यसता केही मान्यताहरू देहाय बमोजिम छन् :

- (क) संवैधानिक र कानूनी सर्वोच्चता,
- (ख) सीमित सरकारको अवधारणा,
- (ग) सार्वजनिक जवाफदेहिता र पारदर्शीता,
- (घ) मानव अधिकारको गतिशील अवधारणा,
- (ङ) सामाजिक तथा आर्थिक न्यायको अवधारणा,
- (च) कानूनको समाजशास्त्रीय व्याख्या र चिन्तन,
- (छ) बहुलवादको अवधारणा,
- (ज) संवैधानिक व्याख्याका नविन मान्यताहरू,
- (झ) न्यायिक सक्रियतावाद ।
- (ञ) आर्थिक सामाजिक अधिकारहरूलाई न्यायिक प्रचलन गराउन सकिने मान्यताको अभ्यास ।
- (ट) न्यायिक उत्तरदायित्व ।

(ठ) लेकतन्त्रका लाभहरूको न्यायेचित वितरण हुनु पर्ने मान्यता ।

(ड) उत्तरदायी र प्रभावकारी सरकारको अपेक्षा ।

४. सार्वजनिक सरेकारको मुद्दा दायर गर्ने अवस्था:

अभ्यासको दृष्टिकोणबाट हेर्दा खासगरी देहायको अवस्थामा सार्वजनिक सरेकारका विवादहरू अदालत समक्ष लगिने र अदालतले समेत न्यायिक उपचार प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ ।

(क) आम सर्वसाधारण वा समूदायलाई सार्वजनिक हानि नैक्सानी पुगेमा वा पुग्न लागेमा ।

(ख) खासगरी गरीब तथा सीमान्तकृत वर्गको हक अधिकारको उल्लंघन भएमा वा हुन लागेमा ।

(ग) शासकीय वा प्रशासकीय निरंकुशताले संवैधानिक शक्ति सन्तुलनमा खलल पारेमा वा पार्ने सम्भावना भएमा ।

(घ) सरकारी वा प्रशासनिक निष्कृत्यता वा अकर्मण्यताका कारण संविधान वा कानून कार्यान्वयन प्रभावित भएमा वा हुन लागेमा ।

(ङ) राजनीतिक संविधानवादका उपकरणहरू अप्रभावकारी वा कमजोर देखिएमा ।

(च) न्यायालयलाई आफ्नै साख र छविमा सुधार गरी न्यायिक उत्तरदायित्व अभिव्यक्त गर्नु पर्ने परिस्थिति रहेमा ।

५. सार्वजनिक सरेकारको मुद्दा कसले दिन सक्छ ?

सार्वजनिक सरेकारको मुद्दा देहायको मध्ये जेसुकैले दिन सक्छ :

(क) सम्बन्धित वर्ग वा समूदायको तर्फबाट से वर्ग वा समूदायको कुनै व्यक्ति

(ख) व्यक्तिगत स्वार्थ वा सरेकार नरहेको जुनसुकै नेपाली नागरिक

(ग) अदालत आफैले

६. कसको विरुद्ध दायर गर्न सकिन्छ ?

सार्वजनिक सरेकारको विवादमा देहायको व्यक्ति वा क्षेत्र विरुद्ध मुद्दा दायर गर्न सकिन्छ :

(क) कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका

(ख) सार्वजनिक निकायहरू

(ग) निजी क्षेत्र (निजी क्षेत्र विरुद्ध मुद्दा दायर गर्न सार्वजनिक निकायलाई पनि विपक्षी बनाउनु पर्ने)

७. सार्वजनिक सरेकारको मुद्दाबाट प्राप्त हुन सक्ने उपचारहरू :

सार्वजनिक सरेकारको विवादको प्रकृति प्रतिद्वन्द्वात्मक नहुने, यस सम्बन्धी तथ्य निर्धारण तथा छानविनमा अदालतको विशेष सक्रियता रहने र विवादको प्रकृतिबाट जुनसुकै किसिमको उपचार प्रदान गर्नुपर्ने भएकाले मूलतः देहायका उपचारहरू प्रदान गर्ने गरिएको पाइन्छ ।

(क) अन्तरिम उपचार

(ख) छानविन गर्ने वा तथ्य पत्ता लगाउने समिति वा कार्यदलबाट हुने छानविन र अनुसन्धान

(ग) उपचारात्मक एवं सुपरीवेक्षण सम्बन्धी उपायहरूको अवलम्बन

- (घ) अधिकारको मान्यता
- (ङ) पुनर्स्थापना
- (च) क्षतिपूर्ति
- (छ) परिपूरण
- (ज) दण्डात्मक उपाय अवनम्बन
- (झ) निरेधात्मक उपचार
- (ञ) संरचनात्मक वा पद्धतिजन्य उपचार

८. सार्वजनिक सरोकारको विवादका विशेषताहरु :

सार्वजनिक सरोकारको विवादका देहायका विशेषताहरु उल्लेख्य छन् :

- (क) परम्परागत हकदैयाको फराकिलो विस्तार
- (ख) परम्परागत न्यायिक प्रकृया र कार्यविधिमा लचिलोपन
- (ग) न्यायको पहुँच सम्बन्धी अवधारणाको लोकतान्त्रिकीकरण
- (घ) सरकारी तथा प्रशासनिक संयन्त्रमाथि न्यायिक सुपरीवेक्षण र अनुगमन
- (ङ) तथ्य निर्धारणमा अदालतको प्रमुख भूमिका र सक्रियता
- (च) विवाद समाधानमा न्यायालयको मध्यस्थकारी, प्रस्तावदाता, अनुसन्धानकर्ता र समाधानकर्ताको भूमिका
- (छ) नयाँ किसिमको उपचारहरु

९. सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको परिणामले पार्ने असर:

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको परिणामले देहायका असरहरु पर्ने गर्दछन् :

- (क) न्यायको पहुँचलाई सरल र विस्तृत बनाउँछ ।
- (ख) कानून र नीतिगत सुधारमा एवं रिक्तता पूर्तीमा योगदान पुऱ्याउँछ ।
- (ग) सरकारलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाउँछ ।
- (घ) जनताको चेतनाको स्तर बढाउँछ ।
- (ङ) समाजमा संरचनागत एवं साँस्कृतिक परिवर्तन गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ ।
- (च) आर्थिक तथा सामाजिक रुपान्तरणमा सघाउ पुऱ्याउँछ ।
- (छ) सरकारको शासन गर्ने क्षमतालाई सुदृढ तुल्याउँछ ।
- (ज) भ्रष्टाचार नियन्त्रण तथा सुशासनमा मद्दत पुऱ्याउँछ ।
- (झ) समाजमा विद्यमान भेदभाव र असमानता अन्त्य गर्न मद्दत गर्दछ ।

१०. नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा भएका फैसलाको कार्यान्वयन स्थिति :

अदालतको फैसला वा आदेश कार्यान्वयन गर्नु र कार्यान्वयनमा सघाउनु कार्यपालिकाको संवैधानिक तथा कानूनी कर्तव्य हे ।
सार्वजनिक सरोकारका विवादमा र नेपाल सरकारलाई विपक्षी बनाइ दायर भएको मुद्दामा भएका फैसलाको कार्यान्वयन गर्न

सरकारको भनै बढी जिम्मेवारी हुन्छ । राज्यको तर्फबाट दायर भएका मुद्दामा हुने आदेश वा फैसलाको कार्यान्वयन गर्ने विशेष दायित्व पनि सरकारकै हुने हे । फैसला कार्यान्वयनको विषय अदालतको मात्र चासो वा समस्या हेइन् । लोकतन्त्र, सुशासन र विकासको मुद्दासँग फैसला कार्यान्वयनको सारभूत सम्बन्ध हुने गर्छ । न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्नु नै राज्यका प्रमुख तीन अंगहरूको एकै लक्ष तर फरक क्षेत्राधिकारका कारण बाटो अलग मात्र भएको हे । सार्वजनिक सरोकारका विवादको निरुपण सम्बन्धी विषयले शक्ति पृथक्करण तथा सन्तुलन सम्बन्धी शास्त्रीय मान्यतामा व्यवहारिक र कार्यात्मक परिवर्तन आएको छ ।

(क) सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई फैलाउने संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था

- संविधानको प्रस्तावनामा नै स्वतन्त्र न्यायपालिका, कानूनी राज्य र मानव अधिकारप्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त,
- ३१ वटा मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरी संवैधानिक उपचारको हकलाई छुट्टै मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको ।
- सामाजिक न्यायको हक, वातावरण तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी हक जस्ता आर्थिक तथा सामाजिक हक अधिकारलाई समेत मौलिक हकको रूपमा मान्यता प्रदान ।
- राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूबाट गरिएको प्रतिबद्धता ।
- वर्गीय, जातीय, भाषिक, क्षेत्रीय एवं लैङ्गिक समस्या र भेदभावको अन्त्य गर्ने प्रतिबद्धता ।
- सबै विभेदकारी कानूनको अन्त्य गर्ने प्रतिबद्धता ।
- आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरणको लक्ष्य, सुशासन अभिवृद्धि र भ्रष्टाचार नियन्त्रण लक्ष्य ।
- उपलब्ध स्रोत र साधनको न्यायेचित वितरण गर्ने प्रणाली स्थापना गर्ने प्रतिज्ञा ।
- सकारात्मक विभेद र संरक्षणको मान्यताको संवैधानिकीकरण ।
- अदालतको आदेश र निर्णयलाई सबैले मान्नु पर्ने व्यवस्था ।
- सर्वोच्च अदालत: संविधान र कानूनको अन्तिम व्याख्याता हुने प्रणालीको अवलम्बन ।
- संघिय संरचना ।

(ख) फैसला वा आदेशको प्रकृति

- परमादेश: तत्काल कार्यान्वयन गर्नु पर्ने ।
- निर्देशनात्मक आदेश: कार्यान्वयनको लागि समय लाग्न सक्ने ।
- न्यायिक टिप्पणी: काम कारवाहीमा सजकता अपनाउनु पर्ने ।
- ध्यानाकर्षण: गंभीरतापूर्वक विचार गर्नुपर्ने ।
- निर्देशनात्मक परमादेश ?

(ग) स्वरूप

- नयाँ कानून बनाउनु पर्ने,
- विद्यमान कानूनमा संशोधन गर्नुपर्ने
- कानूनलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्नुपर्ने
- नीति, रणनीति, कार्यक्रम एवं मापदण्ड तर्जुमा र लागू गर्नु पर्ने
- अध्ययन समिति वा कार्यदल गठन गरी उपयुक्त निष्कर्षमा पुगनु पर्ने
- संस्थागत व्यवस्था, जनशक्ति तथा स्रोत परिचालन तथा सुदृढीकरण गर्नु पर्ने

- अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व कार्यान्वयन गर्नु पर्ने ।

(घ)आदेशहरूको एकीकृत संख्यात्मक विवरण

सि.नं.	मुद्दाको विवरण	२०७० असार सम्म	आ.व. २०७०।७ १ पौष सम्म	आ.व. २०७२।७३ माघ सम्म	जम्मा
१.	लगत कट्टा भएका परमादेश आदेशहरू	१३	१४	७	३४
२.	कार्यान्वयनको अवस्था रहेका परमादेश आदेशहरू	६१	३	७	७१
३.	लगत कट्टा भएका निर्देशनात्मक आदेशहरू:	४६	१४	८	६८
४.	कार्यान्वयनको अवस्थामा रहेका निर्देशनात्मक आदेशहरू	९५	३२	१४	१४१
	जम्मा आदेशहरूको संख्या	२१५	६३	३६	३१४

(ङ) कार्यान्वयन गर्न बाँकी रहेका परमादेश तथा निर्देशनात्मक आदेशहरूको मन्त्रालयगत विवरण

सि.नं.	मन्त्रालय	परमादेश	निर्देशनात्मक आदेश	जम्मा
१.	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	०	६	६
२.	अर्थ मन्त्रालय	१	२	४
३.	आपूर्ति मन्त्रालय	०	१	१
४.	उद्योग मन्त्रालय	२	६	८
५.	ऊर्जा मन्त्रालय	३	०	३
६.	कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	३	१५	१८
७.	कृषि विकास मन्त्रालय	०	१	१
८.	खानेपानी तथा सरसफाई मन्त्रालय	०	०	०
९.	गृह मन्त्रालय	८	१६	२४
१०.	जनसङ्ख्या तथा वातावरण मन्त्रालय	१	३	३

११.	परराष्ट्र मन्त्रालय	०	३	३
१२.	पशुपंक्षि विकास मन्त्रालय	०	०	०
१३.	भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय	५	५	११
१४.	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय	४	६	९
१५.	महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय	८	१४	२०
१६.	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय	०	०	०
१७.	रक्षा मन्त्रालय	१	३	४
१८.	वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय	०	५	५
१९.	वाणिज्य मन्त्रालय	१	१	२
२०.	विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	०	१	१
२१.	शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय	५	२	७
२२.	शिक्षा मन्त्रालय	६	१४	२०
२३.	श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय	१	२	४
२४.	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	१	३	४
२५.	सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय	३	९	१२
२६.	सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय	०	०	०
२७.	सहरी विकास मन्त्रालय	५	६	११
२८.	सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	५	५	९
२९.	सिँचाई मन्त्रालय	१	०	१
३०.	सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय	२	०	२
३१.	स्वास्थ्य मन्त्रालय	५	१२	१६
	जम्मा	७१	१४२	२१३

(च) लगतकट्टा भएकै विवरण :

परमादेश – ३४

निर्देशात्मक आदेश – ७२

(छ) कार्यान्वयन भइसकेका महत्वपूर्ण केही आदेशहरू :

- सूचनाको हक सम्बन्धी कानून निर्माण गर्नु, रिट नं. ३०४९, २०५०
- वातावरण संरक्षणका लागि आवश्यक कानून निर्माण गर्नु, रिट नं. ३५, २०४९
- निर्वाचन क्षेत्र विकास केषकै रकम खर्च सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्नु, रिट नं. ३३०९, २०५७
- छुवाछुत अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्नु, रिट नं. ३६४४, २०५७
- बैवाहिक बलात्कार सम्बन्धी कानूनी पूर्णता प्रदान गर्नु, रिट नं. ५५, २०५८
- मानव अधिकार अनुकूल कानूनी व्यवस्था गर्नु, रिट नं. ३४, २०६०
- बेकसी जस्ता अन्धविश्वास हटाउन आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नु, रिट नं. २८९१, २०५८
- मानव अधिकार महासन्धि अनुकूल कानूनी व्यवस्था गर्नु, रिट नं. ११४, २०५९
- महिला, पुरुषकाबीच कानूनी समानता कायम गर्नु, रिट नं. ३७, २०६१
- पिछडिएका वर्गकै संरक्षणका लागि आवश्यक कानून निर्माण गर्नु, रिट नं. ३३७८, २०६१

(ज) कानून संशोधन (कार्यान्वयन भएका) गर्नु भन्ने:

- भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ कै दफा २६(१) मा आवश्यक संशोधन गर्नु, रिट नं. २७२६, २०५१
- ज्यान सम्बन्धी महलकै २८८ र ३२ नं.मा आवश्यक संशोधन गर्नु, रिट नं. ५२, २०६१
- निर्वाचन सम्बन्धी कानूनमा आवश्यक संशोधन गर्नु, रिट नं. २६६८, २६६९, २०५९
- अंशबण्डाकै १६ नं. मा आवश्यक विचार गर्नु, रिट नं. ३१, २०६१
- लेग्ने, स्वास्नीकै महलमा कानूनी समानता कायम गर्नु, रिट नं. ६४, २०६१
- धर्मपुत्र र धर्मपुत्रीकै हकहितका लागि देवानी संहिताकै मस्यौदामा परिमार्जन गर्नु, रिट नं. २६७९/२०६२

(झ) नीति, योजना, कार्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन गर्नु भन्ने:

- स्वच्छ खानेपानी वितरण गर्नेतर्फ आवश्यक कार्य गर्नु, रिट नं. २२३७, २०४७
- कारखानामा प्रयोग भएकै पानी शुद्धिकरण गर्नेतर्फ आवश्यक कार्य गर्नु, रिट नं. ३०९८, २०५७
- सार्वजनिक जग्गा सेही प्रयोजनमा प्रयोग गर्नु, रिट नं. २११३, २०५३
- जातिय भेदभाव र कुरीती हटाउन चेतनामूलक कार्यक्रम सन्चालन गर्नु, रिट नं. ३१३८, २०६१
- आयातित सवारी साधनकै मापदण्ड जांच्ने संयन्त्र स्थापना गर्नु, रिट नं. २५, २०५८

(ञ) अध्ययन समिति गठन गरी समितिकै राय बमोजिम गर्ने:

- छेरीलाई छेरा सरह पैत्रिक सम्पत्तिमा अधिकार प्रदान गर्ने सम्बन्धमा समिति मार्फत अध्ययन गरी आवश्यक कार्य गर्नु, रिट नं. ३३९२, २०५०
- छेरा र छेरीकाबीच समानता कायम गर्ने सम्बन्धमा समिति मार्फत अध्ययन गरी आवश्यक कार्य गर्नु, रिट नं. २८१६, २०५१
- सरेकारवाला र विशेषज्ञ समेतकै राय, सल्लाह लिई लोकसेवाकै पाठ्यक्रममा आवश्यक परिमार्जन गर्नु, रिट नं. ८३, २०५२

- वातावरण र धुँवा प्रदुषणका बारेमा अध्ययन गरी आवश्यक कार्य गर्नु, रिट नं. ३४४०,२०५३
- छाउपडि प्रथाका सम्बन्धमा अध्ययन गरी आवश्यक कार्य गर्नु, रिट नं. ३३०३,२०६१
- क्याबिन, डान्स रेष्टुरेण्ट र मसाज सेन्टरमा काम गर्ने महिला कामदारको समस्या अध्ययन गर्नु, रिट नं. २८२२,२०६२
- मुलुकी न, प्रस्तावनामा रहेको छोटोबडा भन्ने शब्दले पार्ने प्रभाव अध्ययन गरी आवश्यक कार्य गर्नु, रिट नं. ००३८,२०६५
- नेपाल कानूनका प्रस्तावनाको अध्ययन गरी आवश्यक कार्य गर्नु, रिट नं. ००३४,२०६५

(ट) विविध :

- मदिरा उत्पादन, खरिद, बिक्रि, वितरण, निकासी, पैठारी र विज्ञापनको दुरगामी विचार गरी आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु, रिट नं. १९४२,२०५३
- स्वास्थ्य मन्त्रालयको भवनको मौलिक स्वरूप परिवर्तन नगरी यथास्थितीमा राख्नु, रिट नं. ३११०,२०५४
- मौलिक हकको प्रयोग सरल र सहज तरिकाले गराउने व्यवस्था गर्नु, रिट नं. ३१९०,२०५६
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको गठन गर्नु, रिट नं. ३६६६,२०५५
- कानून कार्यान्वयन गर्नुपर्ने दायित्व भएका निकाय र पदाधिकारीलाई ऊनिहरूको दायित्वप्रति सचेत गराउनु, रिट नं. ३६४३,२०५७
- घडेरी वितरणको कार्य अनिर्णयको अवस्थामा नराख्नु, रिट नं. २५०४, २६७६, २८६२,२०५९
- छनौट भएका निवेदक लगायतका व्यक्तिलाई करिया पठाउने सम्बन्धमा प्राथमिकता प्रदान गर्नु, रिट नं. ३२१६,२०६१
- कालमेचन गुठि र से को वरिपरी कमर्सियल भवन निर्माण नगर्नु, रिट नं. २९९०,२०६१
- सर्वोच्च अदालतको आदेश कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा सबै मन्त्रालयमा एक संयन्त्र गठन गरी काम, कर्तव्य तेक्नु, रिट नं. १०७४,२०६४

११. सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको सकारात्मक उपलब्धीहरू :

- मानव अधिकारको संरक्षण, लैङ्गिक समानता, जातीय भेदभाव अन्त्य गर्नमा कानूनी एवं व्यवहारिक योगदान पुगेको ।
- अदालत प्रतिको अपेक्षामा वृद्धि ।
- कानूनी रिक्तता मेट्नमा योगदान पुगेको ।
- सरकार र प्रशासन संयन्त्रलाई उत्तरदायी बनाउन मद्दत पुगेको ।
- नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको पालनामा मद्दत पुगेको ।
- सुशासन कायम गर्न र भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नमा महत्वपूर्ण योगदान पुगेको ।
- वातावरण संरक्षण, उपभोक्ताको हित संरक्षण, धर्म, संस्कृति र सम्पदाको संरक्षणमा योगदान पुगेको ।

१२. सार्वजनिक सरोकारको विवादले सृजना गरेका टिप्पणीहरू :

- व्यक्तिगत स्वार्थ, प्रचारबाजी, सरोकार र कतिपय अवस्थामा राजनीतिक उद्देश्य पूर्तिको हतियारको रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको नाममा मुद्दा लैजाने प्रवृत्ति बढ्दै गएको ।
- परम्परागत मुद्दाहरूको कारवाही र किनारामा प्रतिकूल असर परि रहेको ।
- बैद्विक वा प्राज्ञिक जिज्ञासा उद्देश्य पूर्तिको लागि समेत प्रयोग गर्ने गरिएको ।

- न्यायालयको क्षेत्राधिकारमा असीमित र अनियन्त्रित वृद्धि भई शक्ति पृथकीकरणको अवधारणा खलबलिएको ।
- केहीको नियमित धन्दा हुन पुगेको ।
- न्यायिक उत्तरदायित्व कमजोर छ ।
- राजनीतिक र प्रशासनिक क्षेत्रमाथि हस्तक्षेप बढ्दै छ ।

१३. फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू:

- एकीकृत र खण्डीकृत तथ्यांकको अभाव ।
- कार्यपालिका र न्यायपालिकाबीचको फरक बुझाइ र मनेविज्ञान ।
- आदेश कार्यान्वयन गर्ने गराउने पदाधिकारीहरूमा सार्वजनिक सरोकारका विवादसँग सम्बन्धी मुद्दाहरूको सैद्धान्तिक र व्यवहारिक भ्रम हुनु ।
- नीतिगत, कानूनी र संस्थागत स्पष्टता नहुनु ।
- फैसला कार्यान्वयनलाई नियमित र प्रमुख (Core Function) कार्यको रूपमा लिने पद्धति विकास हुन नसक्नु ।
- फैसला कार्यान्वयनलाई अतिरिक्त भारका रूपमा लिनु ।
- अदालत र कार्यपालिका तथा सरकारका मन्त्रालयहरूबीच नै समन्वय हुन नसक्नु ।
- अस्पष्ट र सैद्धान्तिक धरातलमा कमजोर फैसलाहरूको कार्यान्वयनमा रहेको जटिलता ।
- कार्यान्वयन भइसकेका फैसला वा आदेशको पनि लगत कट्टा गर्न पहल नहुनु ।
- साधन र स्रोतको व्यवस्थापन एवं परिचालनमा त्रुटी ।
- फैसला वा आदेश कार्यान्वयन हुन नसक्नुको कारण पुष्टि गर्नु पर्ने दायित्व नहुनु ।
- कतिपय फैसला वा आदेश जटिल र अस्पष्ट हुनु (जे जे गर्नु पर्ने हे गर्नु) ।
- आदेश कार्यान्वयन गर्ने पदाधिकारी वा निकाय स्पष्ट नहुनु (विपक्षी नेपाल सरकारका नाममा आदेश जारी हुने) ।
- आदेश कार्यान्वयनको लागि दिइएको समयावधि थोरै हुनु (एक वर्षभित्र संसदमा विधेयक पेश गर्नु)
- फैसला कार्यान्वयनमा निरन्तर अनुगमन र मूल्यांकन हुन नसक्नु ।
- रिट निवेदकको दायित्व र जिम्मेवारी नहुनु ।
- आइपरेका समस्या तथा कठिनाइका बारेमा न्यायालय र सरकारबीच छलफल गर्न र सो अनुसार आवश्यक व्यवस्था गर्ने पद्धति नहुनु ।

१४. फैसला कार्यान्वयनको सन्दर्भमा प्रशासकीय संयन्त्रमा रहेको भ्रमहरू :

- सरकारका विरुद्ध जारी भएका आदेशहरूको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर हुनु स्वाभिकै हे ।
- अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्य मूल कार्य हेर्न ।
- फैसला वा आदेशहरू कार्यान्वयन गर्न थप स्रोत र साधनको आवश्यकता पर्दछ ।
- अदालतले मूलुकको परिस्थिति, व्यवहारिक पक्ष, कार्यान्वयन क्षमता नहेरी सैद्धान्तिक आधारमा मात्र फैसला गर्दछ ।
- अदालतको कारण सरकारी र प्रशासनिक संयन्त्रहरू कमजोर भएका छन् ।

१५. अदालतको सन्दर्भमा रहेका समस्या :

- केही आदेशहरूको सैद्धान्तिक धरातल कमजोर छ ।

- सार्वजनिक सरोकारको अवधारणा र उद्देश्य भन्दा बाहिर गएर आदेश जारी भएका छन् ।
- न्यायिक समाधानका सीमाहरूलाई आत्मसात गरेको देखिँदैन ।
- न्याय समन्वय समितिको क्रियाशीलता कमजोर छ ।

१६. सरकारको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व :

- कुनै फैसला कार्यान्वयनमा समस्या वा जटिलता भए से सम्बन्धमा अदालतलाई जानकारी गराउनु पर्ने ।
- देवानी तथा फैजदारी मुद्दाको फैसलाको कार्यान्वयन र सार्वजनिक सरोकारको मुद्दाको फैसलाको कार्यान्वयन नितान्त फरक भएकाले लगतकट्टाको दृष्टिकोणबाट हेर्न नमिल्ने ।
- फैसला कार्यान्वयनलाई सम्बन्धित निकायको प्रमुख कार्य भित्र पार्नु पर्ने ।
- नियमित बजेट र स्रोत साधनलाई फैसला कार्यान्वयनसँग आवद्ध गर्नु पर्ने ।
- साँच्चिकै अव्यवहारिक र सैद्धान्तिक रूपले त्रुटीपूर्ण फैसला उपर कानूनी उपचार खोज्ने ।
- फैसला कार्यान्वयनको विषयलाई आवधिक योजना र बजेटमा उल्लेख गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- प्रत्येक मन्त्रालयले आन्तरिक अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- फैसला कार्यान्वयनलाई अन्य क्षेत्रका नीति तथा कार्ययोजनासँग आवद्ध गर्ने ।
- फैसला कार्यान्वयनमा कानून शाखामाथि अनावश्यक जिम्मेवारी थप नगर्ने ।

१७. कार्यान्वयनको समग्र अवस्था :

- सरकारले महत्वपूर्ण प्राथमिकतामा राखेको छ ।
- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको कृयाशिलता ।
- उच्च सन्तुष्टजनक अवस्था नरहे पनि निराशाजनक भने छैन ।
- फैसला कार्यान्वयन प्रति संवेदनशीलता र सजगता बढेर गएको छ ।
- आवश्यक कानूनी, नीतिगत तथा संस्थागत संयन्त्र तयार हुँदै गएको छ ।
- विधायिकामा महत्वपूर्ण विधेयकहरू विचाराधीन छन् ।

१८. नेपाल सरकारका फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी प्रयासहरू:

- फैसला कार्यान्वयनको गति सुस्त रहेको तथ्यलाई स्विकार गरी नेपाल सरकारले नीतिगत रूपबाट महत्वपूर्ण नियन्त्रणहरू गरेको ।
- मिति २०६६।२।२२ को मन्त्रिपरिषद्को निर्णय :
 - तिन महिनाभित्र कानूनको मस्यौदा तयार गर्ने ।
 - मन्त्रालय तहबाट कार्यान्वयन हुन नसक्ने विषयहरू मन्त्रिपरिषद्मा पेश गर्ने ।
 - आर्थिक व्ययभार पर्ने हकमा अर्थ मन्त्रालयसँग समन्वय राखी बजेटमा समावेश गर्ने ।
 - अनुगमनको कार्य प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयको कानून तथा मानव अधिकार महाशाखाले गर्ने ।
 - सम्बन्धित सचिव जिम्मेवार हुने ।

मिति २०६७।११।१७ को मन्त्रिपरिषद्को निर्णय:

- सबै मन्त्रालयहरूमा फैसला कार्यान्वयन शाखाको गठन ।
- सो शाखाको काम र कर्तव्य किटान ।
- सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिवको काम, कर्तव्य र अधिकार ।

- प्रधानमन्त्री कार्यालयको काम, कर्तव्य ।
- अनुगमन समिति
- कार्यान्वयन सम्बन्धी प्रतिवेदन पठाउने दायित्व ।
- कार्यान्वयन स्थिति वेभसाइटमा राख्ने ।
- आदेश कार्यान्वयनको स्थिति सम्बन्धी प्रतिवेदनको प्रकाशन गर्ने थालनी ।
- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयको अनुगमन ।
- एक भन्दा बढी मन्त्रालयसँग सम्बन्धित फैसला वा आदेशको हकमा फैसला कार्यान्वयन गर्ने मुख्य निकाय र सहयोगि निकाय किटान गरी समन्वय गर्ने गराउने ।
- फैसला कार्यान्वयनको सन्दर्भमा न्यायालयले सरकारसँग राखेको अपेक्षा र सरकारले न्यायालयसँग राखेको अपेक्षाको विषयमा परस्पर छलफल गर्ने पद्धतिको शुरुवात गर्ने ।

१९. निष्कर्ष :

सार्वजनिक सरोकारको विवादले लेकतान्त्रिक मूलुकको न्यायय प्रणालीमा संस्थागत रूपले नै स्थान पाइसकेको र यसको अभ्यासबाट लेकतन्त्रका लाभहरूको समन्यायिक वितरण गर्नमा महत्वपूर्ण योगदान पुगेको छ । नेपालको सन्दर्भमा यसको प्रयोगले पारेका सकारात्मक असरहरू प्रत्यक्ष रूपमा महसुस गर्न सकिन्छ । यद्यपि सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाहरूको नाममा कमजोर एवं सीमान्तकृत वर्गको हक अधिकार संरक्षणको लागि भन्दा अन्य उद्देश्य र अपेक्षाको लागि मुद्दा दायर गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै जानु चिन्ताको विषय बनेको छ । यद्यपि यसलाई नियमन गर्नको लागि सर्वोच्च अदालत स्वयंले न्यायिक मार्गदर्शन गरिसकेको छ तथापि त्यसको कार्यान्वयन पक्ष सन्तुष्टजनक छैन र त्यस मार्गदर्शनको अन्तरवस्तुको बारेमा समेत प्राज्ञिक र नेपालको सन्दर्भको दृष्टिकोणबाट बहस गर्नु पर्ने भनाईहरू पनि सुनिएका छन् ।

कार्यपत्र नं. २१

अभियोजनको विद्यमान अवस्था र अभियोगपत्र लेखनमा गर्नु पर्ने सुधार

संजीवराज रेग्मी, सहन्यायाधिवक्ता
भरतलाल शर्मा, उपन्यायाधिवक्ता

१. विषय प्रवेश:

फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रमुख उद्देश्य अपराध गर्ने व्यक्तिलाई सजाय दिलाउनु र संभावित अपराधीलाई अपराध गर्नबाट हतोत्साहित गरी समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्नु हो । फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेमा अपराध नियन्त्रण हुनुको साथै समाजमा दण्डहिन्ताको अन्त्य हुने संभावना रहन्छ । नेपालको संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाका आधारमा फौजदारी न्याय प्रशासनको संचालनमा खासगरी अभियोजनमा महान्यायाधिवक्ता र मातहत सरकारी वकिलको प्रमुख भूमिका रहेको छ ।¹⁶¹ सरकारी वकिललाई सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाको अभियोजनको दायित्व रहेको हुँदा त्यस्ता मुद्दाहरूमा अनुसन्धान अधिकारीबाट संकलित प्रमाण कागजका आधारमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको निर्णय गर्ने र मुद्दा चलाउने निर्णय गरेकोमा अभियोगपत्र तयार गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालत समक्ष दायर गर्ने, गर्न लगाउने जिम्मेवारी समेत रहेको छ । सरकारी वकिलले गर्ने अभियोजनको कार्यबाट नै फौजदारी न्याय प्रक्रियाको औपचारिक शुरुवात हुन्छ ।

अपराधको अनुसन्धानबाट संकलित सबुत प्रमाणका आधारमा कुनैपनि व्यक्ति उपर निजले गरेको कसूर अपराधमा प्रचलित कानून बमोजिम सजायको दावी लिई सक्षम अदालत समक्ष अभियोग पेश गर्ने कार्य अभियोजन हो । अभियोजनको उद्देश्य अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई निज अपराधमा संलग्न भएको पुष्टी गर्ने आधिकारिक प्रमाणका आधारमा दोषी सिद्ध गरी कानून बमोजिमको अपराधिक दायित्व वहन गराउनु हो । अभियोजन अन्तर्गत कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउने कार्य मात्र नभै प्रमाणका आधारमा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने, मुद्दामा निर्णय गर्न आवश्यक पर्ने प्रमाण संकलन गराउने र त्यस्ता प्रमाणहरूको विशेषज्ञबाट परीक्षण गराउने, अभियोग पत्र तयार गरी दायर गर्ने, गर्न लगाउने, त्यस्तो अभियोग प्रमाणित गर्ने सबुद प्रमाण प्रस्तुत गर्ने विषयहरू पर्दछन् । यस्ता सबुद प्रमाणहरू कानूनले तोकेको अनुसन्धान अधिकारीबाट रीतपूर्वक संकलित गरिनु पर्दछ र अभियोजनका लागि प्रस्तुत गरिन्छ । तसर्थ अभियोजन र अनुसन्धान अलग अलग विषय नभै एक अर्कामा अन्योन्याश्रित विषय हुन् । अनुसन्धान अभियोजनका लागि आवश्यक पर्ने प्रमाण संकलन गरी बलियो जग स्थापना गर्नु हो । यसबाट अभियोग लगाईएको व्यक्तिको आरोप पुष्टी गर्न र कानून बमोजिम सजाय दिलाई पीडितलाई न्याय र राज्यको कानून कार्यान्वयन गर्न मद्दत पुग्दछ ।

२. अभियोजन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

नेपाल अधिराज्यको संविधान जारी हुनुपूर्वसम्म प्रहरी अधिकृत र सरकारी वकीलबाट संयुक्त रुपमा अपराधको अनुसन्धान गर्ने र अनुसन्धान कार्य सम्पन्न भएपछि संयुक्त रुपमा प्रहरी प्रतिवेदनको नामले आरोपित व्यक्ति उपर अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अभियोग पत्र दायर गर्ने कानूनी व्यवस्था थियो ।¹⁶² नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले नेपाल सरकारको तर्फबाट कुनै अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरे अनुरूप मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने कार्य प्रत्यायोजित अधिकार बमोजिम मातहतका सरकारी वकिलबाट गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । मूलतः अपराधको अनुसन्धानको कार्य प्रचलित कानून बमोजिम अनुसन्धान अधिकारीबाट र अभियोजनको कार्य सरकारी वकिलबाट हुने व्यवस्था भयो ।¹⁶³ तथापी अनुसन्धान र

¹⁶¹ नेपालको संविधानको धारा १५८ ले नेपाल सरकारको तर्फबाट चलाउने मुद्दाको अभियोजन गर्ने नगर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्तामा रहेको र सो अधिकार निजले संविधानको व्यवस्था अनुसार मातहत सरकारी वकिललाई प्रयोग र पालन गर्नेगरी प्रत्यायोजन गरेको हुँदा सो अनुसार सरकारी वकिल अभियोजन गर्ने अधिकारी हो । नेपाल राजपत्र २०७२।०६।०३

¹⁶² स.मु.स.ऐन, २०१७ को दफा ३ र स.मु.स.नियमावली, २०१८ को नियम १२

¹⁶³ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा, ११० (२)

अभियोजन अलग र स्वतन्त्र विषय नभै अनुसन्धानमा सरकारी वकिलले निर्देशन गर्ने, सो निर्देशन अनुसन्धान अधिकारीले पालना गर्नुपर्ने, कानूनी विषयमा अनुसन्धान अधिकारीलाई सरकारी वकिलले राय सल्लाह प्रदान गर्ने, अभियोजनलाई आवश्यक पर्ने प्रमाण संकलन तथा प्रमाण प्रस्तुतीमा अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकिललाई सहयोग गर्नुपर्ने जस्ता विषयहरू पनि कानूनले निर्धारण गरेको हुँदा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता अलग अलग नभै दुई निकाय बीच कार्यात्मक सहयोग र समन्वय रहने व्यवस्था गर्न खोजेको देखिन्छ ।

नेपालको संविधानले कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुने पुरानै संवैधानिक व्यवस्थालाई निरन्तरता दिए अनुरूप महान्यायाधिवक्ताबाट सो अधिकार मातहत सरकारी वकिलले प्रयोग र पालना गर्ने गरी प्रत्यायोजन गरिएको छ ।¹⁶⁴ सोही अधिकार प्रयोग गरी सबै तहका सरकारी वकीलहरूले अपराधको अनुसन्धान पश्चात प्राप्त सबैकल मिसिल तथा प्रमाणका आधारमा सरकार वादी हुने मुद्दाको अभियोजनको कार्य गर्दै आएका छन् ।

३. अभियोजनका सिद्धान्त

कुनै पनि मुद्दामा शक्ति व्यक्ति उपर अभियोजन गर्ने वा नगर्ने विषय निम्न सिद्धान्त र मान्यतामा आधारित हुन्छ । यस्ता मान्यता वा सिद्धान्तहरूलाई प्रायः सबै देशहरूको कानून प्रणालीमा स्वीकार गरेको पाइन्छ ।

- कसूर वा अपराध घटीत भएको वा हुन लागेको र सो अपराधमा शक्तिको संलग्नता ।
- कसूर तथा अपराध सम्बन्धी कानून बीचको सामञ्जस्यता ।
- एउटै कसूरमा एक पटक भन्दा बढी मुद्दा नचलाइने ।
- कानूनले अपराध नमानेको कार्यमा अभियोजन नहुने ।
- अभियुक्त र पीडितको अधिकारको सम्मान ।
- प्रमाणको पर्याप्तता र सार्वजनिक हित ।
- अभियोग प्रमाणित गर्ने दायित्व अभियोजनकर्तामा निहित रहने ।
- निष्पक्ष, स्वतन्त्र र वस्तुनिष्ठ अनुसन्धानका आधारमा अभियोजन गर्ने ।
- समान तथ्य र प्रमाण भएको मुद्दामा अभियोजनको निर्णयमा एकरूपता हुनुपर्ने ।

३. अभियोजन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन

३.१. बेलायत:

कमन ल प्रणालीमा आधारित बेलायतमा अभियोजनात्मक फौजदारी न्याय प्रणाली अवलम्बन गरिएको छ । सबै फौजदारी मुद्दा सरकारवादी भै चलाइन्छन् र अभियोजनको मुख्य जिम्मा अभियोजनकर्ता अर्थात सरकारी वकीललाई दिएको छ । सन् १९८६ सम्म बेलायतमा प्रहरीले नै अभियोग पत्र दायर गर्ने प्रचलन थियो ।¹⁶⁵ Prosecution of Offence Act, 1985 ले Crown Prosecution Service को स्थापना गरेपछि अभियोजन गर्ने कुरामा प्रहरीको कुनै भूमिका नरहने र अभियोजन सम्बन्धी सम्पूर्ण जिम्मेवारी अभियोजनकर्तामा रहने व्यवस्था गरियो । अपराधको अनुसन्धानको जिम्मेवारी भने प्रहरीमा निहित रहेको छ । अनुसन्धान कार्य सम्पन्न भएपछि प्रहरीले अनुसन्धान फाइल अभियोजनकर्ता समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था रहेको छ । तत्पश्चात अभियोजन सम्बन्धी प्रक्रिया प्रारम्भ गरिन्छ । अभियोजन गर्ने नगर्ने कुरामा अभियोजनकर्तालाई व्यापक

¹⁶⁴ नेपाल राजपत्र, २०७२।०६।०३

¹⁶⁵ Gary, Slapper & Kelly, David (1995), *Lecture Notes...English Legal System*, (2nd ed.), Cavendish Publishing Limited, London, P.289

स्वविवेकीय अधिकार रहेको छ । Code of crown prosecution अनुसार बेलायती अभियोजन सम्बन्धी व्यवस्था निम्न अनुसार रहेको छ ।¹⁶⁶

- अभियोजनकर्ता (Crown prosecutor) लाई कुनै पनि मुद्दाको अभियोजन गर्ने वा नगर्ने निर्णय गर्ने अधिकार रहेको छ ।
- प्रमाणको पर्याप्तता र सार्वजनिक हितका आधारमा अभियोजन गर्न उपयुक्त व्यक्तिलाई उपयुक्त कसूरका लागि मात्र अभियोजन गरिन्छ । (Right person is prosecuted for right offence on the basis of evidential test and the public interest test)
- कुनै पनि मुद्दामा प्रमाणको पर्याप्तता र सार्वजनिक हितका दृष्टिले अभियोजन गर्न नसकिने भएमा अभियोजनकर्ताले त्यस्तो मुद्दा चलाउदैनन । शक्ति व्यक्ति स्वतः अभियोजनको विषय मानिदैन ।

३.२. संयुक्त राज्य अमेरिका

संयुक्त राज्य अमेरिकामा जिल्ला न्यायाधिवक्तालाई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने सम्पूर्ण अधिकार रहेको छ । पर्याप्त प्रमाणबाट अभियोग प्रमाणित हुने र सजाय ठहर हुने अवस्थामा मात्र अभियोजनको निर्णय लिईन्छ । अन्यथा सरकारी वकिलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्नसक्ने अधिकार रहेको छ । यद्यपी प्रमाणले प्रष्ट रुपमा कसूर ठहर हुने अवस्था देखिएकोमा पनि सरकारी वकिल अभियोजन गर्ने वा नगर्ने निर्णय गर्न स्वतन्त्र हुन्छ । अभियोजनकर्ताले जिकिरको सौदावाजी (Plea bargaining) का आधारमा मुद्दामा सजाय कम गर्ने दावी लिन वा मुद्दाको कारवाही अगाडि नबढाउने गरी निर्याय गर्न सक्ने अधिकार रहेको छ । अपर्याप्त प्रमाणको अवस्था (Insufficient evidence) न्यायको हित, (interest of justice) कानूनको उचित प्रक्रिया सम्बन्धी समस्या (due process problem) र कसूर स्वीकार गरेको आधार (guilty pleas) जस्ता सामान्य विषयहरू अभियोजन नगर्ने आधारको रुपमा ग्रहण गरिन्छ ।

३.३. जापान

अभियोजन गर्ने वा नगर्ने जिम्मेवारी अभियोजनकर्तालाई रहेको छ । अपर्याप्त प्रमाणका आधारमा र अभियोजनकर्ताको निर्णयमा अभियोजन ईन्कार गर्न सकिन्छ । अभियोगपत्र अदालतमा प्रस्तुत गरेमा अभियोजन अगाडि बढ्दछ । जापानमा संक्षिप्त रुपमा अभियोग पत्र लेख्ने अभ्यास रहेको छ । यसमा अभियुक्तको नाम र अभियुक्तसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक तथ्यहरू उल्लेख गरिन्छ । यसमा अभियुक्तको नाम, स्थायी र अस्थायी ठेगाना, पेशा, जन्ममिति उल्लेख गरिन्छ । अभियोग सम्बन्धी तथ्य (The Charged Facts) मा अपराध भएको स्थान, समय, तरिका, परिणाम, अपराध गर्न प्रयोग भएको वस्तु र पीडितको विवरण आदि उल्लेख गरिन्छ । अभियोजन गरिने अपराध (The Charged Offence) मा अपराधको नाम र लागु हुने कानून (Applicable statutes) को दफा उल्लेख गरिन्छ ।¹⁶⁷ मुद्दाको अनुसन्धानमा भौतिक प्रमाणको संकलन र तिनको वैज्ञानिक परिक्षणमा जोड दिइने हुँदा सबूदप्रमाणको आधारमा Conviction हुने सम्भावना भएको अवस्थामा मात्र मुद्दा चलाईन्छ । जापानमा Prosecutor ले कुनैपनि मुद्दामा Conviction हुने सम्भावना नदेखिए सम्म कुनै पनि मुद्दा नचलाउने स्थापित मान्यता रहेको छ ।

¹⁶⁶ code of crown prosecution section

¹⁶⁷ जापानको फौजदारी कार्यविधि संहिताको धारा २५६

४ अभियोग पत्र लेखन सम्बन्धी व्यवस्था :

सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा अभियुक्त उपर कसूरको आरोप लगाई सो कसूरमा हुने सजायको दावी लिई अभियोजनकर्ताबाट मुद्दा हेर्ने निकायमा पेश गरिने आरोपपत्र अभियोग पत्र हो । यसैबाट फौजदारी न्याय प्रणालीको औपचारिक प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्छ । अभियोग पत्र राज्यको तर्फबाट व्यक्तिका विरुद्ध कुनै फौजदारी कसूरका सम्बन्धमा न्यायिक निकायमा पेश गरिने औपचारिक आरोपपत्र हो जसमा आरोपित व्यक्ति उपरको कसुर, आरोपित उपरको कसुरलाई समर्थन गर्ने प्रमाण र कसूरमा माग दावी गरिएको सजाय तथा आरोपित व्यक्ति उपर सृजना हुने दायित्व उल्लेख गरिन्छ ।

अभियोजनको लागि मुख्य आधार सबुद प्रमाण हो । स.मु.स. ऐन २०४९ को दफा १८ ले मिसिल अध्ययन गर्दा मुद्दा चल्ने देखिएमा अभियोजन गर्ने निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । सार्वजनिक हित लगायत अन्य विषयहरूलाई अभियोजनको आधार बनाउन सकिने कानूनी अवस्था छैन । मुद्दा चल्ने आधार अनुसन्धानमा संकलित सबुत प्रमाण नै हो । सबुत प्रमाण प्रचलित प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाले प्रमाण योग्य मानेको तथा त्यस्तो प्रमाण अधिकार प्राप्त अधिकारीले रीतपूर्वक संकलन गरेको हुनुपर्दछ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८ ले अभियोगपत्रमा निम्न कुराहरु उल्लेख गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।¹⁶⁸

- अभियुक्तको पुरा नाम, थर बतन,
- अपराध सम्बन्धी सूचनाको व्यहोरा,
- अपराध सम्बन्धी विवरण,
- अभियुक्त उपर लगाईको अभियोग र तत्सम्बन्धी प्रमाण,
- सम्बन्धित कानून,
- अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजाय र क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्नेमा क्षतिपूर्तिको रकम ।
- पटक अपराधमा थप सजाय हुनुपर्ने भएमा पहिले सजाय पाएको मिति र सजाय गर्ने अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको नाम ।

५. अभियोजनको विद्यमान अवस्था

अभियोजनको विद्यमान अवस्था हेर्दा अभियोजनका लागि सरकारी वकिलबाट अभियोजनका लागि आवश्यक पर्ने प्रमाण संकलन गर्न समयमा नै अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशन दिने अभ्यास ज्यादै न्यून रहेको देखिन्छ । तथ्यांक हेर्दा आ.व. २०६७/६८ मा ३.९२ प्रतिशत, आ.व. ०६८/६९ मा ५.२७ प्रतिशत, आ.व. ०६९/७० मा २.३७ प्रतिशत र आ.व ०७१/७२ मा ४.५५ प्रतिशत मुद्दामा मात्र सरकारी वकीलबाट तहकिकात गर्ने प्रहरीलाई प्रमाण संकलन गर्न निर्देशन दिईएको देखिन्छ ।

¹⁶⁹ विशेषज्ञको रिपोर्ट अनुसन्धान तथा अभियोजनका लागि महत्वपूर्ण मानिन्छ । तर यसको सही प्रयोग हुन सकेको छैन भने परीक्षण रिपोर्ट समयमा नै प्राप्त नहुने, समयमा नै परीक्षण गर्न नपठाउने, वन्यजन्तुको आखेटोपहार, लागूऔषध, किर्ते, विद्युतीय अपराध जस्ता मुद्दामा परीक्षण प्रतिवेदन प्राप्त नहुँदै अभियोजन गर्ने गरिएको अवस्था पनि रहेको देखिन्छ ।

अनुसन्धानमा भौतिक प्रमाणको संकलन गर्ने तथा परीक्षण गर्ने, विशेषज्ञको राय लिने अभ्यास पनि कम रहेको देखिन्छ भने त्यस्ता प्रमाणका आधारमा अभियोजन गर्ने कार्य पनि ज्यादै कम रहेको देखिन्छ । साक्षीको भनाई र शक्ति व्यक्तिको बयानका आधारमा फौजदारी अपराधको अभियोजन हुने अभ्यास बढी रहेको छ । अभियोजनका सिद्धान्तहरूको पालना र प्रयोगमा कमी रहेको छ । एकै प्रकृतिका मुद्दामा ठगी र वैकिङ कसूर, खोटा चलन र नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, चोरी वा दूरसंचार ऐन आदिको प्रयोग यसका उदाहरण हुन ।

¹⁶⁸ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८

¹⁶⁹ म.न्या.का.को आ.व.०६७/६८, ०६८/६९, ०६९/७०, ०७०/७१ र ०७१/७२ को वार्षिक प्रतिवेदन

अभियोजनको सफलता हेर्दा आ.व. ०६७०६८, ०६८०६९ र ०६९०७०, ०७००७१ र ०७१०७२ मा जिल्ला अदालत तर्फ क्रमशः ६९.२०, ६५.९७, ६९.३१, ६८.८४ र ६५.५१ प्रतिशत मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ भने अभियोजन गरिएका ३९ प्रतिशत मुद्दामा कसूरसम्म पनि कायम हुन सकेको अवस्था छैन । मुद्दा नचलाउने निर्णय तर्फको तथ्यांक हेर्दा आ.व. ०६७०६८ मा ०.६६५ प्रतिशत, आ.व. ०६८०६९ मा ०.६८५ प्रतिशत, ०६९०७० मा ०.४२५ प्रतिशत, आ.व. ०७००७१ मा २३.७ र आ.व. ०७१०७२ मा ६४ थान मुद्दा नचलाउने निर्णय भएको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदनले देखाएको छ । यो तथ्यांकले १% भन्दा कम मुद्दा मात्र सरकारी वकिलबाट अभियोजन नगर्ने गरिएको देखिन्छ । एकातिर अभियोजन गरिएका ६८ प्रतिशत मुद्दामा मात्र कसूर कायम भएको अवस्था छ भने अभियोजन गर्ने अभ्यास ९९ प्रतिशत रहेको अवस्था छ । यसलाई हेर्दा अभियोग पुष्टी हुन नसक्ने अवस्थामा पनि अभियोजन गर्ने गरिएको अवस्था देखिन आउछ ।

अभियोजन प्रणालीको उद्देश्य अभियुक्तलाई दोषी सिद्ध गर्नु मात्र नभएर कानूनको उचित प्रक्रिया र स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारको सम्मान गरी वैधानिक तरिकाबाट संकलित वस्तुनिष्ठ प्रमाणबाट दोषी सिद्ध गर्नु हो । पर्याप्त प्रमाणको अभावमा गरिएको अभियोजनले सफलता प्राप्त गर्न सक्दैन । पर्याप्त प्रमाणको अभावमा पनि अभियोजन गर्ने विद्यमान प्रवृत्तिले सरकारी वकीलको निर्णय क्षमता माथि प्रश्न उठ्ने तथा संस्थाप्रतिको जनआस्थामा ह्रास आउछ । यसले एकातिर अनावश्यक श्रम, समय र स्रोतको नोक्सानी हुनुको साथै पर्याप्त आधार बिना मुद्दा चलाई नागरिकहरूलाई अनाहकमा अदालत र न्यायिक निकाय समक्ष उपस्थित हुनु पर्ने अवस्थाको सृजना हुन जान्छ । अभियोजन कार्य वैज्ञानिक, वस्तुनिष्ठ र प्रभावकारी हुन सकेन भने संस्थाको औचित्य माथि नै प्रश्न चिन्ह उठदछ ।

यसैगरी अभियोगपत्र तयार गर्दा अभियुक्तहरूको नाम थर, वतन लेख्ने, परिचय खुल्ने कागज, फोटो समेत संलग्न गर्न सकेमा त्यसले म्याद तामेली गर्न तथा अभियुक्तको पहिचान गर्ने कार्यमा सघाउ पुग्दछ । यस कुरामा पनि सरकारी वकिलको ध्यान जान नसकेको कुरा बारम्बार उठ्ने गरेको र कतिपय फैसलामा आदेश भएका अवस्था पनि छन् । अभियोगपत्रमा कसूर र सजायको दावी लिदा प्रति अभियुक्त कसूर, सजाय र कसूर पुष्टी गर्ने प्रमाणको विश्लेषण गर्नु अभियोजनको सिद्धान्तभित्र पर्दछ ।

अभियोजन सम्बन्धी सरकारी वकिलको अधिकार सिमित रहेका कारण स-साना मुद्दामा अभियोजन गर्नु पर्ने अवस्था छ एकातिर भने अभियोगपत्रमा संसोधन गर्न सकिने, थप प्रमाण प्राप्त भएमा वा अभियोजनको निर्णय त्रुटीपूर्ण रहेको देखिएकोमा पहिले अभियोजन नगर्ने निर्णय भएका व्यक्ति उपर पुनः अभियोजन गर्न सकिने कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहेको छ । यसले गर्दा आशिक अभियोजन गरिएका व्यक्ति उपर अभियोजन नगर्ने गरी भएको निर्णय उपर गलत भएकोमा पनि सुधार गर्न नसकिने अवस्था रहेको छ । यसका अलावा अभियोजन कार्यको प्रभावकारी अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सुपरीवेक्षण गर्ने पद्धति र अभ्यासको कमी रहेको छ । जस्तोसुकै मुद्दामा पनि अभियोजन गर्ने र दायित्व पन्छाउने पद्धति पनि अभ्यासमा रहेको तथ्यांकले देखाएको छ ।

६. अभियोग लेखन सम्बन्धी विद्यमान अभ्यास

अभियोगपत्र तयार गर्दा सरकारी वकीलले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को अनुसूची १३ ले तोकेको ढाँचामा र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८ ले व्यवस्था गरेका कुरा उल्लेख गरी तयार गर्ने अभ्यास रहेको छ । अभियुक्तले गरेको कसूर, प्रस्ताव गरिएको सजाय र कानूनको उल्लेखन जस्ता सारभूत कुराहरु प्रायः सबै अभियोग पत्रमा उल्लेख हुने गरेको देखिएतापनि अभियोगपत्र लेखनमा देहाय अनुसारको अभ्यास रहेको देखिएको छ ।¹⁷⁰

- वर्णनात्मक शैलीमा लामो र उही तथ्यहरु धेरै स्थानमा दोहोरिने गरी अभियोगपत्र तयार हुने गरेको ।
- सरकारी वकील पिच्छे फरक फरक शैलीमा तयार हुने गरेको, कुन कुरा कसरी राख्ने वा लेख्ने भन्ने विषय सरकारी वकिलको व्यक्तिगत निर्णयमा निर्भर रहने गरेको । यसबाट लेखाईमा एकरूपता नहुने गरेको ।

¹⁷⁰ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट गठीत अध्ययन कार्यदलको प्रतिवेदन, २०७३

- अनुसन्धानकर्ता प्रहरी अधिकृतको रायमा नै सच्याई अभियोग तयार गर्ने प्रचलन रहेको । कतिपय अवस्थामा रायको भाषा यथावत राखी अभियोग पत्र दर्ता गरिएको पाइएको ।
- केशको व्यहोरामा रायमा उल्लेखित व्यहोरा नै जस्ताको तस्तै राख्ने गरिएको ।
- प्रतिव्यक्ति कसूर स्थापित गर्ने तथ्य, प्रमाण र कानूनको उल्लेख र विश्लेषण नगरी गोश्वारा रूपमा अभियोग तयार हुने गरेको ।
- कसूर स्थापित गर्ने प्रमाण र सजाय सम्बन्धी कानूनको राम्रोसंग संयोजन हुन नसकेको ।
- सबुद प्रमाणको उल्लेखनमा एकरूपता नहुने गरेको जस्तै: दशी प्रमाणको उल्लेख गर्दा कतै बरामद सामान मात्र भन्ने, कतै विवरण मात्र उल्लेख गर्ने गरिएको ।
- साक्षी र गवाहको स्पष्ट उल्लेखन नहुने र साक्षीको नाम नलेखी बुझिएका मानिस, कागज गर्ने मानिसहरु भनि गोश्वारा भाषामा लेख्ने गरिएको । यसबाट अदालतलाई अभियोजनको साक्षी छुट्याउन कठिन भै सबैलाई साक्षीको रूपमा उपस्थित गराउन आदेश हुने गरेको ।
- अभियोग पत्रमा प्रतिवादीको पहिचान खुल्ने कागज प्रमाण उल्लेख हुने नगरेको ।

७. अभियोजन सम्बन्धी न्यायिक दृष्टिकोण

१. नेपाल सरकार वि.जसमान लिम्बु समेत ने.का.प.,२०६९,अंक नि.न.

अभियोजन पक्षले आफूले अभियोग लगाएको व्यक्तिको तथ्यपरक ढंगले पहिचान गरी अभियोग लगाउनु उसको कर्तव्य तथा दायित्व हो । हरेक अभियुक्तको बाबुको नाम, स्पष्ट ठेगाना (बडा नं., टोल, घर नं. आदि), उमेर खुलाई अभियोग लगाउनु अभियोजन पक्षको मुलभूत कर्तव्य हुने । अनुसन्धानको क्रममा वस्तुगत ढंगले कसुरदारको पहिचान नगरी अभियोग पेश गरेको, जाहेरी तथा अभियोगमा उल्लेखित ठेगाना तथा उमेर फरक भएको प्रमाणबाट पुष्टि भएको, व्यक्ति नै फरक भनी सप्रमाण जिकिर लिएकोमा अदालतबाट समेत पुर्पक्षको क्रममा सनाखत गराई पुष्टि नगरेको स्थितिमा केवल नाम मिलेको आधारमा मात्र कसुरदार ठहर्‍याउन नमिल्ने ।

२. नेपाल सरकार विरुद्ध धौलिदेवी बिष्ट नेकाप २०६८ अंक ८, नि.न. ८६६८

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६ को उपदफा (२) बमोजिम प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले तहकिकातको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६ को कानूनी व्यवस्थामा बाध्यात्मक रूपमा कर्तव्य नतोकेको अवस्था भए पनि जिम्मेवार पदाधिकारीले उक्त कानूनी प्रावधानलाई निष्क्रियताको रूपमा लिन मिल्ने हुँदैन । कसै उपर कुनै कसुरको आरोप लगाई पक्राउ गरी हिरासतमा राख्नु र वयान लेख्नुले मात्रै अनुसन्धान भरपर्दो र विश्वासिलो हुन सक्दैन । आरोप लगाएपछि त्यसको सत्यताको परीक्षण अनुसन्धानको क्रममा हुनु जरुरी हुन्छ । **सरकारी वकीलले** अनुसन्धानलाई वलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई निर्देशन दिनसक्ने अधिकारलाई विर्सन नहुने ।

३.क कुमारी समेतको जाहेरी ले नेपाल सरकार वि. साबुद्दिन मिया ने.का.प. २०७२ अंक ५ नि.न. ९३९९

फौजदारी कसूरमा संलग्न हुने कसुरदारले एउटै व्यक्ति उपर एकै बखत विभिन्न कसूर गरेको खण्डमा सो प्रतिवादी उपर एउटै वारदातबाट सिर्जित परिणामलाई लिएर कसूर अनुसारको सजायको मागदावी लिएर एउटै मुद्दा चलाउन सक्ने भए पनि वारदात फरक फरक मितिमा फरक फरक नाबालिका उपर जबरजस्ती करणी भएको भनी अभियोजन गर्ने निकायले एउटै वारदात जस्तो रूपमा बुझि अभियोगपत्र दायर गरेको देखिएको र यस्तो संवेदनशिल विषयमा अभियोजनको जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने निकायको रूपमा रहेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मातहतका कार्यालयलाई निर्देशन दिई अभियोजनको विषयलाई थप प्रभावकारी बनाउन र यस्तो त्रुटी हुन नदिन ध्यान दिनुपर्ने ।

४. नेपाल सरकार वि.थोमबहादुर तामाङ समेत ने.का.प.अंक १२ नि.नं. ९०९२

अभियोग दावी गर्नु र अभियोग स्थापित हुनु अलग अलग कुरा हुन । त्यसमा पनि फौजदारी कसूर अन्तर्गत अभियोग दावी लिँदा सो दावीलाई पुष्टी गर्ने यथेष्ट प्रमाणहरूको विद्यमानता हुनु अनिवार्य हुन्छ । अनुमान र अङ्कलका भरमा अभियोगलाई स्थापित गर्दै जाने हो भने फौजदारी न्यायको मूल मर्म नै परास्त हुन गई समग्र न्याय प्रणाली प्रति नै वितृष्णा पैदा हुन जान्छ । वस्तुनिष्ठ प्रमाणको अभावमा अभियोग दावी बमोजिम सजाय निर्धारण गर्नु फौजदारी न्यायको सिद्धान्त विपरित हुने ।

५. शेष रईस आलम वि.नेपाल सरकार नेकाप २०६७, अंक २, नि.न.८३१८

अनुसन्धानकर्ता समक्ष भएको साविती मात्रका आधारमा कुनैपनि मुद्दामा न्यायिक निष्कर्ष निकाल्न मिल्दैन । तर त्यो साविती अन्य प्रमाणबाट सत्य रहेको स्थापित हुन्छ भने त्यसलाई मुद्दाको अनुसन्धानकर्ता प्रहरी समक्ष भएको भन्ने मात्र आधारमा प्रमाण शून्य लिखतको रूपमा ग्रहण गर्न न्यायोचित हुँदैन । प्रहरी सावितीको पुष्टि गर्ने अन्य प्रमाण स्वतन्त्र हुन् वा होइनन् र ती के कसरी संकलित भए भन्ने प्रश्नमा भने अदालतले संवेदनशीलताका साथ सतर्क हुनु पर्ने । प्रहरी समक्ष भएको कागजले कुनै प्रमाणिक महत्व राख्दैन भन्न सकिन्छ । प्रमाणको महत्व संख्यामा होइन आफ्नो गुणवत्तामा निर्भर रहन्छ । प्रमाण भन्ने कुरा प्रकृतिले होइन, आफ्नो विश्वसनीयताका आधारमा मूल्याङ्कित हुने ।

६. नेपाल सरकार वि. मनकुमारी नेपाली ने.का.प. २०६८ अंक १२, नि.न. ९८२६

व्यक्ति विशेषको अप्रमाणित कथनलाई सर्वोत्तम प्रमाण मानेर अनुसन्धान कार्यलाई त्यत्तिकै सिमित राख्ने हो भने सत्य कहिल्यै उद्घाटित हुन सक्दैन । वैज्ञानिक परिक्षणले स्थापित गरेको तथ्य भन्दा बाहिर गएर मौखिक कथनका भरमा दोषी किटान गर्न नसकिने । साविती बयानले स्वतन्त्र प्रमाणको मालाकार कडीबाट समर्थित नभएसम्म प्रमाणिक महत्व राख्दैन भन्ने Prosecution ले बुझ्न जरुरी हुने । कुनै व्यक्ति हराएकै आधारमा निजको हत्या भएको निष्कर्ष निकाल्दा भोलि त्यो व्यक्ति जीवितै समाजमा फर्केर आयो भने समस्त न्याय नै कलंकित हुन पुग्दछ । शवको प्रत्यक्षीकरण बिना कर्तव्य ज्यानको अभियोगमा कसैलाई सजाय गर्दा अत्यन्त सतर्कता अपनाउन पर्ने हुन्छ । पानीमा बगाइएको र आगोले डढाइएको जस्ता विषम परिस्थितिमा लासफेला नपर्न पनि सक्दछन् । लाशको अवशेष समेत लोप गराउने अभियुक्तको भगीरथ प्रयत्न पनि हुन सक्दछ । तर यस्ता क्रियाकलाप भएको वादीले पुष्टी गर्न सक्नु पर्दछ ।

७. पदमबहादुर जुगलाली वि.नेपाल सरकार ने.का.प. २०६८ अंक २, नि.न. ८५६८

अनुमान, आशंका र संभावना अनिश्चित तत्व भएकोले यस्ता अनिश्चित तत्वले ज्यान मारेको पुष्टी गर्ने प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न नसक्ने । अनुसन्धानको साविती कतैबाट पुष्टी नभए प्रमाणयोग्य नहुने । वस्तुगत प्रमाणको अभावमा केवल मौखिक प्रमाणको आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई अपराधी घोषित गर्न नसकिने । फौजदारी मुद्दामा दोषी प्रमाणित गर्ने भार अभियोजन पक्षमा निहित रहने र अभियोजन पक्षले कसूर शंकारहित तवरबाट पुष्टी प्रमाणित गर्नुपर्ने फौजदारी न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त हो ।

८. नेपाल सरकार वि. मगरे खाँ समेत ने.का.प. २०६६, अंक १०, नि.न. ८२४३

अनुसन्धानको साविती कतैबाट पुष्टी नभए प्रमाणयोग्य नहुने । वस्तुगत प्रमाण जस्तो अदृश्य गोप्य क्यामेरा, खरिद गर्ने भनिएको व्यक्तिसगको भेटवार्ता देखिने प्रमाण, कुरा गरेको interception जस्ता भौतिक प्रमाणको अभावमा सावितीको आधारमा मात्र कसुरदार मान्न नसकिने । फौजदारी मुद्दामा दोषी प्रमाणित गर्ने भार वादी पक्षमा निहित रहेको र वादी पक्षले corpus delecti प्रमाणित गर्नुपर्दछ । फौजदारी मुद्दामा ठोस र शंकारहित प्रमाण पेश गर्नु पर्छ । Confessional statement oriented prosecution लाई सुधार गरी evidence supported prosecution गर्नुपर्ने ।

९. लेकमान महर्जन वि. नेपाल सरकार ने.का.प. ०६३, अंक नि.नं. ७७८८

अनुसन्धानकर्ताले फौजदारी अभियोग लगाउदा त्यस्तो व्यक्तिको वारदातमा संलग्नता लगायतका वास्तविकता पहिचान हुने सम्मको विवरणहरु फोटो, ल्याप्चे सहिछाप, नागरिकता नं., मतदाता नामावलीको नं., शारीरिक बनावट, विशेष पहिचान हुन सक्ने हुलिया, नाम, उपनाम, बाबु बाजेको नाम लगायतका विवरण अभियोग पत्रमा उल्लेख गर्ने । फरार अभियुक्तको हकमा समेत त्यस्तो प्रष्ट विवरण उल्लेख गर्ने ।

१०. गौमेश्वर शर्मा बिरुद्ध नेपाल सरकार ने.का.प. २०६३, अंक निर्णय नं. ७७३१

अपराध सम्बन्धमा जाहेरी परी अनुसन्धान कारवाही अगाडी बढी थप अनुसन्धानको कारवाही हुन नसकेको अवस्थामा वारदात संग सम्बन्धित सबुत प्रमाण नष्ट हुन सक्ने र अनुसन्धान प्रकृया समेत अवरुद्ध हुन जाने हुन्छ । प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि तहकिकातको कार्य अगाडी बढाउन प्रहरीलाई निर्देशन दिनु पर्ने कर्तव्य सरकारी वकिलको हुन्छ अनुसन्धान संकलित सम्पुर्ण प्रमाण कागजातहरु मिसिल संलग्न रहनुपर्ने ।

द. अभियोजन सम्बन्धी समस्याहरु

- अभियोजन सम्बन्धी अधिकारको सिमितताका कारण स-साना मुद्दामा अभियोजन गर्नु पर्ने, अभियोगमा संसोधन, पुनः अभियोजन गर्न पाउने कानुनी व्यवस्थाको अभाव ।
- अनुसन्धान र सबुत संकलन गर्ने कार्यमा सरकारी वकील अनुसन्धानको प्रारम्भ देखि नै संलग्न हुने व्यवस्थाको कमी ।
- अभियोजन र अनुसन्धान अन्योन्याश्रित नभै स्वतन्त्र र अलग विषय हुन भन्ने अवधारणात्मक बुझाई ।
- अपराध अनुसन्धान कार्यलाई चुस्त, वैज्ञानिक र भौतिक सबुदमुखि बनाउन नसक्दा मौखिक प्रमाणको भरमा नै अभियोजन गर्ने कारण प्रभावकारी अभियोजन हुन नसकेको अवस्था ।
- एकपटक दायर भएको अभियोग पत्रमा कुनै कारणवश कुनै त्रुटि हुन गएमा त्यसलाई पुनरावलोकन गरी सुधार गर्ने पद्धति नभएकोले पनि प्रभावकारी अभियोजनमा समस्या आउने गरेको पाईन्छ ।
- प्रमाणको अभाव वा दावी पुष्टी हुने पर्याप्त आधार नभएपनि मुद्दा चलाउने प्रवृत्ति र अभियोग दावी ठूलो लिने जस्ता कारणले अभियोजन कमजोर हुने गरेको अवस्था ।
- अनुसन्धान अधिकृतलाई अपराधको अनुसन्धान र भौतिक प्रमाण सम्बन्धमा निर्देशन दिने व्यवस्थाको प्रयोगमा सरकारी वकिलको उदासिनता ।
- अभियुक्तको कसूर र प्रमाणका आधारमा मूल्याङ्कन गरी प्रतिव्यक्ति सजाय मागदावी गर्ने परिपाटीको अभाव ।
- अभियोजन कार्यको प्रभावकारी अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सुपरीवेक्षण गर्ने अभ्यासको कमी ।
- अभियोगपत्र लामो, प्रमाणको विश्लेषण नगरिने, तथ्यहरु दोहोरिने गरेको अवस्था ।

९. अभियोजन र अभियोगपत्र लेखनमा सुधारका लागि गरिएका प्रयासहरु

९.१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट भएका प्रयासहरु

अभियोगपत्र तयार गर्ने देखिएको विद्यमान समस्याहरुलाई सुधार तथा परिमार्जन गरी अभियोगपत्र तयार गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मिति २०७३।३।२९ मा सरकारी वकीलहरुलाई देहाय अनुसार निर्देशन जारी भएको छ ।
उक्त निर्देशन अनुसूची - १ मा समावेश गरिएको छ ।

१. अभियोग पत्रमा देहायका कुराहरु हुन नदिने

- पहिचान स्पष्ट नखुलेको व्यक्तिलाई प्रतिवादी बनाउने,
- तथ्य खण्डलाई लामो र अनावश्यक भद्दा बनाउने,
- एउटै तथ्य पटक पटक दोहोर्याउने,

- अनुसन्धान अधिकृतको रायमा आश्रित हुने,
- कसूरमा फरक ढंगबाट संलग्न रहेका अभियुक्तहरू उपर गोश्वारा अभियोग लगाउने,
- विशेष प्रकृतिका मुद्दाका पक्षको गोपनीयता भंग हुने गरी विवरण उल्लेख गर्ने,
- अभियोग खण्डमा तथ्यगत त्रुटी गर्ने,
- साक्षी प्रमाणलाई गोश्वारारूपमा उल्लेख गर्ने,
- अभियोगलाई समर्थन गर्ने तथ्यहरू लेख्न छुटाउने ।
- अभियोग दावीलाई समर्थन नगर्ने वा असम्बद्ध मानिसलाई साक्षीको रूपमा प्रस्तुत गर्ने ।
- असम्बद्ध वा असान्दर्भिक वस्तुलाई दशीको रूपमा प्रस्तुत गर्ने ।

२. अभियोग पत्र तयार गर्दा देहायका विषयहरू अनिवार्य रूपमा पालना गर्ने

- अभियुक्तको नाम, थर वतन, परिचय खुल्ने कागजात संलग्न गरी सोही आधारमा वतन उल्लेख गर्ने ।
- फरार रहेका अभियुक्तको हकमा सम्भव भएसम्मको पहिचान र वतन खुल्ने विवरण उल्लेख गरी अभियोजन गर्ने,
- फरार अभियुक्तलाई अभियोजन गर्दा अनिवार्य रूपमा निजको नाम, थर, वतन एकीन हुने विवरण
- (नागरिकता, पासपोर्ट, सवारी चालक अनुमतिपत्र, मतदाता परिचय पत्र वा मतदाता नामावली, वा निजको स्थायी अस्थायी बसोबास भएको स्थान खुलेको स्थानीय निकायको सिफारिस वा स्थानीय प्रहरी कार्यालयबाट निजको वतन एकीन गरिएको पत्र समेत) राखी तीनपुस्ते खुलाई अभियोजन गर्ने । सह अभियुक्त वा पीडितबाट अभियुक्तको पहिचान खुल्ने खालका कुनै विवरण वा फोटो आदि प्राप्त भएमा सनाखत गराई पछि पहिचान फरक पर्न नसक्ने गरी मात्र अभियोजन गर्ने । वतन एकिन हुन नसकेको अवस्थाका अभियुक्तलाई पछि दावी लिईने व्यहोरा अभियोग पत्रमा उल्लेख गर्ने ।
- अनुसन्धान अधिकृतबाट प्राप्त भएको रायमा उल्लिखित तथ्यलाई सम्बन्धित मिसिल कागजातका आधारमा परिमार्जन गरी अभियोगपत्रको केश व्यहोरा खण्डमा उल्लेख गर्ने ।
- अभियोगपत्रको केश व्यहोरा खण्डलाई संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गर्ने । यसका लागि सरकारी वकिलले केश व्यहोरा खण्डमा संक्षेपमा मुद्दाका तथ्यहरूलाई घटनाक्रमका आधारमा क्रमशः उल्लेख गर्ने । अभियोगलाई समर्थन गर्ने तथ्यहरू लेख्न नछुटाउने ।
- केश व्यहोरा खण्डमा उल्लेख गरिएका विषयलाई अभियोग खण्डमा पुनः दोहोरिने गरी नराख्ने, आवश्यक तथ्यको संक्षिप्त विश्लेषण गरी प्रष्टरूपमा कसूरसँगको सम्बन्ध स्थापित गर्ने ।
- अभियोग खण्डमा अभियुक्तले गरेको कसूर, सम्बन्धित कानून, अभियुक्तलाई हुने सजाय र लागू हुने कानूनको दफा वा नं. तथा सो कसूर पुष्टी गर्ने प्रमाण उल्लेख गर्ने ।
- एकै मुद्दामा एक भन्दा बढी अभियुक्त भएमा प्रति व्यक्ति कसूर र सजायको दावी लिने ।
- विशेष प्रकृतिको मुद्दामा पक्षको गोपनीयता कायम गर्नु पर्ने तथा बन्द इजलासबाट सुनुवाई गर्नु पर्ने अवस्थामा अभियोग पत्रमा सो सम्बन्धी व्यहोरा उल्लेख गर्ने ।
- बालबालिका संलग्न भएका मुद्दामा अभियोजन गर्दा बालबालिकाको उमेर एकीन गर्नका लागि बाल न्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३ को दफा १५ ले निर्धारण गरे बमोजिमको उमेर सम्बन्धी विवरण खुलाई अभियोजन गर्ने ।
- पटक सजाय, थप सजाय एवम् नैतिक पतन देखिने विषय आदिमा स्पष्ट खुलाई ती विषयमा समेत अभियोजन गर्ने ।
- क्षतिपूर्तिको दावी लिनु पर्ने अवस्थामा सोको कानूनी आधार र खुलाउन सकेसम्म क्षतिपूर्तिको दावी गरेको अंक समेत खुलाई दावी गर्ने ।
- अनुसन्धानको क्रममा प्रतिवादीको सम्पत्ति रोक्का गरिएको भए सो को विवरण र मूल्यांकन खुले सो समेत उल्लेख गर्ने ।

- सबुद प्रमाण खण्डमा गवाह तथा साक्षीको नाम थर वतन स्पष्ट उल्लेख गर्ने । सम्भव भएसम्म सम्पर्क नम्बर र वतन खुल्ने कागज समेत राख्ने । दशी र भौतिक प्रमाणको विवरण खुलाई प्रष्ट रुपमा नै उल्लेख गर्ने । (दशीको नाप, तौल, आकार प्रकार, विवरण र फोटो आदि खुलाउने) ।

९.२ रणनीतिक योजनाले सम्बोधन गरेका विषयहरू

दोश्रो पंचवर्षिय रणनीतिक योजनाले स्वच्छ र प्रभावकारी अभियोजन गर्ने कुरालाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको परिलक्ष्य मानेको छ । सरकार वादी मुद्दाको अभियोजनलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने मूल लक्ष्य राखी सो लक्ष्य प्राप्तिका देहायका रणनीतिहरू निर्धारण गरेको छ ।¹⁷¹

- स्वच्छ सुनुवाइका आधारभूत मान्यता अनुरूप सरकारी वकीलको भूमिका प्रभावकारी बनाउने,
- शंकित (Suspect) का आधारभूत अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने,
- सरकार वादी मुद्दाको अनुसन्धानलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकीलको नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्ने,
- वस्तुगत प्रमाणका आधारमा अभियोजन गर्ने,
- न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न पीडित र साक्षीको संरक्षण गर्ने,
- अभियोजन कार्यको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने ।
- अभियोजन सम्बन्धी नीति तथा मापदण्ड तयार गरी लागू गर्ने ।

उल्लेखित रणनीतिको कार्यान्वयनबाट अनुसन्धान र अभियोजनको क्रममा स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धीका मान्यताको पालनामा सुधार आउने र सरकार वादी फौजदारी मुद्दाको अभियोजन वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित हुने अपेक्षा योजनाले लिएको छ ।

१०. प्रभावकारी अभियोजन र अभियोगपत्र लेखनमा सुधारका क्षेत्रहरू

- अभियोजन र अनुसन्धान अन्योन्याश्रित विषय हुन भन्ने प्रष्टता र सोही आधारमा समन्वय र सहयोगको विस्तार ।
- अभियोजन र अनुसन्धान कार्यलाई व्यावसायिक, निष्पक्ष र प्रभावकारी बनाउन व्यावसायिक अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको विकास गर्ने ।
- अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनमा भौतिक र वैज्ञानिक प्रमाणमा जोड दिने । डि.एन.ए., हस्ताक्षर, रगत, वीर्य लगायत अपराधसँग सम्बन्धित दशी जस्ता भौतिक प्रमाणको संकलन र परीक्षणमा जोड ।
- प्रमाणको पर्याप्तता र सार्वजनिक हित समेतका आधारमा अभियोजनको निर्णय गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने ।
- मुद्दा नचल्ने निर्णय भएकोमा वा आंशिक अभियोजन भएकोमा त्यस्तो निर्णयहरू पुनरावलोकन गर्न सक्ने र पुनः अभियोजन गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था गर्ने ।
- प्रमाणबाट अभियोग पुष्टी हुन नसक्ने अवस्थामा त्यस्तो अभियोग फिर्ता लिन सक्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने ।
- अनुसन्धानमा अभियोजनकर्ताले समयमा नै निर्देशन दिई अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- अभियोग लेखन र अभियोजन सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी गरिएका परिपत्रहरू, कार्य निर्देशिका र निर्देशनहरूको प्रयोग र पालनामा अभियोजनकर्ता सजग रहने ।
- विद्यमान प्रवृत्ति र मानसिकतामा परिवर्तन गरी वस्तुगत अनुसन्धान, भौतिक र वैज्ञानिक सबुत प्रमाणको आधारमा तथा कसूरमा भएको संलग्नताको आधारमा मात्र अभियोजन गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने ।
- अभियोगपत्रलाई संक्षिप्त, सरल र स्पष्ट भाषामा तयार गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने । यसका लागि मिति २०७३ असारमा जारी निर्देशनको पालना र प्रयोगमा जोड दिने । त्यसको प्रभावकारी रुपमा अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने ।

¹⁷¹ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोश्रो पंचवर्षिय रणनीतिक योजना २०७३ - २०७८

१३. निष्कर्ष

अभियोजनको कार्य अत्यन्त महत्वपूर्ण र चुनौतीपूर्ण कार्य हो । यसैको आधारमा फौजदारी न्यायिक प्रक्रिया प्रारम्भ हुने र अभियोजन गरिएको मुद्दामा अदालतबाट अभियुक्त उपरको दावी ठहर हुने नहुने लगायतका विषय निर्धारण हुने हुँदा यस सम्बन्धी निर्णय फौजदारी न्याय प्रणालीमा महत्वपूर्ण आधार मानिन्छ । निर्दोष व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउने र प्रमाणबाट दोषी देखिएको व्यक्तिलाई कानून बमोजिम सजाय दिलाई पीडितलाई न्याय र देशको फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनमा अभियोजनको निर्णय र अभियोग लेखनले सार्थक महत्व राख्दछ । अभियोग पत्र लेखन कार्यलाई प्रचलित कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्रावधानको पालनाका अलावा यसमा अभियोजनकर्ताको ज्ञान, सीप, कला, कार्यप्रतिको निष्ठा, ईमान्दारिता र काम गर्ने वातावरण जस्ता कुराहरूले पनि त्यतिकै महत्व राख्दछ भने प्रभावकारी अभियोजनको लागि भौतिक सबुदमुखी अनुसन्धान प्रणाली र अनुसन्धानकर्ता तथा अभियोजनकर्ताका बीच पारस्परिक सहयोग, विश्वास र व्यावसायिक समन्वय महत्वपूर्ण रहन्छ । अभियोजन कार्य शून्यताबाट सृजना हुन नसक्ने हुँदा प्रभावकारी अभियोजनको लागि भौतिक सबुदमुखी अनुसन्धान र सम्बद्ध पक्षहरूको समन्वयबाट नै अभियोजन कार्य सफल हुन सक्दछ । अभियोजनको सफलताले नै फौजदारी न्याय प्रणालीलाई मजबुद बनाउन सक्दछ ।

अनुसूची - १

अभियोगपत्र लेखन सम्बन्धमा तत्काल सुधार गर्न जारी गरिएको निर्देशन ।

विषय: अभियोगपत्र लेखन सम्बन्धमा तत्काल सुधार गर्न जारी गरिएको निर्देशन ।

श्री पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरू

श्री विशेष सरकारी वकील कार्यालय

श्री जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू

नेपाल सरकार सरकार वादी हुने मुद्दाका अभियोग पत्रका सम्बन्धमा अदालत, अनुसन्धान गर्ने निकाय र अन्य सरोकारवालाहरूले विभिन्न टिप्पणीहरू सार्वजनिक रूपमा गर्न थालेको पाइएको छ । अभियोगपत्र लेखन सम्बन्धी विद्यमान अभ्यास हेर्दा अभियोगपत्रको केश व्यहोरा तथा अभियोग खण्ड अत्यन्त लामो हुने गरेको, तथ्यहरू दोहोरिने गरेको, प्रतिव्यक्ति कसूर र दावी न्यून रूपमा मात्रै उल्लेख गरिने गरेको, प्रमाण र अपराधका तत्वको विश्लेषण भन्दा वर्णनात्मक शैलीमा तथ्यलाई जस्ताको तस्तै राख्ने गरिएकोले अभियोग प्रष्ट रूपमा बुझ्न कठिनाई हुने गरेको, अनुसन्धान अधिकृतको राय प्रतिवेदनलाई अभियोग पत्रमा जस्ताको तस्तै वा सामान्य रूपमा परिमार्जन गरी तयार गर्ने गरिएको, प्रतिवादीको पहिचान एकीन नगरी अभियोजन गर्ने गरिएको, साक्षी प्रमाणको विवरण स्पष्ट उल्लेखन गर्ने नगरेको, मुद्दाको तथ्य र अभियोग मागदावीमा मेल नदेखिएको, अभियोग पत्रमा तथ्यगत त्रुटी हुने गरेको, कतिपय अवस्थामा असान्दर्भिक कानून वा दफाको दावी लिने गरेको जस्ता समस्याहरू देखिएका छन् । अभियोगपत्र तयार गर्ने सम्बन्धमा यस अघि जारी भएका निर्देशनहरूको पालना प्रभावकारी रूपमा हुन नसकेको अवस्था समेत रहेको छ । यस्ता समस्यालाई सम्बोधन गरी वस्तुगत आधारमा अभियोगपत्र तयार गर्न सबै सरकारी वकीलहरू क्रियाशील हुनु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ । तसर्थ देहायका विषयहरू समावेश गरी अभियोगपत्र तयार गर्न सरकारी वकीलहरूलाई निर्देशन दिने गरी माननीय महान्यायाधिवक्ताज्यूबाट मिति २०७३।३।२९ मा निर्णय भएकोले सो अनुसार गर्न गराउनु हुन अनुरोध गरिन्छ । साथै अभियोगपत्र लेखनमा जारी निम्न निर्देशनको कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा प्रत्येक सरकारी वकिलले तयार गरेका अभियोगपत्रबाट कम्तिमा पाँचवटा अभियोगपत्र छनौट गरी सुपरिवेक्षण गरिने र सोही आधारमा सम्बन्धित सरकारी वकीलको कार्यक्षमताको मूल्यांकन गरी अभिलेख राखिने र व्यहोरा समेत जानकारी गराईएको छ ।

१. अभियोग पत्रमा देहायका कुराहरू हुन नदिने

- पहिचान स्पष्ट नखुलेको व्यक्तिलाई प्रतिवादी बनाउने,
- तथ्य खण्डलाई लामो र अनावश्यक भद्दा बनाउने,
- एउटै तथ्य पटक पटक दोहोर्याउने,
- अनुसन्धान अधिकृतको रायमा आश्रित हुने,
- कसूरमा फरक ढंगबाट संलग्न रहेका अभियुक्तहरू उपर गोश्वारा अभियोग लगाउने,

- विशेष प्रकृतिका मुद्दाका पक्षको गोपनीयता भंग हुने गरी विवरण उल्लेख गर्ने,
 - अभियोग खण्डमा तथ्यगत त्रुटी गर्ने,
 - साक्षी प्रमाणलाई गोश्वारारूपमा उल्लेख गर्ने,
 - अभियोगलाई समर्थन गर्ने तथ्यहरू लेख्न छुटाउने ।
 - अभियोग दावीलाई समर्थन नगर्ने वा असम्बद्ध मानिसलाई साक्षीको रूपमा प्रस्तुत गर्ने ।
 - असम्बद्ध वा असान्दर्भिक वस्तुलाई दशीको रूपमा प्रस्तुत गर्ने ।
२. **अभियोग पत्र तयार गर्दा देहायका विषयहरू अनिवार्य रूपमा पालना गर्ने**
- अभियुक्तको नाम, थर वतन, परिचय खुल्ने कागजात संलग्न गरी सोही आधारमा वतन उल्लेख गर्ने ।
 - फरार रहेका अभियुक्तको हकमा सम्भव भएसम्मको पहिचान र वतन खुल्ने विवरण उल्लेख गरी अभियोजन गर्ने,
 - फरार अभियुक्तलाई अभियोजन गर्दा अनिवार्य रूपमा निजको नाम, थर, वतन एकीन हुने विवरण
 - (नागरिकता, पासपोर्ट, सवारी चालक अनुमतिपत्र, मतदाता परिचय पत्र वा मतदाता नामावली, वा निजको स्थायी अस्थायी बसोबास भएको स्थान खुलेको स्थानीय निकायको सिफारिस वा स्थानीय प्रहरी कार्यालयबाट निजको वतन एकीन गरिएको पत्र समेत) राखी तीनपुस्ते खुलाई अभियोजन गर्ने । सह अभियुक्त वा पीडितबाट अभियुक्तको पहिचान खुल्ने खालका कुनै विवरण वा फोटो आदि प्राप्त भएमा सनाखत गराई पछि पहिचान फरक पर्न नसक्ने गरी मात्र अभियोजन गर्ने । वतन एकिन हुन नसकेको अवस्थाका अभियुक्तलाई पछि दावी लिईने व्यहोरा अभियोग पत्रमा उल्लेख गर्ने ।
 - अनुसन्धान अधिकृतबाट प्राप्त भएको रायमा उल्लिखित तथ्यलाई सम्बन्धित मिसिल कागजातका आधारमा परिमार्जन गरी अभियोगपत्रको केश व्यहोरा खण्डमा उल्लेख गर्ने ।
 - अभियोगपत्रको केश व्यहोरा खण्डलाई संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गर्ने । यसका लागि सरकारी वकिलले केश व्यहोरा खण्डमा संक्षेपमा मुद्दाका तथ्यहरूलाई घटनाक्रमका आधारमा क्रमशः उल्लेख गर्ने । अभियोगलाई समर्थन गर्ने तथ्यहरू लेख्न नछुटाउने ।
 - केश व्यहोरा खण्डमा उल्लेख गरिएका विषयलाई अभियोग खण्डमा पुनः दोहोरिने गरी नराख्ने, आवश्यक तथ्यको संक्षिप्त विश्लेषण गरी प्रष्टरूपमा कसूरसँगको सम्बन्ध स्थापित गर्ने ।
 - अभियोग खण्डमा अभियुक्तले गरेको कसूर, सम्बन्धित कानुन, अभियुक्तलाई हुने सजाय र लागू हुने कानुनको दफा वा नं. तथा सो कसूर पुष्टी गर्ने प्रमाण उल्लेख गर्ने ।
 - एकै मुद्दामा एक भन्दा बढी अभियुक्त भएमा प्रति व्यक्ति कसूर र सजायको दावी लिने ।
 - विशेष प्रकृतिको मुद्दामा पक्षको गोपनीयता कायम गर्नु पर्ने तथा बन्द इजलासबाट सुनुवाई गर्नु पर्ने अवस्थामा अभियोग पत्रमा सो सम्बन्धी व्यहोरा उल्लेख गर्ने ।
 - बालबालिका संलग्न भएका मुद्दामा अभियोजन गर्दा बालबालिकाको उमेर एकीन गर्नका लागि बाल न्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३ को दफा १५ ले निर्धारण गरे बमोजिमको उमेर सम्बन्धी विवरण खुलाई अभियोजन गर्ने ।
 - पटके सजाय, थप सजाय एवम् नैतिक पतन देखिने विषय आदिमा स्पष्ट खुलाई ती विषयमा समेत अभियोजन गर्ने ।
 - क्षतिपूर्तिको दावी लिनु पर्ने अवस्थामा सोको कानूनी आधार र खुलाउन सकेसम्म क्षतिपूर्तिको दावी गरेको अंक समेत खुलाई दावी गर्ने ।
 - अनुसन्धानको क्रममा प्रतिवादीको सम्पत्ति रोक्का गरिएको भए सो को विवरण र मूल्यांकन खुले सो समेत उल्लेख गर्ने ।
 - सबुद प्रमाण खण्डमा गवाह तथा साक्षीको नाम थर वतन स्पष्ट उल्लेख गर्ने । सम्भव भएसम्म सम्पर्क नम्बर र वतन खुल्ने कागज समेत राख्ने । दशी र भौतिक प्रमाणको विवरण खुलाई प्रष्ट रूपमा नै उल्लेख गर्ने । (दशीको नाप, तौल, आकार प्रकार, विवरण र फोटो आदि खुलाउने) ।

कार्यपत्र नं. २२

वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन सम्बन्धी समस्या र सुधारका क्षेत्रहरू^{१७२}सोमकान्ता भण्डारी, उपन्यायाधिवक्ता
रमेश भट्टराई, शाखा अधिकृत

१. पृष्ठभूमि

फौजदारी कानूनको मुख्य उद्देश्य भनेको समाज र मानव हित विपरीतका क्रियाकलापलाई कानुनी माध्यमबाट नियन्त्रण र नियमन गर्नु हो। कानूनले रोकेका बाहेक अरु काम कारवाही गर्न पाइने हुँदा खराब क्रियाकलापलाई रोक्न कानूनको प्रयोग गर्नु पर्ने नै हुन्छ। अपराधका प्रकृतिहरू हेर्दा मानिसको जीउ ज्यान विरुद्ध, सम्पत्ति विरुद्ध, स्वास्थ्य विरुद्ध, वातावरण तथा पर्यावरण विरुद्ध, सामाजिक सद्भाव विरुद्ध आदि हुन्छन्। अपराधको प्रकृति र प्रभावका आधारमा अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाइका प्रक्रिया, पद्धति, निकाय र संरचना फरक फरक हुन सक्ने हुन्छन्। सबै अपराधको सुनुवाइ गर्ने क्षेत्राधिकार सामान्य अदालत मात्र दिइने परम्परागत धारणालाई राज्यको लोक कल्याणकारी भूमिका, नागरिकले राज्यप्रति राख्ने अपेक्षा, सरकारी सेवा प्रवाहमा आएको अन्तर र विविधिकरण, औद्योगिक क्रान्तिले आर्थिक गतिविधिमा पारेको प्रभाव, विश्वव्यापीकरण आदिले केही हदसम्म अव्यावहारिक तुल्यायो र यसको विकल्पको खोजी हुन थाल्यो। यसका साथै प्राविधिक विषयका विवाद विशिष्ट ज्ञान प्राप्त विशेषज्ञबाट समाधान गरिनु उपयुक्त हुन्छ भन्ने अवधारणाको कारण विषयगत न्यायाधिकरण र अर्ध न्यायिक निकायहरूको परिकल्पना र स्थापना हुन थाल्यो। हाल नेपालमा अर्ध न्यायिक निकायहरू संख्यात्मक रूपमा धेरै छन्। त्यसमध्ये वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको सुनुवाइ गर्ने सीमित क्षेत्राधिकार जिल्ला वन कार्यालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण कार्यालयलाई समेत प्रदान गरिएको छ। सोही अपराधलाई सामान्य अदालतबाट समेत क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी सुनुवाइ गरिने कानुनी व्यवस्था हामी कहाँ रहेको छ।

हिजोको कानूनमा अर्ध न्यायिक निकाय वा अधिकारीलाई पन्ध्र वर्षसम्म कैद गर्न सक्ने न्यायिक अधिकार रहेकोमा नेपालको संविधानले त्यसलाई सिमित गरेको छ। जसअनुसार एक वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दाको किनारा न्यायिक निकाय बाहेकका अन्य निकायको अधिकार क्षेत्रभित्र रहन नसक्ने नयाँ व्यवस्था संविधानले गरेको छ। यसबाट वन र वन्यजन्तुसँग सम्बन्धित अपराधको सुनुवाइ जिल्ला वन अधिकृत, प्रमुख संरक्षण अधिकृतका अलावा सामान्य अदालत (हाल जिल्ला अदालत) बाट हुने अवस्था छ। वन सम्बन्धी मुद्दामा विगोको आधारमा क्षेत्राधिकार फरक पर्ने व्यवस्था भएपनि राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी मुद्दामा त्यस्तो व्यवस्था गरिएको थिएन।

अनुसूची बाहिरका मुद्दामा अनुसन्धान अधिकृत नेपाल प्रहरीको नभई सम्बन्धित निकायको हुने र अभियोजनको निर्णय महान्यायाधिवक्ताले अधिकार प्रत्यायोजन गरे बमोजिम मातहतका जिल्ला सरकारी वकीलहरूले गरेपनि अभियोगपत्र सम्बन्धित निकायबाटै लगाउने गरिन्छ। संविधानले गरेको नयाँ व्यवस्था बमोजिम हाल वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधसँग सम्बन्धित मुद्दाको क्षेत्राधिकार फरक फरक न्यायिक निकायमा हुने भएपनि सामान्यतः मुद्दाको सुनुवाइ जिल्ला अदालतबाट हुने तथा अर्ध न्यायिक निकायबाट भएका फैसला वा निर्णयको पुनरावेदन पनि सम्बन्धित जिल्ला अदालतले हेर्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ।

^{१७२} कार्यदलमा रहेका सदस्यहरू :- संयोजक श्री सोमकान्ता भण्डारी उपन्यायाधिवक्ता महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, सदस्यहरू श्री प्रविण पोखरेल प्रहरी नायव उपरिक्षक केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरो, श्री माधव खड्का मेनेजर WWF, श्री रमेश भट्टराई शाखा अधिकृत महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र श्री रुपक महर्जन राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग रहनु भएको छ। प्राप्त कार्यदेश अनुसार कार्यदलले २०७३।८।११ गते बर्दियामा र २०७३।८।१२ गते चितवनमा वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन विषयमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरी सोबाट प्राप्त सुझाव समेत समावेश गरी प्रस्तुत कार्यपत्र तयार गरिएको छ।

२. संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा १५२ को उपधारा (१) ले “धारा १२७ मा लेखिएदेखि बाहेक खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारवाही र किनारा गर्न संघीय कानून बमोजिम अन्य विशिष्टीकृत अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिने” संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ। सोही अनुरूप अर्ध न्यायिक निकायहरूलाई देवानी प्रकृतिका विवादहरूका अलावा फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दामा सुनुवाइ गर्ने अधिकार सम्बन्धित कानूनले प्रदान गरेको छ। नेपालको संविधानले एक वर्षसम्म कैद हुने फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दाको किनारा न्यायिक निकाय बाहेकका अन्य निकायको अधिकार क्षेत्रभित्र रहन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। सोही अनुसार वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी कसूरको सुनुवाइ सम्बन्धित जिल्ला अदालतलाई र तोकिएको निकाय (अर्ध न्यायिक निकाय)लाई समेत क्षेत्राधिकार प्रदान गरिएको छ। वन्यजन्तु कानूनले संरक्षित वन्यजन्तु मार्ने, तीनका अंगको कारोबार गर्ने जस्ता अपराधलाई सजायको दृष्टिले गम्भिर अपराध मानेको देखिन्छ। यस्ता अपराधले वन्यजन्तुको संरक्षणलाई असर पार्ने मात्र नभई प्रकृतिको वातावरणीय सन्तुलनमा पनि असर पार्ने र त्यसले समग्र वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने हुदा पनि यस्ता अपराधलाई सजायको आधारमा गम्भिर अपराध मानिएको हो।^{१७३} प्रस्तुत अध्ययनमा ती दुवै न्यायिक निकायबाट सुनुवाइ गरिएका मुद्दाहरूमा अनुसन्धानको चरणदेखि निर्णयसम्मको अवस्था, समस्या, तथ्यांकीय तुलनात्मक अध्ययन समेत गरी निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको छ।

२.१ संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा १५२ को उपधारा (२) ले एक वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दा अदालत वा विशिष्टीकृत अदालत वा सैनिक अदालत वा न्यायिक निकाय बाहेक अन्य निकायको अधिकार क्षेत्रमा नपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी उक्त संविधानको धारा ३०० को उपधारा (७) ले संविधान प्रारम्भ हुदाँका बखत अदालत बाहेक अन्य निकायमा विचाराधीन रहेका एक वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दा संविधान प्रारम्भ भएपछि सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा सार्ने व्यवस्था गरेको छ।

२.२ कानुनी व्यवस्था

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गतका वन्यजन्तु सम्बन्धी फौजदारी कसूरको शुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार सम्बन्धित जिल्ला अदालत र तोकिएको अधिकारीमा रहने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ।^{१७४} साथै यस सम्बन्धी मुद्दाको सुनुवाइ विशेष अदालत ऐन, २०५९ बमोजिमको कार्यविधि अपनाउने व्यवस्था समेत गरिएको छ।^{१७५} यसैगरी वन ऐन, २०४९ को दफा ६५ मा यस ऐन अन्तर्गत दस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुने मुद्दा जिल्ला वन अधिकृतले कारवाही र किनारा गर्ने व्यवस्था रहेको छ। यसैगरी उक्त दफाको उपदफा (२) मा जिल्ला वन अधिकृतले मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्दा विशेष बमोजिमको कार्यविधि र अधिकारको प्रयोग गर्ने उल्लेख गरिएको छ।

संविधानमा गरिएको नयाँ व्यवस्थाले एक वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी कसूर सम्बन्धमा दायर हुने मुद्दा र त्यस्ता निकाय वा अधिकारी समक्ष विचाराधीन रहेका एक वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार संविधानको व्यवस्था अनुसारको कानूनमा अन्यथा व्यवस्था गरिएमा बाहेकसम्बन्धित जिल्ला अदालतमा रहने उल्लेख गरिएको छ। यसबाट वन ऐनमा विगो आधारमा समेत र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु सम्बन्धी कसूरमा कैद सजाय हुने अवस्थाको कसूरको आधारमा सुनुवाइ गर्ने क्षेत्राधिकारमा फरक हुने स्पष्ट देखिन्छ। संविधान प्रारम्भ नहुदाका दिनसम्म सो ऐन अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दाहरूको शुरु फैसला अर्ध न्यायिक अधिकारीको रुपमा प्रमुख संरक्षण अधिकृत वा जिल्ला वन अधिकृतबाट गरिदै

^{१७३} वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनमा गरिनुपर्ने सूधारका क्षेत्रहरु, संजीवराज रेग्मी, प्रतिपादन, वर्ष ३ अंक १, (२०७३) राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. २८४।

^{१७४} राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २६ को उपदफा (१) र (२) अन्तर्गतको मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार जिल्ला अदालतलाई र अरु कसूरको कारवाही गर्ने अधिकार तोकिएको अधिकारीलाई हुने भन्ने व्यवस्था ऐनको दफा ३१ मा रहेको। यस व्यवस्था अन्तर्गत राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु क्षेत्रको हकमा प्रमुख संरक्षण अधिकृतलाई र राष्ट्रिय वन क्षेत्रको हकमा जिल्ला वन अधिकृतलाई मुद्दा हेर्ने अधिकार राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३० को नियम ३८ मा तोकिएको थियो।

^{१७५} राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २६ को उपदफा (३)।

आएको परिप्रेक्ष्यमा अब न्यायिक निकाय अर्थात सम्बन्धित जिल्ला अदालतबाट यस्ता मुद्दाको कारबाही किनारा गर्ने नया संवैधानिक व्यवस्था प्रारम्भ भएको छ।^{१७६}

३. वन र वन्यजन्तु अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात र अभियोजन

वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी कसूरहरु सरकार वादी ऐन, २०४९ को अनुसूचीमा सूचीबद्ध कसूरहरु हैनन् । यी कसूरहरु सम्बन्धित ऐनमा नै नेपाल सरकार वादी हुने भनी उल्लेख गरिएको हुँदा र अनुसूचीमा सूचीबद्ध नभएको हुँदा अनुसूची बाहिरका कसूरहरु हुन् । सामान्यतः अनुसूची बाहिरका कसूरमा अनुसन्धानको कार्य नेपाल प्रहरीले गर्दैनन् । तर यी कसूरहरु संगठित रुपमा गरेको अवस्थामा संगठित अपराध तथा निवारण ऐन, २०७० को दफा ११ बमोजिम अधिकृतस्तरको प्रहरी कर्मचारीबाट हुने व्यवस्था कानूनमा रहेको छ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३१ मा अनुसूची बाहिरका मुद्दामा गरिने अनुसन्धान तहकिकात सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गरिएको छ । जसमा अनुसूची १ वा २ मा लेखिएका मुद्दा बाहेक नेपाल सरकारको तर्फबाट चलाइने अन्य मुद्दाका सम्बन्धमा सम्बन्धित कानूनमा वा नेपाल सरकारले मुद्दा चलाउने वा सबूद प्रमाण संकलन गर्ने कुनै अधिकारी तोकिदिएको भए त्यस्तो अधिकारीबाट र त्यस्तो अधिकारी नतोकिएकोमा सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखले सबूद प्रमाण संकलन गरी अभियोगपत्र वा फिरादपत्र दायर गर्न म्याद ननाध्ने गरी आफ्नो राय सहित मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णयको लागि सम्बन्धित सरकारी वकील समक्ष मिसिल एवं सबूद प्रमाण पेश गर्नु पर्ने उल्लेख गरिएको छ ।

यसैगरी वन ऐनको दफा ६० मा यस ऐन बमोजिम सजाय हुने कसूर सम्बन्धी मुद्दाको तहकिकात कम्तिमा राजपत्रअनंकित द्वितीय श्रेणीको वन सहायक दर्जाको कर्मचारीले गर्नेछ र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष सम्बन्धित वन कार्यालयको नामबाट मुद्दा दायर गर्ने व्यवस्था छ । यसैगरी राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ३० मा यस ऐन अन्तर्गतको कसूरको तहकिकात रेञ्जर वा वन र वन्यजन्तु व्यवस्थासित सम्बन्धित सुवेदार दर्जासम्मका कर्मचारी वा कम्तिमा राजपत्र अनङ्कित प्रथम श्रेणीका कर्मचारीले वा प्रहरीमा कम्तिमा नायव निरीक्षक दर्जासम्मको कर्मचारीले गर्नेछ र त्यस्तो तहकिकातको काम पूरा भएपछि राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय वा आरक्ष कार्यालय वा वन्यजन्तु संरक्षण कार्यालय वा वन कार्यालय वा वन सम्बन्धी कार्य गर्ने अन्य कार्यालयको नामबाट मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष मुद्दा दायर गर्ने उल्लेख गरिएको छ । उल्लेखित कानुनी व्यवस्थाबाट वन र वन्यजन्तुमुद्दामा सरकारी वकीलबाट अभियोजनको निर्णय भए पश्चात् क्षेत्राधिकार प्राप्त न्यायिक निकायमा अभियोगपत्र दायर गर्ने कार्य सम्बन्धित निकायबाटै गर्नुपर्ने स्पष्ट छ ।

वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराध हुन लागेकोमा त्यस्तो अपराध रोक्ने, अपराधसंग सम्बन्धित प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिई संरक्षण गर्ने, अपराधी भाग्न उम्कन नपाउने व्यवस्था गर्ने, अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने, अपराधसँग सम्बन्धित वस्तु वा सामान फेला परेमा रितपूर्वक तलासी लिई बरामद गर्ने, अपराध भएको ठाउँको विवरण, वस्तुस्थिति, वा त्यसको वरपर लेखिएको वा पाईएको अन्य उल्लेखनिय कुरा खुलाई मुचुल्का तयार गर्ने, अपराध भएको स्थानको, सो ठाउँमा पाइएको औला, खुट्टाको पाइला वा अन्य महत्वपूर्ण कुराको फोटो वा तस्विर लिने, अपराधसँग सम्बन्धित कागजात वा वस्तु फेला पारेमा कब्जा गर्ने तथा त्यस्ता वस्तुको विशेषज्ञबाट परीक्षण गराउने लगायतका कुरा वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको अनुसन्धानका क्षेत्रहरु हुन्।^{१७७}

४. वन र वन्यजन्तु अपराध सम्बन्धी मुद्दा र कारबाहीको अवस्था

वन र वन्यजन्तु अपराध सम्बन्धी मुद्दाको न्यायिक निरोपण वर्तमान संविधान जारी हुनुपूर्व वन सम्बन्धी मुद्दा अदालत वा वन अधिकृत दुवैले र निकुञ्ज वा आरक्ष सम्बन्धी मुद्दा प्रमुख संरक्षण अधिकृत वा जिल्ला वन अधिकृतबाट हुँदै आएको थियो । नयाँ संविधान जारी भएपछि सो संविधानले गरेको व्यवस्था अनुसार निकुञ्ज वा आरक्ष सम्बन्धी मुद्दा जिल्ला अदालत, प्रमुख संरक्षण अधिकृत वन अधिकृतले सुनुवाइ गर्न सक्ने अवस्था रहेको छ । विगत पाँच वर्षमा यस्ता मुद्दाको शुरु कारबाही किनारा गर्ने क्षेत्राधिकार पाएका निकाय वा अधिकारी समक्ष दायर भएका तथा फैसला भएका मुद्दाहरुको तथ्याङ्कीय अवस्थालाई निम्न तालिकामा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

^{१७६} वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनमा गरिनुपर्ने सूधारका क्षेत्रहरु, संजीवराज रेग्मी, प्रतिपादन, वर्ष ३ अंक १, (२०७३) राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. २८१ ।

^{१७७} वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनमा गरिनुपर्ने सूधारका क्षेत्रहरु, संजीवराज रेग्मी, प्रतिपादन, वर्ष ३ अंक १, (२०७३) राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. २८५ ।

वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी मुद्दाको पाँच वर्षको विवरण

आर्थिक वर्ष	मुद्दाको विषयगत विवरण	जम्मा लगत संख्या		फछ्यौट संख्या								बाँकी	
				कसुर कायम		सफाई		फिर्ता,मुल्तवी, तामेली,अन्य		जम्मा			
		मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी
२०६८।६९	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्त	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	वन	१५८५	५२५८	५१८	१४४८	६५	३८१	०	३०	५८३	१८५९	१००२	३३९९
	जम्मा	१५८५	५२५८	५१८	१४४८	६५	३८१	०	३०	५८३	१८५९	१००२	३३९९
२०६९।७०	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्त	२२३	७५५	६३	१९३	०	०	०	०	६३	१९३	१६०	५६२
	वन	१६०८	५६५८	५५८	१८४५	७१	३४४	१	२७	६३०	२२१६	९७८	३४४२
	जम्मा	१८३१	६४१३	६२१	२०३८	७१	३४४	१	२७	६९३	२४०९	११३८	४००४
२०७०।७१	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्त	२४८	९२२	६५	२७१	०	०	०	०	६५	२७१	१८३	६५१
	वन	१७७७	५८९२	६९२	२१३१	६०	२७६	०	११	७५२	२४१८	१०२५	३४७४
	जम्मा	२०२५	६८१४	७५७	२४०२	६०	२७६	०	११	८१७	२६८९	१२०८	४१२५
२०७१।७२	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्त	३९३	१२५०	१२९	४२९	२	६	०	०	१३१	४३५	२६२	८१५
	वन	१९४७	६०९९	८१३	२५०७	१२१	४८६	२	१४	९३६	३००७	१०११	३०९२
	जम्मा	२३४०	७३४९	९४२	२९३६	१२३	४९२	२	१४	१०६७	३४४२	१२७३	३९०७
२०७२।७३	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्त	४१५	१२८२	१८०	४६४	१०	३२	७	१८	१९७	५१४	२१८	७६८
	वन	१९४६	५८२४	८३९	२२१९	८४	५१३	४	३२	९२७	२७६४	१०१९	३०६०
	जम्मा	२३६१	७१०६	१०१९	२६८३	९४	५४५	११	५०	११२४	३२७८	१२३७	३८२८

स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित महान्यायाधिवक्ताको विभिन्न आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदनहरू

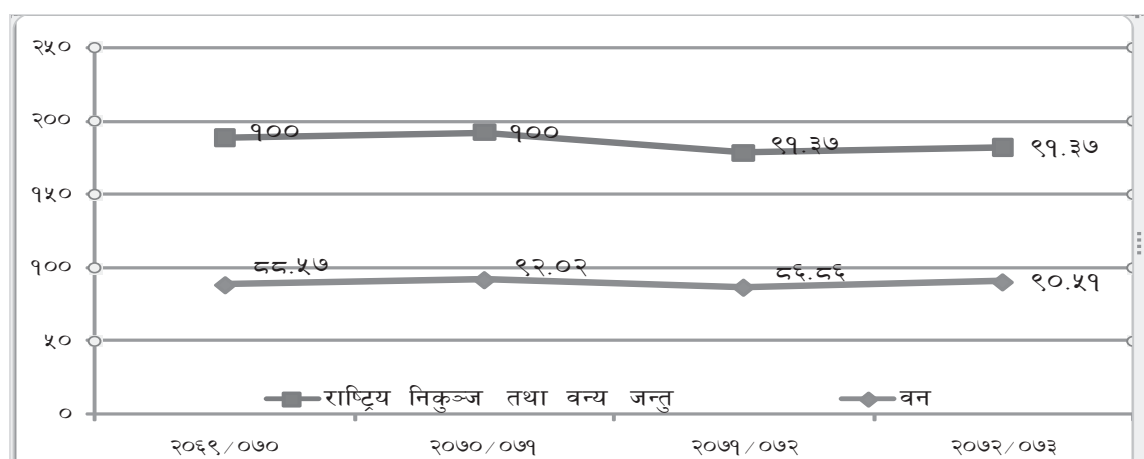
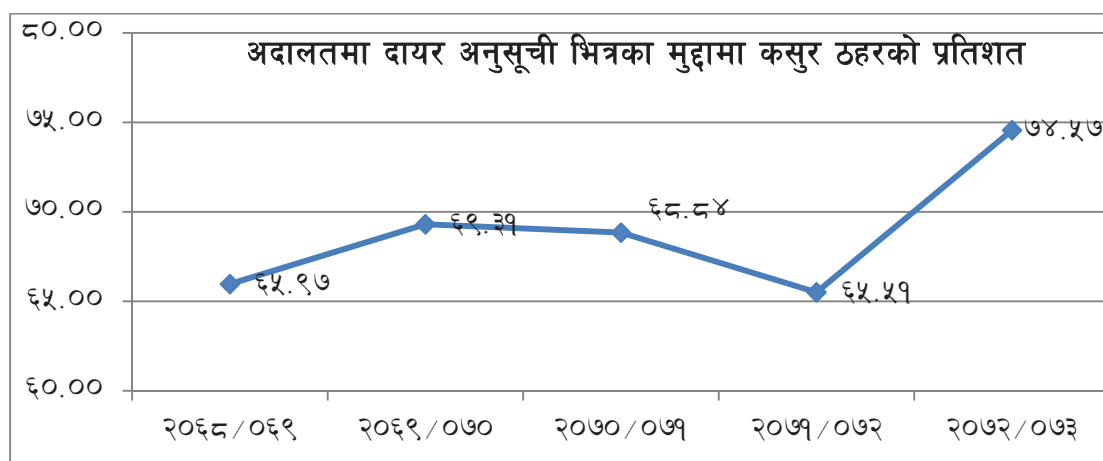
उल्लेखित तथ्याङ्कलाई हेर्दा आ.व. २०६८/०६९ मा वन सम्बन्धी (यसमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु अपराध समेत सम्मिलन रहेको) मुद्दाको लगत १५८५ र प्रतिवादी संख्या ५२५८ रहेकोमा ५८३ मुद्दा र प्रतिवादी १८५९ फछ्यौट भई ८८.८५ प्रतिशत मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ। २०६९/०७० मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराध मुद्दाको लगत २२३ र प्रतिवादी ७५५ रहेकोमा ६३ मुद्दा र प्रतिवादी १९३ फछ्यौट भई सतप्रतिशत मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ। वन सम्बन्धी अपराध मुद्दाको लगत १६०८ र प्रतिवादी ५६५८ रहेकोमा ६३० मुद्दा र प्रतिवादी २२१६ फछ्यौट भई ८८.५७ प्रतिशत मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ। २०७०/०७१ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराध मुद्दाको लगत २४८ र प्रतिवादी ९२२ रहेकोमा ६५ मुद्दा र प्रतिवादी २७१ फछ्यौट भई सतप्रतिशत मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ। वन सम्बन्धी अपराध मुद्दाको लगत १७७७ र प्रतिवादी ५८५२ रहेकोमा ७५२ मुद्दा र प्रतिवादी २४१८ फछ्यौट भई ९२.६६ प्रतिशत मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ।

यसैगरी २०७१/०७२ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराध मुद्दाको लगत ३९३ र प्रतिवादी १२५० रहेकोमा १३१ मुद्दा र प्रतिवादी ४३५ फछ्यौट भई ९८.४७ मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ। वन सम्बन्धी अपराध मुद्दाको लगत १९४७ र प्रतिवादी ६०९९ रहेकोमा ८१३ मुद्दा र प्रतिवादी २५०७ फछ्यौट भई ८५.७५ प्रतिशत मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ। २०७२/०७३ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराध मुद्दाको लगत ४१५ र प्रतिवादी १२८२ रहेकोमा १९७ मुद्दा र प्रतिवादी ५१४ फछ्यौट भई ९१.३७ मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ। वन सम्बन्धी अपराध मुद्दाको लगत १९४६ र प्रतिवादी ५८२४ रहेकोमा ९२७ मुद्दा र प्रतिवादी २७६४ फछ्यौट भई ९०.५१ प्रतिशत मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ।

माथिको तथ्यांक र विश्लेषणबाट देखिएका तथ्यहरु

- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु र वन सम्बन्धी मुद्दाको लगत क्रमशः बढ्दै गएको,
- अघिल्ला वर्षहरुमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी मुद्दामा सतप्रतिशत सफलता प्राप्त हुने गरेकोमा पछिल्ला वर्षमा ९९.३७ प्रतिशत रहेको
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी मुद्दामा ९० प्रतिशत र वन सम्बन्धी मुद्दामा ८५ प्रतिशत भन्दा बढी नै कसूर कायम भएको
- दुवै प्रकृतिका मुद्दामा प्रतिवादीहरुको संख्या अत्याधिक (भण्डै तीन गुणाको दरमा) रहेको
- दुवै प्रकृतिका मुद्दामा अन्य फौजदारी मुद्दाको कसूर कायमको दर भन्दा बढी नै रहेको
- संविधानको नयाँ व्यवस्था बमोजिम एक वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी मुद्दाको क्षेत्राधिकार जिल्ला अदालतमा रहने व्यवस्था बमोजिम वन र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी मुद्दाको कसूर ठहर प्रतिशत तुलनात्मक रुपमा न्युन रहेको

विगत पाँच वर्षमा जिल्ला अदालतबाट अनुसूची भित्रका मुद्दामा भएको कसूर ठहर र वन र वन्यजन्तु मुद्दामा कसूर ठहर भएको प्रतिशतको सूचक

यसैगरी विगत चार वर्षको मुद्दाको लगत हेर्दा देहायका जिल्लाहरूमा वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराध बढी रहेको तथ्यांकबाट देखिन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०६९।७०			
वन		राष्ट्रिय निकुञ्ज	
जिल्ला	मुद्दा संख्या	जिल्ला	मुद्दा संख्या
कैलाली	१०७	चितवन	९७
बाँके	९९	बर्दिया	५२
चितवन	८३	कञ्चनपुर	२६
मेरङ्ग	७८	बाँके	२३
कपिलवस्तु	७०	रसुवा	११
नवलपरासी	६३	पर्सा	५

आर्थिक वर्ष २०७०।७१			
वन		राष्ट्रिय निकुञ्ज	
जिल्ला	मुद्दा संख्या	जिल्ला	मुद्दा संख्या
कैलाली	२१३	चितवन	११९
दाङ्ग	१२१	बर्दिया	४८
महेत्तरी	९९	कञ्चनपुर	३२
बाँके	९९	बाँके	२५
चितवन	९३	धादिङ्ग	९
नवलपरासी	६९	पर्सा	४

आर्थिक वर्ष २०७१।७२			
वन		राष्ट्रिय निकुञ्ज	
जिल्ला	मुद्दा संख्या	जिल्ला	मुद्दा संख्या
कैलाली	१६३	चितवन	१४१
बाँके	१३५	काठमाडौँ	७५
दाङ्ग	१३०	बर्दिया	७३
मेरङ्ग	१२२	कञ्चनपुर	३१
कञ्चनपुर	९९	बाँके	२८
नवलपरासी	२८	कास्की	७

आर्थिक वर्ष २०७२।७३			
वन		राष्ट्रिय निकुञ्ज	
जिल्ला	मुद्दा संख्या	जिल्ला	मुद्दा संख्या
दाङ्ग	१५४	चितवन	१२४
कैलाली	१३८	काठमाडौँ	८५
मेरङ्ग	१२४	कञ्चनपुर	४९
कञ्चनपुर	१०७	कास्की	१९
नवलपरासी	१०५	बाँके	२८
चितवन	१०२	बर्दिया	५४

५. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दामा भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयनको स्थिति सम्बन्धमा मिति २०७१।०७।२७ को अध्ययन प्रतिवेदनले औल्याएका सान्दर्भिक समस्याहरू

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट गठन भएको उक्त अध्ययन समितिले मूलतः राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा आफ्नो अध्ययन केन्द्रित गरेको थियो । तथापि यस कसूरसँग सम्बन्धित अनुसन्धान, अभियोजन र कानूनमा रहेका समस्याहरू समेतको विषयहरूलाई सान्दर्भिकता अनुसार आफ्नो अध्ययन र सुझावमा समावेश गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनले उल्लेख गरेका तथ्यगत विषय र सुझाएका सुझावहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- यस सम्बन्धी अपराधको सूचना आरक्षका कर्मचारी, नेपाली सेनाका कर्मचारी, वन कार्यालयका कर्मचारी आदिबाट प्राप्त हुने गरेको तर नागरिक वा सर्वसाधारण व्यक्तिबाट यस सम्बन्धी अपराधको सूचना प्राप्त नभएको,
- पुरुष व्यक्तिको अपराधमा सम्लग्नता अत्याधिक देखिएकोस

- अपराध हुँदाको अवस्थामा नै कसूरमा सम्मलग्न व्यक्ति पक्राउ परेको बाहेक अनुसन्धानबाट पक्राउ परेको नदेखिएको, फरार ४५ जना प्रतिवादीमा दुई जना म्यादमा हाजिर भएको देखिएको,
- अभियुक्तलाई थुनछेकको आदेश हुँदा थुनामा वा धरौटमा राखिएको तर तारेखमा राख्ने गरी आदेश भएको नपाइएको, यसले फैसला कार्यान्वयनलाई सहज तुल्याएको,
- ऐनमा मुल्टवी राख्ने कानुनी व्यवस्था नभएपनि शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्ष कार्यालयका मुद्दा हेर्ने अधिकारीले मुद्दा मुल्टवी राख्ने गरी निर्णय गरेको देखिएको,
- तपसिल खण्ड प्रष्ट लेख्ने गरेको नपाइएको,
- फरार रहेका प्रतिवादीको फैसला कार्यान्वयन नभएको र तिनीहरूको हकमा ठेकिएको कैद र जरिवाना रकमको लगतको अभिलेख व्यवस्थित नभएको,
- फैसला कार्यान्वयन गर्ने अलग्गै संयन्त्र नभएको, कार्यविधि नभएको,
- जफत भएका औजार, साधन, वन्यजन्तुको अङ्ग, सडिगलि जाने वस्तुको हकमा फरफारक गर्ने विषयमा फैसलामा प्रष्ट उल्लेख नभएको, प्रभावकारी रूपमा फरकफारक नगरिएको,

६. वन्यजन्तु अपराध सम्बन्धी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण

वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दामा निर्णय गरेको छ । हालसम्मको अवस्था हेर्दा यस सम्बन्धी कानूनमा रहेका द्विविधा र अन्यौलतालाई स्पष्ट पार्ने समेत उक्त निर्णयमा गरेको छ । सर्वोच्च अदालतबाट यस प्रकृतिका मुद्दामा भएका केही सान्दर्भिक निर्णयहरूलाई देहाय बमोजिम उद्धृत गरिएको छ :

६.१ वन सम्बन्धी मुद्दामा जरिवाना गर्दा दामासाहीले गर्ने : नेपाल सरकार वि. बाजे राना समेत^{१७८} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले वन मुद्दामा दामासाहीले जरिवाना गर्नुपर्ने निर्णय गरेको थियो । उक्त मुद्दामा कसूर गर्ने एक भन्दा बढी कसूरदार भएको अवस्थामा प्रत्येकलाई सोही बमोजिम दोब्बर सजाय गरिँदा जरिवाना र कैदको कुल मात्रा कानूनमा तोकिए भन्दा बढी हुन जाने, एक भन्दा बढी प्रतिवादी रहेको र प्रत्येकले वनबाट अवैधरूपमा ल्याएको काठको मात्रा र परिमाणका लागि छुट्टाछुट्टै अभियोग लगाएको नभई सबैले ल्याएको काठको कुल परिमाण र विगो जोड्दा पाँच हजार भन्दा बढी भएको र सोही विगो र मात्राको आधारमा सामूहिक रूपमा दफा वन ऐन, २०४९ को ५०(१)(घ)(४) बमोजिम सजायको दावी लिएको अवस्थामा कसूर ठहरी सजाय गर्दा सोही बमोजिम उक्त सजाय सामूहिक रूपमा नै गरिनु पर्ने स्पष्ट पारेको छ ।

यसैगरी कुनै कसूर गरेवापत ऐनमा स्पष्टतया: जनही सजाय हुने भनी उल्लेख भएको अवस्थामा बाहेक एक भन्दा बढी कसूरदार भएमा सो सजाय सामूहिक रूपमा भएको मान्नुपर्ने र उक्त सजाय दामासाहीले असूल गर्नुपर्ने र सामूहिक रूपमा गरेको कसूरका लागि सामूहिक रूपमा नै सजाय हुने हुँदा जनही सजाय नगरी दामासाहीले सजाय हुने गरी निर्णय गरेको छ ।

यस मुद्दामा वन ऐन २०४९ को दफा ४९(घ) को कसूरमा दफा ५०(१)(घ)(४) बमोजिम प्रतिवादीहरूलाई विगो रु. २३,६५८। को दोब्बर ४७,३१६। प्रतिवादीहरूबाट दामासाहीले जरिवाना गर्ने गरी सुरु निर्णय सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको निर्णय सदर हुने गरी निर्णय गरेको पाइन्छ ।

६.२ वन पैदावार ओसारपसार गर्ने कसुरजन्य अपराधमा प्रयोग भएका वस्तु वा साधन जफत हुने : नेपाल सरकार वि. ताराप्रसाद देवकोटा समेत^{१७९} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले वन पैदावार ओसारपसार गर्ने कसुरजन्य अपराधमा साधन प्रयोग हुनु नै कसुर हो । सवारी साधनको मालिकको मञ्जुरी होस् वा नहोस् त्यस्तो कार्यमा प्रयोग गरिएको कार्य नै कसूर स्थापित हुने तथ्य नै पर्याप्त हुने गरी निर्णय गरेको छ । यसैगरी वन ऐनको दफा ६६ को व्याख्या गर्दै सो मुद्दामा कुन कार्य कसूर हो त्यसको परिभाषा र निर्धारण विधायिकाले कानूनद्वारा गर्दछ । कसूर र अपराधका लागि सजाय र अपराधमा प्रयोग

^{१७८} ने.का.प. २०६५, अंक १०, निर्णय नं. ८०२८

^{१७९} नेकाप २०६६ अंक १० नि.नं. ८२५४

भएका बस्तु वा साधन अपराधमा प्रयोग भएका बस्तु वा साधन जफत हुने वा नहुने सोको निर्धारण पनि विधायिकाले नै ऐनद्वारा गर्दछ । त्यस्ता कानूनमा जे लेखिएको छ सोही बमोजिम अदालतले फौजदारी न्याय प्रदान गर्दा प्रचलित कानून लागू गर्दछ । ऐनमा नभएको सजाय गर्न पाइदैन भने ऐनले गर्नुपर्ने सजाय र कसूरमा प्रयोग भएको साधन जफत गर्नुपर्नेमा कानूनको गलत व्याख्या वा कानूनी प्रावधानप्रतिको भनेको वनउपेक्षाभावले जफत नगर्नु भनेको वनउपेक्षाभावले जफत नगर्नु भनेको वन ऐन, २०४९ को दफा ६६ मा भएको जफतसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने उल्लेख गरेको छ ।

यस मुद्दामा धेरै प्रतिवादीहरु उपर अभियोग लगाइएकोमा बरामद बोझवाहक सवारी साधनका धनीलाई अभियोगबाट सफाई दिएको र निजको सवारी साधन जफत नगरेको, इन्कारी बयान गरेका र पोल बयान नभएका पाँच जना प्रतिवादीहरुलाई सफाई र अभियोगमा सावित रहेका नौ जना प्रतिवादीहरुलाई वन ऐनको दफा ४९(घ) को कसूरमा दफा ५०(१)(घ)(४) बमोजिम मुख्य अभियुक्तलाई रु. १,३१,३५२ र तीन महिना कैद र अन्य ज्याला मजदुरी गर्ने प्रतिवादीहरुलाई तीन महिना कैद हुने गरी सुरु निर्णय गरेको सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको निर्णय केही उल्टी गर्दै सपाइ पाएका ताराप्रसाद देवकोटाले अभियोगबाट सफाई पाउने भए पनि निजको सवारी साधन ट्रक जफत हुने गरी निर्णय भएको ।

६.३ मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष गरेको वयान स्वतन्त्रपूर्वक भएको छैन भन्ने नमिल्ले: बमबहादुर प्रजा वि. नेपाल सरकार^{१८०} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले आफ्नो निर्णयमा अदालतले वयान वकपत्र गराउँदा शक्तिको प्रयोग गर्दै र त्यहाको काम स्वतन्त्रपूर्वक हुन्छ भन्ने ठानिन्छ । यो सर्वमान्य मान्यता र वास्तविकता पनि हो । प्रमाण ऐन २०३१ को दफा २(क) ले मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई समेत अदालतको परिभाषाभित्र समेटेको छ । प्रतिवादीले मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष वयान गरेका छन् । प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ९ मा अदालत बाहेक अन्यत्र गरेको कागज स्वतन्त्रपूर्वक भएको छैन भनी प्रमाणित भएको स्थितिमा मात्र त्यस्तो वयान वा कागजलाई मान्यता दिन नमिल्ने हो । मौकाको वयान नै स्वच्छाले भएको होइन भनी प्रतिवादीले पुष्टि गर्न नसकेको स्थितिमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष गरेको वयानलाई स्वच्छापूर्वक भएको होइन भनेकै आधारमा प्रतिवादीको वयान स्वच्छापूर्वक भएको छैन र सो वयान निजको विरुद्ध प्रमाणमा लिन मिल्दैन भन्ने नमिल्ले उल्लेख गरेको छ । यसैगरी अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष गरेको वयान नै स्वतन्त्र छैन भन्ने कुरा मान्ने हो भने समग्र न्याय प्रणाली र कानूनी पद्धति नै परिवर्तन गर्नुपर्ने स्थिति आउँछ । त्यसैले अदालत र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष गरेको वयान स्वतन्त्रपूर्वक भएको छैन भन्ने जिकीरलाई कानूनी मान्यता र सिद्धान्तको आधारमा नै स्वीकार गर्न नसकिने स्पष्ट पारेको छ ।

यस मुद्दामा गैडा मार्न सहयोग गर्ने प्रतिवादीलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २७ बमोजिमको कसूरमा सोही दफा बमोजिम १५ वर्ष कैद र एक लाख जरिवाना तथा गैडा मार्ने र खाग बेच्ने प्रतिवादीहरुलाई सोही ऐनको दफा ५क र १९(१) को कसूरमा दफा २६(१) बमोजिम १५ वर्ष कैद र एक लाख जरिवाना गर्ने गरेको सुरु निर्णय सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको निर्णय सदर हुने निर्णय गरेको ।

६.४ मन्त्रीस्तरको निर्णयको आदेशबाट अधिकारक्षेत्र सिर्जना हुन नसक्ने: नेपाल सरकार वि. जंगबहादुर ठेडी मगर^{१८१} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले मुद्दा चलाउने अधिकारी तथा मुद्दा हेर्ने निकाय समेत विधिसम्मत रुपमा हुनुपर्दछ नत्र जसलाई पनि जसले पनि अधिकारक्षेत्र बाहिर गै मुद्दा चलाए पनि हुने अवस्था रहने हुन्छ । अतः अधिकारक्षेत्र कानूनद्वारा नै स्थापित हुने यस्तो अवस्थामा मन्त्रीबाट भएको भनिएको निर्णयको आधारमा अधिकारक्षेत्र स्थापित हुन नसक्ने भएबाट उक्त मन्त्रीको आदेशबाट स्थापित अधिकारक्षेत्रको आधारमा निर्णय हुने कार्य समेत कानूनसम्मत नदेखिने भनी क्षेत्राधिकार कानूनमा उल्लेख भए बमोजिम मात्र हुने स्पष्ट पारेको छ ।

^{१८०} नेकाप २०६७ अंक ११ नि.नं. ८५०३

^{१८१} नेकाप २०६७ अंक १२, नि.नं. ८५२४

६.५ साधनधनीको संलग्नता, सहमति, स्वीकृति, मञ्जूरी वा जानकारी नभएमा बोझबाहक साधन जफत नहुने : नेपाल सरकार वि. वेलबहादुर थापा मगर समेत^{१८२} भएको मुद्दामा यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले देहाय बमोजिमको निर्णय गरेको छ :

- अवैध रुपमा वन पैदावर ओसार-पसार गर्ने कार्यमा सवारीधनी आफू संलग्न पनि नभएको वा अवैध वन पैदावर ओसार-पसार गर्ने निजको मनसाय पनि नभएको तथा आफ्नो सवारी साधन अवैध वन पैदावर ओसार- पसार गर्ने कार्यमा प्रयोग हुँदैछ भन्ने थाहा जानकारी पनि नभएको र त्यस्तो कार्यमा निजको अनुमति, मञ्जूरी वा सहमति रहेको पनि नदेखिएको अवस्थामा निजको सवारी साधन जफत हुनु न्याय वा औचित्य कुनै पनि दृष्टिबाट तर्कसंगत नहुने ।
- कानूनको व्याख्या गर्दा सर्वप्रथम कानूनमा प्रयोग भएका शब्द वा शब्दावलीले दिने सामान्य अर्थ सुस्पष्ट, व्यावहारिक, विवेकसम्मत र न्यायपूर्ण भएसम्म सोही अर्थ ग्रहण गर्नुपर्दछ भन्ने कानून व्याख्याको सामान्य सिद्धान्त रहेको छ । तर कानूनको शाब्दिक व्याख्या गर्दा त्यस्तो तर्कपूर्ण, विवेकसंगत, व्यावहारिक एवं न्यायपूर्ण अर्थ ननिस्कने भएमा शाब्दिक व्याख्याको नियमलाई अनुशरण गर्नु उपयुक्त नहुने ।
- “कसूर गरेको ठहरिएमा” भन्ने वाक्यांशको आशय वन ऐनअन्तर्गत घटेको कसूर वा वारदातसँग बरामद भएको बोझबाहक साधनको धनीको कुनै तादम्यता नै रहनु नपर्ने भनी व्याख्या गर्न नमिल्ने ।
- साधनधनी स्वयंको संलग्नतामा वा निजको सहमति, स्वीकृति, मञ्जूरी वा जानकारीमा वन ऐनअन्तर्गतको कसूरमा बोझबाहक साधनको प्रयोग भएको ठहरिएमा त्यस्तो साधन जफत हुनु कानूनसम्मत मात्र नभई न्यायोचित र विवेकसम्मत समेत हुने ।

६.६ पोलापोल गरी भएको साबिती बयानलाई प्रमाण लिनुपर्ने : नेपाल सरकार वि. ओमबहादुर राना समेत^{१८३} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले आरोपित कसूर गरेको तथ्यमा साबित भई एकअर्कालाई पोलसमेत गरी अनुसन्धान अधिकारी र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष बयान गरेको र उक्त बयान व्यहोरा सर्जमीनका मानिस तथा बरामदी मुचुल्काका मानिसहरूको बकपत्र समेतबाट समर्थित भएको अवस्थामा साबिती बयानलाई प्रमाणमा लिन मिल्ने स्पष्ट पारेको छ । यसैगरी पटक पटक गैँडाको खाग बिक्री गरेको र गैँडाको खाग आफ्नो घरमा नै राखेको देखिएको अवस्थामा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा १९(१) को कसूरमा ऐ. को दफा २६(१) बमोजिम पाँच वर्ष कैद र पचास हजार रूपैयाँ जरीवाना हुने गरी निर्णय गरेको छ ।

प्रस्तुत मुद्दामा सुरु निर्णय हुँदा प्रतिवादीहरूको भूमिका अनुसार कसूर कायम गरी सजाय गरिएकोमा प्रतिवादीहरू ओमबहादुर राना, गजबहादुर फाल मगर र सुन्दरसिंह ठकुरीलाई अभियोग मागदावीबाट सफाइ दिने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको फैसला उल्टी गरी प्रत्यर्थी प्रतिवादीमध्येका ओमबहादुर राना मगरले पटक पटक गैँडाको खाग बिक्री गरेको भन्ने देखिएको र प्रस्तुत मुद्दामा समेत गैँडाको खाग निजले आफ्नो घरमा नै राखेको भन्ने देखिएको हुँदा निजलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा १९(१) को कसूरमा ऐ. को दफा २६(१) बमोजिम पाँच वर्ष कैद र पचास हजार रूपैयाँ जरीवाना गर्ने र अन्य प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरू गजबहादुर फाल मगर र सुन्दरसिंह ठकुरीले गैँडाको खाग आफ्नो सँगसाथ राखेको भन्ने देखिन नआएको र निजहरू प्रतिवादी ओमबहादुर राना मगरको सँगसाथ रहेको खाग बिक्री गर्नका लागि ग्राहक खोजी गर्ने काममा संलग्न रहेको देखिएको हुँदा निज प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरू गजबहादुर फाल मगर र सुन्दरसिंह ठकुरीलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा १९ (१) को कसूरमा सोही ऐनको दफा २६(१) बमोजिम जनही एक लाख रूपैयाँ जरीवाना हुने निर्णय गरेको देखिन्छ ।

^{१८२} नेकाप २०६८ अंक ६, नि.नं. ८६२९ (पूर्ण इजलास)

^{१८३} नेकाप २०६९ अंक ११, नि.नं. ८९११ (पूर्ण इजलास)

६.७ सक्कली खागको रूपमा अवैध कारोबार गरेको अवस्थामा पछि गरिएको परीक्षण विवादरहित स्वीकार गर्न सकिने अवस्था नभएको हुँदा कसूर कायम हुने : प्रकाश बुढा समेत वि. नेपाल सरकार^{१८४} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले देहाय बमोजिम निर्णय गरेको छ :

- प्रतिवादीहरू हालसम्म पनि पक्राउ परेका अवस्था नहुँदा निज प्रतिवादीहरू कहाँ छन् भन्ने सम्म पनि सुरु अनुसन्धान अधिकारी र मुद्दा हेर्ने निकायले यकिन गर्न नसकी बिना आधार र कारण मुद्दा दायरसम्म गरेको देखिएकाले निजहरूको हकमा कसुर स्थापित हुन सक्ने अवस्था नहुँदा निज प्रतिवादीहरू भूपेन्द्र शाही र पेमा लामाले आरोपित कसुरको दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने नै देखिने ।
- दशीको रूपमा बरामदी गैंडाको खाग गैंडाको सक्कली खाग होइन भनी विशेषज्ञले दिएको राय सम्बन्धमा विचार गर्दा, प्रस्तुत मुद्दामा संलग्न प्रतिवादीहरूमध्ये निजहरूको परस्पर बयान र संलग्नताको आधारमा हेर्दा मुख्य आरोपी देखिएका प्रकाश बुढा र दानसिंह चौसिरले बरामदी खागलाई मौकामा सक्कली होइन भनी जिकिर लिन सकेको नपाइने ।
- आफूले प्राप्त गरेको सो सामानलाई अनुपम वस्तुको रूपमा स्वीकार गरी अन्तिम अवस्थामा ओसारपसार र कारोबारको प्रयास गरेको देखिने ।
- बरामदी खागलाई नक्कली हो भनी सजायबाट उन्मुक्ति पाउँन मौकामा जिकिर लिन सकेको पाइँदैन । पछि खागको परीक्षण हुँदा खाग नक्कली हो भनिए तापनि विशेषज्ञको बन्द सवालबाट भएको बकपत्र हेर्दा निजलाई जिरह हुन सकेको अवस्था नदेखिएको र गैंडाको खाग नक्कली हो कि ? भन्ने बयानको क्रममा प्रश्न उठेपछि मुद्दा हेर्ने अधिकारी वन अधिकृतको इजलासबाट जाँच गर्न पठाउने विधिवत् कुनै आदेश नभई प्रतिवादीहरू स्वयम्ले जाँच गराई पाउँ भन्ने निवेदनको आधारमा बीचैबाट जाँच गर्न पठाएको देखिने ।
- प्रतिवादीहरूले गैंडाको खाग सक्कली खागको रूपमा अवैध कारोबारको कार्य गरेको परिप्रेक्ष्यमा पछिआएर एउटा निवेदनको भरमा जाँच गराउने माग गरेको देखिँदा त्यसमा विवन्धनको सिद्धान्तसमेत आकर्षित हुन सक्ने अवस्था हुँदा, सो जाँच परीक्षणलाई विवादरहित रूपमा स्वीकार गर्न सकिने अवस्था नदेखिने ।

प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी दानसिंह चौसिर र नैनसिंह ठगुन्नालाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा १९ र २६ को कसूरमा दफा २६(१) बमोजिम दस वर्ष कैद र पचास हजार जरिवाना हुने र प्रतिवादीहरू प्रकाश बुढा र प्रेमबहादुर पाललाई दफा २६ को कसूरमा ऐ. २६(१) बमोजिम दस वर्ष कैद र पचास हजार जरिवाना हुने र प्रतिवादीहरू भूपेन्द्र शाही र पेमा लामा समेत कसूरमा संलग्न भएको र निजहरू म्यादसमेत गुजारी बसेको देखिँदा निजहरूलाई समेत दस वर्ष कैद र पचास हजार जरिवाना हुने गरी जिल्ला वन कार्यालय दार्चुलाबाट सुरु निर्णय भएकोमा पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरमा सुनुवाइ हुँदा संयुक्त इजलासमा राय नमिली (मा.न्या. दुर्गाप्रसाद उप्रेतीको राय सुरु निर्णय सदर, मा.न्या. सलाहुद्दिन अख्तर सिद्धिकीको राय बरामद खाग सक्कली हो भन्ने पुष्टि गर्न नसकेको हुँदा सुरु निर्णय उल्टी भई प्रतिवादीहरूले सफाइ पाउने) तेस्रो न्यायाधीश समक्ष पेश भएकोमा सो इजलासबाट (मा.न्या. देवेन्द्रगोपाल श्रेष्ठ) प्रतिवादी भूपेन्द्र शाही र पेमा लामालाई प्रतिवादीको महलमा प्रतिवादी नै नबनाएको तर फैसलाको ठहर खण्डमा निजहरूलाई कसूर कायम गरी सजाय गरेको तर निजहरूलाई सुनुवाइको मौका समेत नदिएको हुँदा कार्यविधिगत त्रुटि रहेकोले पुनः निर्णयका लागि मिसिल वन कार्यालयमा पठाउने राय आएपछि सर्वोच्च अदालतमा पेश भएको थियो ।

यसरी सर्वोच्च अदालतमा पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालतको तीन वटै राय उल्टी गर्दै प्रतिवादीहरू प्रकाश बुढा र दानसिंह चौसिरलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २६(१) बमोजिम पाँच वर्ष कैद हुने र अन्य प्रतिवादीहरू नैनसिंह ठगुन्ना र प्रेमबहादुर पाल र पेटबोलीबाट देखिएका प्रतिवादीहरू भूपेन्द्र शाही र प्रेमा लामालाई सफाइ दिने गरी निर्णय गरेको ।

^{१८४} नेकाप २०७१ अंक ७ नि.नं. ९२११

यस निर्णयमा सबै प्रतिवादीहरूलाई फरक फरक भूमिका र अवस्था भए पनि दस वर्ष कैद र पचास हजार सजाय गर्ने सुरु निर्णय भएको र पुनरावेदनमा एक राय नभएको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले दुई जनालाई मात्र कसूर कायम गरी सुरु कार्यालयले गरे भन्दा कम (दस वर्षलाई पाँच वर्ष र जरिवाना नगर्ने गरी) सजाय गरेको र चार जनालाई सफाई दिएको देखिन्छ ।

६.८ बरामदी मुचुल्कामा रहेको अवस्थामा अदालतमा इन्कारी बयान दिँदैमा सफाई नहुने : नेपाल सरकार वि. दिनेशकुमार मण्डल समेत^{१८५} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले बरामदी मुचुल्कामा मौकामा पक्राउ परेका दिनेश मण्डल, शिवजी महतो र गोलु सिंह समेत रोहवरमा बसेको र निजहरूले उक्त बरामदी मुचुल्कालाई अन्यथा भन्न सकेको अवस्था समेत देखिँदैन । प्रतिवेदकहरूले अदालतमा उपस्थित भई आफ्नो प्रतिवेदनलाई समर्थन गरी ट्रायाक्टर र खयर काठ बरामद भएको हो भनी बकपत्र गरेको पाइन्छ । अदालतमा कसूरमा इन्कार रही बयान गर्ने प्रतिवादीहरू दिनेशकुमार मण्डल, शिवजी महतो र गोलु सिंहले कसूरमा संलग्न नभएको आफ्नो जिकीरलाई पुष्टि हुने गरी प्रमाण गुजार्न सकेको अवस्था मिसिलबाट देखिँदैन । निजहरूको रोहवरमा भएको बरामदी मुचुल्कालाई अन्यथा भन्न नसकेको तथा कसूरमा इन्कारी रहेको बयान जिकीरलाई पुष्टि हुने प्रमाण पेश गर्न नसकेको अवस्थामा निजहरूको आफूले सफाई पाउनु पर्ने भन्ने जिकीरसँग सहमत हुन नसकिने भनी निर्णय गरेको छ ।

६.८ वन्यजन्तु सम्बन्धी वारदात संगठित अपराधको एउटा कडीको रुपमा हेर्न सकिने : नेपाल सरकार वि. दिनेशकुमार मण्डल समेत^{१८६} भएको मुद्दामा वन्य जन्तु सम्बन्धी अपराधलाई संगठित रुपमा गरिने अपराधको रुपमा ग्रहण गरी सबै प्रतिवादीहरूलाई हदैसम्म सजाय गरेको छ । उक्त मुद्दा निर्णय गर्दा लिइएको आधारहरु देहाय बमोजिम रहेका छन्

- कुनै परीक्षण नगराएको अवस्थामा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्षको साविती बयान समेतका सबूद प्रमाणका आधारमा कसूर कायम भई दोषी करार भइसकेपछि पुनरावेदन तहमा शुरु मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्षको साविती बयानको सत्यतामा प्रश्न उठाई सो साविती आफूले दिएको होइन भन्ने जिकीर लिएकै आधारमा मात्र अदालतले साविती बयानको सत्यताउपर अनावश्यक शंका गरी अन्यथा निष्कर्ष निकाल्नेतर्फ विचार गरिरहनु नपर्ने ।
- अनुसन्धान अधिकृत र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष गरेको आफ्नो साविती बयानको तथ्यलाई स्वीकारै गरेको र सो साविती बयान लिँदाको अवस्थामा यातना दिएको भन्ने कुरालाई मात्र विशेष रुपमा उठाई सो साविती प्रमाण ग्राह्य छैन भनी जिकीर लिए तापनि त्यस्तो यातना वा कुटपीट प्रमाणबाट पुष्टि नभएसम्म मुद्दा हेर्ने स्वतन्त्र निकायसमक्ष भएको साविती बयान निज विरुद्धको बलियो प्रमाणको रुपमा रहिरहने ।
- संगठित अपराधमा संलग्न प्रतिवादीहरूको कसूरलाई कुनै एउटा एक्लो वारदात वा घटनासँग मात्र जोडी निरपेक्ष ढंगबाट हेर्नु भन्दा सो वारदातबाट प्रतिवादीहरूले हासिल गर्न चाहेको निहीत उद्देश्य वा सो वारदातको दूरगामी असरलाई हेर्नु न्यायिक दृष्टिकोणबाट उपयुक्त वा वाञ्छनीय हुने ।
- वारदात घटाई खाग काटी त्यसलाई बिक्री गरी प्राप्त गरेको रकम बराबरी रुपमा बाँडी खाएको स्थितिमा प्रतिवादीहरूको समान प्रकृतिको संलग्नता रहेको मान्नुपर्ने ।
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २७ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले गैंडा, बाघ, कस्तुरी मृग र हात्तीसित सम्बन्धित कसूर गर्ने व्यक्ति र सोको मतियारलाई समान सजाय हुने व्यवस्था गरेको अवस्थामा मुख्य अभियुक्त र अन्य अभियुक्तको हकमा बेग्लाबेग्लै सजाय हुने अवस्था नदेखिने ।

६.९ प्रतिवादीहरूले सल्लाह, योजना बनाई आपराधिक कार्य गरेको हुँदा हदैसम्मको सजाय हुने: रामकृष्ण चौधरी वि. नेपाल सरकार, वीरमान भन्ने वीरबहादुर दर्जी वि. नेपाल सरकार, कृष्णबहादुर बोटेवि. नेपाल सरकार, ढिडरा महतो वि. नेपाल

^{१८५} २०५९ सालको स.फौ.पु.नं. ३२०६, २०६६ वर्ष १८ अंक २२ पूर्णांक ४४२४ पृ. १७ ।

^{१८६} २०५९ सालको स.फौ.पु.नं. ३२०६, २०६६ वर्ष १८ अंक २२ पूर्णांक ४४२४ पृ. १७ ।

सरकार^{१८७} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले हदैसम्म सजाय हुने गरी गरेको सुरु कार्यालयको निर्णय सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको निर्णय सदर गरेको छ । उक्त निर्णयमा सर्वोच्च अदालतले प्रस्तुत वारदात दुर्लभ एवं सुरक्षित गैंडा मारी त्यसको अमूल्य खाग तस्करी गर्ने उद्देश्यले घटाएको देखिएको र सो कार्यमा पुनरावेदक प्रतिवादीहरूले एकापसमा संगठित भई सल्लाह सहमति गरी, योजना बनाई राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रभित्रको निषेधित क्षेत्रमा प्रवेश गरी संरक्षित गैंडा मार्ने र त्यसको खाग काटी लगी बिक्री गर्ने र रकम बाँडी खानेजस्तो आपराधिक कार्यमा प्रत्यक्ष संलग्न भई गैंडा चोरी शिकारीलाई आय आर्जनको माध्यमको रूपमा अवलम्बन गर्ने हदसम्मको कसूर अपराध गरेको देखिएको हुँदा निज प्रतिवादीहरू ढिँडरा महतो, रामकृष्ण चौधरी, वीरमान प्रजा, कृष्णबहादुर बोटेलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २६(१) बमोजिम गरिएको हदैसम्मको सजायलाई कानूनी त्रुटियुक्त मान्नुपर्ने र अवस्था नदेखिँदा प्रतिवादीहरूलाई उक्त कानूनी व्यवस्थाअनुरूप हदैसम्मको जनही रु. १,००,०००/- अक्षरेपी रु. एकलाख जरीवाना र १५ वर्ष कैद गर्ने गरेको सुरु राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयको निर्णय सदर गरेको पुनरावेदन अदालत, हेटौँडाको मिति २०६६।७।७ को फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने निर्णय गरेको पाइन्छ ।

६.१० CITES महासन्धिका आधार समेत ग्रहण गरी कसूर कायम गर्दै प्रतिवादीहरूलाई सजाय हुने: होमनाथ अधिकारी समेत वि. नेपाल सरकार भएको मुद्दामा पहिलो पटक बरामद रक्त चन्दनलाई कसूर कायम गरी सजाय गरेको छ । प्रस्तुत मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले CITES महासन्धिका आधार समेत ग्रहण गरी कसूर कायम गर्दै प्रतिवादीहरूलाई सजाय गरेको छ । उक्त निर्णयमा लिइएका आधारहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- प्रतिवादीको घर गोठ कम्पाउण्डभित्रबाट रक्तचन्दन बरामद भएको नभई प्रतिवादीको जग्गाबाट बरामद हुँदा त्यसैका आधारबाट जग्गाधनीलाई दोषी भन्न न्यायोचित हुँदैन । अपितु, सो जग्गामा राख्ने जग्गाधनीको सहमति छ वा छैन भनी खोजिनु पर्ने ।
- कुनै वस्तु बरामद भएको हो होइन भन्ने कुरा प्रमाणित गर्नु पर्दा बरामदी मुचुल्काको प्रसंग आउँछ । बरामदी मुचुल्का बरामदी भएको तथ्यलाई सावित गर्नको लागि बनेको प्रमाण हो । बरामद भएको तथ्यमा विवाद भएको अवस्थामा बरामदी मुचुल्काको सत्यता जाँचिने हुँदा बरामदी मुचुल्का तयार हुँदा रित बेरित के भयो भनी हेरिने अवस्था आउन सक्दछ । बरामदी भएको तथ्यमा विवाद नै नरही स्थापित भइसकेको अवस्थामा बरामदी मुचुल्काको रित, बेरित र मूल्यांकन गर्नुपर्ने कुनै आवश्यकता नै पर्दैन । तसर्थ बरामदी मुचुल्काको रित बेरितको प्रश्न उठाएको पुनरावेदन जिकिरसँग सहमत हुन नसकिने ।
- बरामद भएको रक्त चन्दन वन पैदावरबाट हो भन्ने तथ्यमा विवाद हुन सक्ने देखिन आएन । रक्तचन्दन वन पैदावार भएको र पुनरावेदक प्रतिवादीहरूले राखेको राख्न लगाएको तथ्य स्थापित भइसकेको स्थितिमा निजहरूले वन पैदावार ओसारपसार गरेका हुन् भनी मान्नुपर्ने देखिने ।
- convention on International Trade in Endangered Species of Wild Funa and Flora (CITES) को धारार II को उपधारार ४ ले "The parties shall not allow trade in specimens of species including in Appendices I, II and III except in accordance with the provision of the present convention" भन्ने कुरा उल्लेख गरेको हुँदा पनि नेपाल एक पक्ष भएकाले यसप्रति संवेदनशील हुने कर्तव्य र दायित्व अभि थपिएको छ । यसप्रकार CITES महासन्धिको प्रावधान बेगर रक्तचन्दनको खरिद र बिक्री व्यापारलाई प्रतिबन्धित गरेको छ र अन्तरराष्ट्रिय महासन्धिको पक्ष नेपाल पनि भएको हुँदा यसको परिपालना नेपालमा गरिनुपर्ने र नेपालमा लागू भैसकेको भनी धारा १ (h) अनुरूप मान्नुपर्ने देखिन आउने ।

^{१८७} २०६६-cr-०६४६, ०६५६, ०८२९, ०६५७, २०७१ वर्ष २३ अंक ५ पूर्णांक ५२७ ।

- CITES मा उल्लेख भएका प्रावधानलाई राष्ट्रिय कानून नबनाएसम्म लागू गर्न मिल्दैन भन्ने जिकिरतर्फ विचार गर्दा नेपाल राष्ट्र पक्ष भएका वा यसले अनुमोदन गरेका महासन्धिहरू अनुरूप राष्ट्रिय कानून बनाई लागू गर्नु सहज, सरल र स्वभाविक तर्क हो । यसरी कानून बनिने कार्य राम्रै हुन्छ । तर नेपालले कुनै कानून नै बनाएको छैन त्यसैले नेपाल सम्मिलित भएको वा यसले अनुमोदन गरेको सन्धि लागू गर्न मिल्दैन भन्नु अर्कै कुरा हो । महासन्धिका प्रावधानहरू कानून नबनाई लागू गर्न मिल्दैन भन्ने कुनै कानुनी प्रावधान रहेको नदेखिने ।
- CITES अन्तरराष्ट्रिय महासन्धि दुई भन्दा बढी राष्ट्रहरूको बीच सम्पन्न भएको लिखित सम्झौता हो । दुई भन्दा बढी राष्ट्रहरू सम्मिलित भई सम्पन्न भएको अन्तरराष्ट्रिय महासन्धिको समर्थन र स्वीकार गर्ने पक्ष वा सदस्य राष्ट्र नेपाल एकाले यहाँको प्रचलित कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भए पनि महासन्धिमा उल्लिखित प्रावधान नै लागू हुने देखिने ।
- कानून बमोजिम बाहेक कसैलाई सजाय गर्न मिल्दैन भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । देशमा न्यायिक पद्धति र न्यायिक संयन्त्रहरू न्यायसम्पादन गर्न र न्यायप्रति जनविश्वास दिलाउन समर्थ रहनु पर्दछ । हाकाहाकी कसैले अपराध गरेको स्पष्ट देखिन्छ र सबैले देखे गरी गर्दछ भने ऊ दण्डित हुनै पर्दछ । अन्यथा न्यायिक पद्धति कै उपहास हुने ।
- पीडितलाई न्याय दिनु र अपराधीलाई दण्डित गर्नु नै सबै न्याय पद्धतिको मुख्य उद्देश्य हो । न्याय गरिँदा वा दण्ड दिइँदा कानून औजारको रूपमा प्रयोग हुनेसम्म हो । न्याय सर्वोपरी हो र यसलाई कसरी सार्थक तुल्याउने भन्ने कुरा कानूनको प्रयोग रहेको यसको व्याख्याबाट गरिने हुन्छ । शंकाको अवस्थामा नरम दिलबाट हेरिनु एउटा अर्थ हुन सक्छ तर देखादेखी अपराध गर्ने अपराधीलाई कसरी दण्डित गर्ने हो भन्ने सौँचबाट न्यायिक निर्णय हुने हो । स्पष्ट अपराधी हो भन्ने कुरा प्रमाणबाट देखिँदादेखिँदै कसरी यसलाई कानुनी दायराबाट राहत दिने वा उम्काउने हो भनी कानुनी दाउपेच वा शब्द र अक्षरको खेल गरी सौँचिनु कदापि हुँदैन । प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीहरूले रक्तचन्दन ओसारपसार गरी अपराध गरेका र सो कार्य CITES को बर्खिलाप भएको स्पष्ट देखिँदा निज कसुरदारहरूलाई सजाय हुनु पर्ने नै देखिन आउने ।

प्रतिवादी डेरुप घलेले अभियोगबाट सफाई पाउने र अन्य प्रतिवादीहरू मिलन तामाङ र होमनाथ अधिकारीलाई अभियोग मागदावी बमोजिम जनही चार वर्ष कैद र विगो रु. ५,३०,२७६।५८ को दोब्बरले हुन आउने रु. १०,५०,५५३।९६ दामासाहीले जरिवाना भई बरामद भई आएको रक्त चन्दन जफत हुने ठहर्‍याएको रसुवा जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला सदर हुने ।

सर्वोच्च अदालतबाट भएका निर्णय र त्यसबाट निकालिएका निष्कर्षहरू

- अदालतबाट ठहर गरिँदा लिइएका मुख्य आधारहरूमा रितपूर्वकको बरामदी मुचुल्का, प्रतिवादीहरूको बयान (पोल युक्त बयान समेत), प्रतिवेदक र सरकारी साक्षीको बकपत्र, विशेषज्ञबाट परीक्षण गरिएको प्रतिवेदन रहेका पाइन्छ,
- वन्य जन्तु सम्बन्धी अपराधमा संलग्न प्रतिवादीको अवस्था हेर्दा पुरुषहरू नै रहेको देखिन्छ,
- प्राय राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधमा संलग्न अपराधीलाई हदैसम्मको सजाय गरेको देखिन्छ,
- वन्य जन्तु सम्बन्धी अपराधमा सजाय गर्दा प्रायः कैद र जरिवाना दुवै गर्ने गरेको पाइएको
- सुरु निकायबाट गरिएका निर्णयमा अपवाद बाहेक सदर गरिएको र तजविजी निर्णयमा पनि खासै परिवर्तन गर्ने नगरिएको
- वन्य जन्तु सम्बन्धी अपराध संगठित रूपमा हुने अपराध भनी स्वीकार गरिएको
- अदालतले सफाई दिँदाका आधारहरूमा परस्पर अभियुक्तहरू बीच पोल नभएको, कसूरमा मौकैदेखि इन्कार रहेका, क्षेत्राधिकारको प्रश्न उठेको, अभियोगखण्डमा प्रतिवादी नै नबनाएको अवस्था आदि देखिएको
- नक्कली गैडाको खाग सक्कली खागको रूपमा कारोबार गरेको र पछि प्रतिवादीको निवेदन परी परीक्षण गरेको हुँदा विवादरहित रूपमा स्वीकार गर्न नसकिने भन्ने आधार लिई प्रतिवादीलाई सजाय गरेको तर तजविजी निर्णय गर्दै पाँच वर्ष कैद हुने निर्णय गरेको

- वन सम्बन्धी कसूरमा बोझवाहक सवारी साधन जफत गर्ने सम्बन्धमा सवारी धनीको सल्लाह, सहमति, स्वीकृति आदि नभएका जफत नहुने स्पष्ट पारेको
- वन सम्बन्धी कसूरमा विगोको आधारमा जरिवाना गर्दा दामासाहीले जरिवाना गर्ने स्पष्ट पारेको

७. सरोकारवालासँगको छलफलमा प्रकट भएका दृष्टिकोणहरू

अध्ययन समूहलाई दिइएको कार्यादेश बमोजिम मिति २०७३।०८।११ गते बर्दिया जिल्लाको गुलेरिया र २०७३।०८।१२ गते चितवन जिल्लाको भरतपुरमा अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो । उक्त कार्यक्रम जिल्ला न्यायाधीश, सरकारी वकील, वन अधिकृत, संरक्षण अधिकृत, अनुसन्धान अधिकृत, नेपाल प्रहरी र नेपाली सेनाका अधिकृतहरू तथा नेपाल वार एशोसियसनका प्रतिनिधि र अन्य सरोकारवाला निकायका प्रतिनिधिहरूको उपस्थिति रहेको थियो । सो कार्यक्रममा प्राप्त भएका मुख्य मुख्य सुझावहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :-

- मुसा खोज्ने क्रममा सुन गोहोरो मारेको अभियोगमा कानुन नजानेको मानिसलाई मुद्दा चलाइ सजाय भएको अवस्था रहेको छ, यो अव्यावहारिक भएको छ,
- पूर्व पश्चिम राजमार्गमा चालकको लापरवाही तथा अचानक दुर्घटनामा परी वन्यजन्तुको मृत्यु भएको अवस्थामा सम्बन्धित सवारी साधन नियन्त्रणमा लिँदा यात्रुलाई अनावश्यक दुख हुने गरेको छ भने चालकलाई पनि मुद्दा चलाउनु पर्ने प्रक्रिया व्यावहारिक नदेखिएको अवस्था छ,
- रु २५००। सम्म विगो भएको मुद्दा रेञ्जरले हेर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । तर सामान्य काठको समेत विगो ८।९ हजार हुने गरेको अवस्थामा सामान्य मुद्दामा पनि लामो प्रक्रिया अपनाउनु परेको छ । जसले गर्दा कारवाही ढिलो हुने गरेको,
- विधि विज्ञान प्रयोगशालाबाट परीक्षण प्रतिवेदन ढिलो आउने तथा स्पष्ट नआउने समस्या रहेको छ,
- अनुसन्धान अधिकृत लगायत यस क्षेत्रमा काम गर्ने जनशक्तिलाई तालिमको अभाव छ । अनिवार्य तालिम दिइने व्यवस्था जरुरी छ,
- समन्वयको अभाव रहेको छ, कार्यालय प्रमुखहरू बीच, वनका कर्मचारीहरू, सुरक्षाकर्मी तथा सर्वसाधारण नागरिकहरूबीच समन्वय राखी काम गर्न जरुरी छ,
- साक्षी जुटाउन समस्या छ । सर्वसाधारणको प्रवेश निषेध भएको स्थानमा साक्षी राख्ने कुरा आँउदैन, घटना राती पनि हुने गर्छ, साक्षी राखेतापनि प्रतिकूल बकपत्र हुने समस्या रहेको छ,
- कानुनी विषय भएको हुँदा समय समयमा कानुनी गोष्ठी तथा कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएमा राम्रो हुन्छ, कतिपय गलतिहरू कानुनी ज्ञानको अभावमा पनि हुने गरेका छन्,
- वर्तमान सन्दर्भमा काठको बजार भाउ अत्यन्त वृद्धि भएको छ भने जरिवानाको अंक काठको मूल्यको अनुपातमा न्यून रहेको हुँदा वन सम्बन्धी अपराध बढेको छ ।
- वन सम्बन्धी मुद्दामा सरकारी वकीलले निर्णय मात्र गर्ने हुँदा निर्णयको लागि मात्र आउने गरेको, अनुसन्धान र अभियोजन र अन्य विषयमा सरकारी वकीलसँग समन्वय नहुँदा मुद्दा फितलो भएको अवस्था छ,
- वन तथा निकुञ्ज वरिपरिका जनतालाई त यस सम्बन्धी कानुनबारे पूर्ण सचेत गराउनु पर्छ,
- साक्षीको सुरक्षा र भत्ताको व्यवस्था अनिवार्य छ,
- विशेष आवश्यकताको सम्बोधन हुने गरी अपराध नियन्त्रणमा आधारित रहेर कानुनमा समसामयिक सुधार गरिनु पर्दछ,
- म्याद थप सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था छैन, शिकार गरेको भन्ने कानुनमा छ तर अर्काले मारेको शिकार हो होइन स्पष्ट छैन,
- प्राविधिक जनशक्तिबाट अनुसन्धान गर्नुपर्ने समस्या रहेको,

- सरकारी वकीलले निर्णय गरेको भन्दा बाहिर गएर पनि अभियोग तयार हुने गरेको अवस्था छ अभियोग तयार गर्दा सरकारी वकीलले अन्य मुद्दामा तयार गरेको अभियोगपत्रलाई अध्ययन गरी तयार गर्दा प्रभावकारी हुन्छ,
- राष्ट्रिय वनमा जनावर मारेको अवस्थामा वन ऐनमा सो सम्बन्धमा सजायको व्यवस्था नभएको तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐनमा काठको विगोको बारेमा स्पष्ट व्यवस्था नरहेको अवस्था छ,
- मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र संरक्षित वन्यजन्तुको क्षतिको बारेमा ऐनमा स्पष्ट व्यवस्था हुनुपर्ने,
- हिमालका राष्ट्रिय निकुञ्जको हकमा सदरमुकामसम्म थुनुवा ल्याएर म्याद थप गर्न समस्या रहेको छ,
- वन सम्बन्धी अपराधको नियन्त्रणको लागि Curative भन्दा Preventive उपायहरु खोज्नेतर्फ ध्यान जानु जरुरी छ,
- कर्मचारीलाई तालिमको जरुरी छ शुरु नियुक्तिबाट नै अनुसन्धानको काममा खटिनु पर्ने अवस्था रहेको छ,
- नेपालमा प्रतिवन्धित वस्तु चीनमा खुलेआम बिक्री बितरण भएको अवस्था रहेको छ, जस्तो रक्त चन्दन, बाघको छाला, यार्चा गुम्बा आदि । जसले गर्दा सिमानाबाट हुने अपराधमा चीनसँग समन्वयको कमी रहेको छ,
- ऐन पुरानो भएको छ, जरिवाना समयानुकूल छैन, काठको वर्तमान मुल्यको तुलनामा ज्यादै कम छ,
- अदालत र सरकारी वकील कार्यालयबाट अनुसन्धानमा सघाउ पुग्ने गरी सल्लाह र सुझाव दिनु पर्ने हुन्छ भने यस्ता मुद्दाबारे इजलासलाई बुझाउनको लागि एक संयन्त्र बनाउनु जरुरी देखिन्छ,
- प्रमाणहरु संकलन गर्न तथा जोगाउन कठिन रहेको छ साथै संकलित प्रमाणको Chain of Custody Maintain कसरी गर्ने भन्ने समस्या रहेको छ,
- यस विषयमा सुनुवाइ गर्न अलग्गै न्यायाधिकरण गठन गर्नु जरुरी देखिन्छ,

८. समस्या र सुझावहरु

समग्र फौजदारी न्यायप्रशासनमा बगेरली समस्या देखिएका छन् । समस्या नियमित प्रक्रिया नै हो । विद्यमान फौजदारी कानून र कार्यविधिमा आमूल परिवर्तन गर्दै नयाँ गतिमा जानका लागि हाल संसदमा अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि र सम्बन्धित विधेयकहरु विचाराधीन रहेका छन् । यस परिच्छेदमा समग्रतया तिर नलागी वन र वन्यजन्तु मुद्दासँग केन्द्रित रही समस्या र समाधानका लागि सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

८.१ अनुसन्धान तहकिकात सम्बन्धी समस्याहरु

फौजदारी मुद्दामा अपराधको अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई सवैभन्दा महत्वपूर्ण पक्षको रुपमा हेरिन्छ । अनुसन्धान भनेको कुनै पनि तथ्य, घटना वा अवस्थाको व्यवस्थित र वैज्ञानिक जानकारी लिनु हो । अपराधको अनुसन्धानका सम्बन्धमा अर्थ गर्दा अपराधको उद्देश्य, अपराधको पद्धति, शैली, प्रयोग भएका साधन र अपराध सम्बन्धी प्रमाण, सूचना आदिका सम्बन्धी जानकारी लिनु मानिन्छ । अपराध र अपराधीको सम्बन्ध देखाउने भौतिक सबूद संकलन गर्ने कार्य नै अपराध अनुसन्धान हो ।^{१८८} राज्यको आधिकारिक निकाय तथा पदाधिकारीबाट कानूनी प्रक्रिया बमोजिम अपराध र अपराधसँग सम्बन्धित तथ्यहरुको संकलन, संरक्षण, परीक्षण र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने कार्य अपराधको अनुसन्धान हो । जसले निम्नलिखित प्रश्नको उत्तर खोजी रहेको हुन्छ ।^{१८९}

- कस्तो घटना घटेको हो ? पीडित र अपराधी/अभियुक्त को हो ?
- कहाँ, कसरी, किन र कहिले घटेको हो ?

^{१८८} पूर्वपाद २, पृ. १०० ।

^{१८९} नवराज सिलवाल, सरकारी वकील तथा नेपाल प्रहरीका बीचमा व्यावसायिक सम्बन्ध सुधारको खाँचो, अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनमा प्रभावकारिता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र युनाइटेड स्टेट्स इन्सिच्युट अफ पिस, २०६९, पृ. १०० ।

- घटना घटाउन के कस्ता सामग्री र साधनको प्रयोग गरिएको थियो ?
- अपराधसँग सम्बन्धित केकस्ता सबूद प्रमाणहरु छन् ? आदि ।

वन र वन्यजन्तुसँग सम्बन्धित मुद्दाको अनुसन्धान सम्बन्धित कार्यालयबाट हुने गर्दछ । अपराध अनुसन्धानको मुख्य जिम्मेवारी सम्हालेको नेपाल प्रहरीबाट यी विषयमा सामान्यतयाः अनुसन्धान गरिदैन । अभियोजन भने सरकारी वकीलबाट गरिन्छ । अनुसन्धानको प्रभावकारिता र सरकारी वकीलको भूमिकास सम्बन्धमा एक मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले कसै उपर कुनै कसुरको आरोप लगाई पक्राउ गरी हिरासतमा राख्नु र वयान लेख्नुले मात्रै अनुसन्धान भरपर्दो र विश्वासिलो हुन सक्दैन । आरोप लगाएपछि त्यसको सत्यताको परीक्षण अनुसन्धानको क्रममा हुनु जरुरी हुन्छ । अभियोजनकर्ताले अनुसन्धानलाई वलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृतलाई निर्देशन दिनसक्ने अधिकारलाई विर्सन हुदैन^{१९०} भनी उल्लेख गरेको छ ।

वन र वन्यजन्तुसँग सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धानको स्थिति हिजोको जस्तो सहज पनि रहने छैन । हिजो अभ्यास र कानुनी व्यवस्थामा अपराध अनुसन्धान गर्ने र सुनुवाइ गर्ने निकाय प्रायः एकै निकाय हुने अवस्थामा कार्यविधिगत र व्यावहारिक समस्या त्यति देखिएका थिएनन् । तर अब ती निकाय अलगअलग हुने स्थितिमा अनुसन्धानको प्रक्रिया, वैधानिकता र त्यसले अभियोजन र निर्णयमा पार्ने असर फरक रुपमा हेर्नु पर्ने अवस्था छ । यसैगरी भौगोलिक रुपमा फरक फरक स्थानमा रहेका अनुसन्धान गर्ने र सुनुवाइ गर्ने निकाय बीच अनुसन्धानको क्रममा म्याद थप लगायतका व्यावहारिक चुनौती पनि देखा पर्ने अवस्था छ । समष्टिमा वन र वन्यजन्तुसँग सम्बन्धित मुद्दामा अनुसन्धानसँग सम्बन्धित समस्याहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- अपराधको सूचना सर्वसाधारण नागरिकबाट प्राप्त गर्न नसक्नु
- यी मुद्दामा अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धान अधिकृतसँग कानुनी र कार्यविधिगत प्रक्रियाको जानकारी न्युन हुनु,
- रीत, कार्यविधिगत प्रक्रिया अनुसार अनुसन्धान अगाडि बढाउन नसक्नु
- फरार रहेका अभियुक्तको अभिलेख व्यवस्थित राख्न नसक्नु
- फरार रहेका अभियुक्त वा कसूरदारलाई पक्रने स्थायी र सबल संरचना नभएको हुँदा यी अपराधका फरारी अभियुक्त वा कसूरदारलाई सुनुवाइको क्रममा र फैसला कार्यान्वयनको क्रममा पक्राउ गर्न नसक्नु,
- सुराकी परिचालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी स्पष्ट कानुनी व्यवस्था र कार्यविधि नहुँदा जटिलता थपिनु,
- सरकारी वकील कार्यालयमा अपराधको प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने र सो अनुसार निर्देशन लिने अभ्यास नगरिनु
- मुचुल्का गर्दा प्रक्रिया नपुऱ्याउनु, साक्षीको अभाव, स्थानीय निकाय नभएको हुँदा समस्या रहनु,
- प्रमाणको संकलन, संरक्षण गर्न उचित ज्ञान नहुनु,
- न्यायिक क्षेत्रका जनशक्ति परिचालन नहुनु,
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०४९ मा अनुसन्धानमा रहेका अभियुक्तलाई थप अनुसन्धानमा राख्न म्याद थप गर्न सक्ने स्पष्ट कानुनी व्यवस्था नहुनु
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षका कार्यालयहरु जिल्ला सदरमुकाम भन्दा धेरै टाढा रहेको हुँदा म्याद थप गर्न लैजाने र ल्याउने सम्बन्धमा व्यावहारिक कठिनाई हुनु (जस्तै सगरमाथा, रारा रा.नि.का.)
- अपराध अनुसन्धानसँग सम्बन्धित विषयमा तालिम, अन्तरक्रिया, क्षमता विकास आदि कार्यक्रम आवश्यकता बमोजिम संचालन नगरिनु
- अपराध अनुसन्धानमा संलग्न जनशक्तिलाई प्रजाति पहिचानको समस्या हुनु
- सम्बन्धित कानूनहरु अन्तरराष्ट्रिय सन्धि, महासन्धिहरु अनुकूल नहुनु र समय सापेक्ष अद्यावधिक नहुनु

^{१९०} ने.का.प. ०६८ अंक ८, नि.नं. ८६६८

- अपराध गर्ने मूल कसूरदार अनुसन्धानको दायरामा नआउने र कामदार, भरिया र सहयोगी स्तरका कसूरदार मात्र अनुसन्धानको दायरामा पर्नु
- पुरस्कारको व्यवस्था व्यावहारिक र प्रभावकारी नहुनु
- दसीको सामानको व्यवस्थापनमा कठिनाई हुनु
- प्रमाण परीक्षणको लागि आवश्यक पूर्वाधार सहितको प्रयोगशाला नहुनु, समयमै परीक्षण प्रतिवेदन प्राप्त नहुनु,
- आधुनिक प्रविधिको प्रयोग नगरिनु, कतिपय प्रविधिलाई कानूनी रूपमा वैद्यता नदिनु, (डि.एन.ए., भिडियो कन्फ्रेन्स आदि)

८.२ अभियोजन सम्बन्धी समस्याहरू

कुनै पनि व्यक्तिले राज्यको फौजदारी कानूनले निषेधित गरेका क्रियाकलाप गरेमा कानून बमोजिम अभियोजन गर्ने गरिन्छ। अपराध अनुसन्धानबाट संकलित प्रमाणबाट कुनै पनि व्यक्तिले अपराध गरेको पुष्टि भएमा सम्बन्धित तथ्य, संकलित प्रमाण र प्रचलित कानूनको आधारमा सक्षम न्यायिक निकाय समक्ष राज्यको तर्फबाट अपराध गरेको आरोप लगाउने गरी भएको निर्णय अभियोजन हो। अभियोजन कार्यका लागि कानूनको ज्ञान, कार्य कुशलता, परिणामप्रति विश्वास, उच्च नैतिक चरित्र, न्यायका उपभोक्ताहरू प्रतिको विश्वास तथा तथ्य, प्रमाण र कानूनका आधारमा अभियोजन गर्ने गुणहरू विद्यमान हुनु पर्छ।^{१९१} अभियोजनको निर्णय स्वच्छ, निष्पक्ष हुनु पर्दछ। सरकारी वकीलबाट भएको निर्णयमा आधार कारण खुलाउनु पर्दछ।

अनुसूची बाहिरका नेपाल सरकारको तर्फबाट चलाइने अन्य मुद्दाका सम्बन्धमा सम्बन्धित कानूनमा वा नेपाल सरकारले मुद्दा चलाउने वा सबूद प्रमाण संकलन गर्ने कुनै अधिकारी तोकिएको भए त्यस्तो अधिकारीबाट र त्यस्तो अधिकारी नतोकिएकोमा सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखले सबूद प्रमाण संकलन गरी अभियोगपत्र वा फिरादपत्र दायर गर्न म्याद ननाच्ने गरी आफ्नो राय सहित मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णयको लागि सम्बन्धित सरकारी वकील समक्ष मिसिल एवं सबूद प्रमाण पेश गर्नु पर्ने र यसरी प्राप्त मिसिलमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने सम्बन्धमा माथि कै व्यवस्था अनुसार मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गरी मुद्दा चल्ने भए कुन कानूनको कुन अभियोगमा क-कसलाई मुद्दा चलाउने सो समेत उल्लेख गरी मुद्दा दायर गर्न म्याद ननाच्ने गरी प्राप्त मिसिल फिर्ता पठाउनु पर्ने। मुद्दा चलाउने निर्णय भएमा सम्बन्धित न्यायिक निकायमा कानूनमा तोकिएको व्यक्तिले अभियोगपत्र दायर गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।^{१९२} वन र वन्यजन्तु मुद्दामा अभियोजनसँग सम्बन्धित समस्याहरूलाई देहाय बमोजिम रहेका छन्:

- वन र वन्यजन्तु मुद्दामा अपराधको सूचना प्राप्त भएपछि सोसँग सम्बन्धित प्रारम्भिक प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पठाउने र सरकारी वकीलले निर्देशन दिने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था नभएको र अन्तिम समयमा अनुसन्धान तहकिकात सम्पन्न भई सरकारी वकील समक्ष अभियोजनको निर्णयका लागि आउने हुँदा अनुसन्धानमा रहेका त्रुटि हटाई अभियोजन गर्न सकिने अवस्था नहुनु,
- सरकारी वकीलबाट निर्देशन नै नदिनु, राय साथ प्राप्त मिसिल अध्ययन गरी दिइने निर्देशन पनि सही रूपमा दिन नसक्नु,
- सरकारी वकील र अनुसन्धानकर्ता बीच कार्यात्मक समन्वय हुन नसक्नु,
- हदम्याद कम भएको कारण हतारमा निर्णय गर्नु पर्ने तथा अपूरो अनुसन्धान उपर पुनः तहकिकात गर्न मिसिल फिर्ता पठाउन कठिनाई हुनु
- भौतिक प्रमाणको अभावमा अभियुक्तको साविती बयानको भरमा मात्र पनि मुद्दा दायर गर्नु,
- आंशिक निर्णयलाई सच्चाउने कानूनी व्यवस्था नहुनु,
- सबूद प्रमाणको आधारमा उपयुक्त मागदावी लिनुको सट्टा अधिकतम मागदावी लिने गरी निर्णय गरिनु,

^{१९१} धर्मराज पौडेलद्वारा फौजदारी कानून सुधार उच्चस्तरीय कार्यदलद्वारा मिति २०६९/११/१८ मा आयोजित कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र (अप्रकाशित) पृ. ३।

^{१९२} सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३१।

८.३ न्याय सम्पादनमा देखिएका समस्याहरू

कुनै पनि व्यक्तिलाई अभियुक्त कायम गर्ने कार्य र मानवीय व्यवहारलाई अपराध घोषणा गरी अपराधीकरण गर्ने कार्यलाई फौजदारी विधिशास्त्रमा बढी संवेदनशील र जटिल प्रक्रियाको रूपमा लिइन्छ। अभियुक्त घोषणासँगै सो व्यक्तिले थुप्रै पीडा, दुर्व्यवहार र दुःख भोग्नु पर्दछ। यसले स्वयं अभियुक्त र उसको परिवार, आश्रित व्यक्तिहरूको मानव अधिकारमा हस्तक्षेप, रोक, बञ्चित एवं उपयोगमा बाधा पुऱ्याउँदछ। कुनै व्यक्तिलाई अभियुक्त करार गर्ने देखि अपराधी ठहर गर्ने प्रक्रियासम्म फौजदारी न्याय सम्बन्धी सिद्धान्तहरू समेतलाई मध्यनगर गरी गर्नु पर्दछ। यस सम्बन्धमा देहाय बमोजिम रहेका छन्:

- फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा निर्णय नगरिनु,
- अर्ध न्यायिक निकायबाट गरिने फैसलाहरूमा तपसिल खण्ड स्पष्ट नहुनु
- फैसला कार्यान्वयन गर्ने अलग्गै संयन्त्र नहुनु
- फरार रहेका प्रतिवादीको हकमा मुलतवी राख्न सक्ने व्यवस्था नभएको
- फैसलाबाट असुल गर्नु पर्ने कैद, जरिवाना आदिको अभिलेख दुरुस्त नराखिनु
- अर्ध न्यायिक निकायमा फैसला लेख्ने, कार्यान्वयन गर्ने आदि दक्ष जनशक्तिको अभाव रहनु
- अर्ध न्यायिक निकायमा रहने निर्णय गर्ने अधिकारीले कानुन सम्बन्धी आधारभूत तालिम लिनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था कानुनमा नरहनु,
- नियमित रूपमा जनशक्तिलाई सम्बन्धित कानुन, न्यायका मान्य सिद्धान्त र अदालतबाट प्रतिपादित नजिरको अद्यावधिक जानकारी गराउने प्रक्रिया अवलम्बन नगरिनु

९. समाधानका उपायहरू

समस्याहरू सबै क्षेत्रमा रहेको हुन्छ। समस्याको सही पहिचान गर्न सक्नु समाधानको सही उपाय हो। समस्यालाई पहिचान गर्दै उपयुक्त विधि र पद्धतिबाट समाधानको खोजी गर्नु पर्दछ। वन र वन्यजन्तु अपराधका अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक प्रक्रियामा देखिएका समस्याहरू समाधानका लागि शीर्षकगत रूपमा अलग अलग सुझावहरू देहाय बमोजिम पेश गरिएको छ :

९.१ अपराध अनुसन्धानतर्फ

- अपराधको सूचना सर्वसाधारणबाट प्राप्त गर्ने गरी उनीहरूलाई सचेतनामूलक कार्यक्रम गर्ने र सुरक्षाको उचित प्रबन्ध गर्नुपर्ने,
- अनुसन्धान तहकिकातको कार्य गर्ने अनुसन्धान अधिकृतहरूलाई उचित सुरक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धान अधिकृतलाई यस्ता अपराधको अनुसन्धानको सम्बन्धमा अवलम्बन गर्नुपर्ने कानुनी र कार्यविधिगत प्रक्रियाको जानकारी प्रदान गर्नुपर्ने,
- अनुसन्धान तहकिकात गर्दा सम्बन्धित कानुनी प्रक्रिया र रीत अनुसार गर्ने,
- फरार रहेका अभियुक्तको अभिलेख व्यवस्थित राख्ने र सरोकारवाला निकायहरू बीच समन्वय गर्ने,
- फरार रहेका अभियुक्त वा कसूरदारलाई पक्रने स्थायी र सबल संरचना बनाउने र नेपाल प्रहरीसँग आवश्यक सहयोग र समन्वय गर्ने,
- सुराकी सम्बन्धी स्पष्ट कानुनी व्यवस्था र कार्यविधि तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- वन र वन्यजन्तु अपराध सम्बन्धी मुद्दामा पनि सरकारी वकील कार्यालयमा अपराधको प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने र सो अनुसार निर्देशन लिने कानुनी व्यवस्था गर्न सकिने,
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ मा अनुसन्धानमा रहेका अभियुक्तलाई थप अनुसन्धानमा राख्न म्याद थप गर्न सक्ने स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गर्ने,
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्ष कार्यालयहरू जिल्ला सदरमुकाम भन्दा धेरै टाढा रहेको हुँदा म्याद थप गर्न लैजाने र ल्याउने सम्बन्धमा व्यावहारिक समाधानका उपायहरू अवलम्बन गर्न सक्ने व्यवस्था हुनु पर्ने (जस्तो रारा तथा सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जमा यस्तो समस्या रहेको छ),

- हिरासत कक्ष नभएका स्थानमा महिला, बालबालिका र पुरुषलाई अलग अलग राख्ने व्यवस्था सहित अलग्गै पूर्वाधार सहितको हिरासत कक्षको निर्माण गर्नु पर्ने
- अन्तरराष्ट्रिय सन्धि, महासन्धि अनुकूल तथा समय सापेक्ष रुपमा वन र वन्यजन्तुसँग सम्बन्धित कानुन अद्यावधिक गर्ने
- अपराध अनुसन्धानसँग सम्बन्धित विषयमा तालिम, अन्तरक्रिया, क्षमता विकास आदि कार्यक्रम आवश्यकता बमोजिम संचालन गर्ने
- प्रमाण परीक्षणको लागि आवश्यक पूर्वाधार सहितको प्रयोगशालाको व्यवस्था गर्ने,
- नियन्त्रित अनुसन्धान प्रविधि (Controlled Delivery) र गुप्त अनुसन्धान कारवाही (undercover investigation) प्रकृयाको अवलम्बन गर्न सकिने कुरा कानुनी रुपमा व्यवस्थित गर्नुपर्ने,
- कार्यविधिगत प्रकृयालाई सरल र सहज बनाउन खानतलासी, बरामदी मुचुल्का तयार गर्दा सम्बन्धित नगरपालिका, गाउँपालिका वा वडा कार्यालयका प्रतिनिधि वा स्थानीय व्यक्ति साक्षी राख्न संभव नहुने अवस्थामा कुनै सरकारी कार्यालयका कर्मचारीको रोहवरमा कम्तीमा दुई जना अनुसन्धान अधिकारी वा प्रहरी सहायक निरीक्षक दर्जाको कर्मचारीको रोहवरमा मुचुल्का तयार गर्न सक्ने गरी कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- अपराध अनुसन्धानमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गर्न स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नु पर्ने,
- प्रविधिलाई कानुनी रुपमा वैद्यता दिने, (डि.एन.ए., भिडियो कन्फ्रेन्स आदि) ।

९.२ अभियोजनतर्फ

- सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई प्रभावकारी रुपमा गर्न सहयोग गर्नेगरी निर्देशन दिनु पर्ने,
- सरकारी वकील र अनुसन्धानकर्ता बीच कार्यात्मक समन्वय हुनु पर्ने,
- सरकारी वकीलले सबूद प्रमाणको आधारमा उपयुक्त मागदावी लिई अभियोजनको निर्णय गर्नु पर्ने,
- क्षेत्राधिकार भएको निकायमा अभियोगपत्र दायर गर्नु भनी सो निकाय वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी स्पष्टसँग अभियोजनको निर्णयमा लेख्नु पर्ने,

९.३ न्यायिक निकायतर्फ (अर्ध न्यायिक निकायबाट न्याय सम्पादन गर्दा)

- फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा निर्णय गर्नु पर्ने,
- तजविजी अधिकारको प्रयोग गर्दा न्यायिक मन लगाई गर्नुपर्ने,
- अर्ध न्यायिक निकायबाट गरिने फैसलाहरूमा तपसिल खण्ड स्पष्ट उल्लेख गर्नुपर्ने,
- फैसला कार्यान्वयन गर्ने अलग्गै संयन्त्र निर्माया गर्नुपर्ने,
- फरार रहेका प्रतिवादीको हकमा मुलतवी राख्न सक्ने व्यवस्था नभएको हुँदा त्यसतर्फ सचेत हुने,
- सुनुवाइको मौका दिई कार्यविधिगत प्रक्रिया सम्पन्न गरी निर्णय गर्नु पर्ने,
- फैसलाबाट असुल गर्नु पर्ने कैद, जरिवाना आदिको अभिलेख दुरुस्त राखिनु पर्ने,
- अर्ध न्यायिक निकायमा फैसला लेख्ने, कार्यान्वयन गर्ने आदि दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- अर्ध न्यायिक निकामा रहने निर्णय गर्ने अधिकारीले कानुन सम्बन्धी आधारभूत तालिम लिनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- नियमित रुपमा जनशक्तिलाई सम्बन्धित कानुन, न्यायका मान्य सिद्धान्त र अदालतबाट प्रतिपादित नजिरको अद्यावधिक गराउने,

९.४ कानुनी व्यवस्था र अन्य सुधारतर्फ

- वन ऐनमा राष्ट्रिय वन भित्र कुनै संरक्षित जनावर मारेको अवस्थामा सजायको व्यवस्था नभएको र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनमा निकुञ्ज वा संरक्षित क्षेत्रभित्र वन पैदावार (वन) सम्बन्धी अपराध कायम गरी सजायको व्यवस्था नभएको हुँदा कानुनमा यस विषयलाई संबोधन गर्नुपर्ने,

- वन र वन्यजन्तु अपराधको सुनुवाइ गर्ने गरी Green Bench को अवधारणा सहित अलग्गै न्यायाधिकरणको गठन गर्नुपर्ने,
- नेपालको संविधानको धारा १५२ को उपधारा (२) ले एक वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दा अर्ध न्यायिक निकायको अधिकार क्षेत्रमा नपर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएकोमा संविधान जारी भए पछि राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २६ को उपदफा (३), (४) र (५) मा दुई वर्षसम्म सजाय हुने कानुनी व्यवस्था रहेकोमा ती दफाहरूमा संशोधन गर्दै^{१९३} संविधानको सो व्यवस्थाको भावना प्रतिकूल हुने गरी ती दफाहरूमा कैद सजाय हुने व्यवस्था एक वर्ष भित्र सीमित गरी अधिकारक्षेत्र परिवर्तन गरिएको छ। यसलाई कसूरको गंभीरता र संविधानको भावना अनुकूल हुने गरी कानुनी व्यवस्था पुनरावलोकन हुनुपर्ने टिप्पणी उठेको पाइन्छ। यो विषयलाई गंभीरतापूर्वक लिनु पर्दछ,
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २६ को उपदफा (४) मा संरक्षित पंक्षी शिकार गरी मारेमा वा घाइते बनाएमा पन्ध्र हजार रुपैयाँदेखि तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिना देखि नौ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था रहेको र सोही दफाको उपदफा (५) मा संरक्षित पंक्षी बाहेक अन्य पंक्षी मारेमा वा घाइते बनाएमा बीस हजार रुपैयाँदेखि पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा छ महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुने कानुनी व्यवस्था रहेको छ। सो व्यवस्थाले संरक्षित पंक्षी मारेमा वा घाइते बनाएमा भन्दा संरक्षित बाहेकका पंक्षी मारेमा वा घाइते बनाएमा बढी सजाय हुने व्यवस्था त्रुटीपूर्ण देखिएको हुँदा सो व्यवस्थालाई संशोधन गरिनु पर्ने,
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २५ मा सुराक लगाई पक्राउ गराई दिने व्यक्तिलाई पुरस्कार दिने व्यवस्था गरिएको छ। सो व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको हुँदा आवश्यक कार्यविधि बनाई पुरस्कार दिने व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गरिनु पर्ने,
- राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्रबाट राष्ट्रिय राजमार्ग र स्थानीय राजमार्ग संचालनमा रहेका र होशियारी साथ सवारी चलाउँदा समेत अवस्मात सवारी दुर्घटनाबाट समेत वन्य जन्तुको निधन हुने अवस्थामा त्यस्तो अवस्था हो भन्ने अनुसन्धानबाट देखिएको अवस्थामा मुद्दा चलाउने कारवाही गर्नु नपर्ने गरी कानुनी व्यवस्था गर्ने,
- विगोको आधारमा क्षेत्राधिकार फरक हुने कानुनी व्यवस्था भएकोमा अर्ध न्यायिक निकायबाट हेरिने मुद्दाको विगोको रकम ज्यादै न्युन भएको हुँदा समय अनुसार संशोधन हुनुपर्ने,
- वन सम्बन्धी मुद्दामा प्रतिवादीलाई दामासाहीले जरिवाना हुने र विगो कायम गर्दा बजार मूल्य भन्दा ज्यादै कम हुने अवस्था रहेको हुँदा बजार भाउ अनुसार वन पैदावारको विगो कायम हुने कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- सजायको व्यवस्थातर्फ कैद र जरिवाना रकमको अनुपात नमिलेको हुँदा जरिवाना रकमलाई संशोधन गरी प्रस्तावित अपराध संहिताले अवलम्बन गरेको सिद्धान्त अनुसार हुने गरी वृद्धि गर्नुपर्ने,
- निषेधित गरिएका वन पैदावर र वन्य जन्तु वा सोसँग सम्बन्धित अन्य क्रियाकलाप गरेको भन्ने विश्वासमा सो सम्बन्धी अपराध गरी त्यस्ता वस्तु वा जन्तु वा सोसँग सम्बन्धित कुनै शिकार, कारोबार, निकासी पैठारी, सञ्चय, बेचबिखन गरेकोमा सो नक्कली भए पनि अपराध मानिने र सजाय हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- CITES मा उल्लेख भएका प्राबधानलाई राष्ट्रिय कानून नबनाएसम्म लागू गर्न व्यावहारिक र सैद्धान्तिक रुपमा समस्या पर्ने हुँदा सो सन्धि अनुकूल हुने गरी कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- कानूनले निषेधित गरेका क्रियाकलाप र संरक्षित काठ र वन्य जन्तुको तस्वीर सहितको सूचना निकुञ्ज, संरक्षण क्षेत्र, मध्यवर्ती क्षेत्र र सार्वजनिक स्थानमा सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने,
- मध्यवर्ती क्षेत्र भित्र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनले निषेधित गरेका क्रियाकलाप भएमा समेत कानुनी कारवाही गर्न सक्ने गरी कानुनी व्यवस्था हुनुपर्ने,

^{१९३} केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०७२ प्रमाणीकरण मिति २०७२/११/१३ बाट संशोधन भएको।

- वन र वन्यजन्तु अपराधसँग सम्बन्धित मुद्दाका साक्षीलाई बकपत्र गर्न आउँदा जाँदाको नियमानुसार दैनिक भ्रमण भत्ताको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

१०. निष्कर्ष

वन्यजन्तु अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनसँग सम्बन्धित कानुनी, व्यावहारिक समस्यालाई सम्बोधन गर्दै अगाडि बढ्नको विकल्प छैन । संविधानले परिकल्पना गरेको न्यायका मान्य सिद्धान्त र प्रचलित कानूनका अधीनमा रही अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण गरी वन र वन्यजन्तु अपराध रोकथाम, नियन्त्रण र दण्ड सजाय दिनु पर्दछ । यससँग सबन्धित कसूरसँग सम्बन्धित अनुसन्धान र अभियोजन तथा सुनुवाइ प्रक्रियालाई प्रभावकारी र प्रमाणमा आधारित बनाउन सम्बन्धित निकाय बीचको समन्वय, सहकार्य र सहयोग हुन पनि त्यत्तिकै आवश्यक हुन्छ । वन र वन्यजन्तु अपराध संगठित रूपमा समेत गरिने हुँदा त्यसतर्फ पनि अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता सचेत रहनु पर्दछ । अर्ध न्यायिक निकायबाट भएका फैसलाको तुलनामा अदालतबाट हुने फैसलामा प्रमाणको मूल्यांकन, न्यायिक मनको प्रयोग, न्यायका मान्य सिद्धान्तको अवलम्बनमा अवश्य नै भिन्न हुने हुन्छ । यसबाट अनुसन्धानमा अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यविधिको पालना लगायतका विषयमा अनुसन्धानकर्ता उत्तिकै सचेत र सर्तक भई कानुनी विधि र प्रक्रिया पुर्याउनु पर्दछ । मुद्दा हेर्ने अधिकार प्राप्त प्रमुख संरक्षण अधिकृत वा जिल्ला वन अधिकृतले सुनुवाइ गर्ने र ती मातहत कार्यालयले अनुसन्धान गर्ने अवस्था अब नरहने हुँदा यी विषयमा अनुसन्धान र अभियोजन सावित्री बयानमा मात्र सिमित नभई भौतिक र वस्तुगत आधार र प्रमाणका आधारमा गर्नु भन्ने आवश्यक पर्दछ । संकलित दशी, प्रमाण र वस्तु विधिसम्मत ढंगले, आधिकारिक व्यक्तिले, रीतपूर्वक संकलन गरेको हुनु पर्दछ । यसका लागि तालिम प्राप्त, दक्ष, व्यावसायिक व्यक्तिको व्यवस्था हुन आवश्यक पर्दछ । साथै आवश्यक भौतिक स्रोत, साधन, प्रयोगशाला र विशेषज्ञको व्यवस्था गरिनु उत्तिकै आवश्यक हुन्छ । यसैगरी अबै पनि केही मुद्दाको सुनुवाइ अर्ध न्यायिक निकायमा नै रहने हुँदा ती निकायहरूले सुनुवाइ प्रक्रिया, फैसला लेखन र कार्यान्वयन पक्षमा देखिएका त्रुटि सुधार गरी अगाडि बढ्नु जरुरी छ ।

कार्यपत्र नं. २३

Importance of Forensic Evidences in Prosecution of Criminal Cases

Dr. Harihar Wasti, M.D., M.Sc.F.M., B.L.
Forensic Medicine Expert, NAMS Bir Hospital
Visiting Professor, Institute of Medicine Maharajgunj

dr.hariharwasti52@gmail.com

Introduction

Forensic evidence is obtained by scientific methods which often help to establish guilt or innocence of possible suspect. Such evidence approved by application of principles of science must be used in case prosecution and decision making process of justice delivery system. Various principles of forensic sciences are applied in investigation of criminal cases. Few of those principles like *Contact Principle of Exchange of Material (Locard's Principle)*, *Principle of Uniqueness or Individuality*, *Principle of Comparison*, *Principle of Analysis*, *Law of Probability* and *Facts do not lie* are fundamentals in fact finding mission or investigation of any criminal case. It is always necessary to prove criminal charge against suspect by use of evidences with higher value up to beyond reasonable doubt in modern court proceeding. This can be achieved only after case prosecution with scientific evidences which must be collected and presented by investigator. In the context of Nepal all steps related with evidence procurement must be free from our traditional practices and immediate start to modify our investigation, prosecution, trial procedures in court and final decision making process following the standards being applied by present world.

Legal Provisions on Management of Evidences in Criminal Cases

Crime against human body is considered as serious offence in any society. There are many laws and acts to address particular types of such offences in Nepal. Some of the legal provisions from substantive law and procedural laws in Nepal look not based on principles of science. Many of such provisions were taken from traditional believes and some footed on principles of Hindu religion. It looks contradictory while investigating the case by using modern knowledge, tools and standards. If we analyze the incidents of homicides and suspicious death, it becomes not compatible in interpretation of many facts which we apply as evidence to prove or rule out the most possible reality of that incident. It is true if we look following legal provisions:

- 1) *Muluki Ain Jyan Sambandhiko Mahal sec.2)* directly restricts the quality examination of dead body and preparation of report as valuable forensic evidence by keeping provisions like “*autopsy must be done at Government Hospitals or Dispensaries by Sarkari Chikitshak*” where specialist service does not exist and in the other hand there are specialists in the field incapable to exercise their knowledge and skills and practically they are jobless.
- 2) *Muluki Ain Jyan Sambandhiko Mahal sec. 3)* guides to police investigator in preliminary investigation with various non scientific provisions like various clauses on hanging death investigation who should look for “*whether the body has touched the ground with feet or not, whether there is urine/stool/semen passed or not, tongue is bitten by teeth or not, eye balls are bulged out or not, hands clinched or not*” and so on. But the reality is not always associated with such findings in the same cases of many hanging deaths. Similarly the guidelines in cases of snake bite, poisoning and drowning also not fully complied by the principles of modern sciences.
- 3) *Muluki Ain Kutpitko mahal sec. 1) and 2)* has not defined *simple hurt* and *Angabhanga (grievous hurt)* or assault with proper coverage of all conditions and sec. 9), 10), 11), 12) and 13) for punishment is completely non scientific and impractical. For example in living person the measurement of depth of the wound at all Hospitals or Health Posts is not possible. Bruise measurement from outside is the basis to decide fine completely forgets about the internal effects to the injured.

- 4) *Muluki Ain* all four types of *Karaniko mahal* do not contain any provisions for medico-legal examination and report preparation. Medical examination and reports are applied in courts without any legal or procedural guidelines in sexual offences. Such examinations are done only by practices.
- 5) *State Cases Act 2049 sec. 11*) autopsy has a sub section (4) states like “if body is decomposed and cannot be examined should be handed over without medical examination.” This statement is not true for modern time which is being proved by our many other works in reality. *Section 12 of State Cases Act* tells about blood, semen etc examination when necessary at hospital but detail procedure is silent in act and regulation. “Expert’s help can be taken when necessary by investigator” looks not mandatory of *sec.13* of the same act.
- 6) *Evidence Act 2031 sec.11*) states about dying declaration but there is no any other regulations and guidelines for collection of the same which leads improper collection of evidence. *Sec.23. of Evidence Act* defines Expert who might have no any expertise because of inclusion of experience. If there is no any basic qualification and training in specific field, nobody can become an expert. Medico-legal examination has been doing by any level health worker who has no any basic qualification and specific training in forensic field. *Section 38.* explains some detail about signature but there are no details about finger prints and any of the medically related laboratory analysis of evidences. This act is not updated with new techniques and technology like DNA evidence, Cyber science, polygraphs etc which are in application during investigation.
- 7) *State Cases Regulation 2055 sec. 7.* states about submission of report of autopsy and injury examination within 24 hours which is not always practical and this clause permits injury examination at Health Posts where medical examiners are not qualified and not instructed with training in this special type of examination and report preparation with opinion.
- 8) *Lacking of procedural laws and guidelines in management of scientific evidences.*

There is no any separate procedural law explaining detail procedures of analysis of evidences. Some incomplete provisions as guidelines are explained by Evidence Act and few not very clear provisions are scattered in different laws. Many procedures are not explained and applied only by practices. A comprehensive procedural law or regulation for management of evidences is necessary for collection, preservation, chain of custody, Laboratory analysis and report submission to relevant authorities.

The existing Practices of Forensic Related Evidences in Nepal

- 1) Forensic evidences are collected and prepared in Forensic Science Laboratories and at any level health facilities in Nepal. Medico-Legal services to the Nepali people has become some dream in it’s factual sense. Both sectors of Forensic field; morbid pathology or autopsy and clinical forensic medicine with toxicology are suffering up to that extent as there is no further edge to become worse situation. As per laws, autopsy work should be done by Medical Officers only in Government Hospital. Not all newly posted MOs neither receive any orientation training nor are they well equipped with knowledge during their MBBS course because of the highly variable curriculum and learning activities of different Medical Colleges from Nepal and abroad. It is well known fact that MBBS course can be passed with high scores without doing or observing a single case of autopsy and it is same for very broad field of clinical Forensic Medicine like examination of physical assault, age estimation, victims of sexual assault, torture victim examination and many more others. According to law and practices, the doctor who examines any medico-legal case needs to attend court for testimony. This procedure is taken by most of the doctors as one of the distressing situations during their professional career as they are not properly oriented about the procedures and not sensitized about it’s importance. Without any further training or orientation classes about medico-legal importance, they are compelled to provide the service in very sensitive and important field of society. Almost all doctors are reluctant to conduct any medico-legal case examination and reporting. Mostly the works done without

sufficient knowledge, confidence and interest result with under quality reporting which can keep an innocent individual many years in prison or a criminal continuing criminal activities being free from lack of evidences.

- 2) Till date the medico-legal service from health care service network system is not recognized and it is almost neglected. This is true, if we see in organogram and job description schedule for doctors and other health workers. This service requires extra remuneration for the service provider as it is inherent with unnecessary troubles and health hazards. The incentive provided to a doctor for one autopsy case is not working at all. There is no any incentive in cases of clinical forensic examination and documentation. Besides that, the minimal essential facilities to conduct the examination and report preparation do not exist throughout the country. Even at central level, there is no any recognized Center for Medico-Legal work.
- 3) Forensic field is also not recognized by any law or act. Medico-legal cases are brought by Police to hospital by practice and very often Police Officer decides about the contents of medico-legal report in the form of various questions who are never trained on this regard. The medical examiner who is not sufficiently oriented attempts to make answers for direct questions by police. This situation is directly related for non recognition and not proper management of medico-legal sector.
- 4) Back up facilities for medico-legal services is essential for complete analysis of any case. Only naked eyes cannot see all those trace evidences which are vital in many situations. Like in other clinical disciplines, in Forensic service sector some of the basic laboratory and some other facilities are essential. There is no any Laboratory for toxicology and serology in Nepal which can analyze blood alcohol level, common poisons concentration in blood and many other simple basic investigative procedures. Lacking these basic facilities, many simple medico-legal cases become complex ones. Histo-pathology for autopsy service is must to ascertain causes of death and injuries in many medico-legal cases. X-ray facility is highly useful to know location of bullet or other foreign material, to detect fractures in bones and in many other cases. Existing two laboratories for Forensic services; National Forensic Science Laboratory Khumaltar and Central Police Forensic Science Laboratory Maharajgunj are providing services without specific Standard Operating Procedures (SOP) in particular evidence analysis which raises questions by courts and or public. They also don't have necessary physical facilities and enough expertise.
- 5) There is no any authority at central level of the state responsible for the forensic service sector. It is difficult to find out the line ministry for the management of medico-legal and other forensic services in Nepal. National Forensic Science Laboratory is in operation under "Bishesh Samiti Ain" and run by a Committee at Ministry of Science and Technology at present. It seems that, The Nepal Government has no interest to update the facilities and smooth operation of this very vital institute in management of forensic evidences.

What should be done to improve the Poor Forensic Service Sector?

1. Recognition of the specific nature of the Forensic service sector
 - a) Recognition of medico-legal sector by specific law. As there are many specific laws or acts in Nepal to address particular situation, the medico-legal sector also must be addressed and managed by enactment of specific law like *Nepal Medico-legal Act*. This act can guide all medico-legal examination and it's procedures which is necessary for court cases.
 - b) It must be recognized through establishment of Division or Unit in Medico-Legal service sector from Center to periphery. This can be done with establishment of *National Medico-Legal Center (NMLC)* at Central level with corresponding State (Pradesik), Regional or Zonal sub centers. The NMLC works at center providing the routine service work for Kathmandu District or valley and as referral center for the cases from outside. It also provides trainings or orientation program for new doctors and other health care providers as per need. If NMLC cannot be established, an Unit or Division at central level based in Ministry of Health must be established at beginning and gradually it can be transformed in to NMLC.

- c) The medico-legal service should be provided through specialists or trained medical officers in the field.

As Nepal Government has made commitment to provide specialist services in many clinical situation through it's Health Strategic Plans and other policies but there is complete silence on Medico-legal service sector.

At present one Forensic Medicine Officer Post must be created at each Zonal and Regional Hospital and human resources should be prepared through sponsor schemes like in other field of Medical Science practiced in past. Forensic Medicine Officer is responsible for all kinds of medico-legal cases of the hospital and also looks for referral cases from District Hospitals and Primary Health Centers.

In most of the larger city area of the country, there are Medical Colleges for MBBS study. Forensic Medicine Department with relevant minimal number of faculties is functioning in all Medical Colleges. The Colleges where Nepali Specialist as faculty member is employed must be utilized by state to provide specialist service to people. Such colleges should be authorized to provide all medico-legal services including the autopsy service like in BPKIHS Dharan and Maharajgunj Medical Campus, IOM Kathmandu. All together more than four dozen forensic medicine experts are available and working in different medical colleges of the country.

Any Medical College having Nepali Faculties with certificate of Specialist from NMC must be permitted to provide medico-legal service through it's Forensic Medicine Department. The College must have necessary basic facilities for the service work and must take full legal and other responsibilities and commitment to provide quality service in medico-legal sector.

It is not addressed by Nepal Medical Council on how the medico-legal work is running in this country and what is necessary as minimum standard. So Nepal Medical Council must include two weeks duration for Forensic cases examination and reporting in it's schemes of one year rotational internship after completion of final MBBS examination.

- d) Statistical analysis in medico-legal sector

All hospitals have no separate registration of the medico-legal cases with few exceptions. We have no any authentic data base regarding the prevalence of particular types of cases though it is known for all that the number of cases is higher in hospitals at densely populated city area and there are cases in each hospital. It is too late to make mandatory registration of medico-legal cases in all hospitals of the country and collection of data by higher level authorities like in any other clinical situation.

2. *Training program for District Medical Officers and other health professionals who are involved in medico-legal services.* No doctor should be posted at District and lower level hospitals without orientation training on medico – legal field. If paramedics are examining the cases for medico-legal purpose, they also must be trained before they are compelled for examination and reporting the case.

Application of relevant scientific formats as published in Nepal Gazette on 2073-04-03 for documentation and reporting in all clinical cases of medico-legal work must be implemented immediately. Orientation to Medical Officers about the application of new formats must be offered at regional or Zonal level.

3. Infrastructures and other accessories:

- a) Basic minimal facilities for autopsy service in each hospital and PHC where autopsy cases are carried out must be established or updated. Such facilities are at least one separate room for mortuary, good light, sufficient water, gloves, aprons, boots, body preservation facilities and dissection instruments.
- b) At least one separate room for examination of the cases of clinical forensic field like sexual offences cases, assault cases, victim of torture, examination of the detainees brought by police, age estimation examination (MLE room)

must be established. In this room good light, kit box with necessary instruments according to the nature of the case must be available. Each medico-legal case demands privacy and safety for examination and reporting. The present practice of examination in Emergency before all others which is unethical and illegal must be stopped. The new concept of One Stop Crisis Management Center (OCMC) to address Gender Based Violence cases must be extended to all health facilities throughout the country for all types of medico-legal cases.

- c) The building code of hospital must include arrangement of mortuary and Medico-Legal Examination (MLE) room.
- d) *Back up facilities for medico-legal services.* Like in other clinical disciplines, in Forensic service sector some of the basic laboratory and some other facilities are essential. There is no any Laboratory for toxicology and serology in Nepal which can analyze blood alcohol level, common poisons concentration in blood and other simple basic investigative procedures. Lacking these basic facilities, many simple medico-legal cases become complex ones. Histo-pathology for autopsy service is must to ascertain causes of death and injuries in many medico-legal cases. The available clinical laboratory of histo-pathology should be utilized for routine autopsy cases when it is needed.
- e) Existing two laboratories for Forensic services; National Forensic Science Laboratory Khumaltar and Central Police Forensic Science Laboratory Maharajgunj must be upgraded with basic facilities of modern technology in Toxicology, Serology and other departments with qualified human resources.

4. Incentive or remunerations for medico-legal works:

- a) The existing remuneration for one autopsy which was sanctioned 17 years back must be revised. At least 2000/- Rupees should be allocated for one autopsy.
- b) Optimal incentive for other medico-legal works must be provided as it has extra burden in terms of time, pressure and further tracking by courts.
- c) The expenses to attend the court by medical doctors must be paid accordingly with coverage of traveling and other necessary costs.

5. Coordination between relevant authorities of investigation

The Coordination Committee under *State Cases Regulation 2055 sec.22* must include the representative from Ministry of Health and Forensic Sciences laboratories in the composition of Committee.

Any medico-legal case is concerned with Police Department, Department of Health, and Office of the Government Attorney and Court of the District. The backwardness of this sector is because of not taking responsibility by any authority ending with compromises in quality of the service to people. The expectations from other non medical stakeholders in crime investigation might not be fulfilled because of the limitations in medical field and lacking in necessary Facilities. Similarly medical professionals are not sufficiently oriented about the legal and other needs which are supposed to be known during investigation.

Nepal Medical Association and Nepal Bar Association can be instrumental to make coordination between relevant stakeholders through organizational network all over the country for dissemination of importance of scientific evidences and needful management for the same.

Activities to raise public awareness for quick examination of any medico-legal case which can be done through the activities of different concerned Ministries and other relevant governmental and nongovernmental organizations. Because of the delay in medical examination, the possible evidences in medical reporting and other forensic scientific examination are usually not detected.

Other stakeholders of crime investigations like Police Department, Government Attorney, Nepal Bar Association and Courts should launch some orientation training program to empower in knowledge and necessary skills to understand the evidences on medico legal examination and other forensic test reports on right way. Any person involved in investigation, prosecution and adjudication of the case against human body must also understand and know about importance, scope as well as limitation of role of each member of the investigation team including medical examiner. Periodic interaction and discussions between all stakeholders can help in this update.

Role of Prosecutor in Application of Forensic Evidences

1. First of all the prosecutor must have basic orientation on scientific evidences applied in different types of cases. It is highly essential to run trainings on this subject which is not sufficient in their professional courses. The activities

listed in strategic plan of Attorney General's Office about Forensic Orientation Training to Prosecutors must be conducted without further delay. It is highly necessary because the first evaluation and judgment on any evidence is made by prosecutor and only then decided to register or not in court of law.

Only knowledgeable prosecutor can guide to investigator at the initial phase of investigation of criminal investigation and case can be filed in court with sufficient evidences which is must for each case.

2. Prosecutor must take initiation in timely application of the guidelines or legal amendments which may remain unknown for long time for those who should apply it. The newly annexed reporting formats for medico-legal examination and many others in State Cases Regulation are not followed by all concerned though more than six months time has passed after notification by Nepal Gazette.
3. Prosecutor must take active participation in expert witness testimony in court with full time stay and come with re-examination of evidences when it is necessary. It is useless to sent number of questions to expert and not to be present during entire procedure. The evidence must be re examined when necessary to follow the right track and full understanding.
4. Prosecutor must consult to experts before registration of the case in court so that it can help to clarify the strength of evidence and more complete idea about the real occurrence of the allegation.
5. Prosecutors must know in detail about the existing facilities and practices in the field of forensics and must come forward for removal of lacking and insufficiency existing in the field.

Conclusion

It is impractical to deliver justice through those outdated believes which we consider as scientific facts. Attitudes and general knowledge of all concerned authorities are made through those traditional practices and they are nonscientific. There is always high chance of mal justice and injustice when we apply those nonscientific and impractical myths in decision making process. Medico-legal evidences are mostly become vital in decision of the case related with offences against human body. If the law as guideline is not framed rightly, there is always chance of misinterpretation of the fact which negatively effects in decision making process.

It is already too late to assess real situation in this most ignored "stone aged" medico-legal field and field of overall forensics. Without allocating very big amount of budget, some improvement in this sector can be achieved which shows it's existence with minimal standards and helps in prevention of keeping innocents in long time in jail or to free the criminal continuing crimes. It is also equally necessary to amend those nonscientific provisions of the various laws and acts with inclusion of more clear provisions supported by principles of sciences. It is important to look and review now in the draft of "*Criminal Code*" and "*Procedural Code*" to include necessary provisions related with forensic evidences properly. Without proper management in the field of medico-legal examination, it is not possible to apply those available evidences of many criminal cases against human body in right way.

Overall forensic sector must be designed by state in such a way that really qualified and trained people are involved in the field and they are responsible to fulfill the needs for investigator, prosecutor, defense lawyers and courts and also made accountable by clear rules and regulation. "Law and order" or "rule of law" and many more, the only good environment in society not only dreamed but really could be achieved with proper application of forensics.

References:

1. Muluki Ain 2020
2. State Cases Act 2049
3. State Cases Regulation 2055
4. Evidence Act 2031
5. Sharma B.R. Forensic Science in Criminal Investigation and Trials V ed. 2014 Universal Law Publishing Co. New Delhi India

कार्यपत्र नं. २८

अभियोजन सम्बन्धी नीति र अभियोजन मार्गदर्शन

रेवतीराज त्रिपाठी, सह न्यायाधिवक्ता
पुण्यप्रसाद पाठक, उपन्यायाधिवक्ता

१) अभियोजनको अर्थ

समाजमा शान्ति र स्थिरता कायम राखी नागरिकहरूको जिउ, धन, स्वतन्त्रता र सम्पतीको सुरक्षा गर्नु हरेक सरकारको प्राथमिक दायित्व हो। यसका लागि राज्यले समाजको शान्ति, सुरक्षा तथा समाजको अस्तित्वकालागि हानीकारक वा खतरनाक मानिएका कार्यहरूलाई कानूनद्वारा अपराध भनी परिभाषित र निषेध गरी त्यस्ता कार्य गर्ने व्यक्तिलाई सजाय तोकोको हुन्छ। यस्ता समाज विरोधी कार्यलाई अपराध भनी परिभाषित गर्ने कानूनलाई फौजदारी कानून भनिन्छ। फौजदारी कानूनले रोक लगाएको कार्य गरेमा वा गर्नुपर्ने भनी कर्तव्य निरोपीत गरेका कार्य नगरेको अवस्थामा व्यक्तिलाई फौजदारी दायित्वबहन गराईन्छ।

फौजदारी कानूनको उल्लंघन गर्ने व्यक्ति उपर कारवाही गर्ने र सजाय भोगाउने कार्य निश्चित सिद्धान्त, मापदण्ड र प्रक्रियाका आधारमा गरिन्छ। फौजदारी कानूनको उल्लंघन गरेका भनी शंका गरिएको व्यक्ति उपर अनुसन्धान गरी प्रमाणको आधारमा सक्षम अदालत समक्ष अभियोगपत्र वा आरोप पत्र पेश गरिन्छ। फौजदारी अभियोगका सम्बन्धमा कुनैपनि व्यक्तिका विरुद्ध कानूनी कारवाही चलाउने कार्य वा कानूनी कारवाहीको माध्यमबाट फौजदारी कसुरको शंकित व्यक्तिलाई न्यायको दायरामा ल्याउन र सजाय दिलाउन अपनाइने उपायलाई नै अभियोजन (Prosecution) भनिन्छ।^{१९४} फौजदारी मुद्दाको न्यायिक कारवाही अभियोजनबाट शुरु हुने र अभियोजन अनुसन्धानबाट प्राप्त प्रमाणको आधारमा हुने भएकोले अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन फौजदारी न्याय पद्धतिको आधारशिलाको रूपमा रहेको हुन्छ। त्यसैले अपराध अनुसन्धान र अभियोजन फौजदारी न्यायिक कारवाहीको अत्यन्तै महत्वपूर्ण, गहन र संवेदनशिल कार्य हो।

२) अभियोजन नीतिको अर्थ र परिचय

तर्क सम्मत परिणामा प्राप्त गर्न गरिने कुनै निर्णय वा कार्य गर्दा अपनाइने सिद्धान्त वा मार्गदर्शनलाई नीति भनिन्छ। नीतिले के गर्ने वा नगर्ने र गर्नुपर्दा कसरी गर्ने भन्ने कुराको मार्गदर्शन गर्दछ। फौजदारी कानूनको उल्लंघनको सन्दर्भमा चलाइने कारवाही र विशेष गरी अभियोजन सम्बन्धी काम कारवाही र निर्णय निश्चित र ज्ञात सिद्धान्तका आधारमा हुनु पर्दछ। वर्गर वि. संयुक्त राज्य अमेरिका भएको मुद्दामा न्यायाधी सदरल्याण्डले भनेको भनाई अत्यन्त सान्दर्भिक छ। उनी भन्दछन्

अभियोजनकर्ता कुनै एक व्यक्तिको प्रतिनिधि नभएर सार्वभौमको प्रतिनिधि नभएर उसको उद्देश्य मुद्दा जित्नु मात्र नभएर न्याय पार्नु हो। तसर्थ उसको उद्देश्य दोषी नछुटोस र निर्दोषले सजाय नपाओस भन्ने हुनुपर्छ। तसर्थ उसले निर्दोष व्यक्ति दोषी ठहर हुने गरी गलत उपाय अवलम्बन गर्नु हुँदैन। (*The United States Attorney is the representative not of an ordinary party to a controversy, but of a sovereignty whose obligation to govern impartially is as compelling as its obligation to govern at all; and whose interest, therefore, in a criminal prosecution is not that it shall win a case, but that justice shall be done. As such, he is in a peculiar and very definite sense the servant of the law, the twofold aim of which is that guilt shall not escape or innocence suffer. He may prosecute with earnestness and vigor-- indeed, he should do so. But, while he may strike hard blows, he is not at liberty to*

¹⁹⁴To officially accuse someone of committing a crime is a court of law or to be try to prove that a person accused of committing a crime is guilty of that crime Cambridge Advanced Learner's Dictionary, 2nd ed.)

*strike foul ones. It is as much his duty to refrain from improper methods calculated to produce a wrongful conviction as it is to use every legitimate means to bring about a just one.*¹⁹⁵

अभियोजनकर्ताले एकातर्फ मुलुकको शान्ति सुव्यवस्था, कानूनको पालना, पीडितको न्याय पाउने अधिकार प्रति र अर्कोतर्फ संकितको फौजदारी न्याय सम्बन्धी हक र ठहर हुन नसक्ने अभियोग दायर गर्दा संकितले पाउने अनावश्यक दुखस् र कलंकबाट हुनसक्ने क्षतिको सम्बन्धमा संवेदनशिल रहनु पर्ने हुन्छ। कुनै ब्याक्ति उपर लगाईएको अभियोग शंका रहित तवरले पुष्टी र प्रमाणित गर्नु पर्ने भार अभियोजन पक्षमा रहने कमन ल प्रणालीको विशेषतालाई हामिले पनि अभ्यास र अनुशरण गरी आएका छौं ।

नेपालमा अपराधको अनुसन्धान गर्ने कार्यमुलतः प्रहरी र अभियोजनको कार्य सरकारी वकीलबाट हुने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। अपराधको अनुसन्धान गर्ने कार्यमा सरकारी वकीलको भूमिका निर्देशनात्मक प्रकृतीको रहेको छ। कुनै ब्याक्ति उपर लगाईने अभियोग वास्तविक, तथ्यगत र प्रमाणमा आधारित हुन आवश्यक हुन्छ। किनकी फौजदारी दायित्व कठोर, ब्याक्तिगत र अहस्तान्तरणीय (Non-transferable) प्रकृतीको हुन्छ । फौजदारी कानूनको उलंघन गरेको भनी कसै उपर अभियोजन गरी सके पछि सजिलै अभियोग फिर्ता गर्न नसकिने र त्यसको आधारमा कसैलाई सजाय गरी सके पश्चात त्यसलाई पुर्व अवस्थामा फर्काउन नसकिने भएकोले वास्तविक दोषी पहिचान गरी सही रुपमा अभियोजन हुन सके मात्र समाजमा शान्ति सुव्यवस्था, पीडितले न्याय र अभियुक्तले सजाय पाउने र फौजदारी न्यायको मकसद पुरा हुन सक्दछ। यसका लागि अभियोजन सम्बन्धी कार्य स्वच्छ, पारदर्शी, विश्वसनीय तथा अनुमानयोग्य हुन बान्छनिय र आवश्यक देखिन्छ । यस्तो महत्वपूर्ण कार्य सम्पादन गर्दा निश्चित मूल्य, मान्यता, सिद्धान्त र नीतिको आधारमा अभियोजन गरिनु पर्ने हुन्छ । अभियोजन कार्यको स्वच्छता, एकरूपता र तर्कसम्मततालाई सुनिश्चित गर्न अपनाइने नीति नै अभियोजन सम्बन्धी नीति हुन् ।

३) अभियोजन नीतिका स्रोतहरु

अभियोजन सम्बन्धी नीति फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ । विशेष गरी अभियोजन पद्धति अवलम्बन गरेका मुलुकहरुमा फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान देखि प्रत्येक चरणमा शंकितका मौलिक अधिकारहरु तथा कार्यविधिगत स्वच्छताका नियमहरु अवलम्बन गरिनु आवश्यक मानिन्छ । कमन ल पद्धतिमा विकास भएका शंकितका अधिकार र स्वच्छ सुनुवाईका आधारभूत सिद्धान्तहरु, फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तहरु मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरु तथा मुलुकको संविधान र कानून एवं सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएका व्याख्यामा आधारित हुन्छ । यस सन्दर्भमा संविधानका न्याय सम्बन्धी हक (धारा २०) अपराध पीडितका हक (धारा २१), यातना विरुद्धको हक (धारा २२), महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार (धारा १५८), सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९, तथा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५, सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ र सरकारी वकीलको आचार संहिता, २०७३ । सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दा तथा रिटका सन्दर्भमा जारी गरिएका आदेश, निर्देशन तथा भएका व्याख्या समेत अभियोजन नीतिका स्रोत हुन् ।

त्यस्तै अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरुमा अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी मार्ग दर्शन, १९९०, अपराध र अख्तियारको दुरुपयोग पीडितका लागि न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरुको घोषणापत्र, १९८५, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, नागरिक तथा राजनितिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६, बाल अधिकार सम्बन्धी महसन्धी, १९८९, अभियोजनकर्ताको स्वायत्तता र स्वतन्त्रता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त तथा अभियोजन सम्बन्धी विकसित सिद्धान्तहरु अभियोजन नीतिका स्रोतहरु हुन् ।

४) अभियोजनको विद्यमान अवस्था

संविधानले परिकल्पना गरेको निष्पक्ष र स्वच्छ न्याय तथा कानूनी राज्यको अवधारणालाई व्यवहारमा उत्तार्न फौजदारी न्याय प्रशासनको महत्वपूर्ण अवयवको रुपमा रहेको महान्यायाधिवक्तालाई फौजदारी मुद्दामा अभियोजन गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार संविधानले प्रदान गरेको छ । सो अधिकार मातहत सरकारी वकीललाई तोकिएको सर्त

¹⁹⁵http://www1.law.umkc.edu/suniwrongful_convictions/Berger.htm

अन्तर्गत रही प्रयोग गर्ने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गरी सरकारी वकीलबाट अभियोजन सम्बन्धी अधिकारको प्रयोग भई आएको छ ।

महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनहरु तथा अन्य अनुसन्धाहरुले देखाए अनुसार हाल अनुसन्धान भई आएका मुद्दा मध्ये करीव ९९ प्रतिशत मुद्दामा अभियोजन गरिएको अवस्था छ । यसरी अभियोजन गरिएका मुद्दाहरु मध्ये जिल्ला अदालत तर्फ ६५.५९ प्रतिशत मुद्दामा मात्र अभियोजनमा कसुर कायम भएको देखिएको छ भने करीव ३५ प्रतिशत मुद्दामा कसुर कायम नै हुन नसकेको अवस्था छ^{१९६}। साथै मुद्दा सफलताको प्रतिशत पुनरावेदन हुँदै सर्वोच्च अदालत समक्ष आउदा सो भन्दा कम हुन जान्छ । फौजदारी मुद्दाको असफलतामा विभिन्न कारणहरु जिम्मेवार रहे पनि कमजोर आधारमा पनि अभियोजन गर्नु, प्रभावकारी अभियोजन हुन नसक्नु, अभियोजन स्पष्ट हुन नसक्नु वास्तविक रुपमा अपराध तथा अपराधीको पहिचान नगरी अभियोजन गरिनु, अभियोजन गर्नु पर्नेलाई अभियोजन नगरिनु र नगरीनु पर्ने व्यक्ति उपर अभियोजन गरिनु जस्ता समस्याहरु विशेषरूपमा जिम्मेवार छन् ।

गलत व्यक्तिलाई अभियोजन गरिएमा वा अभियोजन गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई नगरिएमा, निश्चित सिद्धान्त वा मापदण्डको अवलम्बन नभएमा वा वस्तुनिष्ठ प्रमाणको अभाव रहेको अवस्थामा प्रचार, हल्ला वा दवाव अभियोजन गरिएमा अभियोजन पद्धति प्रति जनताको आस्था समाप्त हुन्छ । विद्यमान अभियोजनको अभ्यास यी कुराहरुबाट मुक्त हुन नसकेकोले सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दाहरुमा घटनामा संलग्न रहेको वुझिएको भनी तथ्यपरक र तर्कसङ्गत आधारविना नै प्रहरी कर्मचारीको प्रतिवेदन को आधारमा कसैउपर फौजदारी मुद्दामा अभियोजन लगाउदैमा अभियोजन पक्षको कर्तव्य पुरा भएको मान्न नसकिने। एउटै नाम भएका धेरै व्यक्ति हुन सक्ने भएकोले कसुरमा संलग्न रहेको व्यक्ति पहिचान नगरी नाम मिलेकै आधारमा प्रमाण विना अभियोग लगाउनु अभियोजन पक्षको दायित्वपुरा भएको मान्न नमिल्ने भन्ने जस्ता टिप्पणी र अभिव्यक्ति सम्मानित सर्वोच्च अदालतले फैसला मार्फत अभिव्यक्त गरेको अवस्था छ ।

एकातिर सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट यस प्रकारका टिप्पणी र निर्देशनहरु जारी भएका छन् भने पछिल्लो समयमा विकसित अवधारणा अनुसार यदी राज्यले गलत व्यक्ति उपर वा फौजदारी मुद्दाको सम्बन्धमा जानी जानी वा पुर्वाग्राह पीडित भई देखादेखी गलत अभियोजनका कारण आरोपित व्यक्ति थुनामा बस्नु पर्ने भई थुनामा रहेको तर मुद्दामा अन्तिम निर्णय हुदा सफाई पाएको अवस्थामा त्यसरी थुनामा बस्नु परेको अवधिको राज्यद्वारा न्यायोचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्थासहितको कानून निर्माण गर्न भनी निर्देशनात्क आदेश जारी भएको अवस्था^{१९७}समेतले राज्यको तर्फबाट अभियोजन गर्ने निकाय वा सो कार्यमा संलग्न व्यक्ति अझ बढी गम्भीर र संबेदनशील हुन पर्ने अवस्था छ।

अभियोजन सम्बन्धी कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन अनुसन्धानकै तहदेखि सुधार गरिनु पर्ने कुरामा जोड दिदै सरकारी वकीलहरुलाई समय समयमा तालीम तथा अनुशिक्षण प्रदान गरिएको, हरेक वर्ष हुने सरकारी वकीलहरुको क्षेत्रीय र केन्द्रीय वार्षिक सम्मेलनहरुमा यस सम्बन्धमा केही नीतिगत मार्गदर्शन र प्रस्तावहरु पारीत भएका, समय समयमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट परिपत्र र निर्देशन तथा मार्गदर्शनहरु जारी भएको भएतापनि अभियोजन सम्बन्धी स्पष्ट नीति तथा मार्ग दर्शनको अभाव रहेको अवस्था थियो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी भएको रणनीतिक योजनामा पनि अभियोजन सम्बन्धी विषयलाई वस्तुपरक र प्रभावकारी बनाउने तथा त्यसकालागि अभियोजन नीति तथा मार्ग दर्शन तयार गरी जारी गर्ने विषय समावेश छ^{१९८}। अभियोजन सम्बन्धी स्पष्ट नीतिगत मार्गदर्शनको अभावले गर्दा अभियोजन कार्य वस्तुगत, बैज्ञानीक, पारदर्शी र एकरूपतापूर्ण प्रभावकारी हुन नसकेको र त्यसका कारण सरकारी वकीलहरुको कार्य प्रति जन साधारण विश्वस्त हुन नसकेको महसुस गरीएको छ ।

^{१९६}महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको आ.व. २०७१।२०७२ के वार्षिक प्रतिवेदन, अनुसूची ३०

^{१९७}अधिवक्ता अमृतप्रसाद श्रेष्ठ विरुद्ध सम्मननीय मन्त्रिपरिषद अध्यक्ष समेत भएको रिट नं. ०६९ WS-७६ को रिट निवेदनमा मुद्दा माघ ७, २०७२ मा स. अ. को संवैधानिक इजलाशबाट थुनामा परेको व्यक्तिले सफाई पाएमा क्षतिपूर्ति दिनु पर्ने र त्यसको लागि उपयुक्त कानून बनाउन सरकारलाई निर्देशन ।

^{१९८}महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देस्रे रणनीतिक योजना परिच्छेद ५

५) अभियोजन नीति र मार्गदर्शनको आवश्यकता

राज्यका निकायहरूबाट सम्पादन हुने कार्यहरू तर्क सम्मत, एकरूपतापूर्ण एवं निश्चित सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्छ । अन्यथा संस्थाप्रति जन विस्वाश रहँदैन । नीतिगत मार्गनिर्देशन बेगर काममा एकरूपता तथा स्तरीयता संभव हुँदैन । साथसाथै नयाँ नयाँ अपराधहरू, अपराधीका नवीन कार्यशैलीहरू, संगठित अपराध परम्परागत अपराधहरूमा पनि आधुनिक प्रविधिको प्रयोग तथा सामुहिक सहभागिता, एक देशमा अपराधको तयारी गरी अर्कोदेशमा गरिने कार्यान्वयन जस्ता कुराले अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन तथा वहस पैरवीमा जटिलता र चुनौति थपिदिएका छन् । अनुसन्धानमा निर्देशन दिने, मुद्दाको प्रभावकारी अभियोजन र वहस पैरवी लगायतका कार्यहरू लाई अपेक्षा अनुरूप सक्षम, प्रभावकारी र एकरूपता पूर्ण ढंगले सम्पादन गर्न नीतिगत स्पष्टता र कार्य सम्पादनको स्तर निर्धारण गर्ने मापदण्ड आवश्यक पर्दछ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी हुने अभियोजन सम्बन्धी नीति र मार्गदर्शनले सरकारी वकीलहरूलाई अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्न तथा आफ्नो कार्य सम्पादनमा मार्गदर्शन गर्दछ । फौजदारी न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण अवयवको रूपमा रहने यो नीति र मार्गदर्शनले सरकारी वकीलहरूलाई अभियोजन सम्बन्धी निर्णय र काम कारवाहीमा स्वच्छ न्यायका सिद्धान्तहरू स्वच्छता, खुलापन, एकरूपता, उत्तरदायित्व र प्रभावकारिता जस्ता विषयहरू अवलम्बन गर्न दिशानिर्देश गर्दछ ।

सवै फौजदारी घटनामा अपराधको सूचना परेपछि स्वतः अभियोजन गरिनु पर्छ भन्ने हुँदैन । अनुपयुक्त, वा पर्याप्त प्रमाण नभएको मुद्दा अभियोजन गरेर दुर्लभ श्रोत, साधन र समय खेर फाल्नु हुँदैन । मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्दा पीडित पक्ष, शक्ति तथा सम्पूर्ण समुदायको हितलाई ख्याल गरी उपयुक्त निर्णय गर्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्नेछ । चलाउनु नहुने मुद्दा चलाइयो वा चलाउनु पर्ने मुद्दा नचलाउने गरी गलत निर्णय हुन गएमा फौजदारी न्याय प्रतिको जन विश्वास स्वलित हुन जान्छ । नीतिगत मार्ग दर्शनले सरकारी वकीलहरूलाई उपयुक्त मुद्दामा उपयुक्त अभियुक्त उपर अभियुक्त अभियोजन गर्न मार्ग निर्देशन गर्दछ ।

सरकारी वकीलहरू आफ्नो निर्णय र काममा स्वच्छता र एकरूपता देखिने गरी कार्य गर्नुपर्नेछ । अभियोजन सम्बन्धमा स्वच्छता र एकरूपता कायम गर्ने सम्बन्धी गणितीय नियम छैनन् । अभियोजन सम्बन्धी निर्णय अभियोजनका सामान्य सिद्धान्त अनुरूप गरिने छ । सरकारी वकीलहरूले आफूलाई प्राप्त स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग गर्दा निश्चित सिद्धान्त र मापदण्डका आधारमा गर्नुपर्दछ । मार्गदर्शनले यो मापदण्डको आवश्यकतालाई पूर्ति गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्दा अदालतमा मुद्दा चलाउनु वा मुद्दाको कारवाही जारी राख्न पर्याप्त प्रमाण छन् वा छैनन् भन्ने कुराको विचार गरिनु पर्दछ । अभियोग लागेको मानिसले विद्यमान फौजदारी कानूनले अपराध भनी परिभाषित गरेको कार्य गरेको भन्ने कुरा स्थापित हुने र अदालतमा ग्राह्य, आधारभूत र भरपर्दा प्रमाणको अभावमा अभियोजन गरिनुहुँदैन । अभियोजन गर्ने प्रयोजनकालागि प्रमाणको पर्याप्ततालाई प्रथमदृष्टीमा अपराध गरेको जस्तो देखिने (prima facie case) मात्रैले पुष्टि हुँदैन । संकलित प्रमाणहरू अदालतबाटकसूर स्थापित हुन पर्याप्त छन् वा छैनन् भन्ने कुरालाई विचारगरिनुपर्दछ । यदि कसूर ठहर हुने पर्याप्त र भरपर्दो प्रमाण छैन भने मुद्दामा अभियोजन गरिनुहुँदैन । अभियोजन सम्बन्धी स्पष्ट नीतिको अभावले अनावश्यक मुद्दामा अभियोजन गर्ने तथा उपयुक्त अभियोजन नगरी केवल ठूलो सजायको मागदावी लिने परिपाटीलाई अन्त्य गर्न स्पष्ट मार्गदर्शनको आवश्यकतालाई अभियोजन नीति तथा मार्ग दर्शनले पूर्ति गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

६) अभियोजनका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट भयका आदेश र निर्देशनहरू

सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट अभियोजन सम्बन्धी अधिकारको प्रयोग, मुद्दाको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलले खेल्ने भूमिका विशेष गरी अनुसन्धानमा गर्नुपर्ने निर्देशनको विषय, अभियोजन गर्दा ख्याल गर्नु पर्ने विषय, अभियोगपत्रमा खुलाउनु पर्ने साक्षी, प्रमाण तथा अभियुक्तको स्पष्ट नाम, थर, वतन, प्रत्येक प्रतिवादी विरुद्धको प्रमाण विश्लेषण तथा अभियोग जस्ता विषयमा निर्देशन वा ध्यानाकर्षण भएको पाइन्छ । केही सान्दर्भिक व्याख्याहरूलाई तल उल्लेख गरिएको छ :

क० स.मु.स.ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा उल्लिखित अपराधको अनुसन्धान तहकिकात भैसकेपछि नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११० र सरकार मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को दफा १७ बमोजिम श्री ५ को सरकारका तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अन्तिम निर्णय गर्न अधिकार प्राप्त सरकारी वकिलबाट निर्णय भई मौकामा दायर भई विचाराधिन रहेको अवस्थामा सो मुद्दा त्रुटिपूर्ण वा अपर्याप्त भएको भनी यो यस्तो अपराधमा अमुक ऐन अन्तर्गत दावा लिई यो यस्तो मुद्दा दायर गर्नु भन्नु कानूनतः मिल्ने अवस्था नदेखिने । **(देव शाक्य वि.का.जि.अ. समेत मुद्दा: परमादेश स.अ.बुलेटिन, २०५४ अंक ७, पृ.३९) ।**

ख० सरकारी वकील कार्यालयले आफू समक्ष प्रहरी कार्यालयबाटपेश गरेका मिसिल कागजात मध्ये कुनै कागज मिसिलमा राख्नु नपर्ने देखिएमा सम्बन्धित मिसिलबाटत्यस्तो कागज निकाल्न वा मिसिल संलग्न नगर्न सक्ने गरी त्यस्तो कुनै तजविजी अधिकार, कर्तव्य र दायित्व स.मु.स. ऐन, २०४९ को कुनै पनि कानूनी व्यवस्थाबाटसरकारी वकीललाई प्रदान गरेको देखिन आएन । **(पु.स.व.का. नेपालगंज वि. राजु थापा मुद्दा: परमादेश स.अ.बु २०५७, अंक ३, पृ. ९)**

ग० कुनै अधिकृतले आफ्नो तजविजी अधिकार प्रयोग गरेकोमा वदनियत वा स्वेच्छाचारीता देखिएको छैन भने आयोगले यस ऐन अन्तर्गत कारवाही चलाउन मिल्दैन । तर कसूरजन्य कार्यबाटकसैले उन्मुक्ति नपाउने हुदा सम्पादित कार्यमा भ्रष्टाचारजन्य कार्य भएको छभन्ने अभियोगका सम्बन्धमामहान्यायाधिवक्ताद्वारा सम्पादित कार्यका विरुद्ध अ. दु. आ. ले. श्री ५ को सरकारको हक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दा वा श्री ५ को सरकारको मातहत रही आयोगले मुद्दा चलाउने नभई स्वतन्त्र संवैधानिक निकायले संविधानको धारा ९८(३) अनुसार चलाउने विषय हो । यसरी धारा ११०(२) र धारा ९८(३) को व्यवस्थाहरू आ-आफ्नो स्थानमा स्वतन्त्र व्यवस्थाहरू हुन दुवै निकायको आ-आफ्नो कार्यगत स्वतन्त्रता रहेको छ । महान्यायाधिवक्ता कानूनको ज्ञाताको रूपमा संविधानले स्वीकार गरेको छ । महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त रायसल्लाह दिने अधिकार श्री ५ को सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकार, जुनसुकै अदालत, कार्यालय वा पदाधिकारी समक्ष उपस्थित हुने अधिकार, संसदमा उपस्थित हुन पाउने अधिकार, अभियोजन वा प्रतिरक्षाको अधिकार लगायत संविधान र कानून बमोजिम प्राप्त अधिकार प्रयोग गर्दा एउटा व्यावसायिक व्यक्ति वा निकायले प्राप्त गर्ने अधिकार, सुविधा वा उन्मुक्ति सबै प्राप्त हुनेछन् । महान्यायाधिवक्ताको सदायशयपूर्वक आफ्नो विवेक प्रयोग गरी गरेका त्यस्ता कार्य उपर प्रश्न गर्ने कसैको अधिकार रहदैन । त्यस सम्बन्धमा निजलाई व्यावसायिक उन्मुक्ति प्रदान गरिएको हुन्छ । महान्यायाधिवक्ताको त्यस्तो कार्य उपर अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगको क्षेत्राधिकार रहन सक्तैन । केवल महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो कर्तव्य पालन गर्ने सिलसिलामा अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरेको भन्ने देखिएमा सोमा सिमित रही अ.दू.अ.आ. ले अनुसन्धान तहकिकात गर्न सक्दछ । **(बद्री बहादुर कार्की वि. अ.दू.अ.आ. मुद्दा: उत्प्रेषण नैकाप २०५८, अंक ५। ६ नि.नं. ७००१, पृ.२३९)।**

घ० आफ्नो कर्तव्य पालना गर्ने सिलसिलामा अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरेको भन्ने कुरा अभियोग दावी समेतबाट खुल्न आएको नदेखिएको अवस्थामा निज प्रतिवादी नरेन्द्रबहादुर चन्दले जिल्ला न्यायाधिवक्ताको पदिय हैसियतमा संविधानको धारा ११० ९२० र ९५० बमोजिम महान्यायाधिवक्ताद्वारा प्रदत्त प्रत्यायोजित अभियोजन र प्रतिरक्षा सम्बन्धी काम, कर्तव्य र अधिकार अनुरूप सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को दफा १७९२० र १८ बमोजिम व्यावसायिक उन्मुक्तिको अधिकार अन्तरगत गरेको निर्णय उपर अदालतबाट न्यायिक पुनरावलोकन हुने जस्तो गरी त्यस्तो सरकारवादी मुद्दा चल्ने वा नचल्ने तथा कुन ऐनको दफा लगाउनु पर्ने भन्ने संविधानको धारा ११० ९२० को महान्यायाधिवक्ताले अन्तिम निर्णय गर्न पाउने अधिकारको विषयमा प्रवेश गरि हस्तक्षेपगर्न मिल्ने समेत देखिदैन । अतस् भ्रष्टाचार निवारण ऐन २०१७को दफा ७९१०को कसुर भनि चलाइएको प्रस्तुत उजुर दावी प्रारम्भिक रूपमा नै प्रभावहिन, गैरकानूनी र अधिकार क्षेत्र बिहिन हुदा खारेज हुने ठहर्छ । **(मधुसुदन भट्टराईको प्रतिवेदनले वादी नेपाल सरकार वि. नरेन्द्रबहादुर चन्द, मुद्दा भ्रष्टाचार, नै.का.प. २०५९ अंक नि.नं. ७२१० पृ. २१०)**

ङ० सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(२) अनुसार अनुसन्धान तहकिकातको काम कारवाही नियमानुसार अगाडि बढाउन प्रहरी कर्मचारी समेतलाई सरकारी वकिल कार्यालयले आवश्यक निर्देशन दिनुपर्ने कानूनी कर्तव्य भएकोमा सरकारी वकिलको कार्यालयबाट त्यस्तो कानूनी कर्तव्य पुरा हुन नसकेको अवस्थामा उक्त कानूनमा व्यवस्था भएको कर्तव्य पालन गराउन सरकारी वकिलको कार्यालयलाई परमादेशको आदेश जारी हुन सक्ने । **(गौमेश्वर शर्मा विरुद्ध गृह मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं समेत विषय : परमादेश नैकाप २०६३, अंक ७ नि.नं. ७७३१, पृ. ८७९)।**

च० नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) ले यस संविधानमा अन्यथा लेखिए देखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई तोकिएको र सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची (१) र (२) मा लेखिएदेखि बाहेकका मुद्दामा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३१ को पालना पनि गरेको नदेखिँदा उचित कानूनी प्रक्रिया अवलम्बन र न्यायिक मनको समेत प्रयोग नगरी कानून विपरीत निर्णय भएको देखिँदा गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त हुने । *(सम्बन्ध २०६५ सालको रिट.नं.००१९, हादी जावेर हबिब वि. गृह मन्त्रालय समेत विषय : बन्दीप्रत्यक्षीकरण स.अ. बुलेटिन, वर्ष १८, अंक २ वैशाख, २०६६ पूर्णाङ्क ४०४ पृ.३०)*

छ० संविधान र कानूनबमोजिम सरकारवादी भै चलन नसक्ने मुद्दालाई सरकारवादी भनी सरकारी वकीलको निर्णयबिना दायर भएको अभियोजनसम्बन्धी प्रारम्भिक काम कारवाही नै संविधानप्रतिकूल गैरकानूनी देखिन आएकोले त्यस्तो संविधानविपरीतको गैरकानूनी अभियोजनका आधारमा मुद्दाको सुनुवाई गरी निवेदकलाई एक वर्ष कैद समेत हुने ठहर्‍याएको मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतको मिति २०६१।१।२ को फैसला सदर गर्ने गरेको केन्द्रीय प्रहरी विशेष अदालतको मिति २०६३।३।२ को निर्णय त्रुटिपूर्ण देखिन आएकोले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुने । *(रञ्जनचन्द्र श्रेष्ठ वि. गृह मन्त्रालय सिंहदरवार समेत विषय : उत्प्रेषण समेत, स.अ. बुलेटिन, वर्ष १८, अंक २० माघ, २०६६ पूर्णाङ्क ४२२ पृ.६)*

ज० निवेदक कर्णबहादुरले जिल्ला प्रहरी कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोकमा दर्ता गराएको कर्तव्य ज्यान मुद्दाको जाहेरी दरखास्त उपर अनुसन्धान तहकीकातको कार्यलाई उक्त प्रहरी कार्यालयले जिम्मेवारीपूर्वक प्रभावकारी ढङ्गले अगाडि बढाई कानूनी कर्तव्य पूरा गरेको नदेखिँदा उक्त जाहेरी दरखास्तानुरूप शीघ्र अनुसन्धान तहकीकात पूरा गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेश जारी गरिएको छ । अपराध अनुसन्धानको क्रममा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन नदिई सम्बन्धित कानूनले औल्याएको दायित्वप्रति निष्क्रिय रहेको देखिँदा त्यसतर्फ गम्भीर रही सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयका जिल्ला सरकारी वकीललाई सो सम्बन्धमा शीघ्र, उचित र ठोस कदम चाली अनुसन्धान गर्ने प्रहरी कर्मचारीसँग निर्देशकीय समन्वयात्मक भूमिका निर्वाह गर्न लगाउनु भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नाममा समेत न्यायादेश (Judicial Stricture) जारी हुने । *(रिट नं. ०६४-६३- ०३३९, कर्णबहादुर रसाइली वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोक समेत विषय : परमादेश समेत स.अ.बुलेटिन, वर्ष १८, अंक २१ फागुन, २०६६ पूर्णाङ्क ४२३ पृ.३)*

झ० सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को दफा ६९।१० बमोजिम कुनै अपराधको तहकिकात शुरु गर्नु भन्दा पहिले तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले तहकिकात गर्ने कुराहरु खुलाई सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालयमा अपराध सम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने र उपदफा ९२० बमोजिम त्यस्तो प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भयपछि सरकारी वकिलले तहकिकातको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने कानूनी व्यवस्थामा बाध्यत्मक रुपमा कर्तव्य नतोकेको अवस्था भएपनि जिम्मेवार पदाधिकारीले उक्त कानूनी प्रावधानलाई निष्क्रियताको रुपमा लिन हुँदैन। सरकारी वकिलले अनुसन्धानलाई बलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने अधिकार कानूनले दिएको कुरालाई बिर्सन नहुने । *(ने.का.प. २०६८, अंक ८ नि.नं. ८६६८ पृ.१३७६०)*

ञ० नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को उपधारा २ को व्यवस्था भनेको सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ र २ मा परेका मुद्दाहरू र अन्य नेपाल कानूनमा उल्लेख भएका नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाहरूलाईसंकेत गरेको मान्नु पर्ने । महान्यायाधिवक्ताले गरेको निर्णय सरकारी निकायको लागि मात्र अन्तिम हुन सक्दछ । धारा १३५ ले महान्यायाधिवक्तालाई उल्लिखित अधिकार, दिएको भएता पनि धारा १३५ ले धारा १०७ को यस अदालतको असाधारण अधिकारलाई सीमित गर्न वा कटौती गर्न वा नियन्त्रण गर्न नसक्ने ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) ले यस अदालतलाई “यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा

प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विषय समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपर्युक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुंगो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ” भन्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको देखिन्छ ।पीडितको हैसियत गवाहमा सीमित हुन्छ । हाम्रो प्रणालीमा पीडितले आफैँ मुद्दा चलाउन सक्तैन । पीडित राज्यबाट व्यवस्थित अपराध अनुसन्धान प्रहरी र सरकारी वकीलमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ । पीडितले आफू पीडित भएको व्यहोराको आफूमा भएको प्रमाणसहित प्रहरीमा उजूर गर्दा प्रहरी र सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउँदा त्यो अवस्थामा पीडित न्याय पाउने मौलिक हकबाट वञ्चित हुन पुग्ने । धारा ३२ को हक नागरिकलाई प्राप्त भएपछि संविधानले नै यस अदालतको धारा १०७(२) को यस अदालतको न्यायिक पुनरावलोकन गर्न पाउने अधिकारलाई Exclude वा Limit गर्ने गरी स्पष्ट व्यवस्था गरेको अवस्था, मान्य सिद्धान्त अनुसार एयप्टिअर्वा तगभक्तपथल समावेश भएको विषय वा विधायिकाको आन्तरिक कार्य व्यवस्थापनको विषय र यस अदालत धारा १०७ (३) अन्तर्गत अन्तिम भएका विषयहरूमा Writ against judiciary हुन नसक्ने मान्य सिद्धान्तको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्था र विषयमा मान्य सिद्धान्तमा रहेर कार्यपालिकातर्फका प्रत्येक अधिकारीले गरेको निर्णयको न्यायिक पुनरावलोकन गर्न सक्ने । *सुन्तली धामी (शाह) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, विषय : परमादेश नैकाप २०६८ अंक १, नि.नं.८५४१, पृ. ११२)*

७) रणनीतिक योजनाको दृष्टिकोण

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पहिलो रणनीतिक योजनाले अपराधको अनुसन्धान एवं अभियोजनको वैज्ञानिकीकरण गर्ने तथा “अभियोजनको स्तर निर्धारणको लागि निर्देशिकाको तर्जुमा गर्न एक कार्य दल गठन गर्ने” भन्ने रहेकोमा सो सम्पन्न हुन सकेन । दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा ४ वटा लक्ष र २९ वटा रणनीतिहरू निर्धारण गरिएका छन्। सो लक्ष मध्यको पहिलो लक्षको रूपमा “सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनलाई बस्तुपरक र प्रभावकारी बनाउने” भन्ने रहेको देखिन्छ भने सो लक्ष प्राप्तिको लागि लिइने रणनीतिको चौथो रणनीतिमा “बस्तुगत प्रमाणका आधारमा अभियोजन गरिने” भन्ने रहेको छ। सो रणनीतिलाई कार्यन्वयन गर्ने कृयाकलापहरू मध्ये पहिलो कृयाकलापमा नै “अभियोजन सम्बन्धी मापदण्ड (Standard Guideline for Prosecution) २०७४ असाढ मसान्त सम्ममा तयार गर्ने” भन्ने रहेको देखिन्छ। सोही योजना बमोजिम अभियोजन नीति सहितको मार्गदर्शनको मसौदा तयार भएको छ ।

८) अभियोजन सम्बन्धी नीति

अन्तरराष्ट्रिय पृष्ठभूमी, फौजदारी कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरू, अन्य मुलुकहरूको प्रचलन तथा संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्थाको आधारमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन सम्बन्धी नीति निर्देशित हुनु पर्ने देखिन्छ । महान्यायाधिवक्ता तथा मातहत सरकारी वकीलहरूले अभियोजन सम्बन्धी निर्णय तथा काम कारवाही गर्दा निम्न लिखित नीतिहरूको अवलम्बन गरिने छन् :

- क० प्रचलित फौजदारी कानून बमोजिम अपराध ठहरिने कार्य गर्ने व्यक्तिहरू उपर मात्र कानून बमोजिम गरिएको अनुसन्धानका आधारमा अभियोजन गरिने छ ।
- ख० अभियोजनकर्ताहरूले अभियोजन सम्बन्धी कार्य गर्दा स्वच्छता र न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुरूप आफ्नो अधिकार र कर्तव्यको पालना गर्नेछन् ।
- ग० जसका विरुद्ध अपराधिक कार्य गरेको भन्ने आरोप लगाई अनुसन्धान गरिन्छ उनीहरूलाई स्वच्छ र उपयुक्त प्रक्रिया उपलब्ध गराइने कुराको संस्थागत र कार्यविधिगत गरिने छ ।
- घ० अभियोजनकर्ताहरूले आफ्नो कार्य र व्यवहारबाट उनीहरू कानूनको उचित प्रक्रियाको अवलम्बन गरी गरिएको अनुसन्धानबाट प्राप्त प्रमाणको आधारमा उचित देखिएको अभियोजन गर्नेछन् ।
- ङ० अभियोजन लगाउने र जारी राख्ने निर्णय गर्दा निश्चित सिद्धान्त र सार्वजनिक रूपमा ज्ञात सिद्धान्त अनुरूप गरिने छ ।
- च० अनुसन्धान कार्यमा अभियोजनकर्ताले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नेछन् ।

- छ० अभियोजन सम्बन्धी कार्य वा निर्णय गर्दा उचित आधार र कारणमा आधारित भई वस्तुगत प्रमाणमा आधारित भई गरिने छ ।
- ज० संकलित प्रमाणको आधारमा अभियुक्तको भूमिका र संलग्नताको आधारमा उपयुक्त व्यक्ति उपर उपयुक्त अभियोजन गरिने छ ।
- झ० अभियोजन सम्बन्धी कार्य गर्दा कसै उपर प्रतिशोध साध्ने वा कसैको उक्साहट, दवाव, प्रलोभन र प्रभावमा आधारित नभई स्वच्छ, निष्पक्ष र स्वतन्त्रतापूर्वक गरिने छ ।
- ञ० अभियोजन गर्दा सदैव सार्वजनिक हित एवं स्वार्थलाई केन्द्रमा राखी गरिने छ ।
- ट० अभियोजन सम्बन्धी कार्य गर्दा अभियुक्त, पीडितका सम्बन्धमा संविधान, कानून, नेपाल पक्ष भएका अन्तरराष्ट्रिय महासन्धि र घोषणपत्रले प्रत्याभूत गरेका अधिकारप्रति प्रतिवद्ध र संवेदनशील रही गरिने छ ।
- ठ० अभियोजनकर्ताले उचित कारण भएमा बाहेक अनुसन्धान कार्य सम्पन्न भई आफूसमक्ष प्राप्त भएको मुद्दाको मिसिल उपर शिघ्र निर्णय गर्नेछन् ।
- ड० अभियोजनकर्ताले फौजदारी कारवाहीको सन्दर्भमा कानूनको उचित कारवाहीबाट दोषी सिद्ध भएको व्यक्तिलाई कानून बमोजिम दण्ड भोगाउने र पीडितलाई क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापना कार्यमा अदालतलाई आवश्यक सहयोग गराउने छन् ।
- ढ० अभियोजनकर्ताले तथ्यमा आधारित नभएका तर्कहरु अदालत समक्ष प्रस्तुत गर्ने छैनन् ।
- ण० अनुसन्धानबाट प्राप्त प्रमाण अभियोजनको पक्ष वा विपक्षमा भएपनि लुकाउने छैनन् ।
- त० अभियोजनकर्ताले कानून बमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने देखि बाहेक आफ्नो काम कारवाही सम्बन्धी सूचनाहरु लुकाउने छैनन् ।
- थ० पीडित, शक्ति र सरोकारवाला व्यक्तिलाई मुद्दाको कारवाही सम्बन्धी सूचना, जानकारी र कागजपत्र उपलब्ध गराउने छन् ।
- द० महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक र न्यायमा पहुँच नभएका वर्गहरुप्रति विशेष संवेदनशील भई व्यवहार गरिने छ ।
- ध० अभियोजनकर्ताहरुले मुद्दाको कारवाहीका सम्बन्धमा अदालतबाट भएका आदेशहरुको शिघ्र पालना र सम्मान गर्नेछन् ।
- न० मुद्दाको विषयवस्तुको कारणथप अनुसन्धानको आवश्यकता भएको अवस्थामा बाहेक एउटै घटनाबाट घटित अपराधको सम्बन्धमा अभियोजन सम्बन्धी सम्पूर्ण निर्णय एकैपटक गरिने छ ।
- न० नाम, थर वतन एकीन नभएका वा स्पष्ट पहिचान नखुलेका अभियुक्त उपर अभियोजनगरिने छैन ।
- प० अदालत, शक्ति, पीडित, प्रतिरक्षी कानून व्यवसायी उपर सम्मानजनक व्यवहार र भाषाको प्रयोग गरिने छ ।
- फ० सरकारी वकीलहरुले तथ्यमा आधारित नभएका तर्कहरु अदालत समक्ष प्रस्तुत गर्ने छैनन् ।
- ब० सरकारी वकीलहरुले आफ्नो व्यक्तिगत हक, हित वा स्वार्थ निहित भएको विषयमा निर्णय गर्ने छैनन् ।

९) अभियोजनकर्ताको लागि मार्गदर्शन

अभियोजन निति महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी हुने सैद्धान्तिक अवधारणा हुनेछ। उक्त अवधारणा नेपालको संविधान, प्रचलित कानूनहरु, अभियोजनसँग सम्बन्धित अन्तराष्ट्रीय कानूनहरु, अभियुक्त र पीडितका अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रियदस्तावेजहरु तथा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रीय दस्तावेजहरुको आधारमा जारी गरिने छ । उक्त नीतिलाई रुपमा लागु गर्नको लागि सरकारी वकिलले आफ्नो कार्य क्षेत्रमा के के गर्नु पर्दछ र के के गर्नु हुन्न भनि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी गरिने निर्देशन नै अभियोजनको लागि मार्गदर्शन हो। यसमा समावेश भएका सामान्य मार्गदर्शनहरु सबै प्रकारका मुद्दाहरुमा समान रुपमा लागू हुन्छन् । विशेष प्रकृतिका मुद्दामा अपनाउनु पर्ने विशेष कार्यविधि तथा सो मुद्दाको प्रकृति अनुसार अपनाउनु विशेष सावधानीका विषयहरुलाई विशेष कार्यविधि अन्तर्गत राखिएको छ ।

१) सामान्य मार्गदर्शन

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा सरकारी वकिलको भूमिका

क० निर्देशन

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा सरकारी वकिलको भूमिका निर्देशात्मक प्रकृतिको रहन्छ । स.मु.स.ऐन २०४९ को अनुसूची (१) भित्रका मुद्दाका अनुसन्धानमा सरकारी वकिलको भूमिकाका सम्बन्धमा उक्त ऐनको दफा ६(२), ७ (५), र १७(३) मा विभिन्न कानुनी व्यावस्थाहरु रहेका छन्। स.मु.स.ऐन २०४९को अनुसूची(१)मा उल्लेख नभएका तर नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा अनुसन्धान अधिकृतले सरकारी वकिलसँग कानुनी राय माग्न सक्ने र अनुसन्धान पुरा गरि निर्णयको लागि सरकारी वकिल समक्ष मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णयकोलागी मिसिल पेश गरे पछि थप अनुसन्धान गर्नु पर्ने देखेमा सरकारी वकिलले थप अनुसन्धान गर्न निर्देशन सहित मिसिल फिर्ता पठाउन सक्ने प्रष्ट कानुनी व्यावस्था नभएपनि अनुसन्धानको पूर्णता वेगर मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय हुन नसक्ने हुँदा थप अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिने र अनुसन्धानले पूर्णता पाएपछि मात्र निर्णय गर्ने कुरा स्वभाविक हुन्छ । अनुसन्धानको प्रमुख जिम्मेवारी अनुसन्धान अधिकारीको भएतापनि अनुसन्धानलाई सही दिशा निर्देश गर्ने कार्य सरकारी वकीलले गर्नु पर्छ ।

सरकारी वकीलले अनुसन्धान अधिकारीसँग समन्वय गरी अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउँदा अनुसन्धानको रणनीति र कार्यनीति तयार गरी सो रणनीति र कार्यनीतिको खाका सहितको प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउन प्रेरित गर्नु पर्छ । प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले अनुसन्धान अधिकारीलाई दिने निर्देशनको पूर्ण सूची तयार गर्न सम्भव छैन किनकि मुद्दाको अनुसन्धान र संकलन गर्नुपर्ने प्रमाण मुद्दाको प्रकृति अनुसार फरक फरक हुन्छन् । प्राप्त सूचनाको आधारमा मुद्दाको प्रकृति अनुसार उपलब्ध हुन सक्ने संकलन गर्नुपर्ने माणको सम्बन्धमा विचार गरी मूख्यतया अनुसन्धानमा कानुनी प्रक्रियाको अवलम्बन तथा प्रमाण संकलन र सुरक्षाको विषय, पीडितको हित, सुरक्षा चासो जस्ता विषयहरु निर्देशनले समेटदछ । निर्देशनमा सामान्यतया निम्न विषयहरु समावेश हुन्छन्:

- क० अनुसन्धानको क्रममा गरिने सम्पूर्ण काम कारवाहीमा कानुनी प्रक्रियाको अवलम्बन गर्ने तथा कुनै वस्तु वरामद गर्दा, घटनास्थलको मुचुल्का गर्दा वा कुनै चिज वस्तुको नमूना लिँदा पुर्‍याउनु पर्ने प्रक्रिया,
- ख० वरामदी मुचुल्कामा वारदातस्थलमा फेला परेका प्रमाण लाग्न सक्ने चिजहरु तथा तथ्यहरुको जानकारी लिएका श्रोतहरुको विवरणको उल्लेख,
- ग० पीडित र पीडकको समयमै शारीरिक परीक्षण गर्ने, मुद्दाको प्रकृति अनुसार पक्षको गोपनीयता र पीडितको संरक्षण, राहत वा स्थानान्तरणको विषय
- घ० अपराध, अपराधी र पीडितको सम्बन्ध स्थापित गर्ने चिज वस्तुको नमूना, संरक्षण र परीक्षण^{जडह}
- ङ० संकलन भएका प्रमाणहरुमा विरोधाभाष भए नभएको एकीन गरी त्यस सम्बन्धमा थप अनुसन्धान गरी प्रष्ट पार्ने विषय
- च० पीडित र शक्तिको उमेर एकीन गर्ने कागजातहरुको संकलन, राख्नु पर्ने साँक्षी समेतका कानुनी रीत पुर्‍याउने कुरा,
- छ० म्यादथपका लागि अदालतमा प्रस्तुत गर्दा संलग्न हुनुपर्ने कागजातहरु
- ज० घटनाको प्रकृति अनुसार प्रमाण प्राप्त हुने स्थान, वुझ्नु पर्ने व्यक्तिहरु र प्रमाण संकलनमा ध्यान दिनुपर्ने कुरा
- झ० जसका विरुद्ध जाहेरी परेको छ सो वाहेक अन्य व्यक्तिको संलग्नता पनि हुनसक्ने अवस्था तर्फ सचेत रही अनुसन्धान गर्न निर्देशन,

¹⁹⁹भिषेरा, DNA , रगत, विर्य, थुक, खकार, बान्ता, दिसा, पिसाब , शरिरका भित्री अंगहरु जस्तै मुटु, फोक्सो, कलेजो, पेट, गिदी आदि, हातहतियार तथा विष्फोटक पदार्थ परीक्षण प्रतिवेदन (Ballistics and weapons), लागू औषध (Narcotic drugs), सुसाईड नोट वा यस्तै विवादास्पद लिखत (Disputed Documents), हस्ताक्षर एवं ल्यान्चे (Finger Prints, Foot Prints) जस्ता कुराहरु परीक्षणको लागि पठाउनु पर्ने हुन्छन् ।

ज० जटिल प्रकृतिका मुद्दाहरूमा अनुसन्धानको रणनीतिमा गर्नुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा निरन्तर छलफल गरी अगाडि बढ्ने कुरा

ख) अभियोजनकर्ता/सरकारी वकीलले डायरी राख्नु पर्ने

आफ्नो काम कारवाहीलाई व्यवस्थित र योजनाबद्ध बनाउन सरकारी वकीलले मुद्दाको काम कारवाही सम्बन्धी डायरी राख्नु । प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि प्राप्त कागजातहरूको गंभीरतापूर्वक अध्ययन गरी मुद्दाका जाहेरवालाको नाम, वारदात मिति, शकितको नाम खुलेकोमा नाम, घटनाको संक्षिप्त विवरण, निर्देशन दिनुपर्ने विषय, परीक्षण हुनुपर्ने विषयको चेकलिष्ट, संकलन हुनुपर्ने प्रमाणको सूची, बयानमा खुलाउनु पर्ने कुराहरूको चेकलिष्ट, अनुसन्धान गर्नुपर्ने विषयहरूको सूची टिपोट गरी राख्नु पर्दछ । अफूले बनाएको सूचीका आधारमा म्याद थप, शकितको बयान लगायतको अन्य कारवाहीको समयमा सम्पन्न भएको अनुसन्धानको अवस्थाको बारेमा अध्ययन गरी अनुसन्धान सही किसिमले नभएको अवस्था भएमा सो गर्नकालागि लिखित वा मौखिक निर्देशन दिनु र समन्वय गर्नु पर्छ ।

ग) थुनाको अवधि र म्याद थप

पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई थुनामा राखी कारवाही गर्नुपर्ने उचित र पर्याप्त कारण देखिएमा मात्र थुनामा राखी कारवाही गर्न सकिन्छ । चौविश घण्टा भित्र अनुसन्धान कार्य पुरा नहुने भएमा र निजलाई थुनामा राखी अनुसन्धान गर्नु पर्ने भएमा अदालत समक्ष अनुमति माग्दा सो व्यक्ति माथि लगाईएको अभियोग, त्यसको आधार र थुनामा राखी कारवाही गर्नुपर्ने कारण समेत उल्लेख गर्नु पर्छ । अनुसन्धान सन्तोषजनक देखिएको अवस्थामा अदालतले एक पटक वा पटक पटक गरी थुनामा राख्ने म्याद थप गर्न सक्छ । यसरी थप दिने म्याद सामान्य मुद्दामा २५ दिनसम्म²⁰⁰ र लागू औषध ऐन अन्तर्गतको मुद्दामा ९० दिन सम्म²⁰¹ तथा संगठित अपराधमा ६० दिनसम्म²⁰² थप गर्न सक्छ । प्रहरीले अनुसन्धानको लागि भनेर म्याद थप माग्दैमा अदालतले थप दिदैन यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट निम्न अनुसार वोलिएको पाईन्छ :

केवल अनुसन्धान गर्नको लागि मात्र थुनामा राख्न पाउने नभई थुनामा नराख्ने हो भने अनुसन्धान नै अवरूढ हुने जस्तो कुनै कारण वा अवस्था आफ्नो पक्षमा वा अनुमति दिंदाको आदेशमा सम्बन्धित अधिकारीले खुलाउनु पर्ने कानूनी बाध्यता भएको स्थितिमा वन्दीलाई थुनामा नै राखी अनुसन्धान तहकितात गर्नुपर्ने कुनै कारण खुलाएको नदेखिएकोले थुनामा राख्ने कुराका सम्बन्धमा भएको सो आदेश बेरितको देखिन गएको²⁰³ ।

म्याद थपकालागि अदालतसंग अनुमति माग गर्दा पक्राउ परेको व्यक्तिलाई कारण सहितको पूर्जा दिइएको अभियोग लगाउनु पर्ने आधार र कारण खोलिएको हुनुपर्छ । थुनाको स्वास्थ्य परीक्षण गरिएको हुनु पर्छ । अनुरोध पत्रमा थुनामा राखी कारवाही गर्नुपर्ने आधार एवं कारणहरु र हाल सम्मको अनुसन्धानको प्रगतिका सम्बन्धमा छोटकरी विवरण एवं दोस्रो पटक देखि म्याद थप माग गर्दा पूर्व म्यादथपको समयमा उल्लेख गरे बमोजिमको अनुसन्धान कार्य सम्पन्न भए नभएको र नभएको भए त्यसको युक्तिसंगत कारण । म्याद थपकालागि अदालतमा उपस्थित गराउँदा सरकारी वकीललाई पूर्व जानकारी गराउने अभ्यासको लागि समन्वय गर्नु र आवश्यक परेमा बहसको लागि तयारी गर्नु सरकारी वकीलको कर्तव्य हो । यसकालागि सम्बन्धित कागजातको नक्कल उपलब्ध गराउन लगाउनु पर्छ ।

घ) शकितको बयान

नेपालको फौजदारी न्याय प्रक्रियामा अभियुक्तको बयान महत्वपूर्ण विषय पनि हो । एकातिर सुनुवाई वेगर कुनै पनि व्यक्तिलाई दोषी सिद्ध नगरिने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त अनुसार आफू विरुद्ध लागेको अभियोगको विषयमा आफ्नो भनाई राख्ने अवसर अभियुक्तलाई उपलब्ध गराउनु आवश्यक छ भने अर्कोतर्फ निजको न्याय सम्बन्धी हकको सम्मानपनि गरिनुपर्छ ।

²⁰⁰स.मु.स.ऐन को दफा १५

²⁰¹लागू औषध ऐन, २०३३ को दफा २२(ग)

²⁰²सङ्गठित अपराध निवारण ऐन, २०७० दफा १४

²⁰³मुक्तिनारायण प्रधानको हकमा उपेन्द्रकुमार प्रधान वि. गृह मन्त्रालय समेत, मुद्दा वन्दी प्रत्यदीकरण(स.अ.बु. २०५४, पूर्णाङ्क ११९, पृ. १४)

कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लाग्दैन, *Miranda v. Arizona*, 386 U.S. 436 (1966) मुद्दामा प्रतिपादित निम्न सिद्धान्तहरूलाई हाम्रो संविधान र अदालतको अभ्यासले पनि स्वीकार गरेको छ तसर्थ बयान गर्न ल्याईएको अभियुक्तलाई निजको बयान लिनु भन्दा पहिले निज उपर लागेको अभियोगको सबै कागज सुनाई मतलब सम्झाई दिनु पर्दछ

- तपाईंलाई चुप लाग्ने अधिकार छ । तपाईंलाई स्वेच्छा विरुद्ध बयान दिन कर लाग्दैन,
- तपाईंले व्यक्त गरेका कुराहरु तपाईंको विरुद्ध अदालतमा प्रमाणका रुपमा पेश हुने छन् ।
- तपाईंलाई कानून व्यवसायी राख्ने अधिकार छ
- यदि तपाईं कुनै कानून व्यवसायी राख्न सक्नुहुन्न भने बयान लिनु भन्दा पहिले नै राज्यले तपाईंकोलागि कानून व्यवसायी राखी दिन सक्छ ।
- तपाईं बयान दिन चाहनु हुन्छ भने जुन सुकैवेला पनि रोक्न सक्नुहुन्छ ।

बयान गराउन उपस्थित गराइएको शक्तिता उल्लेखित अधिकारहरूको उल्लंघन गरी शंकलन गरिएका प्रमाणहरु अदालतमा ग्राह्य हुँदैनन् । हाम्रो संविधान, कानून तथा अभ्यास बमोजिम प्रत्याभूत गरिएका शक्तिता अधिकारहरूको पूर्ण पालनाको प्रत्याभूति दिनु पर्छ ।²⁰⁴

अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष शक्तिताको बयान गराउनु पर्छ भन्ने सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको व्यवस्थाको उद्देश्य शक्तिता अधिकारको संरक्षण एवं बयानको कार्यविधिगत पक्षका साथै बयानवाट खुलाउन आवश्यक कुराहरु नछुट्नु भन्ने हो । यसकालागि सरकारी वकीलले बयान गर्नु भन्दा अगावै संकलित कागजातहरूको अध्ययन गरी बयानको रणनीति बनाउनु आवश्यक छ । बयान गराउने शक्तिता नावालक भए संरक्षकको रोहवरमा गोप्यता कायम हुने गरी बयान गराउने स्थानको व्यवस्था गर्नुपर्छ । जेष्ठ नागरिक भएमा उनीहरूलाई सहज हुने किसिमको वातावरणमा बयान गराउनु पर्छ । भाषा नबुझेको लागि दोभाषे उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

बयानको लागि शक्तितालाई उपस्थित गराउनु अगावै संकलित कागजातको अध्ययन गरी मुद्दाका तथ्यको आधारमा बयानमा सोध्नुपर्ने कुराहरूको चेक लिष्ट तयार गर्नुपर्छ । बयानमा सामान्यतया निम्न लिखित कुराहरु प्रष्टरुपमा खुलाउन लगाउनु पर्छ :

१. शक्तिताको नाम थर, उपनाम, बाबु एवं आमाको नाम, थर, उमेर, पेशा, हुलिया, स्पष्ट ठेगाना तथा निजको परिचयात्मक विवरण जस्तै नागरिकता, पासपोर्ट, ई-मेल फ्याक्स, टेलिफोन नम्बर, मोबाइल नम्बर र भाइवर नम्बर,
२. ठेगाना उल्लेख गर्दा स्पष्ट रुपमा गाऊँ, नगर, टोल, गल्ली, मार्ग एवं पहिचान हुने नजिकको अन्य ख्याति प्राप्त ठाउँ,
३. शक्तिताको उमेर र शक्तिताको उमेरको सम्बन्धमा विवाद उठ्न सक्ने अवस्था भएमा संभव भए सम्म उमेर खुल्ने कागजातहरु जस्तै: नागरिकता, विद्यालय वा शैक्षिक संस्थामा भर्ना हुँदा लेखाएको उमेर, जन्मदा अस्पतालको रिकर्ड आदि संलग्न गर्नु पर्छ ,
४. पीडित, जाहेरवाला वा निजको परिवारसंग शक्तिताको नाता सम्बन्ध, चिनजान, लेनदेन रिसइवी भए नभएको कुरा,
५. शक्तिताका शब्दमा अपराधको पृष्ठभूमी, अपराधको घटनाक्रम, निजको संलग्नता एवं भूमिका र अपराधको उद्देश्य

²⁰⁴

नेपालको संविधानको धारा २० तथा हाम्रो अभ्यासवाट शक्तिता अधिकारहरूमा स्वेच्छा विरुद्ध बयान दिन कर नलाग्नु, अपराधको सम्बन्धमा केही नभनी चुप रहन पाउने अधिकार (Right to silence), यातना वा अमानवीय व्यवहार विरुद्धको अधिकार, दोषी प्रमाणित नहुन्जेल निर्दोष हो भन्ने अनुमान गर्ने वा निर्दोष सरह व्यवहार पाउने अधिकार (Right to Presume Innocent), आफ्नो विरुद्ध आफैसाक्षी हुन कर नलाग्ने अधिकार (Right against self incrimination), कानून व्यवसायी राख्न पाउने र निजसँग गोप्य रुपमा सल्लाह लिन पाउने अधिकार (Right to representation by lawyer), कानून व्यवसायी राख्न नसक्नेका हकमा कानून व्यवसायी राज्यवाट राखीपाउने अधिकार, दोहोरो खतरा विरुद्धको अधिकार (Right against double jeopardy), शक्तिता उपर शंका रहित तवरले (Beyond reasonable doubt) अभियोग पुष्टी गर्ने भार अभियोजनकर्तामा जस्ता अधिकारहरु प्रत्याभूत छन्:

६. अपराधमा संलग्न समूह वा गिरोह भए सो समूहका अन्य व्यक्तिको नाम थर, उपनाम, बाबुको नाम, थर, पीडित साक्षीको नाम, थर, उमेर, पेशा, हुलिया, स्पष्ट ठेगाना तथा निज फेला पर्न सक्ने कुनै विशेष स्थान वा कार्यालय वा परिचयात्मक विवरण,
७. अपराधमा संलग्न अन्य व्यक्तिहरूसंगको निजको चिनजान, सम्बन्ध, रिसइवि, भैँभगडा, लेनदेन कारोबार,
८. अपराधमा संलग्न सबै व्यक्तिहरूको भूमिका एवं अपराध पश्चात अपराध लुकाउन छिपाउन संलग्न व्यक्तिको विवरण,
९. अपराध भएको मिति, समय र अवधि, वातावरण, अपराध भएको देख्ने वा रोक्न प्रयास भएको भए सो गर्ने व्यक्तिहरू,
१०. अपराध घटाउन प्रयोग भएका साधनहरूको विवरण र ती साधनहरूको अवस्था र वरामद हुन सक्ने स्थान,
११. अपराध पश्चात घटनास्थल वा पीडितबाट लगेका नगदी, जिन्सी सामानहरूको विवरण तथा हाल ती सामानहरू रहेको स्थान, वरामद चिजवस्तु भए सनाखत गराउने,
१२. प्रतिवादीको शैक्षिक योग्यता, आर्थिक अवस्था, पेशा, व्यवसाय, चल अचल सम्पत्तिको विवरण तथा पारिवारिक अवस्था लगायत मुद्दाको प्रकृति अनुसार आवश्यक कुराहरू सोध्न लगाउनु पर्दछ ।

सरकारी वकीलले अनुसन्धान अधिकारीले शक्तिलाई गरेका प्रश्नहरू र शक्तिले दिएको वयान ध्यान पूर्वक सुनीआफूले तयार गरेको चेकलिष्ट अनुरूप आवश्यक प्रश्नहरू सोधिए नसोधिएको तथा मुद्दामा खुलाउनु पर्ने कुराहरू खुले नखुलेको विचार गरी आवश्यक प्रश्न सोध्न लगाउनु पर्छ । साथै वयान टुङ्ग्याउनु अगाडि वयानको व्यहोरा राम्रोसंग अध्ययन गरी मुद्दासंग सम्बन्धित घटनाको सम्बन्धमा कुनै कुरा खुलाउन आवश्यकभएमा अनुसन्धान अधिकारीलाई सो सम्बन्धी प्रश्न गर्न लगाउने,

ड.) मिसिल प्राप्त र थप निर्देशन

अनुसन्धान सम्पन्न गरी अनुसन्धान अधिकारीबाट मिसिल प्राप्त गरेपछि मिसिल अध्ययन गरी आफूले तयार गरेको चेकलिष्ट अनुसार अनुसन्धान भए नभएको हेरी थप अनुसन्धान गर्नु पर्ने भएमा वा प्रमाण कागजहरू बीच विरोधाभाष भएमा सो हटाउन र थप कुरा बुझ्नु पर्ने अवस्था भएमा आवश्यक निर्देशन सहित मिसिल फिर्ता पठाउनु पर्छ । मिसिल अध्ययन गर्दा अनुसन्धान पूरा भएको भन्ने कुरामा अभियोजनकर्ता सन्तुष्ट भएमा मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नु पर्छ ।

च) अभियुक्तलाई हाजिर जमानीमा छोड्दाको प्रक्रिया र सरकारी वकील

अदालतको अनुमती लिएर थुनिएका अभियुक्त वा संकास्पद व्यक्तिहरूलाई अनुसन्धान गर्दै जाँदा प्रहरी हिरासतमा राखी रहनु आवश्यक नदेखिएमा वा कुनै औचित्य नदेखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले प्रचलित कानूनको रीत पुर्‍याइ सरकारी वकीलको सहमती लिई वा अवस्थानुसार नलिई हिरासतबाट मुक्त गर्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ^{२०५} ।

अपराधको गंभिरता, प्रकृती, अभियुक्तको शारीरिक, मानसिक एवं पारिवारिक स्थिति समेतलाई मध्यनजर राखी भरसक अभियुक्तलाई हिरासतमै नराखी अनुसन्धान र तहकिकात गर्ने र अनुसन्धान तहकिकात पश्चात् निजको विरुद्ध यथेष्ट प्रमाण प्राप्त भए पछि मात्र हिरासतमा लिने र थुनामा राख्ने प्रक्रियालाई प्रोत्साहित गर्ने गराउने सन्दर्भमा अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रेरित गर्नु पर्छ । हाजिर जमानीमा छोड्दा शक्ति व्यक्ति खोजेको वखत उपलब्ध हुने प्रत्याभूति हुनु पर्छ । यसका लागि शक्तिको एकीन, वतन, पेशा, व्यवसाय, स्थायी वतन वाहेका अन्यत्र पनि रहने गरेकोमा रहने ठाउँ, टेलिफोन, इमेल, फ्याक्स नं. समेत समावेश गरी खोजेका वखत उपस्थित हुने गरी मात्र छोड्ने सम्बन्धमा समन्वय गर्नु पर्छ ।

छ) अभियोजन सम्बन्धी निर्णय

(१) अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्नु अगाडि ध्यान दिनुपर्ने कुरा

सरकारी वकीलको सवैभन्दा महत्वपूर्ण कार्य अभियोजन हो र यसकारण नै सरकारी वकीललाई अभियोजनकर्ता भनिएको हो । हाम्रो अभ्यासमा फौजदारी मुद्दामा एक पटक अभियोजन गरीसकेपछि सामान्य प्राविधिक त्रुटी (technical mistake)वाहेक अभियोगपत्रमा सारभूत कुरामा त्रुटी भएमा सच्याउन सकिँदैन । तसर्थ अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्दा सरकारी वकीलले

^{२०५}स.मु.स. ऐन, २०४९ को दफा २१ र स. मु.स. नियमावली, २०५५ को नियम ११

होसियारी साथ गर्नुपर्छ । कुनै पनि मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा निर्णय गर्नु पूर्व अनुसन्धान अधिकारीको राय सहितको प्रतिवेदनको अध्ययन, मिसिल संलग्न प्रमाणको मूल्यांकन एवं विश्लेषण गरी निम्न कुरामा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ

१. जुन निकाय वा पदाधिकारीले अनुसन्धान गरी मिसिल प्रमाण पठाएको छ सो विषयमा अनुसन्धान गर्ने निजको कानूनी अधिकार छ छैन,
२. तहकिकात पूरा गरी म्याद भित्रै राय सहितको प्रतिवेदन पठाएको छ छैन?
३. अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान तहकिकात गर्दा अनिवार्य रूपले पूरा गर्नु पर्ने कार्यविधि एवं प्रक्रियाहरु अनुसरण गरेको छ वा छैन?
४. जुन कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान गरेको हो सो अभियोग सम्बन्धी कसूर सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको अनुसूची -१ भित्र पर्ने हो वा होईन?
५. अनुसन्धान अधिकारीद्वारा प्रस्तावित कसूरको सम्बन्धमा प्रचलित ऐन कानूनले दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको छ वा छैन?

उल्लिखित कुराका अतिरिक्त निम्न कुरामा समेत ध्यान दिनुपर्छ:

१. क्षतिपूर्ती भराउने अवस्थामा पीडितको अचल सम्पत्तिको विवरण संकलन गरीएको छ छैन । क्षतिपूर्ती उपचार खर्च के कति भराई पाउने हो सो स्पष्ट छ छैन ।
२. पीडितको शारिरीक जाँच वा अन्य विशेषज्ञको जाँच प्रतिवेदनभिकाई मिसिल सामेल राखीएको छ छैन सो बुझिने गरी लेखिएको छ छैन ।
३. पीडितको कुनै धनमाल, नगद वा दशी समान अनुसन्धानको क्रममा लिएको भए सो सामानर प्रमाणको रूपमा बरामद गरिएका अन्य दशीका सामानहरु सुरक्षित सावुत हालतमा छ छैन एकीन गर्ने ।
४. पीडित, गवाह साक्षीको स्पष्ट नाम थर वतन, र भए सम्म सम्पर्क फोन इमेल आदी प्रष्ट सँग खुलाएको छ छैन एकिन गर्ने ।
५. पीडितको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्ने प्रकृतिको भए राख्ने नराखेको एकिन गरी गोप्य राख्ने व्यवस्था मिलाउने ।
६. पीडित बालबालिका भए निजको उमेर एकनगर्ने प्रमाण मिसिलमा छ छैन उमेर एकीनगर्ने क्रममा बालन्याय कार्यविधि (नियमावली) २०६३ को नियम १५ को क्रमलाई ध्यानदिइएको छ छैन हेरी आवश्यक व्यवस्था मिलाउने ।
७. अनुसन्धान सम्पन्न भै मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने क्रममा सरकावादी भै मुद्दा चलन नसक्ने अवस्थाको देखिएमा पीडितले न्याय प्राप्त गर्न सक्ने के कस्तो उपचारको बाटो हुन सक्छ सो वारेको कानूनी प्रकृया सहित पीडितलाई जानकारी दिने ।
८. अदालतमा मुद्दा दायर गरेपछि पीडितलाई कुनै सुरक्षावा संरक्षण सम्बन्धी कुनै कार्य गर्नु पर्ने भए सो को उल्लेख गर्ने र सुरक्षा निकाय वा अदालतसंग आवश्यक समन्वय गर्ने।
९. बाल वा बन्दइजलाशवाट हेनुपर्ने मुद्दा भए सो उल्लेख गर्ने ।
१०. पीडितका सामान, नगदफिर्ता दिनु पर्ने भए सो कुरा अभियोग पत्रमाउल्लेख गर्ने । दशीका सामानहरु सिलसिलेवार रूपमा उल्लेख गर्ने ।

(२) अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुरा

उल्लेखित कुरा विचार गरी कानून बमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन नभएको वा पूर्व निर्देशन अनुसारको कार्य नभएको देखिएमा कानून बमोजिमको प्रक्रिया पूरागरी पठाउन निर्देशन सहित फाईल सम्बन्धित कार्यालयमा फिर्ता पठाउनु पर्दछ । अनुसन्धान सन्तोषजनक भएको देखिएमा मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्छ । मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धी निर्णय गर्दा निम्न विषय वस्तुलाई सिलसिलेवार रूपमा पुष्टि गर्नुपर्छ ।

अ) अपराधिक कार्य (Actus reus or Corpus delicti) स्थापित गर्ने

मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्दा सर्व प्रथम संकलित सबूत प्रमाणबाट मानवियकार्य वा अकार्य (act or omission) बाट अपराधिक कार्य (Actus reus or corpus delicti) स्थापित हुन्छ वा हुँदैन भन्ने सम्बन्धमा एकीन गर्नुपर्छ । अपराधिक कार्य घटित भएको हो भन्ने पुष्टीगर्ने भौतिकप्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण, पीडितको शारीरिक परीक्षण, घटनास्थलमा प्राप्त चिजवस्तुको परीक्षण वा घटनास्थलको फोटो चित्रण आदिबाट अपराधिक कार्य (Actus reus or corpus delicti) स्थापित हुन्छ । जस्तै: ज्यान सम्बन्धी अपराध स्थापित हुन कसैको कार्य वा अकार्यको परिणाम मानिस मरेको स्थापित हुनुपर्छ, घरमा आगो लगाएको कुरा जलेका चिजवस्तु र खरानीबाट स्थापित हुन्छ, चोरी भएको कुरा भ्यालढोका वा वाक्स दराज आदि फोडिएको कार्यले स्थापित हुन्छ, जवरजस्ती करणी पीडित र पीडकको शारीरिक परीक्षणबाट स्थापित हुन्छ । अपराधिक कार्य नै स्थापित नभइकन कसै विरुद्ध अभियोग लगाउन हुँदैन ।

आ) अपराध र शक्तिको सम्बन्ध

अपराधिक कार्य स्थापित भएपछि सो अपराध र शक्तिको सम्बन्ध स्थापित हुनु पर्छ । वरामद भएको चिजवस्तु, शक्तिले घटनास्थलमा छोडेको चिन्ह, हस्तरेखाको चिन्ह वा पाइला जस्ता कुराको परीक्षणबाट वा निज त्यसठाउँमा पुगेको देखिने भिडियो फुटेज, प्रत्यक्षदर्शी साक्षी लगायतका अन्य प्रमाणबाट अपराधिक घटना र शक्तिको सम्बन्ध स्थापित हुन्छ । अपराध र शक्तिको सम्बन्ध स्थापित भएपछि सो कार्यबाट उल्लंघन भएको भनिएको कानूनका बीचको सम्बन्ध स्थापित गरी अपराधलाई परिभाषित गर्नुपर्छ । संकलित प्रमाणबाट शक्तिको अपराधमा संलग्नता स्थापित हुने अवस्था भएमा प्रमाणको होसियारीसाथ परीक्षण र विश्लेषण गरी प्रत्येक अभियुक्तको संलग्नताको स्तर वा भूमिका एकीन गर्नुपर्छ ।

इ) परस्पर पुष्ट्याई

परस्पर पुष्ट्याईको सिद्धान्त (principle of corroboration) अनुसार दुई वा बढी प्रमाणहरूले स्वतन्त्र पुष्टि नगरेसम्म कुनै एक मात्र प्रमाणले कसूर पुष्टि हुँदैन । जाहेरवाला वा पीडितको कागज वा वकपत्र नै कसूर ठहर हुन पर्याप्त हुने मुद्दा (जस्तै जवरजस्ती करणी र मानव वेच विचन मुद्दा) बाहेक सामान्य फौजदारी मुद्दामा केवल एउटा प्रमाणले मात्र कसूर ठहर हुन सक्दैन । स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित नभएको जाहेरवालाको भनाई वा अरु कसैको भनाई मात्रको आधारमा अभियोग स्थापित हुन नसक्ने भएकोले केवल एक मात्र प्रमाणको आधारमा मुद्दा चलाउने निर्णय गर्नु हुँदैन ।

ई) कसूर र सजायको मागदावी

अपराध र शक्तिको सम्बन्ध तथा शक्तिको सो कार्यबाट उल्लंघन भएको कानूनका बीचको सम्बन्ध स्थापित भएपछि सो कानूनले निर्धारण गरेको सजाय, पीडितको उमेर वा अवस्थाका कारणले वा शक्तिको पूर्व अपराधको कारणले थप सजाय हुँने भए सो कुरा, पीडितले पाउने राहत, क्षतिपूर्ति परिपूरण र कुनै चिज वस्तु वा उपकरणको जफत हुने व्यवस्था भएमा सो सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको आधारमा मागदावी गर्नुपर्छ ।

त्यस्तै अभियुक्तको उमेर वा अन्य अवस्थाका कारण सजायमा कमी वा छुट हुने अवस्था भएमा सो कमी वा छुट हुने कुरा कानूनी आधार सहित उल्लेख गर्नुपर्छ । आंशिक रूपमा मुद्दा चलाउने निर्णय भएको अवस्थामा सरकारी वकीलले के कुन आधारमा आंशिक रूपमा मुद्दा चलाउने निर्णय गरेको हो सो आधार र कारणहरू निर्णय पुस्तिकामा जनाउनु पर्दछ ।

उ) अभियोगपत्रका आवश्यक मूलभूत पक्षहरू

अभियोगपत्रमा घटित अपराध, सो अपराधमा संलग्न व्यक्तिको नाम, थर वतन सहितको स्पष्ट विवरण, कसूर पुष्टि गर्ने आधार र प्रमाण, अपराध वापत हुने सजाय समेत स्पष्ट उल्लेख भएको हुन्छ । अभियोग पत्र तयार गर्दा एकातर्फ कानूनले तोकेको प्रक्रिया र ढाँचामा ध्यान दिनुपर्छ भने अर्को तर्फ अभियोजन गर्न लागिएको अपराध, त्यस सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू एवं कसूर पुष्टि गर्ने आधार प्रमाणहरू र तिनको अदालतमा ग्राह्यता जस्ता कुरामा विचार

पुन्याउनु पर्छ । स.मु.स.ऐन २०४९ को दफा ४,७ र १२ ले वयानमुखी नभएर प्रमाणमुखी अनुसन्धान तथा प्रमाणमुखी अभियोजन Evidence oriented investigation / Evidence oriented prosecution गर्नु पर्छ भन्ने देखिन्छ²⁰⁶ ।

अभियोगपत्रमा निम्न अनुसार चार प्रमुख खण्ड हुन्छन्

क) शीर्ष खण्ड वा परिचय खण्ड

यस खण्डमा निम्न लिखित तथ्यहरू उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ

१. मुद्दा दायर गर्ने अदालत
२. गोप्यता कायम गर्नुपर्ने अवस्था देखि बाहेक जाहेरवाला, पीडितर प्रतिवादीकोनाम, थर, बतन (खोजेका बेला फेला पर्न सक्ने सम्मको विवरण)
३. गोप्यता कायम गर्नुपर्ने अवस्थामा अनुसन्धानका क्रममा राखिएको सांकेतिक नाम र बतन
४. अभियोग पत्र कुन कानून अनुसार पेश गरेको होर कुन निकायमा प्रस्तुत गरिने हो सो कुरा
५. अभियुक्तले बुझ्ने गरी अभियोग लगाउन खोजेको अपराधको नामाकरण

ख) तथ्यगत खण्ड:

यस खण्डमा अनुसन्धानबाट प्राप्त मुद्दाको निम्न लिखित तथ्य उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६. अपराध सम्बन्धी सूचना (जाहेरी दर्खास्त) को छोटकरी व्यहोरा र वारदात बारे संक्षिप्त विवरण
७. अभियुक्तहरूले वारदात तथा अभियोग सम्बन्धमा व्यक्त गरेको वयानको छोटकरी व्यहोरा ।
८. साक्षीको रुपमा प्रस्तुत गरिने व्यक्तिहरूले वारदात सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरा,
९. संकलित प्रमाण, भौतिक चिजवस्तुको परीक्षणबाट देखिएको अवस्था,

ग) अभियोग खण्ड

अभियोग खण्ड निम्न अनुसार हुनुपर्छ :

पहिलो भाग

पहिलो भागमा अपराधिक कार्य स्थापित गर्नुपर्छ । फौजदारी कानूनले अपराधको रुपमा परिभाषित गरी सजाय तोकेको कार्य घटेको भन्ने कुरा तथ्य र प्रमाणको विवेचनाबाट पुष्ट्याई गर्नुपर्छ । सो कार्य पुष्टी गर्न प्रस्तुत गरिएका प्रमाणहरूको वैधानिकता, आधिकारिकता र प्रामाणिकता सम्बन्धमा विवेचना गर्नुपर्छ । परीक्षण भएका भौतिक प्रमाण, परीक्षण प्रतिवेदन, विशेषज्ञको राय, अन्य प्रमाणसँगको सम्बद्धतालाई तर्कवद्ध रुपमा विश्लेषण गरी अपराधिक कार्य र शक्तिको सम्बन्ध स्थापित गरिन्छ । अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त सबुत प्रमाणको प्राविधिक एवम् वैज्ञानिक परीक्षण गरेको अवस्थामा त्यस्तो विशेषज्ञको राय, भौतिक प्रमाण र सो रायको निष्कर्ष समेत उल्लेख गरिन्छ।प्रतिवादीबाट भएको कुन कार्यले कुन ऐनको कुन दफा वमोजिमको कसुर भएको भन्ने कुरा स्थापित गरिन्छ ।

दोस्रो भाग

दोस्रो भागमा अपराधको कार्यशैली (modus operandi) ,विवेचित प्रमाणको आधारमा कसुरको योजनाकार,मुख्य कसुरदार, दुरुत्साहनकर्ता, मतिथार, षडयन्त्रकारी, सहयोगीको कसूरमा भएको भूमिकासहित सिंगो अपराधिक कार्यको विवेचना गरिन्छ ।

तेस्रो भाग

तेस्रो भागमा प्रत्येक अभियुक्तको भूमिका र कार्य सो पुष्टी गर्ने सबूद प्रमाणको विवेचनाका आधारमा सान्दर्भिक ऐन कानूनको आधारमा अभियुक्त पिच्छे छुट्टाछुट्टै अभियोग उल्लेख गरिन्छ । पटके अभियुक्त, कसूरमा संलग्न समूह वा कसूरदारको

²⁰⁶नेपाल सरकार वि मगरे खा समेत नेकाप २०६६ नि.नं ८२४३ अक १० पृष्ठ १६४३

अवस्था, कसूरको प्रकृति, पीडितको उमेर वा शारीरिक वा मानसिक अवस्थाको आधारमा कुनै कानून बमोजिम कुनै कसूरको सन्दर्भमा थप सजाय गर्ने व्यवस्था गरेको भए सो थप सजायको माग स्पष्ट रूपमा गरिन्छ । सबूद प्रमाणबाट कुनै व्यक्तिले एक वा एकभन्दा बढी कसूर गरेको देखिएमा सम्बन्धित सबै ऐनको माग दावी लिनु पर्दछ । बिगो भराउनु पर्ने मुद्दा भए कुन कुन अभियुक्तबाट के कती क-कस्ताई भराई दिनु पर्ने हो सो स्पष्ट रूपमा खुलाउनु पर्दछ । अपराधबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने वा कानून बमोजिम कुनै रकम पीडितलाई दिलाई भराई दिनु पर्ने भए सो कुराको मागदावी पनि स्पष्ट रूपमा लिनु पर्दछ ।

अभियोग पत्र दायर गर्दाको अवस्थासम्म पनि पक्राउ पर्न नसकेको अभियुक्तका हकमा “अदालतबाटै वारेन्ट, म्यादी पूर्जी अथवा समाप्तवान म्याद जारी गरी पाउँ” भन्ने व्यहोरा समेत उल्लेख गर्नु पर्दछ । नाम थर बतन खुल्ल नसकेका प्रतिवादीहरूको हकमा पछि आवश्यक विवरण पत्ता लागे वा पक्राउ परेमा छुट्टै अभियोगपत्र प्रस्तुत गरिने कुरा उल्लेख गर्नु पर्दछ । लगातार सुनवाइहुनेमुद्दाभएसो खुलाउनु पर्दछ ।

घ) सबूत प्रमाणको प्रस्तुति खण्ड

१. दशीका समान सिलसिलेवार उल्लेख गर्नु पर्छ । भौतिक प्रमाणको परीक्षण प्रतिवेदन प्राप्त नभएको भए प्राप्त भएपछि पेश गर्ने कुरा उल्लेख गर्नुपर्छ ।
२. प्रमाणको रूपमा ग्राह्य साक्षीको पहिचान गरी त्यस्ता साक्षीको नाम, थर, उपनाम भए उपनाम समेत र खोजेको समय फेला पर्ने गरी बतन, फोन नं. भए सो समेत स्पष्ट खुलाउनु पर्दछ ।
३. संकलित कागजातहरूको मिति सहित विषय र पाना संख्या उल्लेखगरी सिलसिलेवार विवरण राख्नुपर्छ । अन्त्यमा अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसँग कारवाही शुरु गर्न माग गरी सरकारी वकीलको दस्तखत, स्पष्ट नाम, दर्जा, कार्यालय र मिति उल्लेख गर्नुपर्छ ।

ग) प्रमाणको प्रस्तुति र परीक्षण

सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा साक्षी बकाउने तथा प्रमाण पेश गर्ने कुरामा सरकारी वकीलले निम्न अनुसार भूमिका खेल्नुपर्छ :

१. अभियोगपत्र दर्ता भइसकेपछि सबूद प्रमाण लायकको कुनै माल, वस्तु वा लिखत कुनै माध्यमबाट फेला परेमा वारेमा सरकारी वकीलले पत्रसाथअदालतमा तुरुन्त पेश गर्नु पर्छ ।
२. तत्काल प्राप्त नभएको कारण पेश गर्न नसकिएकोपरीक्षण प्रतिवेदनसम्बन्धित निकायबाट सिधै प्राप्त गरी अदालतमा पत्र साथ पेश गर्नुपर्छ ।
३. मुद्दाको प्रकृति अनुसार मुद्दाको अनुसन्धानको क्रममार्फत साक्षीको सुरक्षाको प्रवन्ध गर्नुपर्छ ।
४. अभियोगपत्र दायर भई सकेपछि सरकारी वकीलले प्रमाणको प्रस्तुति र साक्षी उपस्थिति र परीक्षणको रणनीति तयार गर्नुपर्छ । रणनीतिमा कुन साक्षी वा प्रमाण कहिले कसरी पेश गर्ने, साक्षीको वकपत्रको ग्राह्यतालाई कसरी सुनिश्चित गर्ने तथा विपक्षीबाट हुनसक्ने जिरहलाई कसरी नस्प्रभावी बनाउने भन्ने जस्ता कुरा पर्दछन् ।
५. रणनीतिमा तत्काल वकपत्र गर्नुपर्ने मुद्दा खाशगरी विदेश जाने साक्षी, ढिलो भएमा प्रतिकूल हुन सक्ने मुद्दाका साक्षीहरूको पहिचान गरी तत्काल वकपत्रकालागि पहल गर्नुपर्छ ।
६. प्रमाण ग्राह्य हुने साक्षीलाई सही किसिमबाट वकपत्र गराउन रणनीति बनाउनु पर्छ । यसकालागि जटिल प्रकृतिका मुद्दाको साक्षीलाई संभव भए वकपत्र हुने दिन अगावै आफ्नो कार्यालयमा उपस्थित गराई सल्लाह गर्नुपर्छ ।
७. साक्षीलाई सम्मानजनक व्यवहार गर्नुपर्छ, कार्यालयमा पीडित तथा साक्षी प्रतिक्षा कक्ष भएसो कक्षमा राख्ने र नभएमा उपयुक्त स्थानमा बस्न लगाई निजको अवस्था, सुरक्षामा समस्या भए नभएको सम्बन्धमा जानकारी लिने,
८. साक्षीलाई निजले गरेको वकपत्रको मुद्दामा महत्व र त्यसले कानून कार्यान्वयन गर्न तथा पीडितलाई न्याय दिलाउन पुग्ने सहयोगका सम्बन्धमा जानकारी गराई सही सत्य व्यहोराको वकपत्र गर्न उत्प्रेरित गर्नुपर्छ ।

९. वकपत्र गराउन अदालतमा प्रस्तुत गर्नु पूर्व विशेषज्ञ साक्षी तथा अन्य साक्षी सँग अभियोजनकर्ताले सो सम्बन्धमा निजहरूले तहकिताको क्रममा व्यक्त गरेको भनाई तथा रायको बारेमा जानकारी गराउनुको साथै प्रतिवादीकोतर्फबाट हुनसक्ने जिरहको आंकालन गरी सो को जवाफ दिन सक्ने गरी साक्षीलाई तयार गर्नुपर्छ ।
१०. विशेषज्ञ साक्षीसगराय व्यक्त गरेको आधार, परीक्षण विधि र सो को विश्वसनीयता बारेमा जानकारी अदालतमा वकपत्र गर्ने तरिका, संभावित प्रश्न समेतका बारेमा जानकारी दिने
११. साक्षीको वकपत्र गराउँदा मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुरामा ध्यान दिने,

ट) पीडितको वकपत्र र निजसंगको व्यवहार

फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रमुख उद्देश्य पीडितलाई न्याय दिलाउनु हो । न्याय दिलाउने कुराले केवल पीडकलाई सजाय वा पीडितको भएको क्षतिपूर्ति गर्ने, सम्पत्ति फिर्ता दिलाउने पुनर्स्थापना गर्ने कुरालाई मात्र जनाउँदैन । सरकारी वकीलले पीडितप्रति गर्ने व्यवहारले पनि न्यायको अनुभूति दिलाउन मद्दत पुग्दछ । न्याय अनुभूत गर्ने कुरापनि हो । तसर्थ सरकारी वकीलले पीडित प्रति निम्न अनुसारको जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्छ :

१. पीडितलाई न्यायिक प्रकृयाका प्रत्येक चरणका बारेमा आवश्यक जानकारी दिने,
२. फरार प्रतिवादीहरूको उपस्थिति, थुनछेकको प्रक्रिया, मुद्दाको अवस्था, सुनुवाई हुन लाग्ने समय जस्ता कुराको जानकारी गराउने,
३. संभव भएसम्म मुद्दाको पेशीको जानकारी दिने । मुद्दामा भै रहेको काम कारवाहीको प्रगति बारेमा जानकारी गराउने अभियोग पत्र को प्रतिलिपि उपलब्ध गराउने ।
४. पीडित र साक्षीको तत्काल वकपत्र गराउनु पर्ने भएमा अदालतमा व्यहोरा उल्लेख गरी तत्काल वकपत्रको व्यवस्थाको लागि अनुरोध गर्ने ।
५. पीडित मैत्री वातावरणमा वकपत्र गराउने, पीडितको सुरक्षा र संरक्षणका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्न अदालतमा अनुरोध गर्नुपर्ने भएमा सो गर्ने ।
६. दशौंको रुपमा पेश गरिएका पीडितको हकलाग्ने नगदी जिन्सी फिर्ता दिन अदालतलाई पत्राचार गर्ने ।
७. मुद्दा सुनुवाईको क्रममा पीडितले संलग्न र सहभागी हुन चाहेमा आवश्यक सहयोग गर्ने ।
८. पीडित र अन्य साक्षीको वकपत्र समाप्त भएपछि धन्यवाद सहित दैनिक तथा भ्रमण भत्ता उपलब्ध गराउन प्रहरी कार्यालयमा पत्र लेखी अनुरोध गर्ने ।
९. वकपत्र गराउदा असान्दर्भिक वा अनावश्यक जिरह गर्ने, साक्षी दुरुत्साहीत हुने, पीडितको संवेदनशिलता माथी प्रहार हुने प्रश्नहरू विपक्षीका कानून व्यावसायीबाट सोधीएमा सो रोकि पाउन न्यायधीश समक्ष अनुरोध गर्ने ।
१०. पीडित र साक्षीलाई वकपत्रको क्रममा सोधपुछ गर्दा खुलाउनु पर्ने कुराहरु, प्रतिपक्षका कानून व्यावसायीले गर्न सक्ने जिरहका बारेमा वकपत्र गर्न अदालतमा उपस्थित गराउनु भन्दा पहिलेनै जानकारी दिने ।
११. तोकिएको मितिमा पीडित र साक्षी वकपत्र गर्न उपस्थित नभएमा निज उपस्थित हुन नसक्नुको कारण फोन सम्पर्क गरी बुझी ति कारणहरूलाई हटाउने तर्फ पहल गर्ने पीडितलाई निजको सुरक्षाको विश्वास दिलाउने ।
१२. पीडितलाई मुद्दाको फैसला, त्यसको परिणाम, कुनै अभियुक्त छुटेकोमा सोको जानकारी दिने ।
१३. पुनरावेदन गर्ने वा नगर्ने भएमा समेत सो को जानकारी पीडितलाई दिने ।

ठ) वहस पैरवी

अदालतमा विचाराधीन मुद्दाका सन्दर्भमा आफ्ना पक्षका तर्फबाट वा स्वतन्त्र विज्ञका रुपमा तथ्य र प्रमाण र कानूनको विश्लेषण गर्दै Legal Persons बाट तार्किकता साथ प्रस्तुत कथन वहसपैरवी हो जसले विवाद निरूपणलाई सहज बनाउछ।

सरकारी वकीलले वहस पैरवी गर्नु पर्ने मुद्दाहरु

१. नेपाल सरकारको हकहित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दा²⁰⁷
२. नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भै दायर भएका मुद्दा मामिला²⁰⁸
३. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ र २ मा लेखिएका मुद्दा²⁰⁹
४. नेपाल सरकार वादी हुने भनी कुनै कानूनमा लेखिएका मुद्दा²¹⁰
५. नेपाल सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दामा महान्यायाधिवक्ताबाट खटाईएमा²¹¹
६. कर सम्बन्धी, मालपोत विभाग वा कार्यालयलाई विपक्षी बनाईएका सरकारको हक हित र सरोकार निहित मुद्दा²¹²

सरकारी वकीलले वहस पैरवीप्रतिरक्षा गर्नुपर्ने अवस्थाहरु

१. शक्ति व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्न मुद्दा हेर्ने निकायमा म्याद थपको अनुमति माग गर्दाको अवस्थामा आवश्यकता अनुसार
२. अभियोगपत्र दायरी पश्चात अभियुक्तको हकमा मुद्दा पुर्पक्षको लागि गरिने थुनछेक कारवाहीरआदेशका क्रममा
३. अदालतबाट मुद्दा कारवाहीको क्रममा अन्तर्कालीन आदेश ९सम्पत्ति रोक्का राख्ने, फुकुवा गर्ने, फिर्ता दिने आदि जारी हुन पर्नेरनपर्ने सम्बन्धमा आवश्यकतानुसार ।
४. मुद्दाको अन्तिम सुनुवाइको बखत
५. रिट सम्बन्धी अन्तरिम आदेश जारी हुने नहुने भन्ने सुनुवाइका क्रममा र अन्तिम सुनुवाईमा
६. पुनरावेदन तहको सुनुवाईमा मुलुकी ऐन, अ. वं. २०२ नं बमोजिमको सुनुवाई र पुनरावेदनको अन्तिम सुनुवाईको क्रममा

वहसपैरवीलाई अर्थपूर्ण र उद्देश्यमुलक बनाउन विषयवस्तुको ज्ञान, तयारी, वहस व्यवस्थापन, वहस प्रस्तुती, नियमितता, समयपालन, शिष्टतारमर्यादा लगायतका कुराहरुले सहयोग गर्दछन् । वहस तयारी र प्रस्तुतिमा निम्न कुराहरुको अवलम्बन गर्नु पर्दछ ::

१. **मिसिल कागजात व्यवस्थापन:**मिसिलमा रहनु पर्ने कागज प्रमाण मिसिलमा दुरुस्त राख्ने, अन्य निकायबाट प्राप्त गर्नुपर्ने कागजात र जानकारी समयमा उपलब्ध गराई मिसिलसाथ राख्न लगाउने,महत्वपूर्ण कागज प्रमाण सजिलै फेला परोस भन्नलाई संकेत वा क्रमसंख्या राखी फाइलिङ्ग गर्न र स्टिकर टास्ने ।
२. **श्रोत सामाग्री अनुसन्धान:** वहस गर्नुपर्ने विवादित तथ्य, सम्बद्ध कानून, प्रमाण र सिद्धान्त सम्बन्धित पुस्तक, पत्रिकारप्रतिवेदन, विद्युतीय श्रोत सामाग्रीको संकलन गरी वर्गीकरण गरी टिपोट गरी राख्ने र सन्दर्भ अनुसार प्रयोग गर्ने,
३. **मिसिल र सन्दर्भ सामग्रीको अध्ययन:**, वहसमा जानु अगाडि मुद्दाको संक्षिप्त टिपोट गरी अन्तरनिहित विवादित तथ्य, सम्बद्ध तथ्य, सम्बन्धित प्रमाण र कानून, कानूनी सिद्धान्त, दावीको बुँदा एकीन गरी विपक्षी तर्फबाट आउन सक्ने

²⁰⁷नेपालको संविधानको धारा १५८ (६)(क)

²⁰⁸स. मु. स. ऐन, २०४९, दफा ३३

²⁰⁹स. मु. स. ऐन, २०४९, दफा ३३

²¹⁰स. मु. स. ऐन, २०४९, दफा ३३

²¹¹स. मु. स. ऐन, २०४९, दफा ३३

²¹²महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी क्रमशः २०४९/५/३१ र २०५४/३/२२ को परिपत्र

संभावित जिकिरको समेत आंकलन गरी तत्सम्बन्धमा स्पष्ट भैरहने, धेरै जना अभियुक्त भएकोमा प्रतिव्यक्ति कसुरमा संलग्नता र भूमिकाको स्पष्ट आधार र सम्बद्ध प्रमाणका बारेमा स्पष्ट हुने,

४. **समयपालन:** मुद्दा सुनुवाई हुने ठीक समयमा मिसिल कागजात, सन्दर्भ सामग्री सहित उपस्थित हुने, इजलाशबाट वहसकालागि समय निर्धारण भएमा सो अनुसार व्यवस्थापन गर्ने,
५. मुद्दाको विषयवस्तु, अदालतको समय व्यवस्थापन समेतको आधारमा तथ्य, कानून, सिद्धान्त र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादिन सिद्धान्तको उल्लेख, अदालतको जिज्ञासाको सम्बोधन, विपक्षीबाट उठाइएका बुदाहरूको सम्बोधन गरी अन्त्यमा आफ्नो मागदावी वा जिकिरको पुनरपुष्टी सहित समापन गर्ने, ,
६. मुद्दाको जटिलता र गंभीरता हेरी अध्ययन समुह निर्माण:मुद्दाका पक्षरविपक्षको संख्या धेरै भएमा, विवादित विषय गहन र जटिल भएमा मुद्दामा सबल प्रतिनिधित्वको लागि Leading Lawyer Concept अनुरूप अध्ययन समुह निर्माण गर्ने वहसपैरवी गर्ने विषयक्षेत्र बाँडफाँड गरी वहस पैरवीमा उपस्थित हुनुपर्ने,
७. **वहस प्रस्तुती:** वहस प्रस्तुतीको सवैको आ आफ्नो हुन्छ । मुद्दाको प्रकृति, अदालतको निर्धारित समय तथा परिस्थिति अनुसार रणनीति निर्माण गर्नुपर्ने भएपनि विषयवस्तुको ज्ञान, व्यवस्थापकीय क्षमता, स्पष्ट अभिव्यक्ति, तर्कपूर्ण र विप्लेषणात्मक प्रस्तुती, उपयुक्त र सम्मानजनक भाषाको प्रयोग सफल वहसका आधार हुन । मुद्दामा अव्यवस्थित रहेका तथ्य र प्रमाणहरूलाई तार्किक सम्बन्ध स्थापित गरी अदालतलाई निर्णयमा पुग्न सहयोग गर्ने कार्य वकीलले गर्दछन् । वहस कसरी गर्ने भन्दापनि वहसमा क्रमशः निम्न कुराहरू प्रस्तुत गर्नुपर्छ :
 - इजलाशलाई सम्बोधन र आफू कुन पक्षबाट उपस्थित भएको हो भन्ने कुराको जानकारी
 - वारदात वा घटना वा विषय वस्तुको तथ्य
 - अभियोग मागदावी
 - पुनरावेदन तहमा भए तल्लो अदालतको फैसला र पुनरावेदन जिकिर
 - विवादित वा निक्क्यौलमा पुगनुपर्ने तथ्य
 - वहस जिकिर र त्यसलाई समर्थन गर्ने सबुद प्रमाण, विशेषज्ञको भनाई र अन्य प्रमाणको वीचको सम्बन्ध, महत्व तथाभिन्नता बारे विश्लेषण,
 - सम्बन्धित कानून, नजिर र सिद्धान्त, आधिकारिक पुस्तक वा सन्दर्भ सामग्रीको पहिचान हुने गरी प्रस्तुति
 - वहस जिकिरको सार संक्षेप
 - विपक्षको जिकिरको टिपोट गरी त्यसको जवाफ

ड) फैसलाकार्यान्वयनको क्रममा सरकारी वकिलको भूमिका

१. पीडितले क्षतिपूर्ती पाउने विगो भरी भराइपाउने गरी फैसला भएकोमा प्रतिवादीको नामको वा निजको हक लाग्ने चल अचल सम्पत्ति मुद्दामा खुलाई नसकेको भए सम्बन्धित निकायमा पत्राचार गरी खुलाउन लगाउने ।
२. फैसला बमोजिम भरी भराई पाउने क्षतिपूर्ती पाउन र दशी नगद जिन्सी फिर्ता पाउन अपनाउनु पर्ने प्रकृया र कानूनी व्यवस्था र पीडितले गर्नुपर्ने पहलका सन्दर्भमा पीडितलाई जानकारी दिने, सहयोग गर्ने ।
३. फरार प्रतिवादीहरूको रेकर्ड राख्न लगाउने ।
४. कैद सजाय पाएको प्रतिवादी फरार रहेकोमा पीडित सँग सम्पर्क समन्वय गरी फरार प्रतिवादीलाई पक्राउ गर्न सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयसंग समन्वय गर्ने ।

ढ) मुलतवी

मुद्दा मुलतवी राखिएको आदेश वा फैसला प्राप्त भएपछि सरकारी वकिल कार्यालयमा रहेको मुद्दाको चालु दायरीमा मुलतवी रहेको व्यवहोरा जनाइ निम्न विवरण खुल्ने गरी छुट्टै मुलतवी डायरी खडा गरी अधावधिक गर्दै जानुपर्छ ।

- जाहेरवालाको नाम
- मुलतवी राखिएको मुद्दाको सम्बन्धित प्रतिवादीको नाम थर वतन र हुलिया विवरण
- मुद्दाको नाम
- मुद्दा दायरी मिति र अड्डा
- मुद्दा मुलतवी राख्ने आदेश वा फैसलाको मिति र अड्डा
- मुद्दा मुलतवी राख्नुपर्ने कारण

त्यसरी मुलतवी राखिएका मुद्दा कानूनमा तोकिएको म्याद व्यतीत भएपछि अदालतबाट मुद्दा मुलतवीबाट जगाइ नियमित कारवाहीमा रहेको छ, छैन बुझी आवश्यक परे मुलतवी बाट जगाउने तर्फ सम्बन्धित अड्डामा अनुरोध गर्ने कार्य सरकारी वकीलले गर्नुपर्छ ।

ण) पटके अभिलेख

जुवा, चोरी, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, लागूऔषध लगाएतका पटक पटक कसुर गरेवापतमा थप सजाय हुने भनि प्रचलित कानूनमा तोकिएका मुद्दा र दोश्रो पटक वा सो भन्दा बढी पटक कसुर गर्नेलाई सजायमा वृद्धि हुने खालका मुद्दामा कसुरदार ठहरी सजाय पाएका व्यक्तिको पटके अभिलेख दुरुस्त राख्नु पर्छ र संभव भए सम्म विद्युतीय माध्यममा राखी अर्को पटक अभियोजन गरिदा पटके सजायका दावी लिनु पर्छ । त्यसरी पटकेको अभिलेखीकरण गर्दा निम्न कुराहरु खुलाई राख्नुपर्छ ।

- जाहेरवालाको नाम थर
- पटके ठहर भएका व्यक्तिको नाम थर वतन उमेर र पहिचान गर्न सकिने अन्य विवरण
- मुद्दाको नाम
- ठहर भएको कसुर एकसुर र सजाय ठहर भएको ऐनको दफा र सजाय विवरण
- सजाय ठहरको फैसला गर्ने अड्डा र फैसला मिति
- संभव भए कसुरदारको फोटो

त) कसुर ठहरको अभिलेख

१. सरकारी वकिलबाट अभियोजन गरिएका र अन्य सरकारवादी मुद्दामा फैसला प्राप्ति पश्चात कुन अभियुक्तलाई कुन कानूनको के कसुरमा कति सजाय ९कैद, जरिवाना० भएको छरु हेरी बुझी सो अनुसारको व्यवहारा कसुरसजाय ठहर अभिलेख रजिष्टरमा जनाइ राख्ने गर्नुपर्छ ।
२. त्यसरी खडा गरिने कसुरसजाय ठहर अभिलेख रजिष्टरमा सम्बन्धित मुद्दाको जाहेरवाला वा पीडितको नाम थर ठेगाना कसुरसजाय ठहर भएका अभियुक्तको नाम थररउमेररवतन सहितको पहिचान विवरण, मुद्दा, कुन कानून अन्तर्गतको कसुर ठहर भएको होरु कुन कानूनले कति सजाय भएको छरु विगोरक्षतिपूर्ति लगाएतका देवानी दायित्व व्यहोर्नु पर्ने भए विगोरक्षतिपूर्ति अंक, त्यसरी ठहर गर्ने अड्डाको नाम र फैसला मिति, फैसला कार्यान्वयन भए नभएको लगाएतका विवरण प्रष्ट खुलाउनु पर्छ ।
३. उक्त अभिलेख अधावधिक गर्न र दुरुस्त राख्न सम्बन्धित निकायबाट आवश्यक पर्ने विवरण, जानकारी र कागज प्राप्तिका लागि समयमै उचित पहल गर्नु पर्छ ।

१०. विशेष प्रकृतिका मुद्दामा सरकारी वकीलहरूको लागि मार्गदर्शन

सामान्य मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन तथा अदालती कारवाहीमा अपनाउनु पर्ने सावधानीका विषयहरु देखि बाहेक विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरुमा सरकारी वकीलहरूले अपनाउनु पर्ने सावधानी तथा ख्याल गर्नुपर्ने विषयहरुलाई विशेष मार्गदर्शनले समेटेको छ । यस अन्तर्गत महिला, बालबालिका संरक्षण मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन तथा कारवाहीमा ध्यान दिनु पर्ने विषय, पीडित महिला तथा बालबालिकाको संरक्षण, महिला पीडितहुने मुद्दामा प्रमाण संकलन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने विषय, शक्ति महिलाको वयान, महिला पीडित भएका मुद्दामा शक्तिको वयानमा ध्यान दिनुपर्ने कुरा, मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्दा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका, शक्ति महिलाको मानवअधिकार संरक्षण, पीडित महिलाको अधिकारको संरक्षणमा सरकारी वकीलको भूमिका, गोप्यता, मनोसामाजिक परामर्श, संरक्षण र गोपनीयता, मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय तथा अभियोगपत्र तयार गर्दा, मुद्दाको कारवाही र सुनुवाइका क्रममा सरकारी वकीलले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका लगायतका विषयहरु यस भित्र समेटिएका छन् ।

त्यस्तै पीडित वा साक्षीको वकपत्र गर्न सहजीकरण गर्ने, प्रतिवादी तर्फबाट हुन सक्ने धाक, धम्की वा अनुचित प्रभावबाट सुरक्षा दिने, वकपत्र छिटो छरितो गराउन पहल गर्ने, गोपनीयताको पालना गर्ने गराउने, पीडितसंग सम्मानजनक व्यवहार गर्ने र सम्मानजनक भाषा प्रयोग गरी सोधपुछ गर्ने र सोही अनुरूप जिरह गर्ने वातावरण सृजना गरी अपमानित र हतोत्साहित हुनबाट संरक्षण गर्न सरकारी वकीलले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका, पुनरावेदन सम्बन्धी कारवाही प्रक्रियामा प्राथमिकता, फैसला कार्यान्वयनमा सहयोग र प्राथमिकता विशेष गरी क्षेतिपूर्ति र विगो भराउने कुरामा सहयोग जस्ता कुराहरु समेटिएका छन् ।

बालबालिका संलग्न मुद्दाको कारवाइमा अनुसन्धान अधिकारी र अभियोजनकर्ताको अभिभावकीय भूमिका, बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई सर्वोपरि राखिनुपर्ने, बालबालिकाप्रति गरिने व्यवहार उमेरसुहाउँदो हुनुपर्ने, बालबालिकालाई स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने वा सुरक्षामा राख्ने कार्य अन्तिम उपायका रूपमा र छोटो अवधिका लागि मात्र हुनुपर्ने, बालमैत्री व्यवहार र वातावरण, सुरक्षित स्थानमा कुराकानी गर्नुपर्ने, कानुनी कारवाइ वा न्यायिक प्रक्रियाका सिलसिलामा बालबालिकालाई सुरक्षामा लिनुपर्ने वा सम्पर्कमा राख्नुपर्ने जस्ता विषयहरूलाई यसमा समेटिएको छ । त्यस्तै उनीहरूसँग अनुसन्धानका क्रममा सुरक्षा वा सूचना लिने हिसाबले सम्पर्कमा लिइएका बालबालिकालाई उनीहरूको वसाइ सहज हुने किसिमले राखिनुपर्ने विषय, बोलीचाली र हाउभाउ, दृष्टिकोणको सम्मान गर्नुपर्ने, बालबालिकासँग कुराकानी गर्दा ख्याल गर्नु पर्ने कुराहरु यस भित्र समेटिएका छन् । बालबालिकासँग कुराकानी गर्दा देहायका पक्षहरूमा उचित ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछः-

- के मेरो भाषा वा अभिव्यक्तिको शैली म कुरा गरिरहेको बालक/बालिका अनुरूप हुनेगरी प्रयोग गरेको छु ?
- के म कुराकानीमा मेरा दृष्टिकोणसहितका विचार (Judgmental view) नदिने कुरामा सजग/सतर्क छु ?
- के म आफूले ठीकसँग बुझेको छु वा छैन भन्ने कुरालाई मैले समय-समयमा परीक्षण गरिरहेको छु ?
- के म आफूले ध्यानपूर्वक सुनिरहेको छु भन्ने कुराको महसुस मैले कुराकानी गरिरहेको बालक वा बालिकालाई दिइरहेको छु ?
- बालबालिकासँगका सञ्चारमा के मेरा विगतका अनुभवहरू तथा एक्स्पोजर पर्याप्त छन् ? के मैले विगतका सिकाइहरूलाई उचित रूपमा उपयोग गरिरहेको छु ?
- के मैले गरेको सञ्चारको सन्दर्भ बालक वा बालिकाको उमेर, परिपक्वता वा विकासको स्तर अनुरूप छ ?
- के मैले बालबालिकासँग सञ्चार सुरु गर्नु अगाडि उनीहरूमा भय हटाउन आवश्यक सजगता अपनाएको छु ?

बालबालिका संलग्न मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन, अदालती कारवाहीको क्रममा उनीहरूको हक, अधिकार र सर्वोत्तम हितलाई संरक्षण गर्न निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ ।

विशेष मार्गदर्शन अन्तर्गत लागू औषध तथा संगठित अपराधको कसूरमा सामान्य मार्गदर्शनले समेटे बाहेक अनुसन्धान अभियोजन तथा अदालती कारवाहीको क्रममा विशेष ख्याल गर्नुपर्ने विषयहरु समेत समेटिएका छन् । यस भित्र संगठित गिरोह संलग्न मुद्दामा अनुसन्धान गर्दा ध्यान दिनुपर्ने विषय, अपराधको परिभाषा, अनुसन्धान अधिकारीको योग्यता, खानतलासी, वारेण्ट जारी गर्ने अधिकारी र निजको आदेशको अवलम्बन गर्ने कुरा, अनुसन्धानलाई वैधता दिन आवश्यक कार्यविधि, रोहवरमा राख्नुपर्ने व्यक्तिहरु अभियोजन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने विषयहरु, परीक्षण गर्नु पर्ने चिजवस्तु वा दशीको परीक्षण तथा सो को प्रतिवेदन, घरजग्गा वा सम्पत्ति जफत सम्बन्धी कुरा जस्ता विषयलाई समेटिएको छ ।

त्यस्तै विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरु अन्तर्गत मानव वेच विखन मुद्दामा अनुसन्धानको समयदेखि मुद्दाको अन्तिम कारवाही सम्म ख्याल गर्नुपर्ने विषयलाई समेत मार्गदर्शनले समेटेको छ । कुन अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने भन्ने कुरा, अपराधको उद्देश्य, प्रकार र प्रकृति पहिचान गर्नुपर्ने, संलग्न गिरोहको भूमिका, पीडितको उद्धार, संरक्षण, प्रतिवादीलाई हुने सजाय, थप सजाय, पीडितलाई क्षेतिपूर्ति, नैतिक पतन, गोपनीयता तथा बन्द इजलाश कायम गर्नुपर्ने र सरकारी वकीलले लिनुपर्ने पहल कदमीका सम्बन्धमा मार्ग मार्गनिर्देशनले सम्बोधन गरेको छ ।

११. निष्कर्ष

अभियोजन सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाको अभावले गर्दा अभियोजन कार्यमा एकरूपता कायम हुन सकेको छैन । स्पष्ट मार्गदर्शनका अभावले गर्दा पर्याप्त सबूत प्रमाण नहुँदा नहुँदै पनि अभियोजन गर्ने, मिसिल संलग्न प्रमाणहरूबाट स्थापित भएको भन्दा फरक किसिमको अभियोग लगाउने प्रवृत्तिले गर्दा मुद्दाको सफलताको प्रतिशत अपेक्षाकृत रूपमा कम हुने गरेको तथा पुनरावेदन सम्बन्धी प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्दा राज्यको दुर्लभस्रोतको अनावश्यक रूपमा खर्च हुने यथार्थलाई मनन गरी अभियोजनमा स्तरीयता र एकरूपता कायम गर्न अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन तयार भएको छ । यसले गरेका नीतिगत कुराहरूलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न आवश्यक कानुनी व्यवस्था, संस्थागत संरचना एवं कार्यनीतिहरु तयार गरी सो अनुरूप जनशक्तिलाई अभिमुखीकरण गरिनु आवश्यक छ । यसकालागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शनलाई व्यवस्थापन समिति मार्फत पारित गरी प्रकाशन गरी लागू गर्नु आवश्यक छ । यसको आधिकारिकता तथा प्रयोगका सम्बन्धमा जानकारी गराउन प्रचारात्मक र अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु पर्दछ । यसको

कार्यान्वयन गर्न अभियोजनकर्ताको क्षमता विकासका लागि क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी स्पष्ट कार्ययोजना तयार गरी व्यवहारमा कार्यान्वयन गरिनु आवश्यक छ । अभियोजनकर्ताहरूको क्षमता अभिवृद्धिको लागि लामो र छोटो अवधिको तालिम तथा निरन्तर सिकाईका माध्यम अवलम्बन गरिनु पर्दछ । अभियोजन सम्बन्धी निकायलाई समक्ष र साधन, स्रोत सम्पन्न बनाउने र अभियोजन सम्बन्धी कार्यको प्रभावकारी अनुगमन गरी मार्गदर्शन विपरित कार्य गर्नेलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउनु पर्दछ । यसो हुन सकेमा अभियोजन कार्य प्रति जनताको विश्वास जगाउन र सरकारी वकीलको सेवालाई व्यावसायिक पहिचान दिन सकिने छ ।

कार्यपत्र नं. २५

समुदायमा सरकारी वकीलको अवधारणा र कार्यान्वयनको अवस्था:

गीताप्रसाद तिमिसिना

सह न्यायाधिवक्ता

पृष्ठभूमि:

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा जनताका अधिकारहरु संवैधानिक तथा कानूनी रूपले संरक्षण गरिएकाहुन्छन् । जनतालाई कानून बमोजिम राज्यका हरेक गतिविधिका बारेमा जानकारी राख्ने हक संवैधानिक रूपमा नै स्थापित गरिएको हुन्छ । राज्यले संचालन गरेका गतिविधिका आधारमा आगामी निर्वाचनमा जनताले आफ्ना प्रतिनिधिहरुको चयन गरी शासन संचालनको जिम्मेवारी सुम्पने गर्दछन् । यतिमात्र होईन जनताले राज्यका प्रत्येक गतिविधिमा आफ्नो स्थानरभूमिका कहाँनिर छ भनी खोजी गर्ने र आफूले पाउनु पर्ने सेवाको स्तरका बारेमा प्रश्न गर्ने परिपाटीको विकास भएको छ र यो लोकतन्त्रको सुन्दर पक्ष पनि हो । यसै सन्दर्भमा नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासन संचालन गर्ने महत्वपूर्ण निकाय महान्यायाधिवक्ताको कार्यलय र अन्तरगतका सरकारी वकीलहरुको कार्य संचालन र तिनीहरुको गतिविधिको बारेमा जानकारी राख्न पाउनु जनताको सूचना पाउने हक भित्रै पर्दछ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने जनताको करका भरमा सन्चालित हुने सार्वजनिक निकायहरुले आफूले गर्ने कार्य सन्चालनका विषयमा आम जनसमुदायलाई जानकारी दिनु त्यस्ता निकायको कर्तव्य पनि हो । यस्ता कार्यक्रमहरुले जनताको सूचनाको हकलाई मात्र स्थापित गर्दैन अपितु नेपालको फौजदारी न्यायमा आम जनताको सहज पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने कार्यमा पनि सघाउ पुर्‍योउँदछ । “पीडितलाई न्याय र पीडकलाई दण्ड” फौजदारी न्याय प्रशासनको मुख्य ध्येय हो । सर्वसाधारणको सहभागिता र विश्वास आर्जन गर्न सकिएमा मात्र फौजदारी न्याय प्रशासन सफल हुन सक्दछ । कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयद्वारा तयार गरिएको अपराध सम्बन्धी वेस लाईन सर्भेक्षण प्रतिवेदन २०७२ ले देखाएका तथ्यांकका आधारमा नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासन प्रति सर्वसाधारणले धेरै भरोसा गर्न सकेको देखिँदैन । फौजदारी न्याय प्रशासनको निर्भिकता पूर्वक संचालन तथा जनताको विश्वासले मात्र समाजमा शान्ति र सुव्यवस्था कायम हुन सक्दछ । मुलुकमा शान्ति सुव्यवस्था कायम भएमा मात्र विकासको गति तिब्र हुन सक्दछ र सर्वसाधारणले विकासको प्रतिफल प्राप्त गरी उच्च जीवनस्तर यापन गर्न सक्दछन् । यहि लक्षित उद्देश्य प्राप्तिका लागि सरकारी वकीलहरुले गर्ने गतिविधिको बारेमा स्थानीय समुदायलाई जानकारी गराउने र जनसाधारणबाट प्राप्त पृष्ठपोषणका आधारमा आफ्ना काम कारवाहीहरुमा सुधार गरी जनताको सेवामा खासगरी फौजदारी न्यायको क्षेत्रमा सरकारी वकीलहरुलाई अझ बढी योगदान दिन सक्ने बनाउने उद्देश्यका साथ ‘समुदायमा सरकारी वकिल कार्यक्रम’ संचालन गरिएको हो ।

१. “समुदायमा सरकारी वकील” को अवधारणा:

जनता प्रति उत्तरदायी शासन व्यवस्था प्रजातन्त्रमा मात्र सम्भव छ । राज्यले प्रदान गर्ने सेवाका विषयमा आम जनतालाई जानकारी गराउने तथा जनसाधारणको घर आँगनमा सेवा विस्तारको अवधारणा प्रजातन्त्रलाई संस्कारको रूपमा स्वीकार गर्ने लोक कल्याणकारी राज्यको अवधारणा अन्तरगत नै पर्दछ । जनताले तिरेको करको भरमा संचालन भएका राज्यका निकायहरुले जनताको सेवामा सदैव तत्पर रहनु र सेवा संचालन गर्नु मुख्य कर्तव्य हो । सार्वजनिक संस्थाहरु मध्ये “महान्यायाधिवक्ता” संवैधानिक रूपमा स्थापित मूलतः कार्यकारीनिकाय हो । महान्यायाधिवक्ता तथा महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गर्ने सरकारी वकीलहरुले गर्ने काम कारवाहीका विषयमा जनसाधारणले यथार्थ जानकारी प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । सरकारी वकीलहरु राज्यका तर्फबाट सेवा प्रदान गर्ने “जनताका वकील” का रूपमा स्थापित हुनुपर्छ । सरकारी वकीलहरुले फौजदारी न्याय प्रशासनको महत्वपूर्ण अवयवका रूपमा कार्य सम्पादन गरिरहेका छन् । सरकारी वकीलहरुले सार्वजनिक हितको संरक्षकको भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन् । सरकारी वकीलहरुले सरकार वादी फौजदारी मुद्दाका अनुसन्धानकर्ताहरुलाई मार्गदर्शन गर्नुका साथै विशेषतः अभियोजन तथा वहस पैरवीको कार्य सम्पादन गर्दछन् ।

सरकारी वकीलहरूअदालतका अधिकृत (झाष्त्रभञ्च या तजभ अयगचत)पनि हुन् ।मानव अधिकारको संरक्षक खास गरी हिरासतमा वा थुनामा रहेका व्यक्तिहरु उपर मानवोचित व्यवहार गरिएको छ, रछैन ? भन्ने कुराको अनुगमन महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजन भए बमोजिम सरकारी वकीलहरूबाट हुने गर्दछ । यसैगरी महान्यायाधिवक्तालाई सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित कानूनी सिद्धान्तको परिपालना भएको छ कि छैन भनी हेर्ने संवैधानिक दायित्व समेत रहेको छ । महान्यायाधिवक्ता सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार तथा सरकारी वकीलहरु सरकारी निकायका कानूनी सल्लाहकारका रूपमा रहेकाछन् । यस्तो महत्वपूर्ण निकायका सम्बन्धमा आम जनतालाई पर्याप्त जानकारी हुन सकेको छैन । सरकारी वकीलहरुले गर्ने कार्य सम्पादनका विषयमा जनसाधारणको दृष्टीकोण के छ ? सो को जानकारी प्राप्त गर्ने प्रणाली समेत नहुँदा फौजदारी न्याय प्रशासनले बान्छित लक्ष्य पूरा गर्न नसकेको महसुस गरी “समुदाय र सरकारी वकीलका” बीच अन्तरक्रिया रछलफल संचालन गरी समुदायले सरकारी वकील (राज्य) लाई कसरी सहयोग गर्न सक्दछन् र सरकारी वकीलहरुले आम जनतालाई कसरी सहयोग पुर्याउनु सक्दछन भन्ने विषयमा जानकारी आदान-प्रदान गर्न यस्ता कार्यक्रमहरुले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन् ।

आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्यमा नागरिक शिक्षाको स्थान महत्वपूर्ण हुन्छ । यसका विधिहरु मुलुक र समय अनुसार फरक-फरक हुन सक्दछन् । नागरिक शिक्षा प्रदान गर्ने विधिमा सूचना संप्रेषण, सचेतना कार्यक्रम, विभिन्न विषय वस्तु माथिकोबहस, छलफल, अन्तरक्रिया, गोष्ठी, तालीम, सेमिनार, खोज पत्रकारिता आदि पर्दछन् । नागरिक शिक्षाले नागरिकको चेतनाको स्तरलाई माथि उठाउँछ । यसै सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले पनि फौजदारी न्याय प्रशासन र सरकारी वकीलको भूमिका र नागरिकसँगको सम्बन्धका विषयमा समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रम मार्फत जन समुदाय समक्ष संवाद गर्न जाने प्रयत्न गरेको हो

सरकारी निकायहरु जनता समक्ष पुग्ने विभिन्न माध्यमहरु छन् । रेडियो, टेलिभिजन जस्ता श्रव्य (दृष्य माध्यमबाट गरिने कार्यक्रम मार्फत आफ्ना गतिविधिको बारेमा सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउने, आफूले दिने सेवाका सम्बन्धमा सेवाग्राही लक्षित विभिन्न कार्यक्रम संचालन गर्ने तथा सूचना केन्द्र मार्फत जनचेतना जगाउने कार्यक्रम संचालन गर्नेतथा सामुदायिक शिक्षा संचालन जस्ता कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने गरिएको पाइन्छ । यसरी सरकारी निकायहरुले आफूले गर्ने तथा गरेका कामका विषयमा आमजनतालाई जानकारी गराई आफू प्रतिको जनताको दृष्टिकोणका आधारमा आफ्ना काम(कारवाहीहरुमा सुधार गर्दै आएकाछन् । जिल्लास्तरका कार्यालयहरुले ग्रामिण भेगहरुमा घुम्तीसेवा विस्तार गरी जनतालाई सेवा उपलब्ध गराई आएका छन् । बदलिँदो परिस्थिति अनुसार अदालतहरु Meet the judge, judicial outreach programme, रेडियो तथा टेलिभिजन कार्यक्रम मार्फत जनताका बीच पुग्ने परिपाटीको विकास भएको छ । यस परिस्थितिमा सरकारी वकीलहरुले पनि सक्रियता पूर्वक जनतासँग निकट रही समुदायमा सरकारी वकील जस्ता कार्यक्रम सन्चालन गर्दै कार्य सम्पादन गर्न आफूले जनसाधारणहरुलाई प्रदान गर्ने सेवाका सम्बन्धमा आम जनतालाई सहि सूचना प्रवाह गरी जानकारी गराउने कार्य नभएमा जनताले सेवा प्राप्त गर्ने निकाय र सेवाको स्तरको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न नसक्ने र सेवा दिने निकायका बारेमा जानकारी नहुँदा जनताको सेवामा पहुँच प्रभावकारी समेत हुन सक्दैन । साथै आफूले गर्ने कार्य र प्रवाह गर्ने सेवाको स्तरका सम्बन्धमा जनताको धारणा बुझ्ने र प्राप्त पृष्ठपोषणका आधारमा कार्य सम्पादनमा सुधार गर्ने अवसर समेत प्राप्त हुँदैन ।

सरकारी वकीलहरु आफ्नो कार्य सम्पादनमा गुणस्तर कायम गर्न सक्षम हुनै पर्दछ,त्यसका साथैउनीहरुले गर्ने कार्यका सम्बन्धमा आम जनतालाई जानकारी गराउनु पर्ने आवश्यकता पनि त्यतिकै छ । फौजदारी न्याय सम्पादनको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन प्रत्येक नागरिकको भूमिका कति महत्वपूर्ण छ, बुझाउन पनि त्यतिकै आवश्यक छ ।यस्ता कार्यक्रमहरुले यी आवश्यकताहरुको परिपूर्ति गर्दछन् ।

सरकारी वकीलहरुलाई व्यावसायिक रुपमा दक्ष बनाउन र प्रभावकारी बहस पैरवी गरी सरकारको हितलाई प्रतिरक्षा गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयन भई सकेको रआ.व.२०७३र०७४ देखि दोश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना लागू भएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गरेका यी प्रयासहरुका सम्बन्धमा आम जनसाधारणलाई जानकारी दिनु पनि अनिवार्य हुन्छ ।“समुदायमा सरकारी वकील” कार्यक्रमले रणनीतिक योजनाको

लक्ष्य प्राप्तमा अवश्य पनि सहयोग पुर्याउँनेछ । यस्ता कार्यक्रमले सरकारी वकीलले गर्ने कार्य सम्पादनको सूचना मात्र सर्वसाधारणमा प्रवाहित हुने होईन फौजदारी न्यायमा जनसाधारणको पहुँचमा पनि अभिवृद्धि गर्दछ । मुलुकमा भएका फौजदारी कानूनी व्यवस्था र फौजदारी न्यायिक प्रक्रियामा जनसाधारणको विश्वास बढाई फौजदारी न्याय प्रशासन प्रतिको अविश्वास हटाउनु पनि यस्ता कार्यक्रमको प्रमुख उद्देश्य हो । यस्ता कार्यक्रमहरूले सरकारी वकीललाई खुला, पारदर्शी, जनताको विश्वास प्राप्त गर्ने र व्यावसायिक कार्यमा दक्षता हासिल गर्ने अवसर समेत प्रदान गर्दछन् । आम जनताबाट प्राप्त हुने निरन्तरको पृष्ठपोषणबाट महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले रणनीतिक योजना मार्फत थालेको सुधारको कार्यक्रमलाई सही मार्गमा अगाडी बढाउन सहयोग हुनुका साथै आम नागरिक तथा सरकारी वकीलका बीचमा आपसी सहयोग, विश्वास र समन्वयमा वृद्धि भई पीडितले न्याय र पीडकले दण्ड प्राप्त गरी न्यायपूर्ण समाज निर्माणमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

सरकारी वकीलले प्रमाणको अभावमा मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्दा उक्त निर्णयमा जनताहरु विश्वस्त हुन सकेको देखिँदैन । सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने गरी निर्णय गर्दा किन शंकाको दृष्टिले हेरिन्छ ? सरकारी वकीलले मुद्दा अदालत सम्म पुर्यासई दिए मात्र हुने थियो, छाडे अदालतले छाड्छ नि ! यो किन भनिन्छ ? सरकारी वकीलले मुद्दा हारिने स्पष्ट हुँदा हुँदै पनि किन पटक(पटक अभियोजन र पुनरावेदनको कारवाही गर्दछ ? पीडितको तर्फबाट सरकारी वकीलले प्रतिरक्षा गरिदिने हुँदा हुँदै पनि जाहेरवाला वा पीडितले किन शुल्क तिरेर कानून व्यावसायी नियुक्त गर्दछ ? सरकारी वकीलको प्रतिनिधित्व प्रति किन जन साधारण विश्वस्त हुन सकेका छैनन् ? भन्ने जस्ता प्रश्नको उत्तरको खोजी गर्ने दिशामा यस्ता कार्यक्रम सहायक सिद्ध हुने हुँदा सरकारी वकीलहरूले आफ्ना कमजोरीलाई आत्मसात गरी सुधार गर्ने तर्फ पहल गर्न आवश्यक छ ।

हाम्रो जस्तो सचेतनाको स्तर कम रहेका मुलुकमा सरकारी वकीलहरूले गर्ने कार्यसम्पादन र कानूनी विषयमा दिइने जानकारी समाजका लागि उपयोगी हुने गर्दछ । पटक(पटक राजनीतिक परिवर्तनबाट गुज्रिएको हाम्रो मुलुकले अझै द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन गरी सकेको छैन । समाजमा कानून पालनाको स्तर न्यून छ । आम नागरिकले दण्डहीनताले प्रश्रय पाएको महशुस गरेका छन् । छोटो अवधिमा राजनीतिक परिवर्तनहरु भएका कारण मुलुकले सङ्क्रमण कालबाट पार पाउन सकेको छैन । यस्तो अवस्थामा कानूनको परिपालन लगायत कानूनी राज्यको अवधारणाका विषयमा सरकारी वकीलको भूमिका अझ वृद्धि भइरहेको सन्दर्भमा यस्तो भूमिका समुदायको सहयोग बिना निर्वाह गर्न कठिन छ । जनसाधारणका अपेक्षालाई पूरा गर्न न्यायिक काम कारवाहीहरूलाई छिटो-छरितो, न्यायमा नागरिकको सहज पहुँच बनाई बढी पारदर्शिता, कम खर्चिलो र जवाफदेही बनाउने कुरामा सरकारी वकीलले गर्नुपर्ने सहयोगका विषयमा समुदायसँग गरिने संवादले पृष्ठपोषणको काम गर्दछ ।

अदालतमा विचाराधिन मुद्दा वा रिटहरूको असफलताको जिम्मेवारी अहिले सम्म सरकारी वकीलहरूले मात्र लिनु परेको छ । मुद्दाको सफलता-असफलतामा विभिन्न तत्वहरूको भूमिका रहेको हुन्छ । तर मुद्दा असफल हुनुमा सरकारी वकीलको मात्र भूमिका रहेको छैन । प्रभावकारी अनुसन्धान नहुनु, फौजदारी मुद्दामा साक्षीको रुपमा रहेका समुदायका सदस्यहरूले पहिले गरेको कागजका विरुद्धमा बकपत्र गरिदिनु वा मौकाको कागजलाई पुष्टी गर्न नसक्नु तथा कमजोर प्रमाणका आधारमा अभियोजन गरिने जस्ता कारणहरूका फलस्वरूप अपराधी कानूनको पन्जाबाट मुक्त हुन पुग्ने र पीडितले न्याय प्राप्त गर्नबाट बन्चित हुनु पर्ने अवस्था सृजना भएको छ । रिट निवेदनहरूमा सरकारी निकायहरूले कानून बमोजिम निर्णय नगर्नु, आफ्ना निर्णयहरूमा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको अनुसरण नगर्नु आदि कारणले पनि मुद्दाहरु असफल हुने गर्दछन् तर यस्ता विषयहरूको जानकारी समुदायलाई दिन सकिएको खण्डमा मात्र सरकारी वकीलहरु प्रतिको दृष्टीकोणमा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ ।

समुदायका विभिन्न वर्ग र नागरिकहरु लाई लक्षित गरी फौजदारी न्याय प्रणालीमा जनताको सहभागिता, विश्वास र सहयोग बढाउनुका साथै काम कारवाहीका विषयमा पृष्ठपोषण प्राप्त गरी कानूनी शासनलाई मजबुत बनाउने उद्देश्यले अभियोजन कर्ताद्वारा “सरकारी वकील समुदाय संवाद कार्यक्रम” संचालन गरिएको हो ।

सरकारी वकील समुदाय संवाद कार्यक्रम आ.व.२०७२र७३ देखि संचालनमा ल्याईएको हो । यस कार्यक्रमको मार्ग निर्देशिका २०७३ र यससँग सम्बन्धित अवधारणापत्र संवाद कार्यक्रमको फोकल प्वाइन्टको मिति २०७३र०९र३०गतेको बैठकले पारित गरी यो कार्यक्रम संचालन गरिएको थियो । गत आ.व.मा मुद्दाको चाप बढी भएका (काठमाडौं, मोरङ, रुपन्देही, पर्सा, बाँके, कास्की, कैलाली, धनुषा, सुर्खेत, झापा, डडेल्धुरा, सिराहा र सप्तरी गरी १३ जिल्ला) मा यो कार्यक्रम संचालन गरी सो को प्रतिवेदन समेत प्राप्त भएका छन् । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले समुदायमा सरकारी वकील संवाद कार्यक्रमलाई समावेश गर्नुका साथै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संगठन तालिकामा समुदाय र सरकारी वकील संवाद शाखा स्थापना गरी कार्य सम्पादन हुँदै आएको छ ।

२. समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रमको उद्देश्य र अपेक्षा:

(क) समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रमका उद्देश्यहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ

१. सरकारी वकीलले गर्ने काम कारवाही र जनतालाई दिने सेवा सुविधाका विषयमा जनसमुदायलाई यथाथ जानकारी गराउन ।
२. समाजसँग सरकारी वकीलकार्यालयको निकटता बढाउन ।
३. सरकारी वकील कार्यालयबाट दर्ता भएका मुद्दामा साक्षी-पीडित र विशेष वर्गको संरक्षण गर्न ।
४. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यलयहरूको जनआस्था र जनविश्वास अभिवृद्धि गर्न ।
५. सरकारी वकीलका काम कारवाहीमा सुधार ल्याउनका साथै जवाफदेहिता, पारदर्शिता र सूचना प्रवाह समेतलाई बढावा दिन ।
६. फौजदारी न्याय प्रणाली प्रति जनविश्वास र कानूनी राज्यको अभिवृद्धि गर्न ।

(ख) समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रमबाट देहाय बमोजिमको अपेक्षा गरिएको छ -

१. सरकारी वकीलको काम कारवाही एवं फौजदारी न्यायिक प्रकृया, मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र यसले पार्न सक्ने प्रभाव, न्याय सम्पादनमा रहेका समस्या, जटिलता र यसको सम्भावित उपायहरूको बारेमा सर्वसाधारण जनता, विद्यार्थी, शिक्षक, महिला, पिछडिएका समुदाय, जाहेरवाला, साक्षी, र पीडितले जानकारी पाउनेछन् ।
२. फौजदारी न्याय सम्पादनमा सरोकारवालाहरूको सहयोगात्मक भूमिका बढाउन सहयोग पुग्नेछ ।
३. संविधान र कानूनद्वारा प्रदत्त हक अधिकार उल्लंघन भएको अवस्थामा त्यसको उपचार प्रचलनका लागि औपचारिक न्यायिक संयन्त्रहरूको विद्यमानता रहेको तथा तिनको पहुँच संबन्धमा विद्यमान व्यवस्था र प्रकृयाका बारेमा जनसाधारणले जानकारी प्राप्त गर्नेछन् ।
४. फौजदारी न्यायमा जनताको पहुँचका लागि सहज वातावरण सिर्जना हुनेछ ।
५. सरकारी वकीलको संवैधानिक र कानूनी जिम्मेवारी प्रति जनआस्था अभिवृद्धि हुनेछ ।
६. सरकारी वकीलहरूले गरेका काम कारवाहीको सामुदायिक परीक्षण हुनेछ ।
७. सरकारी वकीलहरू वास्तवमा जनताका वकील हुन भन्ने धारणाको विकास हुनेछ ।
८. सरकारी वकीलहरू जन समुदायप्रति उत्तरदायी र पारदर्शी हुने परिपाटीको विकास हुनेछ ।

३. हालसम्मका गतिविधिहरू र प्राप्त पृष्ठपोषण:

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रम संचालन भएको धेरै भएको छैन । यस सम्बन्धमा हामी नयाँ नै छौं । यद्यपी यस कार्यक्रमको शुरुवात भएको छ । यसलाई अधिकतम रूपमा जन समुदाय सम्म पुर्याई व्यबस्थित किसिमले कार्यक्रम संचालन गरी सोका आधारमा हाम्रा काम कारवाहीमा सुधार गर्न सकियो

भने यस कार्यक्रमको उपादेयता पुष्टी हुने विश्वास गर्न सकिन्छ। यो कार्यक्रम पहिलो पटक आ.व. २०७२२७३ देखि शुरू भएको हो। मिति २०७३२०१२३० गतेको सरकारी वकील समुदाय संवाद कार्यक्रमको फोकल प्वाइन्टले काठमाडौं, मोरङ, रुपन्देही, कास्की, पर्सा, बाँके, कैलाली र धनुषा जिल्लामा कार्यक्रम गर्ने गरी छनौट गरिएको र सोको निमित्त रु १८०००२ (प्रत्येक जिल्लामा सरकारी वकील कार्यालयलाई बजेट बाँडफाँड गरिएकोमा पुनः २०७३२०३२२० गते थप ५ जिल्लाहरु सुर्खेत, भापा, डडेल्धुरा, सिराहा र सप्तरीमा कार्यक्रम गर्न रु.१८०००२ (बाँटफाँड गरी कार्यक्रम संचालन मार्ग निर्देशन बमोजिम कार्यक्रम संचालन का लागि रकम निकाशा गरी पठाईएको थियो।

प्रस्तुत कार्यक्रम संचालन गर्न फोकल प्वाइन्टबाट मिति २०७३२०१२३० गते स्वीकृत मार्ग निर्देशिका २०७३ को परिधि भित्र रही कार्यक्रम संचालनका लागि निर्देश गरिएको थियो।

यस कार्यक्रमलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोश्रो पन्च वर्षीय रणनीतिक योजनामा समावेश गरी कार्यक्रम कार्यान्वयनको चरणमा रहेको अवस्था छ।

हाल सम्म संचालित कार्यक्रमको पृष्ठपोषण:

कार्यक्रम संचालन भएका १३ जिल्लाहरुबाट कार्यक्रमका सम्बन्धमा प्राप्त पृष्ठपोषण देहाय बमोजिम रहेको छ:

१. जनसमुदायमा उत्साह पैदा भएकोछ।
२. सरकारी वकीलको कार्यक्षेत्र व्यापक बनाईनु पर्छ।
३. कानून निर्माणमा राजनीतिक निकायलाई सहजीकरण गर्न सरकारी वकीलको भूमिका बढाउनु पर्छ।
४. सरकारी वकील कार्यालयलाई भौतिक श्रोत साधन युक्त बनाई जनशक्ति बढाउनु पर्छ।
५. प्रमाण संकलनका क्रममा प्रहरीका साथै सरकारी वकील सकृय हुनुपर्छ।
६. जनसमुदायबाट अपराधको सही सूचना दिने तथा प्रमाण संकलनमा प्रहरी र सरकारी वकीललाई सहयोग गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त भएकोछ।
७. समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रमलाई सकारात्मक रुपमा लिईएको छ।
८. पचहत्तर वटा जिल्लामा नै यस्ता कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने भावना व्यक्त भएको छ।
९. सरकारी वकील कार्यालयमा सहज पहुँचको अभाव छ।
१०. सरकारी वकील थुनुवाको मानव अधिकार प्रति सचेत हुनुपर्दछ।
११. न्याय सम्पादन छिटो छरितो हुनुपर्छ।
१२. विभिन्न कानूनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा जानकारी माग भएकोछ।
१३. न्यायिक, अर्धन्यायिक निकाय तथा फौजदारी न्याय प्रशासनका विषयमा धेरै कुराको जानकारी प्राप्त भएको हुँदा यस्ता कार्यक्रम संचालन हुनु पर्दछ।
१४. मुद्दाको अनुसन्धान गर्दा सम्बेदनशील हुनुपर्छ, मुद्दा लाग्नेलाई मात्र मुद्दा लगाउनेगर्नुपर्छ।
१५. यस्ता कार्यक्रमबाट समुदाय र सरकारी वकील बीच समन्वय राम्रो हुने हुँदा फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रभावकारिता आउँछ।
१६. यस्ता कार्यक्रम समय समयमा गर्नु पर्दछ।
१७. पीडितलाई न्याय दिलाउन सरकारी वकीलको भूमिका सकारात्मक हुनुपर्छ।
१८. सरकारी साक्षीले पाउने सुविधाका विषयमा जानकारी गराउनु पर्छ।
१९. कार्यक्रम राम्रो रहेकोले निरन्तरता पाउनु पर्छ।
२०. कार्यक्रमसफलताको शुभकामना व्यक्त गरिएको छ।
२१. सामाजिक कार्य गर्दा मुद्दा लागे सरकारी वकीलले हेर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने माग व्यक्त भएको छ।

२२. सामाजिक रूपले पिछडिएका क्षेत्र र वर्गका बीच यस्तो कार्यक्रम हुनुपर्छ ।
२३. न्याय सम्पादनमा हुने विभिन्न चलखेल बन्द गरिनु पर्छ ।
२४. स्थानीय स्तरमा समुदायका प्रतिनिधि, प्रहरी र कानून अधिकृत सहितको एउटा हेल्पडेस्क राख्नुपर्छ ।
२५. सरकारी वकीलहरूले नयाँ ढंगले कार्य सम्पादन गर्नुपर्छ ।
२६. सरकारी वकील प्रतिको जनताको दृष्टिकोण सकारात्मक बनाउन मद्दत पुगेको छ ।
२७. जनताको अपेक्षा अनुसार सरकारी वकीलले कार्य पद्धतिमा सुधार गर्नुपर्छ ।
२८. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको पहिचान र प्रभावकारितामा अभिवृद्धि हुन्छ ।
२९. चौमासिक रूपले पिछडिएका वर्ग र क्षेत्रमा कार्यक्रम गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।
३०. उपयुक्त बजेटको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

कार्यक्रम सन्चालन गरिएका जिल्लाहरूबाट प्राप्त प्रतिवेदनमा कार्यक्रम सन्चालकका तर्फबाट ठोस राय, सुझाव तथा पृष्ठपोषण पर्याप्त मात्रामा प्राप्त हुन सकेको देखिएन ।

(४) समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रमका सम्बन्धमा दोश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले लिएका रणनीतिक क्रियाकलापहरू:

दोश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा ४ वटा लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएको छ । ती लक्ष्यहरू प्राप्त गर्नका लागि २३ वटा रणनीतिहरू निर्धारण गरिएका छन् । समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रमका सम्बन्धमा चौथो लक्ष्य “महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने” अन्तरगत सरोकारवालाहरू सँगको समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउने रणनीति तय गरी योजनाबद्ध ढंगले विभिन्न क्रियाकलापहरू संचालन गर्ने गरी महत्व दिईएको पाईन्छ ।

दोश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना

↓
लक्ष्य ४ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने

↓
रणनीति सरोकारवालाहरूसँगको समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउने ।

सि.नं.	क्रियाकलाप	कार्यसम्पादन सूचक	समयावधि	जिम्मेवारी	अनुगमन
६.	समुदायमा सरकारी वकीलको अवधारणा लागू गर्न सो सम्बन्धी कार्यविधि तयार गर्ने ।	कार्यविधि तयार हुने	२०७३ असोज	योजना, अनुसन्धान तथा अनुगमन महाशाखा	योजना, अनुसन्धान तथा अनुगमन विभाग
७.	समुदायमा सरकारी वकीलका लागि श्रोत पुस्तिका तयार गर्ने	पुस्तिका तयार हुने	२०७४ कार्तिक	योजना, अनुसन्धान तथा अनुगमन महाशाखा	योजना, अनुसन्धान तथा अनुगमन विभाग
८.	सरकारी वकीलको प्रशिक्षण कार्यक्रममा समुदायमा सरकारी वकीलको अवधारणा समावेश गर्ने	समावेश हुने	२०७४ असार	अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्र	कार्यालय तथ जनशक्ति व्यवस्थापन विभाग
९.	समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रम संचालन गर्ने	प्रतिवेदन	२०७३ कार्तिक देखि निरन्तर	योजना, अनुसन्धान तथा अनुगमन महाशाखा	योजना, अनुसन्धान तथा अनुगमन विभाग
१०.	जातीय छुवाछुत तथा भेदभावजन्य कसुर, महिला बालबालिकाका विरुद्ध हुने फौजदारी मुद्दा सँग सम्बन्धित कानूनका बिषयमा चेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गर्ने	प्रतिवेदन	२०७४ श्रावण देखि निरन्तर	सबै सरकारी वकील कार्यालयहरू	योजना, अनुसन्धान तथा अनुगमन विभाग

(उल्लिखित सि.नं. १० यहाँ सान्दर्भिक भएकोले समावेश गरिएको छ)

(५) समुदायमा सरकारी वकील सम्बन्धी कार्यक्रम संचालनका लागि तयार गरिएको मापदण्ड रनिर्देशिका:

प्रस्तुत कार्यक्रम संचालन किन गर्नु परेको हो ? कार्यक्रम संचालन गर्दा फोकल प्वाइन्ट सँगको समन्वय कसरी गर्ने ? कार्यक्रममा के(कस्ता) विषयहरु समावेश गर्ने ? कार्यक्रम संचालनका तरिकाहरु के(के) हुनसक्छन् ? के(कस्ता) सहभागीहरुलाई समावेश गर्नुपर्ने हो ? सहभागी संख्या कति हुने ? कुन(कुन) विषयवस्तु माथि छलफल गर्ने वा नगर्ने आदि विषयवस्तु समेटी विभिन्न जिल्लामा संचालन हुने कार्यक्रममा एकरूपता कायम गर्नका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट “समुदायमा सरकारी वकील सम्बन्धी कार्यक्रम संचालनका लागि तयार गरिएको निर्देशिका २०७३” तयार गरी मिति २०७३२०१२३० को फोकल प्वाइन्टको बैठकले पारित गरी लागू गरेको छ । कार्यक्रम संचालन गर्ने सबै सरकारी वकील कार्यालयहरुले यसै निर्देशिका बमोजिम गर्नु गराउनु पर्ने व्यवस्था छ ।

उक्त निर्देशिकामा मूलतः देहायका विषयहरु समावेश गरिएका छन् -

१. प्रस्तुत कार्यक्रम कस्तो किसिमको कार्यक्रम हो ? यो कार्यक्रम किन संचालन गर्नु परेको हो ? यस कार्यक्रमबाट के(के) उद्देश्यहरु पूरा हुन सक्छन् ? यी विषयवस्तु समावेश गरी कार्यक्रमको परिचय र उद्देश्य खण्ड तयार गरिएको छ ।
२. यस निर्देशिकामा सरकारी वकील कार्यालयले वार्षिक कार्ययोजना तयार गर्दा महिनामा कतिवटा कार्यक्रम गर्ने हो ? सोको लक्ष्य निर्धारण गर्नु पर्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ ।
३. यस कार्यक्रममा स्कूल र कलेजका विद्यार्थीहरु, शिक्षकहरु, स्थानीय निकायका सचिव तथा कर्मचारीहरु, अन्य कर्मचारी तथा प्रहरीहरु, साक्षी भएका, पीडित, जाहेरवाला वा विभिन्न मुचुल्कामा बसेका वा बस्ने व्यक्तिहरु, गैरसरकारी संस्थाका (कानून न्याय तथा मानवअधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने) प्रतिनिधिहरु, स्थानीय राजनीतिकर्मीहरु, महिला समूह, सहकारीका सदस्यहरु, यूवाक्लव आदि सामाजिक संस्थाका सदस्यहरु, पत्रकार तथा अन्य जनसाधारणहरुलाई छनौट गरी सहभागी बनाउन सकिनेछ ।
४. सहभागीहरुको संख्या ३०(५० सम्म) कायम गर्न सकिनेछ ।
५. कार्यक्रम ग्रामिण क्षेत्रमा गर्दा विद्यालय, स्थानीय निकाय वा सामाजिक संस्थाका भवन, मैदान तथा हलहरु प्रयोग गर्न सकिनेछ ।
६. प्रस्तुत कार्यक्रममा फौजदारी न्याय प्रशासन, सरकारी वकीलको संरचना, क्षेत्राधिकार, सरकारी वकील कार्यालयमा आउने विवादका प्रकृति, विषेश किसिमका अपराधलाई नियन्त्रण गर्न बनेका कानून सम्बन्धी जानकारी, मुद्दाको कायविधि, गोपनीयता कायम गर्ने विषय, कानूनी सहायता, साक्षीलाई उपलब्ध गराउने भत्ता, अनुसन्धानमा सघाउने समुदायको कर्तव्य, साक्षी परीक्षण आदि विषयहरु समावेश गरी कार्यक्रम संचालन गर्न सकिनेछ ।
७. द्वेष बढाउने विषय, अदालतमा विचाराधीन विषय, व्यक्तिगत आक्षेप, निजी मुद्दा, अनुमानका विषय, राजनीतिक विषय, अनुसन्धानमा रहेका विषयहरुमा छलफल केन्द्रित गर्न हुँदैन ।
८. कार्यक्रम संचालन गर्दा सामान्य तथा ३ घण्टाको कार्यक्रम बनाउनु उपयुक्त हुने, यही समयलाई मध्यनजर गरी कार्यक्रमको ढाँचा तयार गर्नुपर्ने । विशेषतः यो कार्यक्रम अरुलाई सुनाउने कम र आफुले सुन्ने बढी बनाउन सहभागीहरुलाई बोल्न केही बढी सम्म छुट्याउन उपयुक्त हुने ।
९. कार्यक्रम गर्नुपूर्व, कार्यक्रमको समयमा र कार्यक्रम पश्चातको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने ।
१०. सहभागीहरु आक्रोशमा आउँन सक्छन् तसर्थ तिनले उठाएका विषय माथि संयमित भई जवाफ दिने ।
११. उक्त कार्यक्रम गर्न प्राप्त बजेट र सो को खर्च सम्बन्धी विवरण प्रस्तुत गर्दा उपयुक्त हुने ।
१२. प्रस्तुत कार्यक्रमको संचालन फोकल प्वाइन्ट सँगको समन्वयमा गर्ने ।
१३. विशेष गरी सुभाष तथा पृष्ठपोषण खण्डलाई ध्यान दिई प्रतिवेदन तयार गरी पठाउने ।

(६) समुदायमा सरकारी वकीलको पहिचान र सरकारी वकीलले सम्पादन गर्ने कार्यको सकारात्मक प्रभावका लागि चाल्नुपर्ने कदमहरू:

समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रम आ.व.२०७२र७३ देखि शुरु भई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले यस कार्यक्रमलाई आफ्नो अंग बनाई महत्वपूर्ण स्थान प्रदान गरेको छ । यस्ता कार्यक्रमले सरकारी वकीललाई समाजसँग परिचित गराउनुका साथै सरकारी वकीलहरूको कार्य क्षमतामा पनि अभिवृद्धि हुँदै जाने कुरामा दुई मत हुन सक्दैन । यस्ता कार्यक्रमहरू निरन्तर रूपले सन्चालन हुनु पर्ने र शहरी क्षेत्र भन्दा पनि ग्रामिण भेगहरूमा यस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गर्नु पर्ने भनी कार्यक्रमका सहभागीहरूबाट प्राप्त पृष्ठपोषणलाई ध्यान दिनु त्यत्तिकै आवश्यक छ । फौजदारी न्याय प्रशासनका चारवटा खम्बाहरू मध्ये एउटा सशक्त खम्बाको रूपमा रहेको सरकारी वकीलको पहिचान समुदायमा अत्यन्त कम रहेको छ । सरकारी वकीलहरू वास्तविक रूपमा “जनताका वकील” हुन् भन्ने सन्देश समुदायको तल्लो स्तर सम्म नपुर्‍याकउन्जेल सरकारी वकीलको पहिचान र विश्वास समाजमा कायम रहन सक्दैन । समुदायमा पहिचान बनाउने कुरा १-२ वर्ष भित्र सम्भव पनि छैन । समुदायमा सरकारी वकील जस्ता समुदायमा आधारित कार्यक्रमहरू निरन्तर रूपमा संचालन गर्नुका साथै सरकारी वकीलहरू आफ्नो कामप्रति ईमान्दार, दक्ष, कर्तव्यनिष्ठ, जनताप्रति उत्तरदायी, अदालत र आम जनसमुदायको सहयोगी, जिल्लास्थित कार्यालय र अदालतका बीच समन्वयी, मृदुभाषी, भ्रष्टाचारमा शून्य सहनशील, सदाचारी, अनुसन्धान अधिकृतहरूका लागि सहि मार्गदर्शक भएको छवि निरन्तर रूपमा कायम नगरी आफ्नो पहिचान समुदायमा स्थापित गर्न सकिँदैन । सरकारी वकील कार्यालयहरूले सम्पादन गर्ने काम न्याय र कानून सँग सम्बन्धित हुँदा आम जनताले प्रत्यक्ष रूपमा विकासको प्रतिफल पाए जस्तो तुरुन्तै प्रतिफल नपाउने पनि हुन सक्दछ । स्वाभावैले न्याय र कानूनको क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरूले आफ्ना काम कारवाही परम्परागत किसिमले संचालन गर्दछन् । सरकारी वकील कार्यालयहरूपनि यसबाट अलग रहन सकेका छैनन् । त्यसैले सरकारी वकीलहरू पनि समाज सँग भिन्न सकिरहेका छैनन् । यसमा सुधार नगरी समाजमा स्थापित हुन सकिँदैन ।

वर्तमान समयमा जनसाधारणले सरकारी वकील कार्यालयलाई अदालत अन्तर्गतको निकायको रूपमा बुझी आएका छन् । महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थिति, महान्यायाधिवक्ताले प्रत्यायोजन गरेको अधिकारको प्रयोग गरी स्वतन्त्र रूपमा सबुद(प्रमाणका आधारमा फौजदारी मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्ने अधिकारी, नेपाल सरकारको तथा पीडितको तर्फबाट अदालतमा प्रतिनिधि तथा जिल्ला स्थित सरकारी कार्यालयहरूको कानूनी सल्लाहकारको भूमिका निर्वाह गर्ने निकाय सरकारी वकील कार्यालयहरू हुन् भन्ने कुराको जानकारी आम जनसमुदायलाई त परको कुरा समाजका प्रबुद्ध वर्ग लाई पनि छैन । चाहे केन्द्रमा होस वा जिल्ला स्तरमा, सरकारी वकीलहरूका पदहरू उल्लेख गर्न जान्ने धेरै कम व्यक्तिहरू छन् । यी सम्पूर्ण कुराहरू हामीले आफ्नो उपस्थितिसवै क्षेत्रमा दरिलो बनाउन नसकेर नै भएको हो । जब सम्म यी कुराहरूमा सुधार गर्न सकिँदैन तबसम्म हाम्रो पहिचान समुदायमा सुस्थापित हुन सक्दैन । सरकारी वकीलहरूले गर्ने कार्य समुदाय वा राज्यप्रति लक्षित छ । समानता, शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्ने फौजदारी न्याय प्रशासन र कानूनी शासनलाई मजबुत बनाउने पवित्र कार्यमा संलग्न सरकारी वकीलहरूको भौतिक अवस्था त्यति नै दयनीय छ । यसमा हाल सुधारका प्रयत्न भए पनि यो पर्याप्त छैन । जिल्लाहरूमा सबैभन्दा पुरानो तथा सानो भवन, भौतिक रूपले विपन्न, सवारी साधन विहीन कार्यालयको रूपमा सरकारी वकील कार्यालयहरू रहेका छन् । कार्यालयको भौतिक अवस्थाले पनि पहिचान कायम गर्न र आफूले सम्पादन गर्ने कार्यको सकारात्मक प्रभाव छोड्नका लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । यस तर्फ पनि ध्यान दिनु उत्तिकै आवश्यक छ । सरकारी वकीलहरूको मनोबल उच्च नभई कार्य सम्पादनमा निखारता आउँदैन । मनोबल उच्च बनाउनका निमित्त निर्भिकता पूर्वक स्वतन्त्र रूपमा कार्य गर्न सक्षम बनाउन अनुकूल हुने गरी सेवा, शर्त, सम्बन्धी छुट्टै कानून निर्माण गर्नु त्यत्तिकै आवश्यक छ । अहोरात्र काममा खटिने सरकारी वकीललाई निजामती कर्मचारी सरहको सेवा, सुविधा र पहिचानले प्रभावकारी कार्य सम्पादनमा सहयोग पुग्न गएको महसुस गर्न सकिएको छैन ।

सबै भन्दा ठूलो कुरा हाम्रो सोचमा परिवर्तन हो । सरकारी वकीलहरूले सदिनयतपूर्वक गरेका कार्य सम्पादनलाई विभागीय रूपले संरक्षण हुनु त्यत्तिकै आवश्यक छ । बाहिरका कुरा सुनेर धारणा बनाउने भन्दा प्रभावकारी अनुगमन

गरी वस्तुनिष्ठ आधारमा दण्ड र पुरस्कारको नीतिलाई कडाईका साथ प्रयोग र पालना गरे सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनलेसमुदायमा सकारात्मक प्रभाव छाड्न मद्दत पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

श्रोत सामग्री

१. न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको अवधारणा, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल ।
२. न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रम प्रशिक्षण पुस्तिका, २०७२, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल ।
३. न्यायिक बाह्य पहुँच कार्य संचालन मार्ग निर्देशिका, २०७२, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल ।
४. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोश्रो पन्च वर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३(७८)) ।
५. समुदाय र सरकारी वकील संवाद कार्यक्रमको मार्ग निर्देशिका २०७३ ।
६. समुदाय र सरकारी वकील संवाद कार्यक्रम सन्चालन भएका विभिन्न जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट प्राप्त प्रतिवेदनहरु ।
७. महान्यायाधिवक्ता कार्यालयका वार्षिक प्रतिवेदनहरु ।
८. अपराध सम्बन्धी वेसलाईन सर्भेक्षण २०७२, कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, काठमाडौं ।

कार्यपत्र नं. २६

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको निर्णय प्रक्रिया, अभिलेख व्यवस्थापन र सुधारका क्षेत्रहरू

लोकराज पराजुली, सह-न्यायाधिवक्ता
राजेशकुमार कटुवाल, जिल्ला न्यायाधिवक्ता

१. विषय प्रवेश

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १५८ मा महान्यायाधिवक्ताको काम कर्तव्य अधिकारको व्यवस्था गरी सरकारवादी भै चल्ने फौजदारी मुद्दाहरूको अभियोजन गर्ने वा नगर्ने विषयमा निर्णय गर्ने, नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दा वा नेपाल सरकारको हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने, संविधान तथा कानूनी प्रश्नमा नेपाल सरकारलाई कानूनी राय दिने तथा हिरासतमा रहेका थुनुवाहरू प्रति मनबोचित व्यवहार भए नभएको र निजका आफन्तहरूलाई भेटघाट गर्न दिए नदिएको अनुगमन र निरीक्षण गर्ने समेतका संवैधानिक जिम्मेवारी तोकेको पाईन्छ। उक्त संवैधानिक व्यवस्थालाई हेर्दा महान्यायाधिवक्ताको पद र जिम्मेवारी विधिको शासन, मानव अधिकारको रक्षा तथा सुशासन कायम गर्न तर्फ क्रियाशिल रहनु पर्ने देखिन्छ।

महान्यायाधिवक्ताको यो अधिकारको प्रयोग पुनरावेदनको हकमा उच्च सरकारी वकील कार्यालयका सहन्यायाधिवक्ता तथा अन्य सरकारी वकीलहरू र जिल्लाको हकमा जिल्ला स्थित सरकारी वकीलहरूले प्रत्यायोजित अधिकार अन्तर्गत रही विधिको शासन, मानव अधिकारको रक्षा र सुशासनको प्रत्याभूति दिने तर्फ नै अग्रसर हुनु पर्ने दायित्व रहेको देखिन्छ। यस्तो संवैधानिक दायित्व निर्वाह गर्दा मुद्दा निर्णयका प्रक्रियाहरू वस्तुगत हुन आवश्यक छ भने सोको अभिलेखीकरण हुनु पनि अनिवार्य मानिन्छ। तसर्थ यस कार्यपत्रमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूले संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था अनुरूप आफूले सम्पादन गर्नुपर्ने काम कारवाहीका सन्दर्भमा गर्नुपर्ने निर्णय र तिनको प्रक्रियाका सन्दर्भमा हाल कायम रहेको स्वरूपहरू, अभिलेख व्यवस्थापन सन्दर्भमा हाल कायम रहेको अभ्यासबाट देखिएको स्वरूपहरू, उपरोक्तानुसारको निर्णय प्रक्रिया र अभिलेख व्यवस्थापनका सन्दर्भमा हाल कायम रहेको स्वरूप र अभ्यासबाट देखिएका समस्या र सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्र औल्याई विशेषतः मुद्दासँग सम्बन्धित विषयमा बढी जोड दिइएको छ।

२. मुद्दाको रोहमा महान्यायाधिवक्ता एवं महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका सरकारी वकीलको काम, कर्तव्य र अधिकार, हुने निर्णय र राख्नुपर्ने अभिलेख :-

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १५८ र सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० ले मुद्दाको रोहमा मुख्यतः महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था निम्नानुसारको रहेको छ।

- नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार हुने, संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिने।
- नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा आफू वा आफू मातहतका सरकारी वकीलबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने गराउने।
- संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने।
- नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर भएको मुद्दा फिर्ता लिने विषयमा नेपाल सरकारलाई राय दिने। उपरोक्त बमोजिमका आफ्ना काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग र पालन गर्ने गरी मातहतका सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गर्न सक्ने।

सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ११ र १२ अनुसार मुद्दाको रोहमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका नायब महान्यायाधिवक्ता समेतका सरकारी वकीलको काम, कर्तव्य र अधिकार निम्नानुसार रहेको छ।

- कुनै संवैधानिक वा कानूनी विषयमा नेपाल सरकारको कुनै मन्त्रालय, सचिवालय वा संवैधानिक निकायलाई राय सल्लाह दिने,
- नेपाल सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दामा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको कर्मचारीको तर्फबाट अड्डा अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्ने ।
- नेपाल सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दामा पुनरावेदन, पुनरावलोकन वा मुद्दा दोहोर्‍याउनका लागि नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारका कर्मचारीको तर्फबाट निवेदन दिने सम्बन्धी कारवाही गर्ने गराउने ।
- मुद्दाको अन्य कामकारवाही गर्ने ।

महान्यायाधिवक्ता तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका अन्य सरकारी वकीलको उपरोक्त काम, कर्तव्य र अधिकारका रोहमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट हुने निर्णय निम्नानुसार देखिन्छ ।

- नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दा चलाउने नचलाउने सम्बन्धमा गरिने निर्णय ।
- कानूनी राय सल्लाह दिने सम्बन्धमा गरिने निर्णय ।
- नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर भएको मुद्दा फिर्ता लिने सम्बन्धमा राय दिने सन्दर्भमा गरिने निर्णय ।
- पुनरावेदन/निवेदन गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा गरिने निर्णय ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट हुने उपरोक्त कार्य एवं निर्णयका आधारमा सो कार्यालयमा मुद्दाको रोहमा रहनु पर्ने अभिलेख मुख्यतः निम्नानुसार हुनुपर्ने देखिन्छ ।

- मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णयपुस्तिका र तत्सम्बन्धी अन्य अभिलेख ।
- कानूनी राय सल्लाह दिने सम्बन्धी निर्णयपुस्तिका र तत्सम्बन्धी अन्य अभिलेख ।
- मुद्दा फिर्ता सम्बन्धी रायको निर्णयपुस्तिका र तत्सम्बन्धी अन्य अभिलेख ।
- पुनरावेदन/निवेदन नगर्ने सम्बन्धी निर्णयपुस्तिका र तत्सम्बन्धी अन्य अभिलेख ।
- पुनरावेदन/निवेदन गरिएका मुद्दाको अभिलेख ।
- प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने मुद्दा सम्बन्धी अभिलेख ।
- बहस पैरवी प्रतिरक्षा सम्बन्धी अभिलेख ।

३. मुद्दाको रोहमा उच्च सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलको काम, कर्तव्य र अधिकार, सो कार्यालयबाट हुने निर्णय तथा रहनुपर्ने अभिलेख

सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १४ र १५ अनुसार उच्च सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलाई मुद्दाको रोहमा निम्न काम, कर्तव्य र अधिकार रहेको देखिन्छ ।

- आफ्नो प्रादेशिक अधिकार क्षेत्रभित्रको उच्च अदालत वा अन्य कुनै अड्डा अदालतमा महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकार अनुसार नेपाल सरकारका तर्फबाट अभियोगपत्र, पुनरावेदनपत्र, निवेदनपत्र दायर गर्ने गराउने तथा उपस्थित भई बहस पैरवी प्रतिरक्षा गर्ने ।
- नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा अधिकार प्राप्त अधिकारीद्वारा अनुसन्धान तहकिकात एवं छानविन गरी आवश्यक कारवाहीका लागि आएका मिसिलहरूमा महान्यायाधिवक्ताबाट अधिकार प्रत्यायोजन भए बमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने ।
- आफ्नो प्रादेशिक अधिकार क्षेत्रभित्रको उच्च अदालत र अन्य कुनै अड्डा अदालतमा नेपाल सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दामा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको कर्मचारीको तर्फबाट पुनरावेदनपत्र, निवेदनपत्र, लिखित जवाफ दायर गर्ने गराउने र उपस्थित भई बहस पैरवी प्रतिरक्षा गर्ने ।
- महान्यायाधिवक्ताले खटाएमा आफ्नो प्रादेशिक अधिकार क्षेत्र बाहिरका कुनै अड्डा अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी लगायतका काम कारवाही गर्ने ।
- आफ्नो प्रादेशिक अधिकार क्षेत्रभित्रको क्षेत्रीय वा अञ्चल स्तरका कुनै सरकारी कार्यालय वा सो कार्यालयको प्रमुखले वा अन्य कुनै विभागिय प्रमुखले मागेको कुनै कानूनी प्रश्नमा राय दिने ।

- पुनरावेदन नगर्ने विषयमा निकासार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा फाईल पठाउने ।
- सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन/निवेदन गर्नुपर्ने विषयमा सो को मस्यौदा सहित फाईल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने ।
- उच्च सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलबाट हुने उपरोक्त कार्यका आधारमा सो कार्यालयबाट निम्नानुसारका निर्णय हुने देखिन्छ ।
- मुद्दा चलाउने नचलाउने सम्बन्धी निर्णय ।
- उच्च अदालतमा पुनरावेदन/निवेदन गर्ने सम्बन्धी निर्णय ।
- मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी पाउन निवेदन नगर्ने निर्णय ।
- पुनरावेदन नगर्ने प्रस्ताव पठाउने निर्णय ।
- सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन/निवेदन गर्ने मस्यौदा पठाउने निर्णय ।
- कानूनी राय प्रदान गर्ने सन्दर्भमा गरिने निर्णय ।
- उच्च सरकारी वकील कार्यालयबाट हुने उपरोक्त कार्य र निर्णयका आधारमा सो कार्यालयमा मुद्दाको रोहमा रहनु पर्ने अभिलेख ।
- मुद्दा चलाउने नचलाउने सम्बन्धी निर्णयपुस्तिका र तत्सम्बन्धी अन्य अभिलेख ।
- उच्च अदालतमा दायर गरिएका पुनरावेदन/निवेदन सम्बन्धी अभिलेख ।
- मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी पाउन निवेदन नगर्ने निर्णयपुस्तिका र तत् सम्बन्धी अन्य अभिलेख ।
- सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन नगर्ने प्रस्ताव पठाएको सम्बन्धी अभिलेख ।
- सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन/निवेदन गर्ने मस्यौदा पठाएको सम्बन्धी अभिलेख ।
- कानूनी राय प्रदान गर्ने सन्दर्भमा गरिने निर्णयपुस्तिका र तत् सम्बन्धी अन्य अभिलेख ।
- प्रतिरक्षा गरिएका मुद्दा सम्बन्धी अभिलेख ।
- बहस, पैरवी, प्रतिरक्षा सम्बन्धी अभिलेख ।

४. मुद्दाको रोहमा विशेष सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलको काम, कर्तव्य र अधिकार, सो कार्यालयबाट हुने निर्णय तथा रहनुपर्ने अभिलेख

महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकार समेतका आधारमा विशेष सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलको काम, कर्तव्य र अधिकार निम्नानुसार रहेको देखिन्छ ।

- महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकार अनुसार मुद्दा चलाउने नचलाउने सन्दर्भमा निर्णय गर्ने र मुद्दा दायर गर्ने ।
- विशेष अदालत, वाणिज्य इजलास पाटन, वैदेशिक रोजगार न्यायाधिकरण, राजश्व न्यायाधिकरण काठमाण्डौं र प्रशासकिय अदालतमा नेपाल सरकार वादी भएका र नेपाल सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दामा बहस पैरवी प्रतिरक्षा गर्ने ।
- भ्रष्टाचार र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग सँग सम्बन्धित अन्य मुद्दा बाहेक आफूले बहस पैरवी गरेका नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा पुनरावेदन/निवेदन सम्बन्धी आवश्यक कार्य गर्ने ।

विशेष सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलको उपरोक्त कार्यका आधारमा सो कार्यालयबाट मुद्दाको रोहमा हुने निर्णय निम्नानुसार देखिन्छ ।

- मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय ।
- पुनरावेदन/निवेदन गर्ने प्रस्ताव पठाउने सम्बन्धी निर्णय ।
- पुनरावेदन/निवेदन नगर्ने प्रस्ताव पठाउने सम्बन्धी निर्णय ।

विशेष सरकारी वकील कार्यालयबाट हुने उपरोक्त कार्य र निर्णयका आधारमा सो कार्यालयमा मुद्दाको रोहमा निम्नानुसार अभिलेख रहनुपर्ने देखिन्छ ।

- मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धी निर्णयपुस्तिका र तत् सम्बन्धी अन्य अभिलेख ।
- मुद्दा दायरी अभिलेख ।
- प्रतिरक्षा गरिएका मुद्दा सम्बन्धी अभिलेख ।
- बहस, पैरवी प्रतिरक्षा सम्बन्धी अभिलेख ।
- पुनरावेदन/निवेदन गर्ने प्रस्ताव सम्बन्धी अभिलेख ।
- पुनरावेदन/निवेदन नगर्ने प्रस्ताव सम्बन्धी अभिलेख ।
- फरारी, मुलतवी, तामेली अभिलेख ।

५. मुद्दाको रोहमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलको काम, कर्तव्य र अधिकार, सो कार्यालयबाट हुने निर्णय र रहनुपर्ने अभिलेख:-

सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १६ र १७ अनुसार जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलको काम, कर्तव्य र अधिकार निम्नानुसार देखिन्छ ।

- स.मु.स.ऐन, २०४९ को अनुसूची भित्रका मुद्दा वा नेपाल सरकार वादी हुने अन्य मुद्दामा प्रहरी वा अधिकार प्राप्त अधिकारीद्वारा अनुसन्धान तहकिकात एवं छानविन गरी आवश्यक कारवाहीका लागि आएका मिसिलहरूमा महान्यायाधिवक्ताबाट अधिकार प्रत्यायोजन भए वमोजिम मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने ।
- स.मु.स.ऐन, २०४९ को अनुसूची भित्रका मुद्दा र नेपाल सरकार वादी हुने अन्य मुद्दामा जिल्ला स्थित कुनै अड्डा, अदालत समक्ष उपस्थित भै बहस पैरवी गर्ने ।
- नेपाल सरकारलाई सरोकार पर्ने अन्य जुनसुकै मुद्दामा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको कर्मचारीको तर्फबाट जिल्ला स्थित अड्डा अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्ने ।
- जिल्ला स्थित कुनै सरकारी कार्यालय वा सो कार्यालयको प्रमुखले मागेको कुनै कानूनी प्रश्नमा राय दिने ।
- पुनरावेदन/निवेदन सम्बन्धी कार्य गर्ने (जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन/निवेदन गर्नुपर्नेमा आफै गर्ने, उच्च अदालतमा पुनरावेदन/निवेदन गर्नुपर्नेमा उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा मस्यौदा पठाउने र पुनरावेदन गर्नु नपर्ने देखेमा उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा सोही अनुसार प्रस्ताव पठाउने ।)
- स.मु.स.ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ भित्रका मुद्दाको प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि अपराध दर्ता गर्ने र अनुसन्धान अधिकृतलाई निर्देशन दिने ।
- स.मु.स.ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ का मुद्दाका शक्ति व्यक्तिको बयान गराउने ।

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलबाट हुने उपरोक्त कार्यका आधारमा सो कार्यालयबाट मुद्दाको रोहमा निम्न निर्णय हुने देखिन्छ ।

- मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय ।
- पुनरावेदन/निवेदन गर्ने प्रस्ताव पठाउने निर्णय ।
- पुनरावेदन/निवेदन नगर्ने प्रस्ताव पठाउने निर्णय ।
- कानूनी राय प्रदान गर्ने सम्बन्धी निर्णय ।

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट हुने उपरोक्त कार्य र निर्णयका आधारमा सो कार्यालयमा मुद्दाको रोहमा निम्न अभिलेख रहनुपर्ने देखिन्छ ।

- अपराध दर्ता सम्बन्धी अभिलेख ।
- मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णयपुस्तिका र तत् सम्बन्धी अन्य अभिलेख ।
- पुनरावेदन/निवेदन गर्ने प्रस्ताव पठाउने सम्बन्धी अभिलेख ।
- पुनरावेदन नगर्ने प्रस्ताव पठाउने सम्बन्धी अभिलेख ।

- मुद्दा दायरी अभिलेख ।
- पुनरावेदन दायरी अभिलेख ।
- निर्देशन सम्बन्धी अभिलेख ।
- पीडित र अन्य साक्षीको अभिलेख ।
- शक्ति व्यक्तिको बयान अभिलेख ।
- मुलतवी, तामेली अभिलेख ।
- फरारी अभिलेख ।
- पटके अभिलेख ।
- कानूनी राय सम्बन्धी निर्णयपुस्तिका र तत्सम्बन्धी अन्य अभिलेख ।

६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयबाट गरिने निर्णयको प्रकृति, निर्णय गर्ने प्रक्रिया र यसको प्रभाव :-

निर्णयको प्रकृति

- प्रशासनिक निर्णय
- मुद्दाको रोहमा गरिने निर्णय :
 - सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ भित्रका मुद्दाहरूमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय ।
 - सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-२ भित्रका मुद्दामा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय ।
 - नेपाल सरकार वादी हुने अन्य मुद्दाहरूमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय ।
 - पुनरावेदन/निवेदन गर्ने नगर्ने निर्णय ।
 - राय दिने सम्बन्धमा गरिने निर्णय :
 - कानूनी राय दिने सम्बन्धमा गरिने निर्णय ।
 - मुद्दा फिर्ता सन्दर्भमा राय दिन गरिने निर्णय ।

निर्णय गर्ने प्रकृया

- मुद्दा चले नचले निर्णय गर्दा
 - अनुसन्धान अधिकृतबाट राय सहित मिसिल प्राप्त र दर्ता (जि.स.व.का. र अन्य स.व.का.मा)
 - अनुसन्धानको क्रममा संकलित प्रमाणहरूको मूल्यांकन ।
 - मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय । (निर्णय किताबमा निर्णय लेखिने)
 - मुद्दा नचलाउने निर्णय भएमा माथिल्लो सरकारी वकील कार्यालयमा निर्णयको प्रतिलिपि सहित सक्कल मिसिल पेश हुने । यहि क्रममा मिसिल महान्यायाधिवक्ता समक्ष पुगी महान्यायाधिवक्ताबाट निर्णय भए बमोजिम हुने ।

पुनरावेदन गर्ने नगर्ने निर्णय गर्दा

- पुनरावेदन गर्ने भएमा मस्यौदा सहित माथिल्लो सरकारी वकील कार्यालयमा मिसिल पठाइने ।
- पुनरावेदन नगर्ने भएमा निर्धारित ढाँचाको पुनरावेदन नगर्ने प्रस्ताव पत्रबाट माथिल्लो सरकारी वकील कार्यालयमा पठाइने र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा टिप्पणी उठी आवश्यक निर्णय हुने ।

मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी पाउन निवेदन गर्ने नगर्ने निर्णय गर्दा

- मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी पाउन निवेदन नगर्ने निर्णय गर्दा उच्च सरकारी वकील कार्यालयबाट टिप्पणी र निर्णय किताबमा लेखेर निर्णय गर्ने गरिएको ।

- उक्त निवेदन गर्ने भएमा सो को मस्यौदा साथ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाइने गरेको ।

कानूनी र अन्य राय सम्बन्धी निर्णय गर्दा

- राय माग भएको विवरण र त्यससँग सम्बद्ध कागजात अध्ययन गरी टिप्पणी वा निर्णयपुस्तिकामा निर्णय लेख्ने कार्य बिना नै सिधैं पत्रबाट राय दिने अभ्यास रहेको ।

निर्णयको प्रभाव :-

निर्णयबाट निम्न पक्ष प्रभावित हुन्छन् :-

- मुद्दाका पीडित
- मुद्दाका अभियुक्त
- समग्रमा समाज, राज्य
- फौजदारी न्याय प्रणालीमा प्रभाव
- कानूनी राज्यको अवधारणामा प्रभाव
- स्वयं निर्णय गर्ने कार्यालय र अधिकारी (राम्रा निर्णय भए विश्वसनियता बढ्ने, नराम्रा निर्णय भए त्यसमा ह्रास आउने)

७. निर्णयको अभिलेख राख्ने पद्धति र हालको अवस्था :-

समग्र अवस्था :-

- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ अन्तर्गतका सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरु र अनुसूची २ अन्तर्गतका सरकारवादी हुने देवानी मुद्दाहरुको निर्णय गर्ने निर्णयपुस्तिका रहेको,
- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ र २ बाहेकका नेपाल सरकारवादी हुने अन्य मुद्दाहरुमा पनि छुट्टै निर्णयपुस्तिका रहेको,
- राय दिँदा गरिने निर्णय सम्बन्धी निर्णयपुस्तिका नरहेको । पत्रको माध्यमबाट राय दिने गरिएको ।
- पुनरावेदन नगर्ने निर्णय गर्दा निर्णयपुस्तिकामा नगरी आधार र कारण खुलाई निर्धारित ढाँचामा पत्रबाट प्रस्ताव पठाउने गरिएको ।
- मुद्दा नदोहोर्याउने निर्णय उच्च सरकारी वकील कार्यालयबाटै अन्तिम निकासा हुने भएकोले निर्णयपुस्तिका राख्न शुरु गरिएको ।
- पुनरावेदन/निवेदन गर्ने विषयमा छुट्टै निर्णय नगरी सो सम्बन्धी मस्यौदा प्रस्तुत हुने र सो मस्यौदा जाँच गरी आवश्यक परिमार्जन गरेर दर्ता गर्ने गरिएको । त्यसरी मस्यौदा प्राप्त भएका मुद्दामा पुनरावेदन निवेदन नगर्ने भएमा भने टिप्पणीबाट निर्णय हुने गरेको ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहने अभिलेख पद्धति :-

- मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय अभिलेखहरु ।
- पुनरावेदन दर्ता अभिलेख ।
- निवेदन दर्ता अभिलेख (१७ नं. निवेदन, मुद्दा दोहोर्याई हेरी पाउने निवेदन र पुनरावलोकन सम्बन्धी निवेदन)
- प्रतिरक्षा दर्ता अभिलेख ।
- पेशी अभिलेख ।
- राय अभिलेख ।
- पुनरावेदन गर्न मातहतमा फिर्ता पठाएको सम्बन्धी अभिलेख ।
- उपरोक्त अभिलेखहरु रजिष्ट्रर (ढड्डा) पद्धति र फाइल पद्धतिमा रहने गरेको ।

उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा रहने अभिलेख पद्धति :-

- जिल्लाबाट प्राप्त प्रस्ताव दर्ता अभिलेख (पुनरावेदन/निवेदन गर्ने नगर्ने प्रस्ताव एवं मुद्दा नचलाउने निर्णय प्रस्ताव समेत)

- पुनरावेदन दर्ता अभिलेख
- प्रतिरक्षा दर्ता अभिलेख
- निवेदन दर्ता अभिलेख (१७ नं. निवेदन)
- पेशी अभिलेख
- निर्णय अभिलेख (मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णयपुस्तिका र मुद्दा नदोहोर्‍याउने निर्णयपुस्तिका)
- राय सम्बन्धी अभिलेख
- उपरोक्त अभिलेखहरू रजिष्ट्रर (ढड्डा) पद्धति र फाइल पद्धतिमा रहने गरेको ।

विशेष सरकारी वकील कार्यालयमा रहने अभिलेख पद्धति :-

- निर्णय अभिलेख (मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णयपुस्तिका)
- मुद्दा दायरी अभिलेख
- पुनरावेदन/निवेदन प्रस्ताव सम्बन्धी अभिलेख
- पेशी अभिलेख
- उपरोक्त अभिलेखहरू रजिष्ट्रर (ढड्डा) पद्धति र फाइल पद्धतिमा रहने गरेको ।

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा रहने अभिलेख पद्धति :-

- अपराध दर्ता किताब
- सक्कल मिसिल दर्ता अभिलेख
- जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता गरिने मुद्दाको अभिलेख
- जिल्ला अदालतमा दर्ता गरिने मुद्दाको अभिलेख
- अनुसूची बाहिरका मुद्दाको अभिलेख
- निर्णय अभिलेख (निर्णय किताब)
- पेशी अभिलेख (साक्षी वकपत्र र मुद्दाको पेशी समेत)
- पुनरावेदन पत्र दर्ता अभिलेख
- १७ नं. निवेदन दर्ता अभिलेख
- मुलतवी /तामेली अभिलेख
- राय सम्बन्धी अभिलेख

उपरोक्त अभिलेखहरू रजिष्ट्रर (ढड्डा) पद्धति र फाइल पद्धतिमा रहने गरेको ।

द. अभिलेख व्यवस्थापन र कार्य सम्पादनसँग यसको सम्बन्ध तथा पारेको प्रभाव :-

- कार्य सम्पादनको स्तर, गुणस्तर, प्रभावकारिता जस्ता विषयको मूल्यांकन गर्ने प्रमुख आधारको रूपमा अभिलेख व्यवस्थापनलाई लिनु पर्ने हुन्छ ।
- कार्य सम्पादनको अभिलेखीकरण नगरिने हो भने सेवा जतिसुकै प्रष्ट र गुणस्तरीय भएपनि मापन गर्न सकिदैन ।
- अभिलेखीकरण कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनको Measuring Role को रूपमा रहेको छ ।
- हामी कार्य सम्पादन प्रशस्त गरी रहेका छौं तर तिनको व्यवस्थित अभिलेखीकरण नहुँदा सो कार्यसम्पादनलाई व्यवस्थित प्रस्तुतीकरण गर्न कमजोर भएका छौं । जसले गर्दा :-
 - सेवा प्रवाहको मूल्याङ्कन वस्तुगत हुन सकेको छैन ।
 - सरकारी वकीलबाट प्रवाहित सेवा देखिएको छैन अथवा पर्दा पछाडी रहे जस्तो भएको छ ।
 - सरकारी वकील प्रतिको विश्वासनियता बढाउन सकिएको छैन ।
 - सरकारी वकीलको काम कारवाही प्रति विभिन्न लान्छना लाग्ने गरेको छ ।

- सरकारी वकीलले सम्पादन गरेका कार्यको विषयगत एकिकृत अभिलेख बनाउन र कार्यान्वयन सम्बन्धी समिक्षा गर्न सकिएको छैन, जसले गर्दा सरोकारवालासँगको समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउन सकिएको छैन ।
- सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धानलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकीलको नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्न सकिएको छैन ।

९. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षिय रणनीतिक योजनाले लिएका रणनीति र क्रियाकलापहरु

यस रणनीतिक योजनामा ४ वटा लक्ष्य, २८ वटा रणनीति र २१८ वटा क्रियाकलाप रहेका छन् जस मध्ये निर्णय प्रक्रिया र अभिलेख व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित रहेका रणनीति र क्रियाकलापहरुको मात्र चर्चा गरिएको छ ।

- सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने ।
- पुनरावेदन र निवेदन गर्ने नगर्ने सम्बन्धि प्रस्तावको संचार एवं निर्णय प्रक्रिया स्वचालित बनाउने ।
- सरकारी वकीलको स्वतन्त्रता र उन्मुक्तिको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्ने ।
- सरकारी वकीललाई विषयगत विशिष्टीकरण गर्ने ।
- कार्य बोझको आधारमा जनशक्ति व्यवस्थापन गर्ने ।
- सरकारी वकीलले दिएका निर्देशनको अभिलेख राख्ने पद्धति विकास गर्ने (सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धानलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकीलको नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्ने रणनीति अन्तर्गतको क्रियाकलाप)
- पीडित र साक्षीहरुको परिचयात्मक विवरण अद्यावधिक गर्ने फाराम तयार गरी अभिलेख व्यवस्थित गर्ने (न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न पीडित र साक्षीको संरक्षण गर्ने रणनीति अन्तर्गतको क्रियाकलाप ।)
- मुद्दासँग सम्बन्धित कागज प्रमाण प्राप्त गरी मिसिल अद्यावधिक गर्ने, मुद्दाको वर्गीकरण, दायरी दर्ता, लगत कट्टा र मिसिल व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्देशिका तयार गर्ने, मुद्दाको दायरी र कारवाही विवरण राख्ने सफ्टवेयर निर्माण गर्ने, मुद्दा दायरी अभिलेख र कागजात व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य सूचना प्रविधिमा आवद्ध गर्ने (मुद्दाको मिसिल अद्यावधिक गर्ने रणनीति अन्तर्गतका क्रियाकलापहरु)
- सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी कानूनी रायको अभिलेखलाई केन्द्रीय अभिलेखमा राख्ने व्यवस्था गर्ने (कानूनी राय प्रदान गर्न संस्थागत क्षमता विकास गर्ने रणनीति अन्तर्गतको क्रियाकलाप)
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सूचना प्रविधिको केन्द्रीय अभिलेख राख्ने र उपत्यका बाहिरको कुनै जिल्लामा सो को व्याकअप राख्ने प्रबन्ध गर्ने, ई एटर्नी सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनका आधारमा आवश्यक सफ्टवेयर निर्माण गरी संचालन गर्ने, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वेभसाइटमा सरकारी वकीलका कामसँग सम्बन्धित कानूनी एवं नीतिगत व्यवस्थाहरु समेत अद्यावधिक गरी राख्ने, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वेभसाइटमा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूसँग समेत इन्टरनेट मार्फत लिंक गर्ने, सबै सरकारी वकील कार्यालयहरुको दैनिक तथा मासिक कार्यसम्पादनको अवस्था वेभसाइटबाट अद्यावधिक हुने व्यवस्था गर्ने (सरकारी वकील कार्यालयहरुको कार्यसम्पादनलाई सूचना तथा सञ्चार प्रविधि पद्धतिमा आवद्ध गर्ने रणनीति अन्तर्गतका क्रियाकलापहरु)
- हालसम्म समन्वय समितिबाट भएका निर्णयहरुको एकिकृत अभिलेख तयार गरी कार्यान्वयनको समिक्षा गर्ने (सरोकारवालाहरूसँगको समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउने रणनीति अन्तर्गतको क्रियाकलाप)
- पुनरावेदन तथा निवेदन गर्ने नगर्ने सम्बन्धी प्रस्तावको सञ्चारका लागि सफ्टवेयर निर्माण गरी सो सफ्टवेयर मार्फत तिनको सञ्चार गर्ने (पुनरावेदन तथा निवेदन गर्ने नगर्ने सम्बन्धी प्रस्तावको सञ्चार एवं निर्णय प्रक्रिया स्वचालित बनाउने रणनीति अन्तर्गतको क्रियाकलाप)

१०. सरकारी वकील कार्यालयबाट गरिने निर्णय प्रक्रियामा सुधार गर्नुपर्ने विषयहरू :-

सरकारी वकील कार्यालयबाट मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयमा निर्णय गर्दा देहायका विषयहरूमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- अनुसन्धानबाट प्राप्त राय सहितको मिसिल अध्ययन गरी संकलित प्रमाणहरूको आधारमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्दा प्राप्त प्रमाणहरूको मूल्यांकनका आधारमा निर्णय गरिने भएकोले हाम्रो निर्णय पद्धति Evidential Test मा मात्र आधारित रहेको छ । सार्वजनिक हित (Public Interest test) को आधारमा निर्णय गर्ने पद्धतिको समेत विकास गरिनु आवश्यक छ ।
- मुद्दा चलाउने निर्णय गर्दा तोकिएको सरकारी वकीलले सबूत प्रमाणको आधारमा निर्णय गरी निर्णयपुस्तिकामा निर्णय लेख्ने र अभियोजन गर्ने प्रचलन रहेको छ । मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्दा समेत तोकिएको सरकारी वकीलले निर्णय गरी निकासको लागि माथिल्लो सरकारी वकील कार्यालयमा निर्णयको प्रतिलिपि राखी पठाउने प्रचलन रहेको छ । यसरी मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्दा तोकिएको सरकारी वकीलले नै टिप्पणी समेत उठाई सोही टिप्पणी मिसिल सामेल राखी तहगत रुपमा निकास दिने गरिए उचित हुने देखिन्छ ।
- वर्तमान अभियोजन सम्बन्धी निर्णय प्रक्रियामा जस्तोसुकै कमजोर प्रमाण भएपनि ठुलो माग दावी लिइने परिपाटीलाई स्वीकार गरिएको छ, जसले गर्दा वस्तुगत एवं प्रतिव्यक्ति प्रमाणको आधारमा अभियोजन हुन नसकेको कारण असफलता प्रतिशत समेत बढ्दो देखिन्छ । तसर्थ वस्तुगत तथा प्रति व्यक्ति प्रमाणको आधारमा अभियोजन गर्ने विभागीय नीति व्यवहारमा समेत कार्यान्वयन हुन आवश्यक देखिन्छ ।
- कार्यसम्पादनको प्रभाव र मूल्यांकनका लागि प्रविधिको प्रयोग आवश्यक भएकोले अभियोजन सम्बन्धी हाम्रा निर्णय digitalize गरिनु तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय लगायतका सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूले हेर्न सक्ने गरी networking हुनु जरुरी भएको छ । जसले सरकारी वकीलको काम कारवाहीमा पारदर्शिता कायम भई गुणस्तर एवं जनविश्वास समेत वृद्धि हुने देखिन्छ ।
- पुनरावेदन नगर्ने प्रस्ताव माथिल्लो निकायमा पठाउदा तोकिएको सरकारी वकीलले टिप्पणीको माध्यमबाट पठाउने पद्धति अपनाउदा शुरु टिप्पणी उठाउने सरकारी वकील भन्दा एकतह माथीको कार्यालयको सरकारी वकीलले हेरी सोही टिप्पणीमा आफ्नो राय लेखी तहगत रुपमा पेश गर्दा जनशक्तिको अनावश्यक प्रयोग नहुने र काममा प्रभावकारिता एवं छिटो छरितोपना समेत आउने भएकोले टिप्पणी पद्धतिको विकास गरिनु पर्ने देखिन्छ ।

११. सरकारी वकील कार्यालयले अभिलेख व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने विषयहरू :-

सरकारी वकील कार्यालयबाट राखिने अभिलेखहरू व्यवस्थापन गर्दा देहायका विषयमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

- प्रारम्भिक प्रतिवेदन दर्ता अभिलेख राख्ने र यसमा अनुसन्धानको क्रममा बयान गराउने तथा निर्देशन दिने सरकारी वकीलको नाम र दिइएको निर्देशनको कार्यान्वयनको अवस्था समेत खुल्ने गरी अभिलेखीकरण गर्ने ।
- सक्कल मिसिल दर्ता अभिलेख राख्ने र यसमा के कुन प्रतिवादीहरू उपर के कस्तो अभियोग दावी लिने निर्णय गरियो भन्ने विवरण सहित निर्णय गर्ने सरकारी वकीलको नाम र पद खुल्ने गरी अभिलेखीकरण गर्ने ।
- मुद्दा दर्ता अभिलेख राख्ने र यसमा अदालत वा अर्धन्यायिक निकायमा मुद्दा सुनवाईको क्रममा पार गर्नु पर्ने चरणको अवस्था देखिने गरी अभिलेख राख्ने, जस्तै:- थुनछेकको आदेशको अवस्था, १७ नं.को निवेदन परे वा नपरेको, फैसलाको अवस्था जस्ता विषय देखिनु पर्ने ।
- फैसला प्राप्त भएपछि छिनुवा दर्ता अभिलेख राख्ने र यसमा फैसलाबाट सजाय भएको प्रतिवादीको नाम, कैद वर्ष वा जरिवाना भएको भए अंक, सफाई पाएको प्रतिवादीको नाम र पुनरावेदन गरेको मिति तथा निकाय खुल्नु पर्ने ।
- पुनरावेदन तहमा मुद्दाको अभिलेख राख्दा के कुन प्रतिवादी उपर पुनरावेदन दर्ता भएको हो, पुनरावेदनको रोहमा फैसला हुदा सदर वा उल्टी के भयो, उल्टी हुदा के कुन प्रतिवादीको हकमा के कति सजाय वा जरिवाना भयो सो खुलाई सफाई पाएको भए पुनरावेदन भए नभएको स्पष्ट खुल्नु पर्ने ।

- पुनरावेदन तहबाट मुद्दा फैसला भएपछि मिसिल के काहा पठाइयो सो स्पष्ट खुल्ने गरी अभिलेख राख्ने ।
- मूलतः अभिलेख व्यवस्थापन गर्दा सजाय पाउने प्रतिवादीको नाम, थर वतन, सजाय गर्ने निकाय, सजाय वा जरिवानाको अंक, सजाय कार्यान्वयनको अवस्था र मिसिलको अवस्था (tracking of file) अनिवार्य रूपमा खुलेको हुनु पर्ने ।
- मुलतवी, तामेली र फरारीको अभिलेख स्पष्ट रहनु पर्ने ।
- मुद्दा अन्तिम भई मिसिल प्राप्त भएपछि शुरु निकाय (सरकारी वकील कार्यालय) ले अभियोग पत्र र फैसला मात्र राखी बाकी कागजात धुल्याउने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- मुद्दाको अभिलेखलाई सूचना प्रविधिसँग आवद्ध गरी तहगत रूपमा मुद्दाको सम्पूर्ण अवस्था जानकारी हुने गरी software निर्माण गरी अभिलेखिकरण गर्नु पर्ने ।

कार्यपत्र नं. २७

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरूको आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी
बिद्यमान अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरूमोहनशरण भण्डारी, प्रमुख लेखा नियन्त्रक
लक्ष्मी शर्मा, लेखा अधिकृत

परिचय :

राज्यले आफ्ना नागरिकहरूलाई सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्नका लागि आवश्यकतानुसार विभिन्न कार्यालयहरूको स्थापना गर्ने गर्दछ । कार्यालयहरू स्थापना गर्दा निश्चित उद्देश्यहरू राखिएका हुन्छन् । यसै क्रममा सरकारबादी मुद्दाहरूको उचित किसिमले व्यवस्थापन गरि राज्यका कृयाकलापहरूलाई विधिसम्मत तथा कानूनसम्मत बनाउने तथा समाजमा शान्ति कायम राख्दै कानूनी राज्यको स्थापनामा मद्दत पुग्ने पवित्र उद्देश्य राखि यस महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको स्थापना गरिएको हो । यस कार्यालय अन्तर्गत हाल केन्द्रीय कार्यालयको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, १८ वटा उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू, १ विशेष सरकारी वकील कार्यालय तथा ७५ वटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू गरि जम्मा ९५ वटा कार्यालयहरू रहेका छन् ।

बिगत पाँच वर्षको विनियोजित बजेट विवरण :

कुनै पनि कार्यालयहरूको दैनिक कामकाजहरू सञ्चालनको लागि बजेटको अत्यन्तै आवश्यकता पर्दछ । कार्यालय सञ्चालन गर्नका लागि सरकारले प्रत्येक वर्ष बजेट भाषण मार्फत रकमको विनियोजन गरेको हुन्छ । सोही विनियोजित रकमको आधारमा कार्यालयहरूले आफ्ना दैनिक कार्यक्रमहरू सम्पन्न गरेका हुन्छन् । राज्यले कार्यालयहरूलाई दिने महत्व सो कार्यालय सञ्चालनको लागि छुट्टाएको बजेटको अंकले निर्धारण गर्ने गर्दछ । हुनत न्यून श्रोतको कारणले गर्दा राज्यले चाहेर पनि आवश्यक पर्ने बजेटको व्यवस्थापन गर्न सकि रहेको छैन तापनि राज्यले आफ्नो क्षमता अनुसारको वार्षिक बजेट विनियोजन गरेर आफ्नो कृयाकलापहरूलाई मातहतका कार्यालयहरू मार्फत सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । यस महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गतका निकायहरूलाई राज्यले विनियोजन गरेको विगत ५ वर्षदेखिको शीर्षकगत बजेटको विवरण तपसिल बमोजिम रहेको छ ।

तपसिल

(रु हजारमा)

सि.नं.	विवरण	ब.शी.नं.	आ.व.हरू				
			२०६९।७०	२०७०।७१	२०७१।७२	२०७२।७३	२०७३।७४
१	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	२१६०११३	४८०३३	७०२५८	७५८०९	७६८५६	७६६८३
२	उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू	२१६०१२३	७१०५२	१०८५८२	१०८८४४	११९३५९	१२९०८६
३	विशेष सरकारी वकील कार्यालय(चालु)	२१६०१४३	-	८३६६	२०४८०	२०२६७	१९६१७
४	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू	२१६०१३३	१४९४३२	२४१४०७	२५२०६४	२७४२३६	२७५३४०
५	संस्थागत सुदृढीकरण (चालु)	२१६१०१३	१७००	१५०००	९९४८	६५००	४६४७२
६	संस्थागत सुदृढीकरण(पूजिगत)	२१६१०१४	६५०३५	१३४२००	१४०४९०	२३४६००	२११५००
७	विशेष सरकारी वकील कार्यालय(पूजिगत)	२१६०१४४	-	८०९६	१६५०	४००	५००
	जम्मा		३३५२५२	५८५९०९	६०९२८५	७३२२१८	७५९१९८

माथिको तालिकाले नेपाल सरकारबाट यस महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरूका निम्ति प्रत्येक वर्षका लागि विनियोजन गरेको विवरणलाई स्पष्ट पारेको छ । यस महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका

सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन विशेषाङ्क

सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई प्राप्त विनियोजित बजेट र राष्ट्रिय कुल बजेट (चालु तथा पूजिगत मात्रको)को तुलना गर्दा निम्नानुसार हुन आएको देखिन्छ :-

(रकम रु हजारमा)

सि.नं.	विवरण	आ.व.हरु									
		२०६९/७०		२०७०/७१		२०७१/७२		२०७२/७३		२०७३/७४	
		रकम	%	रकम	%	रकम	%	रकम	%	रकम	%
१	राष्ट्रिय बजेट (चालु तथा पूजिगत मात्र)	३४५१४५८२६	१००	४३८५१७२०७	१००	५१५७०६२३७	१००	६९३१४३६१७	१००	९२९११०४५४	१००
२	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरूको एकमुष्ट बजेट (चालु तथा पूजिगत)	३३५२५२	०.०९	५८५९०९	०.१३	६०९२८५	०.१२	७३२२१८	०.१०	७५९१९८	०.०८

यसरी माथिको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ कि राष्ट्रिय कूल बजेट (चालु तथा पूजिगत मात्र) को १ % भन्दा पनि कम बजेट यस कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरूका लागि विनियोजन भएको देखिन्छ । यसरी छुट्टाइएको (विनियोजन भएको) रकमलाई मध्यनजर गर्दा यसलाई सन्तोषप्रद रुपमा लिन सकिदैन । सो विनियोजित रकमको चालुखर्च रकममध्ये पनि धेरैजसो रकम तलब, भत्ता, स्थानीय भत्ताको लागि विनियोजन भएको र बाँकी रकम मात्रै कार्यालय सञ्चालनको लागि प्रयोग हुन्छ । आवश्यक रुपमा बजेट व्यवस्थापन हुन नसक्दा कतिपय कार्यालयहरूले दैनिक कार्यसञ्चालन गर्नमा एकदमै कठिनाई पर्न गै प्रत्येक वर्ष यस कार्यालयमा रकम माग गरि पठाउने तर त्यसको सम्बोधन उचित रुपमा गर्न नसक्दा यस कार्यालय प्रतिको विश्वासमा समेत प्रश्न उत्पन्न गर्न अवस्था नआउला भन्न नसकिने अवस्था आएको छ । त्यसैले यस प्रति सम्बन्धित निकायहरूले समयमै सम्बोधन गर्नमा ढिलाई गर्नुहुदैन ।

खर्चको प्रकृया र बेरुजुको अवस्था :

सरकारी रकम खर्च गर्न विभिन्न ऐन, नियम, नियमावली तथा अन्य तोकिएका निश्चित मापदण्डको आधारमा मात्र पाइन्छ । तोकिएको प्रकृया र विधि बिपरीत खर्च गर्न हुदैन । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरूले विनियोजित बजेट खर्च गर्दा तोकिएको मापदण्ड बमोजिम नै खर्च गर्दै आएका छन् । विशेष गरि आर्थिक ऐन, आर्थिक कार्यविधि नियमावली, खरिद ऐन, खरिद नियमावली, निजामती सेवा ऐन तथा नियमावली, सरुवा भ्रमण खर्च सम्बन्धी नियमावली, लगायत अर्थमन्त्रालयबाट प्राप्त निर्देशनहरूलाई समेत खर्च गर्दा पालना गरिदै आएको छ । तरपनि कतिपय कार्यालयहरूले खर्च गर्दा तोकिए बमोजिमको प्रकृया नपु-याई खर्च गर्ने गरेका छन् । देशभरका ७५ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमध्ये ७४ वटा कार्यालयमा आर्थिक प्रशासन सञ्चालन गर्ने कामका लागि लेखा समुहका कर्मचारी नहुदा सम्बन्धित को.ले.नि.का. तथा अन्य कार्यालयहरूका लेखा समुहका कर्मचारीहरबाट कार्यसम्पादन गराउनुपर्ने बाध्यता रहेको छ । यसो गर्दा समेत कर्मचारी उपलब्ध हुन नसकेको अवस्थामा आफ्नै कार्यालयका नन् गजेटेड कर्मचारीबाट आर्थिक प्रशासन सञ्चालन गर्नुपर्नेहुदा खर्च गर्ने प्रकृत्यामा बेला बेलामा विभिन्न समस्याहरु समेत आइरहने गरेको छ । सरकारी रकम खर्च गर्दा सम्बन्धित खर्च शीर्षकमा रकम नभएपनि अन्यबाट खर्च गर्ने, समयमा फाँटवारीहरु तालुक निकायहरूमा नपठाउने, बेरुजुको फछ्छोर्ट गर्न उदासीन हुने, तथा वार्षिक बजेट तयार गर्न समेत समस्या परेकोले सरकारको वित्तीय व्यवस्थापनलाई उचित किसिमबाट सम्पन्न गर्ने उद्देश्यमा अवरोध समेत आएको महसुस गर्न सकिन्छ । प्रत्येक जिल्लामा रा.प.द्वि. तहको कार्यालय प्रमुखको दरबन्दी सृजना गर्दा लेखा समुहको दरबन्दी सृजना नहुनुमा कतै केन्द्रीय कार्यालयकै कमजोरी त होइन भन्ने प्रश्न गर्ने ठाउँ रहेको छ भनि अनुमान गर्न सकिन्छ । यस्तो अवस्था जिल्ला कार्यालयहरूमा भएतापनि बजेट खर्च गर्ने सन्दर्भमा बिभागबाट समेत कतिपय कार्यालयहरूलाई बेलाबेलामा विभिन्न सरसल्लाह तथा निर्देशनहरु समेत दिएको हुनाले आर्थिक अनुशासन कायम गर्नमा सहयोग समेत हुदै आएको छ ।

कार्यालयको दैनिक कृयाकलाप सञ्चालन गर्नको लागि एकातिर विनियोजित बजेट एकदमै सीमित छ । सो सीमित बजेटकै परिधिभित्र रहेर वार्षिक कृयाकलापहरू सम्पन्न गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था रहेको छ । अर्कोतिर बेला बेलामा समय नपुग्दै कर्मचारीहरूको छिटो छिटो सरुवा हुने प्रवृत्तिले सरुवा भ्रमण खर्चमा विनियोजित रकम थोरै हुने हुनाले वर्षौंसम्म बक्यौता रहने परिपाटिले प्रत्येक कार्यालय प्रमुखहरूको टाउको दुखाइ हुने गरेको अवस्था विद्यमान छ । यस अवस्थालाई आउन नदिनका लागि कि सरुवा भ्रमणमा यथेष्ट बजेट विनियोजन हुनुपर्-यो, कि त निश्चित समय पूरा गरेपछि मात्रै सरुवा हुने परिपाटिको विकास हुनुपर्-यो । अनिमात्र यस किसिमको समस्याबाट कार्यालयहरू मुक्त हुन सक्दछन् । यसतर्फ सम्बन्धित निकायको ध्यान जानु अनिवार्य छ ।

नियमबमोजिम खर्च नभएर वा तोकिएका निश्चित मापदण्डहरू पूरा नगरेको अवस्थामा अन्तिम लेखापरिक्षणको क्रममा बेरुजु औल्याउने गरिन्छ । बेरुजु भन्ने वित्तिकै सबै रकम हिनामिना भएको हो कि भन्ने आशंका गर्ने गरिन्छ । तर नियमानुसार रुजु हुन नसकेको अवस्थामा मात्रै बेरुजु कायम हुने हो । यस कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरू अन्तर्गत विगत वर्षहरूदेखि नै केही मात्रामा बेरुजुको अंक कायम हुदै आएको छ । महालेखा परिक्षकको पछिल्लो विवरण बमोजिम हालसम्मको कूल बेरुजु रु ५,८५,००,०००।०० कायम भएको व्यहोरा उल्लेख छ । सो उल्लेखित बेरुजु अंकमध्ये पेशकी बेरुजुको प्रतिशत बढी रहेको छ । कतिपय जिल्ला तथा उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूले खर्च गर्दा निश्चित रुपमा पालना गर्नुपर्ने नियमहरूलाई समेत पालना गर्नमा कन्जुस्याइ गर्ने हुनाले बेरुजुको अंक बढ्न गएको हो । यसरी कायम भएको बेरुजुलाई निश्चित मापदण्डहरू पूरा गरि बेरुजु फर्स्योट गर्नेतिर सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखहरू लागि पर्नुभएको हुदा निकट भविष्यमा यस किसिमका बेरुजुहरू नआउने विश्वास गर्न सकिन्छ । यसरी कायम हुन आएको बेरुजु रकममध्ये पेशकी बेरुजु रकम कार्यालय भवनहरू निर्माणको क्रममा रहेकोले भवन निर्माणको लागि सम्बन्धित फर्मलाई नियमानुसार दिनुपर्ने मोबिलाइजेशन पेशकीको रुपमा रहेको रकम हो । त्यस्तो बेरुजु रकम सम्बन्धित कार्यालयको भवन निर्माण सम्पन्न भएपछि अन्तिम बिल भुक्तानी हुनुभन्दा अगाडि नै पेशकी कट्टा गरि सम्बन्धित फर्मलाई भुक्तानी गरिने हुँदा सो पेशकी रकम फर्स्योट हुने गर्दछ । अन्य बेरुजु रकमलाई पनि प्रचलित प्रकृयाहरू पु-याई सम्परिक्षण गरिने र बेरुजुलाई शून्यमा पु-याउने लक्ष्य यस कार्यालयले राखेको छ ।

दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले प्रक्षेपण गरेको बजेट:

यस कार्यालयको संस्थागत सुधारको लागि विगतमा धेरै प्रयासहरू भएतापनि त्यसबाट ठोस रुपमा निष्कर्ष निस्कन नसकेकोले पञ्चवर्षीय योजना मार्फत तोकिएको उद्देश्य हासिल गर्ने प्रयास गरिएको थियो । आ.व. २०६८।६९ देखि ०७२।७३ सम्मका लागि ६ वटा लक्ष्यहरू, २० वटा रणनीतिहरू र १८६ वटा कृयाकलापहरू सम्पन्न गर्ने गरि प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । सो पञ्चवर्षीय योजना २०७३ असार मसान्तमा पूरा भएको छ । सो योजनाले राखेका कतिपय उद्देश्यहरूलाई पूरा गर्न नसकेतापनि केही मात्रामा भएपनि तोकिएका उद्देश्यहरू पूरा भएको कारणले गर्दा सुधारका संकेतहरू देखिन थालेका छन् ।

प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको समाप्ति लगत्तै दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना लागू भैसकेको छ । आ.व. २०७३/७४ देखि २०७७/७८ सम्मको अवधिलाई लक्षित गरि दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । यस योजनाले लिएका उद्देश्यहरू पूरा गर्नका लागि ४ वटा लक्ष्यहरू तथा सो संग सम्बन्धित २९ वटा रणनीतिहरू अंगिकार समेत गरिएको छ । यी लक्ष्यहरूको प्राप्ति गर्नका लागि कूल रकम रु. ३,८१,९०,४५,०००।०० आवश्यक पर्ने देखिन्छ । प्रत्येक लक्ष्यहरूको प्राप्तिको लागि के कति रकम आवश्यक पर्ने हो त्यसको बिस्तृत विवरण तपसिलमा उल्लेख गरिएको छ ।

तपसिल

सि.नं	लक्ष्य	आवश्यक पर्ने बजेट आ.व. अनुसार (रु.हजारमा)					जम्मा
		२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	
१	सरकारवादी मुद्दाहरूको अभियोजनलाई वैज्ञानिक, वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने ।	२३९००	२२९५०	२०३७५	१७३७५	१७३७५	१०९६७५
२	सरकारवादी मुद्दा र रिटको प्रतिरक्षामा प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्ने ।	३२३०	५६३०	५५३०	४०३०	३९३०	२२३५०
३	सरकारी वकीलको पेशालाई व्यावसायिक बनाउने ।	१५९७०	२०३४५	२००४५	२५०४५	२५१४५	१०६५५०
४	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने ।	८०६१७४	८१४५७४	८७९०७४	५६९४७४	५२८६७४	३५८८४७०
		८४९२७४	८६३४९९	९२५०२४	६१५९२४	५७५१२४	३८१९०४५

यसरी दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले परिकल्पना गरेका लक्ष्यहरू पूरा गर्नको लागि ठूलो रकमको आवश्यकता पर्ने माथिको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ । लक्ष्यहरू जतिसुकै राम्रो भएतापनि त्यसको कार्यान्वयनमा बजेटको ठूलो भूमिका रहने कुरालाई कसैले पनि नकार्न सक्दैन । सबल, सक्षम, जुभारु एवं उत्प्रेरित नेतृत्व तथा आवश्यक पर्ने बजेट समयमा नै उपलब्ध भएको खण्डमा मात्रै तोकिएको लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस कार्यालयको विगतको परिपाटीलाई हेर्दाखेरी समयमै बजेट सहज रूपमा प्राप्त हुन नसकेको तितो यथार्थता रहेको छ । यस दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना बमोजिमका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्ने कार्यमा बजेट समयमै प्राप्त हुनु अनिवार्य छ । चालु आ.व. मा रणनीतिक योजना बमोजिम, योजना कार्यान्वयनका लागि समेत अपेक्षित बजेट रकम विनियोजन हुन सकेको छैन । त्यसको लागि स्पष्ट कारणहरू सहित सम्बन्धित निकायमा आवश्यक रकमको लागि लेखापट्टी भैरहेको छ । तसर्थ महत्वपूर्ण एवम् दूरगामी प्रभाव पार्ने यस दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनका लागि समयमै सम्बन्धित निकायहरूको ध्यान जानुपर्ने देखिन्छ । आशा गरौं यस महान् लक्ष्यहरूको प्राप्तिको लागि सबैबाट उचित किसिमको सहयोग यो संस्थाले प्राप्त गर्न सक्नेछ ।

आर्थिक प्रशासन र व्यवस्थापनका सुधारका क्षेत्रहरू :

कुनै पनि संगठनको लागि आर्थिक पक्षको महत्व एकदमै रहेको हुन्छ । आर्थिक पक्ष बिना कुनै पनि कार्यहरू सम्पादन गर्न नसकिने हुदा प्रत्येक संगठनमा यसको आफ्नै किसिमको महत्व रहेको हुन्छ । यस महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरूको आर्थिक प्रशासन तथा व्यवस्थापनमा सुधार गर्नका लागि निम्न बमोजिमका पक्षहरूमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

(क) उपलब्ध श्रोत, साधनको प्रयोग गरि योजनाका कृयाकलापहरूको कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्ने :

यस कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरूमा विनियोजित बजेट रकम अत्यन्तै न्यून हुने हुदा विनियोजित रकमबाट अत्यावश्यक कार्यहरूको लागि मितव्ययी किसिमले उपलब्ध श्रोतलाई प्रयोग गरि कार्यालयको लक्ष्य प्राप्तमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि सबै सम्बन्धित व्यक्तित्वहरूबाट उचित किसिमको व्यवस्थापन हुनु अत्यन्त जरुरी देखिएको छ ।

(ख) **आर्थिक बिबरणको नियमित प्रतिवेदन :**

मातहतका कार्यालयहरूबाट समयमै पठाउनुपर्ने कतिपय आर्थिक बिबरणहरू समयमै नपठाउने कारणले गर्दा तालुक निकायहरूमा रिपोर्टिङ गर्ने कतिपय विषयहरूलाई पठाउन नसकिएकोले त्यसतर्फ सम्बन्धित व्यक्तित्वहरूले ध्यान दिनुपर्ने देखिएको छ ।

(ग) **जिन्सी सामानको अभिलेख व्यवस्थापन :**

मातहतका कार्यालयहरूमा प्रत्येक वर्ष केही न केही सामानहरू खरिद भैरहेका र त्यसको लगत यथोचित रूपमा राख्नुपर्ने हुन्छ । तर मातहतका कार्यालयहरूबाट त्यस किसिमको बिबरणको अभिलेख राख्ने र त्यसको बिबरण समयमै तालुक निकायहरूमा पठाउने कार्यमा नियमित हुन नसकेको हुदा यसतर्फ ध्यान दिन जरुरी छ ।

(घ) **सम्बन्धित शीर्षकबाट मात्र खर्च गर्ने परिपाटीको बिकास हुनुपर्ने :**

सरकारी रकम खर्च गर्दा तोकिएका निश्चित मापदण्डहरूको पालना गर्दै अनुशासित किसिमले खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । तर हाम्रा मातहतका कतिपय कार्यालयहरूमा तोकिएको खर्च शीर्षकबाट खर्च नगरि रकम बचत भएको शीर्षकबाट खर्च गर्ने परिपाटीको बिकास बढीरहेको छ । यस तर्फ समयमै ध्यान नदिइएमा एकातिर बेरुजुको मात्रा बढ्दै जान्छ भने अर्कोतिर वित्तीय अनुशासन कायम गर्नमा बाधा पर्ने हुदा यसतर्फ सबैको ध्यान जानु जरुरी छ ।

(ङ) **पेशकी संस्कृतिको सुधार हुनुपर्ने :**

सरकारी नियमानुसार तोकिएको काम गर्नका लागि निश्चित प्रकृया पुरा भएपछि पेशकी दिन सकिने व्यवस्था छ । पेशकी लिएपछि त्यसको फर्स्योट तोकिएको समयभित्रै गरिसक्नुपर्ने हुन्छ । तर हाम्रा कतिपय कर्मचारी साथीहरू तथा अन्यले पेशकी लिएपछि तोकिएको समयभित्रै फर्स्योट नगरि आ.ब.को अन्तिमतिर आएर मात्रै पेशकी फर्स्योट गर्ने परम्पराले हामीलाई नै चुनौती दिएको छ । त्यसैगरी भवन निर्माणको लागि लिएको पेशकी समेत समयमै फर्स्योट हुन नसक्दा पेशकी बेरुजुको रकम बर्षेनी बढीरहेको हुदा यसतर्फ सुधार गरिनु आवश्यक देखिन्छ ।

(च) **बेरुजुको अभिलेखांकन तथा लेखा परिक्षणले औल्याएका विषयहरूको कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्ने :**

यस कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरूमा अन्तिम लेखा परिक्षण हुँदा कायम हुन आएको बेरुजुको अंक प्रत्येक वर्ष थपिदै गैरहेको छ । यसको बिबरण महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहेको र बेरुजु फर्स्योट गर्ने कार्यमा कार्यालय प्रतिबद्ध रहेको छ । बेरुजु बढ्नुमा कतै हाम्रो संस्कार त जिम्मेवार छैन त्यसतर्फ पनि सोच्नुपर्ने अवस्था आएको छ । पद बढ्दैजाने तर आर्नो नामको बेरुजु फर्स्योट गर्ने कार्यमा उदासिन हुने संस्कारले कतै हाम्रै उचाइ त घट्न गएको छैन यसतर्फ सोच्नुपर्ने बेला आएको छ । त्यसैगरी कतिपय सैद्धान्तिक पक्षहरूमा अन्तिम लेखा परिक्षण गर्दा उठेका विषयहरूतर्फ पनि ध्यान जानु आवश्यक देखिएको छ ।

(छ) **योजनाले प्रक्षेपण गरेका कार्यहरू तोकिएको समयमै सम्पादन हुनेगरी बजेट निकासी गराउने ।**

कार्यपत्र नं. १८

महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक भूमिका निर्वाह गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्य विधिगत निर्देशिका

सूर्यराज दाहाल, सहन्यायाधिवक्ता
ईश्वरीप्रसाद ढकाल, उपन्यायाधिवक्ता

परिचय

नागरिक हक अधिकार र स्वतन्त्रतामा अंकुस लाग्न नदिन तथा राज्यले परिकल्पना गरेको निस्पक्ष, स्वच्छ न्याय र कानूनी राज्यको अवधारणालाई व्यवहारमा उतार्न नेपालको संविधानमा विभिन्न संवैधानिक निकायहरूको व्यवस्था गरिएको छ । राज्यको न्याय व्यवस्था कायम राख्न र सरकारी काम कारवाहीमा द्विविधा उत्पन्न हुन नदिन, स्वतन्त्र रूपमा कानूनी राय परामर्श प्राप्त गर्नको लागि नेपालको संविधानको भाग-१२ मा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालको संविधानको धारा ले महान्यायाधिवक्ता जल्लुङ्गालाई प्रमुख रूपमा निम्न जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ:-

- क. नेपाल सरकार, नेपाल सरकारले तैकिदिएको अन्य अधिकारी र संसद वा त्यसको कुनै समितिलाई कानूनी राय सल्लाह प्रदान गर्ने ।
- ख. नेपाल सरकारको हक हित र सरेकार निहित रहेको मुद्दाको अभियोजनकर्ता र नेपाल सरकार उपर दायर भएका मुद्दाहरूमा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने ।
- ग. नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर भएको मुद्दा फिर्ता लिदा राय दिने ।
- घ. सर्वोच्च अदालतले गरेको कानून व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने गराउने ।
- ङ. हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई मानवचित व्यवहार नगरेकोमा मानवचित व्यवहार गर्न लगाउने वा आफन्तलाई भेटघाट गर्न नदिएमा भेटघाट गर्न लगाउने ।
- च. वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्ने ।

महान्यायाधिवक्ताबाट आफ्नो संवैधानिक भूमिका निर्वाह गर्दा आफ्ना काम कर्तव्य र अधिकार तैकिएको शर्तको अधिनमा रहि प्रयोग र पालना गर्ने गरी मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई प्रत्यायेजन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । सेही व्यवस्था अनुरूप उच्च सरकारी वकील कार्यालय, विशेष सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यरत सरकारी वकीलहरूबाट महान्यायाधिवक्ताको प्रत्यायेजित अधिकारलाई प्रयोग गरि रहेको अवस्था देखिन्छ ।

महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने सन्दर्भमा नेपालको संविधान लगायत सरकारी मुद्दा सम्बन्धी १९९९, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५, सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५, अन्य प्रचलित कानून र निर्देशिकाहरू जारी भएको अवस्था छ । महान्यायाधिवक्ताबाट आफूमा निहित अधिकारहरू मातहतका सरकारी वकीलहरूलाई प्रत्यायेजन गरी निजहरूबाट समेत उक्त काम कर्तव्य र अधिकार प्रयोग हुँदै आई रहेको सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक जिम्मेवारी निर्वाह गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधिगत निर्देशिका आवश्यक पर्ने देखिन्छ । महान्यायाधिवक्ताको जिम्मेवारी पूरा गर्दा अपनाउनुपर्ने कार्यविधि सम्बन्धमा, से सम्बन्धी कतिपय विषयगत निर्देशिकाहरू जारी समेत भएको अवस्था रहेकोले, समग्र संवैधानिक भूमिका सम्बन्धी कार्यविधिमा भन्दा खास-खास विषयहरू जस्तै कानूनी सल्लाहकार, अभियोजनकर्ता, हिरासत अनुगमनकर्ता, मानव अधिकारको संरक्षण मुद्दा फिर्ता सम्बन्धी रायदाता लगायत विषयहरूलाई प्राथमिकतापूर्वक व्यवस्थापन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

महान्यायाधिवक्ताले निर्वाह गर्नुपर्ने उपर्युक्त उल्लिखित विभिन्न कार्यहरू मध्ये धेरै विषयमा निर्देशिका बनेको, केहि विषयमा समय समयमा निर्देशन जारी भएतापनि सबै विषयहरूलाई समेटेर एकिकृत रूपमा कार्यविधि बन्नु आवश्यक छ । यसरी बन्नु पर्ने कार्यविधिको आवश्यकता, त्यसको चैतिय र त्यसमा समेटनु पर्ने विषयहरूलाई निम्न अनुसार छुट्टैछुट्टै शिर्षकमा उल्लेख गरिएको छ ।

कानूनी सल्लाहकारको जिम्मेवारी निर्वाह गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधि:

नेपाल संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई नेपाल सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको रूपमा स्थापित गरेको छ । सरकार र सरकारी निकायका काम कारवाहीहरू संविधान र प्रचलित कानून बमोजिम पूरा गर्नका लागि संवैधानिक र कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र सरकार मातहतका निकाय वा पदाधिकारीहरूलाई आधिकारिक रूपमा कानूनी राय सल्लाह र परामर्श दिने निकायको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका उच्च सरकारी वकील कार्यालय तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूले गर्दै आएका छन् । संवैधानिक व्यवस्थालाई हेर्दा, संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तर्क दिएका अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिनु महान्यायाधिवक्ताको कर्तव्य हुने भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ^{२१३} । साथै महान्यायाधिवक्ता संघीय संसद वा त्यसको कुनै समितिको समेत सल्लाहकार रहने संवैधानिक प्रावधान रहेको छ । सो सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताले संघीय संसद वा त्यसको कुनै समितिले गरेको आमन्त्रण बमोजिम त्यस्तै बैठकमा उपस्थित भई कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्न सक्नेछ भन्ने संवैधानिक व्यवस्था छ^{२१४} । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय वा सो मातहतमा रहने अन्य सरकारी वकीलहरूले कानूनी राय दिँदा संविधानको धारा १५८ बमोजिम (७), प्रत्यायोजित अधिकारको रूपमा नभई सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली २०५५ मा उल्लेख भए बमोजिम राय दिने गर्दछन्^{२१५} ।

कानूनी राय सल्लाह सम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थित बनाउन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा, नेपाल सरकार र नेपाल सरकारका निर्णयबाट सम्पादित काम कम विवादित बनाउनका लागि सरकारी वकीलहरूले सक्रिय कानूनी सल्लाहकारको भूमिका निर्वाह गर्दै आवश्यक कानूनी राय दिने, नेपाल सरकार निहित रहेका विषयहरूमा सरकारका विभिन्न तहका निकायहरूका सक्रिय कानूनी सल्लाहकारको रूपमा कार्य गर्ने एवं आवश्यक कानूनी राय दिने विषयलाई प्रथम रणनीतिक योजनाको आधारभूत मूल्य मान्यता मानेको थियो । उक्त रणनीतिक योजनाले कानूनी विषयमा सरकारी वकीलसँग राय सल्लाह लिने परिपाटिको विकास गर्ने रणनितिलाई समावेश गरेको थियो । यसका लागि सरकारले आफ्ना काम कारवाही सम्पन्न गर्ने क्रममा कुनै निर्णय गर्नु पूर्व कानूनी राय लिने प्रक्रियालाई वाध्यात्मक बनाउनु पर्ने र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा यस सम्बन्धी अलगगै विभाग गठन गर्ने प्रस्ताव गरेको थियो^{२१६} । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रदान हुने कानूनी राय सम्बन्धमा सेलाई व्यवस्थित गर्न, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा मानव अधिकार संरक्षण, कानूनी राय तथा सुशासन विभाग गठन भई सो अन्तरगत कानूनी राय महाशाखा र कानूनी राय अभिलेख शाखाबाट काम गर्ने जिम्मेवारी दिइएको देखिन्छ^{२१७} । त्यस्तै गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूले प्रदान गरेको राय अवज्ञा गरेको कार्ययोजना, अनुसन्धान, अनुगमन तथा मानव अधिकार सचिवालयमा जानकारी गराउने संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने गरी प्रथम पञ्च वर्षीय योजनामा लक्ष्य लिइएको भएतापनि सो हालसम्म कार्यान्वयन भएको व्यवस्था छैन^{२१८} । तथापी कानूनी राय प्रदान गर्ने महाशाखा र सोको अभिलेखीकरण गर्ने व्यवस्था भने भएकै देखिन्छ । यसको लागि विस २०६८ सं. ालबाटै कार्यविभाजन बमोजिम कानूनी राय परामर्श तथा सुशासन विभागले कानूनी राय प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाइएको थियो । सरकारी वकीलको पेशालाई सुदृढीकरण र व्यावसायिक बनाउनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्तरगतबाट कानूनी राय प्रदान गर्न संस्थागत क्षमता विकास गर्न पर्ने देखि यस्ताई प्रमुख रणनीतिहरू अन्तरगत राखिएको छ^{२१९} । नेपालको संविधान र कानूनले नेपाल सरकारको कानूनी सल्लाहकार महान्यायाधिवक्ता र निज मातहतका सरकारी वकीलहरू हुने परिकल्पना गरेको छ । नेपाल सरकारको कार्य विभाजन नियमावलीले कानून तथा

^{२१३}नेपालको संविधान धारा १५८ (१)^{२१४}नेपालको संविधान धारा १५८ (४)^{२१५}सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५, को नियम ११ (ख), १४(ड), १६(ड) र ३४^{२१६}महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको रणनीतिक योजना २०६८/६९-२०७२/०७३, पृष्ठ-४५, ४६^{२१७}महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको कार्यसंचालक तथा कार्यविवरण निर्देशिका २०७३^{२१८}महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देशे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना ०७३/७४-०७७-७४, पृष्ठ १६^{२१९} पृष्ठ ५८

न्याय मन्त्रालयलाई पनि कानूनी राय प्रदान गर्ने जिम्मेवारी दिइएको अवस्थालाई हेर्दा कानून र कार्यविधिमा देहेरेपन आउन नदिने गरी व्यवस्था गर्न आवश्यक रहेको छ । कानूनी राय प्रदान गर्नको लागि स्पष्ट प्रकृया र कार्यविधि बनेको छैन । सेको लागि कानूनी राय माग गर्ने प्रकृया समयलाई आधार मानी कानूनी राय सम्बन्धी व्यवस्थालाई व्यवस्थित गर्नु आवश्यक छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रथम रणनीतिक योजनामा उल्लेख भए मुताविक छुट्टै दिग्दर्शन तर्जुमा र मस्यौदा गर्दा सरकारी वकीलको राय परामर्श लिने कानूनी व्यवस्था र प्रचलनको अभाव रहेको हुँदा से सम्बन्धी विषयलाई कार्यविधि बनाई समेट्नु पर्ने देखिन्छ । सरकारी निकायबाट तयार हुने लिखित जवाफ र निवेदनको विषयमा सरकारी वकीलले नै प्रतिनिधित्व गर्नुपर्ने अवस्था रहेकोले प्रारम्भवाटै सरकारी वकीलसँगै कानूनी राय लिई लिखित जवाफ तयार गर्नु पर्ने विषयलाई कार्यविधिमा उल्लेख गर्नुपर्ने देखिन्छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रदान गरिने कानूनी रायको सामान्य ढाँचासम्म बनेको स्थिती छ । से ढाँचामा राय माग गरिएको विषय, संक्षिप्त तथ्य विवरण, विभागीय राय, कानूनी व्यवस्था र राय सम्बन्धी खण्डहरू उल्लेख भएको देखिन्छ^{२२०} । उल्लेखित राय प्रदान गरिने ढाँचालाई समयानुकूल परिमार्जन गरी प्रत्येक तहका सरकारी वकीलहरूले प्रदान गर्ने कानूनी रायको ढाँचा तयार गरी लागु गर्नुपर्ने देखिन्छ । महान्यायाधिवक्ताले प्रदान गर्ने कानूनी राय सम्बन्धमा संविधानको व्यवस्था भएको र सरकारी वकीलहरूले प्रदान गर्ने कानूनी रायको विषय, संविधानतः प्रत्यायोजित रूपमा प्रयोग भएको अवस्थालाई हेर्दा, महान्यायाधिवक्तावाटै प्रदान हुने कानूनी राय सम्बन्धी विषयलाई समेत कार्यविधिमा समेटिनु पर्ने देखिन्छ । जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, उच्च सरकारी वकील कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले दिने कानूनी राय आफ्नो प्रादेशिक अधिकार क्षेत्र भित्रको क्षेत्रमा दिइने हुँदा फरक-फरक ढाँचा निर्धारण गरी कार्यविधिमा समेटिनु आवश्यक छ । त्यस्तै गरी सरकारी वकीलले कानूनी राय प्रदान गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरूलाई समेत कार्यविधिमा समेटिएमा, सरकारी वकीलबाट प्रदान हुने कानूनी रायमा एकरूपता आउने देखिन्छ । यसरी हेर्दा महान्यायाधिवक्ताको कानूनी सल्लाहकारको जिम्मेवारीलाई संविधान बमोजिम र कानून बमोजिम अलग-अलग व्यवस्था गरिए पनि निर्देशिका बनाई त्यसलाई लागु गर्दा स्पष्ट प्रकृया र कार्यविधि तयार भई कानूनी सल्लाहकारको भूमिकालाई थप सहज महत्वपूर्ण र आवश्यक बनाउन सकिन्छ । त्यस्तै कार्यविधिमा कानूनी रायको अभिलेख सम्बन्धि व्यवस्था समेत उल्लेख हुनु उपयुक्त देखिन्छ ।

अभियोजनकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्दा अपानाउनु पर्ने कार्यविधि:

नेपालको संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई प्रमुख अभियोजनकर्ताको रूपमा स्वीकार गरेको छ । नेपाल सरकारको हक हित वा सरेकार रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका सरकारी वकीलबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिने कुरालाई संविधानमा उल्लेख गरिएको छ । वर्तमान संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुने^{२२१} संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त अधिकार र काम तोकिएको शर्तको अधीनमा रही मातहतका सरकारी वकीललाई सुम्पन सक्ने व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ । सेही व्यवस्था मुताविक सरकारी वकीलहरूले ेनमा भएको व्यवस्थानुसार मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र समेत पेश गर्दै आई रहेका छन् । प्रचलित कानूनले महान्यायाधिवक्तालाई सरकारी वकीलको परिभाषा भित्र राखेको र सरकारी मुद्दाको अभियोजनकर्ताको रूपमा महान्यायाधिवक्ता र अन्य सरकारी वकीलहरू रहेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ेन, २०४९ को अनुसूची भित्रका मुद्दामा अनुसन्धानको क्रममा पक् (१)राउ परेका अभियुक्तको वयान लिने र अनुसन्धान तहकिकात पश्चात प्राप्त मिसिल अध्ययन गरी मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने र मुद्दा चल्ने निर्णय गरेकोमा से निर्णय अनुसार अभियोगपत्र दायर गर्ने। अनुसूची भित्रका सरकारवादी हुने देवानी मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय ग (२)री मुद्दा चल्ने देखिएमा सम्बन्धित अदालतमा फिराद दायर गर्ने तथा अनुसूची बाहिरका नेपाल सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धान अधिकृतबाट प्राप्त मिसिल हेर्दा संकलित सबूद प्रमाणका आधारमा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने र मुद्दा चल्ने निर्णय गरेकोमा अभियोगपत्र तयार गरी मुद्दा दायर गर्न सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृत समक्ष मिसिल र निर्णयको प्रतिलिपि पठाउने, मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा मिसिल तथा निर्णयको प्रतिलिपि सहित निकासाका लागि उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा पठाई

^{२२०}सरकारी वकील दिग्दर्शन २०६३, पृष्ठ ३३६

^{२२१}नेपालको संविधान धारा १५८ (२)

निकासा भए अनुसार गर्ने अभियोजन सम्बन्धी कर्तव्य र अधिकारको प्रयोग जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलहरूबाट भइरहेको छ ।

त्यसै गरी आफ्नै प्रादेशिक क्षेत्र भित्र रहेका उच्च अदालत वा अन्य कुनै अड्डा अदालतमा नेपाल सरकारको तर्फबाट अभियोगपत्र, पुनरावेदनपत्र र निवेदन दायर गर्ने गराउने कार्य उच्च सरकारी वकील कार्यालयले गर्ने र वैशेषिक रोजगार ेन अन्तरगतको कसुर सम्बन्धी मुद्दामा अनुसन्धान अधिकारीबाट प्राप्त मिसिल अध्ययन गरी सबुद प्रमाणको आधारमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय समेत विशेष सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलहरूबाट भइरहेको छ । त्यस्तै गरी कुनै अदालत वा न्यायीक अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अन्तिम निर्णय गर्ने कार्य महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट हुने व्यवस्था रहेको छ । मुलतः मुद्दा चलाउने निर्णय प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गर्ने मातहत सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट भई रहेकोमा, मुद्दा नचलाउने निर्णय मात्रै जिल्ला र उच्च सरकारी वकील कार्यालयको निर्णय पश्चात अन्तिम निर्णयका लागि महान्यायाधिवक्ताको समक्ष पेश गरी भएको निकासा बमोजिम हुने गरी व्यवस्था भएको छ । प्रतिवादी नहुने मुद्दाहरू र प्रतिवादी भएपनि अनुसन्धान तहकिकातबाट प्रतिवादी खुल्न नसकेका मुद्दा नचलाउने अन्तिम निर्णय गर्न सक्ने अधिकार पुनरावेदन तहको सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गरिएको व्यवस्था देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा महान्यायाधिवक्ताको अभियोजनकर्ताको रूपमा रहेको संवैधानिक जिम्मेवारीलाई मातहतका सरकारी वकीलहरूबाट प्रत्यायोजित अधिकार अन्तरगत प्रयोग भई आएको देखिन्छ । उल्लेखित संवैधानिक जिम्मेवारी पुरा गर्ने प्रयोजनको लागि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ेन, नियमावलीमा भएको व्यवस्था मूताविककै भएको अवस्था छ । महान्यायाधिवक्ताको उल्लेखित कार्यलाई मूर्तरूप दिन सरकारी वकील दिग्दर्शन २०६३, सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान तथा अभियोजन सम्बन्धी निर्देशिका २०७३, सरकारी वकीलहरूलाई जारी गरिएको निर्देशिका २०७३, अभियोगपत्र लेखन सम्बन्धमा तत्कालिन सुधार गर्न जारी गरिएको निर्देशन २०७३, अपराध पिडित र साक्षी सहायता निर्देशिका, २०७३, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रथम तथा देशे पञ्चवर्षिय रणनितिक योजनाले अभियोजनकर्ताको रूपमा रहेको महान्यायाधिवक्ताको विभिन्न भूमिका तथा कार्यविधिलाई स्पष्ट पारि रहेको देखिन्छ । समग्र देशभित्र पर्ने सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा स्वयं मुद्दा न्यायाधिवक्ताबाट अभियोजकको भूमिका आफैले निर्वाह गर्न संभव नहुने हुँदा निज मातहतका सरकारी वकीलहरूबाट प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग भएको हे । प्रस्तुत भूमिकालाई सहज, सरल र व्यवस्थित बनाउन छुट्टै अभियोजन कार्यविधि निर्देशिकाले, सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ । विशेषगरी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्दा सेको अभिलेख व्यवस्थापन र नचल्ने निर्णय भएकोमा से निर्णय निकासार्थ तालुक निकायमा पठाउनु पर्ने विषयलाई कार्यविधिमा नै उल्लेख गरिएमा अनुसन्धान र अभियोजन सफल हुने देखिन्छ ।

महान्यायाधिवक्ताले अभियोजनकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्दा, प्रचलित फौजदारी कसूर र सजाय सम्बन्धी ेन लगायत अन्य प्रचलित कानूनको आधारमा निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालमा फौजदारी कसुर र सजाय सम्बन्धी एकिकृत कानूनको अभाव रहेको र एउटै अपराधिक कार्यको लागि विभिन्न कानूनहरू आकर्षित हुने व्यवस्था रहेको छ । से सम्बन्धी दुविधालाई सहज बनाउन समेत अभियोजन सम्बन्धी कार्यविधिबाट सहजता हुने देखिन्छ । अभियोजन र अनुसन्धानलाई समन्वयात्मक ढंगबाट अगाडि बढाउनको लागि चाल्नु पर्ने उपायहरूलाई समेत कार्यविधिमा समेटी अभियोजनलाई थप मजबुत बनाउन सकिने हुन्छ । हचुवा तथा गलत निर्णय गर्ने र गरिएको निर्णयको अभिलेखिकरण नगर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न समेत कार्यविधिले सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ । सरकारी वकीलबाट हुने निर्णयहरू मध्ये मुलतः मुद्दा नचल्ने गरी गरिएका निर्णयहरू तथा आंशिक निर्णयहरूको व्यवस्थापन तथा तालुक निकायमा पठाउने व्यवस्था, तालुक निकायबाट हुने अनुगमन र अभिलेख प्रणालीलाई व्यवस्थित गरी सरकारी वकीललाई थप उत्तरदायी र जिम्मेवार बनाउने विषयमा कार्यविधि केन्द्रित रहनु पर्ने अवस्था रहेको छ । वर्तमान अवस्थामा मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्दा सरकारी वकीलले प्रमाणको आधारमा मुद्दा चलाउन प्रयत्न नभएका प्रमाणहरूमा पनि मुद्दा चलाउने प्रवृत्ति रहेको छ, यस्तै प्रवृत्तिलाई सुधार गरी व्यवस्थित अभियोजन प्रणालिको विकास गर्न समेत कार्यविधिको आवश्यकता पर्ने र उल्लेखित समस्यालाई निराकरण समेत गर्न सकिने देखिन्छ । अभियोजनकर्ताको रूपमा सरकारी वकील, अनुसन्धानको सुपरिवेक्षक, वैयक्तिक स्वतन्त्रताको रक्षक न्यायकर्मी, पिडितको प्रतिनिधि, अदालतको सहयोगी लगायत भूमिकामा रहने हुन्छ । सेको लागि स्वच्छ सुनुवाई, पिडितका अधिकार, अभियुक्तका अधिकार र सामाजिक

हित र सुरक्षाका विषयहरू, मानव अधिकार, लैंगिक न्यायर वाल न्यायका अवधारणा अनुकुल हुने गरी समेत अभियोजन सम्बन्धी कार्यविधिमा समेटिनु उपयुक्त देखिन्छ ।

अभियोजनकर्ताले अभियोग लगाउँदा प्राप्त प्रमाणहरूको आधारमा कानूनको उचित प्रयोग गरी कानूनको दफा प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । तर धेरै कानून र दफाहरू प्रयोग गरी अभियोग लगाउने प्रचलनको अभियोजन कमजोर हुँदै गएको देखिन्छ । सरकारी वकीलको व्यवसायीक दक्षतामा अभिवृद्धि गर्न उल्लेखित कमजोरी हुन नदिन कार्यविधिगत निर्देशिका आवश्यक छ । संविधानको धारा १५८ बमोजिम (७)म प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गर्ने सरकारी वकीलले अभियोजन गर्दा धेरै प्रतिवादीहरू अभियोजन गर्ने र केही उपर नगर्ने निर्णय भएको अवस्थामा, प्राप्त प्रमाणहरूमा आधारमा, आंशिक निर्णय बढेर गरी सबैजना उपर अभियोजन गर्न सकिने विषयलाई कार्यविधिमा समेट्नु पर्ने देखिन्छ । सरकारी वकीलहरूसँग रहेको अभियोजन सम्बन्धी अधिकार प्रचलित कानून बमोजिम प्रयोग हुने भएतापनि त्यो अधिकार संविधानतः हेर्दा महान्यायाधिवक्ताको प्रत्यायोजित अधिकार नै भएकोले, सरकारी वकीलहरूले प्रयोग गर्ने अधिकारको प्रयोग गर्नका लागि छुट्टै कार्यविधिको आवश्यकता पर्दछ । महान्यायाधिवक्ताको प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गरी अभियोजन गर्दा सरकारी वकीलहरू सिद्धान्तः स्वतन्त्र नै रहनु पर्ने हुन्छ र उक्त प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गर्ने सरकारी वकील आफूले गरेको निर्णय प्रति स्वयं उत्तरदायी पनि हुनु पर्ने हुन्छ । यस्तै अवस्थामा कुनै खास प्रकारका मुद्दाहरू चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्दा स्वयं महान्यायाधिवक्ताको भूमिका र सरकार देखिएको अवस्थामा आफूले गरेको निर्णय प्रति स्वयं उत्तरदायी हुनु पर्ने सरकारी वकीललाई प्राविधिक रूपमा अपठ्यारे पर्न जाने हुन्छ । तसर्थ खास प्रकृतिका मुद्दा र महान्यायाधिवक्ताले चाहेका मुद्दामा महान्यायाधिवक्ताले स्वयं प्रमाणको मूल्यांकन गरी लिखित रूपमा मुद्दा चल्ने अथवा नचल्ने निर्णयार्थ लिखित निर्देशन गर्न सक्ने व्यवस्थालाई कार्यविधिमा समेटि लागू गरेमा महान्यायाधिवक्ताको भूमिका थप स्पष्ट हुने र सरकारी वकीललाई पनि निर्णय गर्दा सहज र सुरक्षित महसुस हुने देखिन्छ ।

सरकारी वकीलले तथ्य प्रमाणको विश्लेषण गरी देखाे व्यक्तिलाई कुशलता पूर्वक अभियोग पत्र दायर गर्नु पर्ने हुन्छ । नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान प्रकृया अपर्याप्त भएको वा अनुसन्धान सम्बन्धमा कुनै खास तरिका वा विधि अपनाउनुपर्ने वा अनुसन्धान तहकिकात गर्ने अधिकारीको विभागीय प्रमुखलाई आवश्यक निर्देशन दिने ^{२२२} गरी महान्यायाधिवक्तालाई अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ । उक्त प्रावधानलाई हेर्दा अपराध अनुसन्धानकै दैरानमा रहने सरकारी वकीलको भूमिका व्यवहारत जति हुनु पर्ने हो सो मूलाविक रहेको देखिँदैन । अतः प्रस्तुत कानूनी व्यवस्था लाई प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गरी अनुसन्धानकै दैरान सरकारी वकीलको पकडलाई मजबुत बनाई अनुसन्धानलाई कमजोर हुन नदिने प्रावधानलाई समेत कार्यविधिमा समेट्नु आवश्यक देखिन्छ । त्यस्तै कार्यविधिमा अभियोजनको अनुगमनको विषय र अभियोजनकर्ताले निर्वाह गर्नुपर्ने जिम्मेवारीको विषय पनि समावेश गर्न सकेमा राम्रो हुन्छ । उक्त कार्यविधिमा अभियोजनको अनुगमनको विषय र अभियोजनकर्ताले निर्वाह गर्नुपर्ने जिम्मेवारीको विषय पनि समावेश गर्न सकेमा राम्रो हुन्छ । उक्त कार्यविधिमा अभियोजन सम्बन्धी निर्णयको ढाँचा लगायतका विषयहरू समेत उल्लेख हुनु अभिलेख माथिल्लो निकायमा सञ्चा, नीय हुन्छ । वाञ्छ

महान्यायाधिवक्ताको हिरासत अनुगमनकर्ताको जिम्मेवारी सम्बन्धी कार्यविधि:

नेपालको संविधानले हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यस संविधानको अधिनमा रही मानवचित्त व्यवहार नगरेको वा त्यस्तै व्यक्तिलाई आफन्त वा कानून व्यवसायी मार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानविन गरी त्यस्तै हुनवाट रेकन सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने काम महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको छ ^{२२३} । त्यसै गरी कारागारमा रहेका कैदिको मानवधिकारको अवस्था बारे अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिने कानूनी व्यवस्था समेत रहेको देखिन्छ ^{२२४} । उल्लेखित संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाको सन्दर्भमा आवश्यक व्यवस्था मिलाउने र सम्बन्धित अधिकारीलाई निर्देशन दिनुपर्ने भए निर्देशन समेत दिने र सोको त्रैमासिक रूपमा महान्यायाधिवक्ता

^{२२२} सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली २०५५, नियम १० (च)

^{२२३} नेपालको संविधान, धारा १५८ ६-

^{२२४} सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ नियम १० -छ १-

समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्ने गरी महान्यायाधिवक्ताबाट सरकारी वकीललाई शर्त अधिकार प्रत्यायेजन भएकै छ^{२२५} । कानूनी व्यवस्था तर्फ हेर्दा हिरासतमा राखेका व्यक्तिलाई मानव अधिकारको व्यवहार नगरेको वा त्यस्तै व्यक्तिलाई आफन्तसँग वा कानून व्यवसायी मार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा सो विषयमा कुनै पनि तरिका वा माध्यमबाट जानकारी हुन आएमा आवश्यक छानविन गरी त्यस्तै हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने गरी^{२२६} संविधानमा भएकै व्यवस्थालाई सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावलीमा समेत उल्लेख गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ता तथा सरकारी वकीलहरूबाट हुने हिरासत अनुगमनलाई व्यवस्थित एवं प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले हिरासत तथा थुनामा रहेका व्यक्तिको मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन कार्यविधि दिगदर्शन २०७०, जारी गरी सकेको देखिन्छ । उल्लेखित कार्यविधिले हिरासत वा थुनामा रहेको मानिसहरूको मानव अधिकार तथा तिनको संरक्षण स्वतन्त्रता हरणमा परेका बालबालिकाको अधिकारको संरक्षण, स्वतन्त्रता हरणमा परेका महिलाहरूको मानव अधिकार संरक्षण संरक्षण, थुनामा रहेको व्यक्तिहरू प्रति गर्नुपर्ने मानव अधिकार व्यवहार सम्बन्धी संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था र हिरासत अनुगमन सम्बन्धी निर्देशिका समेत लागु गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले यस सम्बन्धी कार्यविधि र प्रकृयालाई स्पष्ट बनाएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थालाई नियाली हेर्दा हिरासत अनुगमन सम्बन्धी महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक अधिकारलाई हु-बहु जस्ताको त्यस्तै गरी सहन्यायधिवक्ताको काम कर्तव्य र अधिकार अन्तरगत नियमावलीमा उल्लेख गरिएको छ^{२२७} । प्रस्तुत संवैधानिक व्यवस्थालाई नै भित्र नसमेटी सिधै नियमावलीमा हु-बहु राख्नु र सो अधिकार सहन्यायधिवक्तालाई मात्रै प्रदान गरिएको जस्तै देखिँदा सिद्धान्ततः अमिल्दै देखिएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट हिरासत अनुगमन निर्देशिका जारी भएकै भएता पनि प्रस्तुत निर्देशिकाबाट हिरासत अनुगमन कुन-कुन क्षेत्राधिकार भित्र के कुन स्तरको सरकारी वकीलबाट गरिनु पर्ने हो भन्ने कुरा स्पष्ट भएको देखिँदैन । संविधानमा भएको व्यवस्था हु-बहु नियमावलीमा पनि राखिँनु, सोही विषयलाई अधिकार प्रत्यायेजन पनि गरिएको अवस्था छ । नियमावलीले स्पष्ट लेखि सकेको विषयमा नै कन्ड्रित भई अधिकार प्रत्यायेजन गरि निर्देशिका र कार्यविधि तयार हुनु पर्ने देखिन्छ । हिरासत अनुगमनको कार्य महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका सरकारी वकीलहरूबाट विभिन्न क्षेत्रमा गई नियमित रूपमा भई रहेको देखिन्छ र सोही अधिकार मातहत सरकारी वकीललाई समेत प्रत्यायेजन भएको हुँदा के कुन प्रादेशिक क्षेत्र भित्र के-कस्तो हिरासत अनुगमनको कार्य गर्ने हो, सो कुरालाई समेत स्पष्ट पार्ने गरी कार्यविधि तयार गरिनु पर्ने अवस्था छ । सो कार्यविधिमा हिरासत तथा कारागार अनुगमनको प्रतिवेदन तयारीसँगै प्रतिवेदन सम्बन्धित निकायसम्म सम्प्रेषणको हिरासत तथा कारागार, विगतको अनुगमन प्रतिवेदनको कार्यान्वयन, अनुगमनबाट देखिएका विषयमा सरोकारवाला निकायहरूसँगको छलफल परामर्श जस्ता विषयहरू समेटिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

मानव अधिकारको संरक्षकको रूपमा रहेको जिम्मेवारी सम्बन्धी कार्यविधि:

मानव भएकै आधारमा प्राप्त हुने नैसर्गिक अधिकारहरू जस विना मानव भएर रहन संभव हुँदैनलाई मानव अधिकार भनिन्छ । मानव जातिका प्राकृतिक जन्मसिद्ध, नैसर्गिक तथा आधारभूत अधिकार नै मानव अधिकारको रूपमा रहने र व्यक्तिलाई सो अधिकारको दावी गर्ने हक र पुरा गर्ने दायित्व सरकारमा रहने गर्दछ । महान्यायाधिवक्ता सरकारकै मुख्य कानूनी सल्लाहकार रहने हुँदा संविधान कानून र अन्तराष्ट्रिय सन्धि र महासन्धीबाट प्रदत्त मानव अधिकारको संरक्षकको दायित्व समेत महान्यायाधिवक्तामा रहन्छ । सो बाहेक मूलतः संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिकहकको संरक्षणमा समेत महान्यायाधिवक्ताको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । संविधानमा हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई मानव अधिकारको व्यवहार नगरिएको विषयमा महान्यायाधिवक्ताको भूमिका र दायित्वबारे उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी हिरासत तथा थुनामा रहेका व्यक्तिको मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन कार्यविधि दिगदर्शन २०७० ले समेत सो भूमिकालाई थप स्पष्ट गरेको देखिन्छ । व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार तथा

^{२२५} नेपाल राजपत्र खण्ड ६५ काठमाण्डौ, आश्विन ३ गते २०७२ साल अतिरिक्ताङ्क १५ क बाट

^{२२६} सरकारी वकील सम्बन्धी नियमाली २०५५, नियम १४ -ड१_

२२७ -

नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय संझौतामा निहित अधिकार^{२२८} नै मानव अधिकार भएकोले उल्लेखित अधिकारको संरक्षणको लागि सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको जिम्मेवारी रहेकोले, भर्खरै जारी भएको नेपालको संविधानमा उल्लेखित मौलिक हकहरूको सन्दर्भलाई समेत उल्लेख गरी कार्यविधि तयार गर्नु पर्ने देखिन्छ । त्यस्तै कार्यविधिमा मानव अधिकारको सम्मानसंरक्षण र प्रवर्द्धनमा सरकारी वकीलको भूमिकालाई मार्गदर्शन गर्ने , सकिन्छ । खास गरी संविधानको न्यायसम्बन्धी हकमा समेटिएका विषयहरू र नेपाल पक्ष बनेका व्यवस्थाहरू राख्न यो सन्धी सम्झौता अन्तरराष्ट्रिताका व्यवस्थाहरू सरकारी वकीलको संलग्नता रहने कार्य सम्पादनका क्षेत्रहरूमा आकर्षित हुने गरी कार्यविधिगत प्रबन्ध गर्न सकिन्छ ।

मुद्दा फिर्ता सम्बन्धी कार्यविधि:

महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको रूपमा भएतापनि नेपाल सरकारवादी भई दायर गरिएका मुद्दाहरू फिर्ता लिनु पूर्वको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको सल्लाहकारको भूमिका बारे वर्तमान नेपालको संविधान भन्दा अगाडीको संवैधानिक प्रावधान मौन रहेको देखिन्छ । नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर भएको मुद्दा फिर्ता लिँदा महान्यायाधिवक्ताको राय लिनु पर्ने^{२२९} भन्ने वर्तमान संवैधानिक प्रावधानलाई हेर्दा, मुद्दा फिर्ता सम्बन्धी रायदाताको रूपमा रहेको महान्यायाधिवक्ताको जिम्मेवारीलाई मूर्तरूप दिने कार्यविधि आवश्यक देखिन्छ । सरकारी मुद्दा फिर्ता लिने वा मिलापत्र गर्ने विषयक, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नैको प्रावधानलाई हेर्दा प्रचलित कानून बमोजिम नेपाल सरकारवादी भई हेरिने वा नेपाल सरकारको तर्फबाट चलाइएको वा नेपाल सरकार उपर परेको मुद्दा मामिला नेपाल सरकारको आदेश भएमा सरकारी वकीलले अरु पक्षको सहमतिमा त्यस्तै मुद्दा मिलापत्र गर्ने वा अदालतको मन्जुरीले त्यस्तै मुद्दा मध्ये नेपाल सरकार वादी भएको फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिन हुन्छ^{२३०} भनी व्यवस्था गरेकोमा मुद्दा फिर्ता लिने विषय नेपाल सरकारको आदेश भए पश्चात मात्रै शुरू शुरू हुने अवस्था रहेको थियो । तर नेपाल सरकारबाट मुद्दा फिर्ता लिने आदेश भई नसकेको अवस्थामै मुद्दा फिर्ता लिँदा महान्यायाधिवक्ताको राय लिनु पर्ने प्रावधानलाई वर्तमान संविधानले अनिवार्य गराएको देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा सरकारवादी मुद्दा फिर्ता लिँदा अनिवार्य रूपमा महान्यायाधिवक्ताको राय लिन पर्ने प्रावधानलाई व्यवस्थित गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सम्बन्धित मुद्दाको समग्र अवस्थाको प्रतिवेदन सहित मुद्दाको मिसिल सम्बन्धित मुद्दा रहेको जिल्लाबाट पठाउन लगाउने व्यवस्था गर्न अनिवार्य देखिन्छ । मुद्दा फिर्ता लिँदा गैर सरकारी व्यक्तिको सम्पत्ति सम्बन्धी कुरामा असर पर्ने रहेछ भने त्यस्तै मुद्दा अदालतबाट फिर्ता लिन दिन हुँदैन^{२३१} भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेकोले उक्त मुद्दामा गैर सरकारी व्यक्तिको सम्पत्ति सम्बन्धी कुरालाई के कस्तो प्रकारको असर पुग्ने अथवा नपुग्ने के कस्तो हे, सम्पूर्ण व्यहोरा खुल्ने गरी तथा मुद्दाका पिडित पक्षको भनाई के कसो हे, सोलाई समेत मध्यनजर गरी मुद्दा परेको जिल्लाको सरकारी वकीललाई प्रतिवेदन पेश गर्न लगाउने गरी कार्यविधि तयार गर्न सकिन्छ । प्राप्त प्रतिवेदन, मुद्दाको तथ्य, प्रचलित कानून र नजिर समेत उल्लेख गरी सो मुद्दा फिर्ता लिन हुने अथवा नहुने विषयलाई निक्कैल गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा तर्किएबमोजिमका सहन्यायाधिवक्ता र नायब महान्यायाधिवक्ता समेतको राय लिई महान्यायाधिवक्ताले अन्तिम राय निकासा गरी नेपाल सरकारलाई राय प्रदान गर्दा उपयुक्त हुने देखिन्छ । यस्तै राय प्रदान गर्न छुट्टै कार्यविधि तयार गरी सो कार्यविधिमा मुद्दा फिर्ता सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले दिएका निर्देशन र गरेका टिप्पणीहरूलाई समेत आधार मानी उपयुक्त प्रबन्ध गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

देशी पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले लिएका रणनीति र क्रियाकलापहरू:

महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक जिम्मेवारी निर्वाह गर्नको लागि देशी पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले कानूनी राय प्रदान गर्न संस्थागत क्षमता विकास गर्ने^{२३२}, वस्तुगत प्रमाणका आधारमा अभियोजन गर्ने^{२३३}, अभियोजन कार्यको प्रभावकारी अनुगमन

^{२२८}मानवअधिकार ऐन, २०५७ दफा २ -च_

^{२२९}नेपालको संविधान धारा १५७ -३_

^{२३०}सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ दफा २९ -१_

^{२३१}स.स. दफा २९ -२_

^{२३२}महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देशी पञ्चवर्षीय योजना २०७३/७४-०७७/७८ पृष्ठ-६८

गर्ने^{२३४}, लगायत विषयमा रणनीतिहरू तय गरेको देखिन्छ । उल्लेखित रणनीतिहरू सरकारी वकीलको भूमिकालाई सुदृढ गर्नको लागि नै लक्षित देखिन्छन् । सेको लागि सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने, सरकारवादी मुद्दा र रिटको प्रतिरक्षामा प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्ने, सरकारी वकीलको पेशालाई व्यावसायिक बनाउने, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने लक्ष्यहरू राखिएको देखिन्छ^{२३५} । सेही सन्दर्भमा कानूनी राय प्रदान गर्न संस्थागत क्षमता विकास गर्नको लागि कानूनी राय सम्बन्धी विषयलाई सरकारी वकीलको प्रशिक्षणको पाठ्यक्रम समावेश गर्ने, सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी कानूनी रायको अभिलेखलाई केन्द्रीय अभिलेखमा राख्ने व्यवस्था गर्ने, कानूनी राय सम्बन्धी दिग्दर्शन प्रकाशित गर्ने कानूनी राय सम्बन्धमा वर्षको १ पटक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र उच्च सरकारी वकील कार्यालयले सरेकारवाला निकायहरूसँग छलफल गर्ने, कानूनी राय महाशाखालाई श्रेत साधन र जनशक्तिले युक्त गर्ने क्रियाकलापहरू संलग्न गरेको देखिन्छ । त्यस्तै गरी अभियोजन कार्यको प्रभावकारी अनुगमन गर्नको लागि, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन अनुगमन मूल्याङ्कन महाशाखालाई सुदृढ बनाउने, अभियोजन अनुगमन सम्बन्धी निर्देशिका तयार गरी लागु गर्ने, अभियोजन अनुगमन महाशाखाले अनुगमन प्रतिवेदन महान्यायाधिवक्ता समक्ष पेश गर्ने, महान्यायाधिवक्ताबाट मुद्दा फिर्ता लिँदा दिइने रायलाई व्यवस्थित गर्न कार्यविधि तयार गरी लागु गर्ने क्रियाकलापहरू संलग्न गरी देशै पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले लक्ष्य, रणनीति र क्रियाकलापहरू तय गरेको देखिन्छ । योजनाले प्रस्ताव गरेका उल्लिखित कार्यहरू कार्यान्वयनको क्रममा रहेका छन् ।

निष्कर्ष

यसरी हेर्दा, कानूनको शासन, मानव अधिकार, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्दै स्वतन्त्र अनुसन्धान र स्वायत्त अभियोजन प्रणालीको संस्थागत विकास गर्न महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक जिम्मेवारी सम्बन्धी कार्यविधिगत निर्देशिका आवश्यक पर्ने देखिन्छ । उल्लिखित कार्यविधिगत निर्देशिकाले महान्यायाधिवक्ताको अभियोजनकर्ता, हिरासत अनुगमनकर्ता, मानव अधिकारको संरक्षक र मुद्दा फिर्ता सम्बन्धी रायदाता लगायत विषय र महान्यायाधिवक्ताले वहन गर्ने जिम्मेवारी प्रत्यायोजित अधिकार बमोजिम सरकारी वकीलले सम्पादन फुकाउने गरी उल्लेखित निर्देशिका तयार गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

प्रजातन्त्रिक शासन व्यवस्थाको मेरुदण्ड कानूनको शासन हे । सरकारका सबै क्रियाकलापहरू कानून अनुसार हुनु पर्छ भन्ने मान्यता कानूनको शासनको रहेकोले त्यसकालागि आवश्यक राय सल्लाह दिन सरकारको कानूनी सल्लाहकारको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । नेपालको संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको रूपमा स्थापना गरी विभिन्न भूमिकाहरू प्रदान गरेको छ । संविधान प्रदत्त भूमिकाहरू निर्वाह गर्ने सन्दर्भमा कामको प्रकृति अनुसार फरक फरक कार्यविधिको अवलम्बन गर्नु पर्ने हुन्छ । महान्यायाधिवक्ताको भूमिकाबाट कानूनी राज्यको अवधारणाले सार्थकता पाउने हुनाले कानूनी राज्यमा महान्यायाधिवक्ताको ठूलो महत्व रहेको हुन्छ । महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो जिम्मेवारी पुरा गर्दा संविधान एवं विभिन्न कानूनहरूको प्रयोग र पालना गर्ने भएतापनि महान्यायाधिवक्ता वा महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोगकर्ता सरकारी वकीलले कुन भूमिका निर्वाह गर्दा कुन कार्यविधि अपनाई कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा कार्यविधि तयार भई स्पष्ट भएमा त्यसले काममा सरलता, स्पष्टता, पारदर्शिता र एकरूपता हुने साथै त्यसले महान्यायाधिवक्ता तथा महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त अधिकार प्रयोग गर्ने सरकारी वकीलको समग्र काममा प्रभावकारिता आउने छ ।

^{२३३} . . पृष्ठ-६२

^{२३४} . . पृष्ठ-६४

^{२३५} . . पृष्ठ-५८, ५९

कार्यपत्र नं. २८

प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ को संरचना र तिनको सफल कार्यान्वयनमा सरकारी वकिलले गर्नुपर्ने पूर्व तयारी

प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग*

१. विषय प्रवेश

कुनै पनि देशको कानून र न्याय प्रणालीको समयसापेक्षिक रूपमा परिमार्जन र सुधार गर्नु राज्यको अपरिहार्य, स्वाभाविक एवं नियमित कार्य नै हो । नेपालमा फौजदारी कानून र फौजदारी न्याय प्रशासनलाई परिमार्जन र सुधार गर्ने थुप्रै प्रयासहरू समय-समयमा हुँदै आएको भए तापनि हाम्रो फौजदारी कानून र न्याय प्रशासन मुलुकी ऐन, १९९० ले बोकेको परम्परागत धारणा (Traditional Concept) बाट हामी पर जान सकेका छैनौं । फौजदारी कानूनमा तथा फौजदारी न्याय प्रशासनलाई सुधार गर्ने क्रममा मुलुकी ऐन, १९९० ले नेपालमा छरिएर रहेका र नेपालको एकीकरण पछि नेपालका विभिन्न अधिराज्य, राज्यहरूमा प्रचलनमा रहेका हिन्दूधर्म शास्त्र, प्रथा, प्रचलन, परम्परा एवं सनद, सवालहरूलाई एकीकरण (Unification) एकिकृत (Unified) एवं संग्रहकृत (Consolidation) गरेको थियो । मुलुकी ऐन, १९९० ले कानूनको एकीकृत एवं संग्रहकृत गरेका प्रायजसो प्रावधान एवं व्यवस्थाहरू हाम्रो प्रचलनमा रहेको हिन्दूधर्मशास्त्रमा र धर्मशास्त्रले नसमेटेका कुराहरू हामीले प्रथा र परम्पराको रूपमा विकसित गरेका हाम्रै परम्परागत (Traditional) र हाम्रै समाजमा विकसित भएका (Indigenous) धारणा र व्यवस्थाहरू थिए । मुलुकी ऐन, १९९० बनाउनुपर्ने र त्यस्तो एकीकृत कानूनको आवश्यकता राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाको यूरोप भ्रमणको क्रममा बेलायत र फ्रान्सको भ्रमण ताका महसूस गर्नु होला । उनले मुलुकी ऐन बनाउन “ऐन काउन्सिल” मा आफ्नै भाईभारदाहरू समावेश गरी २२१ जना सदस्यहरू समावेश भएको समिति यूरोप भ्रमणबाट फर्के लगत्तै गठन गरेको कारणबाट हाम्रो कानूनी इतिहासमा मुलुकी ऐन, १९९० मा फ्रान्सेली संहिताको प्रभाव रहेको भनी लेख्ने गरेको पाइन्छ । वास्तवमा यो एउटा हाम्रो इतिहासमा लामो समयदेखि विद्यमान रहेको भ्रम (Illusion) हो । मुलुकी ऐन, १९९० मा कुनै कानूनी प्रणाली वा कुनै देशमा प्रचलनमा रहेको कानूनको प्रत्यक्ष प्रभाव र अंगिकरण गरिएको छैन । २३६ फेरी जंगबहादुर राणाले मुलुकी ऐन, १९९० संग्रहकृत (Consolidation) गर्नु भन्दा अगाडि नेपालको एकीकरण पश्चात काजी उजिर सिंहलाई छरिएर रहेका नेपाली कानूनलाई संग्रहकृत गर्ने जिम्मा दिइएकोमा निजबाट वि.सं. १८२२ मा संग्रह तयार गरेको तर त्यसले कानूनी रूप लिन पाएनन् । सो उजूर सिंहको संग्रहमा परेको धेरै जस्तो प्रावधानहरू १९९० को मुलुकी ऐनमा परेका छन् ।^{२३७} मुलुकी ऐन, १९९० बनेको भण्डै १५० वर्ष पुगी सक्दा पनि यसले सुरुवात गरेका प्रणाली, कानून र सिद्धान्त भन्दा पर हामी जान सकेका छैनौं । २००७ सालको परिवर्तन पछि कानूनलाई आधुनिकरण (Modernization), प्रजातान्त्रिकरण (Democratization), संहिताकरण (Codification) गर्ने प्रक्रियाहरू शुरु भए तापनि हाम्रो समाजमा र हामीमा विद्यमान भएका “मुलुकी ऐनको परम्परागत मानसिकता” मा खासै परिवर्तन र सुधार हुन सकेनन् । हामीले धेरै आधुनिक सिद्धान्तहरूलाई विभिन्न विशेष ऐनहरूमार्फत शुरु गरे तापनि व्यवहारमा तिनीहरूको व्याख्या, विवेचना र प्रचलन मुलुकी ऐन अनुरूप नै हुन पुग्यो यस्तो प्रवृत्तिलाई यदाकदा “मुलुकी ऐनीकरण” प्रवृत्ति भनी नामाकरण गर्ने गरेको छ ।

प्रस्तावित अपराध संहिता, २०६७: नेपाल सरकारद्वारा नेपालको फौजदारी कानूनमा समयसापेक्ष सुधार गरी परिमार्जन गर्ने र अपराध संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिताको मस्यौदालाई परिमार्जन गर्ने तथा नेपालको दण्डनीति

* एल.एल. एम, पिएच.डि (फौजदारी कानून), वरिष्ठ अधिवक्ता तथा प्राध्यापक, नेपाल ल क्याम्पस, काठमाण्डौ ।

^{२३६} रेवती रमण खनाल (२०५९), *नेपालको कानूनी इतिहासको रूपरेखा* -प्रथम संस्करण, काठमाण्डौ: श्रीमती सरस्वती खनाल, पृ. २९५-३१० ।

^{२३७} Dr. Rajit Bhakta Pradhananga (2001), *Homicide Law in Nepal* (1st ed.), Kathmandu: Ratna Pustak Bhander.

(Penal policy) र सजाय निर्धारण पद्धति (Sentencing determination system) को सुधारका सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सुझाव सहितको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदको मिति २०६५।८।१८ को निर्णयले सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश कल्याण श्रेष्ठको संयोजकत्वमा गठित फौजदारी कानून सुधार तथा परिमार्जन कार्यदलले दृढ तयार पारेको एक महत्वपूर्ण दस्तावेज हो । सो कार्यदल भण्डै १६/१७ महिनाको अनवरत प्रयास तथा विज्ञ, जानकारहरूसँग छलफल र नेपालभित्र क्षेत्रीयस्तरमा व्यापक छलफल र गोष्ठी आयोजना गरी आएका सुझावहरू समेटलाई समावेश गरी नेपाल सरकारलाई प्रतिवेदन सहित अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता तथा फौजदारी कसूर र सजाय (निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ का मस्यौदाहरू बुझाइएको थियो । दृढ त्यस मध्यकै प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ एक मस्यौदा हो । पक्का पनि अपराध संहिता, २०७१ सम्पूर्ण रूपमा हाम्रो लागि नौलो र ऐतिहासिक परिवर्तनकारी दस्तावेज भने होइन । यो फौजदारी कानूनको सुधार एवं परिमार्जनको क्रममा हामीले २०१२ सालमा नेपाल दण्ड विधानको नाममा संहिताकरण गर्ने प्रक्रिया (Process of codification) को थालनी गरी त्यस पछि २०३० साल र २०५८ सालमा दुई पटक अपराध संहिताहरू मस्यौदा गरेकोमा प्रस्तावित अपराध संहिता, २०६७ र प्रस्तावित अपराध संहिता २०७१ फौजदारी कानूनको संहिताकरण गर्ने अन्तिम प्रयासको रूपमा रहेको छ ।

नेपालमा अपराध संहिताको संहिताकरणका प्रयासहरू (Efforts toward Codification in Nepal)

प्रयासको नाम	निकाय/कार्यदल	संयोजक/अध्यक्ष	संहिताको नाम	जम्मा दफा
पहिलो प्रयास	पहिलो कानून सुधार आयोग २०१० सालमा गठन	●	नेपाल दण्ड संहिता, २०१२	दफा ३७७
दोस्रो प्रयास	चौथो कानून सुधार आयोग	● अध्यक्ष- नयन बहादुर खत्री	अपराध संहिता, २०३०	दफा २५७
तेस्रो प्रयास	फौजदारी कानून परिमार्जन तथा सुधार कार्यदल	● संयोजक पूर्व महान्यायाधिवक्ता बट्टी बहादुर कार्की	अपराध संहिता, २०५८	दफा २९९
चौथो प्रयास	फौजदारी कानून परिमार्जन तथा सुधार कार्यदल	● संयोजक माननीय कल्याण श्रेष्ठ	अपराध संहिता, २०६७	दफा ३१०

-तालिका नं. १)

हामीले हाम्रो फौजदारी कानूनको संहिताकरण गर्नुपर्ने र एउटै संहितामा एकीकृत गर्नुपर्ने आवश्यकता २०१० सालमा पहिलो नेपाल कानून सुधार आयोगको गठनसँगै गरेका हौं र सोही आयोगले नेपाल दण्ड संहिता, २०१२ (Nepal Penal

238 अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता तथा फौजदारी कसूर र सजाय (निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको मस्यौदा तथा प्रतिवेदन, २०६७, काठमाडौं, नेपाल सरकार, कानून तथा न्याय मन्त्रालय, पृ. २ ।

239 फौजदारी कानून सुधार तथा परिमार्जन कार्यदलले तयार पारेका अपराध संहिता र अन्य विधेयकहरू पहिलो संविधान सभामा नेपाल सरकारले प्रस्तुत गरेकोमा पहिलो संविधान सभाको विघटनबाट ती विधेयकहरू कानून बन्ने प्रक्रियामा प्रवेश नै नगरी तुहिएकोमा नेपाल सरकारले दोस्रो संविधान सभामा प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ नामाकरणगरी यसलाई पुनः प्रवेश गराएको र संविधान सभाले दफावार छलफलको लागि विधायन समितिमा पठाएकोमा नया संविधान २०७२ बमोजिम दोस्रो संविधान सभाको विघटनपछि रुपान्तरित भएको व्यवस्थापिका संसद विधायन समितिद्वारा गठन गरिएको अपराध संहिता उपसमितिमा दफावार छलफल भई यसको मस्यौदाले अन्तिम रूप लिदै गरेको र निकट भविष्यमा त्यसलाई विधायन समितिमा पठाई विधायन समितिबाट अनुमोदन गरी यसलाई ऐनको रूपमा मूर्त रूप प्रदान गर्न तयारीमा रहेको छ ।

Code, 1955) को नाममा संहिता गरिएको पहिलो मस्यौदा हो। दृष्टान्त नेपाल दण्ड संहिता, २०१२ मा रहे भएका धेरै जसो प्रावधानहरू भारतीय अपराध संहिता, १८६० मा रहे भएका प्रावधानहरूलाई अनुवाद र तत्काल नेपालमा फौजदारी कानूनमा प्रचलनमा रहेका केही परम्परागत सिद्धान्तहरू र भारतमा भन्दा हाम्रोमा विद्यमान रहेका अपराधहरूलाई समावेश गरिएको थियो। यो मस्यौदा नेपाल राजपत्रमा सुभाष र छलफलका लागि प्रकाशित गरेको थियो तर सो मस्यौदाले कहिले पनि व्यवस्थापिकामा प्रवेश पाएन। फेरि २०२८ सालमा गठन गरेको चौथो कानून सुधार आयोगले २०३० सालमा अपराध संहिताद्वय र २०३४द्वय सालमा फौजदारी कार्यविधि संहिता गरी दुई वेग्लै संहिताहरूको मस्यौदा तयार गरी राजपत्रमा छलफलका लागि प्रकाशनमा ल्याए। यी संहिताहरूले पनि संसदमा कहिल्यै प्रवेश नै पाएन। तर फौजदारी कानूनको परिमार्जन र सुधारमा यी संहिताहरू लामो समयदेखि नमुना (Model) का रूपमा रहे यी मस्यौदाहरूले व्यवस्था गरेका कतिपय प्रावधानहरूलाई हामी कहाँ पछि बनेका र संशोधन भएका ऐनहरूले आधार बनाई समावेश गरेका छन्।

यसरी नै २०४६ सालको आन्दोलन र २०४७ सालको संविधान र नेपालले गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको अनुमोदन र नेपाल सदस्य राष्ट्र भएको कारणबाट ती सन्धि सम्झौताहरूबाट सिर्जना गरेका अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व निभाउने क्रममा २०५७ सालमा तत्कालीन नेपाल सरकारले पूर्व महान्यायाधिवक्ता बन्दि बहादुर कार्कीको संयोजकत्वमा गठित कार्यदल र पछि महान्यायाधिवक्ता कै अध्यक्षतामा गठित फौजदारी संहिता कार्यान्वयन समितिले नेपाल सरकारलाई बुझाएको अपराध संहिता, २०५८ र फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०५८ फौजदारी कानूनको सुधार एवं परिमार्जनको क्रममा भएका संहिताकरणको तेस्रो प्रयास हो।^{२४०} यो संहिताकरणको प्रयासले पनि संसदमा प्रवेश गर्न पाएनन्। पहिलो संविधान सभाको अवसान सँगै प्रस्तावित अपराध संहिता, २०६७ छलफल नै नभई तुहिएकोमा पूनः नेपाल सरकारले दोश्रो संविधान सभामा प्रवेश गराएकोमा नेपालको संविधान २०७२ को संविधान पश्चात संविधान सभा विघटन भई यसलाई रुपान्तरित व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तावित अपराध संहिता २०७१ नामाकरण गरी प्रवेश गराईकोमा व्यवस्थापिका संसदको दफावार छलफलकोलागि पठाएकोमा विधायन समितिले आफु अर्न्तगत गठन गरिएको ५ वटा उप समिति मध्ये अपराध संहिता उप समितिमा हाल दफावार छलफल गरि यसलाई परिमार्जित एवं समय सापेक्ष बनाउने प्रयास भई रहेको छ।

यस प्रस्तावित अपराध संहितालाई व्यवस्थापिका संसदको विधान समितिले यसको गाम्भीर्यता, महत्व एवं दुरगामी असरमान साथै मुलुकी ऐनलाई प्रतिस्थापन गरी सामान्य कानूनको रूपमा यसलाई लागु गर्नुपर्ने भएको हुँदा यसलाई प्रत्येक नेपालीहरूले अपन्नत्व लिन सकोस् भन्ने हेतुले यो संहितालाई नेपालको तत्कालिन पुनरावेदन अदालत मुकाम रहेका सोह्रै वटा स्थानमा सबै कानूनसँग आवद्ध सरोकारवाला न्यायाधीस, कानून व्यवसायी, मानव अधिकारकर्मी र समाजका अगुवाहरूसँग व्यापक रूपमा छलफल गरी राय सुभाषहरू संकलन गरिएको थियो। सो अन्तरक्रिया छलफलबाट आएका सुभाषहरूलाई अपराध संहिताको उपसमितिले दफावार छलफलको क्रममा ग्रहण गरी यो अपराध संहितालाई सबै नेपाली जनताले तत्काल स्वीकार गर्न सकिने दस्तावेजको रूपमा परिमार्जन गरिरहेको छ र निकट भविष्यमा यस उप समितिले आफ्नो प्रतिवेदन सहित मस्यौदाको संहिता विधायन समितिमा पेश गर्ने तयारीमा रहेको छ। विधायन समितिले पनि यसलाई आउ“दो व्यवस्थापिका संसदको आउदो अधिवेशनमा प्रस्तुत गरी पारित गर्ने लक्ष्य सहित अगाडि बढिरहेको छ।

²⁴⁰ Prof. Dr. Rajit Bhakta Pradhananga (2002), "The Nepalese Draft-Penal Codes in Evolution of Homicide Law in Nepal: A Critical Review", *Nyayadoot*, English Special Issue 2001, PP. 2-5.

²⁴¹ अपराध संहिताको मस्यौदा र प्रतिवेदन, २०३०, काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, कानून तथा न्याय मन्त्रालय।

²⁴² अपराध कार्यविधि संहिताको मस्यौदा २०३४, काठमाडौं : कानून तथा न्याय मन्त्रालय।

²⁴³ अपराध संहिता तथा फौजदारी-कार्यविधि संहिता र प्रतिवेदन, २०५९, काठमाडौं, अपराध संहिता कार्यान्वयन समिति।

यसरी प्रस्तावित अपराध संहिता २०७१ ले नेपाली फौजदारी कानूनलाई संहिताकरण गर्ने प्रयासले अब मूर्त रूप लिने अवस्थामा पुगेको छ ।

संहिताकरणको प्रक्रिया त्यति सजिलै टुङ्गिदैन । संसारका थुप्रै विकसित मुलुकहरू बेलायत २४४, क्यानाडा २४४, न्यूजिल्याण्ड २४४ आदि मुलुकहरूमा फौजदारी कानूनको संहिताकरण गर्नुपर्ने महसूस गरी संहिताहरूको मस्यौदा तयार भई संसदमा प्रवेश गरेका छन् । तर तिनीहरूले कानूनी रूप लिन सकेका छैनन् । संसारका प्राय सबै कानूनी प्रणालीले फौजदारी कसूरको संहिताकरण हुनुपर्ने महसूस गरी संहिताकरण गर्ने प्रक्रिया थालनी गरिसकेको भए तापनि तिनीहरूले ऐनको रूप लिन सकेको छैन । यसको लामो र जटिल प्राविधिक पक्षहरूले गर्दा सरल एवं सहज रूपमा ऐन बन्न सक्तैन । जे होस फौजदारी कानूनको संहिताकरणको चौथो प्रयासको रूपमा तयार भएको प्रस्तावित अपराध संहिता, २०६७ ले संसदमा प्रवेश गरी पारित हुने प्रक्रियामा रहनु नै हाम्रो लागि सुखद कुरा हो । कानूनी राज स्थापना, राज्य र समाजको स्थिरता कायम गर्ने दृष्टिकोणबाट संविधान जस्तै अति आवश्यक र महत्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा अपराध संहिता रहेको भन्ने कुरामा दुविधा हुन सक्दैन ।

राज्यमा Rule of Law र दण्डहिनताको अन्त्य गर्ने ठूलो संयन्त्र र औजारको रूपमा रहेको यो दस्तावेजलाई ऐन बनाउने एजेण्डा सबै पार्टीहरू र नेपाल सरकारको प्राथमिकता भित्र पर्नुपर्ने हो । बलियो फौजदारी कानून र तिनको सफल कार्यान्वयन विना न शान्ति स्थापना हुन सक्छ न देशले विकासको बाटो फैलाउन सक्तछ । फौजदारी कानूनका कमी-कमजोरी र तिनीहरूको कार्यान्वयनमा भएको खुकुलोपनको परिणती नै आजको हाम्रो अकल्पनिय लथालिङ्ग भएको सामाजिक संरचनाको यथार्थता हो । यो वास्तविकतालाई सबैले महसूस गर्न ढिला भइसकेको छ । जतिसक्थो चाडो प्रस्तावित अपराध संहिता, २०६७ ले सुरु गरेको संहिताकरणको प्रक्रियालाई ऐन बनाई तुरुन्तै पछि र तिनलाई कडाईका साथ संस्थागत रूप प्रदान गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । यसले नै नेपालको शान्ति, विकास र परिवर्तनका सबै सम्भाव ढोकाहरू खुला गर्दछ । यसको अर्थ मस्यौदा आफैँ “५मा पूर्ण दस्तावेज होइन । यसमा सुधारका धेरै सम्भावनाहरू छन् । यसले समेट्न नसकेका अनेक पाताहरू छन् । अझ पनि धारणागत पक्षहरूमा अपराध संहितामा केही कमजोर रहेका छन् । आधुनिक धारणा र परम्परागत धारणाको दोसाधमा उभिएको फौजदारी कानून र फौजदारी न्यायका लागि यसले समेटेका पक्षहरूलाई सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्न सकेमा केही समयमा नै समाजलाई विकास, शान्ति र स्थिरताको बाटोमा ल्याउन सक्तछौं ।

२. अपराध संहिता, २०७१ का मुलभूत विशेषताहरू

- हाम्रो आजको आवश्यकता अनुसारको फौजदारी कानून
- सामान्य कानून, विशेष प्रकृतिका अपराधलाई विशेष ऐन बनाउन सक्ने र लागू हुने ।
- फौजदारी न्याय प्रशासन सम्बन्धी सामान्य सिद्धान्तहरू सामान्यतया अन्य कानून अन्तर्गतका कसूरका सम्बन्धमा समेत लागू हुने ।
- मौजुदा फौजदारी कानूनमा प्रचलनमा रहेका उपयुक्त सिद्धान्त, धारणा र मान्यताहरू यथावत रहेका र राखिएका छन् ।
- केही नयाँ “मान्यता र सिद्धान्तहरूलाई समावेश
- फौजदारी न्याय प्रशासनमा विकसित अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड र प्रावधानहरूलाई समाहित गरिएका फौजदारी न्यायका सिद्धान्तहरू
- सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा उपयुक्त व्यवस्था र छुट्टै ऐनको तर्जुमा - यो दक्षिण एशियामा नै पहिलो प्रयास समेत हो ।
- परम्परागत धारणाबाट आधुनिकरण तर्फ

- संग्रहबाट संहिताकरण तर्फ
- अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र स्तरलाई राष्ट्रिय कानूनमा समाहित
- फौजदारी कसूर र सामान्य प्रतिरक्षामा स्पष्टता एवं वैज्ञानिकता
- फौजदारी कानूनलाई सुस्पष्टता, सामान्य र बोधगम्य बनाउने प्रयास
- फौजदारी कानूनलाई वैज्ञानिकरण तथा सिलसिलाबद्ध बनाउने प्रयास
- निषेधित पद्धति (Preventive Approach) बाट परिभाषित पद्धति (Definitive Approach) तर्फ उन्मुख
- धारणागत रूपमा सुस्पष्टता एवं आधुनिक सिद्धान्तहरूमा आधारित
- संवैधानिकताको सिद्धान्तमा आधारित
- बहिर्क्षेत्रिय प्रयोग
- क्षतिपूर्ति र अन्तरिम राहतको व्यवस्था
- बदनियतपूर्वक अनुसन्धान वा अभियोजन गर्नमा रोक (दफा ९७)
- सानोतिनो कसूर अपराधमा सामुदायिक सेवामा पठाउन सक्ने व्यवस्था
- सुधार गृह र पुनस्थापना केन्द्रमा पठाउने व्यवस्था
- खुल्ला कारागारको व्यवस्था
- सप्ताहको अन्तिम दिन वा रात्रीकालिन समयमा मात्र कारागार बस्ने व्यवस्था
- प्यारोल र प्रोवेशनको व्यवस्था

३. अपराध संहिता, २०७१ का मुख्य स्रोत तथा आधारहरू

- नेपालको संविधान, २०४७ र २०६३
- अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू
- मुलुकी ऐन तथा प्रचलित फौजदारी ऐनहरू
- अपराध संहिताहरू, २०१२, २०३०, २०५८
- भारतीय अपराध संहिता, १८६०
- अस्ट्रेलियन क्रिमिनल कोड
- मोडेल क्रिमिनल कोड (अमेरिका)
- जापानको अपराध संहिता
- सर्वोच्च दालतबाट प्रतिपादित नजीर तथा सिद्धान्तहरू
- विषय विशेषज्ञहरूको राय
- विदेशी विशेषज्ञको राय
- फौजदारी विधिशास्त्रमा विकसित एवं प्रचलित धारणा तथा सिद्धान्तहरू
- कमन ल मा विकसित धारणा र सिद्धान्तहरू

४. अपराध संहिता, २०७१ को संरचना र तिनको मूलभूत प्रावधानहरू

यस अघिका अपराध संहिताहरू, २०१२, २०३० र २०५८ हरूले संहितालाई मूलभूत रूपमा दुई भागमा विभाजन गर्ने गर्दै आएकोमा अपराध संहिता, २०७१ ले संहितालाई ३ भागमा विभक्त गरेको छ । र सजाय निर्धारण र कार्यान्वयनको लागि छुट्टै ऐनको प्रस्ताव गरिएको छ ।

भाग - १: सामान्य प्रावधानहरू (५ परिच्छेदहरू)

भाग - २: फौजदारी कसूरहरू (२७ परिच्छेदहरू)

भाग - ३: वैयक्तिक गोपनीयता तथा प्रतिष्ठा विरुद्धको कसूर (२ परिच्छेदहरू)

जम्मा ३४ परिच्छेद र ३०६ दफाहरू

परिच्छेद - १ : प्रारम्भिक

— संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ : अपराध संहिता, २०७१

— संहिताको बर्हिर्देशीय प्रयोग

— परिभाषा

— सामान्य रूपमा लागू हुने सिद्धान्त र व्यवस्थाहरू

— विशेष ऐनको व्यवस्था लागू हुने

● परिच्छेद - २ : फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरू

— फौजदारी न्यायका मूलभूत सिद्धान्तहरू

— सामान्य प्रतिरक्षा अन्तर्गत आउने धारणाहरू

— बाल बालिकाको आपराधिक दायित्व

— निरपेक्ष दायित्व, संयुक्त दायित्व

— संगठित संस्थाबाट भएको कसूरमा आपराधिक दायित्व

● परिच्छेद - ३ : आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन र मतियार

● परिच्छेद - ४ : कसूरको गम्भीरता बढाउने तथा घटाउने व्यवस्थाहरू

● परिच्छेद - ५ : सजाय र अन्तरिम क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था

— सजायको प्रकार

— जन्मकैद हुने र जन्मकैदको गणना - नयाँ व्यवस्था

— एकीकृत कसूर वापत डेढी सजया - नयाँ धारणा

— जघन्य र पटक कसूरदारलाई थप सजाय

— बालबालिकालाई सजाय जरिवाना वापत कैद

— सजायमा छुट दिन सकिने - अभियोजनको सौदावाजी ९९भिव द्यवचनवप्लप्लन०

— अन्तरिम क्षतिपूर्ति

भाग २: फौजदारी कसूरहरू

● परिच्छेद - १ : राज्य विरुद्धका कसूर,

● परिच्छेद - २ : सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसूर,

- परिच्छेद - ३ : सार्वजनिक अधिकारीको अख्तियारीको अवहेलना सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - ४ : सार्वजनिक न्याय विरुद्धका कसूर,
- परिच्छेद - ५ : सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकता विरुद्धका कसूर,
- परिच्छेद - ६ : हातहतियार तथा खरखजाना सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - ७ : विष्फोटक पदार्थ सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - ८ : राष्ट्रिय तथा सार्वजनिक सम्पदा विरुद्धका कसूर,
- परिच्छेद - ९ : धर्म सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - १० : भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहार सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - ११ : विवाह सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - १२ : ज्यान सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - १३ : गर्भ संरक्षण विरुद्धको कसूर,
- परिच्छेद - १४ : कुटपिट सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - १५ : गैरकानूनी थुना सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - १६ : व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - १७ : अपहरण वा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - १८ : करणी सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - १९ : इलाज सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - २० : चोरी तथा डाका सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - २१ : ठगी, आपराधिक विश्वासघात तथा आपराधिक लाभ सम्बन्धी कसूर
- परिच्छेद - २२ : मुद्रा सम्बन्धी कसूर
- परिच्छेद - २३ : टिकट सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - २४ : नापतौल सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - २५ : लिखत सम्बन्धी कसूर ,
- परिच्छेद - २६ : आपराधिक प्रवेश तथा आपराधिक उपद्रव सम्बन्धी कसूर,
- परिच्छेद - २७ : चौपाया सम्बन्धी कसूर

भाग ३: वैयक्तिक गोपनीयता तथा प्रतिष्ठा विरुद्धको कसूर

- परिच्छेद - १ : गोपनीयता विरुद्धका कसूर
- परिच्छेद - २ : गाली बेइज्जती सम्बन्धी कसूर

५. प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ मा फौजदारी कानूनका अवधारणागत पक्षहरू

आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्र (Modern Criminal Jurisprudence) ले फौजदारी कानून सरल, स्पष्ट, बोधगम्य र सबैका लागि सर्वसुलभ हुनुपर्ने धारणा राख्दछ। आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रमा यी उल्लेखित सिद्धान्तहरूलाई अनुसरण गर्दै फौजदारी कानूनका सम्पूर्ण सैद्धान्तिक अवधारणागत पक्षहरू (Theoretical and Conceptual Aspects) लाई सरल एवं सिलसिलाबद्ध रूपमा संहितामा नै व्यवस्था गर्ने र सकभर फौजदारी कानूनलाई अदालतको व्याख्याको विषय बनाउन नहुने धारणा विकास भएका छन्। स्वयं संहितामा नै व्यापक र स्पष्ट रूपमा फौजदारी कानूनका धारणागत पक्षहरूलाई समावेश गर्ने परिपाटीको थालनी भएको छ। संहितामा नै धारणागत एवं सैद्धान्तिक पक्षहरूलाई वृहत र व्यापक रूपमा सरल एवं स्पष्ट भाषामा राख्ने प्रयासको थालनी कमल ल अङ्गलेका मुलुकहरूमा सन् १९६२ मा American Law Institute बाट तयार गरेको American Model Penal Code बाट सुरु गरेको हो। यो :यमर्भा एभलर्भा ऋयमभ आफैमा अमेरिकामा फौजदारी कानूनको सुधार, निर्माण र परिमार्जनको लागि नमुना मात्र हो। हृद्वद्ध यसको आधारमा संघीय राज्यहरूको अपराध संहिता र फौजदारी कानून निर्माण गरिन्छ। यस्तै भर्खरै सन् २००८ मा अमेरिकामा द्वन्दबाट बाहिर भएका मुलुकहरूलाई सहयोग गर्न बनाइएको :यमर्भा एभलर्भा ऋयमभ ले पनि सविस्तार एवं वृहत रूपमा फौजदारी कानूनका धारणागत र सैद्धान्तिक पक्षहरू संहितामा नै समेट्नु पर्ने र तिनीहरूलाई सकभर संहितामा नै राख्नुपर्ने धारणा अधि सारेको छ। हृद्वद्ध हामीले हाम्रो संहिताकरणको पहिलो प्रयास नेपाल दण्ड विधान, २०१२ को मस्यौदाको समयबाट नै भारतीय अपराध संहिता, १८६० लाई अंगिकार र नमुनाको रूपमा ग्रहण गर्दै आएका छौं। यो संहिता भारतमा बेलायती साम्राज्यको समयमा अंग्रेजहरूले बनाएको हुनाले अंग्रेजी कानूनमा अदालत र न्यायाधीशहरूको कानूनी व्याख्यामा महत्वपूर्ण भूमिका हुने भन्ने दर्शनबाट निर्देशित भई संहिता बनेको हुँदा धारणागत पक्षहरूमा कमै ध्यान दिएको र धारणागत पक्षहरूमा कमै ध्यान गएको देखिन्छ। अवश्य पनि मुलुकी ऐन, १९९० ले व्यवस्था गरेको फौजदारी कानून सम्बन्धी धारणाको तुलनामा धेरै हदसम्म धारणागत एवं सैद्धान्तिक रूपमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ, सो पछि २०३० र २०५८ मा बनेका संहिताहरूले २०१२ सालको नेपाल दण्ड संहिताले अनुसरण गरेकै धारणाहरूलाई नै परिमार्जन सहित निरन्तरता प्रदान गरेको छ।

प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ ले पनि धारणागत एवं सैद्धान्तिक दृष्टिकोणबाट यस अधिका संहिताहरू भन्दा ठूलो छलाग वा फड्को मार्न सकेको छैन। तर तुलनात्मक रूपमा दण्डनीति र दण्ड प्रणालीका सम्बन्धमा भने ठूलो छलाङ्ग मार्न सफल भएको छ। संहितामा फौजदारी कानूनको दृष्टिकोणबाट धारणागत एवं सैद्धान्तिक रूपमा परिभाषा, स्पष्टीकरण, वर्गीकरण एवं मूलभूत पक्षहरूलाई सिलसिलाबद्ध रूपमा संहितामा नै राख्नुपर्ने पक्षहरू धेरै छन्। अझ पनि सो संहिताले ऐनको रूप लिन धेरै प्रक्रिया र चरण पार गर्नुपर्ने भएकाले संहिता कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारबाट गठित माननीय कल्याण श्रेष्ठको समितिबाट त्यसमा विचार पुऱ्याउनुपर्ने र आवश्यक प्रावधानहरूलाई संहितामा थप गरी समावेश गर्न सक्नुपर्दछ। त्यसो हुन सकेमा मात्र संहिता (Code) ले पूर्णता, जीवन्तता र निरन्तरता प्राप्त गर्न सक्तछ।

आज छलफल गर्न लागेका पक्षहरू शुद्ध आधुनिक फौजदारी कानूनका धारणागत एवं सैद्धान्तिक पक्षहरू हुन्। यी पक्षहरूका सम्बन्धमा अधिलो संहिताहरूले भन्दा केही हदसम्म यो संहिताले स्पष्टता एवं नयाँ व्यवस्थाहरू समावेश गर्न सकेको भए पनि आधुनिक फौजदारी कानूनमा विकास भएका सबै कुराहरू र समावेश नगरी नहुने थुप्रै कुराहरूलाई समावेश गर्न सकेका छैनन्। यसरी आजको छलफल अपराधिक दायित्व, अपराधका सहभागी र अपूर्ण आपराधिक दायित्वसँग आवद्ध धारणागत पक्षहरू र अपराध संहिता २०७१ मा परेका र अब भविष्यमा पर्नुपर्ने पक्षहरूमा छलफल गर्ने जमर्को गरिएको छ। हामी मुलुकी ऐनको परम्परागत सोच र धारणाबाट अधि बढी रहेका र त्यसको कार्यान्वयन र प्रचलनमा अभ्यस्तहरूलाई आजको छलफलमा उठ्ने र उठेका धेरै कुराहरू नौला र नविनतम पक्ष लाग्न सक्तछ। मुलुकी ऐनले हामीलाई दिएको परम्परागत दृष्टिकोण र धारणालाई परिवर्तन एकैछिनमा वा एकै दिन गर्न सकिँदैन। यसलाई परिवर्तन र फेर्न समय लाग्छ। निरन्तर रूपमा छलफल एवं मन्थन हुनु जरुरी छ। लाग्छ नेपाल राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित आजको छलफल अपराध संहिता बारे मन्थन र चिन्तनको पहिलो कडी हो। फौजदारी कानूनको सैद्धान्तिक र धारणागत पक्षहरूको छलफलको

²⁴⁴ Model Penal Code (1962), Philadelphia: The American Law Institute.

²⁴⁵ Mode Penal Code (2008) Wasigton DC: US Institute of Peace.

श्रृंखलामा यहाँहरू छलफल गर्ने अवसर जुटाई दिएकोमा नेपाल राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानप्रति कृतज्ञ छु र आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

६. आपराधिक दायित्वको परिभाषा र वर्गीकरण

६.१ आपराधिक दायित्वको परिभाषा

आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रका आपराधिक दायित्वसम्बन्धी धारणालाई केन्द्रीय धारणा (Central Concept) को रूपमा लिइन्छ । यसै धारणाको सेरोफेरोमा फौजदारी कानूनका सम्पूर्ण धारणा, सिद्धान्त, विचार एवं रायहरू विकसित भएका छन् । प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ को दफा २९ र दफा ३० मा आपराधिक दायित्व भन्ने वाक्यांश प्रयोग भएको तर स्वयं अपराध संहिता, २०७१ ले यसलाई परिभाषित गरेको छैन । अपराध संहितामा यसलाई स्पष्टीकरणको रूपमा वा परिभाषित गर्ने दफाको कुनै खण्डमा परिभाषित गरी स्पष्ट पारिनु पर्दछ । आपराधिक दायित्वलाई फौजदारी कानूनमा Criminal Liability भन्दै आएकोमा Model Penal Code, 2008 ले Criminal Responsibility भनी नामाकरण गरिएको छ । सो संहिताको Article 16 ले निम्न रूपमा परिभाषित गरिएको छ :

A person who commits a criminal offence is criminally responsible if:

- (a) He or she commits a criminal offence with intention, recklessness or negligence,
- (b) No lawful justification exists for the commission of the criminal offence,
- (c) There are no grounds excluding criminal responsibility for the commission of the criminal offence and
- (d) There are no other statutorily defined grounds excluding criminal responsibility.

यसरी आपराधिक दायित्व भन्नाले प्रचलित फौजदारी कानूनद्वारा अपराध वा कसूर भनी निषेधित वा परिभाषित कुनै कार्य गरेबापत बहन गर्नुपर्ने दायित्वलाई आपराधिक दायित्व (Criminal Responsibility) भनिन्छ ।

६.२ फौजदारी दायित्वमा अपरिहार्य तत्वहरू (Constituent Requirement of Criminal Responsibility)

- (a) प्रचलित फौजदारी कानूनले अपराधीकरण गरेको र दण्डनीय बनाएको (Criminalized by the prevalent existing criminal law and penalized by it)
- (b) कुनै कसूर (A crime or an offence)
- (c) गरेको (For committing) वा गराएको (Causing) वा सहयोग गरेको (Helping), मदत गरेको (Assisting), सल्लाह प्रदान (Counselling) वा अपराध गर्ने परिस्थित सृजना (Procuring) गरे बापत बहन गराइने दायित्व (Responsibility/Liability) लाई
- (d) आपराधिक दायित्व (Criminal Responsibility/Liability) भनिन्छ ।

६.३ आपराधिक दायित्वका मूलभूत सिद्धान्तहरू

आधुनिक फौजदारी कानूनमा कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध फौजदारी दायित्व बहन गराउँदा वा फौजदारी दायित्व निर्धारण गर्दा निम्न सिद्धान्तहरूलाई परिपालना गरिनुपर्ने मानिन्छ । यी मध्ये कतिपय सिद्धान्तहरूलाई संवैधानिक रूपमा मौलिक हकको रूपमा घोषणा र संवैधानिकता प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ ।

मूलभूत सिद्धान्तहरू (Basic Principles)

- (१) वैयक्तिक स्वायताको सिद्धान्त (Principle of Individual Autonomy)
- (२) कानूनीताको सिद्धान्त (Principle of Legality)
- (३) निर्दोषताको अनुमानको सिद्धान्त (Principle of Presumption of Innocence)

- (४) कुनै पनि कार्य त्यो बेलासम्म अपराध हुँदैन जुन बेलासम्म अपराधिक मनसाय राखी गरेको हुँदैन (Actus non facit reum nisi mens sit rea)
- (५) अपराधिक कार्य विना अपराध नहुने (No actus reus no crime)
- (६) अपराधिक मनसायको सिद्धान्त (Doctrine of Mens Rea)

६.४ अपराधिक दायित्व निर्धारणको प्रक्रिया (Process of Imposition of Criminal Liability)

Blame (आरोप/ दोष)	Actus Reus (आपराधिक कार्य)		Mens Rea (आपराधिक मनसाय)	General Defence (सामान्य प्रतिरक्षा)		=	Criminal Liability (आपराधिक दायित्व)
	Harmful conduct (दोषयुक्त व्यवहार)	Voluntary Behaviour (स्वेच्छिक व्यवहार)	Blameworthiness Fault state of Mind (दोषी मनोभावना)	I n a b s e n c e	Valid Defence (कानूनी प्रतिरक्षा)		Criminal Liability (आपराधिक दायित्व)
	Committed in the specific circumstances (विशेष परिस्थिति)		Intention (मनसाय) Recklessness (लापरवाही) Negligence (हेलचक्याई)		Excuse / Justification (माफीयोग्य / न्यायोचित प्रतिरक्षा)		
	Cause a determined consequence/ result -निश्चित परिणाम)						

(तालिक नं. २)

आरोप/दोषदेखि सजाय (दण्ड) निर्धारणसम्म (A Journey from Blame to Criminal Sanction)

Blame (आरोप/दोष)	Accusation (आरोपी)	Charge (अभियोग)	Conviction (ठहर)	Imposition criminal sanction (सजाय निर्धारण)
Suspect (शंकास्पद)	Accused (दोषी)	Accused (अभियुक्त)	Offender (कसूरदार)	Criminal (अपराधी)

(तालिका नं. ३)

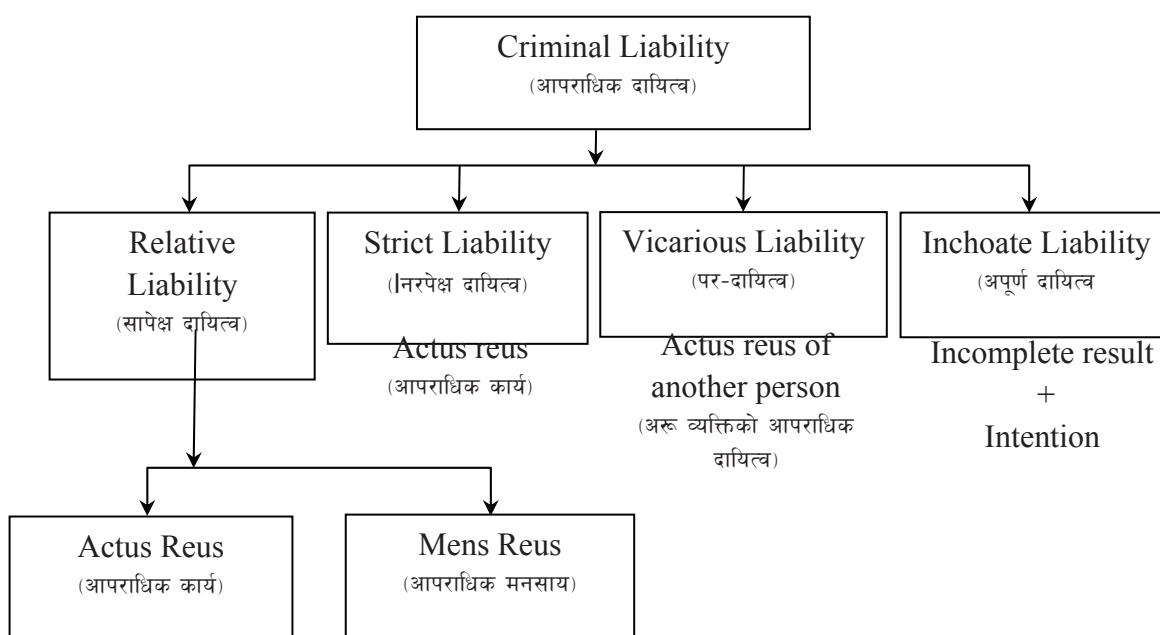
माथि तालिका नं. २ को अपराधिक दायित्व निर्धारण तथा तालिका नं. ३ को कुनै अपराध गरेकोमा आरोप लगाउँदादेखि सो अपराधमा अपराधीलाई दण्ड निर्धारण गर्दासम्मको प्रक्रियाबाट अपराधिक दायित्वलाई हामी सूत्रबद्ध रूपमा बुझ्न सक्तछौं । तालिका नं. २ को तालिकाभित्र सिंगो फौजदारी विधिशास्त्रको दर्शन निहित रहेको छ भने तालिका नं. ३ मा फौजदारी कार्यविधिको सिंगो दर्शन अन्तरनिहित रहेका छन् । माथि उल्लेखित तालिका र अपराधिक दायित्वको प्रक्रियालाई दृष्टिगत गरी फौजदारी कानूनलाई आरोपको सृजना गर्ने, अपराधको परिभाषा गर्ने एवं अपराधीलाई दण्ड निर्धारण गर्ने कानून पनि भन्ने गरिन्छ । अर्थात् समाजले दोषयुक्त, खतरापूर्ण वा खराब व्यवहार मानिने मावनीय व्यवहारलाई राज्यले अपराधको रूपमा घोषणा गर्दछ । राज्यको यस्तो कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गर्ने भनिन्छ र कानूनले अपराध गरेबापत अपराधको प्रकृति, स्वरूप र मात्राअनुसार त्यसको अनुपातमा दण्ड सजायको निर्धारण गर्दछ । यसरी अपराधमा दण्ड सजाय निर्धारण गर्ने प्रक्रियालाई दण्डीकरण (Penalization) भनिन्छ । दण्ड सजाय (Penalty) त्यस्तो त्यसको हो जसको डर र विद्यमानताको डरले फौजदारी कानूनको परिपालना र कार्यान्वयन हुन्छ । यसैले यसलाई सुशासन, शान्ति, विकास एवं अमन चयनको असरदार साधनका रूपमा लिइन्छ । समाजमा सामाजिक नियन्त्रणका अन्य उपायहरू धर्म, नैतिकता, आचरण, सामाजिक डर र अन्य कानून आदिबाट नियन्त्रण वा व्यवस्थित गर्न नसकेपछि सामाजिक नियन्त्रण (Social Control) गर्ने

संयन्त्र (Mechanism) मा फौजदारी कानूनलाई अन्तिम बिसौनी (Last resort) को रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यसको अर्थ समाजमा देखापर्ने नियन्त्रण सम्बन्धी सबै समस्याको औषधी फौजदारी कानून होइन । (Criminal law is not panacea of all problems related to social control in the society) र हुनपनि सक्तैन ।

६.५ अपराधिक दायित्वका वर्गीकरण (Classification of Criminal Liabilities)

अपराधिक दायित्वलाई विभिन्न रूपमा र विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । तर अपराध संहितामा रहेका सैद्धान्तिक एवं धारणागत पक्षहरूलाई बुझ्न, सम्झ्न र छलफल गर्न दुईवटा आधारमा आधारित रही वर्गीकरण गर्ने र प्रत्येक वर्गीकरणमा पर्ने श्रेणी (Category) लाई बुझ्ने र छलफल गर्ने प्रयास यहाँ गर्ने छौं । अपराधिक दायित्वलाई पहिला हामी यसको निर्धारण गर्दा हुनुपर्ने आवश्यकीय तत्वहरूको आधारमा र दोस्रोमा अपराधिक सहभागिताको स्वरूपको आधारमा वर्गीकरण एवं तिनका किसिमहरूको बारेमा छलफल गर्ने छौं ।

६.५.१ अपराधका आवश्यकीय तत्व विद्यमानताको आधारमा वर्गीकरण

(तालिका नं. ४)

(क) **सापेक्ष दायित्व (Relative Liability):** अपराध संहिता, २०७१ मा व्यवस्था भएका बहुसंख्यक अपराधहरू यो वर्गमा पर्दछन् । यसमा अकसर गरेर परम्परागत अपराधहरू (Traditional crime) जुन समाजमा हिजो पनि थिए, आज पनि छन् र भोलि पनि रहने अपराधहरू जस्तै - ज्यान, चोरी, ठगी, करणी, धर्म, राज्य विरुद्ध आदि पर्दछन् । यस अपराधमा फौजदारी कानूनको सर्वमान्य सिद्धान्त Actus non facit reum nisi mens sit rea कडाईका साथ लागू एवं परिपालना गरिन्छ । अर्थात् अपराधका दुवै आवश्यकीय तत्वहरू अपराधिक कार्य (Actus reus) र अपराधिक मनसाय (Mens rea) स्थापना र विद्यमानता हुनुपर्दछ । यीमध्ये कुनै एकको अभाव भएमा फौजदारी दायित्व वहन गराउन सकिदैन ।

(ख) **निरपेक्ष दायित्व (Strict Liability):** यो वर्गभित्र त्यस्ता प्रकारका कसूरहरू पर्दछन् जसमा सो अपराधको लागि निर्धारण गरिएको अपराधिक कार्य मात्र स्थापना भए पुग्दछ । अपराधिक कार्यको स्थापना भएको अवस्थामा दायित्व निर्धारण गर्न पर्याप्त मानिन्छ । यसमा अपराधिक मनसायको विद्यमानताबारे अदालतले विचार गर्दैन । अपराध संहिता, २०७१ को दफा २९ मा निरपेक्ष दायित्व हुने अपराधमा अपराधिक मनसाय परीक्षण नहुने भनी व्यवस्था

गरेको छ । यसमा आपराधिक दायित्व बहन गराउन आपराधिक कार्य स्थापनालाई नै पर्याप्त मानिन्छ । अपराध संहिता, २०७१ को भाग २ को परिच्छेद ३, ४, ५ भित्रका प्रायजसो अपराधहरू यस वर्गभित्र पर्दछन् ।

(ग) **पर-दायित्व (Vicarious Liability):** हुन त फौजदारी कानूनमा पर-दायित्व निर्धारण गर्न हुँदैन भनी Principle of Individual Autonomy को सिद्धान्त अगाडि सारिएको हो । बहुसंख्यक अपराधहरूमा पर-दायित्व नहुने धारणा विकसित भएको भए तापनि कतिपय अपराध जसमा संस्था, कानूनी व्यक्ति, निगमहरूले वा निगमको नाममा अपराध गरिन्छ त्यसमा पर-दायित्वको प्रसंग आउने गर्दछ । अपराध संहिता, २०७१ को दफा ३० मा **संगठित संस्थाबाट भएको कसूरमा काम गर्ने गराउनेको आपराधिक दायित्व हुने** भनी पर-दायित्व सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ ।

(घ) **अपूर्ण दायित्व (Inchoate Liability):** यो मनसायपूर्वक गर्ने र मनसाय (Intention) राखेर गर्ने अपराधमा मात्र यसको प्रसंग आउन सक्तछ । मनसायदेखि बाहेक लापरवाही (Recklessness) वा हेलचक्याईपूर्वक (Negligence) गरिने अपराधमा यसको प्रसंग आउँदैन ।

एकलो व्यक्ति	दुई वा दुई भन्दा बढी
Completion (पूर्ण)	Completion (पूर्ण)
Attempt (उद्योग)	Attempt (उद्योग)
Preparation (तयारी)	Preparation (तयारी)
Intention -मनसाय)	Conspiracy (षडयन्त्र)

Motive (आशय)

(तालिका नं. ५)

यो परिणामजन्य अपराधमा मात्र हुन सक्तछ । अपराधको परिभाषाले निर्धारण गरेको परिणाम (Consequence) पूरा हुन नसकेको तर काम भने भइसकेको स्थितिमा अपूर्ण दायित्वको प्रसंग आउने गर्दछ । अपराध संहिता, २०७१ मा भाग १ को परिच्छेद ३ मा आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग र दुरुत्साहनको सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था गर्नुका अलावा कतिपय गम्भीर प्रकृतिको अपराधहरूमा यी अपूर्ण अपराधहरूलाई छुट्टै Treatment गर्ने हिसाबले सम्बन्धित परिच्छेदमा नै विशेष व्यवस्था गरिएको छ । (हेर्नुहोस तल तालिका नं. ७ मा दुरुत्साहन, उद्योग, षडयन्त्रमा छुट्टै अपराध र सजायको व्यवस्था गरिएको) ।

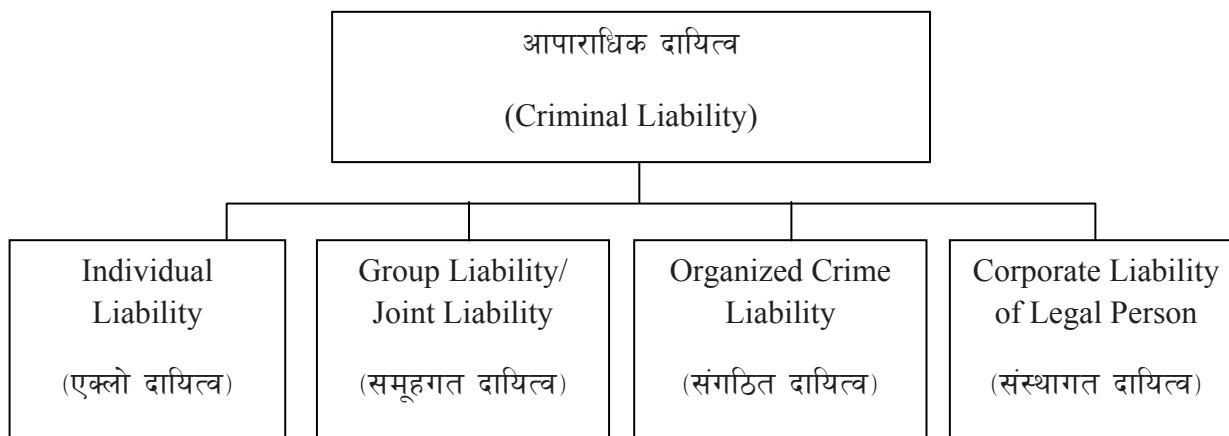
६.५.२ अपराधमा सहभागिताको स्वरूपको आधारमा वर्गीकरण

अपराधमा सहभागिताको प्रकृति र स्वरूप (Structure and nature of participation) को आधारमा अपराधको दायित्वलाई निम्न रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) **एकलो व्यक्तिको दायित्व (Individual Liability):** बहुसंख्यक रूपमा अपराधमा एकलो सहभागिता रहेको र एकलो व्यक्तिले अपराध गरेको अवस्थामा जसले सो अपराध गर्दछ र यसले सो अपराधको परिणाम ल्याउँदछ । उसले व्यक्ति रूपमा एकलोलै सो अपराधको दायित्व बहन गर्दछ । नेपाल २०४६ सालको परिवर्तन पूर्ण प्रायजसो अपराधहरूमा एकलो सहभागिता वा एकलो व्यक्तिले गर्ने अपराधको संख्या बढी थियो ।

(ख) **समूहगत दायित्व (Group/Joint Liability):** दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूको मिलोमतो वा योजना वा षडयन्त्रबाट आपराधिक बारदात भएको वा घटाएको अवस्थामा यस्तो दायित्वको प्रसंग आउँछ । यससम्बन्धमा अपराध संहिता, २०७१ को दफा ३० ले समूहबाट कासूर भएकोमा सबै सदस्यलाई सजाय हुने भनी व्यवस्था गरेको छ । हाम्रो

आपराधिक तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने २०४६ सालपछि अपराधहरू समूहगत रूपमा वा धेरै व्यक्तिहरूको सहभागिताका हुने प्रवृत्ति बढेको देखिन्छ ।

(तालिका नं. ६)

- (ग) **संगठित आपराधिक दायित्व (Organized Criminal Liability):** यो हाम्रो लागि नौलो व्यवस्था हो । यस प्रकारको सहभागिताबारे अपराध संहिता, २०७१ मौन रहेको छ । यस प्रकारको सहभागिता संख्या २०६२/२०६३ को आन्दोलनपछि खास गरेर द्वन्द्वपछिको समाजमा यस प्रकारको अपराध गर्ने प्रवृत्ति बढ्ने गर्दछ । यो संसारभरमा देखा परेको प्रवृत्ति हाम्रोमा पनि हवातै बढेको देखिन्छ । भर्खरै प्रहरी प्रधान कार्यालयले नेपालमा हाल ११० आपराधिक वा सशस्त्र समूह क्रियाशील रहेको तथ्याङ्क प्रकाशनमा ल्याएको छ । अपराध गर्दा त्यस्ता आपराधिक समूह वा गुटको सहभागिता वा त्यसको नाममा वा त्यसको फाइदाका लागि गरिने र अपराध र त्यसमा निर्धारण गर्ने दायित्वलाई संगठित अपराध (Organized Crime) र संगठित आपराधिक दायित्व (Organized Criminal Liability) भनिन्छ । हालसालै (नियन्त्रण तथा सजाय) ऐन, २०६६ को मस्यौदा गरी कानून मन्त्रालयमा पठाएको छ ।
- (घ) **संस्थागत आपराधिक दायित्व/कानूनी व्यक्तिको आपराधिक दायित्व (Corporate Criminal Liability/Criminal Liability of Legal Person):** संस्थागत दायित्वका सम्बन्धमा प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ को दफा ३० ले छुट्टै व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा माथि नै चर्चा भई सकेको छ । तर कानूनी व्यक्तिको आपराधिक दायित्वका सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था हुन सकेको छैन । Corporate Criminal Liability बाहेक पनि अन्य कानूनी व्यक्तिहरूले अपराध गर्न गराउन सक्छ । संहितामा यसको छुट्टै थप व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ । Model Penal Code को Article 19 ले Criminal Responsibility of Legal Person को सन्दर्भमा व्यवस्था गरेको छ । जसअनुसार :

Article 19: Criminal Responsibility of Legal Person

1. A legal person is criminal responsible for a criminal offence:
 - (a) Committed in the name of the behalf of or for the benefit of a legal person
 - (b) Committed by any natural person, acting either individually or as part of an organ of the legal person, who has a management or supervisory position within the legal person based on:
 - (i) A power of representation of the legal person,
 - (ii) An authority to take decision on behalf of the legal person,
 - (iii) An authority to exercise control within the legal person.
2. A legal person is also responsible for a criminal offence whose the lack of due supervision or control by a natural person, referred in to in paragraph, (b), has made possible the commission of the criminal offence for the benefit of the legal person.

3. The responsibility of a legal person under paragraphs 1 and 2 does not exclude criminal proceedings against a natural person who is responsible as the perpetrator of a criminal offence or who has participated in the criminal offence.

७. अपराधमा सहभागिता र तिनको वर्गीकरण (Participation in a Crime and Its Classification)

अपराधको सहभागिता र तिनको वर्गीकरणलाई आधुनिक फौजदारी कानूनको महत्वपूर्ण धारणागत एवं सैद्धान्तिक पक्षका रूपमा लिइन्छ। अपराध संहिता, २०७१ ले मतियारको सम्बन्धमा भाग १ को परिच्छेद ३ मा छुट्टै व्यवस्था गरिएको छ। गम्भीर प्रकृतिको अपराधमा मतियारको दायित्वका सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गरिएको भए तापनि अपराध सहभागीको रूपमा आउने मुख्य अभियुक्त (Principal offender) र तिनको वर्गीकरण तथा निर्दोष सहयोगी (Innocent agent) का बारेमा कुनै व्यवस्था गरेको छैन। यिनीहरूको सम्बन्धमा पनि अपराध संहिता, २०७१ मा छुट्टै र विस्तृत व्यवस्था हुनु आवश्यक छ। यस सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था नहुनु भनेको फेरि अदालतलाई अर्को भुमरीमा पठाउनु हो र अदालतलाई स्वविवेकमा छोड्नु हो।

प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ र आपराधिक सहभागिताका विविध पक्षहरू

क्र.स.	विषय	दफाहरूको संख्या	कसूर संख्या
१.	अपराधीकरण (Criminalization)	२०५	२०५
२	गर्न गराउन लगाउन हुँदैन (Commits and causes to commit)	४७	४७
३.	गर्नु हुँदैन (Commits)	१५८	१५८
४.	छुट्टै दुरुत्साहनको व्यवस्था	७	७
५	छुट्टै उद्योगको व्यवस्था	११	११
६	छुट्टै षडयन्त्रको व्यवस्था	३	३
७	छुट्टै मतियारलाई सजाय गर्ने व्यवस्था	३	३

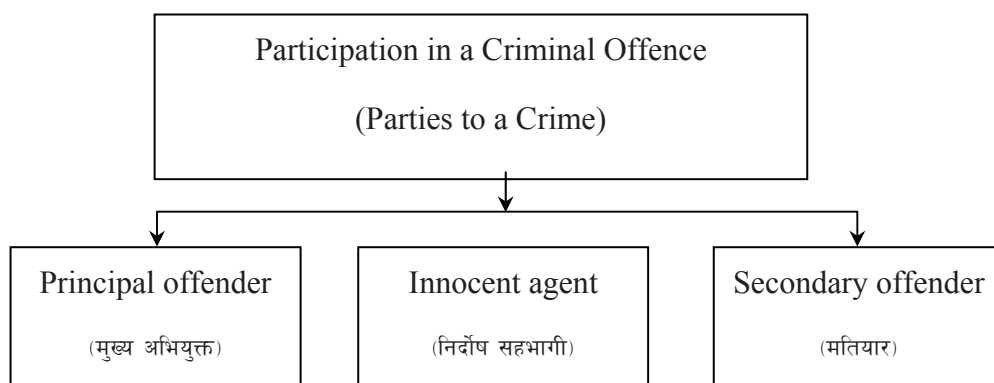
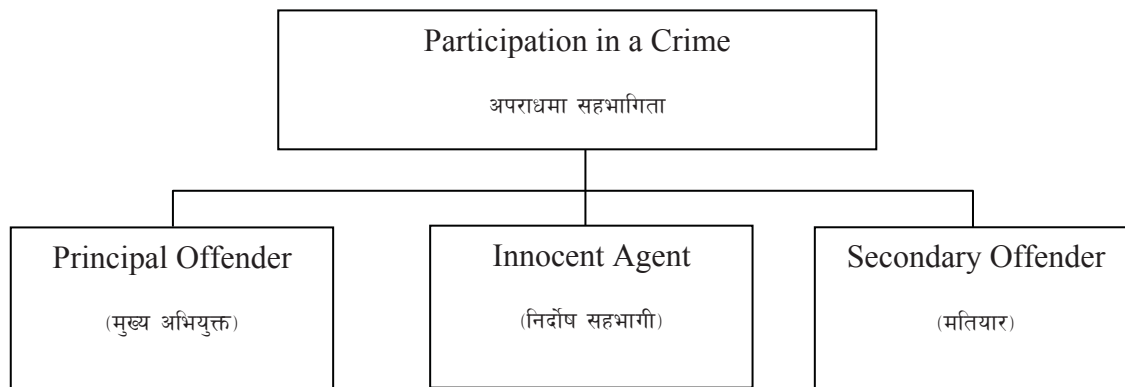
(तालिका नं. ७)

माथि तालिका नं. ७ मा प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ परिभाषित वा अपराधीकरण गर्ने जम्मा २०५ वटा दफाहरूले भण्डै ८/१०० प्रकारका मानवीय व्यवहारहरूलाई अपराधीकरण गरिएको छ। सो अपराधीकरण गरेका अपराधमध्ये १५८ प्रकृतिका अपराध “गर्न हुँदैन” भनी निषेध गरिएको छ। ४७ वटा अपराधहरूमा “गर्न गराउन हुँदैन” भनिएको छ। अर्थात् यसमा एकभन्दा बढी व्यक्तिको सहभागिता, जसलाई अरूलाई सिकाउने, अह्वयाउने, वचन दिने, योजना बनाउने, दुरुत्साहन दिने, षडयन्त्र गर्ने र अपराध गर्न लगाउने सम्भावना रहेको हुन्छ। अपूर्ण अपराधको वर्गमा पर्ने दुरुत्साहन, षडयन्त्र र उद्योगलाई छुट्टै विशेष अपराधहरूमा छुट्टै व्यवस्था हुनु भनेको त्यस प्रकारको अपूर्ण अपराधलाई गम्भीरतापूर्वक लिएको द्योतक हो। यसरी अपराध संहिता, २०७१ को संरचनाको हिसावबाट पनि मुख्य अभियुक्त तिनका किसिम र निर्दोष सहयोगीका सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ।

७.१ अपराधको सहभागिताको अर्थ (Participation in a Crime)

अपराधका सहभागी भन्नाले फौजदारी कानूनले अपराध भनी परिभाषित गरिएको कुनै आपराधिक कार्य गर्ने, गराउने, गर्न मद्दत, सहयोग, सल्लाह, हुन दिने सहभागिता वा संलग्नता जनाउने व्यक्ति हो। Model Penal Code, 2008 को Section 11 : Participation in a Criminal Offence भनी छुट्टै परिच्छेदका व्यवस्था गरेको छ तर Participation के परिभाषा भने दिएको छैन।

७.२ सहभागीको वर्गीकरण

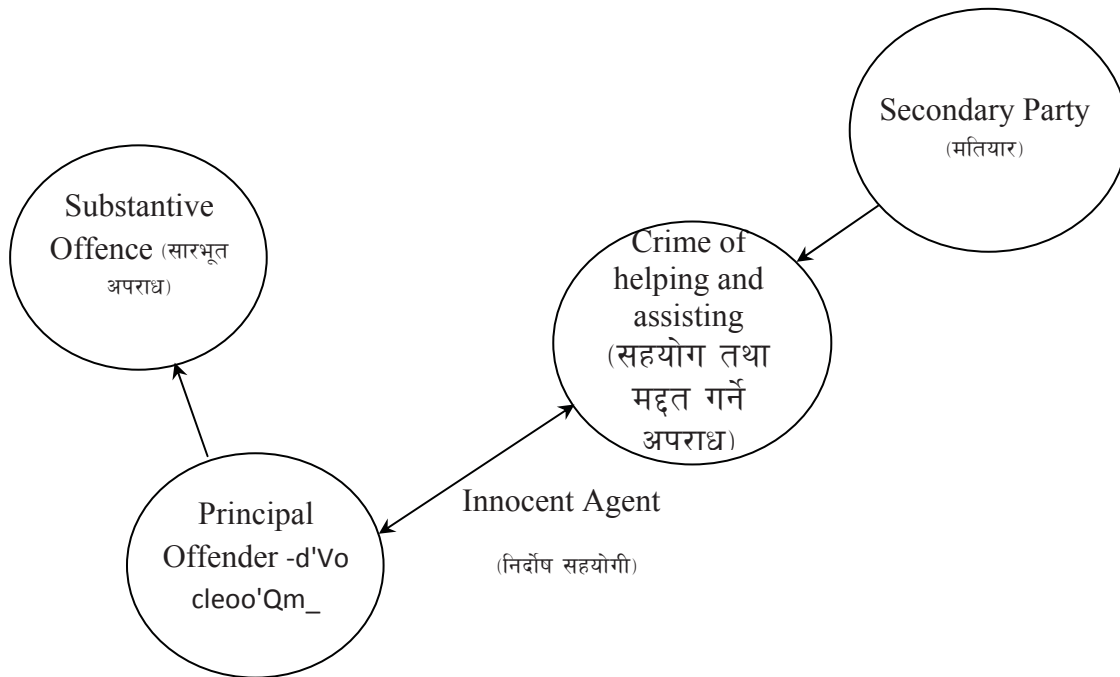

- Participation in Common purpose
- Command responsibility
- Ordering
- The principle of basic liability
- Substantive Offence

- Principle of Innocent

- Aid
- Abet
- Council
- Procurer
- Assessorial Liability
- Derivative liability
- Parasitical liability

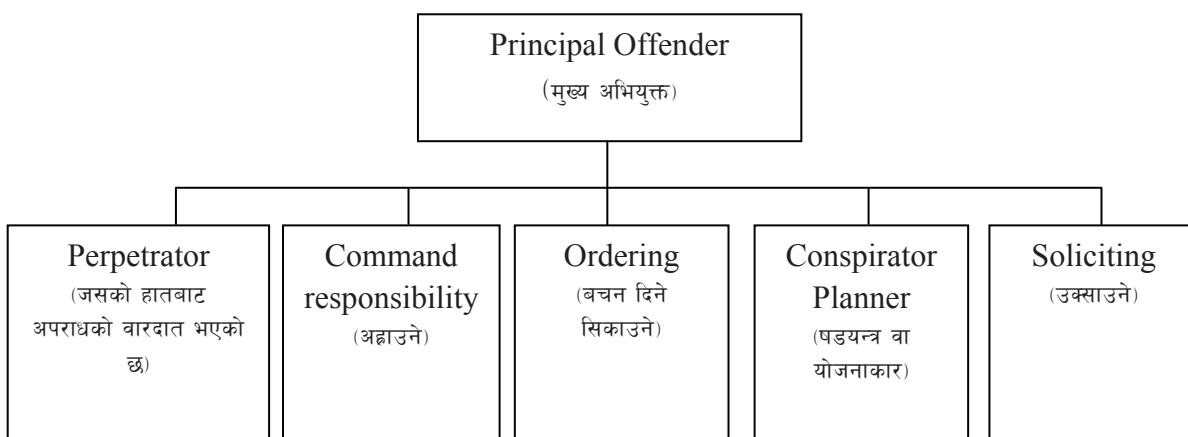
(तालिका नं. ९)

(क) मुख्य अभियुक्त (Principal Offender)

मुख्य अभियुक्त भन्नाले अपराधमा संलग्न वा सहभागिता जनाउने त्यस्तो व्यक्ति हो जसले आफैँ वारदात घटाएको वा अरूलाई घटाउन दिएको, अरूलाई घटाउन योजना, षडयन्त्र वा सिकाएको वा वचन वा दुरुत्साहन दिएको हुन्छ।

(तालिका नं. १०)

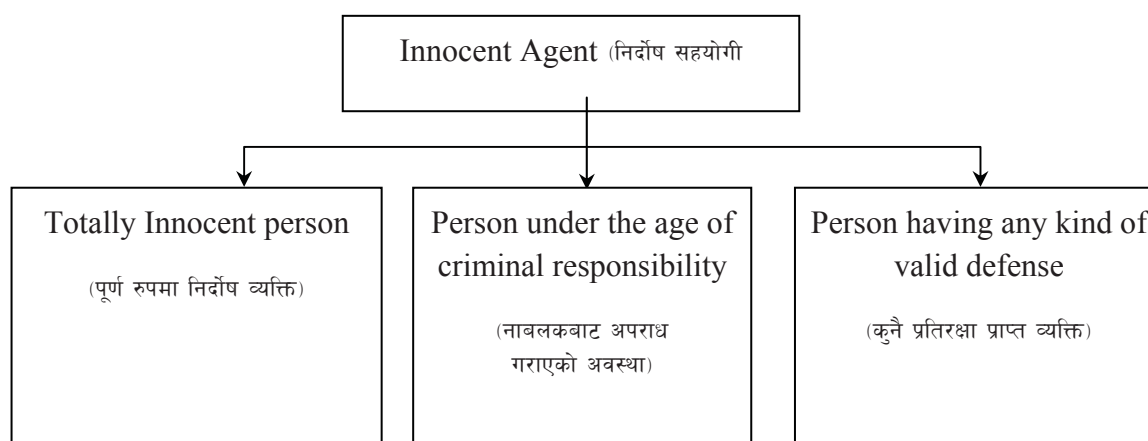
(तालिका नं. ११)

मुख्य अभियुक्तले सधैं सारभूत अपराध (Substantive Crime) गर्दछ। निजले वहन गर्ने दायित्वमा Principle of Basic Liability लागू हुन्छ। यो निजले आफैँ वा अरूलाई अपराध गराउन वा हुन वा गर्न दिए वापत वहन गराइन्छ।

(ख) निर्दोष सहयोगी (Innocent Agent)

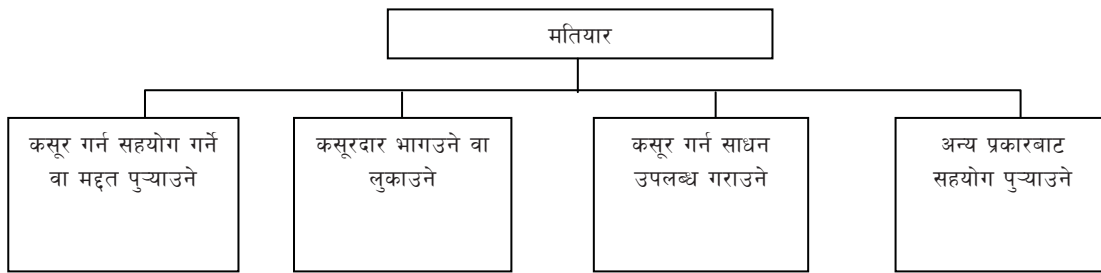
निर्दोष सहयोगी अपराधको त्यस्तो सहभागी वा संलग्न रहने व्यक्ति हो जसले अपराध गर्न वा मुख्य अभियुक्तलाई अपराध गर्नका लागि मद्दत, सहयोगको वातावरण बनाई दिन्छ। जसको सो अपराध गर्न, अपराधको परिणाम ल्याउनमा कुनै मनसाय, जानकारी रहेको हुँदैन अपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने न्यायोचित प्रतिरक्षा (Valid Defence) को विद्यमान रहेको हुन्छ। यसरी अपराधमा निर्दोष सहयोगीलाई अपराधको वारदात गर्ने मुख्य व्यक्तिको रूपमा प्रयोग गर्न सक्तछ। त्यस्तै कतिपय अवस्थामा मतियारको रूपमा भूमिका निभाउने गरि प्रयोग गर्न सक्तछ। यसरी निजले सो अपराध गर्न पुगेको वा मुख्य अभियुक्तलाई सहयोग पुऱ्याएकोमा कुनै दायित्व भने वहन गर्नु पर्दैन। निर्दोष सहयोगीको सम्बन्धमा निर्दोषिताको सिद्धान्त (Doctrine of Innocence) लागू हुन्छ। अर्थात् अपराध गर्न सहयोग पुऱ्याउनमा निजको कुनै मनसाय वा निजलाई कुनै जानकारी हुँदैन वा निजसँग अपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने कुनै न्यायोचित वा माफीयोग्य अवस्था वा परिस्थितिको विद्यमानता रहेको हुन्छ। जस्तो बालकलाई प्रयोग गरी वा सिकाई अपराध गराएमा प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ को दफा २८ ले नाबालकबाट गराएको कसूरमा उमेर पुगेकोलाई सजाय हुने भनी नाबालकलाई निर्दोष सहयोगी रूपमा व्यवस्था गरेको छ। सामान्यतया अपराधमा निम्न रूपका व्यक्तिहरूले निर्दोष सहयोगीको भूमिका निभाउन सक्तछ।

(तालिका नं. १२)

(ग) मतियार (Secondary Offender)

मतियार अपराधको सहभागीको तेस्रो किसिम हो। यसलाई Accomplice वा Accessory भनिन्छ। मतियारलाई वहन गराउने दायित्वलाई Accessorial liability (मतियारको दायित्व) पनि भनिन्छ। यो दायित्वलाई Derivative Liability (निहित दायित्व) Parasitical Liability -परजिवी दायित्व) पनि भनिन्छ। मतियार आफैले मुख्य अभियुक्तलाई आरोप लगाउने अपराध गर्ने होइन। निजले मुख्य अभियुक्तलाई Substantive crime (आरोपित सारभूत कसूर) सहयोग, मद्दत, सल्लाह वा अपराध गर्ने परिस्थिति सृजना गरी दिने काम गर्दछ। मतियार आफैले आरोपित कसूर भने गर्ने होइन। प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ को दफा ३५ मा मतियारको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ। संहिताको दफा ३५(१) ले कुनै व्यक्तिले कुनै कसूरदारको मतियार हुनु हुँदैन भनी मतियारको कार्य गर्न निषेध गरेको छ र सोही संहिताको दफा ३५(२) ले मतियारका किसिमहरू सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ।

(तालिका नं. १३)

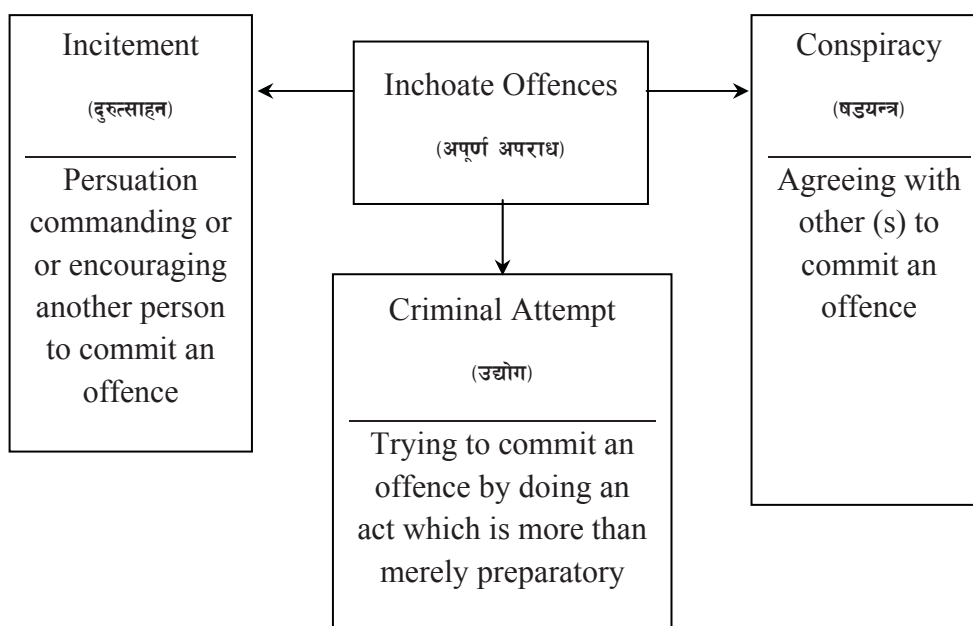

यसरी आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रमा मतिyarको Mode (तरिका) को रूपमा रहेको Help (मद्दत), Aid (सहयोग), Abet (उस्काउने), Council (सल्लाह), Procure (परिस्थिति मिलाउने वा अन्य किसिमबाट सहयोग पुऱ्याउने) कार्यलाई समावेश गरेको छ । त्यस्तै संहिताको दफा ३५(३) ले मतिyarलाई हुने सक्ने सजायको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ । मतिyarले मुख्य अभियुक्तलाई आपराधिक दायित्व वहन गराईने अवस्थामा मात्र निजलाई सहयोग, मद्दत वा सल्लाह आदि दिइएबाट दायित्व वहन गर्नु पर्ने हुन्छ । यदि मुख्य अभियुक्तले अपराध गर्न परित्याग गरेमा वा मुख्य अभियुक्त नै यकिन नभएमा वा मुख्य अभियुक्तले दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने भएमा मतिyarले पनि दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउँदछ, किनकी मतिyarको दायित्व मुख्य अभियुक्तबाट निसृत भएको हुन्छ ।

८. अपूर्ण आपराधिक दायित्व तथा तिनको वर्गीकरण

माथि नै अपूर्ण अपराध वा अपूर्ण आपराधिक दायित्वका सम्बन्धमा चर्चा भइसकेको छ । अपूर्ण अपराधका सन्दर्भ मनसायपूर्वक गरिएको अपराधमा मात्र आउन सक्तछ । मनसाय बिना गरिने अपराधमा अपराधका चरणहरु र अपूर्ण अपराधहरुको सन्दर्भ जोड्न सकिदैन । लापरवाही वा हेलचेक्र्यपूर्वक गरेको अपराधमा अपराधको चरण, अपूर्ण अपराध र मतिyarको सन्दर्भ जोड्न सकिदैन । यसमा एकै पटक अपराधको पूर्णताको प्रसंग आउँछ । अपराध संहिता २०७१ को भाग-१ को परिच्छेद - ३ मा अपूर्ण अपराधको रूपमा आउने आपराधिक षडयन्त्र (Criminal Conspiracy), उद्योग (attempt) र दुरुत्साहन (Incitement) को सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ ।

Inchoate Offences

(अपूर्ण अपराध)

(तालिका नं. १४)

(क) आपराधिक षडयन्त्र (Criminal Conspiracy)

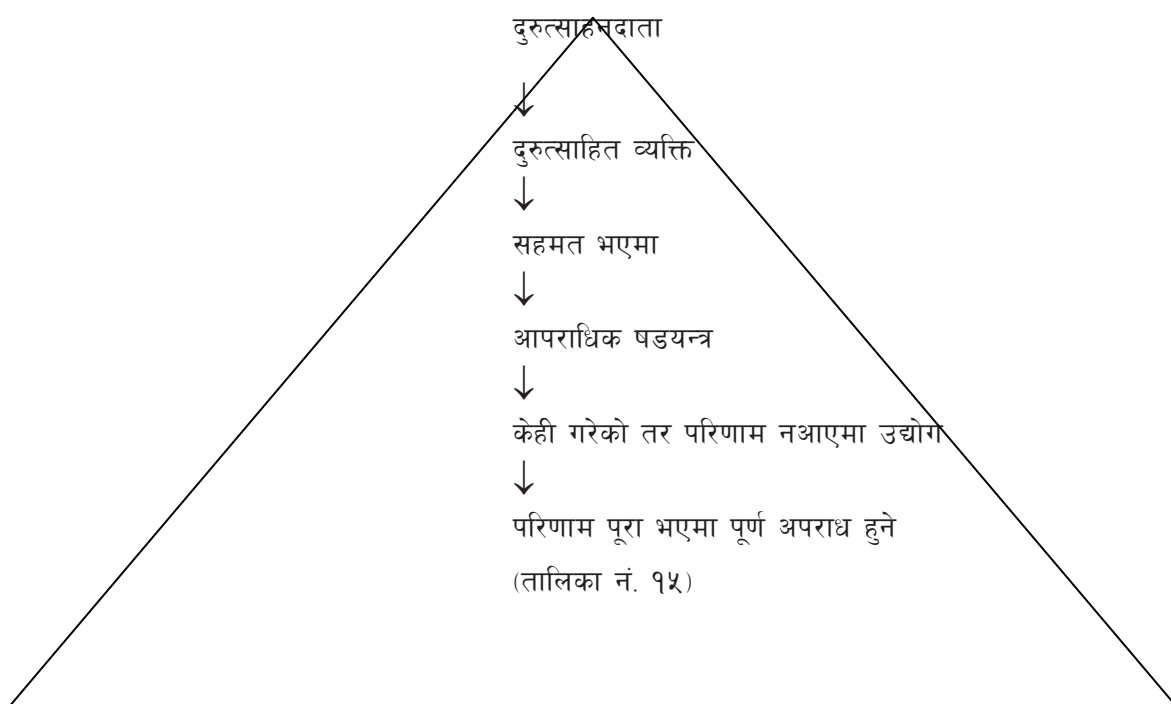
अपराध संहिता, २०७१ को दफा ३२ ले आपराधिक षडयन्त्रको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ। दफा ३२(१) ले षडयन्त्रलाई निषेध गरेको छ। दफा ३२(२) ले षडयन्त्रको परिभाषा गरिएको छ। जसअनुसार दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरूले कुनै कसूर गर्न गराउन मन्जुर गरेमो निजहरूले आपराधिक षडयन्त्र गरेको मानिने छ भनी व्यवस्था गरेको छ। र सोही उपदफाको स्पष्टीकरण (Explanation) मा षडयन्त्र हुन कम्तीमा मन्जुरी अनुसारको कार्यमा कसैले प्रारम्भ गरीसकेको हुनुपर्ने र स्पष्टीकरण -ख) ले असम्भव (Impossibility) हुन कसूरबारे षडयन्त्र गरेको भए पनि दायित्व बहन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यस्तै दफा ३२ को उपदफा ३ ले सजायको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ।

(ख) आपराधिक उद्योग (Criminal Attempt)

यो अपूर्ण अपराधको दोस्रो किसिम हो। यस सम्बन्धमा अपराध संहिता, २०७१ को दफा ३३ ले व्यवस्था गरेको छ। संहिताका दफा ३३(१) ले कसैले कुनै कसूर गर्ने उद्योग गर्न हुँदैन भनी उद्योगलाई अपराधीकरण गरिएको छ। तर 'उद्योग' लाई परिभाषित गरिएको छैन। यसरी उद्योगलाई परिभाषित नगरी छोडिदिदा भोलि व्यवहारमा यसलाई अनेक किसिमबाट व्याख्या हुन सक्ने संभावना प्रवल रहन्छ। यसर्थ यसलाई तयारीबाट छुट्टिने गरी यो यस्तो कार्य गरिसकेको अवस्थामा उद्योग हुने भनी संहितामा नै स्पष्टीकरणको माध्यमबाट परिभाषा गरिनु पर्दछ। यसो गरेको अवस्थामा उद्योग र तयारीको बीचको सिमान्त रेखा छुटिन्छ र अदालतलाई भोलि व्याख्या गर्न र संहितालाई कार्यान्वयन गर्न सजिलो पर्न जान्छ। यसै संहिताको दफा ३३(२) ले उद्योग र असंभवताको (Impossibility) सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ। यस्तै संहिताको दफा ३३(३) ले उद्योगमा हुन सक्ने सजायको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ।

Transformation Process from Incitement to Completion Stage of Crime

(दुरुत्साहनदेखि अपराधको पूर्णताको चरणसम्म)

(ग) आपराधिक दुरुत्साहन (Criminal Abetment)

यो अपूर्ण अपराधको तेस्रो किसिम हो । यो अपराधको कुनै चरणमा वा अपराधको चरण भन्दा पहिले पनि देखा पर्न सक्तछ । प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ३४ ले आपराधिक दुरुत्साहनको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ । संहिताको दफा ३४(१) ले दुरुत्साहनलाई निषेध हुने गरी अपराधीकरण गरेको छ । यस्तै दफा ३४(२) ले दुरुत्साहनको परिभाषा गरेको छ । जस अनुसार 'कसैले कसैलाई कुनै कसूर गर्न उक्साएमा निजले दुरुत्साहन दिएको मानिने छ' भनी परिभाषा गरिएको छ । त्यस्तै दफा ३४(३) ले दुरुत्साहनमा हुन सक्ने सजायको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ ।

९. प्रस्तावित अपराध संहिताको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा सरकारी वकिलले गर्नुपर्ने पूर्वतयारीहरू

माथि नै भनियो प्रस्तावित अपराध संहिता २०७१ हाल व्यवस्थापिका संसदको विधायन समिति अन्तर्गत गठित अपराध संहिता उपसमितिमा दफावार छलफलको लागि पठाइएको छ । व्यवस्थापिका संसदले यसले नेपाली समाजमा चिरकालसम्म पार्ने प्रभाव र मुलुकी ऐनलाई प्रतिस्थापन गरी सामान्य कानूनको रूपमा लागु गर्नुपर्ने कानून भएको हुँदा नेपाली समाजले यसलाई अपन्नत्व ग्रहण गर्न सकोस् भन्नको खातिर यसलाई नेपालभरि नै तत्कालीन पुनरावेदन अदालत रहे भएका मुकामहरूमा सरोकारवालाहरूसँग व्यापक अन्तरक्रिया र छलफल गरी प्राप्त भएका राय, सुझावहरूसमेतलाई समेट्ने गरी विधायन समिति अन्तर्गतको अपराध संहिताको उपसमितिले दफावार छलफलको क्रममा अपराध संहितालाई अभि खदिलो, सरल, बोधगम्य तथा सबैलाई सर्वस्वीकार्य हुने गरी मस्यौदालाई परिमार्जन पुनर्लेखन गरिरहेको छ । उपसमितिले आफ्नो प्रतिवेदन सहित परिमार्जित मस्यौदालाई विधान समितिमा निकट भविष्यमा पेश गर्ने र विधान समितिले पनि त्यसलाई अन्तिम रूप दिई व्यवस्थापिका संसदमा आउंदो हिउदे अधिवेशनमा पठाउने तयारीमा रहेको छ । यो अपराध संहितालाई संसदबाट पारित भएको २ वर्षपछि लागु हुने गरी पारित गरिदै छ ।

अपराध संहिताको सफल कार्यान्वयन गराउने सरोकारवालाहरूमा सरकारी वकिलको अहम भूमिका रहनेमा कुनै द्विधा छैन । सरकारी वकिलको अहम भूमिकालाई आंकलन गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले यसको सफल कार्यान्वयनका लागि पूर्वतयारीमा जुट्नुपर्ने टङ्कारो आवश्यकता परिसकेको छ । यसरी कार्यान्वयनको लागि जुट्ने क्रममा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सबै सरकारी वकिलहरूलाई सैद्धान्तिक र व्यावहारिक रूपमा दीक्षित गरी तयारी अवस्थामा राख्नुपर्ने हुन आउछ । यसको लागि महान्यायाधिवक्ताका कार्यालयको नेतृत्वमा सबै सरकारी वकिलहरूलाई सैद्धान्तिक, धारणागत पक्षहरूको सुक्ष्म रूपमा जानकारी दिने गरी तालिम र प्रस्तावित अपराध संहिताको संरचना तिनीहरूको मूलभूत पक्षहरूको बारेमा ज्ञान दिनेपर्ने र अहिलेको हाम्रो परम्परागत फौजदारी कानूनको धारणाबाट फड्को मारी आधुनिक फौजदारी कानूनको धारणा र सिद्धान्तहरूलाई समाहित गरी फौजदारी कानूनको प्रयोग, व्याख्या र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने भएको हुँदा सरकारी वकिलहरूलाई सैद्धान्तिक र व्यावहारिक ज्ञानहरूबाट चुस्त दुरुस्त हुने गरी ज्ञान नदिई यसलाई सफल कार्यान्वयनमा लैजान सकिदैन । यसको लागि तत्काल पूर्वतयारीको रूपमा निम्न कुराहरूलाई ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

१. सैद्धान्तिक र धारणागत पक्षहरूको ज्ञान दिनको लागि तालिमहरूको व्यापक व्यवस्था
२. अपराध संहिताको संरचना तिनीहरूको मूलभूत प्रावधानहरूलाई स्पष्ट जानकारी गर्ने गरी तालिमको व्यवस्था
३. अपराध संहिताको दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणीको निर्माणमा अगाडि बढ्नुपर्ने
४. सरकारी वकिलको दिग्दर्शनलाई प्रस्तावित अपराध संहितासँग मेल हुने गरी सरकारी वकिलको अभियोजनको मार्गनिर्देशनलाई प्रस्तावित अपराध संहिता अनुकूल तयार गर्न लगाउने

५. मौजुदा राष्ट्रिय न्याय प्रतिष्ठान, न्याय सेवा तालिम केन्द्र तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गत रहेको अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रको बीचमा समन्वय गरी प्रस्तावित अपराध संहिताका प्रावधानहरूमा विषयवस्तु हुने तालिमहरू सञ्चालन गर्ने गराउने ।

१०. उपसंहार

यसरी माथिको छलफलबाट प्रस्तावित अपराध संहिता, २०१७ ले अहिलेको फौजदारी कानूनको तुलनामा धेरै नयाँ सैद्धान्तिक एवं धारणागत पक्षहरूलाई समेटेको भएता पनि आधुनिक फौजदारी कानूनको दृष्टिकोणबाट अझ पनि धेरै सैद्धान्तिक पक्षहरू जस्तै मुख्य अभियुक्त, तिनको वर्गीकरण, निर्दोष सहयोगी, उद्योगको परिभाषा जस्ता विषयहरूलाई संहिताले समेट्न सकेको छैन । तिनीहरूलाई संहितामा विस्तृत रूपमा व्यवस्था गरिनु पर्दछ । यो संहिताले संसदमा प्रवेश गर्नु भन्दा अघि यसमा भएका सबै कमी कमजोरीलाई हालै नेपाल सरकारले गठन गरेको “संहिता कार्यान्वयन समिति”बाट सम्बन्धित विज्ञहरूसँग व्यापक छलफल एवं अन्तरक्रिया गरी यसमा भएका सैद्धान्तिक एवं धारणागत कमी कमजोरीहरूलाई हटाई संहितालाई स्पष्ट, सरल एवं व्यवहारिक बनाउनु पर्दछ ।

कार्यपत्र नं. ३०

प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि संहिता र त्यसको कार्यान्वयनमा गर्नुपर्ने तयारी

माधव पौडेल

अध्यक्ष, नेपाल कानून आयोग

१. विषय प्रवेश :

कुनै पनि सभ्य राज्यको प्रारम्भिक र न्यूनतम जिम्मेवारी र दायित्व नागरिकहरूले भय र त्रास बिना स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो जीवनयापन गर्ने वातावरण तयार गर्नु र मुलुकमा कानून र व्यवस्था कायम गर्नु हो । यो उद्देश्य पूरा गर्नका लागि कानूनको ठूलो भूमिका रहन्छ । नागरिकहरूको नैसर्गिक स्वतन्त्रता त्यतिबेला मात्र सार्थक र प्रभावकारी हुन्छ, जब नागरिकले गर्न हुने र गर्न नहुने कामको सूची कानूनबाट नै परिभाषित भएको हुन्छ । कानूनले निषेध नगरेको आचरण र काम नागरिकले अभ्यास गर्न सक्ने र राज्यले हस्तक्षेप गर्न नसक्ने हुन्छ । फौजदारी कानूनको औचित्य यही प्रयोजनका लागि पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

फौजदारी कानूनको संहिताकरण (Codification) विश्वव्यापी रूपमा स्वीकारिएको कानून सुधारको एक स्थापित अवधारणा हो । संयुक्त अधिराज्य बाहेक विश्वका प्रायः सबै मुलुकमा परम्परागत फौजदारी कसुर (Conventional Criminal Offences) को परिभाषा गरी सामान्य कानूनको रूपमा अपराध संहिताको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । संयुक्त अधिराज्य भित्र छुट्टै अपराध संहिताको व्यवस्था नभए तापनि संयुक्त अधिराज्यका तत्कालीन उपनिवेशमा अपराध संहिता (Penal Code) को व्यवस्था गरिएको र संयुक्त अधिराज्यको उपनिवेश बाट स्वतन्त्र भएका मुलुकहरूले अपराध संहिताको यो विराशतलाई आजसम्म निरन्तरता दिएको देखिन्छ । तत्कालीन परिवेशमा लागू गरिएको भारतीय अपराध संहिता (१८६०) हालसम्म दक्षिण एसियाका विभिन्न मुलुकमा आवश्यक हेरफेर र परिमार्जन सहित बहाल रहनु यसको एक उदाहरण हो । तथापि, ब्रिटिश कालमा निर्माण भएको फौजदारी कार्यविधि कानूनको सट्टामा भारतले नयाँ फौजदारी कार्यविधि संहिता (१९७३) निर्माण गरी लागू गरेको कुरा पनि स्मरणयोग्य छ ।

जहाँसम्म नेपालको प्रश्न छ, नेपालको फौजदारी न्याय प्रणाली मूलतः सम्वत १९१० सालमा तत्कालीन परिवेशमा जारी भएको “आइन” जसलाई सम्वत १९२६-२७ ताका देखि मुलुकी ऐन भनिएको थियो । “मुलुकी ऐन”को नामाकरण रेवति रमण खनालको मत अनुसार सम्वत २००९ साल देखि भएको हो भन्ने छ^१ । सम्वत १९१० मा जारी भएको सो ऐनद्वारा अख्तियार गरिएका मान्यता, सिद्धान्त र अभ्यासमा हाम्रो फौजदारी न्याय प्रशासन हालसम्म आधारित छ । सम्वत २००७ सालको परिवर्तन पछि नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनलाई संहिताकरण गर्ने क्रममा सम्वत २०१० साल पौष देखिको हाम्रो आकांक्षा अबै पूरा हुन सकेको छैन । तथापि, सम्वत २०६५ साल देखि यो प्रयासले सार्थक गतिलिन थालेको देखिन्छ । सम्वत २०६५ सालमा सर्वोच्च अदालतका बहालवाला न्यायाधीशको संयोजकत्वमा फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूको प्रतिनिधि रहेको कार्यदलले फौजदारी न्याय प्रशासनलाई गुणात्मक रूपमा सुधारगर्ने उद्देश्यले निम्न विधायकहरू नेपाल सरकार समक्ष पेश गरेको थियो^२ :

- १) अपराध संहिता,
- २) फौजदारी कार्यविधि संहिता, र
- ३) फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) ऐन ।

^१ रेवति रमण खनाल, मुलुकी ऐन केही विवेचना, काठमाडौं, २०५२

^२ अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता तथा फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको मसौदा तथा प्रतिवेदन, नेपाल सरकार कानून तथा न्याय मन्त्रालय, २०६७, पृ. ७

उपर्युक्त विधेयकहरू उपर सरोकारवाला निकायहरूसँग परामर्श गरी नेपाल सरकारले २०६७ साल फाल्गुनमा तत्काल कायम रहेको व्यवस्थापिका-संसदमा पेश भएकोमा तत्कालीन संविधान सभाको असामयिक विघटन भएको कारणबाट ती विधेयकहरू स्वतः निस्कृय भएका थिए । सम्बत २०७० साल मंसिर ४ गते सम्पन्न भएको निर्वाचनबाट गठन भएको संविधान सभाबाट कायम भएको व्यवस्थापिका-संसदमा नेपाल सरकारबाट पुनः २०७१ सालमा ती विधेयकहरू पेश भएपछि हाल व्यवस्थापिका-संसदको विधायन समितिमा यी विधेयकहरू विचाराधीन रहेका छन् ।

२. फौजदारी कार्यविधि संहिताको उद्देश्य र प्रयोजन :

फौजदारी कसुरको परिभाषा गरी त्यसको सजायको व्यवस्था गर्दैमा अपराध संहिताको व्यवस्था स्वतः कार्यान्वयन हुने होइन । यस प्रयोजनका लागि कार्यविधि कानूनको निर्माण गर्नु पर्ने हुन्छ । फौजदारी कार्यविधि कानूनको सन्दर्भमा विश्वमा यदाकदा परम्परागत रूपमा फौजदारी न्याय प्रणालीलाई “संपृच्छात्मक प्रणाली (Inquisitorial system)” र “प्रतिद्वन्द्वात्मक प्रणाली (Adversarial system)” को रूपमा वर्गिकरण गर्ने गरिन्छ । यी दुई प्रणालीहरू क्रमशः कन्टिनेन्टल ल प्रणाली र कमन ल प्रणालीसँग सम्बन्धित रहेका छन् । तथापि, आधुनिक फौजदारी न्याय प्रशासनमा यी दुई प्रणालीबीचको यस प्रकारको भिन्नता हालका दिनमा अत्यन्त कम हुदै गएको छ ।

जहाँसम्म नेपालको सन्दर्भ छ, अतीतमा नेपालले संपृच्छात्मक प्रणालीको अभ्यास गरेको भए तापनि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ लागू भएपछि नेपाल प्रतिद्वन्द्वात्मक प्रणालीबाट प्रभावित हुदै आएको छ । प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि-संहिताको विधेयक प्रतिद्वन्द्वात्मक प्रणाली अन्तर्गत हुने फौजदारी कार्यविधिको मान्यतामा आधारित छ ।

फौजदारी कसुरसँग सम्बन्धित यस अधि नै उल्लेख गरिएका विभिन्न तीन विधेयकको मसौदा गर्नुको उद्देश्य र प्रयोजन मौजुदा फौजदारी कानून प्रणालीलाई गुणात्मक रूपमा सुधार गरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको र एक्काइसौं शताब्दि अनुकुल बनाउनु हो । यातायात, संचार र सूचना प्रविधिको विकासले विश्व साँघुरिदै गइरहेको परिप्रेक्षमा अपराधीले विज्ञान तथा प्रविधिका उपलब्धि, लोकतान्त्रिक समाजमा कायम रहेको मानव अधिकार मैत्री कानूनी व्यवस्था, खुला समाज, उदार आर्थिक व्यवस्था, सूचना प्रविधिको सहज पहुँच, आवागमनको स्वतन्त्रतालाई दुरुपयोग गरी कसुर गर्न सक्ने अहिलेको अवस्थामा निवारणात्मक उपायको रूपमा फौजदारी न्याय प्रशासनको सुदृढिकरण विश्वका प्रायः सबै मुलुकको राष्ट्रिय एजेण्डा बन्दै आएको छ ।

नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासन तुलनात्मक रूपमा परम्परागत रूपमा रहेकोले यसको सुधार अनिवार्य आवश्यकता हो । केही दशकको अवधिमा मुलुकमा राजनैतिक, आर्थिक र समाजिक क्षेत्रमा उल्लेख्य परिवर्तन भएका छन् र यी परिवर्तनलाई कानूनी संरचनामा रूपान्तरण गरी एक्काइसौं शताब्दीको हाँक र मागलाई संवोधन गर्न सक्ने फौजदारी न्याय प्रणाली कायम गर्नु नै प्रस्तावित अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिताको (यस पछि यस आलेखमा “संहिता” भनिएको) मुख्य उद्देश्य हो । यो उद्देश्य पूरा गर्न नेपालको परम्परागत फौजदारी कार्यविधिलाई आधुनिकरण गरी मानव अधिकार मैत्री बनाउनु, कार्यविधिगत जटिलता हटाई फौजदारी न्याय प्रणाली सरल, सर्वसाधारणको पहुँचयोग्य र पूर्वानुमानयोग्य बनाउनु, फौजदारी न्याय प्रशासनमा संलग्न न्यायाधीश, अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता, सरकारी वकिल, प्रतिरक्षामा संलग्न कानून व्यवसायी जस्ता सरोकारवालाको भूमिका स्पष्ट बनाउनु, कसुरबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने र मुद्दाको कारवाईको सूचना प्राप्त गर्ने व्यवस्था गर्नु, कसुरदारलाई कडा सजाय मात्र नभई सुधार गर्ने उद्देश्यबाट मानव अधिकार मैत्री सजाय व्यवस्था गर्नु आदि प्रस्तावित संहिताका उद्देश्य रहेको पाइन्छ । यस प्रयोजनका लागि संहितामा मौजुदा फौजदारी कार्यविधि कानूनका व्यवहारमा परीक्षण भइ सकेका सर्वोत्तम र उपयुक्त प्रावधानहरू, अन्य मुलुकका अभ्यासहरू, हाम्रै सन्दर्भमा विकास भएका सर्वोत्तम अभ्यासहरूलाई स्थान दिँदै केहीनयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएका छन् ।

३. **संहितामा प्रस्तावित प्रमुख व्यवस्थाहरू :**

प्रस्तावित संहितामा फौजदारी मुद्दाको कारवाई, सुनुवाई, किनारा गर्ने र फैसला कार्यान्वयन गर्ने एक महत्वपूर्ण कानूनी लिखत हुने गरी आवश्यक व्यवस्था प्रस्ताव गरिएका छन् । यस प्रयोजनका लागि कमन ल प्रणालीबाट प्रभावित भएको हाम्रो फौजदारी न्याय प्रशासनका आधारभूत मान्यताहरूले यसमा स्थान पाएका छन् । भविष्यमा फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित कार्यविधिगत विषयमा अभाव नहोस भन्ने उद्देश्यले सम्भव भएसम्म अभ्यासमा रहेका फौजदारी कार्यविधिहरू व्यवस्थित रूपमा समावेश गरी आवश्यकता अनुसार परिमार्जन र आधुनिकिकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । संहितामा रहेका केही मुख्य व्यवस्थाहरू निम्न लिखित रहेका छन् :

(१) **सामान्य कार्यविधि कानून^३ :**

प्रस्तावित संहिता फौजदारी कार्यविधिको सामान्य कानून (General Law) को रूपमा प्रस्ताव गरिएको छ । अन्य कुनै फौजदारी कसुरका कार्यविधिका सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था भएकोमा सोही बमोजिम र त्यस्तो व्यवस्था नभएको अवस्थामा संहिताको कार्यविधि लागू हुने हुन्छ । यो व्यवस्था कुनैपनि कानून प्रणालीमा कायम रहेको स्थापित अभ्यास हो ।

(२) **कसुरको वर्गिकरण^४ :**

फौजदारी कसुरलाई कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भ हाम्रो मौजुदा अभ्यास बमोजिम त्यस्ता कसुरको मुद्दा चलाउने प्रक्रियाको आधारमा विभिन्न चार प्रकृतिको कार्यविधि हुने र त्यस्तो व्यवस्था प्रस्तावित संहितामा पनि निरन्तरता दिइएको छ । यस अनुरूप प्रहरीले अनुसन्धान गरी सरकारी वकिलले अभियोजन गर्ने नेपाल सरकार वादी हुने कसुरहरू, नेपाल सरकार वादी हुने तर अन्य निकायबाट अनुसन्धान र अभियोजन हुने (उदाहरणको लागि 'भ्रष्टाचार') कसुरहरू, प्रतिवेदन मार्फत अदालतमा मुद्दा दायर हुने र व्यक्ति वादी हुने फौजदारी कसुरको स्पष्ट कार्यविधिगत व्यवस्था गरिएको छ ।

(३) **कसुरको अनुसन्धान र अभियोजन :** नेपाल सरकार वादी हुने कसुर मध्ये नेपाल प्रहरीले अनुसन्धान गर्ने र सरकारी वकिलले अभियोजन तथा प्रतिरक्षा गर्ने मौजुदा अभ्यासलाई आवश्यक परिमार्जन सहित निरन्तरता दिइएको छ । कसुर गरेको सूचना दिने प्रक्रियामा सरलीकरण र जाहेरी लिन इन्कार गरेमा त्यसको कानूनी उपचारका लागि आवश्यक व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

त्यसरी नै संहिताको अनुसूचि-१ र अनुसूचि-२ का फौजदारी कसुरमा अभियोजनमा सरकारी वकिलको भूमिका रहने हालको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै त्यस्ता कसुरको अनुसन्धान गर्दा आवश्यकता अनुशार विशेषज्ञ वा विशेषज्ञ टोली गठन गर्न सकिने व्यवस्था संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ ।^५

(४) **क्षेत्राधिकारको स्पष्टता:** फौजदारी कसुरको सम्बन्धमा जुनसुकै कानून प्रणालीमा पनि सामान्यता प्रादेशिक क्षेत्राधिकार (Territorial jurisdiction) को मान्यता अवलम्बन गरिन्छ । क्षेत्राधिकारको सम्बन्धमा समय समयमा देखिने द्विविधा र अस्पष्टतालाई प्रस्तावित संहिताले स्पष्ट पारेको छ । नेपाल बाहिर भएका कसुरको पनि खास खास अवस्थामा नेपालका अदालतलाई नेपालमा नै कसुर भए सरह क्षेत्राधिकार हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

^३ फौजदारी मुद्दाको कार्यविधि सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक, व्यवस्थापिका संसद सचिवालय, संसद भवन, दफा ३

^४ उही दफा २

^५ उही दफा १२

(४) संहितामा प्रस्ताव गरिएका केही नयाँ व्यवस्थाहरू :

फौजदारी न्याय प्रशासनको सुधारका लागि प्रस्ताव गरिएका तीन विधेयकहरू मध्ये अपराध संहिताका केही व्यवस्था (उदाहरणका लागि संहिताको बहिर्क्षेत्रीय प्रयोग, फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्त आदि) फौजदारी कार्यविधि संहिता र फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनका व्यवस्थाहरू फौजदारी कार्यविधि संग सम्बन्धित छन् र विधेयकहरूको ऐनको रूप धारण गरे पछि एकै मितिमा प्रभावकारी हुने प्रायः निश्चित छ । तसर्थ, कार्यविधिगत विषयहरू चर्चा गर्दा यी दुवै पछिल्ला विधेयकका व्यवस्थालाई संक्षिप्त रूपमा भए पनि चर्चा गर्नु पर्ने हुन्छ । किनकि, यी दुवै विधेयकहरू फौजदारी मुद्दाको कारवाई, सुनुवाई, किनारा र फैसला कार्यान्वयन संग सम्बन्धित छन् । यस अघि नै चर्चा गरिएको छ कि, नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई सुदृढ गर्ने उद्देश्यले प्रस्ताव गरिएको यी विधेयकहरूमा फौजदारी न्याय प्रशासनको सुधारका लागि नेपालको सन्दर्भमा केही नयाँ कार्यविधिगत व्यवस्था प्रस्ताव गरिएका छन् । यस्ता प्रमुख नयाँ व्यवस्थालाई संक्षिप्त रूपमा देहाय बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१) पक्राउ पूर्वी र जरुरी पक्राउ पूर्वीको व्यवस्था^६:

फौजदारी कसुर भएकोमा आरोपित वा शंकास्पद व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने राज्यको एक स्थापित अधिकार हो । तर व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता राज्यका तर्फबाट अपहरण गर्दा राज्यले कानूनको नियमित प्रकृया (Due process of law) पूरा गर्नु पर्ने हुन्छ । किनकि, पक्राउ गर्ने राज्यको स्वेच्छाचारी अधिकार होइन । मौजुदा संवैधानिक व्यवस्था अनुसार पक्राउ परेको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने अधिकारीले बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टासम्म मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेश विना थुनामा राख्न सकिने व्यवस्थाको रूपमा बुझिएको र प्रयोग गरिएको देखिन्छ, जुन मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप भएको मान्न सकिन्छ । जाहेरीमा उल्लिखित कुनै पनि आरोपित व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नु पर्ने भएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस प्रयोजनका लागि अदालतको पूर्व अनुमति लिई पक्राउ पूर्वी (Arrest warrant) दिई पक्राउ गर्न सकिने भएमा त्यो न्यायसम्मत हुने हुन्छ । तर कहिले कही तत्काल अदालतको पूर्व अनुमति लिन नसकिने तर तत्काल कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ नगरी नहुने भएमा प्रहरीले जरुरी पक्राउ पूर्वी (Emergency Arrest warrant) जारी गरी पक्राउ गर्नुपर्ने र पक्राउ पार्नासाथ पक्राउ परेको व्यक्ति अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्ने हुन्छ । अदालतको अनुमति विना पक्राउ परेको व्यक्तिका सम्बन्धमा अनुसन्धान सम्बन्धी अन्य कार्य गर्न नहुने व्यवस्था प्रस्ताव गरी वैयक्तिक स्वतन्त्रताको थप प्रत्याभूति गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसको अतिरिक्त पक्राउ परेको चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने देखि लिएर कानून व्यवसायीको राय सल्लाह लिन पाउने अभियुक्तको अधिकार सुनिश्चित गर्दै नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाका अभियुक्तलाई सामान्यता बढीमा पच्चीस दिनसम्म अदालतको आदेशबाट हिरासतमा राख्न सकिने र जघन्य तथा गंभीर प्रकृतिका फौजदारी कसुरमा अनुसन्धानको प्रक्रिया जटिल भई समय लाग्ने हुँदा बढीमा थप पैंतिस दिनसम्म हिरासतमा राख्न सकिने समेतका व्यवस्थाहरू प्रस्ताव गरिएको छ । यी व्यवस्थाहरू नेपालको सन्दर्भमा नितान्त नयाँ व्यवस्था हुन् ।

२) सानातिना मुद्दा नचलाउन सकिने^७:

स्रोत र साधनको दृष्टिले उपयोगी नहुने खास किसिमका सानातिना कसुरका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको राय लिई अभियुक्तलाई अनुसन्धानको क्रममा नै कागज गराई मुद्दा दायर नगरी छोड्न सकिने व्यवस्था समेत प्रस्ताव गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट जस्तोसुकै विषयमा पनि अनावश्यक मुद्दा चलाउने मौजुदा परिपाटिमा सुधार हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

^६ उही दफा ९^७ उही दफा ३४

(३) अभियोगपत्र संशोधन^८ :

प्रस्तावित संहिताको व्यवस्था अनुसार अनुसूची-१ मा समावेश भएका सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा सरकारी वकिलले अभियोजन गर्ने, अभियोगपत्र दायर भइसकेपछि थप प्रमाण फेला परेमा महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई अभियोगपत्र संशोधन गर्न सकिने, कसूरको अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने अभियुक्तलाई सजायमा छुट दिने माग दावी लिई अभियोग पत्र दायर गर्न सकिने, मुद्दा नचलाउने निर्णय भएमा कारण सहितको सूचना जाहेरवाला वा पीडितलाई दिनु पर्ने, नेपाल बाहिर भए गरेको कसूरको सम्बन्धमा रीत पुर्‍याई भएको त्यस्तो कसूरको अनुसन्धान रीतपूर्वक भएको मानी नेपालको अदालतमा मुद्दा चलाउन सकिने समेतका व्यवस्थाहरु प्रस्ताव गरिएको छ ।

(४) अभियोजनको सौदाबाजी (Plea bargain)^९:

हाम्रो मौजुदा फौजदारी न्याय प्रणाली अनुसार कसैले अदालतमा उपस्थित भई कसूर गरेको कुरामा स्वेच्छाले सावित हुने वा अनुसन्धान अधिकारी वा अभियोजनकर्ता समक्ष आफूलाई समर्पण गरि कसुर गरेको कुरा स्वीकार गर्ने व्यक्तिलाई कुनै छुट वा रियायत दिन सकिन्न । निजले सावित बयान दिएमा कसूर ठहर हुने प्रायः निश्चित छ । तर आफूले गरेको कसूरमा अदालतमा इन्कार गर्ने व्यक्तिले अन्य सबूदबाट कसूर गरेको प्रमाणित नभएमा सफाई पाउन सक्ने सम्भावना रहन्छ । यस्तो अवस्थामा सुधार नगर्ने हो भने अदालतमा उपस्थित भई सत्य कुरा व्यक्त गर्ने वा अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने व्यक्ति पाउन गाह्रो हुने हुन्छ र हाम्रो फौजदारी न्याय प्रणाली एक किसिमबाट कर्मकाण्डीय हुने हुन्छ । फौजदारी न्याय प्रशासनमा हुन सक्ने यस्तो स्थितिलाई दृष्टिगत गरी संयुक्त राज्य अमेरिकाका केही राज्यहरुमा अवलम्बन गरिएको अभियोजनको सौदाबाजी“(Plea bargain)”का केही मान्यताहरु नेपाली कानूनमा सामान्य व्यवस्थामा समावेश गराउने प्रस्ताव गरिएको छ । यस मान्यता अनुसार केही खास अवस्थामा बाहेक अदालत वा अनुसन्धान अधिकारीलाई सहयोग गर्ने व्यक्तिलाई पचास प्रतिशतसम्म सजायमा छुट दिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

(५) जाहेरवाला वा पीडितलाई जानकारी दिनुपर्ने^{१०}:

संहिता बमोजिम अनुसन्धान अधिकारीबाट प्राप्त प्रतिवेदनको आधारमा सरकारी वकिलले मुद्दा चलाउन नसक्ने निर्णय गरेको अवस्थामा अनुसन्धान अधिकारीले कारण सहितको सूचना जाहेरवाला वा पीडितलाई दिनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

(६) समाव्हान, म्याद तामेलीमा सुधार :

अभियुक्त वा प्रतिवादीको पहिचान, ठेगाना र विवरणको कमीले मुद्दाको प्रकृत्यामा असर पर्न नदिन उजुरीमा खुलाउनु पर्ने विस्तृत विवरणहरु, अभियुक्त तथा नबुझी नहुने साक्षीहरुको लागि पक्राउ पूर्जी तथा समाव्हान जारी गर्ने तथा तामेल गर्ने कार्यविधि, विदेशमा रहे बसेको अभियुक्तलाई पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने वा समाव्हान तामेल गर्ने कार्यविधि, फरार अभियुक्तहरुको हकमा विशेष व्यवस्थाहरु समेतको व्यवस्था र म्याद तथा समाव्हान तामेल गर्दा राष्ट्रिय स्तरको समाचारपत्रमा प्रकाशन गरी वा विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट समेत तामेल गर्न सकिने व्यवस्था गरी म्याद तामेल गर्ने व्यवस्था सुधार गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ ।

^८ उही दफा ३६^९ उही दफा ३३^{१०} उही दफा ४१

(५) न्याय सम्पादनमा असहयोग गर्ने व्यक्ति प्रति कठोर व्यवहार^{११}:

कसूरदार फरार हुँदा निजले कुनै पनि फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन सक्दैन । कतिपय अवस्थामा न्याय सम्पादनको कार्यमा असहयोग गरी अदालतलाई भुक्त्यानमा पार्ने, न्याय सम्पादनको कार्यमा असहयोग गर्ने तथा कतिपय अवस्थामा अभियुक्त फरार रहने तर सार्वजनिक पदमा बहालरही अन्य कार्य सम्पादन गरी रहने वर्तमान अवस्थालाई मनन गरी फरार अभियुक्तको हकमा राज्यबाट कठोर नीति लिनु पर्ने मान्यताका आधारमा अदालतमा फरार व्यक्तिको हकमा केही कठोर व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यस अनुसार पक्राउ पूर्ण जारी भई फेला पर्न नसकी पक्राउ हुन नसकेको वा फरार रही अदालतमा उपस्थित नहुने व्यक्तिका हकमा पक्राउ पूर्ण जारी भएको पैतालीस दिनको भोलिपल्टदेखि निज अदालतमा उपस्थित नभएसम्म फरार व्यक्ति मानिने र निज कुनै सार्वजनिक पदाधिकारी वा कर्मचारी भए निज आफ्नो पदबाट स्वतः निलम्बन भएको मानिने, त्यस्तो व्यक्तिको नाममा रहेको अचल सम्पत्ति रोक्का राखिने, निजको नाममा वा एकल स्वामित्वमा रहेको उद्योग, व्यापार वा व्यवसाय आयकर दर्ता सम्बन्धी फर्म इत्यादि नवीकरण गर्ने कार्य स्वतः रोकिने, त्यस्तो व्यक्तिको नाममा रहेको धितोपत्रको कारोबार स्वतः रोक्का हुने, निजले कानून बमोजिम प्राप्त गर्न सक्ने तलब, भत्ता, उपदान, निवृत्तिभरण जस्ता सुविधाहरु रोक्का हुने, कानून बमोजिम बौद्धिक सम्पत्तिबाट प्राप्त गर्ने रोयल्टी, लाभ वा सुविधा स्वतः रोक्का हुने, बैंक खाता रोक्का राख्ने र निज नेपाल बाहिर रहे बसेको भएमा सपुर्दगी गर्न वा कसुरको गंभीरता हेरी निजलाई पक्राउ गर्न सम्बन्धित मुलुक वा सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय संस्थालाई अनुरोध गर्न सकिने समेतको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । उपर्युक्त व्यवस्थाहरु निज अदालतमा उपस्थित नभए सम्मका लागि लागू हुने अस्थायी प्रावधान हुन् । त्यसरी नै अदालतका कर्मचारी, पदाधिकारी, कानून व्यवसायी, सम्बन्धित अदालतमा कानून व्यवसाय गर्ने कानून व्यवसायी, साक्षीका नाममा जारी भएको समाव्हान वा म्याद अदालतमा नै तामेल गर्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।^{१२}

(६) मुद्दा फिर्ता लिने व्यवस्थामा सुधार^{१३} :

मुद्दा फिर्ता लिने विषय नेपालको एक अत्यन्त विवादास्पद विषय भएको र यसबाट दण्डहिनताको संस्कृति वृद्धि हुँदै गएको छ । सरकारको परिवर्तन सँगसँगै राजनीतिक कारण र आधारमा मुद्दा फिर्ता लिने, मुद्दा फिर्ता लिँदा कानूनले निर्धारण गरेको व्यवस्था र प्रकृयाहरु समेत उल्लंघन हुनेहुदा नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिने विषयलाई व्यवस्थित गर्नु आवश्यक भएकोले संहिताले मुद्दा फिर्ता लिने सम्बन्धमा छुट्टै परिच्छेदको व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ । प्रस्तावित व्यवस्था अनुशार अभियुक्तले नियतवस गर्ने कसुरहरु र निरपेक्ष दायित्व रहने कसुरका मुद्दा फिर्ता गर्न सकिने छैन । तर केही जघन्य र गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाहरु वाहेक नेपाल सरकार वादी भई चलेका मुद्दा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई फिर्ता लिन सकिने, तर पुनरावेदन, साधक जाँच वा पुनरावलोकनको रोहमा वा मुद्दा दोहोर्‍याउने अवस्थामा विचाराधीन रहेको मुद्दा फिर्ता लिन नसकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । व्यक्तिवादी फौजदारी मुद्दामा मिलापत्र वा मेलमिलाप गर्न सकिने तथा मुद्दा फिर्ता लिएमा त्यस्ता मुद्दाको अभियुक्त उपर सोही कसूरमा फेरि मुद्दा नचल्ने र मिलापत्र भएकोमा सोही विषयमा सोही पक्षहरुका बीचमा पछि कुनै कारवाई वा मुद्दा नचल्ने समेत मुद्दा फिर्ताको परिणामको व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ ।

(७) पक्षहरुबीच पूर्व-सुनुवाई सम्बन्धी छलफल^{१४}:

न्यायमा सहज र सरल पहुँच सुनिश्चित गरी शीघ्र र सुलभ न्यायको मान्यता अनुरूप अभियुक्तले निज उपर लगाइएको आरोपित कसूर स्वीकार गरी अदालतमा साविती बयान दिएमा अदालतले निजको बयानको सत्यता

^{११} उही दफा ६५^{१२} उही दफा ६६^{१३} उही दफा ११६^{१४} उही दफा १२४

र विश्वसनियतालाई समेत विचार गरी तुरुन्तै फैसला गर्न सक्ने नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । न्याय प्रकृयालाई सरल बनाउन सुनुवाई हुनु अगावै वादी तथा अभियुक्त र निजका कानून व्यवसायी बीचको छलफल (Pre-trial conference) को व्यवस्थालाई समेत प्रस्ताव गरिएको छ । प्रत्येक व्यक्तिको कानून व्यवसायी मार्फत प्रतिनिधित्व गर्न पाउने न्याय सम्बन्धी अधिकार सुनिश्चित गर्न दश वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने कसुरको आरोप लागेको मुद्दामा अभियुक्तको तर्फबाट कानून व्यवसायी मार्फत प्रतिरक्षा गर्ने व्यवस्था अनिवार्य गर्ने समेतका व्यवस्थाहरू प्रस्ताव गरिएको छ ।

(८) दुई चरणको सुनुवाई^{१४} :

हाम्रो वर्तमान फौजदारी न्याय प्रणाली अनुशार फौजदारी कसुरको सुनुवाई गर्दा तथ्यमा केन्द्रित रही अभियुक्त कसुरदार हो वा होइन भन्ने विषयमा मात्र सुनुवाई गरिन्छ । तर अभियुक्त कसुरदार ठहरिएमा निजलाई कति सजाय तोकिने हो सो विषयमा सुनुवाई गरिन्छ । सुनुवाई नै नभएको विषयमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले अभियुक्त कसुरदार ठहरिएको आधारमा नै सजाय तोक्ने गरिएको अभ्यास छ । यो विषयलाई सुधार गर्न तीन वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुने मुद्दामा पहिले कसुर ठहर गर्न र कसुरदार ठहरिएको अवस्थामा मात्र सजाय निर्धारण गर्न दुई चरणको सुनुवाई गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

(९) सजाय माफीलाई फौजदारी न्याय प्रशासनको नियमित विषय बनाइएको^{१५}:

नेपालको संविधानको धारा २७६ बमोजिम राष्ट्रपतिबाट कुनै पनि अदालतबाट भएको सजाय माफी दिने, मिनाहा हुने, परिवर्तन गर्ने र कम हुने व्यवस्था छ । तर यो फौजदारी न्याय प्रशासनको सहज र नियमित प्रक्रिया नभएर राजनैतिक क्षेत्रमा पहुँच भएको अवस्थामा मात्र कसुरदारले प्राप्त गर्न सक्ने विशेष सुविधा वा निश्चित सजाय भोगी सके पछि कारागार नियमावली, २०२० बमोजिम प्राप्त गर्ने सुविधाको रूपमा रहेको छ । मौजुदा व्यवस्था र अभ्यासबाट कानूनको शासन संरक्षण नहुने र दण्डहीनताले स्थान पाउन सक्ने हुन्छ ।

प्रस्तावित संहिता बमोजिम अदालतको फैसला बमोजिम तोकिएको सजाय पाएको जुनसुकै व्यक्तिले त्यस्तो सजाय माफी पाउन, मुलतवी राख्न, परिवर्तन गर्न वा कम गर्न गृह मन्त्रालय मार्फत राष्ट्रपति समक्ष निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यसबाट यो व्यवस्था समान रूपमा सबैले उपयोग गर्न सक्ने हुन्छ ।

(१०) विदेशमा भएको कसुरको अनुसन्धान तथा विदेशमा प्रमाण बुझ्ने व्यवस्था^{१६} :

हाम्रो वर्तमान फौजदारी कार्यविधिको सबभन्दा अस्पष्ट व्यवस्था नेपालका अदालतलाई क्षेत्राधिकार भएको कसुर नेपाल बाहिर भएमा त्यसको अनुसन्धान कसरी गर्ने सो विषय हो । प्रस्तावित संहिताले संक्षिप्त रूपमा नै भएपनि त्यस्तो कसुरको अनुसन्धान गर्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ । त्यसरी नै नेपाल बाहिर रहेको साक्षी प्रमाण बुझ्न सकिने र पारस्परिक कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्न^{१७} सकिने व्यवस्था पनि संहितामा रहेको पाइन्छ ।

(११) कसुरदारको सुधारका सजाय कार्यान्वयनको व्यवस्था :

फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको विधेयक बमोजिम कसुरदारलाई कैद सजाय तोक्ने भन्दा पनि सुधार गर्ने उद्देश्यबाट सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । केही अवस्थामा कैद सजाय पाएको कसुरदार परम्परागत कैदमा नबसी खुला कारागारमा वस्न सक्ने, सप्ताह अन्त्यमा मात्र कैद वस्न सक्ने, कसुरदारलाई

^{१४} फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, दफा ८ र ९

^{१५} फौजदारी कार्यविधि संहिता, दफा १५९

^{१६} उही, दफा ३०

^{१७} उही, दफा ११५

सजाय वापत सामुदायिक सेवामा लगाउन सकिने, सजाय वापत श्रम गर्न लगाउन सकिने, सामाजिक सेवामा लगाउन सकिने, समाजिक पुनर्स्थापना गर्न सकिने, सुधार गृह वा पुनर्स्थापना केन्द्र पठाउन सकिने जस्ता सुधार उन्मुख व्यवहार अपनाउन पर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

५. प्रस्तावित संहिता कार्यान्वयन गर्न गर्नुपर्ने आवश्यक तयारी :

संहिताको विधेयक प्रस्तुत गर्दा त्यसको दफा १ को उपदफा (२) मा नेपाल सरकारले जुनसुकै कुरा प्रस्ताव गरेको भए तापनि व्यवस्थापिका-संसदबाट विधेयक पारित भई प्रमाणिकरण भएको कुनै निश्चित मितिदेखि प्रस्तुत संहिताले कानूनको रूप धारण गरी प्रारम्भ हुने निश्चित छ । प्रस्तुत संहिताले नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा दीर्घकालीन महत्व राख्ने केही सिद्धान्त, मान्यता र मापदण्ड प्रस्ताव गरेको हुनाले सुधारका विधेयकहरू प्रभावकारी भएपछि हाम्रो फौजदारी न्याय प्रशासनले गुणात्मक रूपमा फड्को मार्ने निश्चित छ । तर त्यसको लागि फौजदारी न्याय प्रशासनमा सरोकार रहने विभिन्न निकाय (नेपाल प्रहरी, सरकारी वकिल, न्यायाधीश, न्यायिक अधिकारी) ले संहिताहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक तयारी गर्नु पर्ने हुन्छ । यस्तो तयारीमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई दिनुपर्ने प्रशिक्षण नै प्रमुख रहेको छ ।

जहाँसम्म महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा सो अन्तर्गतका सरकारी वकिल कार्यालयबाट गरिने तयारीको प्रश्न छ, प्रस्तुत संहिता कार्यान्वयन गर्नका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले केही नीतिगत, कानूनी, क्षमता विकास र संस्थागत तयारी पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्ता केही मुख्य तयारीलाई संक्षिप्त रूपमा देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

(१) नीतिगत तयारी :

संहिताको कार्यान्वयनमा नीतिगत विषयमा महान्यायाधिवक्ता तथा अन्य सरकारीवकिलको महत्वपूर्ण भूमिका रहने देखिन्छ । यस्ता विषय मध्ये कतिपय विषय महान्यायाधिवक्ताको स्वविवेकमा निर्भर हुने भए तापनि कतिपय विषयमा संस्थागत रूपमा नै विचार गरि उपयुक्त निर्णय गर्न पर्ने हुन्छ । संहिताको दीर्घो कार्यान्वयनका लागि प्रारम्भ देखि नै व्यवस्थित, वैज्ञानिक, पारदर्शी र वस्तुनिष्ठ आधारमा मापदण्ड र नीति तय भएमा मुलुकभरि नै एकरूप (Uniform) को अभ्यास हुनसक्ने हुनाले देहायका विषयमा नीतिगत रूपमा तयारी हुन बान्छनीय देखिन्छ :

- (क) पीडितलाई दिइने क्षतिपूर्ति अभियोजन पत्रमा नै उल्लेख हुनु पर्ने हुँदा क्षतिपूर्तिको मागदावी गर्ने विषय (दफा ३२(१) (ड))
- (ख) खास किसिमका साना तिना मुद्दामा सरकारी वकिलले महान्यायाधिवक्ताको जरिवाना लिई मुद्दा दायर नगर्ने विषय हुँदा त्यस विषयमा नीतिगत रूपमा एकरूपको अभ्यास विकास गर्नु पर्ने हुन्छ ।
- (ग) संहिता बमोजिम नेपाल बाहिर भएको अपराध संहिता बमोजिमको कसुरका सम्बन्धमा नेपालको अदालतमा मुद्दा चल्ने भएमा त्यसको अनुसन्धान प्रक्रिया, नेपाल बाहिर रहेको साक्षी बुझ्ने प्रक्रिया (दफा (११५) र पारस्परिक कानूनी सहायताका अन्य विषय (दफा (१९२) सम्बन्धमा सरकारी वकिलको महत्वपूर्ण भूमिका रहने हुनाले त्यस्तो विषयमा पनि नीतिगत रूपमा पूर्व तयारी गर्नु पर्ने हुन्छ ।

(२) कार्यविधिगत तयारी :

संहिता आफै नै कार्यविधि कानून भए तापनि संहिताको कार्यान्वयनका लागि केही थप कार्यविधिगत विषयमा नियमावली तथा निर्देशिका बनाउनु पर्ने हुँदा त्यस्ता नियमावली तथा निर्देशिकाको तयारी गर्नु पर्ने छ । संहिताले निर्देशन गरेका नियमावली र निर्देशिका विना संहिताको कार्यान्वयन सहज हुन नसक्ने हुनाले देहायका विषयमा नियमावली वा निर्देशिका बनाउन आवश्यक तयारी गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- (क) संहिताको दफा १९६ बमोजिम फौजदारी कसुरको अनुसन्धानको विषयमा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई नेपाल सरकारले नियमावली बनाउन सक्ने व्यवस्था छ । फौजदारी कसुरको अनुसन्धान त्यस्ता मुद्दाको कारवाही र किनारा हुने र यस्तो विषयमा नियमावलीले अनुसन्धानका यावत पक्षहरूलाई समेट्नु पर्ने हुँदा यसको तयारी हुन आवश्यक छ ।
- (ख) दफा १९७ को उपदफा (१) को खण्ड (क), (ख), (च) र (छ) बमोजिम क्रमशः अनुसूची - १ र २ को अनुसन्धान र अभियोजन, त्यस्ता मुद्दाको बहस, पैरवी, प्रतिरक्षा र कानूनी राय, मुद्दा फिर्ता र माफीका सम्बन्धमा त्यस्ता काम कारवाहीलाई सरल, स्पष्ट र सुव्यवस्थित बनाउन महान्यायाधिवक्ताले निर्देशिका बनाउने व्यवस्था छ । त्यस्ता निर्देशिकाको निर्माणबाट संहिताको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न सहज हुने हुँदा त्यस्ता निर्देशिका बनाउनु पर्ने हुन्छ ।

(३) क्षमता विकास :

यस अघि नै उल्लेख गरिएको छ कि प्रस्तुत संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा महान्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकिलको उल्लेख्य भूमिका रहन्छ । हामी नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई नयाँ ढंगबाट विकास गर्ने र सुधार गर्ने दिशामा गइरहेका छौं । नयाँ ढंगबाट फौजदारी न्याय प्रशासनलाई कार्यान्वयन र विकास गर्दा मुलुकमा नयाँ फौजदारी विधिशास्त्र (Criminal Jurisprudence) विकास गर्ने मात्र होइन कि दक्षिण एसियाली क्षेत्रमा नै नयाँ मान्यताबाट फौजदारी न्याय प्रशासनलाई निर्देशन गर्न गइरहेका छौं । यस कार्यको प्रमुख एक संवाहक सरकारी वकिल नै हुन् ।

प्रस्तावित संहिता बमोजिम सरकारी वकिलले मुख्यतः हाल प्रचलित कानून बमोजिम सम्पादन गर्दै आएको फौजदारी कसुरको अभियोजन गर्ने, नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा सरकारको तर्फबाट बहस, पैरवी गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार पुनरावेदन गर्ने वा अन्तर्कालीन आदेश उपर निवेदन गर्ने लगायतका कार्य सम्पादन गर्नु पर्ने हुन्छ । सरकारी वकिलले एकातिर परम्परागत रूपमा गर्दै आएका कार्य सम्पादन गर्नु पर्नेहुन्छ भने अर्को तर्फ संहिता बमोजिम अभियोजनपत्रमा पीडितलाई दिनु पर्ने क्षतिपूर्तिको मागदावी, अभियोजनको सौदावाजी (Plea Bargaining) को अवस्थामा पचास प्रतिशत सम्म कसुर छुट गरी अभियोजन पत्रको दर्ता, सुनुवाई पूर्वको पक्षहरूको बैठकमा सहभागी हुने र कसुर ठहर गर्न र सजाय निर्धारणका लागि हुने दुई चरणको सुनुवाईमा भागलिनु पर्ने हुन्छ । यस प्रयोजनका लागि विभिन्न कार्यालयमा कार्यरत सरकारी वकिललाई नयाँ ढंगबाट सम्पादन गर्नुपर्ने कामका सम्बन्धमा पर्याप्त प्रशिक्षण, अन्य मुलुकको अभ्यास अध्ययन र अवलोकनका लागि भ्रमण र अनुभव आदान प्रदान गरी क्षमता विकास गर्नु पर्ने हुन्छ ।

(४) संस्थागत तयारी :

कार्यविधि सम्बन्धी संहितालाई कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा केही संस्थागत तयारी पनि गर्नु पर्ने हुन्छ । फौजदारी कार्यविधि कानूनको सफल कार्यान्वयनका लागि अनुसन्धान, अभियोजन वा सजाय कार्यान्वयनको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले त्यस्ता संस्थाको निर्माण तथा गठन गर्न आवश्यक तयारी गर्नुपर्ने देखिन्छ । संहिताको कार्यान्वयन गर्न गर्नुपर्ने केही संस्थागत तयारीलाई निम्न बमोजिम प्रस्ताव गरिएको छ :

- (क) समन्वय समिति : फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १९४ बमोजिम त्यस्तो संहिताको अनुसूची-१ र अनुसूची-२ मा उल्लेख भएका कसुर सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनसंग संलग्न निकायहरू बीच आवश्यकता अनुसार समन्वय गरी अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने काममा

प्रभावकारिता कायम गर्न महान्यायाधिवक्ताको अध्यक्षतामा एक समन्वय समिति रहने व्यवस्था भएको हुदा त्यस्तो समितिको कार्यक्षेत्रगत शर्त (ToRs) सहित त्यसको कार्यविधि बनाई तयारी गर्नु पर्ने आवश्यक छ ।

- (ख) प्यारोल तथा प्रोवेशन बोर्ड : फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) विधेयकको दफा ३८ बमोजिम कैद सजाय पाएका कसुरदारको समाजिक पुनर्स्थापना र एकिकरण गर्ने काममा सहयोग पुऱ्याउन महान्यायाधिवक्ताको संयोजकत्व एक केन्द्रीय प्यारोल तथा प्रोवेशन बोर्ड र जिल्ला न्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा जिल्ला प्यारोल तथा प्रोवेशन बोर्ड गठन सम्बन्धमा आवश्यक तयारी हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- (ग) अपराध अनुसन्धान प्रतिष्ठान : फौजदारी न्यायका आधारभूत मान्यता प्रायः सबै देशमा एकै प्रकारका भए तापनि कसुर विशेष तथा त्यस्ता कसुरको रोकथाम, नियन्त्रण र दण्ड व्यवस्थामा प्रत्येक मुलुकको आ-आफ्नो विशेष परिस्थिति र विशिष्टताले प्रभाव पारेको हुन्छ । फौजदारी कसुरको नियमित अध्ययन र अनुसन्धानबाट मात्र त्यस्ता कसुरको प्रवृत्ति, त्यसको अनुसन्धान प्रक्रियामा र सजायमा गर्नु पर्ने सुधार आदि विषयमा नियमित रूपमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गर्न विभिन्न क्षेत्रका विशेषज्ञहरु रहेको र स्पष्ट कार्यक्षेत्रगत शर्तहरु (ToRs) सहित स्वायत्त संस्थाको रूपमा एक अपराध अनुसन्धान प्रतिष्ठान (Crime Research Institute) स्थापना गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

कार्यपत्र नं. ३१

सरकारी वकील के सवैधानिक एवं कानुनी दायित्वका सन्दर्भमा वर्तमान कानून पुनरावलोकनका क्षेत्रहरू

नरेन्द्रप्रसाद पाठक

पूर्व नायब महान्यायधिवक्ता

परिचय

राज्यका तर्फबाट मुद्दाको प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा गर्ने व्यवस्थाको सुरुवात तेह्रौँ सताब्दीको मध्यतिर बेलायतमा King's Attorney के माध्यमबाट भएको पाइन्छ। पछि यो राज्यको प्रतिनिधित्वको रूपमा विकसित हुन पुग्यो। हाल प्रत्येक राज्यमा सरकारका तर्फबाट मुद्दाको प्रतिनिधित्व गर्ने विभिन्न सरकारी वकीलहरूको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यस्तै प्रतिनिधित्व गर्ने कतै स्थाई वकीलको व्यवस्था हुन्छ भने कतै मुद्दाको आधारमा नियुक्त गरेको हुन्छ। सरकारी वकील वा अभियोजनकर्ता Public Prosecutor के भूमिका र उत्तरदायित्व निजी कानून व्यवसायी भन्दा बढी हुन्छ। निजी कानून व्यवसायीको दायित्व सिर्फ निजको पक्ष संग मात्र सिमित हुन पुग्दछ भने एउटा सरकारी वकीलको दायित्व सम्पूर्ण समाज, राष्ट्र एवं व्यक्तिसंग समेत सम्बन्धित हुन्छ।

हामी कहाँ २००८ सालमा प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति पश्चात नै सरकारी वकीलको सुरुवात भएको मान्न पर्छ। प्रधान न्यायालय ेन, २००८ को प्रथम संशोधनले महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य अधिकार र नियुक्तिको बारेमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ। संस्थागत रूपमा सरकारी वकीलको व्यवस्था स.मु.स.ेन, २०१७ ले गरेको पाइन्छ। हाम्रो मुलुकमा सरकारी वकीलको आवश्यकता महशुस गरिएको पाँच दशक भन्दा बढी भयो। नेपालको संविधान, २०१९ ले महान्यायाधिवक्ताको पद सम्बैधानिक पदको रूपमा श्रृजना गरी सबै सरकारी वकीलहरू निज अन्तर्गतका अधिकारी रहने व्यवस्था गरी सरकारी वकीलको छुट्टै संगठन र जिम्मेवारी तोकियो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले महान्यायाधिवक्तालाई केही विशिष्ट अधिकार र काम कर्तव्यहरू तोकिए पश्चात सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ेन, २०४९ र से अन्तर्गत बनेका नियमले सरकारी वकीलको काम कर्तव्य र जिम्मेवारीमा बृद्धी हुन पुग्यो।

संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा १५८ ले सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट सरकारको प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा गरिनेछ। कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीका समक्ष सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरिएको छ। यो अधिकार महान्यायाधिवक्ताले मातहतका सरकारी वकीललाई प्रत्यायेजन गर्ने संवैधानिक व्यवस्था अनुसार प्रत्यायेजन गरी मुद्दाको अभियोजन गर्ने कार्य हुँदै आएको छ। यस बाहेक संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा राय सल्लाह प्रदान गर्ने, सरकारका तर्फबाट दायर भएका मुद्दा फिर्ता लिँदा सरकारलाई राय प्रदान गर्ने, मुद्दा मामिलाको रेहमा सर्वोच्च अदालतले गरेका व्याख्या वा प्रतिपादित सिद्धान्तको पालना भए नभएको अनुगमन गर्ने गराउने समेत अख्तियारी महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको छ। यसका अलावा हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई मानवैचित व्यवहार गरे नगरेको, आफन्त एवं कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्न दिए नदिएको विषयमा समेत छानविन गर्ने अख्तियारी प्रदान गरेको छ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ेन, २०४९ को अनुसूची १ वा २ मा लेखिएको मुद्दा, सरकार वादी हुने भनी कानूनमा लेखिएको मुद्दामा सरकारी वकीलले बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्नेछ। से बाहेक सरकारलाई विपक्षी बनाएको वा सरकारले वादी भई चलाएको मुद्दामा सम्बन्धित निकायबाट अनुरोध भइ आएमा सरकारी वकीलले बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने अख्तियारी प्राप्त छ। माथि लेखिएदखि बाहेकको सरकारलाई सरोकार पर्ने जुनसुकै मुद्दामा प्रतिरक्षाको लागि सम्बन्धित अधिकारीले महान्यायाधिवक्तालाई सेझै अनुरोध गरी पठाएमा त्यस्तै मुद्दामा महान्यायाधिवक्ताले सरकारी वकीललाई बहस पैरवी वा प्रतिरक्षाको लागि खटाउन सक्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ।

उपरोक्त संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्थाले महान्यायधिवक्ता एवं मातहतमा सरकारी वकिललाई निम्न जिम्मेवारी पूरा गर्नु पर्ने दायित्व तोकिएको छ ।

- क) सरकारी वकील राज्यको तर्फबाट सरकारवादी मुद्दाको अभियोजन (Prosecute) गर्ने अधिकारी हे ।
- ख) ये सर्वाजनिक हित (Public interest) को प्रतिरक्षी (Defender) हे ।
- ग) अदालतको सहयोगी (Officer of the Court) हे ।
- घ) केही हदसम्म न्याय प्रदान गर्ने अधिकारी (Justice Provider) पनि हे ।
- ङ) उ राज्यको कानूनी सल्लाहाकार (Legal Advisor) पनि हे ।
- च) अनुसन्धान एवं अभियोजनका क्रममा केही हद सम्म अभियुक्त, पीडित एवं अन्यको समेत मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने अधिकारी समेत हे ।
- छ) सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादीत(नजिर) सिद्धान्तलाई अवलम्बन र पालना गर्ने गराउने अधिकारी पनि हे ।
- ज) निर्दोषको संरक्षक (Protector of Innocent) र दोषीलाई सजाय दिलाउन - Conviction to Accused) उद्यत रहने राज्यको प्रमुख कानूनी निकाय हे ।

हामीले मूलतः अभियोजनात्मक फैजदारी न्याय प्रणालीलाई अनुसरण गरेका छौं। अभियोजनात्मक प्रणालीको मुख्य विशेषता भनेकै प्रमाण संकलन र अनुसन्धान तथा अभियोजनको कार्य सरकारको प्रत्यक्ष जिम्मेवारी भित्र पर्दछ। सरकारको ये कार्य गर्ने जिम्मेवारी प्रहरी र सरकारी वकिललाई संवीधान एवं कानूनले प्रदान गरेको छ। न्यायाधिश तटस्थ रहने र वादी प्रतिवादी बाट संकलित सबुद प्रमाणको परिक्षण गरी न्याय सम्पादन गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यसैले सरकारवादी मुद्दामा प्रमाण पुर्‍याउने भार वादीमा रहने, अभियुक्तलाई चुप लाग्ने हक हुने र आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिएको छ। त्यसैले भनिन्छ The essential feature of the adversarial system is not law which it applies, but the way in which it applies the law. Public Prosecutor, as a professional, can accept no master other than ethics and standards of conduct of profession like a surgeon or physician in a medical profession. फैजदारी न्यायप्रशासनको सन्दर्भमा सरकारी वकिलको भूमिका गहन र महत्वपूर्ण हुन्छ त्यसैले सरकारी वकिललाई यसरी बुझ्ने गरिन्छ " Public Prosecutor occupies a unique role in the administration of Criminal Law. In some respect, s/he is the most powerful of the three entities of the tripod of justice because prosecutors are backed by the power of state". The role of government attorney is not to persecute but to prosecute.

भू.पु.महान्यायधिवक्ता कालिप्रसाद उपाध्यायको उपरोक्त भनाइ मर्मस्पर्शी छ

नेपाल सरकारका तर्फबाट दायर गरिने र सरकार विरुद्ध दायर हुने, सरकारी वकीलले प्रतिरक्षा गर्नु पर्ने, परम्परागत मुद्दामा अब संख्यात्मक तथा गुणात्मक रूपमा र विषयगत विविधतामा बृद्धी भएको छ। सरकारले बनाएका कानून र नीतिगत निर्णयहरु समेत न्यायालय समक्ष चुनैतिका विषय बन्न पुग्ने गर्दछन्। त्यति मात्र हेइन, सरकारको उदाशिनता र निस्कृत्यता समेत न्यायिक सक्रियताका माध्यमबाट जागृत गराउने परम्परा विकसित हुँदैछ। मानव अधिकार तथा वातावरण जस्ता कुराहरु न्यायिक विचार विमर्शका कुरा बन्न लागेका छन्। न्यायिक निरेपण गर्नु पर्ने विषयको क्षेत्र व्यापक हुँदैछ र कारवाही र उपचारका साधनहरु नयाँ आविश्कार हुँदैछन्। सार्वजनिक सरकारको विषय न्यायिक निरेपणको लागि अदालतमा ल्याउन पाउने विषयमा भएका उदार व्याख्याका कारणले सरकारी वकीलले प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने मुद्दाका विषय व्यापक र संख्या अभूतपूर्व रूपमा बृद्धि हुँदैछन् ।

कानूनी सेवा र न्यायिक कारवाहीमा खेल्नु पर्ने भूमिका अब राष्ट्रिय कानूनको सिमा भित्र मात्र सिमित छैन। नेपाल पक्ष भएका बहुपक्षीय तथा दुईपक्षीय सन्धी सम्झौताहरुले अपराध अनुसन्धान तहकिकात, अभियोजन र न्यायिक कारवाही संचालनका नयाँ जिम्मेवारी थपेका छन्। संगठित, अपराध, आतंकवाद, लागू ऐषाधीको व्यवसाय, मानिसको बेचबिखन, हातहतियार तथा विस्फोटक पदार्थका गैरकानूनी धन्दा, बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरुबाट हुने मैदिक तथा वातावरणीय अपराध आदि विविध विषयमा अपराधीको सपुर्दगी गर्ने, अनुसन्धान तथा न्यायिक कारवाहीमा सहयोग गर्नुपर्ने हुन जान्छ। परम्परागत शीप, शैली र स्वभावले मात्र यी नयाँ चुनैतिको सामना गर्न सम्भव छैन।

लैङ्गीक न्याय, बाल न्याय र संक्रमणकालीन न्याय जस्ता विषयहरू वर्तमान अवस्थामा न्यायका अपरिहार्य विषय हुन् जससँग परिचित हुनु जरुरी छ ।

सरकारी वकिलले अपराध बाट पीडित व्यक्तिलाई न्याय दिलाउने नेक्सानी वापत उचित क्षतिपूर्ति दिलाउने मुद्दाको कारवाही बारे सूचना दिने अभियुक्तबाट हुन सक्ने सम्भावित प्रभाव दबाब र सुरक्षाबाट सुरक्षित हुन पाउने लगायतका अधिकारहरू पिडितका अधिकार प्रति सजग संवेदनशील र चनाखे भइ पिडित मैत्रीपूर्ण वातावरणको निर्माण मुद्दाको कारवाहीका क्रममा पिडितको सहयोग प्राप्त गर्ने संरचनाको विकास पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ

अदालतको अपेक्षा

सरकारी वकिलको भुमिका र दायित्व बारेमा अदालती दृष्टिकोण निम्न रहेको छ M-

फौजदारी मुद्दामा वादीले पहिले कुरा अपराध भये भएन से कुरा पत्ता लगाउने र अपराध भएको भन्ने कुरा शंकाहीन प्रमाणबाट मुद्धा चलाएका व्यक्ति उपर अभियाग प्रमाणित गर्नु पर्ने शंकाका भरमा, अपराध भएको सुनेको भन्ने प्रमाणका भरमा अदालतलाई ग्राह्य नहुने प्रमाणका भरमा राज्यले कसै उपर मुद्धा चलाउन नहुने । (ने.का.प. २०६३ अंक ९ नि.नं. ७७६६ पृष्ठ १२४६)

फौजदारी न्याय प्रशासनमा सरकारी वकिलको कर्तव्य वारदातको बारेमा बयान गराउनु म्याद थप्नु अभियोग पत्र दायर गर्नु बहस पैरवी गर्नुमा मात्र सीमित रहनु हुदैन। अभियोग दावी लिएका व्यक्तिहरूको उक्त अपराधमा के कस्तो भुमिका के कस्तो संलग्नता रहेको थियो र उक्त कुरा पुष्टि हुने दशी प्रमाण के कस्ता छन से यथार्थ प्रमाण देखिनु पर्ने । (ने.का.प. २०६० नि.नं. ७२८५ पृष्ठ ८३९ अंक ९,१०)

फौजदारी मुद्दामा वादी राज्य पक्ष हुने हुनाले पुनरावेदन गर्ने अधिकार हाम्रो कानुनले वादि प्रतिवादीलाई समान अधिकार दिएको छ। पुनरावेदन गर्ने अधिकार कानुनले प्रदान गरेको छ भन्दैमा प्रमाण सुन्ने मुद्दामा समेत पुनरावेदन गर्ने वर्तमान परिपाटी राज्यले अन्त्य गर्नुतर्फ ध्यान दिनु पर्ने । (ने.का.प. २०६३ अंक ९ नि.नं. ७७६६ पृष्ठ १२४६)

माथि उल्लेखित संवैधानिक एवं कानूनी दायित्व बहन गर्नु पर्ने परिवर्तित वर्तमान अवस्थामा संविधानले प्रदान गरेको अधिकारलाई सहज रूपमा सम्पादन गर्न निम्न विषयहरूलाई समेत संवेधन हुने गरी संसेधन एवं नयाँ कानूनहरूको निर्माण गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

संशोधन एवं थप हुनुपर्ने कानूनका विषयहरू

(१) सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ने २०४९ मा थप गरिनु पर्ने विषयहरू

- (क) मुद्दा फिर्ता लिँदा महान्यायाधिवक्ताको राय लिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्थालाई मुर्त रूप दिन से के कार्यविधिगत प्रकृयाको निर्धारण नेमा गरिनुपर्ने ।
- (ख) संविधानले विभिन्न ३ तहमा अदालतको संरचनागत तहको व्यवस्था गरेकोमा सेलाई सम्बेधन गर्न सेही अनुरूपको सरकारी वकिल कार्यालयको व्यवस्थापन गर्नु पर्ने ।
- (ग) प्रत्येक प्रदेशमा मुख्यमन्त्रीको सिफारीशमा प्रदेशप्रमुखबाट मुख्य न्यायधिवक्ताको नियुक्ति गर्ने संवैधानिक व्यवस्थाको परिप्रेक्ष्यमा त्यसलाई सरकारी वकिल सँग के कसरी समन्वय र सहकार्य गर्ने से सम्बन्धी विषय ।
- (घ) साक्षीलाई राज्यबाट खर्च भराउँदाको क्रममा साक्षीले रकम प्राप्त गरी अदालतमा उपस्थित भई प्रतिकूल बकपत्र गरेमा से के कारवाही प्रकृयाका सम्बन्धमा ।
- (ङ) संविधानले अपराध पीडितको हक मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको परिप्रेक्ष्यमा त्यस्ता अपराध पीडितलाई मुद्दाको अनुसन्धान कारवाहीको जानकारी पाउने कार्यविधिका विषय ।
- (च) अपराधका प्रवृत्ति सम्बन्धी अध्ययन केन्द्रको स्थापना, गठन प्रकृया र कार्य क्षेत्र निर्धारण सम्बन्धमा
- (छ) हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवचित व्यवहार गरे नगरेको, आफन्त सँग भेटघाट र कानून व्यवसायी सँगको भेटघाट सम्बन्धी प्रकृया

- (ज) थप दावी लिन सक्ने
अदालतमा दायर भएका कुनै मुद्दाका सम्बन्धमा पछि फेला परेका अन्य सम्बद्ध प्रमाण वा थप प्रमाण बाट पहिले दायर भएका अभियुक्त बाहेक अन्य अभियुक्त उपर मुद्दा दायर गर्नु पर्ने वा मुद्दा दायर भएका अभियुक्त उपर थप अभियोग लिनपर्ने भएमा साबिकमा भएको अनुसन्धानलाई कायमै राखी अन्य थप अभियुक्तहरूको हकमा समेत मुद्दा दायर गर्न सक्ने
- (झ) अभियोग पत्र संसेधन गर्न सक्ने
अदालतमा एकपटक दायर भइसकेको मुद्दामा थप प्रमाण फेला परी पहिले लिएको मागदावी संसेधन गर्नु पर्ने देखिएमा महान्यायधिवक्ताको स्वीकृति लिई सरकारी वकिलले अभियोगपत्रमा अदालतको अनुमति लिई संसेधन गर्न सक्ने व्यवस्था
- (ञ) हिरासतमा रहेका अभियुक्तलाई अनुसन्धान अधिकारीले छोड्न सक्ने
३ वर्ष वा सो भन्दा घटी कैदको सजाय हुने अभियुक्तको हकमा अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धानका क्रममा हिरासतमा राख्न उपयुक्त नदेखेमा सरकारी वकिलको सहमति लिई धरौट वा तारीखमा राखी अनुसन्धान गर्न सक्ने व्यवस्था
- (ट) पुनरावेदन/ निवेदन गर्न अनुमति दिने व्यवस्था
सरकार वादी मुद्दामा शुरू तहको अदालतबाट सफाई पाउने गरी फैसला भएको र त्यस्तै फैसला उपर पुनरावेदन/निवेदन गर्न आवश्यक नदेखिएमा त्यस्तै मुद्दाका जाहेरवाला/पीडितले पुनरावेदन/निवेदन गर्नचाहेमा पुनरावेदन/निवेदन गर्न सक्ने सम्बन्धी व्यवस्था
- (२) नेपालको संविधान २०७२ को धारा २४९ को उपधारा २ क बमोजिम मानव अधिकार आयोगले कुनै व्यक्ति वा समूहले मानव अधिकारको उलङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा पीडित आफैं वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष प्रस्तुत गरेको निवेदन वा आयोगको जानकारीमा आएको विषयमा छानविन तथा अनुसन्धान गरी देपी उपर कारवाहीको सिफारिस गर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएकोमा त्यस्तै सिफारिस उपर कारवाहीको प्रारम्भ गर्ने र त्यस्ता अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यको आधिकारीकताका बारेमा प्रष्ट हुने गरी कार्यविधिगत कुराहरू खुलाई से को व्यवस्थापन सम्बन्धमा । यस सम्बन्धमा अधिवक्ता ेमप्रकाश अर्याल समेत विरुद्ध राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग समेत भएको मुद्दामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ेन २०६८ को दफा १७ को उपदफा १० को व्यवस्था खारेज भएको सन्दर्भमा समेत मुद्दा दायर गर्ने विषयमा तत्कालीन नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १३१ र १३२ को विपरित देखिन आएकोबाट उक्त दफा अमन्य र बदर घोषित भएको सम्बन्धमा समेत कार्यविधिको खाँचे देखिन्छ। त्यसै गरी अपराधको अनुसन्धानको सन्दर्भमा महान्यायधिवक्ताले निर्देशन दिन सक्ने अधिकारका सम्बन्धमा देहायका बिषयहरू समेट्नु पर्दछ:-
१. नेपाल सरकारबाट दायर हुने कुनै फौजदारी मुद्दामा भइरहेका अनुसन्धान को बारेमा जानकारी लिन सक्ने
 २. यसरी जानकारी लिँदा नेपाल सरकार वादी हुने कुनै कसुरको अनुसन्धान अपर्याप्त भएको वा त्यस्तै कसुरमा कुनै विशेष उपाय तरिका वा विधि अपनाउनु पर्नेमा से नअपनाईएको वा थपअनुसन्धान गर्नु पर्ने भन्ने लागेमा अनुसन्धान अधिकारी वा विभागीय प्रमुखलाई निर्देशन दिन सक्ने
 ३. नेपालको संविधान २०७२ को धारा १५८ उपधारा ६ खण्ड ग को व्यवस्थाको सन्दर्भमा कुनै फौजदारी कसुरमा संलग्न भएको आधारमा अनुसन्धान तथा पूर्पक्षका क्रममा हिरासतमा रहेको वा कैदमा बसेको व्यक्तिलाई मानवचित व्यवहार नगरेको वा आफन्त सँग वा कानून व्यवसायी मार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी उपर छानविन गर्ने वा कारागारमा थनुवा वा कैदीको मानव अधिकारको उलङ्घन भए नभएको निरिक्षण गर्ने विषय
 ४. पारस्परिक कानूनी सहायता ेन २०७० को दफा ८,९,१०,११,२७(३),२९(१) र सपुर्दगी ेन २०७० को दफा १० को प्रयोजनका सम्बन्धमा आवश्यक न्यायीक कारवाहीमा सहयोग पुग्ने कागज प्रमाण सूचना वा

वस्तु उपलब्ध गराउन म्याद वा न्यायिक लिखत तामेल गर्ने साक्षी परिक्षण एवं सम्पत्ति रेकर्ड वा जफत गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक कार्यविधिगत विषयमा

५. वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ेन २०७१ को दफा २९ ले मानव अधिकारको गम्भीर उलङ्घनको आरोपमा देशी देखिएका पीडकहरू उपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडक उपर मुद्दा चलाउन महान्यायधिवक्ताको कार्यालयमा लेखी पठाउने र महान्यायधिवक्ताले तेकेको सरकारी वकिलले मुद्दा चलाउने नचलाउने सम्बन्धमा निर्णय गर्ने, मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्दा त्यसमा आधार कारण खुलाउनु पर्ने समेतको कानूनी व्यवस्था रहे भएको अवस्थामा आयोगले गरेको अनुसन्धान लगायतका अन्य कानूनी प्रकृया को वैधताका सम्बन्धमा निश्चित कार्यविधिको निर्माण हुनु जरूरी हुने देखिन्छ।

६. नयाँ कानूनको निर्माण

संविधानले सरकारी वकिल तथा महान्यायधिवक्ताको मातहतमा रहने अन्य कर्मचारीको पारिश्रमिक सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुने छ भन्ने व्यवस्था संविधानको धारा १६१ मा गरेको हुँदा संवैधानिक व्यवस्थालाई मुर्त रूप दिन निम्न अनुसारको सरकारी वकिल को पारिश्रमिक एवं सुविधा र सेवाका शर्त सम्बन्धी छुट्टै कानूनको निर्माण गर्नु पर्ने हुन्छ। उक्त कानूनको निर्माण गर्दा निम्न कुराहरूलाई आधार मानी निर्माण गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।

सरकारी वकिलको पद निजामती सेवा भित्र न्यायसेवाको पद हुने वर्तमान व्यवस्था छ। निजामती सेवा भित्रको पदको सम्बन्धमा लोकसेवा आयोगको सिफारिसमा मात्र रा.प.तृ. श्रेणीमा सरकारी वकिलको नियुक्ति हुने र से भन्दा माथिका सरकारी वकिलको नियुक्ति सुरूवा बढुवा न्याय सेवा आयोगबाट हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। सरकारी वकिलको पद व्यवसायीक पद हे। निजामती सेवा भित्रका अन्य पद जस्तो नभई ये स्वतन्त्र निकायका रूपमा स्थापित छ। वर्तमान

संविधानको धारा २४३(१) ले निजामती सेवाका पदको नियुक्ति लोकसेवा आयोगको सिफारिस र धारा १५४ ले न्याय सेवा आयोगको सिफारिस विना संघीय न्याय सेवाका राजपत्रांकित पदमा नियुक्त गर्न सकिने अवस्था छैन।

त्यसै गरी संविधानको धारा १४९ ले न्यायधीशमा नियुक्त हुन जिल्ला न्यायधीशको हकमा नेपाल न्याय सेवाको रा.प. द्वितय श्रेणीको पदमा काम गरेको व्यक्ति बाट मात्र जेष्ठता र प्रतियोगिताबाट ६०% र बाँकी ४० % अधिवक्ता वा वरिष्ठ अधिवक्ताको रूपमा निरन्तर ८ वर्ष बकालत गरेको, न्याय सेवाको रा.प.पदमा ८ वर्ष काम गरेको वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै पदमा ८ वर्ष काम गरेको व्यक्ति खुला प्रतिस्पर्धाको आधारमा नियुक्ति हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ भने संविधानको धारा १४० ले अन्य व्यवस्थाका अतिरिक्त कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य क्षेत्रमा १० वर्ष काम गरेको व्यक्ति उच्च अदालतको न्यायधीश नियुक्त हुन सक्ने र सर्वोच्च अदालतको न्यायधीशको पदमा समेत अन्य व्यवस्थाका अतिरिक्त न्याय र कानूनको क्षेत्रमा कम्तीमा १५ वर्ष काम गरेका व्यक्ति नियुक्त हुन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। सरकारी वकिललाई बेग्लै सेवामा स्थापित गरी न्याय सेवा बाट अलग गर्दा न्यायधीश नियुक्त हुने बाटो सहज र फराकिलो नहुने देखिन्छ भने अर्को तर्फ न्याय र कानूनको क्षेत्रमा २० वर्ष काम गरी अनुभव प्राप्त व्यक्तिलाई न्यायधीश नियुक्ति हुने अवसर बाट वञ्चित गरिदा संविधानको मकसद समेत पुरा नहुने देखिन्छ। न्याय सेवा भित्रै रहेका अधिकांश सरकारी वकिल सेवाको अवसरबाट समेत वञ्चित हुनुपर्दा उक्त सेवालालाई न्यायसेवा बाट अलग गरिनु हुन्न भन्ने आवाज पनि सरकारी वकिलबाटै उठ्ने गरेको छ। यसरी अलग हुनु न्यायेचित र आधारयुक्त पनि देखिदैन। सरकारी वकिलहरूमा एकातर्फ छुट्टै सेवा सुविधाको प्रदान गरी व्यवसायिकता वृद्धि गर्नु पर्ने महशुस भइरहेको छ भने अर्कोतर्फ छुट्टै सेवा शर्तसम्बन्धी व्यवस्थाले न्याय र कानूनको क्षेत्रमा लामो अनुभव रहँदा रहदै पनि विशेषज्ञता प्राप्त ज्ञानको समुचित उपयोग गर्न बाट वञ्चित भै न्यायधीश नियुक्ति हुने अवसर बाट सीमित रहनु पर्ने स्थिति देखिन्छ। संविधानमा उल्लेखित कानून तथा न्याय सम्बन्धि अन्य क्षेत्रको स्पष्ट परिभाषा छैन। उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्थाको परिप्रेक्ष्यमा सरकारी वकिलको सेवालालाई के कस्तो सेवाको रूपमा राखिनु पर्ने हे गम्भिर छलफलको विषय बनेको छ। उपरोक्त अवस्थालाई मध्यनजर राखी सरकारी वकिलको सेवालालाई निम्न विकल्पहरूको बारेमा बहस चलाई एउटा निश्चित निष्कर्षमा पुगनु जरूरी छ

- १) सरकारी वकिलको सेवालाई सरकारी वकिलको सेवा शर्त सम्बन्धी नैमा कानून र न्याय सम्बन्धि पद हुने भनि संबोधन गरी न्यायधीश नियुक्तिको अवसर प्राप्त हुने गरी व्यवस्था गर्नु पर्ने ।
- २) उच्च तहको सरकारी वकिललाई मात्रै छुट्टै सेवा शर्त सम्बन्धी सेवामा परिणत गरी जिल्ला तहको सरकारी वकिललाई न्याय सेवा भित्रै राख्ने ।
- ३) वर्तमान संविधानमा नै अदालतको न्यायधीशको लागि नियुक्त हुन सक्ने विभिन्न योग्यताहरू मध्ये सरकारी वकिल शब्दावली समेत पनि थप गर्नु पर्ने । यसै गर्न सकेमा सेवा शर्त सम्बन्धि छुट्टै कानूनको निर्माण हुँदा समेत व्यवसायिक रूपमा अनुभव प्राप्त गरेका व्यक्तिहरू न्यायधीश नियुक्ति हुनबाट वञ्चित नहुने भइ छुट्टै सेवा शर्त सुविधा सम्बन्धी नै लागू गर्नमा सहज हुन्छ ।
- ४) सरकारी वकिलको पदलाई न्यायसेवा भित्रकै पद राखि निजहरूको पद व्यवसायीक भई निरन्तर अध्ययन र अनुसन्धानमै खटिई रहनु पर्ने पद भएकोले सेवा सुविधामा कानूनद्वारा निम्न कुराहरू थप गर्नु उचित हुने ।
 - (क) सरकारी वकिलको पारिश्रमिकमा पुनरावलोकन भई आकर्षक पारिश्रमिकको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
 - (ख) Practice भत्ता वापत शुरू Scale को ५०% रकम थप हुनु पर्ने ।
 - (ग) घरभाडा वापत २५ % रकम दिनु पर्ने ।
 - (घ) पुस्तक पत्रपत्रिका खर्च वापत १०% रकम दिनु पर्ने ।
 - (ङ) सरकारी वकिलको पद व्यवसायीक पद भएकोले यस्तो पदको निवृत्त हुने उमेरलाई बढाई ६३ वर्ष बनाउनु पर्ने ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देशे पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना

ये येजनाले सरकारी वकीलसँग सम्बन्धित देहायका कानूनहरू पुनरावलोकनको आवश्यकता लैल्याएको छM-

- अर्द्धन्यायिक निकायका लागि कार्य सम्पादन सम्बन्धी कानून बनाउन पहल गर्ने,
- सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरूको नियुक्ति, सेवाशर्त सम्बन्धी कानून जारी गर्न पहल गर्ने,
- सरकारी वकीलको काम कारबाहीसँग सम्बन्धित कानूनमा सरकारी वकीलको व्यवसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्ति प्रत्याभूत गर्न प्रयत्न गर्ने ।

येजनाले लैल्याएका उल्लिखित विषयका अतिरिक्त पीडित र साक्षीको संरक्षण र सहजता, अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको व्यवस्था, अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रलाई संस्थागत गर्न कानूनी व्यवस्था लगायतका विषयहरू पनि कानूनबाट नै सम्बोधन हुनु पर्ने प्रकृतिका छन् ।

निष्कर्ष

सरकारी वकीलको पेशा व्यावसायिक हे । ये निजामती प्रशासनभन्दा सारभूत रूपमा भिन्न छ । से भिन्नतालाई संविधान र कानूनले भिन्न व्यवहार गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । खास गरी सरकारी वकीलको सेवा, शर्त र सुविधा सम्बन्धी कानून प्राथमिकतापूर्वक तर्जुमा गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । त्यसैगरी नयाँ संवैधानिक व्यवस्थासँग सम्बन्धी कानूनहरूको पुनरावलोकन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । सरकारी वकीलका कार्यसँग सम्बन्धित कानूनको पुनरावलोकन जरुरी देखिन्छ । संक्रमणकालीन न्यायका विषयमा अनुसन्धान, अभियोजन तथा निर्देशनका विषयमा कानून आवश्यक देखिन्छ । यसैगरी व्यवस्थापिका संसदमा बिचाराधीन रहेको अपराध संहिता र कार्यविधि बमोजिम कार्य गर्न पनि से अनुकूलका कार्यविधिगत पक्ष समेटेको कानूनको आवश्यकता पर्दछ । यसै गरी संविधानले दिएको जिम्मेवारी अनुसार कार्य सम्पादन गर्नको लागि से बमोजिमका कानूनी संयन्त्र तयार हुनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । नयाँ परिवेश, सन्दर्भ र समय अनुसार सरकारी वकीलले आफने संवैधानिक तथा कानूनी दायित्व पालना गर्न से अनुकूल हुने गरी सम्बन्धित कानूनमा पुनरावलोकनको आवश्यकता छ । यस विषयमा सम्बन्धित पक्ष गम्भीर हुन जरुरी छ ।

कार्यपत्र नं. ३२

बैङ्किङ कसूर सम्बन्धी कानून तथा मुद्दाको विद्यमान अवस्था, अनुसन्धान र अभियोजनमा गुर्नपर्ने सुधारका उपायहरू

नारायण प्रसाद पौडेल, सह-न्यायाधिवक्ता
श्री राम घिमिरे, उपन्यायाधिवक्ता

१. विषय प्रवेश:

आजको एक्काइसौं शताब्दीलाई विश्वव्यापिकरण सहितको प्रविधियुक्त व्यापार व्यवसायको युग मानिन्छ । व्यापार व्यवसायलाई सहज बनाउन सूचना प्रविधी युक्त बैङ्किङ सेवा पनि त्यत्तिकै फस्टाएको छ । बैङ्किङ सेवा राज्यभित्र मात्र सीमित नरहेर राज्यको सीमा भन्दा टाढा टाढा सम्म पनि विस्तार भएको छ । बढ्दो बैङ्किङ प्रतिस्पर्धाका कारण एकातर्फ बैङ्किङ क्षेत्रमा विभिन्न अवसर र सुविधाहरू सृजना भएका छन् भने अर्कोतर्फ विभिन्न बैङ्किङ अपराधहरू राज्यभित्र मात्र नभई सीमा विहिन रूपमा पनि हुने गरेका छन् । बैङ्किङ अपराध विशेषतः बैङ्किङ आर्थिक गतिविधिसँग सम्बन्धित हुने भएकोले यसलाई आर्थिक अपराधको एउटा आयामको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । यो अपराधले राज्यको आर्थिक क्षेत्रलाई नकारात्मक असर पार्ने हुनाले यसलाई गम्भीर आर्थिक अपराध मानिन्छ । परम्परागत अपराधहरू भन्दा भिन्न भएकोले आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रले यसलाई अपराधको नयाँ स्वरूप (New Dimension of Modern Crime) मान्दछ । बैकिङ अपराधले आर्थिक तथा मौद्रिक अपराधका धेरै आयामहरूलाई समेटेको हुन्छ तथापी नेपालमा बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले यस अपराधलाई विशेष रूपमा सम्बोधन गरेर सरकार बादी फौजदारी अपराध कायम गरेको छ । प्रस्तुत कार्यपत्रमा नेपालमा बैङ्किङ अपराध, यस सम्बन्धी कानून, सो कानून कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका एवं विद्यमान समस्या र समाधानका उपायका सम्बन्धमा विभिन्न कोणबाट चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. बैङ्किङ कसूर सम्बन्धी अवधारणा :

आर्थिक तथा व्यावसायिक कारोबार गर्ने संस्थाको रूपमा चिनिने बैङ्किङ कारोबारको क्षेत्रमा घटीत हुने अपराध स्वभावले आर्थिक अपराध हुने स्पष्टै छ । बैङ्किङमा जम्मा भएको रकमको दुरुपयोग, बैङ्किङ कारोबारका सम्बन्धमा हुने काम कारवाहीमा जालसाजी, धोखा, ठगीपूर्ण कामलाई नै सामान्यतया बैङ्किङ कसूरका रूपमा लिईन्छ । बैङ्किङ प्रणालीको सहज सञ्चालनको विरुद्धमा हुने गतिविधिलाई फौजदारी कानूनले अपराधको कोटीमा राखी बैङ्किङ कसूर मानेको पाईन्छ । बैङ्किङ कारोबारमा शुसासन कायम गर्ने उद्देश्यले नै बैङ्किङ कसूर सम्बन्धी अवधारणाको शुरुवात भएको हो । अन्य परम्परागत अपराध भन्दा भिन्न प्रकृति हुने भएकोले बैङ्किङ तथा वित्तीय संस्थाको कारोबारमा हुन सक्ने कसूरजन्य कार्यलाई अपराधिकरण गरेर त्यस्तो कसूर गर्नेलाई दण्डित गरी बैङ्किङ तथा वित्तीय प्रणालीमा पर्ने नकारात्मक असर र जोखिमलाई नियन्त्रण गरी बैङ्किङ तथा वित्तीय प्रणाली प्रति विश्वसनियता बढाउन बैङ्किङ कसूर सम्बन्धी अवधारणा विकसित भएको देखिन्छ । यस अन्तर्गत बैकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रमा हुने अपराधको रोकथामको साथै अपराध घटित भएको अवस्थामा त्यस्तो अपराधमा संलग्न भएका व्यक्तिलाई दण्डित गर्ने उद्देश्य राखिएको हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा बैङ्किङ तथा मौद्रिक गतिविधिसँग सम्बन्धित केही कसूर भने परम्परागत अपराधकै रूपमा रहेका छन् । मुलुकी ऐन, १९१० ले खोटा चलन र टकमारीको कसूरलाई अपराधिकरण गरेको थियो । मुलुकी ऐन, २०२० ले पनि खोटाचलनलाई अपराधिकरण गरेको छ । बैङ्किङमा कीर्ते कागज पेश गरी गरिने कीर्ते ठगी सम्बन्धी कसूरलाई मुलुकी ऐन ठगीको महलको किर्ते कागजको महल अन्तर्गतको कीर्ते ठगीको कसूर कायम गरिंदै आएको देखिन्छ । विश्वका अधिकांश देशमा बैङ्किङ पद्धतीको विकासले फड्को मारीसकेपछि नेपालमा वि.सं. १९९४ सालमा नेपाल बैङ्किङ लिमिटेड स्थापना भई बैङ्किङ कारोबारको शुरुवात भएको थियो । नेपाल राष्ट्र बैङ्किङ ऐन, २०१२ अन्तर्गत २०१३ सालमा नेपाल राष्ट्र बैङ्किङको स्थापना भयो । त्यसपछि २०२२ सालमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्किङ, २०२४ सालमा कृषि विकास बैङ्किङ, वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ अन्तर्गत विभिन्न वित्त कम्पनीहरू, विकास बैङ्किङ ऐन २०५२ अन्तर्गत विभिन्न विकास बैङ्किङहरू स्थापना र सञ्चालन हुदै आएका छन् ।

विभिन्न विदेशी बैङ्कहरूको संयुक्त लगानीमा समेत बैङ्कहरू संचालन भईरहेका छन्। निजी बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरू पनि धेरै भईसकेका छन्। सहकारी संस्थाहरूले पनि ठूलो परिमाणमा वित्तीय कारोबारको क्षेत्र ओगटेका छन्। हाल नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैङ्क सञ्चालित छ। सन् २००४ मा नेपालले विश्व व्यापार संगठन (WTO) को सदस्यता प्राप्त गर्न नेपाल सरकारले नेपालमा विदेशी बैङ्क तथा वित्तीय संस्था को प्रवेश खुला गर्ने प्रतिवद्धता जनाए संगै त्यसको लागि अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको बैङ्किङ्ग प्रणाली सञ्चालन गर्ने गराउने र व्यवस्थित गर्ने सन्दर्भमा छाता ऐनका रूपमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ जारी गरीएको छ। तत् क्षेत्रका विभिन्न कसूरहरूलाई अपराधिकरण (Criminalization) गर्दै बैङ्किङ्ग प्रणालीमा शुसासन कायम गर्न बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ लागू भएको छ। यसले बैङ्किङ्ग कसूरलाई कानूनी दायरामा ल्याउन विभिन्न सारवान तथा कार्यविधिगत व्यवस्थाहरू गरेको छ।

३. बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय मान्यता र मापदण्डहरू:

व्यावसायिक क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन शब्दावली अहिले अत्याधिक प्रयोग हुने गर्दछ। कुनै पनि व्यवसायिक कम्पनी सञ्चालनमा सुशासनको ग्यारेन्टी गरी कम्पनीका लगानीकर्ता तथा यस संग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित सबैको हितगर्ने उद्देश्यले वीसौं शताब्दीको पछिल्ला वर्षहरूमा पश्चिमा विकसित मुलुकहरूबाट संस्थागत सुशासन सम्बन्धी अवधारणाको विकास भएको पाईन्छ। यसै क्रममा सन् १९९५ मा वेलायतमा कम्पनीको सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले International Corporate Governance Network (ICGN) को स्थापना भई संस्थगत सुशासन सम्बन्धमा विभिन्न सिद्धान्त, मार्गदर्शन र अभ्यास स्थापित गर्दै आएको देखिन्छ। सन् १९९६ देखि सन् २००२ सम्म संस्थागत सुशासनको अभावमा उत्पन्न Asian Financial Flu का कारण जर्जर भएको विभिन्न एशियाली, अमेरिकी र युरोपेली मुलुकहरूको अर्थतन्त्रलाई ठिक बाटोमा ल्याउन Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) ले सन् १९९९ मा अन्तराष्ट्रिय मार्गदर्शनका रूपमा OECD Principles of Corporate Governance जारी गरी त्यसलाई सन् २००४ र २०१५ मा परिमार्जन समेत गरेको छ। संस्थागत सुशासनकै लागी बैङ्किङ्ग कम्पनीहरूको संरक्षणार्थ विश्व समुदायको पहलमा International Bank for Settlement को प्रयासमा सन् २००२ मा Basel Guidelins जारी भएको र सन् २००६ मा Banking Supervisors को विश्व सम्मेलनले यो Guidelins लाई परिमार्जन गरेको देखिन्छ। यसै क्षेत्रमा Asian Development Bank ले ADB Principles समेत जारी गरेको देखिन्छ। उल्लेखित सिद्धान्त तथा मार्गदर्शनहरू नै बैकिङ्ग क्षेत्रमा प्रमुख रूपमा संस्थागत सुशासन सम्बन्धी अवधारणाका अन्तराष्ट्रिय सूत्राधार मानिन्छन्। जस अनुसार संस्थागत सुशासनका अन्तराष्ट्रिय मान्यता र मापदण्डमा संस्थाको वित्तीय कारोबारको पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता र बैङ्किङ्ग क्षेत्रमा निक्षेपकर्ताको हित एवं समग्र वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व जस्ता विषय समेटिएको छ।

भारतमा बैङ्किङ्ग कसूरलाई सम्बोधन गर्न Fundamental Bankruptcy का हकमा Banking Regulation Act, १९४९ ले व्यवस्था गर्दै यी कसूर हरूको अनुसन्धान CBI ले गर्ने र Bank Fraud का हकमा Indian Penal Code ले व्यवस्था गर्दै यो कसूरको अनुसन्धान प्रहरी र CBI ले गर्ने गरेको देखिन्छ।

उपरोक्त अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड र मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै नेपालमा पनि बैङ्किङ्ग क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन कायम गर्ने हेतुले सन् २००६ देखि बैङ्किङ्ग क्षेत्र संग सम्बन्धित ऐन कानूनहरूमा संशोधन तथा केही नयाँ कानूनहरू समेत निर्माण भएको पाईन्छ। नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ मा संशोधन, बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ र बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को निर्माण यसै परिप्रेक्षमा भएको देखिन्छ।

४. बैङ्किङ्ग कसूरहरू घटाउने क्रममा कायम हुने राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय सञ्जाल र प्रभाव :

बैङ्क तथा वित्तीय संस्थानहरूबाट गैरकानूनी रूपमा प्रवाह हुने बैङ्किङ्ग कारोबार सम्बन्धी सूचना र सम्पत्तिको हिसाब विवरण प्रचलित कानूनद्वारा निर्धारित प्रकृया भन्दा बाहिर वा अनाधिकृत र गैर कानूनी रूपमा (आपराधिक तरहेले) गरे भएको अवस्थामा बैङ्किङ्ग कसूर नियन्त्रण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन मार्फत दण्ड सजायको भयका कारण बैङ्किङ्ग कसूरजन्य कार्यहरू न्यूनिकरण हुने र त्यस्ता कसूरजन्य कार्यको न्यूनता वा शून्यतामा संस्थागत सुशासन फष्टाउने हुन्छ। बैङ्किङ्ग कारोबार संचालन तथा यसको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको अधिकतम उपयोगबाट गरिने E-banking अपरिहार्य मानिन्छ। यससंगै बैङ्किङ्ग कसूरहरू पनि सीमा विहिन कसूरका रूपमा स्थापित भएका छन्।

सूचना प्रविधिको उपयोगद्वारा बैङ्किङ कारोवार संचालनमा जसरी सहजीकरण महशुस भएको छ त्यसैगरी बैकिङ्ग सम्बन्धी अपराध संगठित अपराध समूहको पनि रोजाईको विषय बन्दै गएको छ । यसर्थ बैङ्किङ कसूरहरु घटाउने क्रममा सूचना प्रविधिको अधिक उपयोग मार्फत राष्ट्रिय स्तरमा मात्र होइन अन्तरराष्ट्रिय र विश्वव्यापी रुपकै संजाल तयार भई प्रयोग भईरहेको पाईन्छ । यस्तो सञ्जालका कारण बैङ्किङ कसूरको प्रभाव पनि विश्वव्यापी रुपको नै हुने गरेको छ ।

५. बैङ्किङ कसूर सम्बन्धी विद्यमान नेपाल कानूनका व्यवस्थाहरु :

बैङ्किङ कसूर विशेष गरेर मौद्रिक तथा आर्थिक अपराधसँग सम्बन्धित हुने र बैङ्किङ कारोवारको सिलसिलासँग जोडिएर आउने हुँदा प्रचलित नेपाल कानूनका विभिन्न प्रावधानहरुमा बैङ्किङ कसूरको केही न केही लक्षण छरिएर रहेको पाईन्छ । सामान्य कानूनको रुपमा रहेको मुलुकी ऐनमा नै पनि ठगीको महल, खोटा चलनको महल, कित्ते कागजको महल लगायतका महलमा यस सम्बन्धी केही प्रावधान रहेको पाईन्छ । त्यसै गरी विशेष कानूनका रुपमा रहेका विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन, २०१९, विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ (दफा १०७क.), नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८, बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ (BAFIA), विद्युतीय (इलेक्ट्रोनिक) कारोवार ऐन, २०६३, सुरक्षित कारोवार ऐन, २०६३, सहकारी ऐन, २०४८ वित्त कम्पनी ऐन, २०४२, जस्ता कानूनहरुमा कुनै न कुनै रुपमा बैङ्किङ कानूनका विशेषताहरु रहेका हुनाले यी कानून अन्तर्गतका बैङ्किङ प्रकृतिका कसुरलाई बैङ्किङ कसूर मान्न सकिन्छ तापनि बैंक तथा वित्तीय संस्थामा हुने अनियमितता तथा अस्वाभाविक कारोवारलाई रोकथाम तथा नियन्त्रण गरी वित्तीय सुशासन कायम गर्ने उद्देश्यले विशेष कानूनको रुपमा ल्याइएको बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ लाई नै बैङ्किङ कसूर सम्बन्धी छाता कानूनको रुपमा लिन पर्ने हुन्छ । यो ऐन र हालै भएको पहिलो संशोधन समेतले बैंक तथा वित्तीय संस्थाका काम कारवाही तथा कारोवारको सम्बन्धमा आइपर्ने विभिन्न प्रकारका अस्वाभाविक क्रियाकलापलाई बैङ्किङ कसूरको रुपमा परिभाषित गरी दण्ड सजाय तथा बिगो असुली जस्ता विभिन्न प्रावधानहरुको सारवान व्यवस्था गर्नुका साथै कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरुपण सम्बन्धी विविध व्यवस्था गरेकोले बैङ्किङ कसूर सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाका बारेमा स्पष्ट हुनको लागि यस ऐनका विविध पक्षहरुका बारेमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन २०६४ ले व्यवस्थित गरेका मुख्य प्रावधानहरु :

५.१. कसूर र दण्ड सजाय :

बैङ्किङ तथा वित्तीय प्रणालीको कारोवारमा हुन सक्ने कसूरजन्य कार्यबाट बैकिङ्ग तथा वित्तीय प्रणालीमा पर्ने असर र जोखिमलाई न्यून गरी बैङ्किङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने^{२४६} उद्देश्य राखेको छ । बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ निर्माण भै मिति २०६४/१०/२३ गते देखि लागू भएको हो । यो ऐन नेपाल राज्य भर तथा नेपालमा बैङ्किङ कसूर गरी विदेशमा रहे बसेको जुनसुकै व्यक्ति वा संस्था समेतलाई लागू हुने व्यवस्था छ । यो ऐनले आफ्नो उद्देश्य प्राप्त गर्न निम्न कसूरहरु पहिचान गरी सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ :

क) अनधिकृत रुपमा खाता खोल्न वा रकम भूक्तानी माग गर्न नहुने^{२४७} :- यस अन्तर्गत कसैले पनि बैङ्किङ वा वित्तीय संस्थामा नक्कली कागजात पेश गरी खाता खोल्न वा जानी जानी खाता खोलीदिन वा त्यस्तो खातामा रकम जम्मा गर्न गराउन वा त्यस्तो खाताबाट रकम निकाल्न वा सो कार्यमा सहयोग गर्न वा त्यसरी खाता खोली विद्युतीय कार्ड वा उपकरणको प्रयोग गरी रकम निकाल्न कानून बमोजिम बाहेक काल्पनिक वा अन्य व्यक्ति वा संस्थाको नाममा खाता खोल्न वा खोलीदिन र आफ्नो खातामा मौज्दात रकम नभएको जानी जानी चेक काटी दिन निषेध गरिएको छ । त्यसैगरी बैंक वा वित्तीय संस्थाको प्रमुख कार्यकारी अधिकृत वा कर्मचारीले सुविधा अन्तर्गतको कर्जा वा सापटी बाहेक अन्य तवरले आफ्नो बैंक वा वित्तीय संस्थाबाट कर्जा वा सापटी लिने कार्यलाई समेत निषेध गरिएको छ । यी कसूर गर्नेलाई बिगो बमोजिम जरिवाना र ३ महिना सम्म कैद हुने व्यवस्था छ ।

^{२४६} बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को प्रस्तावना ।

^{२४७} ऐ. दफा ३

ख) अनधिकृत रुपमा चेक, चेकबुक वा बैङ्क विवरण प्राप्त गर्न वा दिन नहुने²⁴⁸ :- यस अन्तर्गत कसैले पनि अनधिकृत रुपमा कुनै तरिकाले भुक्त्याई वा आफ्नो हो भनी विश्वास दिलाई अन्य व्यक्तिको चेक, चेकबुक वा खाताको विवरण माग गर्न वा अनधिकृत रुपमा एउटा व्यक्ति वा संस्थाको चेक, चेकबुक वा खाताको विवरण सम्बन्धित व्यक्तिले लिखित रुपमा अनुरोध गरेको मा बाहेक अर्को कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई दिन निषेध गरिएको छ । यी कसूर गर्नेलाई कसूरको मात्रा अनुसार दश हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना हुने व्यवस्था छ ।

ग) अनधिकृत रुपमा रकमनिकाल्न वा भुक्तानी दिन नहुने²⁴⁹ :- यस अन्तर्गत कसैले पनि अनधिकृत रुपमा अन्य व्यक्तिको खाताबाट रकम निकाल्न, अन्य व्यक्तिको चेक चोरी गरी वा अन्य कुनै तरिकाले प्राप्त गरी त्यस्तो चेकबाट रकम निकाल्न, अनधिकृत रुपमा ग्राहकको खाताबाट रकम रकमान्तर गर्न वा नगद भुक्तानी दिन र कुनै पनि किसिमको नक्कली वा अन्य व्यक्तिको विनिमेय अधिकार पत्र, चेक, ड्राफ्ट वा यस्तै प्रकारका अन्य साधनहरु अनधिकृत रुपमा प्राप्त गरी नगद लिन वा भुक्तानी दिन निषेध गरिएको छ । यी कसूर गर्नेलाई कसूरको मात्रा अनुसार विगोका आधारमा पाँच वर्ष सम्म कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था छ ।

घ) विद्युतीय माध्यमको दुरुपयोग वा अनधिकृत प्रयोग गरी भुक्तानी लिन वा दिन नहुने²⁵⁰ : यस अन्तर्गत कसैले पनि क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, अटोमेटेड टेलर मेशिन (ATM) कार्ड वा अन्य विद्युतीय माध्यमको दुरुपयोग गरी भुक्तानी लिन वा दिन निषेध गरिएको छ । यो कसूर गर्नेलाई कसूरको मात्रा अनुसार विगोको आधारमा पाँच वर्ष सम्म कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था छ ।

ङ) अनधिकृत रुपमा कर्जा लिन वा दिन नहुने²⁵¹ : यस अन्तर्गत निम्न कार्य गर्न निषेध गरिएको छ :

- गलत, भुठा वा नरहे नभएको वित्तिय विवरण पेश गरी वा कृत्रिम व्यवसाय खडा गरी कर्जा लिन वा दिन,
- धितोको अस्वाभाविक रुपमा बढी मूल्याङ्कन गरी कर्जा लिन वा दिन, (उल्लेखित कसूर गर्नेलाई विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना र ४ वर्ष सम्म कैद हुने व्यवस्था छ,)
- भुठा विवरणको आधारमा परियोजनाको लागत अस्वाभाविक रुपमा बढाई बढी कर्जा लिन वा दिन,
- आफूलाई प्राप्त भएको अख्तियारी वा स्वीकृत सीमा भन्दा बाहिर गई कर्जा सुविधा वा सहूलियत प्राप्त गर्न वा उपलब्ध गराउन
- कुनै एक बैङ्क वा वित्तीय संस्थालाई एकपटक दिईसकेको सुरक्षण रीतपूर्वक फुकुवा नभई वा सो सुरक्षणले खामेको मूल्य भन्दा बढी हुने गरी सोही सुरक्षण अर्को बैङ्क वा वित्तीय संस्थामा राखी पुनः कर्जा लिन वा दिन (सह वित्तियकरण अन्तर्गत प्रवाह हुने कर्जाको फुकुवाको हकमा यो बन्देज लागू नहुने)
- व्यवसाय सञ्चालन गर्न सक्ने वित्तीय हैसियत नभएको वा आफूले अनुचित प्रभाव पार्न सक्ने व्यक्तिको नाममा संस्था स्थापना गराई त्यस्तो संस्था मार्फत वा नक्कली ऋणी खडा गरी त्यस्तो ऋणि मार्फत कर्जा लिन वा त्यस्तो कुरा जानी जानी कर्जा दिन वा कर्जा लिने वा दिने कार्य गर्न वा गराउन,
- ग्राहकको कारोबारको तुलनामा आवश्यकता भन्दा बढी कर्जा दिन र
- कर्जा सुविधा उपलब्ध गराए वापत कुनै किसिमको अनुचित लाभ लिन वा दिन ।

उल्लेखित कसूर गर्नेलाई विगोको मात्रा अनुसार विगो बराबरको रकम जरिवाना गरी १ वर्ष देखि १२ वर्ष सम्म कैद हुने व्यवस्था छ ।

²⁴⁸ ऐ. दफा ४

²⁴⁹ दफा ५

²⁵⁰ ऐ. दफा ६

²⁵¹ ऐ. दफा ७

च) कर्जाको दुरुपयोग गर्न नहुने²⁵² :- यस अन्तर्गत कसैले पनि बैङ्क वा वित्तीय संस्थाबाट कर्जा सुविधा लिएको प्रयोजन बाहेक अन्यत्र प्रयोग गरी वा गराई कर्जाको दुरुपयोग गर्न वा गराउन निषेध गरीएको छ । यो कसूर गर्नेलाई विगोको मात्रा अनुसार विगोको आधारमा जरिवाना र १ वर्षदेखि १२ वर्ष सम्म कैद हुने व्यवस्था छ ।

छ) बैङ्किङ्ग स्रोत, साधन र सम्पत्तिको दुरुपयोग गर्न नहुने²⁵³ :- यस अन्तर्गत निम्न कार्य गर्न निषेध गरिएको छ ।

- बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको संस्थापक, सञ्चालक, प्रचलित कानून बमोजिम वित्तीय स्वार्थ रहेको मानिने शेयर धनी, प्रमुख कार्यकारी अधिकृत, कर्मचारी, सल्लाहकार, मेनेजिङ्ग ऐजेन्ट वा सम्बद्ध व्यक्ति वा संस्था वा त्यस्तो व्यक्तिका परिवारका सदस्य वा नजिकका नातेदारले बैङ्क वा वित्तीय संस्थाबाट कर्जा वा सुविधा लिई वा अन्य कुनै तरिकाले बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको स्रोत र साधनको दुरुपयोग गर्न नहुने, तर बैङ्क वा वित्तीय संस्थाका प्रमुख कार्यकारी अधिकृत वा कर्मचारिले प्रचलित कानून बमोजिम कर्मचारी सुविधा अन्तर्गत कर्जा वा सापटी लिन र नजिकका नातेदारलाई बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको सञ्चालक समितिको स्वीकृति लिई कर्जा वा सुविधा दिन वाधा नपर्ने,
- निक्षेपकर्ता वा बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको हित प्रतिकुल हुने गरी बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको सम्पत्ति खर्च गर्न नहुने र
- गैर बैङ्किङ्ग सम्पत्ति लगायत बैङ्क वित्तीय संस्थाको अन्य सम्पत्ति लिलाम विक्री वा अन्य कुनै कारोबार गर्दा कुनै आर्थिक अनियतता गर्न नहुने ।

उल्लेखित कसूर गर्नेलाई विगोको मात्रा अनुसार विगोको आधारमा जरिवाना र १ वर्षदेखि १२ वर्ष सम्म कैद हुने व्यवस्था छ ।

ज) भाखा नाघेका ऋणीले सम्पत्ति प्राप्त गर्न वा खाता खोल्न नहुने²⁵⁴ :- यस अन्तर्गत कुनै भाखा नाघेको ऋणीले बैङ्क वा वित्तीय संस्थालाई तिर्नुपर्ने कर्जा नतिरी निम्न कार्य गर्न निषेध गरीएको छ :

- स्वदेश वा विदेश स्थित बैङ्क वा वित्तीय संस्थामा खाता खोली रकम राख्ने,
- त्यस्तो खातालाई निरन्तरता दिन,
- त्यस्तो खाता सञ्चालन गर्न,
- अन्य कुनै तरिकाले कुनै चल वा अचल सम्पत्ति खरिद गर्न वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर कुनै तरिकाले हक भोग प्राप्त गर्न ।

कुनै ऋणीले बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको ऋणको भाखा ननाघ्दै स्वदेश वा विदेशमा कुनै चल वा अचल सम्पत्ति प्राप्त गरेको वा खाता सञ्चालन गरी निरन्तरता दिई आएको भए त्यस्तो सम्पत्ति वा बैंक खाताबाट प्राप्त हुने रकम ऋण तिर्न प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । उल्लेखित कसूर गर्नेलाई विगोको मात्रा अनुसार विगो बमोजिम जरिवाना र १ वर्षदेखि १२ वर्ष सम्म कैद हुने व्यवस्था छ ।

झ) ऋणीको चालू परियोजनालाई नोक्सान हुने गरी ऋण वा सुविधा रोक्न नहुने²⁵⁵ : यस अन्तर्गत बैङ्क वा वित्तीय संस्थाले ऋणीको कुनै परियोजनाको लागि कर्जा वा सुविधा स्वीकृत गरी पहिलो किस्ता प्रदान गरिसकेपछि पर्याप्त आधार र मनासिव कारण विना ऋणीको चालू परियोजनालाई नोक्सान हुने गरी बाँकी किस्ता कर्जा सुविधा दिन विचमा रोक्न निषेध गरीएको छ । यो कसूर गर्नेलाई विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था छ ।

ञ) कागजात वा खाता वही सच्याई कीर्ते वा जालसाजी गरी हानी नोक्सानी पुऱ्याउन नहुने²⁵⁶ : यस अन्तर्गत कसैले पनि बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको कुनै कागजात वा खाता वहीमा लेखिएको कुनै कुरा कुनै तरिकाले हटाई वा उडाई अर्कै मतलब निस्कने व्यहोरा पारी मिलाई लेख्ने जस्ता काम गरेबाट आफूलाई वा अरु कसैलाई फाईदा वा हानी नोक्सानी गर्ने

²⁵² ऐ. दफा ८

²⁵³ ऐ. दफा ९

²⁵⁴ ऐ. दफा १०

²⁵⁵ २०. ऐ. दफा ११

²⁵⁶ ऐ. दफा १२

उद्देश्यले कीर्ते गर्न वा अर्काको हानी नोक्सानी गर्ने उद्देश्यले नगरे वा नभएको भुठान कुरा गरे वा भएको हो भनी वा मिति, अङ्क वा व्यहोरा फरक पारी सहिछाप गरी गराई कागजात बनाई वा बनाउन लगाई जालसाजी गर्न निषेध गरीएको छ । यो कसूर गर्नेलाई विगोको मात्रा अनुसार विगो वमोजिम जरिवाना र १ वर्ष देखि १२ वर्ष सम्म कैद हुने व्यवस्था छ ।

- ट) वढी, कम वा गलत मूल्याङ्कन तथा वित्तीय विवरण तयार गर्न नहुने²⁵⁷ : यस अन्तर्गत कर्जाको धितो स्वरूप बैङ्क वा वित्तीय संस्थामा राखिने चल अचल सम्पत्ति वा गैर बैङ्किङ्ग सम्पत्तिको रुपमा रहेको बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको चल वा अचल सम्पत्ति लिलाम विक्रि वा बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको अन्य प्रयोजनका लागि मूल्याङ्कन गर्दा मूल्याङ्कनकर्ताले वढी, कम वा गलत मूल्याङ्कन गरी बैङ्क वा वित्तीय संस्थालाई हानी नोक्सानी पुऱ्याउने कार्य गर्न र आफ्नो वित्तीय स्वार्थ गाँसिएको कुनै व्यक्ति वा संस्थाको सम्पत्तिको मूल्यांकन गर्न निषेध गरीएको छ । यो कसूर गर्नेलाई विगोको मात्रा अनुसार जरिवाना र ४ वर्ष सम्म कैद हुने व्यवस्था छ ।
- ठ) अनियमित आर्थिक तथा वित्तीय कारोबार गर्न गराउन नहुने²⁵⁸ : यस अन्तर्गत बैङ्क वा वित्तीय संस्थालाई हानी नोक्सानी पुऱ्याउने उद्देश्यले कसैले पनि कुनै काम गराउन वा नगराउन, मोलाहिजा गर्न वा नगर्न, कुनै किसिमको रकम लिन वा दिन, विना मूल्य वा कम मूल्यमा कुनै माल,वस्तु वा सेवा लिन वा दिन, दान दातव्य उपहार वा चन्दा लिन वा दिन, गलत लिखत तयार गर्न वा गराउन, अनुवाद गर्न वा गराउन वा गैर कानूनी लाभ वा हानी पुऱ्याउने बदनियतले कुनै कार्य गर्न वा गराउन निषेध गरिएको छ । यी कसूर गर्नेलाई विगोका आधारमा विगो भराई विगो वमोजिम जरिवाना र १ वर्ष देखि १२ वर्ष सम्म कैद हुने व्यवस्था छ ।
- ड) ढुकुटीको कारोबार गर्न तथा गैर कानूनी रुपमा बैङ्किङ्ग कारोबार गर्न नहुने²⁵⁹ : कसैले पनि ढुकुटीको कारोबार गर्न वा गराउन निषेध गरिएको छ । त्यसै गरी सहकारी ऐन, २०४८ वमोजिम दर्ता भएका सहकारी संस्था वा संघले नेपाल राष्ट्रवैकबाट स्वीकृत प्राप्त नगरी बैङ्किङ्ग कारोबार गर्न वा गराउन पनि निषेध गरिएको छ । यो व्यवस्था बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ मा हालै भएको पहिलो संशोधनले गरेको हो । यस्तो कसूर गरेमा विगोको आधारमा एक वर्ष देखि नौ वर्ष सम्म कैद र विगो वमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था छ ।
- ढ) बैङ्किङ्ग कसूरको उद्योग गर्ने वा बैङ्किङ्ग कसूर गर्न मद्दत पुऱ्याउने कसूर²⁶⁰ : बैङ्किङ्ग कसूरको उद्योग गर्ने व्यक्ति वा संस्था वा त्यस्तो कसूर गर्न अप्रत्यक्ष रुपमा संलग्न व्यक्ति वा मद्दत पुऱ्याउने व्यक्ति वा संस्थालाई कसुरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था छ ।
- ण) बाधा विरोधको कसूर²⁶¹ : बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गतको अनुसन्धान तथा तहकिकात सम्बन्धी काम कारबाहीमा बाधा विरोध गर्नेलाई अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने अधिकारीको प्रतिवेदनको आधारमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले ६ महिना सम्म कैद वा पाँच हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

बैङ्किङ्ग कसूर गर्ने व्यक्ति सम्बन्धित संस्थाको अध्यक्ष, संचालक, प्रमुख कार्यकारी अधिकृत भएमा थप एक वर्ष कैद हुने व्यवस्था पनि नयाँ संशोधनमा गरिएको छ ।

बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले व्यक्तिगत अपराधिक दायित्व (Personal Criminal Liability) को अतिरिक्त संस्थागत अपराधिक दायित्व (Corporate Criminal Liability) को सिद्धान्तलाई पनि आत्मसात् गरेको छ । कुनै संस्थाले यस ऐन अन्तर्गतको कसूर गरेकोमा त्यस्तो कसूर गर्ने पदाधिकारी वा कर्मचारी पहिचान भएकोमा त्यस्तो पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई र पहिचान हुन नसकेकोमा कसूर भएको वखत त्यस्तो संस्थाको कार्यालय प्रमुखको

²⁵⁷ ऐ. दफा १३

²⁵⁸ ऐ. दफा १४

²⁵⁹ ऐ. दफा १४क. र १४ ख.

²⁶⁰ ऐ. दफा १५(६)

²⁶¹ ऐ. दफा १६

हैसियतमा काम गर्ने व्यक्ति जिम्मेवार हुने भन्ने व्यवस्थाले संस्थागत अपराधिक दायित्व अन्तर्गतको Principle of Identification (पहिचानको सिद्धान्त) लाई अंगालेको देखिन्छ।

वैडिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐनको संशोधित अवस्था र अन्य कानूनसँग दोहोरोपना देखिएका केही व्यवस्थाहरु:

वैडिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ मा हालसालै पहिलो संशोधन भै साविकको कानूनी व्यवस्थामा केही संशोधन हुनुका साथै केही नयाँ व्यवस्थाहरु थप पनि गरिएको छ। हुन त संशोधित व्यवस्था नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित भै सकेको देखिदैन तापनि व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भै राष्ट्रपतबाट २०७३.११.८ मा प्रमाणीकरण भएको भनी कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको website मा राखि सकिएको हुँदा उक्त संशोधनका केही प्रावधानहरुलाई पनि यस कार्यपत्रमा समावेश गरिएको छ। साविकको ऐनमा वैडिङ्ग कसूरमा सजायको व्यवस्था गर्दा अपराधको मात्रा अनुसार एकमुष्ट सजायको व्यवस्था भएकोमा संशोधित प्रावधानले कसूरको मात्रालाई विगोको आधारमा निर्धारण गरी विगो वमोजिम जरिवाना र विगोको आधारमा कैदको सजाय वढाउँदै लैजाने प्रावधान राखेको छ। सजाय गर्दा तजविजी अधिकारलाई केही हदसम्म सिमा तोकिएको पाइन्छ। हालको संशोधनले ढुकुटीको कारोवार र सहकारी ऐन अन्तर्गत हुने वैडिङ्ग कारोवारलाई पनि यस ऐन अन्तर्गतको दायरामा ल्याई दण्डनीय बनाएको छ। ढुकुटीको कारोवार गर्न निषेध गर्नुको साथै सहकारी संघ वा संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृत प्राप्त नगरी वैडिङ्ग कारोवार गर्न गराउन रोक लगाएको छ। यो संशोधित व्यवस्थाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाका अध्यक्ष, संचालक, प्रमुख कार्यकारी अधिकृत तथा पदाधिकारीहरुलाई थप जिम्मेवार बनाउने उद्देश्यले आफू संलग्न वैडिङ्ग तथा वित्तीय संस्थाबाट आर्थिक कारोवार गर्न नहुने र कसूरमा संलग्न भएमा अन्य व्यक्तिलाई भन्दा थप सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ। साविकमा अनुसन्धान तहकिकातको लागि अभियुक्तलाई ४५ दिनसम्म हिरासतमा राख्न सकिने प्रावधानलाई वढाई ६० दिन सम्म हिरासतमा राख्न सकिने प्रावधान राखिएको छ। त्यसै गरी वैडिङ्ग कसूरको अनुसन्धान गर्नको लागि नेपाल सरकारले विशेष अनुसन्धान टोली गठन गर्न सक्ने नयाँ व्यवस्था पनि राखिएको छ।

वैडिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले पहिचान गरेका कसूरहरु मध्येका केही प्रावधानमा अन्य कानूनसँग समेत दोहोरोपना देखिएको छ। जस्तै: यस ऐनको दफा ३(ग) मा उल्लेखित आफ्नो खातामा मौज्दात रकम नभएको जानी जानी चेक काटी दिने कार्य कसूर हो भनिएको छ र विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ क मा बैङ्कमा आफ्नो निक्षेप छैन भन्ने जानी जानी कुनै व्यक्तिले चेक काटी कसैलाई हस्तान्तरण गरेमा र त्यसरी हस्तान्तरण गरिएको चेक भुक्तानीका लागि सम्बन्धित बैङ्क समक्ष प्रस्तुत गर्दा पर्याप्त निक्षेप नभएकै कारणबाट बैङ्क बाट चेक अनादर हुने व्यवस्थामा दोहोरोपना देखिन्छ। यस्ता विषयमा वैडिङ्ग कसूर र ठगी मा मुद्दा चलीरहेको तर अदालतबाट मुद्दा चेक अनादरमा परिणत भईरहेको अवस्था छ। २०७२ श्रावण २० गते सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट महेन्द्रप्रसाद यादवको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी दुर्गा कार्की भएको मुद्दा लगायत विभिन्न मुद्दामा चेक अनादरको विषयमा वैडिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा ३(ग) अन्तर्गतको कसूर कायम गरी मुद्दा चलाएको भनी मुद्दा खारेज गरी त्यस्तो मुद्दा विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ क. अन्तर्गत चेक अनादरमा चलाउनु पर्ने भनी व्याख्या भएकोमा हालको संशोधनले आफ्नो खातामा मौज्दात रकम नभएको जानी जानी चेक काटी दिने कार्यलाई पुनः यस ऐन अन्तर्गतको कसूरमा समाविष्ट गरेकोले चेक अनादरमा कुन ऐन आकर्षित हुने भन्ने कुराको अन्यौलता कायमै हुन गएको देखिन्छ। साविकको ऐनको व्यवस्थाले पर्याप्त निक्षेप नभएको जानी जानी चेक काटी भुक्तानी लिए दिएको अवस्थामा वैडिङ्ग कसूर मानेकोमा हालको संशोधनले मौज्दात रकम नभएको जानी जानी चेक काटी दिने कार्यलाई मात्र पनि वैडिङ्ग कसूर मानेकोले चेक अनादरको कुरामा कुन ऐन आकर्षित हुने भन्ने कुरामा थप अन्यौलता सृजना भएको देखिन्छ। यसैगरी वैडिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा ८ को कर्जाको दुरुपयोग गर्न नहुने कसूर र बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७(१) को कर्जा रकम जुन प्रयोजनका लागि लिएको हो सो प्रयोजनमा नलगाएको वा हिनामिना वा दुरुपयोग भएको देखिएमा धितो सुरक्षणलाई इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाले लिलाम, विक्री वा अन्य कुनै व्यवस्था गरी आफ्नो साँवा व्याज असुल उपर गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थामा पनि दोहोरोपना देखिन्छ।

वित्तीय कारोवार गर्न इजाजत लिएको व्यक्तिले शर्त विपरित काम गरेका जस्ता कुराहरुका सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ९५ र बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ७० मा पनि केही कसूरहरु बारे

उल्लेख छ । विदेशी विनिमयको अवैध कारोवारमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन २०५८ को दफा ९५ ले पनि कसूर मानेको र विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन २०१९ ले पनि कसूर मानेको अवस्था देखिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनको दफा ९५ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूचीमा समाविष्ट भएकोले प्रहरी कर्मचारीबाट अनुसन्धान हुन्छ भने विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन अन्तर्गतको मुद्दा अनुसूचीमा समाविष्ट नभएकोले राजश्व अनुसन्धान विभागबाट अनुसन्धान तहकिकात हुन्छ । छुट्टाछुट्टै विशेष कानूनमा भएका यी व्यवस्थाले पनि कानून कार्यान्वयनमा व्यवहारीक अप्ठेरो सृजना गरेको पाईन्छ । राष्ट्रसेवक कर्मचारीले बैकिङ्ग कसूर गरेको वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व भएका बैंक तथा वित्तीय संस्थामा संलग्न भएका बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट पनि अनुसन्धान हुन सक्ने भएकोले कहिले काही अनुसन्धान गर्ने र मुद्दा दायर गर्ने क्षेत्राधिकार सम्बन्धमा पनि द्विविधा हुने गरेको पाईन्छ । एउटै कसूर विभिन्न ऐन अन्तर्गतको विषय हुन जाँदा काम कारवाहीमा केही असुविधा महसुस हुनु अस्वभाविक होईन ।

५.२ बैकिङ्ग कसूरको अनुसन्धान :

बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा नेपाल सरकार वादी हुने र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची -१ मा समावेश गरिएको छ । त्यसर्थ यो अपराधको अनुसन्धानका क्रममा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ ले निर्धारण गरेको कार्यविधि अपनाउनु पर्ने देखिन्छ । यस अनुसार नेपाल प्रहरीले यसको अनुसन्धान गर्ने गरेको छ । यो अपराधको जाहेरी दिने अवधि र अभियुक्तलाई अनुसन्धानका लागी हिरासतमा राख्ने अवधि सम्बन्धमा बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले विशेष व्यवस्था गरेको छ । यस ऐन अन्तर्गतको कसूरमा त्यस्तो कसूर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष भित्र जाहेरी दरखास्त दिन सकिने र जाहेरी परेको ५ महिना भित्र मुद्दा दायर गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था छ^{२६२} ।

साविकमा अभियुक्तलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमतिले वढीमा ४५ दिन सम्म अनुसन्धानका लागि थुनामा राख्नसक्ने र त्यस्तो अनुमति एक पटकमा दश दिनमा नबढ्ने गरि दिन सक्ने व्यवस्था भएकोमा हालको संशोधनले वढीमा ६० दिन सम्म थुनामा राख्न सकिने र त्यस्तो अनुमति एक पटकमा ७ दिनमा नबढ्ने गरी दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

अनुसन्धानका क्रममा बयान लिनुपर्ने अभियुक्त अनुसन्धान अधिकारी समक्ष उपस्थित नभएमा अनुसन्धान अधिकारीले समेत विदेशी अभियुक्तका हकमा बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा २२ अनुसार नेपाल भित्र रहेको कार्यालय वा प्रतिनिधी मार्फत पनि म्याद तामेल गर्न र त्यस्ता विदेशी एवं स्वदेशी दुवै अभियुक्तका हकमा उक्त ऐनको दफा २३ अनुसार राष्ट्रिय स्तरको समाचार पत्रमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गर्न सक्ने व्यवस्था समेत रहेको छ । यसो गर्दा पनि अनुसन्धान अधिकारी समक्ष उपस्थित नहुने विदेशी व्यक्तिका हकमा निजको नेपाल भित्र कुनै पनि सम्पत्ति, हक, हित वा सरोकार रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति आफू समक्ष उपस्थित नभए सम्मका लागी अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो सम्पत्ति, हक, हित वा सरोकार यथास्थितीमा राख्न वा नेपाल बाहिर लैजान नपाउने गरि आदेश दिन सक्ने र त्यस्तो आदेशको पालना नगर्ने व्यक्तिलाई एक लाख रुपैयासम्म जरिवाना गर्न सक्ने, त्यस्तो आदेश पालना नभएको कारणबाट नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थालाई कुनै हानि नोक्सानी भए सो समेत निजबाट भराईने व्यवस्था रहेको छ । यस ऐन अन्तर्गत मुद्दा दायर हुनु अगावै अभियुक्तको मृत्यु भए पनि मुद्दाको कारवाही हुने व्यवस्था छ । यस ऐन बमोजिमको अनुसन्धान तथा तहकिकातको काम कारवाहीमा सहयोग गर्ने अभियुक्तलाई अनुसन्धान अधिकारीले साक्षीका रुपमा प्रस्तुत गरि सजायको माग दावीमा पुर्ण वा आंशिक छुट दिन सक्ने, त्यस्तो सहयोग सबूद प्रमाणबाट प्रमाणित नभएमा वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अनुसन्धानको क्रममा गरेको सहयोग प्रतीकुल बयान दिएमा निज उपर पुनः मुद्दा दायर गर्न सकिने व्यवस्था गरी जिकिरको सौदावाजी (plea bargaining) को अवधारणालाई अनुसन्धानका क्रममा केही हद सम्म आत्मसात गरिएको छ । यद्यपि यस्तो छुट अनुसन्धान अधिकारीले मात्र दिन नसक्ने, सरकारी वकीलबाट अभियोजन सम्बन्धी निर्णय हुँदा तत् सम्बन्धमा समेत निर्णय गर्नुपर्ने भएकोले यस सम्बन्धी उल्लेखित कानूनी व्यवस्थामा सोही अनुसार सुधार हुनुपर्ने देखिन्छ । बैकिङ्ग कसूरको अनुसन्धान तहकिकात गर्न बैङ्क वा वित्तीय संस्था वा सम्बन्धित व्यक्तिको सहयोग अपरिहार्य हुन्छ । तसर्थ तत्

^{२६२} ऐ. दफा १७

सम्बन्धमा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउन बैङ्क, वित्तीय संस्था र सम्बन्धित पदाधिकारी व्यक्तिको कर्तव्य हुने कुरालाई कानूनमा नै व्यवस्था गरिएको छ ।

वैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐनमा उल्लेखित चेक अनादर जस्ता विषयको अनुसन्धानमा र वैङ्किङ्ग कसूरसँग संगठित अपराध पनि जोडिएर आएको अवस्थामा अनुसन्धान गर्ने विषयमा केही सुविधा छ । वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने अधिकार सिमित अदालतलाई मात्र तोकिएकोले अभियुक्तलाई हिरासतमा राख्न अनुमती लिन ल्याउने लैजाने कुराको असुविधा पनि अनुसन्धान अधिकारीलाई समस्याको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

माथी उल्लेखित विशेष कानूनी व्यवस्था निर्धारण गरेको कार्यविधि र प्रदान गरेको अधिकार समेतका आधारमा बैकिङ्ग कसूरको अनुसन्धानका क्रममा प्रहरीले अपराधको सूचना प्राप्त गर्ने, सरकारी वकीललाई प्रारम्भीक प्रतिवेदन पठाउने, सरकारी वकीलबाट निर्देशन प्राप्त भए सो अनुसारको कार्य गर्ने, सबूद प्रमाण संकलन गर्ने, अभियुक्त पक्राउ गरि सरकारी वकील समक्ष बयान गराउने, अभियुक्तको कसूरजन्य सम्पत्ति रोक्का गर्ने, राय सहितको अनुसन्धान प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पठाउने समेतका कार्य सम्पन्न गर्नु पर्दछ । बैङ्किङ्ग कसूर प्रायः लिखत र विधुतिय अभिलेखमा अनाधिकृत प्रभाव पारी घट्ने हुनाले त्यस्ता प्रमाण संकलन गर्न बैङ्किङ्ग कारोबार बारे प्राविधिक ज्ञान र सूचना प्रविधि बारे ज्ञान भएको जनशक्ति आवश्यक पर्ने हुन्छ । त्यसका लागि बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको सहयोग समेत अपरिहार्य हुन्छ । त्यसर्थ यस तर्फ विशेष ध्यान दिनु बैकिङ्ग कसूरको अनुसन्धान तहकिकातका क्षेत्रमा देखिएको टडकारो आवश्यकता हो ।

५.३. बैकिङ्ग कसूरको अभियोजन :

बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १८ ले यस ऐन अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा नेपाल सरकार वादी हुने र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा समावेश भएको मानिने व्यवस्था गरेको छ । त्यसर्थ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७(१) अनुसार अनुसन्धान तहकिकात गर्ने प्रहरीको राय प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सोही ऐनको दफा १७ (२) अनुसार सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धी निर्णय गरी मुद्दा चल्ने निर्णय भएमा सोही ऐन को दफा १८ अनुसार सरकारी वकीलले नै मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अभियोग पत्र दायर गर्नु पर्दछ । यस क्रममा सरकारी वकीलले बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धी अपराध बारे आफू समक्ष प्राप्त हुने प्रारम्भिक प्रतिवेदन पश्चातनै अनुसन्धान तहकिकात गर्ने कुराका सम्बन्धमा प्रहरीलाई आवश्यक निर्देशन दिने, अभियुक्तको बयान गराउदा कसूर भएको विषयका सम्बन्धमा केन्द्रित रही प्रश्नहरू राख्न लगाई जवाफ खोज्ने, राय प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि पनि अनुसन्धान तहकिकात गर्नुपर्ने कुरा बाँकी देखिए सो गर्न प्रहरीलाई लेखि पठाउने समेतका कार्यहरू गर्न सक्दछ । सरकारी वकीलमा बैङ्किङ्ग कसूरका विशेष प्राविधिक पक्षको ज्ञानको कमीका कारण उक्त कार्यहरू सम्पादन गर्दा केही कमी कमजोरी देखिएका छन् । यस्तै गरी अभियोजन गर्ने सन्दर्भमा पनि समान तथ्य भएका मुद्दामा फरक फरक माग दावी लिने गरीएको, प्रमाणहरूको सिलसिलेवार प्रस्तुती र विवेचना हुने नगरेको, फरार अभियुक्तहरूको स्पष्ट वतन खुलाउने नगरेको, बयान गराइएका अभियुक्त पनि अभियोग पत्र साथ पेश नहुने गरेको, अभियोजन गर्ने सरकारी वकील र कार्यालय तथा वहस गर्ने सरकारी वकील र कार्यालय फरक हुने भएकोले दायित्व बोध र अभियोजनको औचित्य पुष्टी गर्ने जस्ता कुराहरूमा कमी भएको भन्ने जस्ता गुनासाहरू पनि आउने गरेकोले त्यस तर्फ सजग रहनु पर्ने देखिएको छ ।

बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी अपराधमा राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय सञ्जाल समेत संलग्न हुने गरेको देखिँदा संगठित रूपमा अपराध भए नभएको, अन्तराष्ट्रिय गिरोह भए पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी ऐन, २०७०, सुपुर्दगी ऐन, २०७० र संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० को पनि प्रयोग गरी अनुसन्धान गरी गराई अभियोजनको निर्णयमा पुग्नुपर्ने हो की भन्ने तर्फ पनि सरकारी वकीलले ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । यस्तै बैङ्किङ्ग कसूर गरेर अभियुक्तले कुनै सम्पत्ति आर्जन गरेको भए त्यस सम्बन्धमा समेत अनुसन्धान गरी त्यस्तो सम्पत्ति रोक्का र जफत गर्ने गराउने सम्बन्धमा आवश्यक कारवाही गर्नुपर्ने अवस्था छ छैन भन्ने तर्फ पनि अभियोजनका क्रममा सरकारी वकीलले ध्यान दिनु पर्दछ ।

बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १७(१) ले यो ऐन अन्तर्गतको कसूरमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकिएको अदालतमा मुद्दा दायर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरे अनुसार नेपाल सरकारले बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी (मिति २०६६।४।५ को राजपत्रमा तोकेको) मुद्दा हेर्ने अधिकार तत्कालिन पुनरावेदन अदालत विराटनगर,

हेटौडा, पाटन, पोखरा र बुटवलका वाणिज्य इजलासलाई तोकेकोले तत् क्षेत्राधिकार भित्रका जिल्लामा घटेको बैङ्किङ्ग कसूरको मुद्दा सम्बन्धित जिल्लाको प्रहरीले अनुसन्धान गर्ने, अभियोजन सम्बन्धित जिल्लाको सरकारी वकीलले गर्ने, वहस पैरवी र त्यस पश्चातको कार्य वाणिज्य इजलास पाटनमा दायर हुने मुद्दाका हकमा विशेष सरकारी वकील कार्यालय काठमाण्डौ र अन्यत्रका हकमा सम्बन्धित पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय (हाल उच्च सरकारी वकील कार्यालय)का सरकारी वकीलले गर्ने गरिएको छ । मुद्दाको अनुसन्धान देखिकै प्रकृत्यामा सहभागी हुन नपाएको अवस्थामा र बैङ्किङ्ग कसूरको प्राविधिक पक्षका कारण एकैचोटी मुद्दाको पुर्पक्षका क्रममा वहस पैरवी गर्दा ती सरकारी वकीलहरूलाई कठिनाई हुनेगरेको देखिएको छ । यसर्थ बैङ्किङ्ग कसूरमा अभियोजन सम्बन्धी निर्णय लगायत सो भन्दा अगाडीका कार्य र अभियोग पत्र दायर गर्ने कार्य समेत वहस पैरवी गर्ने कार्यालयका सरकारी वकीलहरूलाई नै प्रत्यायोजन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

बैङ्किङ्ग कसूरको अभियोजनसँगै संगठित अपराध, कीर्ते, ठगी, आदि अन्य अपराधमा पनि अभियोजन गर्नुपर्ने अवस्थामा बैङ्किङ्ग कसूरको अभियोजन वाणिज्य इजलासमा र अन्यअपराधको अभियोजन सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा गर्नुपर्ने अवस्था पनि बैङ्किङ्ग कसूरको अभियोजनको समस्याका रुपमा रहेको छ ।

५.४. बैङ्किङ्ग कसूरको न्याय निरोपण :

बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १७(१) को व्यवस्था अनुसार नेपाल सरकारले तोकेको पुनरावेदन अदालत (हाल उच्च अदालत) विराटनगर, हेटौडा, पाटन, पोखरा, र बुटवलका वाणिज्य इजलासबाट आ-आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र उक्त ऐन अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दाको शुरु कारवाही र किनारा हुँदै आएको छ । उक्त ऐन अन्तर्गतको मुद्दामा कसूर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष भित्र जाहेरी दिनुपर्ने र जाहेरी परेको मितिले छ महिना भित्र मुद्दा दायर गर्नुपर्ने गरी हदम्याद निर्धारण गरिएको छ । तथापी कुनै बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको कर्मचारी वा पदाधिकारीले आफू कुनै पदमा बहाल रहेको अवस्थामा बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको सम्पत्ति हिनामिना वा हानी नोक्सानी गरी गरेको बैङ्किङ्ग कसूरका सम्बन्धमा त्यस्तो कर्मचारी वा पदाधिकारी उपर जहिलेसुकै मुद्दा चलाउन सकिने र त्यस्तो कर्मचारी वा पदाधिकारीले आफ्नो पदबाट अवकाश प्राप्त गरेपछि पनि मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था छ । बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाको न्याय निरोपणका क्रममा फरार विदेशी प्रतिवादीका हकमा म्याद तामेल गर्ने सम्बन्धमा बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा २२ र स्वदेशी विदेशी दुवै प्रतिवादीका हकमा दफा २३ मा विशेष व्यवस्था गरिएको छ । मुद्दा दायर भएपछि प्रतिवादीको मृत्यु भएमा पनि मुद्दाको कारवाही किनारा गर्न बाधा नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सो बाहेक अन्य कुराका हकमा मुलुकी ऐन लगायत अन्य कानूनले निर्धारण गरेका सामान्य कार्यविधि नै अपनाउनु पर्ने हुँदा सोहीबमोजिम काम कारवाही हुने गरेको पाईन्छ ।

बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले कायम गरेका बैङ्किङ्ग कसूर, तिनको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण सम्बन्धी माथि विवेचना गरिएका व्यवस्थाहरूलाई नियाल्दा यस सम्बन्धी सारवान प्रावधानहरू (Substantive Provisions) मा विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ क, नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ को दफा ९५ र बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७ (१) र दफा ७० संग केही मात्रामा दोहोरोपना देखिएको छ । त्यसर्थ ति प्रावधानहरूलाई एउटै कानूनमा समेटनु उपयुक्त हुने देखिन्छ । वाँकी सारवान प्रावधानहरू अपर्याप्त छन् भन्नुपर्ने अवस्था देखिदैन । प्रभावकारी कार्यान्वयनको खाँचो छ । उक्त ऐनको कार्यविधिगत प्रावधानको सरोकारवाला मैत्रिपन (Client Friendliness) तर्फ हेर्दा बैङ्किङ्ग कसूरको प्राविधिक पक्षको जटिलता समेतलाई चिदै प्रभावकारी अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण गर्न नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट प्राविधिक सहयोग र समन्वय हुनु आवश्यक देखिन्छ । बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐनमा भएको हालको संशोधनले यसको लागि केही कानूनी व्यवस्था पनि गरेको छ । यसको कार्यान्वयन प्रभावकारी रुपमा गर्न सकिएमा समस्या समाधानमा धेरै सहजता हुन जाने देखिन्छ । यस्तै पुर्पक्षको क्रममा वहस पैरवी गर्ने सरकारी वकील र अनुसन्धान तथा अभियोजनमा संलग्न हुने सरकारी वकील एउटै कार्यलयको हुने गरी कार्यविधिगत प्रवन्ध गर्नु उपयुक्त हुन्छ । उक्त ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि नियामक र न्यायिक निकायहरूको रुपमा रहेका अनुसन्धान गर्ने प्रहरी, अभियोजन गर्ने सरकारी वकील र न्याय निरोपण गर्ने वाणिज्य इजलासका न्यायधीश र त्यस अन्तर्गत काम गर्ने जनशक्तिलाई बैङ्किङ्ग कसूरका विविध पक्षमा जानकारी गराउन क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

६. अन्तर निकाय समन्वयको प्रभावकारिता :

न्याय क्षेत्र समन्वय समिति र अदालत व्यवस्थापन समितिहरूको व्यवस्था सम्बन्धित तहका अदालत नियमावलीहरूमा उल्लेख भएको तर वैङ्गिङ कसूरहरूको सुरु कारवाही र किनाराको क्षेत्राधिकार तोकिएको ५ पुनरावेदन अदालत (हाल उच्च अदालत) का वाणिज्य इजलाशहरू पछि गठन भएकाले तिनको कारवाही व्यवस्थापन र संचालन सम्बन्धी छुट्टै नियमावली नभएको तर वैङ्गिङ कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरूको प्रकृति, तथ्यगत जटिलता र बहुआयाम जस्ता अवस्थाका कारण वाणिज्य इजलासबाट सम्पादन हुने न्याय क्षेत्र समन्वय समिति र इजलास व्यवस्थापन समितिहरूको औपचारिक स्वरूप विकास गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्न ढिला भैसकेको महसुस भएको छ । नियममै व्यवस्था गर्न समयावधि लाग्ने भएपनि विद्यमान अवस्थामा स्वतः स्फूर्त रूपमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका क्रममा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष संलग्न रहने जिम्मेवार सरोकार निकायका अधिकारीहरूको आपसी छलफल र निर्णयबाट समस्यामूलक सवालहरूमा छलफल गरी समानान्वयनका उपाय सिफारिस र अवलम्बन गर्न हालको कानूनी व्यवस्था बाधक रहेको भन्ने देखिदैन ।

७. न्यायिक दृष्टिकोण :

वैङ्गिङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गतका कसूरकै सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट धेरै मुद्दामा व्याख्या भै नसकेकोले स्पष्ट न्यायिक दृष्टिकोण आईसकेको अवस्था छैन । यो ऐन आईसकेपछि चेक अनादरका कुरामा वैङ्गिङ कसूर र सजाय ऐन, २०६४ को दफा ३(ग) अन्तर्गतको कसूर कायम गरी चलाइएका मुद्दाहरूका सम्बन्धमा परेका विभिन्न मुद्दाहरूमा फैसला गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट त्यस्तो मुद्दा वैङ्गिङ कसूर अन्तर्गत पर्ने नभै विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७क अन्तर्गत चेक अनादरमा सम्बन्धित पक्षले नै मुद्दा चलाउनु पर्ने भनी मिति २०७२।४।२० मा व्याख्या भयो । तत्पश्चात वैङ्गिङ कसूर अन्तर्गत त्यस्ता मुद्दा चलाउने प्रचलन रोकिएकोमा वैङ्गिङ कसूर तथा सजाय ऐनमा हालै भएको पहिलो संशोधनले आफ्नो खातामा मौज्जात रकम नभएको जानी जानी चेक काटिदिने कार्यलाई पुनः यसै ऐन अन्तर्गतको कसूर मानेको हुँदा अवका दिनमा उक्त मुद्दामा कायम भएको न्यायिक अवधारणालाई आधार मानेर मुद्दा नचलाउन मिल्ने स्थिति देखिदैन । सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट एउटा मुद्दामा चेक अनादरको विषय ठगीको महल अन्तर्गत पर्ने (नेपाल सरकार विरुद्ध खेमराज भट्ट, मुद्दा : ठगी, स.अ. वुलेटीन, २०६७ मंसिर, पूर्णाङ्क ४४१, पृष्ठ २६) भनी व्याख्या भए पनि पछिल्ला दिनहरूमा चेक अनादरको विषयमा ठगी तर्फ चलाइएका धेरै मुद्दाहरूका निवेदन/पुनरावेदनहरूमा हालसम्म सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय भै नसकेकोले ठगी तर्फ चलाइएका मुद्दामा स्पष्ट न्यायिक धारणा बनि नसकेको अवस्था छ । तथापी वैङ्गिङ कसूर अन्तर्गत चलेका त्यस्तै प्रकृतिका मुद्दाहरूमा भएका फैसलाको आधारमा नै चेक अनादरको विषयमा सर्वोच्च अदालतको धारणा आकलन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

वैङ्गिङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गत धेरै मुद्दाहरूमा व्याख्या भै नसकेको अवस्था भएपनि यो ऐन लागू हुनु भन्दा पहिलै नै दायर भएका वैङ्गिङ कसूर संग मेल खाने वैङ्गि ठगी, कीर्ते ठगी, भ्रष्टाचार मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको फैसलाका आधारमा न्यायिक दृष्टिको सघाउ पुग्ने देखिन्छ । त्यस्ता केही मुद्दामा व्यक्त अवधारणा यहाँ उल्लेख गर्न सान्दर्भिक नै देखिन्छ । जुन यस प्रकार छन् :

- ठगी गर्ने उद्देश्यले कीर्ते गरी तयार पारिएको नक्सा अनुसारको जग्गा धितो राखी कर्जा लिईएको देखिदा ठगीको ५ नं. को कसूर हुने ।²⁶³
- वैङ्गिबाट ऋण लगानी गर्दा सो ऋण साँवा व्याज सहित उठ्न सक्छ वा सक्दैन भन्ने सन्दर्भमा ऋणीको हैसियत, ख्याति हेरीन उपयुक्त हुने ।²⁶⁴
- वैङ्गिङ नीति तथा कार्यविधि अनुसार कर्जा सिमा स्वीकृत भईसकेपछि सुरक्षण वापत विधिवत मूल्याङ्कन गराई विधिवत सो धितो पास गराए पश्चात मात्र ओभरड्रन कर्जा सुविधा अन्तर्गत रकम भुक्तानी दिन सकिने स्थितिमा सोको विपरित कुनै पनि प्रकृया अवलम्बन नगरी ओभरड्रन कर्जा भनी रकम भुक्तानी लिनु दिनु गरेको कार्यबाट

²⁶³ ने.का.प. २०६७, अंक-७, नि.नं. ८४०९, पृ. १११६ मुद्दा :- कीर्ते ठगी ।

²⁶⁴ ने.का.प. २०६७, अंक-९, नि.नं. ८४६५, पृ. १५८० मुद्दा :- भ्रष्टाचार (वैङ्गि ठगी) ।

बैङ्गलाई हानी र आफूहरूलाई गैर कानूनी लाभ पुऱ्याउने नियतले गरीएको त्यस्तो कसूरजन्य कार्य गरिसकेपछि त्यस्तो रकम बुझाउछु भनी जिकिर लिदैमा स्थापित भईसकेको कसूरबाट छुटकारा पाउन सक्ने अवस्था नहुने।²⁶⁵

- ठगी गरिएको रकमबाट आर्जित भनी अभियोग लागेपछि ठगी गरिएको रकम बाहेक अन्य रकमबाट ती सम्पत्ति आर्जन भएको देखाउन प्रमाणको भार यस्तो जिकिर लिने प्रतिवादी मै रहने।²⁶⁶
- ऋण लिँदा धोकापूर्ण रूपमा धितोको नक्सा पेश गरी त्यसमा साक्षी समेत बसेको कार्य ठगीको ५ नं. को कसूर हुने।²⁶⁷

उपरोक्त नजिरहरूबाट वैङ्गि कसूरका सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालत संवेदनशिल भएको देखिन्छ। वैङ्गि कसूरबाट प्राप्त गरेको रकमले कुनै चलअचल सम्पत्ति आर्जन गरेको भए अनुसन्धान अधिकृतले त्यस्तो सम्पत्ति कब्जा / बरामद, रोक्का गर्न सक्ने, अभियोजनकर्ताले त्यस्तो सम्पत्तिबाट विगो भराई पाउने मागदावी सहित दशीका रूपमा अदालतमा सो सम्पत्ति अभियोग पत्र साथ पेश गर्न सक्ने, अदालतले त्यस्तो सम्पत्तिबाट विगो भराउन सक्ने र त्यस्तो सम्पत्ति वैङ्गि कसूर गरेर प्राप्त गरेको रकमबाट आर्जन गरेको होइन भनी प्रमाण पुऱ्याउने भार (Evidential burden of proof) प्रतिवादी कै हुने न्यायिक दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ। यसलाई वैङ्गि कसूरका सम्बन्धमा सकारात्मक न्यायिक दृष्टिकोण मान्नु पर्दछ। अनुसन्धान र अभियोजन गर्दा सो न्यायिक दृष्टिकोणलाई आत्मसात गरी कसूरदारले वैङ्गि कसूर गरी आर्जन गरेको चल अचल सम्पत्ति पत्ता लगाई अदालत समक्ष पेश गर्न अनुसन्धान र अभियोजनकर्ता प्रयत्नशिल रहनुपर्ने देखिन्छ।

बैङ्गि कसूर सम्बन्धी मुद्दामा पुनरावेदन अदालत (हाल उच्च अदालत) पाटनको वाणिज्य इजलाशको दृष्टिकोण :

बैङ्गि कसूर सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने अधिकार ५ वटा तत्कालिन पुनरावेदन अदालत (हाल उच्च अदालत) लाई तोकिएको ती अदालतमा छुट्टै वाणिज्य इजलासको व्यवस्था गरिएको छ। उक्त अदालतहरू मध्ये वैङ्गि कसूर सम्बन्धी मुद्दा पुनरावेदन अदालत पाटनमा सबैभन्दा बढी पर्ने गरेको र सो अदालतमा २ वटा स्थायी प्रकृतिका वाणिज्य इजलास रहेको छन्। मुद्दाको तथ्याङ्क हेर्दा उच्च अदालत पाटनका वाणिज्य इजलासहरूमा आ.व. ०७२।०७३ मा जम्मा २५ थान वैङ्गि कसूर सम्बन्धी मुद्दा परेको र गत आ.व.बाट १४३ थान मुद्दाको जिम्मेवारी सरी आई जम्मा १६८ थान मुद्दाको लगत कायम भएकोमा ११६ मुद्दा फछ्यौट भै ५२ थान मुद्दा यस आ.व.मा जिम्मेवारी सरी आएको देखिन्छ। उक्त वाणिज्य इजलासमा वहस पैरवी गर्न र त्यस्ता मुद्दाहरूमा निवेदन/पुनरावेदन सम्बन्धी कारवाही गर्नको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गतको विशेष सरकारी वकील कार्यालयलाई जिम्मेवारी सुम्पिएको छ। तर वैङ्गि कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान प्रहरी कार्यालयहरूबाट हुने र अभियोजनको काम जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट हुने भएकोले अभियोजन गर्ने र वहस पैरवी गर्ने सरकारी वकील र कार्यालय फरक-फरक हुँदा वहसको प्रभावकारिता, अभियोजनको अपनत्व लिने जस्ता कुराहरूमा प्रतिकूल असर पर्ने गरेको गुनासो स्वयं न्याय क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरूबाट पनि सुनिने गरेको पाइन्छ। वैङ्गि कसूर सम्बन्धी मुद्दामा उक्त वाणिज्य इजलासको दृष्टिकोणलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- गोश्वारा अभियोजन हुने गरेको,
- अभियोग पत्रसाथ न्यून प्रतिवादीहरू उपस्थित गराइने गरेको र अनुसन्धानमा वयान लिइएका व्यक्तिलाई समेत फरार अभियुक्त भनी अभियोग पत्र पेश हुने गरेको,
- दावी नै नमिलाई ऐनको दफा उल्लेख हुने गरेको र संशोधनमा आएकोमा पनि निकै ढिलाई हुने गरेको,
- अभियोजन जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट र प्रतिरक्षा विशेष सरकारी वकील कार्यालयबाट हुने हुँदा वहस गर्ने सरकारी वकील अनुसन्धानमा संलग्न नभएको कारण समन्वय र आपसी विश्वासमा कमी भएको महशुस भएको,
- प्राविधिक विषय भएकोले बुझ्न गाह्रो हुने गरेको पाइएको,
- म्याद तामेलीमा समस्या रहेको,

²⁶⁵ ने.का.प. २०६८, अंक-९, नि.नं. ८६८८, पृ. १५७० मुद्दा :- भ्रष्टाचार

²⁶⁶ ने.का.प. २०७०, अंक-१, नि.नं. ८९४८, पृ. १०९ मुद्दा :- बैङ्ग ठगी

²⁶⁷ ने.का.प. २०६७, अंक-७, पृ. ११६६

- कर्जा प्रवाह हुँदाका वखत कुनै अनियमितता र वदनियत भएको भन्ने सुपरिवेक्षणबाट नदेखिने तर कर्जा असुल हुन नसकेपछि वैङ्किङ्ग कसूर गरेको भनी जाहेरी पर्ने गरेको,
- चेक अनादरको विषयमा वैङ्किङ्ग कसूरमा मुद्दा चलाउने गरेको । कुनै मुद्दामा कसूर कायम, कुनैमा सफाई र कुनै मुद्दा खारेज हुने गरेको,
- चेक अनादरको विषयलाई वैङ्किङ्ग कसूर भनी थुनामा राखी वदला लिने प्रवृत्ती पनि देखिएको ।
- कर्जा दुरुपयोगको विषयमा कुन कानून प्रयोग गर्ने भन्ने अन्यौलता देखिएको ।

८. वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका :

वैङ्किङ्ग कसूर नयाँ स्वरूपको आर्थिक अपराध भएकाले जसरी यो अपराध घटित हुन्छ, तदनुरूप नै राज्यको फौजदारी न्याय प्रणालीका प्रत्येक अवयवहरूले त्यसलाई नियन्त्रण र कारवाही गर्न आ-आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । फौजदारी न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण एक अवयव अभियोजन पक्ष सरकारी वकीलले पनि यो अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका क्रममा कानूनले तोकेको परिधि भित्र रहेर आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनको क्रममा सरकारी वकीलले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

८.१ अनुसन्धानका क्रममा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका :-

वैङ्किङ्ग कसूरको अपराध अनुसन्धानका क्रममा सरकारी वकीलले निम्न भूमिका निर्वाह गरी प्रभावकारी अनुसन्धान गराउन अनुसन्धान अधिकारीलाई सहयोग पुर्याउनु पर्दछ :

- प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि आवश्यक निर्देशन दिने । प्रारम्भिक प्रतिवेदन साथ अनुसन्धान तहकिकात गर्ने कुराहरूको खाका माग गर्ने,
- अनुसन्धान अधिकारीले मागेको राय परामर्श दिने,
- अभियुक्तको बयान गराउने कार्यमा सक्रिय रूपमा सहभागी भै आवश्यक कुरा खुलाउन लगाउने,
- राय प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि थप अनुसन्धान गर्न आवश्यक देखिएमा स्पष्ट रूपमा मार्गदर्शन गरी सो गर्न लगाउने,
- क्षेत्राधिकार, अभियुक्त/कसूरदारको सुपुर्दगी, पारस्परिक कानूनी सहायता, कसूरजन्य सम्पत्ति रोक्का, संगठित अपराधको अनुसन्धानका मान्यता जस्ता नयाँ अवधारणा सम्बन्धी विषयका कानूनको उपयोग गरेर अनुसन्धान तहकिकात गर्नुपर्ने देखिएमा सो अनुसार गर्न गराउन आवश्यक सहजीकरण गर्ने ।
- राष्ट्र बैंकका अधिकारीको प्राविधिक परामर्श लिई अनुसन्धान गर्न सहजकर्ताको रूपमा काम गर्ने,
- फरार अभियुक्तको पहिचान हुने स्पष्ट विवरण खुलाउने र एकपटक पक्राउ परी बयान गराईएका अभियुक्तलाई अभियोग पत्रसाथ उपस्थित गराउने तर्फ अनुसन्धान अधिकृतलाई सजग गराउने ।
- अनुसन्धान कार्यको सहयोगीको रूपमा आफ्नो भूमिका प्रस्तुत गर्ने ।

८.२ अभियोजनका क्रममा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका :

वैङ्किङ्ग कसूर नेपाल सरकार वादी हुने सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची - १ मा समावेस भएको फौजदारी मुद्दा भएका कारण उक्त ऐनको दफा १७(२) अनुसार मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने^{२६८} र मुद्दा चल्ने निर्णय गरेमा दफा १८ अनुसार अभियोग पत्र दायर गर्ने भूमिका सरकारी वकीलले निर्वाह गर्नुपर्दछ । यसरी अभियोजनको निर्णय सम्बन्धी भूमिका निर्वाह गर्दा यस सम्बन्धी मान्य सिद्धान्तहरू मुद्दाको मौलिकताको सिद्धान्त, निष्पक्षता एवं स्वतन्त्रताको सिद्धान्त, उपयुक्त व्यक्तिलाई उपयुक्त किसिमको अभियोजनको सिद्धान्त, कानूनको उचित प्रयोगको सिद्धान्त र मानव अधिकारको उचित प्रयोगको सिद्धान्त^{२६९}लाई पूर्ण रूपमा पालना गरीनु पर्दछ । आफूलाई पर्याप्त ज्ञान नभएको वैङ्किङ्ग कसूर

^{२६८} अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्दा सरकारी वकीलले सामान्यतया : अनिवार्य अभियोजन (मुद्दा चल्ने वा नचल्ने) र स्वविवेकात्मक अभियोजन (प्रमाण परिक्षण तथा सार्वजनिक हित परिक्षण) गरी दुई रूपमा गरीन्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ ।

^{२६९} बेलायतको Code for Crown Prosecutor's ले यी ५ वटा सिद्धान्तहरूलाई अभियोक्ताले पालना गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ ।

सम्बन्धी विषयमा राष्ट्र बैङ्कका विशेषज्ञ र अनुसन्धान अधिकृतको समेत सहायता लिई समन्वयात्मक ढंगबाट अभियोजन गर्ने प्रवृत्ति विकास गर्नु आवश्यक छ ।

८.३ न्याय निरोपणका क्रममा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका :

यस क्रममा सरकारी वकीलले बहस, पैरवी, प्रतिरक्षा, साक्षी परिक्षण, पुनरावेदन/निवेदन, फैसला आदेश कार्यान्वयन समेतमा प्रभावकारी रूपमा आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ ।

९. वैङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अभियोजनमा देखिएका समस्याहरू र सुधारका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू :

९.१ देखिएका समस्याहरू :- यस सम्बन्धमा मुख्यतः देहायका समस्याहरू रहेको देखिन्छ :

- वैङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले कसूर कायम गरेका सारवान प्रावधानहरू मध्यका केही प्रावधान जस्तै :- चेक अनादरको विषय विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७क मा र कर्जा दुरुपयोगको विषय वैङ्ग तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७ (२) मा समेत रही ति ऐनले उक्त विषयलाई देवानी दायित्वको विषय बनाएकोले र मुलुकी ऐन ठगीको महल अन्तर्गत पनि मुद्दा चलाइने प्रचलन रहेकोले तत् सम्बन्धमा कानूनी अवधारणा स्पष्ट र यकिन नभएको ।
- नेपाल राष्ट्र बैङ्ग ऐन, २०५८ को दफा ९५ र वैङ्ग तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ७० ले केही वैङ्ग क्षेत्रका कसूरहरूलाई अपराधिकरण गरी सरकार बादी फौजदारी मुद्दा नै कायम गरेकोमा ति कसूरले वैङ्ग कसूरको मान्यता प्राप्त गर्न नसकेको ।
- वैङ्ग कसूरको जटिलता र प्राविधिकताका बारेमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण गर्ने जनशक्तिमा पर्याप्त ज्ञानको अभाव रहेको कारण अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणमा हुनुपर्ने जती प्रभावकारीता नदेखिएको ।
- विशेषज्ञताको अभावले वैङ्ग कसूरको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलले प्रभावकारी निर्देशन गर्न नसकेको र अभियोजन एवं बहस पैरवी प्रतिरक्षामा पनि अपेक्षाकृत प्रभावकारीता हुन नसकेको ।
- वैङ्ग कसूरको बहस पैरवी प्रतिरक्षा गर्ने सरकारी वकील र अनुसन्धान र अभियोजनमा संलग्न हुने सरकारी वकील फरक फरक भएकोले सरकारी वकीलको तत् तत् भूमिकामा प्रभावकारीता देखिन नसकेको ।
- अन्तर निकाय समन्वय संयन्त्र नभएकोले वैङ्ग क्षेत्रको पर्याप्त सहयोग प्राप्त गर्न कठिनाई भएको ।
- वैङ्ग कसूर संगै घटित भएका अन्य अपराधहरू जस्तै:- सरकारी छाप दस्तखत कीर्ते, ठगी, संगठित अपराध आदिमा वाणिज्य इजलासमा अभियोग पत्र दायर गर्न नसकिने भई ति कसूरमा सम्बन्धीत जिल्ला अदालतमा अभियोग पत्र दायर गर्नुपर्ने भएकोले एउटै विषय संग सम्बन्धित कारबाही/न्याय निरोपण छरिएर हुने समस्या भएको ।
- वैङ्ग कसूर प्रायः संगठित रूपमा हुने र धेरै जना कसूरमा संलग्न हुने भएपनि अनुसन्धानको क्रममा केही व्यक्तिमात्र पक्राउ पर्ने र हदम्याद समेतको कारणले गर्दा अन्य कसूरदारहरू उपर पक्राउ गरी वयान गराउने कार्य हुन नपाउँदै मुद्दा चलाउनु पर्ने वाध्यता (Trial in absensia) ले गर्दा म्याद तामेल तथा कसूर प्रमाणित गर्ने जस्ता कुरामा समस्या आई कसूर कायम हुने दर (Conviction Rate) मा नै प्रतिकूल असर पर्ने समस्या भएको ।
- वैङ्ग तथा वित्तीय संस्थाहरूले मुद्दा विचाराधिन रहेकै बखतमा पनि वैङ्गको लेना रकम अभियुक्त पक्षबाट दाखेला हुन आएमा असूल उपर गरी लिने प्रणालीले गर्दा फैसला हुँदा कसूर कायम गर्ने कार्यमा नकारात्मक असर पर्ने गरेको ।

९.२ सामाधानका लागी अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू : उल्लेखित समस्याहरू समाधानका लागि निम्न उपायहरू अवलम्बन गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ :

- विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७क अन्तर्गतको चेक अनादरको विषय र वैङ्ग तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७(१) को कर्जा दुरुपयोगको विषयमा देवानी प्रकृयाबाट कारबाही हुन सक्ने ति ऐनको व्यवस्था हटाई वैङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गत मात्र कारबाही हुनेगरी कानूनमा सुधार गरीनु पर्छ । तत्कालको लागि यी विषयहरूलाई सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसुचीमा समाविष्ट गरिएमा पनि केही हदसम्म समस्या समाधान हुने देखिन्छ ।

- नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ को दफा ९५ र बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ७० ले कसूर कायम गरेका विषयलाई बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ मा नै समावेश गरी बैङ्किङ्ग क्षेत्रका सबै कसूरहरूमा एउटै कानूनबाट कारवाही हुने व्यवस्था गरिनु पर्छ ।
- बैङ्किङ्ग कसूरको जटिलता र प्राविधिकताका बारेमा अनुसन्धानकर्ता प्रहरी, अभियोजनकर्ता सरकारी वकील र न्याय निरोपणकर्ता न्यायाधीशहरूलाई सीपयुक्त तालिम र अभिमूखिकरण कार्यक्रम सन्चालन गरि दक्ष बनाइनु पर्छ ।
- बैङ्किङ्ग कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र बहस पैरवीमा संलग्न हुन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले यस सम्बन्धी क्षेत्रगत समूहका रूपमा शाखा अधिकृत र उपन्यायाधिवक्ता तहका सरकारी वकीलको क्याडर विकास गरिनु पर्छ ।
- बैङ्किङ्ग कसूरको बहस पैरवी प्रतिरक्षा गर्न संलग्न हुने कार्यालय तथा सरकारी वकीललाई नै यस कसूरको अनुसन्धान र अभियोजनमा समेत संलग्न हुन सक्ने अधिकार दिइनु पर्छ ।
- बैङ्किङ्ग कसूरको अनुसन्धान अधिकारीमा नेपाल प्रहरीको अधिकृत एक जना र नेपाल राष्ट्र बैङ्कको अधिकृत एक जनाको संयुक्त टोली हुने गरी कानूनी व्यवस्था गरिनु पर्छ ।
- नेपाल प्रहरीमा पनि बैङ्किङ्ग अपराध अनुसन्धान अधिकारीको छुट्टै क्याडर विकास गरिनु पर्छ ।
- अन्तर निकाय समन्वय प्रभावकारी बनाउन केन्द्रीय तहमा सर्वोच्च अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल प्रहरी र नेपाल राष्ट्र बैङ्कको कम्तिमा सहसचिव वा सो सरहको तहको अधिकृत स्तरीय समन्वय समितिको व्यवस्था हुनु पर्दछ र यसले नियमित रूपमा बैङ्किङ्ग कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका क्रममा आइपर्ने समस्या सामाधान बारेमा अनुगमन तथा छलफल गरी आवश्यक नीति निर्धारणार्थ सिफारीस गर्ने र सोको कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- बैङ्किङ्ग कसूर संगै जोडीएर अभियोजन हुने कीर्ते, ठगी, संगठित अपराध आदिमा पनि बाणिज्य इजलासमा नै अभियोजन र पुर्पक्ष हुन सक्ने गरी बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐनमा व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ ।
- फरार अभियुक्तलाई मुद्दा चलाउने (Trial in absensia) वर्तमान कानूनी पद्धतिमा सुधार गरी पक्राउ परेका प्रतिवादीलाई मात्र मुद्दा चलाउन सकिने र फरारीको हकमा पक्राउ परेका वखत मुद्दा चलाउने गरी हदम्याद लगायतका कानूनमा सुधार र संशोधन हुन आवश्यक देखिन्छ ।
- बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाले मुद्दा चलिरहेका वखत अभियुक्त पक्ष बाट लेना रकम असुल गरी लिन नपाउने र मुद्दाको अन्तिम किनारा लागेपछि मात्र फैसला बमोजिम रकम असुली सम्बन्धी काम गर्न पाउने गरी कानूनी व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ ।

१०. बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्नुपर्ने तयारी :

फौजदारी न्याय प्रणालीको केन्द्र बिन्दुमा रहेर सरकार वादी फौजदारी मुद्दाको अभियोजन गर्नुपर्ने र प्रभावकारी अभियोजनको लागि अनुसन्धान प्रक्रियाबाट आफ्नो भूमिकालाई सक्रिय र जिम्मेवारीपूर्ण बनाउनु पर्ने तथा अदालतमा समेत अभियोजन गरिएको कुरालाई सम्पूष्ण गर्न प्रमाणको प्रस्तुती, परिक्षण, बहस पैरवी जस्ता कुरालाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने कर्तव्य र जिम्मेवारी बोकेका सरकारी वकीलहरूको केन्द्रिय निकायको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय रहेको छ । यसले स्वभाविक रूपमा अभियोजन सम्बन्धी विभिन्न कुराहरूमा नीतिगत र कार्ययोजनागत निर्णय, तयारी र मार्गदर्शन गर्नुपर्ने भएपनि बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धी आधुनिक, नयाँ, प्राविधिक र बहुआयामिक प्रकृतिको कानून कार्यान्वयनमा प्रभावकारीता ल्याउन विशेष तयारी गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट गर्नुपर्ने तयारीलाई निम्न बुँदाहरूमा उल्लेख गरिएको छ :-

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको व्यवस्थापन समितिबाट छलफल र निर्णय गरी बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अभियोजन उच्च अदालत पाटनको क्षेत्राधिकार अर्न्तगत विशेष सरकारी वकील कार्यालय काठमाडौँबाट र सो बाहेकका अन्य स्थानमा सम्बन्धित उच्च सरकारी वकील कार्यालयबाट हुने प्रबन्ध गरिनुपर्ने ।
२. यसरी अभियोजन गर्दा अभियुक्तलाई हिरासतमा राख्ने अनुमतीको लागि अदालतमा ल्याउने, लैजाने, अभियुक्तको वयान गराउने जस्ता कुराहरूमा सहजता ल्याउन केन्द्रिय समन्वय समितिमा छलफल गरी स्पष्ट खाका तयार गर्ने,

३. संस्थागत रुपमा नै बैकिङ्ग कसुर, संगठित अपराध, आर्थिक अपराध जस्ता मुद्दाहरू हेर्ने सरकारी वकीलको क्याडर तयार गरी IT को उपयोग, अध्ययन, अवलोकन भ्रमण, तालिम, अभिमुखिकरण कार्यक्रम जस्ता कुराहरूको खाका तयार गरी चरणबद्ध रुपमा कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने । यी कुराहरूलाई रणनीतिक रुपमा आगिकार गर्नुपर्ने ।
४. बैकिङ्ग कसुर तथा सजाय ऐनमा हालै भएको पहिलो संशोधनले ढुक्टीको कारोबार, सहकारी संघ संस्थाले बैकिङ्ग कारोबार गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृती लिनुपर्ने जस्ता कुरालाई यस ऐनको दायरा भित्र ल्याएको, चेक अनादारको विषयलाई पुनः यसै ऐनको दायरामा ल्याएको, विशेष अनुसन्धान टोली गठन गर्न सकिने जस्ता प्रावधान राखेकोले उक्त कुराहरूमा जानकारी एवं कार्य पद्धती विकास गर्न सरकारी वकीलहरूलाई तालिम तथा अभिमुखिकरण कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने । पहिलो चरणमा यस सम्बन्धी मुद्दा दायर हुने उच्च अदालतमा बहस पैरवी गर्ने कार्यालयमा र तत्कालै जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय काठमाडौं र विशेष सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलहरूलाई लक्षित गरी यस्तो कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने ।
५. बैकिङ्ग कसुरको अनुसन्धान गर्न विशेष अनुसन्धान टोली गठन गर्न सकिने भन्ने संशोधित ऐनको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पहलमा नेपाल राष्ट्र बैंक र प्रहरी प्रधान कार्यालयका उच्च पदस्थ पदाधिकारीहरू समेत संलग्न रहेको उच्च स्तरीय छलफल कार्यक्रम संचालन गरी के कस्ता विषयमा त्यस्तो टोली गठन गर्ने, त्यसको कार्यविधि र कार्यक्षेत्र के कस्तो हुने भन्ने जस्ता कुराहरूमा खाका तय गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिनुपर्ने ।
६. चेक अनादारको मुद्दा कुन ऐन अन्तर्गत चलाउने भन्ने सम्बन्धमा केन्द्रीय समन्वय समितिमा समेत छलफल गरी तुरुन्दै विभागीय धारणा बनाई मातहत कार्यालयमा सम्प्रेषण गर्नुपर्ने,
७. नायव महान्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा नेपाल प्रहरी र नेपाल राष्ट्र बैंकका प्रतिनिधि समेत भएको अन्तर निकाय समन्वय समिति गठन गरी त्यस्तो समिति मार्फत क्षेत्रगत तथा सामूहिक रुपमा बैकिङ्ग कसुरको अनुसन्धान अभियोजन सम्बन्धी काम कारवाहीको अनुगमन, प्रभाव मूल्यांकन र समिक्षा गरी थप सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गरी सुधारको प्रयत्नलाई जारी राख्नुपर्ने ।

उल्लेखित वमोजिमका कार्यहरू मध्य बुँदा नं. १, ३ र ७ मा उल्लेखित कुराहरूका सम्बन्धमा सरकारी वकीलको राष्ट्रिय सम्मेलनमा नै प्रस्ताव पेश गरी पारित गराउन उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

११. निष्कर्ष :

बैङ्किङ्ग क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन कायम गर्ने मान्यतालाई मुर्तरुप दिन यस क्षेत्रमा हुने अपराधको अपराधिकरण गर्दै विशेष ऐनका रुपमा बैङ्किङ्ग कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ आएको हो । यो ऐनमा भएका कमि कमजोरीमा सुधार ल्याउने उद्देश्यले हालै पहिलो संशोधन गरी थप व्यवस्थाहरू समेत गरिएको छ । यस ऐनले नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी अपराध कायम गरेका बैङ्किङ्ग कसुरहरूको प्रभावकारी अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण गर्ने सन्दर्भमा सरकारी वकीलले आफ्नो तर्फबाट निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकामा खोट आउन दिनु हुदैन । कानून कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका समस्या पहिचान गरी सम्बद्ध निकायहरूसँगको समन्वयलाई समेत प्रभावकारी बनाई कानूनले निद्रिष्ट गरेका कुराहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिनु अति आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आवश्यक पहल र व्यवस्थापन गरी आफ्ना सरकारी वकीललाई तयार पारेर बैङ्किङ्ग कसुर सम्बन्धी मुद्दाहरूको अनुसन्धान र अभियोजन तथा न्यायिक प्रक्रियामा प्रभावकारीता वढाउनु आवश्यक छ ।

कार्यपत्र नं. ३५

सरकारी वकीलको आचार संहिता

दशरथ पंगेनी, उपन्यायाधिवक्ता

विषय प्रवेश

व्यावसायिक व्यक्तिहरूले सम्पादन गर्ने कार्यको स्तर र एकरूपताले से ब्यवसायलाई अरु भन्दा भिन्न देखाउँछ र यसको चित्तलाई पुष्टि गर्दछ। महान्यायाधिवक्ता तथा मातहतका सरकारी वकीलहरूले वहन गर्नुपर्ने जिम्मेवारीहरूको प्रकृतिबाट सरकारी वकीलबाट सम्पादन हुने कार्यहरू सामान्य सार्वजनिक सेवा अन्तर्गत सम्पादन गरिने कार्य भन्दा भिन्न र व्यावसायिक प्रकृतिका हुन्छन् भन्ने देखिन्छ। सरकारी वकीलको अभियोजन र प्रतिरक्षा लगायतका सरकारी मुद्दा सम्बन्धी न २०४९ द्वारा प्रदत्त काम कर्तव्य र अधिकारहरू विशुद्ध व्यावसायिक प्रकृतिका हुन भन्नेमा विवाद नरहने²⁷⁰ भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त समेत प्रतिपादित भएकाले सरकारी वकीलको पद व्यावसायिक पद हे भन्ने पुष्टि हुन्छ । व्यावसायिकताले दक्षता र एकरूपतापूर्ण कार्यको आवश्यकता दर्शाउँछ। सरकारी वकीलले आफ्नै व्यावसायिक जिम्मेवारी अनुसार कार्य सम्पादन गर्न निजमा व्यावसायिक सीप, दक्षता र व्यावसायिक आचरणको आवश्यकता पर्दछ। व्यावसायिक आचरण भनेको कुनै व्यवसाय वा पेशा संचालन गर्ने व्यक्तिमा हुनुपर्ने आचरणका गुणहरूलाई जनाउँछ। यी आचरणका गुणहरूले कुनै व्यावसायिकव्यक्ति वा पदाधिकारीले आफ्नै कर्तव्यपालना र कार्यमा कसरी मुल्य मान्यता र उद्देश्यलाई प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने प्रतिवद्धताहरू समेटेको हुन्छ । त्यसैले सरकारी वकीलबाट पालन गर्नुपर्ने व्यवहार, बानी व्यवहारा, चालचलन वा चरित्रलाई²⁷¹ “सरकारी वकीलको आचरण” भनिन्छ । सरकारी वकीलले सम्पादन गर्ने जिम्मेवारीको स्तरीयता, एकरूपता र निष्पक्षताका कुरामा सजग रहन एवं त्यसरी सम्पादन गरिएका कामलाई व्यवहारमै व्यावसायिक रूपमा देखाउन आचरणका नियमहरूको जरुरत पर्दछ ।

बिभिन्न देशमा स्वीकारिएका आचरणहरूको तुलनात्मक अध्ययन²⁷²

बेलायतमा “The Code for Crown Prosecutor” स्वीकार गरिएको छ । यो आचर संहिता Director of Public Prosecution ले जारी गरेको र त्यसमा मूलतः प्रतिवादी विरुद्ध पर्याप्त प्रमाणछ? के त्यस मुद्दालाई अदालतमा लैजान सार्वजनिक हित छ ? जस्ता मूल प्रश्नमा केन्द्रित भै आचरण निर्माण गरिएको पाइन्छ ।

अमेरिकामा संघीय र राज्य स्तरका अभियोजनकर्ताका छुट्टाछुट्टै आचरणहरू निर्मित छन । त्यहाँ National Prosecution Standards समेत स्वीकार गरिएको छ । यो सबै राज्यमा समान रूपमा लागुहुन्छ । त्यस्तै संयुक्त राज्य अमेरिकाको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सरकारी वकील, कर्मचारीको आचरण न्याय क्षेत्र बाहेकका कर्मचारी र न्यायाधीशको अनुचित कार्यहरू बारेको, निर्देशिका, नागरिक समाज, समिति र बोर्डहरू केन्द्रिय अनुसन्धान विभागको कर्मचारी तथा राजनैतिक नियुक्त भएकाहरूको समेत आचरण निर्धारण गरेको पाइन्छ ।

²⁷⁰ मधुसुदन भट्टराई वि.नरेन्द्र बहादुर चन्द समेत नेकाप.२०५९, अंक ३ नि.नं. ७०८२

²⁷¹ सरकारी वकीलको आचार संहिता २०७३

²⁷² सरकारी वकीलहरूको विद्यमान आचार संहिताको पुनरावलोकन र नयाँ आचार संहिताप्रतिवेदन २०७२ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथ काठमाडौं

अष्ट्रेलियामा विभिन्न विधामा कार्यरत वकीलहरूका लागि छुट्टाछुट्टै पेशागत मापदण्ड तर्किएको पाईन्छ । जस्तै त्यहाँ Professional Standard Board for Patent and Trade Mark Attorneys रहेको पाईन्छ । त्यस्तै अष्ट्रेलियाली कानून आयेगद्वारा सन् २०११ मा “Solicitors Conduct Rules” को व्यवस्था अनुसार वकीलहरूको संहिता उल्लंघनमा संस्थागत कारवाही हुनसक्छ तर तेस्रो पक्षले दावी लिई मुद्दाको उठान गर्न भने नपाउने व्यवस्था छ ।

आयरल्याण्डको अभियोजन निर्देशनालय (Director of Prosecutions) ले सन् २००१ मा अभियोजनकर्ताहरूको लागि मार्गनिर्देशन (Guidelines of prosecutors) जारी गरेको छ । यसको उद्देश्य अभियोजन कार्य शुरु गर्दा वा अगाडि बढाउदा अपनाउनु पर्ने सामान्य शर्तहरूको मार्गदर्शन गर्नु हे । यसले अभियोजनकर्ताले अभियोजन सम्बन्धी कार्य गर्दा स्वच्छ, तर्कसम्मत र एकरूपतापूर्ण नीति अपना ेस् भन्ने मनसाय राखेको छ ।

क्रोएसियाको अभियोजनकर्ता तथा सहायक अभियोजनकर्ताहरूले पालन गर्नुपर्ने आचार संहिता, २००९ मा अभियोजनकर्ता वा तिनका सहायकहरूले क्रोएसियाको संविधान, अनुमेदन गरिएका अन्तराष्ट्रिय सन्धिहरू, कानून र आन्तरिक कार्य सञ्चालन नियमहरू अनुरूप कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै कार्य गर्दा निष्पक्षता, इमान्दारिता, स्वच्छता र मर्यादित ढंगले व्यावसायिक रूपमा सम्पादन गर्ने, संस्थाको मर्यादामा आच आउने विषयमा निर्णय गर्नु अगाडि माथिल्ले निकायमा जानकारी गराउने, अन्य निकायसंग ब्यवहार गर्दा सम्मान र मर्यादा कायम राख्ने, अनूसन्धानमा समन्वय र सहयोग पुग्ने गरी निर्देशन दिने, शंकित, पीडित तथा पक्षसंग सम्मानपूर्वक व्यवहार गर्नुपर्ने, प्रतिवादीको पक्षको प्रमाण नलुकाउने, जनता तथा मुद्दाका पक्षसँग सम्मानजनक व्यवहार गर्नुपर्ने लगायतका मर्यादाका नियमको व्यवस्था गरेको छ । साथै आचारसंहिताको व्याख्या तथा एकरूपता कायम गर्न एक समितिको समेत व्यवस्था गरेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास²⁷³

अभियोजन सम्बन्धी कार्य राज्यका तर्फबाट सम्पादन गरिने विशिष्ट किसिमको कार्य भएकोले यसको निष्पक्षता, स्तरीयता र एकरूपतामा राज्य र समाजको मात्र नभएर अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको समेत सरोकार रहेको हुन्छ । यसर्थ संयुक्त राष्ट्र संघको तत्वावधानमा अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी मार्गदर्शन, १९९० जारी भएकोछ । मार्गदर्शनको धारा ११ अनुसार अभियोजनकर्ताले अभियोजनको स्थापना र कानूनले अख्तियार गरे वा स्थानीय प्रचलनसँग सङ्गति रहेसम्म अपराध अनुसन्धान, ती अनुसन्धानको कानूनसङ्गतताको सुपरिवेक्षण, अदालतका फैसलाको कार्यान्वयनको सुपरिवेक्षण र सार्वजनिक सरोकारको प्रतिनिधिका रूपमा गर्नुपर्ने अन्य कार्य लगायतका कार्य गरी फौजदारी प्रक्रियामा सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्नेछन् । त्यस्तै धारा १२ अनुसार अभियोजनकर्ता फौजदारी न्यायप्रणालीको सुचारु संचालन र उचित प्रक्रियालाई सुनिश्चय गर्नमा टेवा पुग्ने गरी कानून बमोजिम आफ्नो कर्तव्यको स्वच्छता, स्थिरता र तत्परतासाथ पालना र मानवमर्यादाको सम्मान तथा संरक्षण र मानवअधिकारको परिपालना गर्नुपर्नेछ ।

त्यस्तै धारा १६ ले अभियोजनकर्ताले आफू समक्ष आएका शंकित विरुद्धका प्रमाण, शंकितको मानवअधिकारको खासगरी यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय वा मानवअधिकारको उल्लंघन वा अन्य ज्यादतीजस्ता गैरकानूनी तरिका वा उपायबाट प्राप्त भएको कुरा थाहा हुन आए वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब आधार देखिएमा अभियोजनकर्ताले त्यस्तै प्रमाण त्यस्तै तरिका वा उपाय गर्नेका विरुद्ध वा त्यसैअनुसार अदालतलाई जानकारी गराउने कुरामा बाहेक अरु कसै विरुद्ध

²⁷³सरकारी वकीलहरूको विद्यमान आचार संहिताको पुनरावलोकन र नयाँ आचार संहिताप्रतिवेदन२०७२ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथ काठमाडौं

लगाउन इन्कार गर्नुपर्नेछ र यस्तो तरिका अपनाउनमा जिम्मेवारीलाई न्यायका सामुन्ने ल्याउने कुरा निश्चित पार्नका लागि आवश्यक सबै कदम चाल्नुपर्नेछ । यसरी अभियोजनकर्ताले अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउनको साथै अनुसन्धान कार्यमा कानुनी प्रक्रियाको परिपालनामा समेत महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नु पर्ने हुन्छ । यो भूमिका निर्वाह गर्ने क्रममा हरेक चरणमा सरकारी वकीलको भूमिका महत्वपूर्ण मात्र नभएर निर्णायक पनि हुन्छ ।

अभियोजनकर्ताहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठनले अप्रिल १, १९९९ मा जारी गरेको Standards of professional responsibility and statement of the essential duties and rights of prosecutors को धारा १ मा अभियोजनकर्ताहरूले सधैं उनीहरूको व्यवसायको सम्मान र मर्यादा कायम राख्ने छन्, सधैं कानून, नियमहरू तथा उनीहरूको व्यवसायको आचारका नियम अनुसार व्यावसायिक रूपमा कार्य गर्नेछन्, सदैव स्वच्छता र हेसियारीको उच्चतम स्तर कायम राख्ने छन्, सम्बन्धित कानुनी विकासको सम्बन्धमा सुसुचित रहने र आफूलाई सेही अनुरूप चलाउने छन्, सदैव एकरूपतापूर्ण, स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुने र देखिने प्रयत्न गर्नेछन्, शक्तिको स्वच्छ सुनुवाईको अधिकारलाई सदैव संरक्षण गर्नेछन्, शक्तिको पक्षमा हुने प्रमाणको कानून बमोजिम वा स्वच्छ सुनुवाईको सिद्धान्त अनुरूप प्रकट गर्ने छन्, सदैव सार्वजनिक हितको सेवा र संरक्षण गर्नेछन्, र सदैव विश्वव्यापी मानव मर्यादा र मानव अधिकारको संरक्षण र समर्थन गर्नेछन् भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ, आर्थिक तथा सामाजिक परिषदद्वारा फेब्रुवरी २००२ मा स्वीकार गरिएको UN Standard Norms on Crime Prevention and Criminal Justice ले निम्नानुसार व्यवस्था गरेको पाइन्छ:

- (क) जवाफदेहिता
- (ख) शक्ति र पदको दुरुपयोग गर्न नहुने
- (ग) सम्पत्ति विवरण पेश गर्नुपर्ने
- (घ) दान उपहार स्वीकार्न नहुने
- (ङ) राजनीतिमा भाग लिन नहुने, जस्ता विषय उल्लेख गर्दै पक्ष राष्ट्रहरूको क्रियाशील पालनाको अपेक्षा गरेको

नेपालमा सरकारी वकीलहरूको आचार संहिता

नेपालमा सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली २०५५ ले महान्यायाधिवक्ताको पद संवैधानिक पद र से बाहेकका अन्य सरकारी वकीलको पद निजामती सेवाको नेपाल न्याय सेवा सरकारी वकील समूहको राजपत्रांकित पद हे २७४ भनी सरकारी वकीलको वर्गीकरण गरे तर्फ हेर्दा सरकारी वकीललाई निजामती कर्मचारीको रूपमा पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा सरकारी वकीलहरूको कार्यको नियमन निजामती सेवा ेन नियमले गर्दछन् । उनीहरूको लागि छुट्टै आचार संहिताको आवश्यकता नपर्ने देखिन्छ । तर सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ेन २०४९ ले महान्यायाधिवक्ता समेतलाई सरकारी वकीलको रूपमा परिभाषित २७५ गरी सरकारी वकीलहरूलाई निजामती सेवा ेनका भन्दा भिन्न प्रकारका आचरणका नियमहरूको खोजी हुनुपर्ने देखिन्छ । तसर्थ: सरकारी वकीलका माथि उल्लेखित व्यावसायिक जिम्मेवारी व्यावसायिक ढंगले पूरा गर्न पेशागत स्वायत्तता र स्वतन्त्रता आवश्यक पर्दछ भने यसको मर्यादा र एकरूपतापूर्ण कार्य सम्पादनका लागि व्यावसायिक आचरणका नियमहरू आवश्यक पर्दछन् । सरकारी वकीलको कार्यलाई व्यावसायिक कार्यको रूपमा स्वीकार गरिएकोले पहिले पटक २०५८ सालमा सरकारी वकीलहरूको व्यावसायिक आचरण जारी गरी लागू गरिएको थियो ।

^{२७४}सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली २०५५ को नियम ३(१) र (२)

^{२७५}सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ेन २०४९ को दफा २ (क)

ये व्यवसायिक आचार संहिताको तयारी तत्कालिन समयमा सहभागितामूलक प्रक्रियाबाट नभएको, ये आचार संहिताको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने संयन्त्रको व्यवस्था नरहेको आचार संहिता लागू भएको डेढ दशकको अवधिमा यसले कार्य सम्पादनमा पारेको प्रभावका बारेमा अध्ययन हुनु आवश्यक भएको तथा त्यसपछि कानून र न्याय क्षेत्रमा भएको विकास, यसले सरकारी वकीलको कार्यक्षेत्रमा पारेको प्रभावको साथै थपिएको जिम्मेवारी समेतलाई विचार गरी आन्तरिक र बाह्य वातावरणमा आएको परिवर्तनले सरकारी वकीलको कार्यमा पारेको प्रभाव समेतको आधारमा सरकारी वकीलको विद्यमान आचारसंहिताको पर्याप्तता वा अपर्याप्तताको सम्बन्धमा विचार हुन र समयसापेक्षरूपमा आचारसंहितामा परिमार्जन गर्न आवश्यक भएकोले सरकारी वकीलहरूको विद्यमान आचार संहिताको पुनरावलोकन र नयाँ आचार संहिता तयार गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मिति २०७१।१।८ मानाथ महान्यायाधिवक्ता श्री दुर्गाबन्धु पेखरेलज्यूको संयोजकत्वमा ६ सदस्यीय समिति गठन²⁷⁶ गरेको थियो । यस समितिले सरकारी वकीलहरूको आचार संहिता निर्माण प्रकृत्यालाई बढी सहभागीमूलक बनाउन देशका विभिन्न जिल्ला जिल्लामा विभिन्न प्रश्नावलीको माध्यमबाट र सरेकारवाला निकायका पदाधिकारीहरूसँग छलफल गरी नयाँ आचार संहिताको मस्यौदा सहितको प्रतिवेदन बुझाएको थियो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले सरकारी वकीलको पेशालाई व्यवसायिक बनाउने लक्ष्य लिएको र सो लक्ष्य प्राप्तिका लागि प्रक्षेपण गरिएका विभिन्न कृयाकलापहरू मध्ये सरकारी वकीलहरूको आचार संहितालाई परिमार्जन गरी अन्तिम रूप दिई जारी गर्ने कृयाकलापमा समेत जोड दिएको पाईन्छ । यसरी योजनाले राखेको लक्ष्य अनुसार नयाँ आचार संहिताको मस्यौदालाई केही परिमार्जन गरी सरकारी वकीलको आचार संहिता २०७३ जारी भएको छ ।

सरकारी वकीलहरूको आचरण र व्यवहार सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विकसित सिद्धान्त एवं विद्यमान राष्ट्रिय कानून, प्रचलन, व्यवहार र न्यायिक संस्कृतिका विभिन्न पक्षलाई समेत समेटी सरकारी वकीलको सेवालालाई व्यवसायिक मर्यादित र विश्वासिलो बनाउन सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३८ को उपनियम (२) बमोजिम महान्यायाधिवक्ताबाट ये आचार संहिता जारी गरिएको हे ।²⁷⁷ ये आचार संहिता महान्यायाधिवक्ताबाट जारी भएको मितिदेखि प्रारम्भ हुन्छ²⁷⁸ भन्ने प्रावधान राखिएको पाईन्छ । सेही कानूनी प्रावधान अनुसारमिति २०७३।३।८ मामहान्यायाधिवक्ताबाट जारीभएकोले विधिवत रूपमा ये आचार संहिता लागू भै कार्यान्वयनमा आएको छ । यस आचार संहिताले मूलतः सरकारी वकीलले पेशागत आचरण, स्वतन्त्रता सम्बन्धी आचरण, निष्पक्षता सम्बन्धी आचरण, सहयोगात्मक आचरण, सदाचार सम्बन्धी आचरण र क्षमता विकास सम्बन्धी आचरणको पालना गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको पाईन्छ । यी ६ प्रकारका आचरण भित्र पर्ने विभिन्न विषयहरू समेत आचार संहिताले विस्तृत रूपमा समेटेको पाईन्छ।²⁷⁹

आचार संहिता कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्था

आचार संहिता नैतिक घेषणा हे । नैतिक घेषणा आफैले कारबाहीको शुरु गर्दैन । कारबाही गर्दैन भन्दैमा आचार संहितालाई आभुषण वा सजावटको बस्तुको रूपमा लिनु पनि हुँदैन । आचार संहिताले मानवमा अन्तरनिहित विवेक र उसको गतिविधिका बीचमा सामाञ्जस्यता ल्याउछ । मानिसले आफ्नो बुद्धि र विवेकको प्रयोग आफैले गर्ने भएकाले आचरणका नियमको पालना पनि निज स्वयंले नै गर्नु पर्दछ । त्यसैले आचरणका नियमको पालना अरुले गरिदिने विषय हेईन । आचरणका नियमको

²⁷⁶ नाथ महान्यायाधिवक्ता श्री दुर्गाबन्धु पेखरेलज्यूको संयोजकत्वमा सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेल, सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरे, सहन्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठी, उपन्यायाधिवक्ता श्री मदनबहादुर धामीर उपन्यायाधिवक्ता श्री रामधिमिरे सदस्य रहेको समिति गठन गरिएको थियो ।

²⁷⁷ सरकारी वकीलको आचार संहिता २०७३ को प्रस्तावना

²⁷⁸ सरकारी वकीलको आचार संहिता २०७३ को दफा १.२

²⁷⁹ आचार संहिताको पूर्ण पाठ अनुसूचीमा राखिएको छ ।

पालना भए नभएको तथ्य मानिसको कृयाकलाप व्यवहार र संस्कारबाट झल्किन्छ । अर्थात् मानिसको कृयाकलाप व्यवहार र संस्कारले समग्रमा व्यक्ति असल वा खराब के छ भन्ने पहिचान दिन्छ । असललाई यथावत राख्दै खराबलाई हटाउनका लागि कानूनको शक्तिको रूपमा उपचारको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । त्यस्तै शक्ति दण्डको आधारमा सिर्जित हुन्छ ।

सरकारी वकीलले आचरणको पालना गर्नुपर्ने र से को पालना नगरेमा दण्डित हुनुपर्ने व्यवस्थालाई सरकारी वकिलहरूको आचार संहिता २०७३ ले पनि आत्मसात् गरेको पाईन्छ । सरकारी वकिलहरूको आचर संहितामा उल्लेखित आचरणको पालना गर्नु प्रत्येक सरकारी वकीलको कर्तव्य हुनेछ । २८०से आचर संहिताको पालना भए नभएको सम्बन्धमा निज सरकारी वकीलको प्रचलित कानून बमोजिमको सुपरिवेक्षकले अनुगमन गर्दछन्, सुपरिवेक्षकले गरेको अनुगमनबाट आचार संहिताको उल्लंघन गरेको देखिएमा से को जानकारी सहितको प्रतिवेदन महान्यायाधिवक्ता समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ, महान्यायाधिवक्ता समक्ष प्रतिवेदन प्राप्त भएमा आचरण पालना नगर्ने सरकारी वकीललाई उल्लंघनको मात्रा अनुसार निजउपर प्रचलित कानून बमोजिम विभागीय कारवाही गरी से को अभिलेख राखिने छ २८१ भनी सरकारी वकिललाई जिम्मेवार बनाउन खेजेकाले अब कुनै पनि सरकारी वकिल आचरणका नियमहरूको प्रयोग र पालना गर्नबाट किन्चित रूपमा पनि जिम्मेवार मुक्त रहन सक्दैन । त्यसैले आचरणका नियमहरूको प्रयोग र पालनाबाट हामीले आफ्नो आदतमा परिवर्तन गरी सुधार ल्याउनु पर्छ । आदतमा आएको परिवर्तनबाट हामीभित्र अन्तरनिहित रहेको जिम्मेवारीमा अपनत्वको बंध गर्न सक्नु पर्दछ । अनिमात्र सरकारी वकिलहरूले सम्पादन गर्ने कार्यमा व्यवसायिक प्रभावकारीताको सुनिश्चितता हुने संभावना रहन्छ । यसका लागि सरकारी वकीलको नेतृत्व तहबाट यी आचार संहिताको प्रयोग एवं पालना गर्ने र गराउने कार्यमा उदाहरणीय भूमिकामा प्रस्तुत भै अन्तरंगको विकास गर्नु पर्दछ ।

अनुसूची

सरकारी वकीलको आचार संहिता २०७३

प्रस्तावना

सरकारी वकीलहरूको आचरण र व्यवहार सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विकसित सिद्धान्त एवं विद्यमान राष्ट्रिय कानून, प्रचलन, व्यवहार र न्यायिक संस्कृतिका विभिन्न पक्षलाई समेत समेटी सरकारी वकीलको सेबालाई व्यवसायिक मर्यादित र विश्वसिलो बनाउन सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३८ को उपनियम (२) बमोजिम महान्यायाधिवक्ताबाट ये आचार संहिता जारी गरिएको छ ।

परिच्छेद १

प्रारम्भिक

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ

१.१ ये संहिताको नाम सरकारी वकीलको आचार संहिता २०७३ रहेको छ ।

१.२ ये आचार संहितामहान्यायाधिवक्ताबाट जारीभएको मितिदेखि प्रारम्भ हुन्छ ।

२. परिभाषा: विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यस आचार संहितामा,

^{२८०}सरकारी वकिलहरूको आचार संहिता २०७३ को दफा ३

^{२८१}सरकारी वकिलहरूको आचार संहिता २०७३ कोदफा ११

- २.१ “आचार संहिता” भन्नाले सरकारी वकीलको आचार संहिता, २०७३ लाई जनाउने छ ।
- २.२ “सरकारी वकील” भन्नाले महान्यायाधिवक्ता, नयव महान्यायाधिवक्ता, सहन्यायाधिवक्ता, उप न्यायाधिवक्ता, जिल्ला न्यायाधिवक्ता, सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्तालाई सम्झनुपर्छ र से शब्दले महान्यायाधिवक्ताले सरकारी वकील भइ काम गर्न तेकेके कुनै कर्मचारी समेतलाई जनाउँछ ।
- २.३ “पारिवारिक सदस्य” भन्नाले सरकारी वकीलसँग बस्ने तथा निज आफैले पालन पेषण गर्नु पर्नेपति पत्नी, छोरा अविवाहित छोरी, धर्मपुत्र अविवाहिता धर्मपुत्री, बाबु, आमा वा सौतेनी आमा सम्झनुपर्छ र से शब्दले निजको बाजे, बज्यै तथा सासु, ससुरा तथा एउटै निवासमा सँगै बस्ने अन्य नातेदार, घरमा राखेको कामदार, सहयोगी समेतलाई जनाउनेछ ।
- २.४ “आचरण भन्नाले सरकारी वकीलबाट पालन गर्नुपर्ने व्यवहार, बानी, बेहेरा, चालचलन वा चरित्रसमेत सम्झनुपर्दछ ।

३. **आचार संहिता पालना गर्नु पर्ने:**

यस आचार संहिताको पालना गर्नु प्रत्येक सरकारी वकीलको कर्तव्य हुनेछ ।

परिच्छेद - २

सरकारी वकीलले पालना गर्नु पर्ने आचार संहिता

४. **सरकारी वकीलहरूको पेशागत आचरण:** सरकारी वकीलले देहाय बमोजिम पेशागत आचरण पालन गर्नु पर्नेछ ।

- ४.१ सरकारी वकीलले सार्वजनिक हित एवं स्वार्थ र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा अन्तर्गतका सरकारी वकील कार्यालयको मर्यादालाई सर्वोपरी राखी आफूलाई सुम्पिएको जिम्मेवारी स्वतन्त्र, निष्पक्ष, इमान्दार उत्तरदायी भइ पूरा गर्नुपर्छ ।
- ४.२ सरकारी वकीलले आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थ पूर्ति गर्ने उद्देश्यले कुनै अवाञ्छनीय प्रभाव पार्न हुँदैन र पदीय मर्यादा विपरीत हुने गरी कुनै संस्था वा व्यक्तिसँग अवाञ्छित सम्पर्क राख्न हुँदैन ।
- ४.३ सरकारी वकीलले आफ्नो पद र पदीय मर्यादा कायम राखी सदैव अनुशासनमा बस्नु पर्नेछ र समाजमा विद्यमान सार्वजनिक नैतिकता र आचरण अनुकूलको व्यवहार गर्नुपर्छ ।
- ४.४ सरकारी वकीलले आफ्नो पेसाप्रति सदैव मर्यादा एवं सम्मान राख्नु पर्छ ।
- ४.५ सरकारी वकीलले पेसागत नैतिकता एवं मुलुकको कानून बमोजिम सदैव पेसागत आचरण पालना गर्नुपर्छ ।
- ४.६ सरकारी वकीलले आफ्नो कार्यसम्पादन गर्दा पीडित, अभियुक्त, र अन्य नागरिकको व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको सुरक्षा र सम्मान गर्नु पर्दछ ।
- ४.७ सरकारी वकीलले नेपालको संविधान, प्रचलित नेपाल कानून, नेपाल पक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमा भएका प्रावधानहरू र त्यसमा अन्तरनिहित मानव अधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका सिद्धान्त तथा मूल्य मान्यताप्रति प्रतिवद्ध रही मानवीय मर्यादाको सम्मान र संरक्षण गर्दै आफ्नो कार्यसम्पादन गर्नु पर्छ ।
- ४.८ सरकारी वकीलले नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्दा त्यसका उचित आधार र कारण खुलाउनु पर्छ र मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णयको नैचित्य र आधार से निर्णयबाट प्रष्ट रूपमा देखिनु र खुल्नु पर्छ ।
- ४.९ सरकारी वकीलले गर्ने कार्य नागरिकमैत्री बनाउन सरकारी वकीलको कार्यसम्पादन उच्च व्यवसायिक र विशेषज्ञता सहित स्वच्छ, तर्कसंगत, सदविवेक र न्यायेचित आधारमा हुनु पर्छ ।
- ४.१० सरकारी वकीलले संवैधानिक सर्वोच्चता, कानूनी राज्यको अवधारणा र न्यायका मान्य सिद्धान्तको पालना गर्दै आफ्नो ज्ञान, सीप र विवेकको प्रयोग गरी कार्यसम्पादन गर्नुपर्छ ।
- ४.११ सरकारी वकील इजलास समक्ष शिष्टतापूर्वक प्रस्तुत हुनु पर्छ । सरकारी वकीलले अदालतमा उपस्थित हुँदा अदालतका कर्मचारी, अभियुक्त, पीडित र विपक्षी कानून व्यवसायीसँग सम्मानजनक व्यवहार गर्नुपर्छ ।

- ४.१२ सरकारी वकीलले नेपाल सरकारको हक हित प्रतिकूल हुने गरी मुद्दामा बहस पैरवी लगायत कुनै पनि कार्य गर्नु हुँदैन । सदैव कानून र न्यायको पक्षमा बहस, पैरवी र प्रतिरक्षा गर्नुपर्छ । विवादका दुवै पक्ष सरकारी निकाय रहेछन् भने जसमा राज्यको बढी सरेकार र हित निहित रहेको छ सोही पक्षको तर्फबाट बहस प्रतिरक्षा गर्नु पर्छ । विपक्षी बनाइएका दुई वा सो भन्दा बढी सरकारी निकायका लिखित जवाफहरूको व्यहोरा फरक फरक रहेछ भने जुनकुरामा राज्यको हित हुन्छ वा जुनकुरा न्यायेचित छ सोही पक्षमा बहस पैरवी गर्नुपर्छ ।
- ४.१३ सरकारी वकीलले आफूले सम्पादन गर्नु पर्ने कुनै कार्यका सम्बन्धमा आफ्नो व्यक्तिगत वा निजी स्वार्थ गाँसिएको भएमा वा त्यस्तो विषयमा संलग्न व्यक्ति आफ्नो नातेदार भएमा वा त्यस्तो विषयमा कुनै कारोबारको सिलसिलामा निजसँग प्रत्यक्षरूपमा सम्बन्धित भएमा सरकारी वकीलले सो कुराको स्पष्ट रूपमा बुझिनेगरी स्वेच्छाले आफूभन्दा माथिल्लो तहको सरकारी वकीललाई जानकारी गराई निर्णय वा प्रतिरक्षामा भाग लिनुहुँदैन । यस्तो जानकारी गराउंदा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयका सहन्यायाधिवक्ताले मुद्दाव्यवस्थापन विभागको नायब महान्यायाधिवक्तालाई र नायब महान्यायाधिवक्ताले महान्यायाधिवक्तालाई जानकारी गराई सो विषयमा हुने छलफल र निर्णयबाट आफू अलग रहनु पर्छ ।
- ४.१४ सरकारी वकीलसँग सम्बन्धित हरेक काम कारवाहीमा सरकारी वकीलले सार्वजनिक उद्देश्यलाई महत्व दिने तथा निजी स्वार्थ र सार्वजनिक स्वार्थका बीच द्वन्द उत्पन्न हुने स्थिति भएमा स्पष्ट रूपमा सार्वजनिक स्वार्थका पक्षमा उभिनु पर्छ ।
- ४.१५ सरकारी वकीलले सदैव पीडित तथा साक्षीको संरक्षणमा ध्यान दिनु पर्छ ।
- ४.१६ कार्य सम्पादनको क्रममा कुनै पनि रूपको यातनालाई प्रोत्साहन दिनु हुँदैन ।
- ४.१७ विशेष प्रकृतिको मुद्दामा पक्षको परिचात्मक विवरण गोप्य राख्न लगाउनु पर्दछ ।

५. सरकारी वकीलहरूको स्वतन्त्रता सम्बन्धी आचरण: सरकारी वकीलले देहाय बमोजिम स्वतन्त्रता सम्बन्धी आचरण पालन गर्नु पर्नेछ ।

- ५.१ सरकारी वकीलले गर्ने अभियोजनात्मक कार्य तथा आफूले सम्पादन गर्नु पर्ने अन्य कार्य गर्दा तथ्यको निरूपण र कानूनको प्रयोग सही र स्वतन्त्र रूपमा गर्नु पर्छ । कर्तव्यको पालना गर्दा कसै प्रति झुकाव, मेलाहिजा वा वदनियत नराखी, आन्तरिक वा बाह्य, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कुनै पनि रूपमा आउन सक्ने प्रभाव, दबाव, भनसुन, धम्की वा आग्रहबाट प्रेरित वा प्रभावित नभई अविचलित रूपमा उचित समयमा स्वतन्त्रतापूर्वक गर्नुपर्छ ।
- ५.२ सरकारी वकीलले आफ्नो सामाजिक सम्बन्ध कायम गर्दा आफ्नो कार्य सम्पादनमा प्रभाव नपरेस भन्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ । सामाजिक सम्बन्धको कारणले सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा पर्न सक्ने प्रभाव र विशेष गरेर आफूले गर्नु पर्ने कार्यसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूबाट पर्न सक्ने प्रभावबाट स्वतन्त्र रहनुपर्दछ ।
- ५.३ सरकारी वकीलहरूले पूर्व अख्तियारी वा विभागीय सहमति विना विदेशी राष्ट्र, संस्था वा स्वदेशी वा विदेशी गैर सरकारी संस्थासँग कार्यगत सम्पर्क र सहकार्य गर्नु हुँदैन ।
- ५.४ सरकारी वकीलले आफ्नो कार्य सम्पादनको सिलसिलामा प्रचलित कानून बमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने विषय तथा आवश्यक हदमा अभियोजनात्मक र व्यावसायिक गोपनीयता कायम राख्नु पर्छ ।
- ५.५ सरकारी वकीलले सरकारी वकीलको व्यावसायिक, संस्थागत एवम् कार्यगत स्वतन्त्रता कायम राख्न र अभिवृद्धि गर्न हरसंभव प्रयास गर्नुपर्छ । प्राप्त भएको व्यवसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्तिको दुरुपयोग गर्नु हुँदैन ।
- ५.६ सरकारी वकीलको व्यावसायिक स्वतन्त्रताको लागि जनआस्था तथा जनविश्वासको अभिवृद्धि गर्न सरकारी वकीलले उच्चस्तरको न्यायिक आचरण प्रदर्शन र प्रवर्धन गर्नुपर्छ ।
- ५.७ मुद्दाका पक्ष वा विपक्ष वा अन्य कसैसँग आफ्नो स्वार्थको लागि पदीय मर्यादा विपरित धाक, धम्की र त्रास फैलाउने कार्य गर्नु हुँदैन ।

६. सरकारी वकीलहरूको निष्पक्षता सम्बन्धी आचरण: सरकारी वकीलले देहाय बमोजिम निष्पक्षता सम्बन्धी आचरण पालन गर्नु पर्नेछ:
- ६.१ सरकारी वकीलले आफ्नै कर्तव्य पालनाको प्रयोग गर्दा विना डर, मेलाहिजा नगरी र पक्षपात रहित रूपमा गर्नु पर्छ ।
 - ६.२ सरकारी वकीलले सदैव आफुलाई न्याय र कानूनको पहरेदारको रूपमा स्थापित गरी कुनै पनि प्रलेभनबाट मुक्त रही निष्पक्षताका साथ कार्य सम्पादन गर्नु पर्छ ।
 - ६.३ सरकारी वकीलले सदैव तटस्थतापूर्वक आफ्नै भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । कुनै पनि राजनीतिक दलको पक्ष वा विपक्षमा अभिमत प्रकट गर्न हुदैन ।
 - ६.४ सरकारी वकील व्यक्तिगत वा क्षेत्रगतस्वार्थ वा सार्वजनिक वा प्रेस जगतको दवावबाट प्रभावित हुनु हुदैन ।
 - ६.५ सरकारी वकीलले आफ्नै पक्षलाई फाइदा पुर्याउन जानी-जानी वदनियतपूर्वक कायम नरहेको नजीर पेश गर्न वा मुद्दामा लागु नहुने खारेज वा संशोधन भएको कानूनको जिकिर लिन हुदैन ।
 - ६.६ सरकारी वकीलले मिसिलमा नभएको तथ्य जानी जानी अदालतमा प्रस्तुत गर्नु हुदैन ।
 - ६.७ सरकारी वकीलले गैर कानूनी रूपमा काम गर्ने उपर उचित कारबाही गराउन उद्यत हुनु पर्छ ।
 - ६.८ सरकारी वकीलले समाज, पीडित एवं अभियुक्तको बीचमा निष्पक्ष रूपमा न्याय प्राप्त हेस् भन्ने ध्येय राखी कार्य सम्पादन गर्नुपर्दछ र सदैव सत्यको खोजी गर्ने एवं सत्यता प्राप्त गराउने कार्यमा अदालतलाई मद्दत गर्नु पर्छ । स्वच्छ सुनुवाईको प्रत्याभूतिका लागि प्रयत्नशील हुनुपर्छ ।
 - ६.९ सरकारी वकीलले आफुले गर्ने कार्यमा असर पर्ने गरी वा स्वच्छतामा नै स्पष्टतः आँच आउने गरी जानाजान कुनै प्रकारको टीकाटिप्पणी गर्न वा स्वच्छ सुनुवाईमा असर पर्ने गरी सार्वजनिक वा अन्य रूपमा कुनै अभिव्यक्ति दिनु हुदैन ।
 - ६.१० सरकारी वकीलले जातजाति, वर्ण, लिङ्ग, धर्म, फरक क्षमता, उमेर, वैवाहिक स्थिति, राष्ट्रियता, सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था वा अन्य त्यस्तै कुनै आधारमा असमान व्यवहार नगरी निष्पक्षता कायम गर्नु पर्दछ । बरु महिला, बालबालिका, पीडित एवं निजका परिवारसंग सम्बन्धित विषयमा गम्भिर, सजग र संवेदनशिल भई कार्य गर्नुपर्दछ ।
 - ६.११ सरकारी वकीलले कार्य सम्पादन गर्दा कुनै व्यक्ति वा समूहप्रति अप्रासंगिक आधारमा बेलेर, लेखेर, आचरणद्वारा वा अन्य कुनै तरिकाबाट पक्षपात वा पूर्वाग्रहपूर्ण व्यवहार गर्नु हुदैन ।
 - ६.१२ सरकारी वकीलले आफ्नै कर्तव्यपालनको सिलसिलामा कुनै कार्य वा व्यवहार गर्दा सम्बद्ध सबै पक्ष वा व्यक्तिप्रति यथेचित बिचार पुर्याउनुपर्दछ ।
 - ६.१३ सरकारी वकीलले मुद्दाका पक्षहरू, साक्षीहरू, कानून व्यवसायीहरू, अदालतका कर्मचारीहरू तथा न्यायाधीशहरूप्रति कर्तव्यपालनसँग सरेकार नरहेका कुनै अप्रासंगिक कुराको आधारमा कुनै प्रकारको भेद्भावपूर्ण व्यवहार गर्नुहुदैन ।
 - ६.१४ सरकारी वकीलले नेपालको विभिन्न जात, जाति, धर्म, वर्ग, क्षेत्र र सम्प्रदायका मानिसहरू बीच वैमनस्यता उत्पन्न गराउने वा सामाजिक सद्भाव खलबलिने वा उनीहरूको आत्म-सम्मानमा ठेस लाग्ने कुनै काम गर्नु हुदैन ।
 - ६.१५ सरकारी वकीलले आफुले सम्पादन गर्ने कार्यमा असर पर्ने गरी वा अनुसन्धान, अभियोजन वा न्यायिक प्रक्रियामा अपनाउनु पर्ने स्वच्छतामा आँच आउने गरी सार्वजनिक आलोचना वा टिप्पणी वा अन्य कुनै अभिव्यक्ति दिनु हुदैन ।
 - ६.१६ सरकारी वकीलले सेवाबाट अवकाश भएको एक बर्षसम्म आफू सेवामा रहँदा सम्बन्ध रहेका व्यक्ति, कम्पनी, संस्था वा कुनै फर्ममा काम गर्न र सेवामा रहदा व्यक्तिगत वा पदीय सम्बन्ध रहेका मुद्दामा कुनै पनि कार्य गर्नु हुदैन ।

७. **सरकारी वकीलहरूको सहयोगात्मक आचरण:** सरकारी वकीलले देहाय बमोजिम सहयोगात्मक आचरण पालन गर्नु पर्नेछ ।
- ७.१ सरकारी वकीलले आफ्नो पदीय कर्तव्य निर्वाहको निष्पक्षता र प्रभावकारीताका लागि प्रहरी, अदालत, कानून व्यवसायी तथा सरकारी एवं सार्वजनिक संस्थालाई सहयोग गर्नु पर्छ ।
 - ७.२ सरकारी वकीलले जानी-जानी गैर कानूनी कार्यका लागि प्रोत्साहन गर्न हुदैन ।
 - ७.३ सरकारी वकीलको व्यवहार सदैव लैङ्गीक मैत्री र पीडित मैत्री हुनुपर्दछ र कमजोर वर्गप्रति विशेष संवेदनशील रहनु पर्छ । अपराध पीडितलाई आवश्यक सहयोग गर्न क्रियाशील हुनु पर्छ ।
 - ७.४ सरकारी वकीलले कार्यसम्पादनका क्रममा सरेकारवालाहरूसँग समन्वय कायम गर्ने प्रयत्न गर्नु पर्छ ।
८. **सरकारी वकीलहरूको सदाचार सम्बन्धी आचरण:** सरकारी वकीलले देहाय बमोजिम सदाचार सम्बन्धी आचरण पालन गर्नु पर्नेछ ।
- ८.१ सरकारी वकीलका हरेक क्रियाकलाप सदाचारपूर्ण हुनुपर्दछ । सदाचार विपरीतका कार्य वा सदाचार विपरीत देखिने कुनै पनि कार्य गर्नबाट सरकारी वकील अलग रहनुपर्छ ।
 - ८.२ सरकारी वकील आफ्नो कार्यसम्पादनका क्रममा बहस पैरवी गर्ने कानून व्यवसायीहरू र अन्य सरेकारवाला व्यक्तिसँगको व्यक्तिगत सम्बन्ध र सम्पर्कको कारणबाट पक्षपात वा मेलाहिजा गरिएको छ कि भनी आशंका हुने स्थितिबाट अलग रहनुपर्दछ ।
 - ८.३ सरकारी वकीलले आफ्नो परिवारका कुनै सदस्यले कानून व्यवसायीको रूपमा प्रतिनिधित्व गरेको वा अन्य कुनै किसिमले संलग्न रहेको मुद्दामा सहभागी हुनु हुदैन ।
 - ८.४ सरकारी वकीलले आफूले प्रयोग गरिआएको आवासमा कसैलाई कानून व्यवसाय सञ्चालन गर्न वा विवादका पक्षहरूसँग भेटघाट गर्न दिनु हुदैन ।
 - ८.५ सरकारी वकीलले अन्य नागरिक सरह विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता वा कुनै संघसंस्था खेल्ने वा सदस्य हुने वा भेला हुने अधिकार राख्दछ । तर त्यस्तो अधिकारको प्रयोग गर्दा सदा आफ्नो पदको गरिमा, स्वतन्त्रता एवं निष्पक्षता जोगाई राख्ने गरी गर्नुपर्दछ ।
 - ८.६ सरकारी वकीलले आफ्नो व्यक्तिगत वा आफूलाई कानूनबमोजिम प्राप्त हुने आर्थिक लाभ वा स्वार्थबारे जानकारी राख्नुपर्दछ । साथै आफ्नो परिवारका सदस्यहरूको आर्थिक कारोबार एवं स्वार्थ बारे जानकारी राख्ने उचित प्रयास गर्नुपर्दछ ।
 - ८.७ सरकारी वकीलले आफ्नो परिवार, नातेदार वा अन्य सामाजिक सम्बन्धका व्यक्तिहरूलाई आफूले सम्पादन गर्ने न्यायिक कार्य वा निर्णयमा अनुचित प्रभाव पार्न दिनु हुदैन ।
 - ८.८ सरकारी वकीलले आफ्नो वा आफ्नो परिवारका सदस्यको वा अरु कसैको निजी स्वार्थ पूर्तिका लागि आफ्नो पदीय हैसियतको उपयोग गर्न वा गर्न दिनु हुदैन ।
 - ८.९ सरकारी वकीलले आफ्नो र आफ्नो परिवारको नाममा रहेको चल तथा अचल सम्पत्तिको विवरण प्रत्येक वर्ष प्रचलित कानूनबमोजिम निर्धारित समयावधिभित्र तोकिएको ढँचामा तोकिएको निकायमा पेश गर्नु पर्नेछ ।
 - ८.१० सरकारी वकील आफैँले वा आफ्ना परिवारको सदस्य मार्फत आफ्नो कामसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग दान, उपहार, चन्दा स्वीकार गर्न, सापटी वा आर्थिक लेनदेन गर्न वा कुनै प्रकारको आर्थिक प्रलेभनमा पर्न वा कमिसन वा गैरकानूनी रूपमा रकम प्राप्त गर्न हुदैन ।
 - ८.११ सरकारी वकीलले सदैव पेशागत निष्ठाका साथ कार्यसम्पादन गर्नु पर्छ र आम सरेकारवालालाई त्यसको अनुभूति दिलाउन प्रयत्न गर्नु पर्छ ।
 - ८.१२ सरकारी वकीलले कार्यस्थलमा हुने यैनहिंसा नहुने वातावरणको सृजना गर्नुपर्दछ र अन्तर्गतका कर्मचारीप्रति समेत उनीहरूको भावनाको कदर गर्नु र संवेदनशील बनुपर्छ ।
 - ८.१३ मुद्दाका पक्षहरूसँग मुद्दा टुङ्गे नलागेसम्म निजहरूले आयेजना गरेको निजी भेज भतेरमा जानु हुदैन ।

८.१४ सरकारी वकीलले इजलासमा प्रस्तुत हुदा तथा कार्यालयमा रहदा तेकिएको/निर्धारित पेशाक लगाउनु पर्छ ।

९. सरकारी वकीलहरूको क्षमता विकास सम्बन्धी आचरण: सरकारी वकीलले देहाय बमेजिम क्षमता विकास सम्बन्धी आचरण पालन गर्नु पर्नेछ ।

९.१ सरकारी वकीलले सदैव अध्ययनशील रही आफ्ने व्यावसायिक व्यक्तित्व स्थापित गर्नु पर्छ । सरकारी वकीलले आफ्ने व्यावसायिक स्तरलाई सदैव कायम र विकास गर्न नियमित अध्ययन गर्नु पर्छ ।

९.२ सरकारी वकील संविधान, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुरूप न्याय र कानूनका क्षेत्रमा विकसित नवीनतम अवधारणासँग सदैव परिचित र अध्यावधिक रही त्यसको परिपालना गर्न प्रतिबद्ध रहनु पर्दछ ।

९.३ सरकारी वकीलले न्यायका सरेकारवालाहरूबाट माग हुने गरेको विशेषज्ञयुक्त सेवा प्रदान गरी न्यायपूर्ण समाजको स्थापना र विकास गर्न अध्ययनशील हुनुपर्दछ र उच्च मनेवल र सकारात्मक सेचकासाथ कार्य गर्नुपर्दछ ।

परिच्छेद ३

विविध

१० आचार संहिताको व्याख्या: यस आचार संहिताको कार्यन्वयन गर्दा कुनै द्विधा वा विवाद उत्पन्न भएमा महान्यायाधिवक्ताले व्याख्या गरी त्यस्तो द्विधालाई स्पष्ट गर्नेछ र महान्यायाधिवक्ताले गरेको त्यस्तो व्याख्या अन्तिम हुनेछ ।

११ अनुगमन र कारवाही सम्बन्धी व्यवस्था

११.१ यस आचार संहिताको पालना भए नभएको सम्बन्धमा सरकारी वकीलको प्रचलित कानून बमेजिमको सुपरिवेक्षकले नियमित अनुगमन गर्नु पर्नेछ ।

११.२ उपदफा १ बमेजिम सुपरिवेक्षकले गरेको अनुगमनबाट यस आचार संहिताको उल्लंघन गरेको देखिएमा से के जानकारी सहितको प्रतिवेदन महान्यायाधिवक्ता समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।

११.३ आचार संहिताको उल्लंघन गरेकोले कारवाही गरी पाउँ भनी सरकारी वकिल उपर महान्यायाधिवक्ता समक्ष उजुरी गर्न सकिने छ । त्यस्तो उजुरी परेमा सात दिन भित्र छानवीन गराई ठुंगो लगाइनेछ ।

११.४ उपदफा २ बमेजिम प्रतिवेदन प्राप्त भएमा वा उपदफा ३ बमेजिम छानवीनबाट आचार संहिता पालना नभएको देखिएमा आचरण पालना नगर्ने सरकारी वकीललाई उल्लंघनको मात्रा अनुसार निजउपर प्रचलित कानून बमेजिम विभागीय कारवाही गरी से के अभिलेख राखिनेछ ।

१२ खारेजी: सरकारी वकीलहरूको व्यवसायीक आचार संहिता २०५८ खारेज गरिएको छ ।

परिदृश्य (Vision)

व्यावसायिक, प्रभावकारी र जनविश्वास प्राप्त संस्थाको रूपमा स्थापित भई कानूनको शासन प्रवर्द्धन गर्नु महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको परिदृश्य हुनेछ ।

परिलक्ष्य (Mission)

फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा नेतृत्वदायी भूमिका, स्वच्छ र प्रभावकारी अभियोजन तथा सुदृढ प्रतिरक्षा प्रणाली एवं व्यावसायिक कानूनी राय प्रदान गर्ने संस्थाको रूपमा विकास गर्नु महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको परिलक्ष्य हुनेछ ।

मूल्यहरू (Values)

- स्वच्छ सुनुवाइ
- कानूनको शासन
- कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको अवलम्बन
- मानव अधिकार र वैयक्तिक स्वतन्त्रताको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धन
- सार्वजनिक हितको संरक्षण
- पीडितमैत्री र न्यायमा सहज पहुँच
- व्यावसायिक स्वायत्तता र उन्मुक्ति
- उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता
- निरन्तर सुधार र सिकाइ
- नैतिकता र सदाचार
- लैंगिकमैत्री र विविधताको संबोधन
- समावेशिता

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल

रामशाहपथ, काठमाडौं